

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

2-son (6-jild)

2026

SCIENCEPROBLEMS.UZ

**IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING
DOLZARB MUAMMOLARI**

№ 2 (6) – 2025

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2026

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent;

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent;

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.;

Jabborova Charos Aminovna - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori (DSc), Professor.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Qodirova Muqaddas Tog'ayevna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b.,;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD);

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari

doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD).

22.00.00- SOTSIOLOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Kurbanov Eldar Ermamatovich, Qormishov Mirjalol Jumamurod o'g'li</i> O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO TOTUVLIKNI TA'MINLASHDA MILLIY MADANIY MARKAZLARINING INSTITUTSIONAL ROLI VA VAZIFASI (Sirdaryo viloyati markazlari misolida)	11-15
<i>Djurayev Ikrom Nematovich</i> SOPOLLI-KO'ZALI ARXEOLGIK QATLAMLARIDA SHIMOLIY DASHT QABILALARINING IZLARI	16-19
<i>Акбарова Камила Шухрат кизи</i> МЕЖДУ СЕКУЛЯРИЗАЦИЙ И МОДЕРНИЗАЦИЕЙ: СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ РЕЛИГИИ В УЗБЕКИСТАНЕ	20-26
<i>Olimov Islombek Ulug'bek o'g'li</i> SUV TA'MINOTI TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR.....	27-31
<i>Sitorabonu Bobojonova</i> BUXORODA DASTLABKI MUZEYNING TASHKIL TOPISHI.....	32-36
<i>O'ralov Orzubek</i> GEOGRAFIK KASHFIYOTLARGA QADAR POLINEZIYA XALQLARINING RIVOJLANISHI VA DAVLATCHILIK INSTITUTLARINING SHAKLLANISHI TARIXI.....	37-45
<i>Qahhorov Shohjaxon Shodiyor o'g'li</i> ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR MEROSINING TARIXIY VA MA'NAVIY TAHLILI.....	46-50

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Madartov Bahrom</i> TO'QIMACHILIK KORXONALARIDA O'ZARO MUNOSABATLARNI HISOBGA OLISH ASOSIDA STRATEGIK REJALASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH	51-55
<i>Xudayberdiyev Otabek Absalomovich</i> XALQARO SAVDO MUNOSABATLARIDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA TA'MINOT ZANJIRI VA LOGISTIKA KONTROLLINGINING ROLI	56-64
<i>Ismailova Shaxnoza Uktamovna</i> O'ZBEKISTONDA INFLYATSION BOSIM OMILLARI VA ULARNING ISTE'MOL NARXLARI INDEKSIDA NAMOYON BO'LISHI.....	65-75
<i>Usmonov Maxsud Tulqin o'g'li</i> XIZMAT KO'RSATUVCHI SUBYEKTLARNING RAQOBATBARDOSHLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR TIZIMINI ANIQLASH VA XIZMAT SIFATI QIYMAT TAKLIFI MIJOZ TAJRIBASI BREND KAPITALI HAMDA TEZKORLIK INDIKATORLARI ASOSIDA BAHOLASH	76-87

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Alimatova Nargis Abduxalilovna</i> INSON ONGINING TABIATINI O'RGANISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI	88-93

<i>Utegenova Jamila Djolmurzayevna</i> O'ZBEKISTONDA BIOETIKANING SHAKLLANISHI VA FALSAFIY ASOSLARI	94-97
<i>Mamatqulov Rashid Pazilbekovich</i> JAMIYAT YUKSALISHIDA IJTIMOY NAZORATNING ROLI.....	98-102
<i>Shadimetov Mahmudjon Negmatjanovich</i> RUHIY KAMOLOT TUSHUNCHASINING FALSAFIY MAZMUNI VA TARIXIY ILDIZLARI .	103-108
<i>Ochilov Jamshid Abdurashidovich</i> KOSMOGEN, TEXNOGEN, ANTROPOGEN SIVILIZATSIYALAR MOHIYATINING ONTOLOGIK TALQINI	109-117
<i>Beshimov Xamidjon Sayidovich</i> KASABA UYUSHMALARI TIZIMIDA INSON QADRINI YUKSALTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	118-126
<i>Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna</i> ABU RAYHON BERUNIY ASARLARIDA FANLARNING INSON HAYOTIDAGI O'RNI MASALALARI	127-130
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Axmedov Oybek Saporbayevich</i> INGLIZ TILIDAGI SOLIQ-BOJXONA TERMINOLOGIK BIRLIKLARINI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHNING STILISTIK MUAMMOLARI.....	131-139
<i>Babadjanova Nazokat</i> OGAHYNING SO'Z VA NUTQ MASALALARIGA OID QARASHLARINING MA'RIFIY MANBALARI	140-148
<i>Xo'jamqulov Anvar Jozilovich, Tog'ayeva Shoxnoza Elmurod qizi</i> ADABIYOTIDA "ABSURD" TUSHUNCHASI	149-153
<i>Abdullayeva Rahima Raimqul qizi</i> MEDIA YORDAMIDA IMIDJNING SHAKLLANISHI VA IJTIMOY FIKR	154-161
<i>Fozilov Arabjon Nozimjon o'g'li</i> CHET TILLARINI O'RGANISHDA SO'Z YODLASHNING AHAMIYATI	162-165
<i>Sarvinov Abdiraxmonova Davron qizi, Eshtuhtarova Bibigul Bektoshevna</i> THE SIGNIFICANCE OF STUDYING GENDER REPRESENTATION IN IDIOMS AND PHRASEOLOGICAL UNITS.....	166-171
<i>Raxmonova Dildora Mirzakarimovna</i> TAVALLO IJODIDA POETIK OBRAZ YANGILANISHINING IJTIMOY-TARIXIY VA ADABIY- ESTETIK OMILLARI.....	172-185
<i>Кодирова Зарина Баходировна</i> ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТСКОЙ ПРОЗЫ ДЭВИДА УОЛЛЬЯМСА: «DEMON DENTIST», «THE FING», «GANGSTA GRANNY».....	186-191
<i>Ismatilloev Jobir</i> "FIRDAVS UL-IQBOL"DAGI QASIDALARDA HUKMDORLAR MADHI	192-197
<i>Bozorova Nasiba</i> O'LMAS UMARBEOVNING "YOZ YOMG'IRI" QISSASIDA JINOYATNI O'RGANISHDA RETROSPEKSIYA USULI	198-203

<i>Ганиева Зухра Муратбаевна</i> ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СМЕРТЬ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	204-212

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

<i>Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich, Ro'ziboyev Asilbek</i> SUN'IY INTELLEKT QARORLARIDA ADOLATSIZLIK MUAMMOSI VA UNI BARTARAF ETISH YO'LLARI.....	213-218
<i>Bazarova Dildora Baxodirovna</i> ODIL SUDLOVNI TA'MINLASHDA "RAQAMLI SUD"	219-226
<i>Бабаев Джасхонгир Исмаилбекович</i> КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОГОВОРА ПИТЬЕВОГО ВОДОСНАБЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА	227-229
<i>Азходжаева Роза Алтыновна</i> РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ.....	230-235
<i>Абдужампоров Шахбоз Музаффар ўғли</i> ЭЛЕКТРОННЫЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В ДЕЛАХ О КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЯХ: ПРОБЛЕМЫ СБОРА, ФИКСАЦИИ И ПРАВОВОЙ ОЦЕНКИ	236-246
<i>Alijanov Ilhomjon Erkinjon o'g'li</i> PROKURATURA ORGANLARIGA QABUL QILISHDA NOMZODLARGA QO'YILGAN TALABLAR, XIZMATGA QABUL QILISH VA YOSH MUTAXASSISLAR BILAN ISHLASHGA DOIR FAOLIYATNI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI	247-253
<i>Sarsenbaeva Aynura Tenelbay qizi, Tanirbergenov Sultanbek Bazarbaevich</i> FUQAROLARNING KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ VA ERKINLIKLARIGA QARSHI JINOYATLAR HUQUQIY MOHIYATI.....	254-258
<i>Qudratillayev Jaxongir Zokirjon o'g'li</i> INTERNETDAN FOYDALANISH HUQUQINING TARKIBIY QISMI	259-265
<i>Usmonaliyev Muslimbek Qurvonaliyevich</i> SPORTCHILARNI VAQTINCHALIK IJARAGA Olish SHARTNOMASINING SPORT HUQUQIDAGI O'RNI	266-272
<i>Mamadaliyev Boburjon Bahodirjon o'g'li</i> MAHALLIY BUDJETNI TARTIBGA SOLISHDA MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI IJRO ORGANLARINING VAZIFALARINING O'ZIGA XOS JIHATLARI.....	273-278
<i>Umarova Xolisxon Nomoz qizi</i> KORPORATSIYA DIREKTORLARINING FUNKSIONAL VAZIFALARINI AMALGA OSHIRISH BILAN BOG'LIQ JAVOBGARLIGI CHEGARASI	279-286
<i>Yaqubova Guli Qosimboy qizi</i> VOYAGA YETMAGANLAR BILAN BOG'LIQ ISHLARNI FUQAROLIK SUDLARIDA KO'RISHDA PROKURORNING ISHTIROKI TUSHUNCHASI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI	287-294
<i>Ibrohimov Azimjon</i> XO'JALIK JAMIYATLARI BOSHQARUV ORGANLARI TIZIMIDA IJRO ORGANI: ROSSIYA FEDERATSIYASI MISOLIDA	295-301

<i>Choriyeva Xurshidabonu Xurram qizi</i> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING "VASIYLIK VA HOMIYLIK TO'G'RISIDA"GI QONUNINI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI.....	302-310
<i>Saidazimov Yusuf Sodiq o'g'li</i> MA'MURIY AKT. MA'MURIY AKTNING MAZMUN-MOHİYATI. GERMANIYA TAJRIBASI.....	311-316
<i>Tursunov Ilxomjon Salimovich</i> MUQADDAM SUDLANGAN SHAXSLAR TOMONIDAN SODIR ETILISHI MUMKIN BULGAN JINOIY HARAKATLARNI OLDINI OLIŞ VA MAXSUS PROFILAKTIKANI TAKOMILLASHTIRISH	317-321
<i>Xojanazarov Otabek Saydazimovich</i> OZODLIK DAN MAHRUM QILISH BILAN BOG'LIQ BO'LMAGAN JAZOLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATI: MILLIY VA XALQARO TAJRIBA.....	322-329
<i>Raxmedov Xurshid Ashrapxodjayevich</i> JINOYAT ISHINI QO'ZG'ATISH INSTITUTINING HUQUQIY TABIATI VA PROTSESSUAL AHAMIYATI	330-339
<i>Mansurova Xulkar Nabiyevna</i> FUQAROLIK PROTSESSINING TEZKORLIGINI TA'MINLASHDA SIRTDAN HAL QILUV QARORI CHIQRISHNING AHAMIYATI	340-349
<i>Begimova Nasiba Xudayberdievna</i> FARZANDLIKKA OLIŞ INSTITUTINING TADRIJIY RIVOJLANISHI	350-358
<i>Yo'ldoshbekov Anvar</i> NAQDSIZ HISOB-KITOB LAR VA RAQAMLI NAZORAT TIZIMLARINING HUQUQIY AHAMIYATI	359-367
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna</i> EVRISTIK TA'LIM NAZARIYASIDA TA'LIM OLUVCHINING MUSTAQIL FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI	368-372
<i>Shukurov Mirjalol Norpulatovich</i> YAKKAKURASHCHILARNI TEXNIK USULLARIGA O'RGATISHDA KLAS TER USLUBIDAN FOYDALAN HOLDA TAKOMILLASHTIRISH	373-377
<i>Tilyabayev Kamil Zaitjonovich</i> O'ZBEK TILINING O'RGANILISHI VA DEKOLONIZATSIYASIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR: (DE)KOLONIAL HIS-TUYG'ULAR, MILLAT VA O'Z-O'ZINI ANGLASH	378-383
<i>Xudoyberdiyev G'iyosiddin Baxtiyor o'g'li</i> SHARQ MUTAFAKKIRLARNING FALSAFIY QARASHLARI ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA VALEOLOGIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM PEDAGOGIK OMILI SIFATIDA.....	384-388
<i>Xo'jamqulov Rasulbek Qurbon o'g'li</i> KOMPYUTER GRAFIKASI TEXNOLOGIYALARINI LOYIHA ASOSIDA O'QITISHGA INTEGRATSIYALASHNING PEDAGOGIK SAMARADORLIGI	389-393
<i>Badalov Ulug'bek Xikmatovich</i> GEOGRAFIYA FANI DARSLARIDA ONLAYN GIS TIZIMLARIDAN FOYDALANISH.....	394-398

<i>Anvarjonova Nodirakhon Nasimbek qizi</i> IS EXPLICIT GRAMMAR INSTRUCTION STILL PEDAGOGICALLY JUSTIFIED? A CRITICAL RECONSIDERATION OF ITS ROLE IN CONTEMPORARY ENGLISH LANGUAGE EDUCATION.....	399-406
<i>Imomov Fozil Shakarbek o'g'li</i> TEMPERAMENT NAZARIYASI VA INDIVIDUAL PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR ASOSIDA GRAFIK FAOLIYATNI TASHKIL ETISH: PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA SAN'AT TERAPIYASI KONTEKSTIDA.....	407-412
<i>Курбанбаев Джавод Аминбаевич</i> КОГНИТИВНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ ГЛОССАРИЕВ В ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ	413-417
<i>Eshnazarova Farida Jo'raqulovna</i> JAMOADA LIDERLIK VA UNING SIFATLARI (SPORT JAMOALARI MISOLIDA).....	418-421
<i>Yuldasheva Muhayyo Alimbaevna</i> AVTOMOBILLARDA TASHISH VA HARAKAT XAVFSIZLIGINI TASHKIL ETISH FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TA'LIM VOSITALARINING O'RNI.....	422-429
<i>Umarov Komil, Sobirov Orif, Sultanov Rustam, Egamberdiyev Abdullo</i> YUQORI MALAKALI GANDBOLCHILAR MASHG'ULOTLARINI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI.....	430-435
<i>Doniyorova Gulnoza Anvar qizi, Kurbanova Gulnoz Negmatovna</i> INTERAKTIV VOSITALAR VA AXBOROT RESURSLARIDAN FOYDALANISH ORQALI KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI.....	436-441
<i>Nafasov Arslon Komilovich</i> PEDAGOGIK TA'LIM KLASTERI YO'NALISHIDA TARIX O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH SAMARADORLIGI.....	442-447
<i>Pulatova Muxabbat Egamberdiyevna, Qalandarova Sevinch Aqiljon qizi</i> BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KOMMUNIKATIV SALOHIYATINI SHAKLLANTIRISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH	448-453

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES

Received: 15 January 2026

Accepted: 2 February 2026

Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

**THE INSTITUTIONAL ROLE AND FUNCTION OF NATIONAL CULTURAL CENTERS IN ENSURING INTERETHNIC HARMONY IN UZBEKISTAN
(Using the example of the centers of the Syrdarya region)**

Kurbanov Eldar Ermamatovich

GDPI, Head of the Department of "History"

Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor, etc.

Qormishov Mirjalol Jumamurod o'glu

Gulistan State Pedagogical Institute

GDPI, Master

Abstract. The article attempts to analyze in detail the activities of national cultural centers and the importance of their direct actions in the socio-political processes of our country. National cultural centers in the regions, their activities and their role in public life are also highlighted. This article discusses the role of national cultural centers in preserving and developing national traditions and strengthening mutual respect and solidarity. It was noted that national cultural centers, in turn, play an important role in introducing the culture of various ethnic groups, popularizing their traditions, and introducing the younger generation to national values.

Keywords: national cultural center, interethnic harmony, universal values, Kazakh National Cultural Center, Russian National Cultural Center, Tatar-Bashkir national cultural center.

**O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO TOTUVLIKNI TA'MINLASHDA
MILLIY MADANIY MARKAZLARNING INSTITUTSIONAL ROLI VA
VAZIFASI (Sirdaryo viloyati markazlari misolida)**

Kurbanov Eldar Ermamatovich

GDPI, "Tarix" kafedrasini mudiri

Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b.

E-mail: eldorgdu85@gmail.com

Qormishov Mirjalol Jumamurod o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti

GDPI, magistr

Annotatsiya. Maqolada milliy madaniy markazlarning faoliyati va ularning yurtimiz ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda bevosita harakatlarining ahamiyati batafsil tahlil qilib chiqishga harakat qilingan. Shuningdek, viloyatlardagi milliy madaniy markazlar, ularning faoliyati va jamoatchilik hayotidagi roli yoritilgan. Mazkur maqolada milliy-madaniy markazlar milliy an'analarning saqlanishi va rivojlanishiga hamda o'zaro hurmat va hamjihatlikni mustahkamlashdagi o'rni muhokama qilindi. Milliy madaniy markazlar, o'z navbatida, turli etnik guruhlarining madaniyatini tanitish, ularning urf-odatlarini ommalashtirish va yosh avlodni milliy qadriyatlarga mehr qo'yishga targ'ib qilishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlandi.

Kalit so'zlar: milliy-madaniy markaz, millatlararo totuvlik, umuminsoniy qadriyatlar, qozoq milliy-madaniy markazi, rus milliy-madaniy markazi, tatar-boshqird milliy-madaniy markazi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N01>

Kirish. Globallashuv zamonida millatlararo totuvlik, bag'rikenglik va madaniy xilma-xillikni va o'zaro hamjihatlikni saqlab qolish har bir davlat, har bir xalq uchun har zamondanda bugun muhim hisoblangan [1; 286–291-6.]. O'zbekiston Respublikasi ko'p millatli davlat bo'lib, unda turli millat va elat vakillari qonun ustuvorligi ta'minlanganligi va hayotga tatbiq etilganligi sababli ham tinch-totuv yashab, bir oila, bir mahalla a'zosidek qardosh bo'lib ketishgan. Ushbu jarayonlarni ta'minlashda milliy madaniy markazlarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

Milliy-madaniy markaz – bu O'zbekiston hududida yashaydigan muayyan bir millat vakillarining milliy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida tashkil qilinadigan jamoat tashkilotidir [7]. Bu kabi markazlar o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va O'zbekiston Respublikasining jamoat tashkilotlari to'g'risidagi mavjud qonunlariga asoslanib o'z nizomini ishlab chiqishadi va faoliyat yuritishadi.

Yurtimiz o'zining boy tarixiga ega mamlakatdir. Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab yurtimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elat vakillariga bir xil sharoit yaratish maqsadida do'stlik va ahillik, tinchlik va barqarorlik muhitini ta'minlashga qaratilgan milliy-madaniy markazlar, baynalmilal jamiyatlar tuzildi. Milliy-madaniy markazlari faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 13-yanvardagi qarori bilan tashkil etilgan Respublika baynalmilal madaniyat markazi muvofiqlashtiradi [7]. Respublikamiz hududida har bir viloyatning milliy-madaniy markazlari faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatda yashovchi barcha millat va elatlarning tilini, madaniyatini, urf-odatlarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratildi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlagandek: “biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma'naviyati orqali bilamiz, tarixining tag-tomirigacha nazar tashlaymiz [6; 143–144-b.]”. Shunday ekan, har bir millat va xalqni yaratgan tarixini, ular tomonidan avloddan avlodga asrab avaylab kelayotgan urf-odatlarini hurmat qilgan holda ularga birdek hurmat ko'rsatish bir makonni bir Vatandek sevishga, qalban his qilishga zamin yaratdi, ishonchni orttiradi. Shuningdek, Sirdaryo viloyatida faoliyat yuritayotgan milliy madaniy markazlar hududda millatlararo totuvlikni mustahkamlash, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash hamda yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim rol o'ynamoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu maqolani yoritishda asosan yuridik maqomga ega bo'lgan qonun hujjatlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari, madaniy markazlar, baynalmilal jamiyatlar tashkil etishga doir qonun hujjatlari, millatlararo munosabatlar sohasiga doir bo'lgan internet saytlardan olingan manbalar, ilmiy izlanishlarga oid tadqiqot natijalari asos bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama. 1992-yilda Respublikada dastlabki milliy madaniy markazlar tashkil etila boshlandi. Ularni tashkil etishdan asosiy maqsad:

- ❖ milliy madaniyat va an'analarni saqlash;
- ❖ millatlararo do'stlikni mustahkamlash;
- ❖ yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashdan iborat edi.

Mamlakatimizda turli millat va elat vakillari bir tan-u bir jon bo'lib yurtimizning turli sohalarida fidokorona mehnatlari bilan shug'ullanib kelishmoqda. Kuchli fuqarolik jamiyati va

demokratik bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida faol ishtirok etishmoqda [9]. Ko'rinib turibdiki, mustaqillik tarixi qurish jarayonida turli millat vakillari uchun yetarlicha sharoit yaratilishi milliy tiklanish poydevori mustahkam va ishonchli qurish mahsuli bo'lib xizmat qilgan.

Bag'rikenglik tamoyili o'zida turli madaniyat, din, antropologik toifalarda namoyon bo'ladigan xilma-xilliklarga hurmat va ehtirom bilan yondashish degani. Shu o'rinda tadqiqotlarda "Millatlararo bag'rikenglik" va "Millatlararo munosabatlar" masalasiga ham huquqiy yondashuvlar berib o'tilgan [3; 31-b.].

Natijalar. 1992-yilda milliy madaniy markazlar soni 10 tani tashkil qilgan bo'lsa, 1995-yilda 72 taga, 2003-yilda 135 taga [7], 2024-yilga kelib esa ularning soni 156 taga [8] yetdi. Yurtimizda hozirgi kunda 136 dan [; 32-b.] ortiq millat va elat vakillari yashamoqda va ularning ko'pchiligi o'z milliy madaniy markazlariga ega hisoblanadi. Dunyoning turli davlatlari AQSh, Buyuk Britaniya, GF, Isroil, Boltiqbo'yi davlatlari, Rossiya, Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston kabi mamlakatlarda vatandoshlarimizning "xalq diplomatiyasi" asosidagi faoliyati natijasida 158 ta [4] tashkilot faoliyat yuritmoqda.

Shu maqsadda, Davlat organlari va milliy madaniy markazlar o'rtasidagi ijtimoiy sheriklikni mustahkamlash hamda mavjud taklif va muammolarni bevosita hamkorlikda hal etish yuzasidan O'zbekiston nodavlat notijorat tashkilotlari milliy assotsiatsiyasi viloyat bo'limining tajribali mutaxassislari ishtirokida davlat grantlarida ishtirok etish tartiblari va davlat tashkilotlari bilan ijtimoiy sherikchilikning ahamiyati haqida 2 marta davra suhbatlari va seminar treninglar tashkil etildi [2; 31-b.]. Bu kabi jarayonlar albatta markazlarning jamiyatdagi rolini yanada oshiradi. Respublika tojik milliy madaniy markazi O'zbekistonda 2008-yili tashkil qilingan, bugungi kunga kelib uning tarkibiy tuzilmasida Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Namangan, Farg'ona viloyatlaridagi hududiy bo'linmalari, Buxoroda — "Oftobi So'g'diyon" tojik-fors markazi, 1990-yil Toshkentda tashkil etilgan "Oriyono" hamda Chirchiq shahridagi "So'g'diyona" markazlari faoliyat yuritib kelmoqda. Ta'kidlash joizki, O'zbekistonda 1992-yildan buyon Qozoq milliy madaniy markazi faoliyat yuritib keladi. Bugungi kunga kelib ushbu markaz tarkibida Qoraqalpog'iston Qozoq milliy madaniy markazi, Buxoro, Jizzax, Navoiy, Xorazm, Sirdaryo va Toshkent viloyatlaridagi uning bo'linmalari faoliyat olib boradi. Mazkur markaz faoliyati qozoq millatiga mansub fuqarolarning madaniy ehtiyojlarini qondirish, qozoq tilini o'rganishga ko'maklashish, qozoq xalqining an'analari va urf-odatlarini asrash, yoshlarning qozoq tilida ta'lim olishlarini ta'minlash maqsadida oliy va o'rta-maxsus ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilish, yosh iqtidorlarni qo'llab-quvvatlash kabi turli yo'nalishlarda olib boriladi. Mamlakatimizda yashaydigan 189 mingga yaqin turkmanlar o'z milliy madaniyatlari, tili, an'analari va urf-odatlarini asrash hamda rivojlantirish qaratilgan madaniy tadbirlarini 2001-yil 7-may kuni tashkil qilingan Respublika Turkman madaniy markazi orqali amalga oshiradi. Bugungi kunga kelib ushbu markazning tarkibiy tuzilmasi hisoblangan Qoraqalpog'iston Respublikasi Turkman madaniy markazi, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent viloyatlari va Toshkent shahridagi hududiy bo'linmalari faoliyat yuritib kelmoqda. Markaz va uning bo'linmalari O'zbekistonning Navro'z, Mustaqillik kuni, Konstitutsiya kuni singari umumxalq bayramlarida faol qatnashadilar Turli xalqlar, millatlarni umumiy, mushtarak maqsadlar, g'oyalargina birlashtirishi mumkin. Shuning uchun, bugungi kunda millatlararo totuvlikni jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi omil sifatida o'rganishga ehtiyoj katta.

O'zbekistonda milliy madaniy markazlar mustaqillik yillarida davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Yangi O'zbekistonni bunyod etish jarayonida milliy-madaniy markazlar faoliyatini jonlantirish masalasi "2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasi", 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston — taraqqiyot strategiyasida" ustuvor yo'nalish va maqsadlarida ham aks ettirilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 19-maydagi "Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" [5] gi farmoni asosida yurtimizda istiqomat qilib kelayotgan turli millat va elat vakillari uchun **"xalq diplomatiyasi"**ni yangi davrga olib chiqdi. Ushbu farmon xorijlik vatandoshlarimiz bilan doimiy tarzda aloqalarni yo'lga qo'yishga, xorijiy mamlakatlar bilan ma'naviy-ma'rifiy, tarixiy qardoshlik aloqalarini o'rnatishda **"rivojlantiruvchi"** ko'priklar vazifasini o'taydi.

Shuningdek, Sirdaryo viloyatida ham milliy madaniy markazlar tashkil etilgan bo'lib viloyat aholisining milliy tarkibi xilma-xil va bu hududda o'zbeklar bilan bir qatorda rus, qozoq, tatar, koreys, tojik va boshqa millat vakillari yashab kelmoqda. Shu bois viloyatda milliy madaniy markazlar faoliyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu viloyatda milliy madaniy markazlar asosan 1990-yillarning o'rtalaridan boshlab tashkil etila boshlangan. Ular viloyat hokimligi va respublika Baynalmilal madaniyat markazi bilan hamkorlikda faoliyat yuritib kelmoqda.

Viloyatda faoliyat yuritayotgan ayrim milliy madaniy markazlar:

- Rus milliy madaniy markazi
- Qozoq milliy madaniy markazi
- Koreys milliy madaniy markazi
- Qirg'iz milliy madaniy markazi
- Tatar-boshqird milliy madaniy markazi

Ushbu markazlar o'z faoliyatida milliy bayramlar, madaniy tadbirlar, til va adabiyot kechalari tashkil etib kelmoqda. Milliy madaniy markazlar faoliyati ko'p qirrali bo'lib, ular quyidagi asosiy yo'nalishlarda ish olib boradi:

1. Madaniy-ma'rifiy faoliyatda;

- milliy bayramlar (Navro'z, Maslenitsa, Chusok va boshqalar);
- milliy qo'shiqlar va raqs kechalari;
- ko'rgazmalar va festivallar tashkil etiladi.

Bu tadbirlar turli millat vakillarining bir-birini yaqindan tanishiga xizmat qiladi.

2. Ta'limiy faoliyatda;

- Milliy tillarni saqlab qolish maqsadida:
- ona tili to'garaklari;
- adabiyot va tarix bo'yicha ma'ruzalar;
- yoshlar uchun tarbiyaviy uchrashuvlar o'tkaziladi.

3. Ijtimoiy faoliyat;

- ijtimoiy loyihalarda ishtirok etadi;
- xayriya tadbirlarini tashkil qiladi;
- davlat va jamoat tashkilotlari bilan hamkorlik qiladi.

Milliy madaniy markazlarning jamiyatdagi ahamiyati alohida o'ringa ega hisoblanadi. Jumladan, Sirdaryo viloyatidagi milliy madaniy markazlarning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Birinchidan, ular millatlararo totuvlikni mustahkamlaydi. Turli millat vakillari o'rtasida do'stlik va hamjihatlik muhitini yaratadi.

Ikkinchidan, milliy qadriyatlarni asrab-avaylaydi. Har bir millat o'z an'ana va urf-odatlarini saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Uchinchidan, yosh avlodni bag'rikenglik ruhida tarbiyalaydi. Bu esa kelajakda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda milliy madaniy markazlar faoliyatini yanada rivojlantirish zarurati mavjud. Jumladan:

- raqamli platformalar orqali targ'ibotni kuchaytirish;
- yoshlarni faol jalb etish;
- ilmiy-amaliy konferensiyalar tashkil etish orqali rivojlantirish mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Respublikada bo'lgan kabi Sirdaryo viloyatidagi milliy madaniy markazlar millatlararo totuvlikni mustahkamlash, madaniy xilma-xillikni asrab-avaylash hamda jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning faoliyati turli millat vakillari o'rtasida o'zaro muloqot va hamjihatlikni rivojlantirishga xizmat qilib, davlatning bag'rikenglik siyosatini amalda ro'yobga chiqaradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Курбанов Э. Размеры демократии в современное время //Общество и инновации. – 2022. – Т. 3. – №. 3/С. – С. 286-291.
2. Umanskiy Y.A. O'zbekiston Respublikasi: millatlararo munosabatlarning taraqqiyoti. Ijtimoiy fikr, 1998. №1, B.31.
3. U.Musurmanov. Jamiyatda tinchlik barqarorlik muhitini rivojlanishida milliy-madaniy markazlarning o'rni // Central asian journal of academic research. Volume 2, Issue 10, Part 2 October 2024. P.31.
4. Sh.Murzayeva. O'zbekistondagi milliy madaniy markazlarning ijtimoiy-siyosiy asoslari. <https://bukhari.uz/?p=35287&lang=oz>
5. Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do'stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida <https://lex.uz/ru/docs/-3210345>
6. Karimov I. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.: "O'zbekiston". 1999. 7-tom. B. 143–144.
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Milliy-madaniy_markazlar
8. <https://aniq.uz/uz/yangiliklar/2023-yilda-respublikadagi-milliy-madaniy-markazlar-tomonidan-15000-tadan-ortiq-tadbir-utkazildi>
9. E.E.Kurbanov.POLITICALMODERNIZATIONINUZBEKISTAN:THEROLEOFDEMOCRATICTRANSFORMATIONSTHECONTEXTOFGLOBALIZATION.VOL.1NO.5(2025):CONFERENCEOFMODERNSCIENCE&PEDAGOGY

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

TRACES OF NORTHERN STEPPE TRIBES IN THE ARCHAEOLOGICAL LAYERS OF THE SAPALLI-KO'ZALI CULTURE

Djurayev Ikrom Nematovich

Associate Professor (PhD) Gulistan State Pedagogical Institute

E-mail: ikromgdu@mail.ru

Abstract. The article focuses on the analysis of social, economic and business relations between nomadic pastoralists and the sedentary population in Northern Bactria, taking into account the achievements in agriculture and cattle breeding, the emergence of sedentary settlements and their transformation into cities, considered from the point of view of modern scientific approaches.

Keywords: nomadic pastoralists, sedentary population, steppe civilization, domesticated cattle, pastoral cattle breeding, Andronovo culture, Srubnaya culture, stationary settlement, burial mound, nomad.

SOPOLLI-KO'ZALI ARXEOLGIK QATLAMLARIDA SHIMOLIY DASHT QABILALARINING IZLARI

Djurayev Ikrom Nematovich

Guliston davlat pedagogika instituti dotsenti (PhD)

Annotatsiya. Maqolada shimoliy Baqtriya ko'chmanchi chorvador va o'troq aholi o'rtasidagi ijtimoiy, iqtisodiy va xo'jalik aloqalarini tahlil qilishda, dehqonchilik va chorvachilik sohasidagi yutuqlar, o'troq manzilgohlarning paydo bo'lishi va ularning shaharlarga aylanishi kabi tarixiy jarayonlarni bugungi kun nuqtai nazaridan tahlil qilishga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: ko'chmanchi chorvador, o'troq aholi, cho'l sivilizatsiyasi, xonaki chorvachilik, yaylov chorvachiligi, andronovo madaniyati, srub madaniyati, statsionar manzilgoh, mo'zorgo'rg'on, nomad.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N02>

Kirish. Shimoliy Baqtriya (hozirgi O'zbekistonning janubi, Turkmanistonning shimoli va Tojikistonning janubiy-g'arbiy hududlari) qadimiy sivilizatsiyalar chorrahasi bo'lib, turli madaniyatlar, qabilalar va xalqlarning madaniy va iqtisodiy almashinuv markazi sifatida rivojlangan. Bronza davrida bu hududda Sopolli madaniyati gullab-yashnagan bo'lsa, uning keyingi bosqichlari tashqi ta'sirlarning ko'payishi bilan ajralib turadi.

Sopolli madaniyatining asosiy xususiyatlari. Sopolli madaniyati (mil. avv. III-II ming yilliklar) Bronza davrida Turon hududidagi eng muvaffaqiyatli va taraqqiy etgan madaniyatlardan biri bo'lgan. Uning asosiy belgilaridan biri uy-joy qurilishining murakkabligi, metallurgiya rivojlanganligi, qishloq xo'jaligi bilan uyg'unlashgan turmush tarzi va ko'zga ko'ringan hunarmandchilik bo'lgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Shimoliy dasht qabilalarining migratsiyasi. Shimoliy dashtlar (hozirgi Qozog'iston va Rossiyaning janubiy qismlari) aholisi asosan Andronovo madaniyati bilan bog'langan. Bu qabilalar nomadik turmush tarziga ega bo'lib, asosan

chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Ular o'troq sivilizatsiyalarga ta'sir o'tkazib, qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik sohalariga yangi elementlar kiritgan.

Shimoliy dasht qabilalarining Shimoliy Baqtriya hududlariga kirib kelishi bir qator sabablarga bog'liq:

Klimat o'zgarishi: Dasht hududlarida suv tanqisligi yuzaga kelgani bois qabilalar janubiy hududlarga harakat qilganlar;

Chorvachilik ehtiyojlari: Qo'ng'ir dala hududlari chorva uchun qo'shimcha ozuqa manbai sifatida qiziq bo'lgan;

Qo'shni sivilizatsiyalar bilan savdo va aloqalarni rivojlantirish istagi.

Ko'zali bosqichiga migratsiyaning ta'siri. Andronovo qabilalarining Shimoliy Baqtriyaga kirib kelishi Sopolli madaniyatining Ko'zali bosqichiga quyidagi jihatlarida ta'sir ko'rsatgan:

Madaniy sinkretizm: Qadimiy Sopolli hunarmandchiligida yangi shakllar va metall buyumlari (jumladan yangi turdagi qurollar) paydo bo'lgan.

Iqtisodiy o'zgarishlar: Chorvachilik ahamiyatining oshishi qishloq xo'jaligi tarkibiga ta'sir o'tkazgan.

Demografik o'zgarishlar: Yangi aholining kirib kelishi natijasida joylashuv strukturasi va hududiy aloqalar o'zgargan.

Qo'shma marosimlar va e'tiqodlar: Shimoliy dasht qabilalarining diniy qarashlari va marosimlari mahalliy e'tiqodlar bilan uyg'unlashgan, bu esa arxeologik yodgorliklarda aks etgan.

Arxeologik dalillar. Arxeologlar tomonidan topilgan Ko'zali madaniyati davriga oid yodgorliklar Andronovo madaniyatining bevosita ta'sirini ko'rsatadi. Bu yodgorliklar qatorida yangi turdagi muhrlar, ko'chma turmush tarzini aks ettiruvchi hovli qurilmalari va jangchilarning qurol-yarog'lari bor.

Tahlil va natijalar. Shimoliy Baqtriya hududlaridan topilgan arxeologik ashyoviy dalillar tahliliga qaraganda, bu zaminga shimoliy dasht (Andronovo) qabilalarining ilk bor kirib kelishi Sopolli madaniyatining Ko'zali bosqichida yuz beradi. Sopolli madaniyatining Ko'zali bosqichining yil sanasi miloddan avvalgi XIV–XIII asrlar bilan belgilangan bo'lib, aynan shu asrlarda Yevroosiyo dashtlaridan chorvador oriy qabilalari O'rta Osiyo ikki daryo oralig'iga kirib keladilar. M.A. Itina aytganidek, Amudaryo quyi havzalarida Ko'kcha 15a manzilgohi, Shimoliy Baqtriyada Jarqo'ton yodgorligi Andronovo oriylari ilk bor kirib kelgan yodgorliklar ekanligi ilmiy adabiyotlarda qayd qilingan [Итина М.А., 1977. С. 145]. Xuddi shu davrga tegishli sopollarning eng qadimgisi, masalan, Jarqo'ton ibodatxonasining muqaddas buyumlar saqlanadigan yo'lakdan, Jarqo'ton qal'a-qo'rg'onining Ko'zali madaniy qatlamida uchratilgan [Аскаров А., 1989. С. 160. Аванесова Н.А., 2010. С. 110-111]. Mazkur davrga tegishli yana bir sopol parchasi Jarqo'ton oralab o'tgan jar ichidan topilgan [Аскаров А., Ширинов Т., 1993. С. 77-78]. Uning sirtidagi naqsh qiyali uchburchak va meandr shaklida bo'lib, sopol naqshiga ko'ra Andronovo madaniyatining Fyodorov bosqichi ilk fazasiga tegishli edi. Jarqo'ton ibodatxonasining muqaddas kulxonasidan ham dashtliklarga tegishli bir necha sopol parchalari topilgan. Ular orasida yirik sopol gardishi bo'lib, uning naqshlari ilk Fyodorov keramikasini eslatar edi. Shimoliy dasht qabilalarining ilk Fyodorov bosqichini eslatuvchi sopol parchalari Bo'ston VI qabristonida ham uchratilgan [Аванесова Н.А. 1977. С. 116-117].

Jarqo'tonda dasht qabilalarining kulolchilik an'analari ta'sirida ishlangan sopol parchalari ham ko'p. Ular garchi kulolchilik charxida yasalgan bo'lsa-da, ular sirtiga ishlangan

chizma naqshlar, idishlarning shakllari, rangi, loyining tarkibi aynan Tozabog'yob idishlarini eslatar edi. Jarqo'tonda ular ko'plab uchraydi, ammo, Bo'ston VI da 11 ta shunday sopol parchalari uchratilgan [Аванесова Н.А. 2010. S. 120]. Bo'ston VI da sof Tozabog'yob keramikasi ham yetarli darajada topilgan [Аванесова Н.А. 2010. S. 121].

Sopolli madaniyatining qabrlarida shimol chorvadorlarining taqinchoq va turli xil bezak predmetlarini mitti nusxalari uchraydi [Аскарлов А. Абдуллаев Б. 1983. S. 17]. Ularning aksariyati Mo'lali va Bo'ston qabrlariga tegishli [Аванесова Н.А. 2010. S. 10] bo'lsa-da, ular orasida Sopolli madaniyatining aynan Ko'zali bosqichiga tegishli nusxalari ham yo'q emas. Bu holatlar miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmidan e'tiboran shimoliy dasht chorvador qabilalarining O'rta Osiyo hududlariga jadal kirib kelganligidan guvohlik beradi. Bu jarayonlar "Avesto" rivoyatlarida bayon qilingan Andronovo oriylarining miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalaridan janubga qilgan migratsiyalari bilan uzviy bog'liq edi.

Ularning izlari nafaqat Jarqo'ton va Bo'ston yodgorliklarida, balki Janubiy Tojikiston hududlaridan topib o'rganilgan qadimgi qabristonlar Nurek GES hududida [Пьянкова Л.Т. 1974. S. 542-543], Hisor vodiysidagi Tandiryo'l va Zarkamar [Виноградова Н.М. 1991. S. 68-88] qabristonlarida, Dahana [Пьянкова Л.Т. 1985. S. 157-165] va Teguzak [Пьянкова Л.Т. 1987. S. 117-125] makonlarida, Tairsuv daryosi havzasida Kongurtut qabristoni va makoni hamda Baraki-Kurug makonida [Виноградова Н.М. 1987. S. 76-91] va nihoyat yana bir yodgorlik–Xo'ja G'oyib [Виноградова Н.М. 2003. S. 103] (Ko'lob vodiysi) da topib o'rganilgan.

Ushbu bob Markaziy Osiyoning qadimgi chorvador qabilalar madaniyati yodgorliklari va ushbu hududda bronza davrida yuz bergan turli etnik guruhlarining qorishuvi asosida tarkib topgan yodgorliklar va ularning davriy sanasi masalalarini qamrab olgan. Andronovo madaniyatining mutaxassis-olimlar tomonidan ishlab chiqilgan xronologiyasi tahlil etiladi. Demak, Petrov tipidagi yodgorliklar xronologik jihatidan Novokumak kompleksi bilan bir davrda o'tgan. Ularning yil sanasi miloddan avvalgi XVII-XVI asrlarga tegishlidir. Olako'l bosqichi miloddan avvalgi XV-XIV asrlar bilan yil sanasini belgilanadi. Fyodorov kompleksining ilk bosqichini miloddan avvalgi XV-XIV asrlar bilan, so'nggi Fyodorov komplekslari davriy sanasi miloddan avvalgi XIII va undan keyingi asrlar bilan belgilandi.

O'rta Osiyoga xos mahalliy variantga Tautari tipi yodgorliklari kiritilib, ularning yil sanalari miloddan avvalgi XIII-IX asrlar bilan sanalari belgilanib, Ye.Ye.Kuzmina Yettisuv va qadimgi Farg'ona yodgorliklarini bu yodgorliklar kompleksiga haqli kiritadi va uni Yettisuv tipi nomi bilan atashni taklif etadi. O'rta Osiyoga xos bu tip yodgorliklar kompleksi Fyodorov va Olako'l komplekslarining aralashmasidan tarkib topganligini ta'kidlaydi. Yettisuv tipi yodgorliklarini ikki xronologik davrga bo'lish mumkin. Uning ilk bosqichi Olako'l va Fyodorov liniyalari asosida rivoj topgan. Bu bosqichning davriy sanasi miloddan avvalgi XV-XIV asrlar bilan belgilanadi. Yettisuv tipi yodgorliklarining so'nggi ikkinchi bosqichi davriy sanasi esa miloddan avvalgi XIII-IX asrlarga tegishli ekanligi qayd qilingan. O'rta Osiyo hududlariga xos uchinchi mahalliy tip Srub va Andronovo madaniyatlari urug' jamoalaridan tashkil topgan Tozabog'yob yodgorliklaridir. M.A.Itina Janubiy Orol bo'ylarida topib o'rganilgan Tozabog'yob makonlarini uch guruhga bo'ladi: 1) Jonbos-ko'kcha guruhi; 2) Angqa-bozor guruhi; 3) Qavat guruhi.

Miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmi boshlarida Janubiy Orol hududlariga kirib kelgan shimoliy mintaqalarning chorvador dasht qabilalari janubiy Qizilqum orqali Buxoro vohasining shimoli-g'arbiy hududlariga, Zarafshon vodiysining Mohondaryo quyi

havzalariga ham kirib keladilar. Dashtliklar butun Zarafshon vodiysi, Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Shimoliy Baqtriya bo'ylab keng tarqaladi. Ularning moddiy madaniyat izlari Zarafshon vodiysi, mavsumiy manzilgohlar, qabriston va yolg'iz qabrlar ko'rinishidagi yodgorlik sifatida bizgacha yetib kelgan.

Xulosalar. Shimoliy dasht qabilalarining Shimoliy Baqtriya hududlariga kirib kelishi ushbu mintaqadagi madaniyatning rivojlanish va o'zgarish jarayonida katta ahamiyat kasb etgan. Sopolli madaniyatining Ko'zali bosqichi esa mahalliy va ko'chmanchi madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yorqin namunasi sifatida qaraladi. Bu jarayon mintaqadagi madaniy va iqtisodiy hayotni yangi bosqichga ko'targan.

Bularning barchasi bir tomondan, O'rta Osiyo bronza davri dasht madaniyatlari aholisining etnik tarkibi qanchalar murakkab ekanligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, turli etnik guruhlar o'rtasida iqtisodiy xo'jalik va etnomadaniy aloqalarning keng ko'lami haqida tahliliy xulosalarga olib keladi, ya'ni o'zbek xalqi etnogenezining boshlanishi bronza davriga borib taqalishiga ishora qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Аванесова Н.А. Проявление степных традиций в Сапаллинской культуре.. «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии». – Ташкент, 2010.
2. Аванесова Н.А. Проявление степных традиций в Сапаллинской культуре. «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии». – Ташкент, 2010.
3. Аванесова Н.А. Проявление степных традиций в Сапаллинской культуре.. «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии». – Ташкент, 2010.
4. Аскарлов А. Степной компонент в оседлых комплексах Бактрии и вопросы его интерпретации. «Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата, 1989.
5. Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы Средней Азии. – Самарканд, 1993.
6. Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. – Ташкент, 1983. табл. XLV, 17.
7. Виноградова Н.М. Могильник Тандырийул в Южном Таджикистане. // МАИКЦА, Вып. 18 – Москва, 1991.
8. Виноградова Н.М., Гётцельт, Пьянкова Л.Т. Археологическая разведка в бассейне реки Кызылсу (Южный Таджикистан). РА, – Москва, 2003.
9. Виноградова Н.М. Новые памятники эпохи бронзы на территории Южного Таджикистана. Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. – Москва, 1987.
10. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья. – Москва, 1977.
11. Пьянкова Л.Т. Нурекский могильник эпохи бронзы. Археологические открытия 1974 года. – Москва, 1975.
12. Пьянкова Л.Т. Отчет о работе Нурекского археологического отряда. АРТ, – Вып. XIV (1974). – Душанбе, 1979.
13. Пьянкова Л.Т. О раскопках на поселении бронзового века Тегузак в 1980 году. АРТ, Вып. XX (1980). – Душанбе, 1987.
14. Пьянкова Л.Т. Работа Байпазинского отряда на поселении бронзового века Дахана (1985). АРТ, Вып. 25. – Душанбе, 1994.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

BETWEEN SECULARIZATION AND MODERNIZATION: SOVIET RELIGIOUS POLICY IN UZBEKISTAN

Akbarova Kamila Shukhrat kizi,
Master of Arts in History,
Intern Researcher at the Institute of Anthropology
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article examines the evolution of Soviet secularization in Uzbekistan as a radical project of social engineering. It analyzes the gap between atheist theory and everyday practice, highlighting the limits of ideological control and the role of international factors in shaping state policy and securing the loyalty of Muslim institutions.

Keywords: secularization, Soviet religious policy, Islam in Uzbekistan, Scientific atheism, State control of religion.

МЕЖДУ СЕКУЛЯРИЗАЦИЕЙ И МОДЕРНИЗАЦИЕЙ: СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ РЕЛИГИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Акбарова Камила Шухрат кизи,
магистр истории,
стажер-исследователь Института антропологии
Академии наук Республики Узбекистан

Аннотация. Статья исследует эволюцию советской секуляризации в Узбекистане как радикальный проект социального инжиниринга. Автор анализирует разрыв между атеистической теорией и практикой, подчеркивая влияние международного фактора на лояльность мусульманских институтов.

Ключевые слова: секуляризация, советская религиозная политика, ислам в Узбекистане, научный атеизм, государственный контроль религии.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N03>

Советский проект в Средней Азии был одним из наиболее радикальных и всеобъемлющих экспериментов по секуляризации в мировой истории. Он стремился не просто отделить религиозные институты от государства, а полностью искоренить религию, заменив ее атеистическим мировоззрением – то, что А. Т. Куру определял как ассертивный секуляризм [13]. При таком подходе государство активно исключает религию из публичной сферы и выступает в роли агента социального инжиниринга, ограничивая религиозную практику частной жизнью.

На примере Узбекской ССР, где ислам глубоко укоренился в социальной ткани, видно, как официальный дискурс советской светскости (основанный на марксистско-ленинской философии) столкнулся с сопротивлением на бытовом уровне, что привело к парадоксальному смещению самого понятия светскости: от тотального контроля к гибридной модели идентичности.

Одним из наиболее крупных теоретиков советской секуляризации является Д. А. Узланер. В своей статье “Советская модель секуляризации” [7] он подробно анализирует становление и развитие этого процесса в СССР. Узланер делает акцент на сопоставлении советского опыта с западной моделью и рассматривает его специфику в контексте марксистской теории. Однако автор редко обращается к конкретным историческим фактам, излишне социологизируя процесс секуляризации. Он намеренно не выделяет среднеазиатский кейс, считая его неотъемлемой частью реализации советского марксизма. Следует отметить, что в действительности секуляризация в Средней Азии сильно зависела от международной ситуации [16], а также от глобальных процессов деколонизации и антиколониализма [12]. На мой взгляд, марксистская теория секуляризации в полной мере декларировалась лишь на бумаге, в то время как на практике она была вынуждена учитывать реальное положение среднеазиатского общества. Подобный разрыв между теорией и практикой служил эффективным инструментом для советской власти, создавая поле для маневров и обеспечивая лояльность со стороны местных сообществ.

В узбекской историографии зачастую игнорируются работы религиоведа М. М. Шахнович. Исследовательница отмечает, что в современной литературе представлено достаточно много работ, в которых научный атеизм интерпретируется как экстремальный вариант секуляризации [6], как специфическая форма идеологически ангажированной науки о религии [2] или как новая модель сциентизма, пришедшая на смену “воинствующему атеизму” раннего советского периода [5]. Шахнович также указывает на важную веху институционализации этого направления: осенью 1959 года на философском факультете МГУ им. М. В. Ломоносова и на историко-философском факультете Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко были открыты кафедры истории и теории атеизма, а в конце того же года в Институте философии АН СССР – Сектор научного атеизма. В советском Узбекистане аналогичное подразделение появилось в 1964 году – Сектор научного атеизма был создан в Институте истории, языка и литературы Каракалпакского филиала Академии наук УзССР. Деятельность этого сектора была сфокусирована на теоретическом изучении религии, атеистической пропаганде и задачах коммунистического воспитания населения.

Советская модель секуляризации начала формироваться в 1960-1970-е годы и была глубоко связана с марксистской теорией [9]. В ее рамках религия понималась как элемент надстройки, обусловленный несовершенством экономического базиса. По мере развития производительных сил и социалистических отношений религия, как считалось, должна была неизбежно утратить свое социальное значение. Таким образом, секуляризация воспринималась не как случайный социокультурный процесс, а как закономерный и исторически необходимый результат поступательного развития человечества. Советский подход к секуляризации существенно отличался от западного. Если на Западе этот процесс, как правило, связывался с модернизацией, то в СССР с глубокими перестройками всей экономической и общественной системы.

Советская социология религии выделяла две взаимосвязанные стороны процесса секуляризации: негативную и позитивную. Негативная сторона предполагала освобождение общества от религиозного влияния, тогда как позитивная была

направлена на формирование научного, материалистического мировоззрения. Для советского человека, согласно этой логике, было недостаточно просто дистанцироваться от религии; требовалось активно усвоить атеистические установки как неотъемлемую часть новой социалистической идентичности [7; с. 64].

Для успешного продвижения секуляризации советские теоретики выделяли два комплекса факторов. К объективным относили развитие экономики, рост уровня образования, достижения науки и культуры, а также политические преобразования. Однако подчеркивалось, что этих условий недостаточно. Не менее значимым считался субъективный фактор – целенаправленная деятельность государства, партии и идеологического аппарата. Секуляризация не должна была происходить “сама собой”, а нуждалась в постоянном активном продвижении.

Практическое воплощение теории секуляризации, особенно в отношении ислама в Средней Азии, носило многоэтапный и часто репрессивный характер. Первые десятилетия советской власти в Средней Азии были отмечены жестким давлением на религиозную сферу. В 1920-1930-е годы исламские институты рассматривались как препятствие на пути социалистического строительства. В этот период проводились репрессии против духовенства, закрывались и уничтожались мечети, а религиозное имущество конфисковывалось. Государство стремилось максимально ослабить институциональные основы ислама и вытеснить религиозную практику из публичного пространства.

Начиная с 1930-х годов, наряду с репрессивными мерами все большую роль стала играть идеологическая и образовательная политика. Советское руководство исходило из убеждения, что рост уровня образования, развитие науки и систематическое атеистическое воспитание неизбежно приведут к исчезновению религии в последующих поколениях. В этом контексте религия рассматривалась как временное явление, которое должно было “отмереть” по мере формирования нового, социалистического сознания.

Ситуация изменилась в 1940-е годы, когда в условиях войны и внешнеполитической мобилизации И. В. Сталин пошел на частичный пересмотр антирелигиозного курса. Государство допустило ограниченную и строго контролируемую поддержку ислама, рассчитывая использовать его мобилизационный потенциал и авторитет среди верующих. В этот период начал формироваться так называемый официальный, “правильный” ислам – религиозная модель, полностью подчиненная государственному контролю и пригодная для использования во внутренней и внешней политике в отношениях с мусульманскими странами. Были созданы духовные управления мусульман, включая Духовное управление мусульман Средней Азии и Казахстана (САДУМ) [15], а также учрежден Совет по делам религиозных культов, призванный контролировать религиозную деятельность и регулировать отношения между государством и мусульманскими общинами.

В 1950-е годы, в период руководства Н. А. Мухитдинова (1955-1957 гг.), а затем С. К. Камалова (1957-1959 гг.) мусульманское наследие стало более открыто прославляться как часть узбекской национальной культуры. Однако этот процесс параллельно шел с подавлением ислама как практики. Религиозность вытеснялась как “пережиток прошлого”, в то время как культурные и исторические аспекты исламской

цивилизации подвергались светской “национализации”. Ключевым идеологом этой перемены стал Ш. Р. Рашидов (1917-1983 гг.).

В 1956 году после поездки в Восточную Азию Рашидов продвигал идею признания ислама прежде всего как PR-инструмента. Он убеждал Мухитдинова в том, что нужно менять международное представление о Средней Азии, уйти от образа “третьего мира”. Рашидов предлагал демонстрировать иностранным делегациям “витрину религиозной свободы” – показывать мечети, святыни, школы, памятники [11; с. 204].

В 1958 году эта линия получила официальное одобрение на высшем уровне. А. А. Пузин, председатель Совета по делам религиозных культов (СДРК) (1957-1965 гг.) обратился к Мухитдинову с просьбой расширить предложения Рашидова: приглашать в Среднюю Азию больше гостей из мусульманского мира; разрешить больший поток паломников в Мекку (группы до 30 чел.); печатать больше религиозной литературы в регионе; разрешить советским мусульманам самим писать религиозные тексты.

Характерным примером инструментализации ислама стало ходатайство САДУМ об издании Корана на арабском языке тиражом 2000 экземпляров. В заключении СДРК подчеркивалось, что необходимость нового издания продиктована прежде всего внешнеполитическими соображениями: иностранные мусульмане, посещавшие СССР, интересовались наличием мусульманской литературы, и отсутствие советского издания Корана вынуждало представителей духовных управлений к оправданиям. СДРК признал выпуск Корана “политически целесообразным” [3].

Эта же логика проявлялась и в публичном поощрении лояльных религиозных лидеров. Так, в 1955 году председатель Верховного Совета Узбекской ССР Ш. Р. Рашидов (1950-1959 гг.) вручил орден Трудового Красного Знамени председателю САДУМ Ишан-Бабахану (1943-1957 гг.) “за многолетнюю патриотическую деятельность и активное участие в борьбе за мир во всем мире” [8]. На джума-намазе, приуроченном к награждению, присутствовало более 3000 верующих, а сам муфтий публично связывал религиозную лояльность с участием в социалистическом строительстве.

Несмотря на усилия по институционализации и контролю ислама, советские власти постоянно сталкивались с феноменом неофициального, или “параллельного” ислама. Этот термин, использовавшийся в советской социологии и популяризированный А. А. Беннигсеном (1913-1988 гг.), обозначал религиозную практику, существовавшую вне рамок официальных структур САДУМ [10]. Уже в середине 1940-х годов фиксировалось наличие сотен незарегистрированных мечетей и десятков нелегальных религиозных школ, а ключевую роль в поддержании этой сети играли суфийские братства. Важность этого феномена подчеркивает исследователь Я. Рои [14], отмечая, что число официальных мечетей в Советском Союзе составляло всего около 1% от общего числа религиозных точек, что показывает глубокое несоответствие между официально регулируемой и фактической религиозной практикой.

В ноябре 1958 года советское руководство во главе с Н. С. Хрущевым, обеспокоенное сохранением и даже ростом религиозного подъема, инициировало новую, полномасштабную антирелигиозную кампанию. Меры, предпринятые в рамках этой кампании, были комплексными: они включали остановку деятельности незарегистрированных религиозных групп, что было прямым ударом по подпольным

суфийским братствам и нелегальным мечетям. Параллельно резко усиливалась научно-атеистическая пропаганда, а для максимального охвата населения было расширено влияние и тиражи специализированных журналов, таких как “Знание” и “Наука и религия”.

Однако, несмотря на жесткое административное давление со стороны государства, антирелигиозная кампания не смогла достичь своей главной цели – религиозная практика не исчезла. Напротив, ислам в значительной степени был вытеснен из публичной, контролируемой государством сферы и еще глубже укоренился в частной жизни семьи и общины. В результате религиозное выражение приобрело преимущественно неформальный характер: передача религиозных знаний и соблюдение обрядов оказались в руках самих верующих, прежде всего женщин, игравших ключевую роль в поддержании повседневной религиозности.

Эта скрытая, но устойчивая религиозная жизнь находит подтверждение в архивных отчетах 1960-1970-х годов, которые фиксируют массовость и воспроизводимость исламской обрядности. При этом учет незарегистрированных религиозных объединений велся крайне неудовлетворительно, а местные органы власти нередко направляли в центр заведомо искаженную или заниженную информацию. Тем не менее практически повсеместно сохранялись такие базовые элементы исламской практики, как погребальные обряды (*джаназа*), ритуальное обрезание (*суннат*) и религиозные браки (*никах*). В ряде городов и населенных пунктов Узбекистана через обряд *никах* проходило от 30 до 70 % молодоженов, а в Андижане в 1974 году почти 38 % браков, зарегистрированных в ЗАГСе, сопровождалось религиозным венчанием в мечетях [4].

Особое беспокойство у властей вызывало массовое паломничество к так называемым “святым местам”, в котором ежегодно участвовали сотни тысяч человек, преимущественно женщины, нередко приходившие вместе с детьми. В отчетах Совета по делам религиозных культов подчеркивалось, что сохранение высокого уровня религиозности объясняется, во-первых, восприятием исламских обрядов как национальных и “народных”, чему нередко способствовали и сами представители власти, а во-вторых, примиренческим отношением к религии со стороны части партийных и советских работников на местах [4].

Живучесть этих религиозных обычаев, которые советские исследователи традиционно квалифицировали как “пережитки прошлого”, становилась предметом теоретического осмысления в идеологических и академических кругах. Так, на заседании Института философии в 1958 году, посвященном поиску путей преодоления “пережитков”, П. Н. Федосеев предложил объяснение данного феномена, исходя из неоднородности общественного сознания [1]. Он указывал, что, хотя политическое сознание – как наиболее тесно связанное с экономическим базисом – в целом уже трансформировалось (люди стали политически советскими и светскими), бытовое и религиозное сознание продолжали отставать. Именно в этих сферах, по его мнению, и сохранялось наибольшее количество архаичных представлений и практик. Таким образом, советский человек мог одновременно быть лояльным государству и при этом сохранять традиционные формы религиозной и бытовой культуры.

Советская политика секуляризации в Узбекистане реализовывалась в тесной связи с процессами модернизации среднеазиатского общества. Во многих случаях при принятии решений, касающихся регионального ислама, советская власть частично опиралась на экспертизу этнографов (О. А. Сухарева, С. П. Поляков). Кроме того, государство было вынуждено учитывать международную конъюнктуру 1950-х годов, которая внесла коррективы в характер отношений власти и религии. При анализе этого периода следует иметь в виду, что ни один из указанных факторов не был абсолютно доминирующим в формировании политики по отношению к среднеазиатскому мусульманству. Курс на прагматичное взаимодействие государства и религии, инициированный Сталиным, получил свое развитие при Хрущеве и Брежневе. Если в сталинский период от религии требовалось лишь строгое соблюдение государственных интересов, то при Н. С. Хрущеве исламский фактор превратился в инструмент антиколониальной внешней политики СССР. В эпоху Брежнева трактовка религии стала более амбивалентной: она рассматривалась одновременно и как “пережиток прошлого”, и как свидетельство торжества “советской национальной политики”.

Эти процессы повлияли на идентичность среднеазиатских мусульман. Совмещение статусов “узбек”, “мусульманин”, “советский гражданин” стало не редкостью, а распространенной социальной практикой, отражающей способность местного населения интегрировать элементы традиционной религиозной и культурной жизни в рамки советской модернизации. Несмотря на масштабные административные и идеологические усилия, направленные на полное искоренение религии, проект секуляризации не достиг своей конечной цели. Религиозность не исчезла, а трансформировалась, приобретая новые формы существования, адаптированные к условиям советского общества. В результате сложилась гибридная модель светскости, в которой религиозная идентичность не только сохранялась, но и адаптировалась к новой социальной и политической реальности. Люди выстраивали собственный путь, сочетая элементы советской модерности с традиционными религиозными практиками, демонстрируя высокую устойчивость, гибкость и способность к адаптации. Такой феномен иллюстрирует ограниченность линейных представлений о секуляризации как о неизбежном “отмирании” религии и подчеркивает, что даже в условиях жесткого государственного контроля религиозные нормы и обряды способны выживать, трансформироваться и интегрироваться в модернизированное общество.

В целом, советский проект светскости в Средней Азии нельзя рассматривать как однозначно успешный или провальный: он трансформировал религиозную жизнь, создав уникальный тип смешанной идентичности, где официальная и неофициальная религия сосуществовали, влияя на социальную практику, культурные нормы и восприятие религиозного наследия для последующих поколений.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Алымов С. С. Понятие «пережиток» и советские социальные науки в 1950–1960-е гг // Антропологический форум. 2012. №. 16. С. 261-287.
2. Антонов К.М. «Наука о религии», «Научный атеизм», «Религиоведение»: Актуальные проблемы научного изучения религии в России XX — начала XXI в., М.: Изд-во ПСТГУ. 2014.

3. Заключение отдела СДПК по ходатайству САДУМ об издании Корана // URL: <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/20704> (дата обращения: 28.01.2026).
4. Записка члена Совета по делам религий при Совете министров СССР А.А. Нуруллаева в Отдел пропаганды ЦК КПСС М.М. Рахманкулову о состоянии религиозного движения // URL: <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/18531> (дата обращения: 28.01.2026).
5. Смолкин В. Свято место пусто не бывает: история советского атеизма, М.: НЛО, 2021.
6. Степанова Е.А. Советский атеизм в контексте множественной модерности // Научный ежегодник Института философии и права УО РАН. 2014. Т. 14. Вып. 2. С. 67–82.
7. Узланер Д. А. Советская модель секуляризации // Социологические исследования. 2010. № 6. Т. 100. С. 62-69.
8. Уполномоченный СДПК по Узбекской ССР Искандеров Председателю Совета Полянскому о награждении орденом Трудового Красного Знамени Председателя САДУМ Ишана Бабахана // URL: <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/20814> (дата обращения: 28.01.2026).
9. Шахнович М. М. Концепт «научный атеизм»: история его конструирования и введения в философию и политическую практику (1954–1964) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология. 2022. Т. 38. Вып. 3. С. 436-448.
10. Bennigsen A. Islam in the Soviet Union. London, New York: Praeger, 1967.
11. Kalinovsky A. Not some British colony in Africa: the politics of decolonization and modernization in Soviet Central Asia, 1955-1964 // Ab Imperio. 2013. Т. 2013. №. 2. С. 191-222.
12. Kirasirova M. The Eastern International: Arabs, Central Asians, and Jews in the Soviet Union's Anticolonial Empire. Oxford University Press, 2024.
13. Kuru A. Passive and assertive secularism: Historical conditions, ideological struggles, and state policies toward religion // World Politics. 2007. Т. 59. №. 4. Pp. 568-594.
14. Ro'i Y. Islam in the Soviet Union. New York: Columbia University Press, 2000.
15. Tasar E. Soviet and Muslim: the institutionalization of Islam in Central Asia. Oxford University Press, 2017.
16. Tasar E. Soviet policies toward Islam: Domestic and international considerations // Religion and the cold war: A global perspective. 2012. Pp. 158-181.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

DIGITALIZATION OF THE WATER SUPPLY SYSTEM: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Olimov Islombek

Assistant-teacher, Department of Social Sciences,
University of Business and Science

E-mail: islombek.olimov92@gmail.com

Abstract. The article analyzes the process of digitalization of the water supply system in Uzbekistan, existing problems, regulatory and legal frameworks, and practical solutions aimed at effective management of water resources.

Keywords: water supply system, digitalization, water resources management, irrigation and land reclamation, water-saving technologies, smart water systems, environmental sustainability.

SUV TA'MINOTI TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Olimov Islombek Ulug'bek o'g'li

Biznes va fan universiteti ijtimoiy
fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda suv ta'minoti tizimini raqamlashtirish jarayoni, mavjud muammolar, normativ-huquqiy asoslar hamda suv resurslarini samarali boshqarishga qaratilgan amaliy yechimlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: suv ta'minoti tizimi, raqamlashtirish, suv resurslarini boshqarish, irrigatsiya va melioratsiya, suv tejovchi texnologiyalar, aqlli suv tizimlari, ekologik barqarorlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N04>

Kirish. Suv resurslarini samarali boshqarish va muhofaza qilish ekologik barqarorlik va aholining sog'lig'i uchun muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli farmoni asosida suv resurslarini himoya qilish, tabiiy va sun'iy suv havzalari barqarorligini ta'minlash, shuningdek kommunal va sanoat oqova suvlarini tozalash bo'yicha keng qamrovli chora-tadbirlar belgilandi. Shu kontekstda, respublika bo'yicha suv ob'yektlari, suvni muhofaza qilish zonalari va sohil bo'yi hududlari tasdiqlandi, ichki suv tarmoqlari rekonstruksiya qilindi va ekologik nazorat tizimlari kuchaytirildi.

O'zbekiston suv tanqisligi yuz berishi mumkin bo'lgan mamlakatlar sirasiga kiritilmoqda. Suv tanqisligi tobora kuchayayotgan bugungi kunda mamlakatimizda obihayotni qadrlash, tejab foydalanishga alohida e'tibor qaratilayotgani sababi ham shunda.

Metodologiya. Tadqiqot sifat tadqiqot dizayniga asoslangan bo'lib, quyidagi metodlarni qo'llaydi: hujjatlar tahlili (documentary analysis), statistik tahlil (statistical analysis), keys-

stadi (case study) va qiyosiy tahlil (comparative analysis). Tadqiqot davr chegarasi: 2022-2026 yillar (bugungi holat). Ma'lumotlar manbalari: Tadqiqotda quyidagi manbalardan foydalanildi:

Rasmiy statistika: O'zbekiston Statistika agentligi, Prezident va Vazirlar Mahkamasi qarorlari, O'zbekiston Ekologiya va iqlim o'zgarishi milliy qo'mitasi ma'lumotlari; Davriy nashrlar: gazeta, jurnallardagi maqolalar; Yangiliklar manbalari: Kun.uz, gazeta.uz, daryo yangiliklari; Ilmiy manbalar: olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar, BMT Taraqqiyot Dasturi doirasida olib borilgan tadqiqotlari.

Natijalar. O'zbekistonda so'nggi yillarda suv bo'yicha olib borilgan islohotlar natijasida 472 ming gektar yer tomchilatib, 48 ming yer maydoni esa yomg'irnatib sug'orishga ixtisoslashtirildi. 97 ming gektar maydonda bo'lsa boshqa suv tejovchi texnologiyalar joriy qilinganligini ko'rish mumkin [9].

Mamlakatimizning 20 foizga yaqin suv resuri o'zimizda, qolgan qismi qo'shni davlatlarda shakllanadi. Iqlim o'zgarishi oqibatida suv manbalari yil sayin kamayib, aholi soni va suvga talab ortib bormoqda. Bularning ta'sirida 2030-yilga borib yurtimizdagi suv tanqisligi 15 milliard kub metr ga yetishi prognoz qilinyapti. O'zbekiston foydalanadigan suv resurslarining 90 foizdan ortig'i qishloq xo'jaligi sohasida sarflanyapti. Mintaqada irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlari eng ko'p va yirik suv xo'jaligi infratuzilmasiga ega davlat hisoblanib, sug'oriladigan ekin maydonlari 4,3 million gektarni tashkil etadi. Shu bilan birga, 60 foizdan ortiq yer nasos stansiyalari yordamida sug'orilishi, 50 foizga yaqin sug'oriladigan maydon turli darajada sho'rlangan bo'lib, meliorativ tadbirlar o'tkazilishi vazifalarimiz murakkabligini ko'rsatadi [2; 39].

Sug'orish tizimlarini modernizatsiya qilish jarayonida 2024-yil sug'orish tarmoqlarida suv yo'qotishlarini kamaytirishga qaratilgan zarbdor yil sifatida e'tirof etilgan bo'lsa, 2025-yilda nasos stansiyalarining samaradorligini oshirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilandi [10].

Sohaga tegishli normativ-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish, suv xo'jaligini rivojlantirishni hamda suvni tejash bo'yicha chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasi qabul qilindi [4]. Suv resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlash maqsadida rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribalari qo'llanilmoqda.

Xususan, AQSh, Turkiya, Xitoy, Avstraliya va boshqa ilg'or mamlakatlar tajribalari amaliyotga tadbiriq etilmoqda. Mazkur jarayonlarga respublikamizda joriy etilayotgan tomchilatib sug'orish, yomg'irnatib sug'orish, diskret sug'orish hamda yerlarni lazer texnologiyalari yordamida tekislash tizimlari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

So'nggi o'n yillikda mamlakatda suv resurslari va obyektlarni muhofaza qilish bo'yicha bir qancha normative huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Xususan, "Ekologik nazorat to'g'risida"gi qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qator farmon va qarorlari qabul qilindi. Mamlakatning "2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmonida[5] qishloq va komunal xo'jaliklarida suv resurslarining kamayishi va ifloslanishini oldini olish nazarda tutilgan. O'zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021-2023-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmonida[6] ham yerlarni sug'orish amaliyotini soddalashtirish va takomillashtirish, suv va energiyani tejash, suv resurslarini boshqarishda davlat-xususiy sheriklik, suvdan foydalanuvchilar tomonidan xarajatlarni qisman qoplash chora-tadbirlar belgilangan. Quyi

bo'g'inda suv resurslarni boshqarishni takomillashtirish, suv istemolchilar orasidagi munosabatlarni tartibga solish bo'yicha chora-tadbirlarni nazarda tutuvchi qarorlar qabul qilinishi olib borilayotgan islohotlarning mantiqiy davomi bo'ldi[7]. 2024-yil 22-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risda"gi qonuni suv resurslarini sohasida samarali boshqaruvni joriy etishga xizmat qildi[8]. Ushbu qonun bilan Suv xo'jaligi vazirligi tizimidagi irrigatsiya bo'limlari, maxsus xizmatlar negizida tashkil etilgan suv yetkazib berish xizmati davlat muassasalarining vazifa va vakolatlariga, shu bilan birga qishloq xo'jaligi ehtiyoji uchun suv olish limiti xalq deputatlari tuman (shahar) kengashlari tomonidan tasdiqlanishini nazarda tutuvchi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan.

Yuqorida yoritib o'tilgandek islohotlar olib borilishi natijasida, iqtisodiy tarmoqlar suv bilan barqaror ta'minlanish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash hamda irrigatsiya va melioratsiya tizimlarini ishonchli ishlashiga erishildi. Jumladan, 2022-yilda olib borilgan islohotlar natijasi o'laroq suv tejaydigan umumiy qamrov 25 foizni tashkil etdi. Natijada, 3 mlrd metr kub suv tejashga erishildi [2; 42].

2023-yilda 190 ta irrigatsiya va melioratsiya obyektida qurilish hamda rekonstruksiya ishlari amalga oshirildi. Melioratsiya yo'nalishida 230,3 kilometr ochiq, 156 kilometr yopiq drenaj tarmoqlari, 6 ta vertical drenaj qudug'i, 59 ta gidroteknika inshoot, 58 ta kuzatuv qudug'i qurilib, rekonstruksiya qilindi. Irrigatsiya tizimini raqamli boshqaruv tizimiga o'tkazish uchun 7339 ta "aqlli suv", 2578 ta "drayver" va 271 ta nasos qurilmasi o'rnatildi. 21 ta yirik suv xo'jaligi obyektlarining boshqaruv jarayoni avtomatlashtirildi. Natijada, 2023-yilning o'zida 7 mlrd kub metr suv tejaldi [9].

Sug'orish infratuzilmalarini modernizatsiya qilish maqsadida 2024-yilda 76 ta obyektga 800 mlrd so'm miqdorda resurslar yo'naltirildi. Mazkur loyihalarni amalga oshirish natijasida umumiy uzunligi 570,4 kilometr kanallar, 21 kilometrli lotoklar hamda 45,3 kilometr yopiq quvurli sug'orish tarmoqlari qayta qurildi. Natijada, 300 ming gektardan ortiq sug'oriladigan hududlar suv bilan ta'minlanish darajasi yaxshilandi. Kanallarda yiliga o'rtacha 450 mln kub metr suv yo'qotilishi oldi olindi[10] hamda suv bo'yicha tejamkorlik 8 mlrd kub metrga yetdi [3; 10].

2025-yilda 1,1 trillion so'm mablag' yo'naltirilib, 864 ta obyektga 1882 kilometr sug'orish tarmog'i betonladi, 185 kilometr lotoklar tarmog'i, 380 kilometr quvurlar, 818 ta sug'orish quduqlari qurildi. Shu bilan birga, 421 ta nasos agregatlari o'rnatildi. Mahallalarda suv ta'minoti bo'yicha 467 mingta xonadondagi 77,5 ming gektar tomorqa yerlari suv ta'minoti yaxshilandi. Amalga oshirilgan chora-tadbirlardan kelib chiqib 2025-yilda 10 mlrd kub metr suv iqtisod qilish maqsad qilingan. 2030-yilga borib respublika miqyosida umumiy 15 mlrd kub metr suv iqtisod qilish reja qilingan[11].

Muhokama. "O'zbekiston-2030" strategiyasi hamda suv xo'jaligini rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan ustuvor yo'nalishlardan kelib chiqib, so'nggi to'rt yil davomida suv resurslarini boshqarish jarayonlarini raqamlashtirish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Xususan, 13174 ta suv ombori va irrigatsiya tarmoqlaridagi suv o'lchash postlarida suv resurslarini real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beruvchi "Aqlli suv" tizimini joriy etildi. Shuningdek, 10296 ta meliorativ kuztuv quduqlarida sizot suvlari sathi hamda yerlarning minerallasuv darajasini nazorat qilishga mo'ljallangan "Driver" qurilmalari o'rnatildi. Bundan

tashqari, 1748 ta nasos stansiyada suv sarfini masofaviy monitoring qilish uskunalari bilan ta'minlab, natijada 96 ta yirik suv xo'jaligi obyektlarining boshqaruv jarayonlari avtomatlashtirildi [3; 11].

Shu bilan birga, vazirlik tizimida Suv xo'jaligini raqamlashtirish markazi tashkil etilib, suv resurslari hisobini yuritish va nasos stansiyalarining faoliyatini monitoring qilishga xizmat qiluvchi "Suv hisobi" hamda "Nasos stansiyalari" axborot tizimlari ishlab chiqildi hamda amaliyotga joriy etildi [11].

Xulosa. Keyingi yillarda suv xo'jaligi sohasiga raqamli texnologiyalarni joriy etishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bu bejiz emas, albatta. Chunki suv xo'jaligi sohasida keskin o'zgarish qilishning birdan-bir yo'li raqamlashtirishdir. Shuning uchun ham nasos stansiyalariga onlayn nazorat va "aqlli suv" qurilmalari olib kelingan.

Biroq ulardan olinadigan ma'lumotlarni jamlab, tahlil qiladigan axborot tizimi yo'q. Suv iste'moli va hisob-kitobi esa o'ta murakkab. Bu borada vazirlik huzurida Suv xo'jaligini raqamlashtirish markazi tuzilishi, unda suv iste'moli va hisobini yuritishning yagona axborot tizimi ishga tushirilishi juda to'g'ri va mutlaqo oqilona qaror bo'ldi.

Suv resurslaridan ehtiyotkorlik bilan foydalanish — kelajak avlodlar uchun barqaror rivojlanish garovi. O'zbekiston sharoitida bu qimmatbaho resurs xalqning farovon hayot kechirishi uchun muhim ahamiyat kasb etar ekan, har bir fuqaro suvdan oqilona foydalanishi va uni ifloslanishdan asrashi kerak.

Prezident Shavkat Mirziyoyev ta'birlari bilan aytganda: "Ekologiya va atrof-muhitni asrash, suv taqchilligining oldini olish bundan buyon ham biz uchun dolzarb vazifa bo'lib qoladi".

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. – T.: "O'zbekiston", 2024
2. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi. Atrof-muhit holati milliy ma'ruza: O'zbekiston (2012-2023 yillar). – Toshkent: Barqaror rivojlanish xalqaro instituti, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va iqlim o'zgarishi milliy qo'mitasi joriy arxivi. Ekologiya va iqlim o'zgarishi milliy qo'mitasi tomonidan 2025-yilda amalga oshirilgan ishlar to'g'risida ma'lumot // Axborot tahlil bo'limi ma'lumotlari.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 10.07.2020-yildagi PF-6024-sonli "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" farmoni. [Elektron resurs]. <https://lex.uz/docs/-4892953>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 30.10.2019-yildagi PF-5863-sonli "2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" Farmoni. [Elektron resurs]. <https://lex.uz/docs/-4574008>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 4.02.2021-yildagi PQ-5005-sonli "O'zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021-2023-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" Farmoni. [Elektron resurs]. <https://lex.uz/docs/-5307918>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1.03.2022-yildagi PQ-145-sonli "Quyi bo'g'inda suv resurslarini boshqarishni takomillashtirish hamda suv iste'molchilari orasidagi minosabatlarni tartibga solish chora tadbirlari to'g'risida"gi qarori [Elektron resurs]. <https://lex.uz/ru/docs/-5884123>

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 22.10.2024-yildagi O'RQ-981-sonli "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" qonun. [Elektron resurs]. <https://lex.uz/docs/-7168767>
9. Yangi O'zbekiston. 232-son, 2024-yil 15-noy.
10. Asosiy vazifamiz — suv xo'jaligida tejamkorlik va omilkorlik. [Elektron resurs]. <https://gov.uz/oz/suvchi/news/view/30874>. Murojaat etilgan sana: 30.01.2026
11. Hamroyev Sh. O'zbekiston suv xo'jaligidagi ibratli tajribalar. [elektron resurs]. <https://gov.uz/oz/suvchi/news/view/76026> Murojaat etilgan sana: 30.01.2026

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

ORGANIZATION OF THE FIRST MUSEUM IN BUKHARA

Sitorabonu Bobojonova,

1st year master's student of Asian International University

Abstract. This article covers the history of the establishment of the first museum in Bukhara, the socio-political and cultural factors that led to its creation. The processes of collecting and preserving historical monuments, archaeological finds and cultural heritage samples through the activities of the first museum are analyzed. The role of the museum in the cultural life of Bukhara, its importance in the formation and development of the field of museology are also shown. The article focuses on the issues of preserving the national cultural heritage and presenting it to the general public based on the history of the first museum activities.

Keywords: Museum, BUKHSR, Bukhkomstaris, Sredazkomstaris, BUKHSR, local history. exposition, cultural heritage, museology, historical monuments, cultural institutions.

BUXORODA DASTLABKI MUZEYNING TASHKIL TOPISHI

Sitorabonu Bobojonova

Osiyo Xalkaro universiteti 1-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro shahrida dastlabki muzeyning tashkil topishi tarixi, uning vujudga kelishiga olib kelgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy omillar yoritilgan. Ilk muzey faoliyati orqali tarixiy yodgorliklar, arxeologik topilmalar va madaniy meros namunalarini jamlash hamda saqlash jarayonlari tahlil qilingan. Shuningdek, muzeyning Buxoroning madaniy hayotida tutgan o'rnini, muzeyshunoslik sohasining shakllanishi va rivojlanishidagi ahamiyati ko'rsatib berilgan. Maqolada ilk muzey faoliyati tarixi asosida milliy madaniy merosni asrash va uni keng jamoatchilikka yetkazish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Muzaxona, BXSR, Buxkomstaris, Sredazkomstaris, BXSR, o'lkashunoslik. ekspozitsiya, madaniy meros, muzeyshunoslik, tarixiy yodgorliklar, madaniy muassasalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N05>

Kirish. Buxoro azaldan Markaziy Osiyoning yirik madaniy, ilmiy va ma'naviy markazlaridan biri sifatida tanilgan. Bu hududda asrlar davomida shakllangan moddiy va nomoddiy madaniy meros xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini aks ettirib kelgan. XX asr boshlarida Buxoroda ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda yuz bergan o'zgarishlar natijasida tarixiy yodgorliklar, qo'lyozmalar, arxeologik topilmalarni saqlash va namoyish etishga ehtiyoj kuchaydi. Ana shu ehtiyoj zahirida Buxoroda dastlabki muzeyning tashkil topishi masalasi kun tartibiga chiqdi. Mazkur maqolada Buxoroda ilk muzeyning vujudga kelishi, uning tashkil etilish shart-sharoitlari va madaniy hayotda tutgan o'rnini yoritiladi.

Bugungi kunda tarixiy-madaniy merosni asrash va uni kelajak avlodga yetkazish masalasi jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, Buxoroda dastlabki muzeyning tashkil topish tarixini o'rganish alohida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki muzeylar xalqning tarixiy xotirasini saqlovchi, ilmiy-tadqiqot ishlarini

rivojlantiruvchi hamda yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalovchi muhim madaniy muassasadir. Ilk muzey faoliyatini tahlil qilish orqali Buxoroda muzeyshunoslikning shakllanish bosqichlari, madaniy siyosatning yo'nalishlari va tarixiy merosga bo'lgan munosabatni chuqurroq anglash mumkin. Bu esa zamonaviy muzey faoliyatini takomillashtirishda ham nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Buxoroda daslabki muzey masalasini N.Yo'ldoshev[1], R.Almeyer[2], Sh.Hayitov[3], A.Boltayev[4], O'.Ravshanov[5], Sh.Jo'rayev[6] va boshqalar olimlar ilmiy tadqiq etishgan. Manbalar va arxiv hujjatlariga asoslanib ayrim tadqiqotchilar muzey dastlab Ko'kaldosh madrasasida ochilgan desa, boshqalar Labi hovuz atrofidagi binoda, Rus-Xitoy banki binosi (hozirgi San'at muzeyi)da joylashganini ta'kidlashadi. Sitorai Mohi Xossa saroyida ham muzey faoliyati boshlaganligini K.Raxmonov va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan.

Natija va muhokama. Bir guruh mahalliy ziyolilar Abdurauf Fitrat, Muhammad Siddiq (Hashmat), Sayyid Muhammad Nosiriddinto'ra, Sharifjon Maxdum (Sadr Ziyoy), Mirzo Salimbek kabilar "Tarixi anjuman" jamiyatini tuzish orqali qizil armiya hujumidan talofot ko'rgan binolar, yolg'orliklarni o'rganish va saqlab qolish borasidagi ishlarni boshlab yuborgandilar. "Tarixi anjuman" jamiyatining qisqa muddat (1920-1924 yy) faoliyati samarasi sifatida Buxoro tarixiga oid, uning topografiyasi, arxitektura, moddiy va ma'naviy yodgorliklarini tadqiq etish yo'lga qo'yilib, Buxoroda o'lkashunoslik sohasiga tamal toshi qo'yilgan.

1920-yil 17-sentyabrda Buxoro Nozirlar Sho'rosining buyrug'iga asosan o'lka madaniyatiga oid osori-atika va san'at asarlarini to'plash maqsadida maorif nozirligi qoshida "Tarixiy osori-atika sho'basi" tashkil qilinadi.

Buxoroda muzeyni tashkil qilish borasida "O'rta Osiyo qadimiy yodgorliklar, san'at va tabiatni qo'riqlash komiteti" Turkomstaris oldiga 1922-yil 16-fevralda Eski Buxoroda muzey tashkil etish va uning zoologiya, biologiya, minerologiya, etnografiya, arxeologiya, musulmon paleografiyasi, numizmatika va sanoat bo'limlaridan iborat bo'lishi bilan bog'liq vazifani topshirgan[7].

"Tarixiy osori-atika sho'basi" tashkilotining samarali faoliyati va yuqoridagi omillar sabab, keyinchalik ilk muzey professor Muso Saidjonov tomonidan 1922-yil 8-noyabrda Ko'kaldosh madrasasidagi hujrada takshil etilgan **(1-rasm)**. Muzeyning tashkil etilishida Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, Muso Saidjonov, Qori Yo'ldosh Po'latovlarning xizmati juda kattap[8]. Dastlab muzey arxeologiya, zoologiya va etnografiya kabi uchta bo'limda o'z faoliyatini boshlagan[9]. Muzeyning beshta xonadan iborat[10] dastlabki ekspozitsiyasida jami 168 ta, keyinchalik 300 ta ashyolar namoyishgan qo'yilgan bo'lib, 6 ming tomoshabin tashrif buyurgan. Buxoroda birinchi muzeyning ochilish marosimi tafsilotlariga bag'ishlangan maqola Buxoro axbori gazetasining 1922-yilgi sonida e'lon qilingan**(2-rasm)**. 8-noyabr chahorshanba kun muzaxona binosi tashqaridan ham ichkaridan ziynatlanub eski osorlar har qaysi o'ziga loyiq joyiga qo'yilg'on edi. Muzaxonaning ochilish marosimiga davat etilgan mehmonlar soat 12 da kela boshladilar, katta zalning ichida mehmonlar uchun dasturxon hozirlangan. Bir tarafda orkestr muzika cholib turmoqda edi. Buyuk mehmonlar ichida nozirlar sho'rosining raisi Ota Xo'ja, hukumat a'zolari, Rossiya vakili Funshteyn ham yo'ldoshlari bilan bor edilar[11].

Hukumat Maftishligi (nazorat organi-taftishligi) turg'on katta bino uchinchi quriltoydan so'ngra bo'shalib qolg'ach maorif nazorati ushbuni loyiq topib, muzaxona qilishga qaror bergan

edi. Maorif qo'lidagi eski osorlarni shu yerga ko'chirilib tamom bo'lg'ochdan rasmi muzaxona ochildi.

1-rasm. Ko'kaldosh
madrasasidagi
Buxorodagi birinchi
muzey

Buxoro muzeyi ochilish marosimida muallimlardan biri Nazir Afandi so'z olib, muzeyga "Qori Yo'ldosh muzaxonasi" deb nom berishni taklif qilgan. Muzeyning direktori etib Aminjon Po'latov tayinlangan. Mehmonlar jam bo'lg'ondan so'ngra maorif noziri movini o'rtoq Mazhar (Muzhar) Maxdum muzaxonaning rasmi ochilg'onligini e'lon etib, ushbu mazmunda bir nutq so'zladilar:

"O'rtoqlar! Maorif noziri tomonidan tashkil etilgan ushbu muzaxonaning rasmi ochilg'onligini e'lon etaman. Maorif nazorati ko'b ijthod va g'ayrat bilan ushbu muzaxonani tashkil etib bu kun ochilg'onligini e'lon etadi. Muzaxona bir tarixdir. Bir millatning, bir mamlakatning o'tkandagi ahvolini, madaniyatda tutqon mavqeini ko'rgazur. Muzaxona bir dars(dan) iboratdir. Bir millatning avlodi shuni tomosha qilib, bobolarining ahvolidan dars uqur. Bir mamlakatning tarixini bilmak uchun muzaxonadan ortiq bir tarix kitobi bo'lmas".

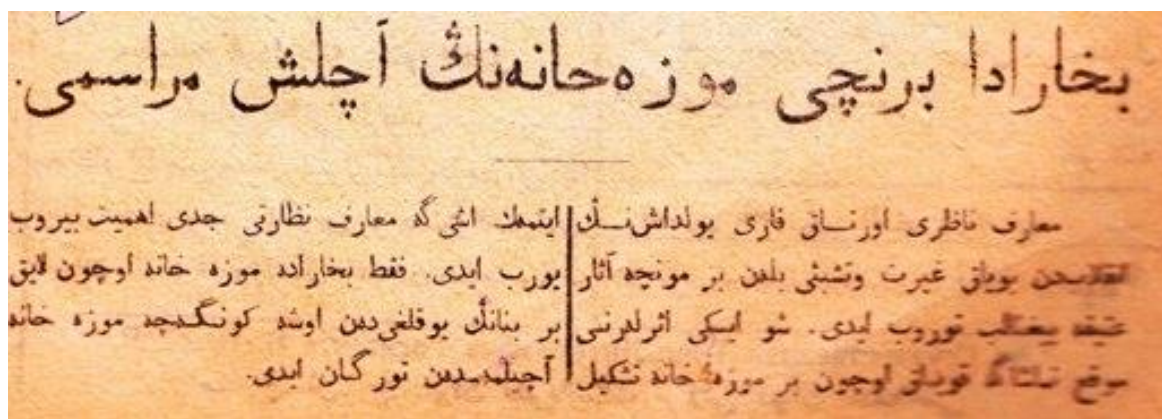
So'z navbati Ota Xo'jaga kelgach ushbu so'zlarni so'zladi:

"Buxoroda bir muzaxona ochilishini ko'rmak eng eski, eng buyuk tilaklarimizning biridir. Shu tilagimizning vujudga chiqishini birodarimiz Qori Yo'ldoshdan kutib yurgan edik. Bu kun shu muqaddas tilagimizning vujudga chiqishini ko'rub juda xursand bo'ldiq".

Navbat sirasi bilan Rossiya vakili Fonshtiyn, markaziy firqa vakili Soqoluf (Sokolov) ham tabrik nutqi so'zladilar. So'z orasida Rossiya vakili e'lon etdiki, butun Rossiya markaz ijroiya qo'mitasining qarori bo'yincha Buxorodagi Rossiya kunsilxonasidagi buyuk qiroatxona Fayzulla Xo'ja nomiga ochilg'usi dorolfununga habar (xadya) qiling'usidir.

Eng so'ngg'i so'z maorif noziri o'rtoq Qori Yo'ldoshqa berildi. O'rtoq Qori Yo'ldosh yolqinlik bir nutq so'zlab, ilm va maorifning ahamiyatini, ilm o'rinlari bilan bir xalqning daraja saviyasi ulchanganligini, amir hukumati zamonida mundak ilm o'rinlari harom sanolg'onligi, bu muzaxona uktabr inqilobi birgasida ochilg'onligini g'oyat ta'sirli bir tarzda so'zlagandan so'ngra dedikim:

- biz bu yulda g'oyat oz ishlab, kichik bir narsa maydonga chiqora bildik. Ishonamankim, bizdan so'nragilar muni takmil etarlar.

2-rasm. Buxoroda birinchi muzaxonaning ochilish marosimi

Buxoro axbori. 1922-yil. 112 son. 23-noyabr. Panjshanba. 1 sahifa

Buxoroda dastlabki muzeyning tashkil topishi shaharning madaniy hayotida muhim bosqich bo'ldi. U tarixiy yodgorliklar va nodir ashyolarni saqlash, ilmiy o'rganish va jamoatchilikka taqdim etishda muhim vazifani bajardi. Ilk muzey faoliyati orqali Buxoroning boy tarixi va madaniy merosini tizimli ravishda jamlash va muhofaza qilishga zamin yaratildi. Mazkur jarayon keyinchalik muzeylar tarmog'ining rivojlanishiga, muzeyshunoslik an'analarining shakllanishiga xizmat qildi. Demak, Buxoroda dastlabki muzeyning tashkil topishi nafaqat o'sha davr madaniy hayoti, balki bugungi muzey ishlari uchun ham muhim tarixiy tajriba hisoblanadi.

BXSrning dastlabki davrlaridan boshlab Buxoroda muzey ishini rivojlantirishga aloxida e'tibor karatildi. Buxoro o'lkashunoslik muzeyi uchun 1922-1924-yillardagi faoliyat ilk bosqich bo'lib, bu davrda Buxoroda ijtimoiy madaniyatni ko'rsatuvchi muzey instituti vujudga keldi.

"Sredazkomstaris" barcha komstarislarga kuyidagi topshiriq bilan murojaat qiladi:

- viloyatlarda "O'zbekshunoslik" (o'lkashunoslik) ishlarini etnografiya, antropologiya va atamashunoslik soxalari bilan birgalikda olib borish va bu sohani aynan uchta viloyatda, ya'ni Xorazm, Buxoro, Farg'onada jonlantirish;

- etnografiya sohasiga alohida e'tibor qaratish va muzeyning etnografiya bo'limi uchun qimmatbaho va nodir ashyolarni yig'ish. Ularning yo'qolib ketish xavfini oldini olish;

- muzeylarda antropologiya xonalari tashkil etish va ularning doimiy faoliyat olib borishi uchun sharoit yaratish;

- atamashunoslik sohasini rivojlantirish, muzey eksponatlarini shu soha yordamida tilga kiritish, eksponatlar mahalliy tilda qanday nomlangan bo'lsa, ularni shu nomda yozish va ashyoning tarixini yozishda atamashunoslikdan foydalanish [12].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XX asrning birinchi choragida davlat tomonidan o'lka tarixi va muzey ishiga aloxida e'tibor karatilgan. Muzey ishida tarix, arxeologiya, atamashunoslik va etnografiyaga alohida e'tibor berilishi muzeylar faoliyatining rivojlanishiga olib keldi. Muzey fondi yangi eksponatlar bilan boyitildi. Eksponatlarni yig'ish, bir vaqtning o'zida tarixini yozish, kengroq va tematik (mavzuli) ekspozitsiyalar tashkil kilish, boshqa viloyatlardagi muzeylar bilan hamkorlik ishlarining yo'lga qo'yilishi, muzeyshunoslikda yangi bosqichni boshlab berdi.

Buxoroda dastlabki muzeyning tashkil topishi shaharning madaniy hayotida muhim bosqich bo'ldi. U tarixiy yodgorliklar va nodir ashyolarni saqlash, ilmiy o'rganish va

jamoatchilikka taqdim etishda muhim vazifani bajardi. Ilk muzey faoliyati orqali Buxoroning boy tarixi va madaniy merosini tizimli ravishda jamlash va muhofaza qilishga zamin yaratildi. Mazkur jarayon keyinchalik muzeylar tarmog'ining rivojlanishiga, muzeyshunoslik an'analarining shakllanishiga xizmat qildi. Demak, Buxoroda dastlabki muzeyning tashkil topishi nafaqat o'sha davr madaniy hayoti, balki bugungi muzey ishlari uchun ham muhim tarixiy tajriba hisoblanadi.

Buxoroda tashkil etilgan dastlabki muzey shaharning ilmiy va madaniy hayotida muhim o'rin tutdi. Muzey faoliyati orqali tarixiy manbalar tizimli ravishda jamlanib, ilmiy tadqiqotlar uchun asos yaratildi. Shuningdek, muzey ekspozitsiyalari orqali mahalliy aholi va mehmonlar Buxoroning ko'p asrlik tarixi bilan yaqindan tanishish imkoniyatiga ega bo'ldi. Ilk muzey tajribasi keyinchalik yangi muzey muassasalarining tashkil etilishi va muzeyshunoslik an'analarining shakllanishiga zamin yaratdi. Dastlabki muzey faoliyati orqali muzeyshunoslik sohasining poydevori qo'yildi va bu jarayon bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shu bois, Buxoroda dastlabki muzeyning tashkil topish tarixini o'rganish milliy madaniy merosni asrash va rivojlantirish yo'lida muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Йўлдошев Н. Бухоро музейи // Фан ва турмуш. 1959. № 12.
2. Альмеев Р. Бухара город-музей. – Ташкент: Фан, 1999. – С.17.
3. Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт (1920-1924 йиллар). – Бухоро, 2005. – 153 б.
4. Болтаев А. Бухоро ўлкашунослик музейининг шаклланиши ва дастлабки фаолияти // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент. – 2017. № 1/5.
5. Болтаев А., Рамазонова Ф. Бухоро ўлкашунослик музейи 100 ёшда (тарих ва таҳлил) // Музейшунослик XXI асрда: тадқиқотлар, анъаналар ва инновациялар. Халқаро имлий-амалий анжуман материаллари тўплами. 2-китоб. – Тошкент, 2022. – Б.208.
6. Болтаев Б. Фрагменты из истории Бухарского музея-заповедника // Қазақстан және Түркі әлемі: қоғамдық ғылымдар саласындағы өзекті мәселелер. Халықаралық онлайн симпозиум материалдары. 24 сәуір 2021 жыл. – Нұр-Сұлтан, 2021. – С.124-129.
7. Равшанов Ў. Бухорода биринчи музахонанинг очилиш маросими // BukharaMuseum расмий канали. 2020 йил 4 ноябр (мурожаат этилган сана 11.01.2026)
8. Бобожонов Ш., Равшанов Ў. Кўҳна кентнинг мозий кўзгуси // Бухоронома. 2021 йил 22 май.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE DEVELOPMENT OF POLYNESIAN PEOPLES AND THE FORMATION OF STATEHOOD INSTITUTIONS BEFORE THE AGE OF GEOGRAPHICAL DISCOVERIES

O'ralov Orzubek

3rd-year student of the Faculty of History
at the National University of Uzbekistan,
majoring in History (by countries and specializations).
E-mail: orzubekurolov06@gmail.com

Scientific supervisor: Phd, Associate Professor A.Biykuziyev

Abstract. This article analyzes the socio-political development of Polynesian peoples prior to the Age of Geographical Discoveries, their traditional systems of governance, and the process of formation of statehood institutions. The study focuses on Polynesian political structures that emerged across the archipelagos of the Pacific Ocean, the role of chiefs, territorial unions formed on the basis of seafaring, the Easter Island culture, and the distinctive features of the emergence of early centralized states such as the Tu'i Tonga Empire.

Keywords: archaeogenetic analysis, civilization, Polynesia, Polynesian civilization, Easter Island.

GEOGRAFIK KASHFIYOTLARGA QADAR POLINEZIYA XALQLARINING RIVOJLANISHI VA DAVLATCHILIK INSTITUTLARINING SHAKLLANISHI TARIXI

O'ralov Orzubek

O'zbekiston Milliy Universiteti Tarix fakulteti
tarix (mamlakatlar va yo'nalishlar bo'yicha) yo'nalishi 3 – kurs talabasi

Ilmiy rahbar PhD, dotsent A.Biykuziyev

Annotatsiya. Ushbu maqolada geografik kashfiyotlarga qadar Polineziya xalqlarining ijtimoiy-siyosiy rivojlanishi, an'anaviy boshqaruv tizimlari va davlatchilik institutlarining shakllanish jarayoni tahlil qilingan. Tadqiqot Polineziyaning Tinch okeani bo'ylab yoyilgan arxipelaglarida yuzaga kelgan polinexial siyosiy tuzilmalar, boshliqlar, dengizchilik asosida vujudga kelgan hududiy birlashmalar, Pasxa madaniyati hamda Tu'i Tonga, imperiyasi kabi ilk markazlashgan davlatlarning shakllanishining o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: arxeogenetik tahlil, sivilizatsiya, Polineziya, Polineziya sivilizatsiyasi, Pasxa oroli.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N06>

Kirish. Polineziya xalqlari insoniyat tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Tinch okeanining millionlab kvadrat kilometr maydoniga yoyilgan mazkur xalqlar geografik kashfiyotlarga qadar o'zaro aloqada bo'lishi darajada mustaqil taraqqiyot yo'liga ega bo'lgan siyosiy va madaniy tuzilmalarni yaratgan. Yevropa dengizchilari XVIII asrda mintaqaga kirib kelguniga qadar Polineziya hududlarida ijtimoiy tabaqalanish, taniqli boshliqlar sulolalari, rivojlangan dengizchilik an'analari va barqaror diniy-marosimiy tizim mavjud edi. Polineziya

jamiyatlarining siyosiy tafakkuri, aholining boshqaruvga bo'lgan qarashlari va hududiy boshqaruv tizimlari tashqi dunyodan izolyatsiyada shakllangan bo'lsa-da, ularning murakkabligi va moslashuvchanligi ko'plab tadqiqotchilar e'tiborini tortadi.

Adabiyotlar muhokamasi. Polineziyaning qadimgi tarixiga oid manbalar deyarli mavjud emas. Qadimgi tarixni tiriltirishda arxeologik manbalar muhim sanaladi. Arxeologiya Polineziyaning qadimgi madaniyatlarning shakllanishi va ushbu hududlarda sivilizatsiya shakllanishi haqida xulosalarni olish mumkin.

Yirik tarixchi olimlar A.Toynbi, Ye.Xrisanova kabi olimlarning tadqiqotlarida Polineziya xalqlarini o'rganishda ikki yo'lda ish olib borgan. A.Toynbi tadqiqotlarida Pasxa orolining sivilizatsion rivojlanishi va uning madaniy tarqaqiyotini o'rgangan bo'lsa, Ye.Xrisonovanning antropologiyaga oid tadqiqoti doirasida polinezlarning antropologik o'ziga xosligi haqida ham to'xtalib o'tadi. I.Kampbel esa okeaniya tarixini o'rganishda tarixiy jihatdan olib borishga harakat qilgan.

Shuningdek, etnograf olim T.Xeydral o'z kundaligida polinezlar va ularning migratsiyasi tarixiga oid ma'lumotlarni yozib qoldirgan.

Okusitino Maahino, H.Dirk kabi mahalliy polineziyalik tadqiqotchilarning tadqiqotlari polineziya tarixini yoritishda katta ilmiy ishlar olib borgan. 'Okusitino Maahinoning tadqiqotida Polineziyaning uzoq vaqt davlatchiligini saqlab turgan Tonga imperiyasining eng qadimgi davri tarixini yoritishda muhim ish sanaladi [1].

Tadqiqot metodologiyalari. Polineziya xalqlari tarixini yoritishda moddiy manbalar tahlili, arxeogentik, sivilizatsion tendensiya metodlari keng foydalanilgan. Bu metodlar qadimgi xalqlarning kirib kelishi va ularning migratsiya tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan tarixiy-qiyosiy, davrlashtirish kabi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Mazkur tarixiy metodlar esa Polineziyaning rivojlangan davlatchiligining eng rivojlangan qismi sanalgan Tonga imperiyasi tarixini yoritishda muhimdir.

Tahlil va natijalar. Okeaniya mintaqasi aholisiga nisbatan tarixiy taraqqiyot darajasi berilganda qariyb XX asr oxiriga qadar ham ibtidoiy taraqqiyot namunasi degan tushuncha mavjud edi. Biroq bu tushunchalar o'zini xatoliklarini ko'rsatmoqda. Eng yangi tadqiqotlar natijasida Okeaniya umumiy tamaddun jarayoni yuz bergan hududlardan juda uzoqda yashaganligi sababli ham ibtidoiy taraqqiyot bosqichida degan tushuncha saqlanib kelganligini ko'rsatdi. Okeaniya mintaqasining madaniy geografiyasiga e'tibor qaratilsa quyidagi xususiyatlarni ko'rishimiz mumkin. Avvalo mintaqada geografik sharoiti dunyodan butunlay uzib qo'ygan endemik madaniyatga ega bo'lgan qabilalar, shuningdek, o'ziga xos qabilalar ittifoqi yoki hududiy qo'shnichilikni o'zida aks ettirgan xalqlar va o'z xo'jaligi etnik birligini o'zida his eta olgan davlatchilik an'anasini qurishga erishgan xalqlar. Mazkur bo'linish birqancha omillarga bog'liq.

Avvalo, geografik joylashuv, chunki Okeaniya mintaqasi bu Tinch okeanining yirik suvli mintaqasida sochilib ketgan orollar jamlanmasi sanaladi. Bu esa orol aholisi o'rtasida aloqani cheklab qo'ygan. Madaniyatlar nazariyasida ham shunday klassik tushuncha mavjud: "tekisliklar xalqlarni birlashtiradi, tog'lar ularni ayiradi". Bu nafaqat Okeaniya mintaqasi uchun balki qit'a ichkarisidagi continental tog'li yurtlarga ham nisbatan ishlatiladi. Kavkaz mintaqasi o'z sivilizatsiyasini shakllantirishga erishgan bo'lsa-da ularda ham xalqlararo kontakning yaxshi shakllanmaganligi uchun ham sivilizatsiya uzoqqa qarab harakatlanmadi. Zamonaviy

davrda ham Kavkaz mintaqasi kichik lekin polietnik xarakterga ega edi. Bunda holat Himolay, Tibet, Pomir mintaqalari uchun ham tipik xosdir. Ikkinchi omil sifatida agroiqlimiy tuzilishni keltirish mumkin. Chunki Okeaniyaning Mikroneziya va Polineziya mintaqasining asosiy orollari biologik korallardan iborat va bu jarayon ushbu mintaqalarda tuproq hosil bo'lishini cheklovchi omil sanaladi [2]. Shuningdek orollar bo'ylab ichki suvlarning mavjud emasligi hudud aholisining agrar sohaning rivojlanib ketmasligiga, buning natijasida yerlik xalqlarning uzoq davrlar mobaynida deyarli tabiat qaramligidan chiqa olmaganligi bilan ham izohlanadi. Bunday muammo Sibir xalqlari, shuningdek oqar suvlariga va chirindili tuproqqa ega bo'lmagan ichki Kongo mintaqasi uchun ham xosdir. Mintaqa aholisi uchun ziroatkorlik deyarli imkonsiz bo'lsa-da o'zlashtiruvchi xo'jalik va an'anaviy chorvachilikning yo'lga qo'yish imkonini beradi. Demak, madaniy rivojlanishning sekinlashuvi qonuniyati faqat Okean mintaqasi yoki chakalakzorlar uchun xos emas. Balki bu kontinental mintaqalar uchun ham xos umumiy xususiyat ekan.

Okeaniya mintaqasiga odamlarning kelib qolishining o'zi mintaqaning qadimgi tarixini o'rganishdagi muammo sanaladi. Bugungi kunda ikkita ilmiy tasdiqqa ega qarash mavjud. Birinchi qarash bu muzlik davri natijasida yuzaga kelgan "continental ko'priklar"lar sabab aholining faol migratsiyasi sifatida qaraladi. Bu esa arxeologik va arxeogenetik tadqiqotlar natijasida isbotini topayotgan qarash sanaladi. Okeaniya aholisi uchun juda qiziq bir jihat ko'zga tashlanadi. Bu Okeaniya mintaqasi aholisining genetik tahlilida bironta ham Avstraliya aborigenlariga xos gen topilmaganligi edi. Odatda genetik tahlil olib borish jarayonida mtDNK (ayol tuxum hujayralaridagi mitoxondrial DNK kodi) va Y-xromosoma (erkak urug' hujayralaridagi xromosomalar) tahlili tadqiq qilinadi. Okeaniya hududining qadimgi aholisida quyidagi ikki tip aholisining genomlari mavjudligini ko'rish mumkin: birinchi tip genomda proto-Sharqiy osiyoliklar geni aniqlansa, ikkinchi genom tipga esa Polyetsen dabrada Yangi Gvineyaga migratsiya qilgan qadimgi xalqlarning genlari kiradi. Polineziyaliklarning genlarini arxeogenetik tahlilini o'rganish natijasida quyidagi statistika olingan (1-rasm). Bunda, Polineziyadagi mtDNKlarning katta qismi (masalan, 96%) Osiyodan kelib chiqqanligi ko'rsatilgan, Polineziya mtDNK ning faqat juda kichik qismini (masalan, 3%) Yangi Gvineyadan kuzatish mumkin. Polineziya Y-xromosomalarining taxminan uchdan ikki qismi (62%) Yangi Gvineyada kuzatilishi mumkin, uchdan bir qismi (33%) esa Osiyodan kelib chiqqan [3]. Bu natijaning olinishi Polineziya xalqlarining kelib chiqishini Sharqiy Osiyo mongoloidlari bilan aloqadorligini ko'rsatadi. Bu holat mikroneziyaliklar bilan ham kuzatildi

Polineziya aholisining genetik shakllanishi Sharqiy Osiyo genomlarining dominantlik qilinishidan bilishimiz mumkinki, bu mintaqaning irqiy shakllanishi bevosita mongoloid katta irqining bir turkumi ekanligini ko'rsatadi. Taniqli antropolog olim G.F.Debesning insoniyat irqining shakllanishi sxemasida ko'rish mumkinki, Polineziya xalqlari mongoloid katta irqining Osiyo shoxchasining Tinch okeani bo'lmachasining Polinez mikro irqiga mansubligini ko'rsatdi. Biroq bu irqning alohidalanishiga sabab bo'luvchi yana bir qo'shimcha shu ediki, Polineziyada yuqorida ta'kidlab o'tgan Yangi Gvineya genomlarining Y-xromosomada ko'pligi sabali negro-avstraliya katta irqining Okeaniya shoxchasining aralashuvi sababli mutatsiyaga uchragan [4]

Uzoq davrlar mobaynida Polineziya mintaqasi uchun sivilizatsiyaning rivojlanish qonunlaridan tashqaridagi yer sifatida qaralib kelingan. Dastlab Polineziya sivilizatsiyasi haqidagi qarashni ilk bor A.Toynbi Pasxa (Rapa Nu'i) oroli misolida ko'rsatishga harakat qilingan. Pasxada hozirgi kunda aholi yashamaydi, biroq orolda mavjud san'at o'ziga xosligi

bilan yo'qolgan va izolyatsion sivilizatsiyaning yorqin misoli sifatida olgan. Zamonaviy G'arb tadqiqotchilari tomonidan kashf etilgan vaqtga kelib, Pasxa orolida juda ibtidoiy Polineziya qabilalari yashagan. Ammo u yerda yana bir xalq bor edi. Bu xalqqa nisbatan tosh odamlar deb nom berishgan. Tosh odamlarning haykallari juda yuqori darajada yaratilgan. Orol aholisi XIX asr oxirida haykaltaroshlik san'ati va navigatsiyadan xabardor bo'lmagan. G'arb dengizchilari tomonidan kashf etilishidan oldin, Pasxa oroli qo'shnilaridan deyarli ajratilgan va ular bilan aloqada bo'lmagan. Biroq, "tosh xalq" ning mavjudligi, aftidan, yo'qolgan sivilizatsiyadan dalolat berardi.

Ehtimol, bu odamlarning tasvirlari polineziya navigatorlari tomonidan toshga o'yilgan bo'lishi mumkin, ular mo'rt qayiqalarda, xaritalar, kompaslar yoki xronometrlarsiz Tinch okeanidan Pasxa oroliga sayohat qilishgan. Va bunday sayohat alohida hodisa, tabiat bergan omad emas edi; aks holda, orolda haykallarning paydo bo'lishini va hozirgi orolliklar tomonidan avvalgi mahoratini yo'qotishini tushuntirish qiyin bo'lar edi. Haykaltaroshlik san'ati, ehtimol, Pasxa oroliga kashshof dengizchilar tomonidan olib kelingan. Sekin-asta madaniyat kontaktning yo'qolishi oqibatida pasayib borgan. Nihoyat, hali ham tushunarsiz bo'lgan sabablarga ko'ra, cho'l Palmirani yutib yuborganidek, dengiz to'satdan va deyarli butunlay Pasxa orolini yutib yubordi. Biroq, bu erda ham Tabiatning hokimiyatga qaytishi, bir vaqtlar uni zabt etgan Insonning sobiq jasoratining bilvosita dalillarini o'z ichiga oladi.

Pasxa orolida o'tmish va hozirgi zamon chorrahasida yashiringan haqiqat, shubhasiz, G'arbning tabiat ham xuddi yer yuzidagi jannat, uning aholisi esa yiqilgunga qadar ilk odamlar kabi abadiy tabiat farzandlari, degan keng tarqalgan qarashlarga to'g'ridan-to'g'ri ziddir. Ehtimol, bu qarash Polineziya jamiyati bir xil degan noto'g'ri taxmindan kelib chiqadi. Polineziya jamiyati rivojlangan tabiiy muhit juda xilma-xildir. Bundan tashqari, yetarli texnologik jihozlarsiz dengizdan o'tishga jur'at etgan har bir kishi uchun dengiz halokatli muammo tug'diradi. Tinch okeanining orollari o'rtasida o'zlarining ibtidoiy kemalarida muntazam sayohatlar o'rnatish orqali polineziyaliklar dengizning qattiq sinoviga munosib javob berishdi [5].

Ehtimol, Polineziya sivilizatsiyasi taqdiriga ta'sir qilgan yana bir omil dengiz yo'lidagi qiyinchiliklar va orolning o'zida qulay tabiiy-iqlim sharoitlari o'rtasidagi keskin qarama-qarshilik edi. Tinch okeanida suzib yurishning mashaqqati va xavf-xatarlari shunchalik katta ediki, orollarda dam olish quvonchlari shunchalik baxtiyor ediki, bolalar otalari va bobolaridan o'rnak olishmadi va tezda chelinada tinch va osoyishta hayotga qaytishdi. Bu Pasxa orolida Polineziya sivilizatsiyasining tanazzulga uchrashi haqidagi hikoya. Pasxa orolidagi Polineziya sivilizatsiyasining tarixi butun Polineziya sivilizatsiyasini tushunish uchun kalit bo'lib xizmat qilishi mumkin. Polineziya jamiyati haqidagi umumiy G'arb nuqtai nazari noto'g'ri va uning paydo bo'lishini tushuntirish juda sodda ko'rinadi. G'arb kuzatuvchilari quruqlikka qarashni afzal ko'rishdi va dengizni almashtirishni xohlamadilar. Ehtimol, ular, agar Polineziya dengizchilari singari, zamonaviy G'arbiy okean laynerlarida dengizchilar sifatida emas, balki yengil va mo'rt kanoelarda okeanni kesib o'tishlari kerak bo'lsa, dengizga ko'proq e'tibor bergan bo'lar edilar. Bundan chiqdi Pasxa mintaqasi aholisi yaratgan sivilizatsiya ko'chirilgan xarakterga ega edi. Toynbi bu nazariyasining nazariy asoslari tasdiqqa ega emasdi. Bunday migratsion sivilizatsiyaning ko'chishiga sayohatchi va olim T.Xeydral isbotlashga harakat qilgan. Xeydral polineziyaliklar haqida shunday xulosaga keladi: "polineziyaliklarning avlod-ajdodlari qachonlardir o'z ixtiyorlari yoinki zarurat yuzasidan, bu ovloq orollarga qandaydir

kemalarda oqim bo'ylab yoki shamol yordamida suzib kelganlari ravshan. Janubiy dengiz aholisini chuqur o'rganish esa, ular bu yerlarda bir necha yuz yillar muqaddamgina paydo bo'lganlar, deb taxmin qilishga asos beradi. Polineziyaliklar okean sathida butun Yevropadan to'rt marta ortiq maydonga sochilgan orollarda yashasalar-da, turli orollarda istiqomat qilishlariga qaramay, tillarida ortiqcha farq yo'q. Shimoldagi Gavay orollari bilan janubdagi Yangi Zelandiya orollari va g'arbdagi Samoa orollari bilan sharqdagi Pasxi orollari bir-biridan minglab mil uzoqda joylashgan, ammo shu orollarning barchasida istiqomat qiluvchilar, biz polineziya tili deb atagan umumiy bir tilning shevalarida so'zlashadilar. Agar Pasxi oroli aholisi saqlab yurgan, tushunib bo'lmas iyerogliflar yozilgan bir necha taxtachalarni hisobga olinmasa, hech bir orolda yozuv bo'lmagan. Bu iyerogliflarni esa na orolliklar va na biror olim o'qiy olardi. Biroq orollarda maktab bor edi. Bu maktablarda o'qitiladigan eng asosiy fan poetik afsonalardan iborat bo'lgandir. Chunki polineziyaliklar uchun tarix din vazifasini ham o'tardi. Ular ajdodlari, Tiki davrigacha bo'lgan yo'lboshchilariga topinardilar. Tikini esa quyosh o'g'loni, deb sharaflardilar" [6].

Tonga jamiyatidagi kuchli nasl-nasablar bilan bog'liq, bu nafaqat Yevropa yozuvlarida, balki boy og'zaki an'analarda ko'rsatilgan. Bir asrdan ko'proq vaqt davomida turli xil ma'lumot beruvchilar tomonidan turli odamlar tomonidan yozib olingan bu asosiy an'analarga Tonga uchun ming yillargacha bo'lgan nasabnomalar asosida o'zining yetakchi shaxslari nuqtai nazaridan tarix berish uchun talqin qilingan. Jamiyatning tabaqalashishi natijasida bu hududlarda markazlashuv jarayoniga ega imperiya qura olgan Tu'i Tonga (Tu'i Tonga faqat davlat ma'nosini anglatibgina qolmay, balki davlat Rahbari va hukmdor ma'nosini ham anglatadigan tushunchasi sanaladi) davlati o'z sulolaviy shajarasini shakllantirish jarayonidagi davlatchilik tuzilmasini yaratgan edi. Shu bilan birga murakkab jamiyat strukturasini yaratgan markazlashmagan qabila ittifoqini shakllantirgan Taiti va Gavayya kabi orollar konfederatsiyalar ham bo'lgan [7].

XVII asrga kelib Yevropaliklar Okeaniya mintaqasiga kelib mazkur hududlarni o'rgana boshlaganda ular juda g'ayritabiiy holatga duch keladi. Mazkur mintaqalarda odamlarning ko'pchiligi qabila va urug' ba'zilar esa ibtidoiy hayot tarzini kechirishsa-da, mazkur hududda ham o'z davlatchiligiga asos solgan mamlakatlar borligini kashf etishadi. Bu eng avvalo Tinch okeani markazidagi yirik orolli imperiya Tu'i Tonga imperiyasi edi. Tu'i Tonga imperiyasi haqida dastlabki ma'lumotni Jeyms Kuk yozib qoldiradi [8]. U Tongatapu orolidagi poytaxt shahar Mu'a ga keladi va Tu'i Tonga (hukmdor)lar haqida yozib qoldiradi. Tu'i Tongalarning hukmronlik davri masalasida yillar soni deyarli mavjud emas. Lekin ularning nomini saqlab qolishda mahalliy xalqlarning folklorida saqlab kelishgan. Tongalar o'z hukmdorlari va ularning sifatlarini turli qo'shiqlar orqali yodida saqlab qolishgan. Bu esa Tonga tarixini yoritishda juda katta og'zaki tarixiy manba sanaladi Quyidagi jadvalda Tonga an'anaviy tarixidagi qadimgi hukmdorlar nomi keltirilgan bo'lib ularning hammasi mana shunday qo'shiqlar orqali yetib kelgan nomlar sanaladi.

Tu'i Tongalar	Tu'i Tongalar
1. 'Aho'eitu	21. Lomi'aetupu'a
2. Lolofakangalo'	22. Havea II
3. Fanga'one'one	23. Takalaua
4. Lrhau	24. Kau'ulufonua I Fekai
5. Kofutu	25. Vakafuhu
6. Kaloa	26. Puipufatu

7. Ma'uhau	27. Kau'ulufonua II
8. 'Apuanea	28. Tapu'osi I
9. 'Mulunga	29. 'illuakimata I yoki Tele'a
10. Momo	30. Fatafehi
11. Tu'itatui	31. Tapu'osi II yoki Kau'ulufonua III
12. Talatama	32. 'Illuakimata II
13. Tu'itonganui-Koe-Tamatou	33. Tu'ipulotu-'i-Langi-Tu'ofefafa
14. Talaiha'apepe	34. Fakana'ana'a
15. Talakaifaiki	35. Tu'ipulotu-'i-Langi-Tu'oteau
16. Talatapite	36. Pall yoki Paulaho
17. Tu'itonga-Ma'akatoo	37. Ma'ulupekotofo
18. Tu'itonga-Puipui	38. Fatafehi Fuanunuiava
19. Havea I	39. Laufilitonga
20. Tatafu'eikimeimu'a	

1.jadval. Tonga imperiyasi qiroli (Tu'i Tonga)lar ro'yxati. (Mazkur ro'yxatda berilgan hukmdorlar qadimgi afsonalarda keladigan hukmdorlardan tashqari bo'lgan ilk o'rta asrlardan boshlab hukmronlik qilgan hukmdorlar nomlari bo'lib ular tarixiy shaxslar sanaladi. Dastlab, yuritilgan afsonaviy shaxslardan farqli o'laroq ularning Langis qabrlari mavjud)

Tu'i Tongalar qo'shiqlardagi tartiblar bo'yicha keltirilganligi uchun tadqiqotchilar mazkur nomlarning geneologik sxemasini yaratishga harakat qilishgan. Va bu shajarada qadimgi hukmdorlarning dastlabki shajarasiga muvofiq bo'lishgan

Garchi hukmdorlar va geneologiya masalalari uchun javoblarga ega bo'lgan bo'lsa-da davlatchilik tarixini yoritishdagi eng katta kategoriyalari sanalgan davrlashtirish masalasi ochiq qolayotgan edi. Chunki Tu'i Tonga davlatchiligiga oid yozma manbalar deyarli mavjud emas. Bor bo'lgan yozuv namunalari Rapa Nu'i orolidan topilgan Rongorongo yozuvi hisoblanib ular Polineziya xalqlarining yo'q bo'lib ketgan xalqlari Rapa Nu'ilarga tegishli bo'lgan [9]. Tonga esa o'rta asrlarga kelib Polineziya mintaqasining katta qismini egallagan edi. Bunda Fiji, Samoa orollari Tonga ittifoqiga qo'shib ulgurgan edi. Tu'i Tonga tarixini davrlashtirishda arxeolog olimlar va bir qancha tarixchilar tomonidan quyidagi davrlarga bo'lishga kelishib olishgan. Va 3 ta davrga bo'lishgan. Bular: Lapita davri bo'lib bu davr qadimgi arxeologiyasini ochish orqali o'rganilgan davrdir. Ikkinchi davr qorong'u davr sanalib bu davr ham qadimgi davr kabi arxeologik manbalarga bevosita bog'liqdir. Uchinchi davr klassik zamonaviy davr bo'lib bu davrda Tonga imperiyasi va zamonaviy Tonga davlatining tarixi yaratilgan davr edi.

Lapita davri (erta, o'rta va kech): miloddan avvalgi 1500 yil 200 yil. Tonga dastlabki turar-joy, Fiji orqali, janubi-g'arbiy Tinch okeani Lapita odamlar tomonidan, yuqori bezatilgan, tishli shtamplangan kulolchilik bilan bog'liq; cheklangan lagun-sohil turar-joy, qobiq o'rta era, og'ir mollyuskalar iste'moli va kulolchilik foydalanish bilan tavsiflanadi. Kulolchilik davrining oxiriga kelib, kulolchilikdan kamroq foydalanish, ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning dengizga asoslangan usulida qarama-qarshilikni ko'rsatadi.

Qorong'u davr yoki shakllanish davri: eramizning 200-yillari, 1200-yillari. Chig'anoq qoldiqlaridan foydalanish davom etdi; lekin kulolchilik va undan foydalanishdan virtual voz kechish ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning yerga asoslangan usuliga olib keldi; quruqlik va dengiz resurslaridan foydalanishni davom ettirish; o'simliklarni yanada tizimli

ravishda yetishtirish va hayvonlarni xonakilashtirish; Bu davrga oid artefakt ma'lumotlarining etishmasligi, shuning uchun uni Qorong'u davr deb atashadi [10].

Klassik davr: (Klassikgacha va klassik). Milodiy 1200 — 1770-yillar. Aholi punktlarining lagun-qirg'oq hududlari bo'ylab oldingi yashash joyidan ichki qismdagi tarqoq aholi punktlariga xarakterli o'zgarishi; Tongan landshafti bo'ylab katta insoniy ahamiyatga ega bo'lgan tepalik, toshbo'ron va uchastka majmualarining sezilarli darajada tarqalishi; Obro'li markazlashtirilgan hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan yuqori qatlamli murakkab jamiyatni namoyon qiluvchi tartiblangan va o'zgartirilgan insoniy landshaft shakllana boshlandi.

Shunday bo'lishiga qaramasdan Tonganing hukmdorlarining folklorini yorituvchi qo'shiqlarini yaxshilab tahlil qilib chiqish natijasida davrlashtirishning yana bir an'anaviy shakli ham borligi aniqlandi. Mazkur davrlashtirish bilan bir qatorda qadimgi e'tiqod va folklor orqali yetib kelgan ma'lumotlari asosiy mezon sifatida qaratilgan.

Eng qadimgi davr (an'anaviy-mifologik) bo'lib, u yana Pulotu Touia-'o-Futuna Tongamama'o deb ham atalgan. Tongan xalqining yaratilish afsonasi, talatupua, nasabnoma (holhoko) orqali afsonaviy, ammo tarixiy o'tmishni hozirgi zamon bilan bog'laydi. Dastlab asfonalardan bizga yetib kelgan paydo bo'lish jarayoni, nihoyatda noma'lum sanaladi. Eng birinchi okean Vahanoa va Pulotu, undan keyingi Tonga dunyosi o'rtasidagi keskinlik bilan tavsiflanadi. Ikkinchi bosqichda esa, taxmin qilingan orolning, Touia-'o-Futuna, Rokk orollari ko'tarilishi nazarda tutiladi. Orollar yaralishidan keyin afsonaviy mavjudotlarning qarindosh-urug'lar ittifoqi davri, shundan so'ng Taufulifonua va uning singlisi Havealolofonua va tasniflangan o'gay opa-singillar Veelahia va Vele'si o'rtasida va Tokilangafonua va uning singlisi Hinatu'aifanga o'rtasida tug'ilish, Xe'imoana-Lupening Tokilang fonuadagi segmentatsiyasi, 'Eau hukmdori; Samoa orqali mumkin bo'lgan sharqiy Polineziya ta'siri bilan bog'liq bo'lgan uchta asosiy xudolar — Havea Hikule'o, Tangaloa 'Eiki va Maui Motu'a davri yuksalishi, Hikule'o va uning ota-onasi Tongamama'oni ular o'rtasida bo'linish davrini qamrab oladi. Shu bilan birga u Pulotunini saqlab qoladi va Langi va Lolofonua (yoki Maamaloua va Maamali) ga topshirdi. Oxirgi ikki bosqichda esa, Tangaloa va uning bolalari tomonidan orollar kashf etish, keyin Maui va uning bolalari tomonidan orollarni baliq ovlash; Maui Kisikisining gegemonligiga qarshi harakatlari, 'Aho'eitu va uning Langi akalari o'rtasidagi keskin to'qnashuvlar, uni birinchi Tu'i Tonga sifatida ko'tarilgan davrlarini o'z ichiga olgan.

O'rta asrlar davri an'anaviy-teologik hisoblarga ko'ra Tongamama'o Tonga (milodiy 950)ning hukmronlik davri bilan boshlanadi deb hisoblashadi. Bu davrda Tonga xalqining bitatsiya manbalarini yer bilan ta'minlash; o'simliklardan; unga g'amxo'rlik qilish Uch xudo va ularning avlodlari faoliyatning turli shakllari bilan shug'ullangan; bir-biriga bog'liq, ammo raqobatlashuvchi xudolar o'rtasida quvvat o'tkazmalarini hosil qilgan kuchlanish; kuchli to'qnashuvlar "Aho'eitu", birinchi Tu'i Tonga, siyosiy gegemoniyaga ko'tarildi va shu tariqa Tongamama'oni Tongaga o'zgartirdi; Axo'eytu va Momo o'rtasidagi davrlar esa bizga kamroq ma'lum, ammo bu oradagi voqealar tinch davr hisoblanib, ehtimol mahalliy xalq qurilishi bilan tavsiflanadi.

Keyingi davr: (An'anaviy-klassik) eramizning 1200-1845-yillar. landshaft odamlarning antagonistik harakati turli bosqichlarda rivojlangan; Tu'i Tonga sulolasining kuchayishi, keyin mahalliy darajada mustahkamlangan; Katta islohotlar bilan Tu'i Tonga imperiyasi paydo bo'ldi; bosqinchilik yo'li bilan mintaqaviy imperiya ekspansiyasi, keyin ittifoq tuzish; Imperiya

tanazzuliga iqtisodiy va siyosiy manfaatlarining paydo bo'lgan ijtimoiy institutlari qarshi turdi; antitezli kollateral sulola shakllanishi.

Tonga davlatchiliging tarixiy rivojlanishida ham o'ziga xos bo'lgan madaniy taraqqiyotga ega bo'lgan. Madaniyatdagi o'ziga xoslik nafaqat ularning folklor va tasviriy san'ati va ularning lingvistik taraqqiyoti ham muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq yangi tadqiqotlarda faqat og'zaki madaniyat bilangina chegaralanmaganligini ko'rishmoqda. Mazkur hududdagi arxitektura va monumentlar bu hududlardagi yirik madaniyat o'choqlari haqida ma'lumot beradi. YuNESKOning bayonotiga ko'ra Tonganing hozirgi poytaxti Nuku'alofadan taxminan 12 kilometr uzoqlikda joylashgan Mu'a qishlog'i qadimgi Tonganing uchinchi poytaxti bo'lib, XIII asrdan XIX asrgacha Heketa-Haamonga hududidan ko'chirilgan.

Mu'a qishlog'ining shimoliy-sharqiy qismida joylashgan Lapaxa Tu'i Tonganing doimiy uyi va asosiy hokimiyat markazi bo'lgan. Shuningdek, u XIII-XIX-asrlarda Tu'i Tongalar hukmronligi davrida Tonga dengiz boshlig'ining geografik markazi bo'lganligi bilan mashhur. Biroq, Tu'i Tongalar dafn etilgan taxminan 400 x 500 kvadrat metr maydonga tarqalgan taxminiy 22 qadimiy qirolik qabrlari (yoki langis) ushbu hududda joylashgan.

Langis — bu zinapoyali piramida effektiga ega bo'lgan yer platformalari bo'lib, ular atrofdagi devorlar sifatida tosh plitalar bilan mustahkamlangan. Aytishlaricha, bu ulkan qabrlarning qurilishi Tu'i Tonga ma'naviy va siyosiy qudratini namoyish qilish usuli edi. Bu qabrlar va Tui Tonga avlodlarining xuddi shu qabrlarga dafn etilishini o'rab turgan marosimlar bugungi kungacha Tonga madaniyatining tirik bir qismidir. Shuningdek, Tu'i Tongalar bu qabrlarni Tonganing ilohiy shohlari bo'lgan samoviy otalarga hurmat ramzi sifatida qurgan deb ishoniladi.

Tonga imperiyasi cho'qqisiga chiqqan paytda Tonga xalqi erishgan ulkan va yuksak muhandislik jasorati edi. Qabrlarni qurish uchun ishlatiladigan plitalarning burchaklari juda yaxshi va chiroyli tarzda birlashtirilgan, go'yo toshlarning qattiq marjon plitalari yog'och bo'laklariga o'xshaydi va mexanik asboblarga haqida juda kam dalillar mavjud edi. Qishloq oqsoqollari an'anaviy bilimlarni o'tkazib, langi qurish va joylashtirish uchun mehnat taqsimoti juda aniq ekanligini va faqat ma'lum shaxslarga ma'lum vazifalarni bajarishga ruxsat berishini ta'kidlaydilar [11]. Biroq mazkur yirik davlatchilik va madaniyatga ega imperiya geografik kashfiyotlar natijasida juda katta ma'naviy zarar ko'rdi, bir vaqtlar Polineziyaning markazida yuzlab orollarni birlashtirgan imperiya keyinchalik ingliz, nemis va AQShning mustamlakalariga aylanib qolishi mazkur hududa "madaniy oqartiruv" siyosatining amalga oshirilishiga olib kelindi. Mahalliy aholining katta qismi yo'qotildi. Umumiy yozuv tizimiga ega bo'lmagan orollik xalqlarning katta qismi o'z milliyati va etnik mansubligidan ayrildi yoki genotsid qurbonlariga aylandi

Xulosa. Geografik kashfiyotlarga qadar Polineziya xalqlari o'zining murakkab ijtimoiy-siyosiy tizimlari, diniy-marosimiy institutlari va rivojlangan boshqaruv an'analari bilan ajralib turgan. Mintaqada davlatlilik tushunchasi Yevropa modellari bilan to'liq mos kelmasa-da, ularning siyosiy tuzilmalari markazlashgan hokimiyat, boshliqlar sulolasi, marosimiy hukmronlik va hududiy ierarxiya kabi elementlarga ega edi. Polineziya boshliqlar tizimi jamiyatni boshqarishda muhim rol o'ynagan bo'lib, ular siyosiy hokimiyatning asosiy tayanchini tashkil etgan.

Tongadagi Tu'i Tonga imperiyasi, Somoa'dagi murakkab boshliqlar ierarxiyasi va Hawai'i qiroliklarining shakllanishi Polineziyada davlatga o'xshash markazlashgan tuzilmalar mavjud

bo'lganini ko'rsatadi. Orollar o'rtasidagi savdo, migratsiya, urushlar va dengizchilik esa bu tizimlarni mustahkamlab, ularning iqtisodiy asosini yaratgan.

Shu tariqa, Polineziya xalqlarining geografik kashfiyotlarga qadar bo'lgan rivojlanishi — tashqi aloqalardan yiroqda shakllangan, biroq o'z ichki mantiqiga ega bo'lgan murakkab siyosiy-madaniy jarayonlar majmuasidir. Ularning davlatchilik institutlari bugungi kunda ham Tinch okeani mintaqasida yashovchi xalqlarning ijtimoiy tuzilmasi va madaniy o'zligida muhim iz qoldirgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Kirch.P. On the Road of the Winds. Oakland: UC Press, 2017. – P 6 ; Kayser.M. The human genetic history of oceania: Near and remote views of dispersal. // <https://www.sciencedirect.com/>; Хрисанова.Е.Н., Перевозчиков.И.В. Антропология. – Москва: Изд-во МГУ, 1991. – С 231; Тойнби.А.Дж. Постижение истории / Пер.с англ. Огурцов.А.П. – Москва: Прогресс, 1991. - 123; Xeyerdal, T.«Kon-Tiki»da safar: roman /Rus tilidan X.Ahrorova tar- jimasi. - Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2019. – B 12-13; Spennemann. R.H.D. 'ata 'a Tonga mo 'ata 'o Tonga: Early and Later prehistory of the Tongan Islandi. – Canberra, 1989. – P 16; An Account of Eighteenth Century Tonga – Chapter 1: Captain Cook's view of Tonga. Journal of the Polynesian Society, 2014. – P 11; Maahina. 'O. The Tongan traditional history Tala – ee – fonua: A vernacular ecology-centren historico-cultural consept// a thesis submitted for the degree of PhD at the ANU, 1992. – P 25; The Ancient capitals of the Kingdom of Tonga // <https://whc.unesco.org/en/>
2. Kirch.P. On the Road of the Winds. Oakland: UC Press, 2017. – P 6
3. Kayser.M. The human genetic history of oceania: Near and remote views of dispersal. // <https://www.sciencedirect.com/>
4. Хрисанова.Е.Н., Перевозчиков.И.В. Антропология. – Москва: Изд-во МГУ, 1991. – С 231
5. Тойнби.А.Дж. Постижение истории / Пер.с англ. Огурцов.А.П. – Москва: Прогресс, 1991. - 123. – B 124
6. Xeyerdal, T. Kon-Tiki»da safar: roman /Rus tilidan X.Ahrorova tar- jimasi. - Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2019. – B 12-13
7. Spennemann. R.H.D. 'ata 'a Tonga mo 'ata 'o Tonga: Early and Later prehistory of the Tongan Islandi. – Canberra, 1989. – P 16
8. An Account of Eighteenth Century Tonga – Chapter 1: Captain Cook's view of Tonga. Journal of the Polynesian Society, 2014. – P 11
9. Salimov.T. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: VNESHINVESTPROM, 2019. – B 39
10. Maahina. 'O. The Tongan traditional history Tala – ee – fonua: A vernacular ecology-centren historico-cultural consept// a thesis submitted for the degree of PhD at the ANU, 1992. – P 25
11. The Ancient capitals of the Kingdom of Tonga // <https://whc.unesco.org/en/>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

HISTORICAL AND SPIRITUAL ANALYSIS OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR'S LEGACY

Qahhorov Shohjaxon Shodiyor ogli

Gulistan State Pedagogical Institute,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
History Program, Group 35-23

Abstract. This article presents a historical-concrete analysis of the life, political activity, and intellectual-spiritual legacy of the great statesman, poet, and thinker Zahiriddin Muhammad Babur. The study highlights the multifaceted nature of Babur's personality, as well as the significance of themes such as longing for the homeland, historical memory, and national identity in his literary work. The Baburnama is evaluated as an important historical, geographical, ethnographic, and cultural source, and Babur's legacy in the global scientific discourse is thoroughly examined.

Keywords: Baburnama, historical memory, national identity, patriotism, classical literature, Timurid era, spiritual heritage, historical-concrete approach.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR MEROSINING TARIXIY VA MA'NAVIY TAHLILI

Qahhorov Shohjaxon Shodiyor o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti,
Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti
Tarix yo'nalishi 35-23-guruh talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk davlat arbobi, shoir va mutafakkir Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti, siyosiy faoliyati hamda ilmiy-ma'naviy merosi tarixiy-konkret yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Bobur shaxsiyatining ko'p qirrali mohiyati, uning ijodida vatan sog'inchi, tarixiy xotira va milliy o'zlik masalalarining tutgan o'rni ochib beriladi. "Boburnoma" asari muhim tarixiy, geografik, etnografik va madaniy manba sifatida baholanib, Bobur merosining jahon ilmiy muomalasidagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Boburnoma, tarixiy xotira, milliy o'zlik, vatanparvarlik, mumtoz adabiyot, temuriylar davri, ma'naviy meros, tarixiy-konkret yondashuv.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N07>

Kirish. Dunyodagi har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, milliy o'zligi va ma'naviy salohiyatini belgilab beruvchi buyuk tarixiy shaxslar mavjud bo'lib, ana shunday siymolar jamiyat taraqqiyotida burilish yasagan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ma'naviy-ma'rifiy yuksalishlar va madaniy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Ularning hayot yo'li, faoliyati va qoldirgan ilmiy hamda badiiy merosi nafaqat o'z zamonasining mahsuli sifatida, balki keyingi avlodlar tafakkuri, dunyoqarashi va tarixiy xotirasini shakllantiruvchi muhim omil sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda, temuriylar sulolasining yorqin namoyandasi, buyuk davlat arbobi, tarixchi va mumtoz shoir Zahiriddin Muhammad

Bobur shaxsiyati va ijodini o'rganish masalasi bugungi zamonaviy tarixshunoslik va adabiyotshunoslik fanlarining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur faoliyati va ilmiy-ma'naviy merosini o'rganishga qaratilgan har bir ilmiy tadqiqot, nashr etilgan asar yoki amalga oshirilgan ma'rifiy tashabbus Bobur shaxsiyatining murakkab va ko'p qirrali mohiyatini yanada teran anglashga xizmat qiladi. Bu jarayon Bobur merosining zamonaviy ilmiy muomalada faol qo'llanilishiga, uning tarixiy, badiiy va g'oyaviy-estetik qarashlarini yangi avlod ongiga singdirishga imkon yaratadi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi Qarori [1:1] Bobur merosini o'rganish, targ'ib etish va ilmiy muomalaga keng joriy etishda muhim huquqiy va ma'naviy asos bo'lib xizmat qildi. Bugungi kunda mamlakatimiz milliy taraqqiyotning yangi bosqichi – Uchinchi Renessans sari intilayotgan bir sharoitda Bobur Mirzoning bebaho ilmiy va ma'naviy merosini chuqur tahlil qilish va ommalashtirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zahiriddin Muhammad Bobur merosi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar mazmun va yo'nalish jihatidan serqirra bo'lib, ular tarixiy, adabiy, filologik, madaniy va manbashunoslik yondashuvlari asosida tadqiq etilgan. O'zbek boburshunosligining shakllanishida va rivojlanishida Abdurauf Fitratning ilmiy qarashlari muhim o'rin tutadi. Fitrat Boburni milliy uyg'onish timsoli sifatida baholab, uning ijodini tarixiy xotira va milliy o'zlikni anglashning muhim manbasi sifatida talqin qilgan [2:1]. Uning yondashuvi Bobur shaxsini mustamlakachilik davri mafkurasi doirasidan chiqarib, milliy tafakkur kontekstida qayta baholashga xizmat qilgan.

Porso Shamsiyev va Sodiq Mirzayev tomonidan tayyorlangan "Boburnoma"ning ilmiy nashri esa Bobur asarlarini filologik jihatdan chuqur tahlil qilish, matnning asl nusxalarini solishtirish va ilmiy izohlar bilan boyitish imkonini berdi [7:196]. Mazkur nashr Bobur tilining badiiy-uslubiy xususiyatlarini ochib berish bilan birga, o'zbek adabiy tilining tarixiy rivojida Bobur ijodining tutgan o'rnini ilmiy asosda yoritdi. Vahob Rahmonov o'z tadqiqotlarida Bobur shaxsiyatiga kompleks yondashib, uni nafaqat shoir va tarixchi, balki faqih, tilshunos, davlat arbobi va mutafakkir sifatida baholaydi [6:3]. Bu yondashuv Bobur merosining ko'p qirrali mohiyatini ochib berishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Xorijiy boburshunoslik doirasida Anneta Beverij, N.I.Ilminskiy, R.R.Arat, V.Vyatkin kabi olimlarning tarjima va tadqiqotlari "Boburnoma"ning jahon ilmiy muomalasiga kirib borishida muhim rol o'ynadi. Ularning ishlari Bobur asarlarining umuminsoniy tarixiy va madaniy qadriyatga ega ekanini tasdiqlab, Sharq va G'arb ilm-fani o'rtasida muhim ilmiy ko'priq vazifasini bajardi [4:201]. Mazkur maqolada tarixiy-konkretlik, qiyosiy tahlil, manbashunoslik va adabiyotshunoslik metodlari qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida Bobur asarlarining matnlari, mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari solishtirma va tahliliy asosda o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Bobur merosi o'z mazmuniga ko'ra nihoyatda keng qamrovli bo'lib, "Boburnoma" nafaqat tarixiy, balki geografik, etnografik, iqtisodiy va madaniy manba sifatida ham yuksak ilmiy ahamiyatga ega.

Muhokama. Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda Andijon shahri yaqinida temuriyzodalar oilasida tug'ilib, murakkab siyosiy vaziyat hukmron bo'lgan davrda voyaga yetdi. Otasi Umarshayx Mirzoning kutilmagan vafoti Boburni juda yoshligida davlat boshqaruvi mas'uliyatini zimmasiga olishga majbur etdi. Bu holat Bobur shaxsining erta

shakllanishiga, uning siyosiy tafakkuri, irodasi va matonatining kamol topishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, Bobur nafaqat jasoratli sarkarda, balki yuksak zakovat va ilmga chanqoqlik fazilatlarini bilan ajralib turgan shaxs bo'lgan [2:162].

Boburning ilm-fan va adabiyotga bo'lgan qiziqishi, mumtoz ta'lim tizimi asosida olgan bilimlari uning ijodkor sifatida shakllanishida muhim omil bo'ldi. Fiqh, tarix, adabiyot, arab va fors tillarini mukammal egallagan Bobur she'riy ijodida samimiylilik, falsafiy mushohada, vatanparvarlik va muhojirlik iztiroblarini chuqur badiiy ifoda etdi [3:6]. Uning ruboiy va g'azallarida vatandan judo bo'lish fojiaiy kechinmalar bilan uyg'unlashib, tarixiy xotira va milliy o'zlik masalalari yetakchi g'oya sifatida namoyon bo'ladi.

Boburning "Mubayyin" va "Harb ishi" kabi ilmiy-amaliy asarlari uning davlat boshqaruvi, huquqiy va harbiy masalalardagi chuqur bilimni ko'rsatadi. Bu asarlar Bobur tafakkurining faqat badiiy soha bilan cheklanmaganini, balki ilmiy-amaliy yo'nalishda ham yuksak darajada bo'lganini tasdiqlaydi. "Boburnoma"ning ko'plab tillarga tarjima qilinishi esa asarning jahon miqyosidagi ilmiy va madaniy ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi [4:201]. Zahiriddin Muhammad Bobur merosining yana bir muhim jihati shundaki, u shaxs va davr munosabatini o'rganishda noyob tarixiy-model vazifasini bajaradi. Bobur yashagan XV-XVI asrlar Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda siyosiy parokandalik, sulolaviy nizolar va ijtimoiy-iqtisodiy beqarorlik kuchaygan davr bo'lib, ana shu murakkab sharoit Bobur shaxsiyati va faoliyatining shakllanishida hal qiluvchi omil bo'lgan. Bobur o'z asarlarida ushbu tarixiy voqealarni faqatgina hukmdor nuqtai nazaridan emas, balki bevosita jarayonlar ishtirokchisi va guvohi sifatida tasvirlaydi. Shu bois "Boburnoma"dagi tarixiy ma'lumotlar rasmiy solnomalardan farqli ravishda subyektiv kechinmalar, ichki mulohazalar va tanqidiy qarashlar bilan uyg'unlashgan holda beriladi.

"Boburnoma"da siyosiy voqealar bilan bir qatorda ijtimoiy munosabatlar, aholi turmush tarzi, xo'jalik faoliyati, sug'orish tizimlari, savdo yo'llari va iqtisodiy aloqalar haqida ham qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Xususan, Boburning Afg'oniston va Hindiston hududlarida sug'orma dehqonchilik, karvon savdosi va mintaqalararo iqtisodiy munosabatlar haqida bergan tavsiflari o'sha davr iqtisodiy tarixini tiklashda muhim manbashunoslik ahamiyatiga ega [5:1737]. Bu jihat Bobur merosining faqat adabiy yoki siyosiy manba emas, balki kompleks tarixiy tadqiqotlar uchun asos bo'la olishini ko'rsatadi.

Bobur shaxsiyatini tarixiy jihatdan tahlil qilishda uning ichki ruhiy ziddiyatlariga e'tibor qaratish ham muhimdir. Tadqiqotchilar qayd etganidek, Bobur bir tomondan yuksak axloqiy-me'yoriy qarashlarni ilgari surgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'z asarlarida shaxsiy zaifliklari va hayotiy ikkilanishlarini ham ochiq tan oladi. Bu holat uni idealizatsiyalangan tarixiy qahramon emas, balki murakkab, real tarixiy shaxs sifatida talqin qilish imkonini beradi [7:7]. Aynan mana shu samimiylilik va ochiqlik Bobur ijodining ilmiy va badiiy qadrini yanada oshiradi.

Natijalar. Bobur ijodida axloqiy, estetik va tarbiyaviy qarashlar ham muhim o'rin egallaydi. Uning she'riy va nasriy asarlarida adolat, vijdon, sabr-toqat, mas'uliyat va insoniy burch masalalari yetakchi g'oya sifatida ilgari suriladi. Zamonaviy tadqiqotchilar Bobur qarashlarini Sharq mutafakkirlarining umumiy axloqiy-falsafiy an'analari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilib, uning ta'lim-tarbiyaga oid qarashlarini bugungi yosh avlod tarbiyasida samarali qo'llash mumkinligini ta'kidlaydilar [10:528]. Bu jihat Bobur merosining zamonaviy ta'lim va ma'naviy-ma'rifiy jarayonlar uchun ham dolzarb ekanini ko'rsatadi [11:156]. Shuningdek, Bobur ijodida tabiat va atrof-muhitga bo'lgan munosabat alohida e'tiborga loyiq.

“Boburnoma”da tog’lar, daryolar, iqlim, o’simlik va hayvonot dunyosining batafsil tasviri berilishi Boburning tabiatshunoslikka oid qarashlari shakllanganini ko’rsatadi. Bu jihatlar Sharq mutafakkirlarining ekologik tafakkuri doirasida baholanib, ularning zamonaviy ekologik madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyati alohida ta’kidlanadi [12:346]. Bobur tabiatni faqat fon sifatida emas, balki inson hayoti va jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog’liq hodisa sifatida tasvirlaydi.

Bobur merosini o’rganishda uni mutlaq ijobiy yoki mutlaq salbiy qiyofada talqin qilish ilmiylik talablariga zid hisoblanadi. U feodal jamiyat vakili sifatida o’z davrining ijtimoiy-me’yoriy qarashlaridan to’liq xoli bo’la olmagan. Ayrim tarixiy manbalarda Boburning shaxsiy hayotiga oid qarama-qarshi holatlar qayd etilishi [8:30] uning murakkab va ziddiyatli shaxs bo’lganini tasdiqlaydi. Aynan mana shu ziddiyatlar Bobur shaxsiyatini tarixiy-konkret yondashuv asosida chuqur o’rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, Zahiriddin Muhammad Bobur merosi bugungi tarixshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari uchun nafaqat boy faktologik manba, balki shaxs va davr munosabatini tahlil qilishda muhim metodologik asos vazifasini ham bajaradi. Bobur hayoti va ijodini xolis, kompleks va zamonaviy ilmiy yondashuv asosida o’rganish yosh avlod ongida sog’lom tarixiy tafakkurni shakllantirish, milliy o’zlik va tarixiy xotirani mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Globallashuv jarayonlari jadallashib borayotgan hozirgi davrda yosh barkamol avlodni tarbiyalash, ularning tarixiy tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirish, yuksak ma’naviy qadriyatlar hamda mustahkam fuqarolik pozitsiyasini qaror toptirishda Zahiriddin Muhammad Boburning boy ilmiy va ma’naviy merosi muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Bobur ijodi yoshlarni vatanparvarlik, milliy g’urur, tarixiy xotira va ma’naviy mas’uliyat ruhida tarbiyalashga xizmat qiluvchi noyob manba bo’lib, unda shaxsiy kechinmalar bilan umumxalq manfaatlarini, individual taqdir bilan tarixiy jarayonlar o’zaro uzviy bog’langan holda namoyon bo’ladi. Tarixiy taqdir Zahiriddin Muhammad Boburni vatandan yiroqda yashashga majbur qilgan bo’lsa-da, u umrining oxirigacha ona yurt sog’inchi bilan yashagan va bu holat uning ijodida chuqur va barqaror g’oyaviy asos sifatida aks etgan. Bobur hayoti va faoliyati shuni ko’rsatadiki, siyosiy mag’lubiyatlar yoki majburiy hijrat shaxsning tarixiy va ma’naviy ahamiyatini pasaytirmaydi. Aksincha, ana shunday murakkab sinovlar Bobur ijodida vatan sog’inchi, tarixiy xotira va milliy o’zlik masalalarining yanada teranlashishiga olib kelgan hamda uning ijodini umuminsoniy darajaga ko’targan. Bobur shoh sifatida ham, ijodkor va mutafakkir sifatida ham takrorlanmas tarixiy shaxsdir. U o’z hayot yo’li, siyosiy faoliyati va adabiy merosi orqali insoniyat tarixida sabr-toqat, matonat, iroda va jasorat timsoliga aylangan. Vatandan yiroqda kechgan murakkab hayot sharoitlariga qaramay, Bobur buyuk saltanat barpo etishga, shu bilan birga, o’zining nodir badiiy va ilmiy salohiyatini to’liq namoyon etishga muvaffaq bo’lgan. Bu holat uning shaxsiyati va ijodida amaliy faoliyat bilan yuksak tafakkur uyg’unlashganini yaqqol ko’rsatadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur merosining jahon tamaddunidagi o’rni ham alohida e’tiborga loyiqdir. U davlat arbobi sifatida Markaziy Osiyo va Hindiston tarixida muhim iz qoldirgan bo’lsa, adib va mutafakkir sifatida o’z asarlari bilan jahon adabiyoti, tarixshunosligi va madaniyati rivojiga munosib hissa qo’shgan. “Boburnoma” singari asarlar Sharq tarixiy-nasriy tafakkurining yuksak namunasi bo’lib, ularni o’rganish nafaqat muayyan davr tarixini tiklash, balki shaxs va davr munosabatini tahlil qilishda ham muhim metodologik asos

vazifasini bajaradi. Shu bois, Bobur shaxsiyatini faqat tarixiy hodisa yoki adabiy obraz sifatida emas, balki bugungi va kelajak avlodlar uchun ma'naviy ibrat maktabi sifatida talqin etish ilmiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Uning merosini idealizatsiya qilish yoki mutlaq tanqidiy ruhda baholash ilmiylik talablariga zid bo'lib, Bobur hayoti va ijodini tarixiy-konkret, xolis va kompleks yondashuv asosida o'rganishgina to'g'ri ilmiy xulosalarga olib keladi. Hozirgi davrda Zahiriddin Muhammad Boburning ilmiy va ma'naviy merosini yosh avlodga tizimli, zamonaviy pedagogik va ilmiy metodlar asosida yetkazib berish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot markazlari, ziyolilar qatlamining hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, tarixiy xotirani mustahkamlash va milliy o'zlikni anglash jarayonida Bobur merosi nafaqat o'tmishni anglash vositasi, balki kelajakni barpo etishga xizmat qiluvchi muhim ma'naviy tayanch sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540-yilligini keng nishonlash to'g'risidagi" qarori. 2023-yil 25-yanvar, PQ-20-son.
2. Хайриддин Султон. Бобурнома. Т.: Шарқ. 1997.
3. V.Rahmonov. Turkiy adabiyot durdonalari. Zahiriddin Muhammad Bobur. Т.: O'zbekiston. 2022.
4. B.Aminov, F.Hasanov. Buyuk ajdodlarimiz. Т.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi ilmiy nashriyoti. 2010.
5. K.O.Sheraliyevich. et al. The Role of Studying the History of Irrigated Farming Culture in the Work of Yahya Ghulomov //Naturalista Campano. – 2024. – Т. 28. – №. 1. – С. 1735-1740.
6. V.Rahmonov. Turkiy adabiyot durdonalari. Т.: O'zbekiston. 2022.
7. П.Шамсиев, С.Мирзаев. Захириддин Мухаммад Бобур. Т.: УзФан. 1960.
8. Канимкулов О. Ш. ЯХЪЯ ГУЛЯМОВ-КРУПНЫЙ УЧЕНЫЙ-ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ ОРОШАЕМОЙ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ //Вестник науки и образования. – 2020. – №. 9-3. – С. 29-31.
9. MORAL AND AESTHETIC PRINCIPLES OF EASTERN THINKERS: APPLICATION IN MODERN EDUCATION / N. Jumaboyev. – International Journal of Artificial Intelligence. – 2025. – № 4. – P. 1489-94.
10. Jumaboyev, Nabi Pardaboyevich. "SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TA'LIM-TARBIYAGA OID MA'NAVIY VA AXLOQIY QARASHLARI." Oriental Art and Culture 2.4 (2021): 526-531.
11. Pardaboevich, Jumaboev Nabi. "Education of Young People in Eastern and Modern Spirit Taking Historical Values into Account." Innovative Science in Modern Research (2023): 156-157.
12. Жумабоев, Наби Пардабоевич. "ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИДАГИ АХЛОҚИЙ, ЭСТЕТИК ВА ЭКОЛОГИК ҚАРАШЛАРИ." ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ФАНЛАРИ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES 1 (2019): 346.

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES**Received:** 15 January 2026**Accepted:** 2 February 2026**Published:** 14 February 2026*Article / Original Paper***IMPROVING STRATEGIC PLANNING BASED ON THE CONSIDERATION OF
MUTUAL RELATIONS IN TEXTILE ENTERPRISES****Bahrom Madartov**

Professor, Tashkent State Agrarian University,

Doctor of Agricultural Sciences (DSc)

E-mail: madartov.bahrom@gmail.com

Abstract. The article studies the issue of improving strategic planning based on the results of organizing effective mutual relations with resource suppliers in textile enterprises in order to reduce costs and ensure uninterrupted production.

Keywords: strategic planning, cost, mutual relations, textile enterprise, organization of production.

**TO'QIMACHILIK KORXONALARIDA O'ZARO MUNOSABATLARNI HISOBGA
OLISH ASOSIDA STRATEGIK REJALASHTIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH****Madartov Bahrom**

Toshkent davlat agrar universiteti professori, q.x.f.d. (DSc)

Annotatsiya. Maqolada to'qimachilik korxonalarida xarajatlarni kamaytirish va uzluksiz ishlab chiqarishni ta'minlash maqsadida resurslar yetkazib beruvchilar bilan samarali o'zaro munosabatlarni tashkil etish natijalariga tayanib, strategik rejalashtirishni takomillashtirish masalasi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: strategik rejalashtirish, xarajat, o'zaro munosabat, to'qimachilik korxonasi, ishlab chiqarishni tashkil etish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N08>

Kirish. Bugungi kunda o'zgaruvchan bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish korxonalari iqtisodiy samaradorligi hamda raqobatbardoshligini oshirishga ham ichki, ham tashqi omillar sezilarli o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Respublikamizdagi ko'plab ishlab chiqarish korxonalari moliyaviy holati barqaror bo'lmay, bu esa o'z navbatida mamlakat iqtisodiy holatiga salbiy ta'sirini ko'rsatadi.

Shu boisdan, korxonalarni boshqarish samaradorligini har tomonlama o'rganish orqali uni xolisona baholash mamlakat iqtisodiy holatini yanada yaxshilashning muhim omillaridan biri sanaladi. Shuning uchun respublikamiz iqtisodiyotining o'zak tarmoqlaridan biri sanalgan to'qimachilik sanoati korxonalari innovatsion rivojlanishini ta'minlashda zamonaviy boshqaruv usullaridan foydalanish dolzarb ma'no kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ilmiy-tadqiqotchilar tomonidan strategik rejalashtirishni rivojlantirishda asosiy e'tibor strategiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan edi. Bu borada yirik ilmiy-tadqiqot ishlari olib borgan Chandlarning (1962) tadqiqot natijalarini

o'rganish shuni ko'rsatadiki, 1961-yilda allaqachon uning muallifi strategik rejalashtirish tushunchasi va, xususan, strategik rejalar namunalarini bilan yaxshi tanish bo'lgan. 1970-yillarda paydo bo'lgan tizimli yondashuv va tizim tahlili, menejmentga dasturiy-maqсадli yondashuv va strategik rejalashtirish konsepsiyasiga loyihalarni boshqarish mustahkam ilmiy asos yaratdi.

Bu bir qator olimlarga (Ackoff, 1970; Branch M., 1962; Dam, 1969; King va Cleland, 1976; Lorange va Vancil, 1979; Steiner, 1979) shaharlar, mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, shuningdek, davlat va jamiyat faoliyati sohasidagi muammolarni hal etishda turli miqyosdagi kompaniyalarda strategik rejalashtirish jarayonini tashkil etish va amalga oshirishga tizimli yondashuvni ishlab chiqishga imkon berdi[1].

Ilmiy-tadqiqot metodologiyasi bo'lib dialektika uslubi hisoblanadi va tadqiqot jarayonida tanlab kuzatish, taqqoslash, ekspertlar bahosi kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Odatda, o'zaro munosabatlar strategiyasini shakllantirish va uni amalga oshirishda strategik rejalashtirish jarayonida hisobga olinishi lozim bo'lgan omillarni ekzogen va endogen kabi guruhlariga ajratiladi. Aynan, strategik rejalashtirish yordamida samarali o'zaro munosabatlar strategiyalarini ishlab chiqish mahsulot ishlab chiqarishda tomonlar iqtisodiy qiziqishlarini inobatga olgan holda kuchli tomonlar va mavjud imkoniyatlarni yanada mustahkamlash hamda tahdidlar ta'sirini kamaytirishga imkon beradi.

Shu boisdan, fikrimizcha, to'qimachilik korxonasining istiqboldagi rivojlanishini strategik rejalashtirish asosida o'zaro munosabatlar strategiyalarini shakllantirishning asosiy o'ziga xos omillarini hisobga olish zarur bo'ladi.

1-jadval

To'qimachilik sanoatining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillarni ularning salbiy ta'sirini bartaraf etuvchi o'zaro munosabatlar strategiyasi shakllari bilan birlashtirish

Shakl	Savdo bozori cheklovi	Yuqori ishlab chiqarish xarajatlari	Faoliyat turlari ortiqcha yuklanishi	Texnologik orqada qolishlik	Ta'minot chilarga qaramlik	O'z aktivlarining yetishmasligi
Raqobatlashadigan korxonalar uchun						
Ishlab chiqarish siklining bir yoki bir nechta bosqichlarida integratsiya	+	+	+	-	+	-
Umumiy mahsulotlar yaratish	+	+	-	-	+	+
Turli xil aktivlarni birlashtirish	+	-	-	+	-	+
Raqobatlashmaydigan korxonalar uchun						
Bog'liq ishlab chiqarish tarmoqlari dan ikki kompaniyaning birlashishi	+	-	-	-	+	-
Tarmoqlararo ittifoqlar	+	-	+	-	-	-
Transmilliy ittifoqlar	+	-	-	+	-	+

Strategik rejalashtirish jarayonida ishtirokchi tomonlar iqtisodiy manfaatlarini inobatga olishga qaratilgan o'zaro munosabatlar quyidagi uchta darajada ro'y beradi: umumiy tashkiliy tuzilmalarni yaratish, ishlab chiqarish jarayonlarining alohida jarayonlari va operatsiyalari sikllarining tatbiqlari, yagona sotish bozorlarini shakllantirish. Hozirda aksariyat to'qimachilik korxonalarida raqobatbardoshligini oshirishdagi asosiy omil – bu kam xarajatli tejamkor ishlab chiqarish texnologiyalariga asoslangan biznes-modellarni qo'llash sanaladi. Shu boisdan, fikrimizcha, strategik rejalashtirishni takomillashtirishda xarajatlarni kamaytirishga yo'naltirilgan o'zaro munosabatlar strategiyasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi[2:71].

Shuni ta'kidlash lozimki, to'qimachilik korxonalari mahsulot ishlab chiqarish jarayoni keng qamrovli bo'lib, bir nechta o'zaro bog'liq zanjirlarni o'z ichiga olganligi bois, subyektlar o'rtasida ro'y beradigan munosabatlar tizimida o'zaro hamkorlikning barcha ko'rinishlari amalga oshirilishi mumkin. Shuning uchun, biz tomondan, to'qimachilik korxonalari faoliyatini strategik rejalashtirishni takomillashtirish maqsadida tomonlar iqtisodiy manfaatlarini inobatga olishga qaratilgan o'zaro munosabatlar strategiyasini ishlab chiqish hamda uni muvaffaqiyatli amalga oshirishda tashkiliy mexanizmlarni takomillashtirishni taklif etamiz. O'zaro munosabatlar strategiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirish muhim masala hisoblanib, bu jarayonda strategiyani amalga oshirish maqsadi, yo'nalishlari, elementlari, shartlarini aniqlash taklif etilgan.

O'zaro munosabatlar strategiyasi shakllarining xilma-xilligi keskin raqobat sharoitida faoliyat ko'rsatayotgan to'qimachilik korxonalarining ko'p o'lchovli strategik muammolarini hal qilish zaruratidan kelib chiqadi[3:43]. O'zaro munosabatlar strategiyasi keng assortimentli mahsulot turlarini ishlab chiqaradigan to'qimachilik korxonalarida xavf-xatar darajasini ishlab chiqarish bo'g'inlarida muqobil taqsimlash hamda Porter tomonidan aniqlangan besh raqobat kuchi ta'sirini imkon qadar kamaytirishda sinergiya samarasi oshirishini ta'minlaydi. Shu maqsadda tadqiqot jarayonida to'qimachilik sanoatining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillarning salbiy ta'siri doirasini kamaytirishga yo'naltirilgan o'zaro munosabatlar strategiyasi shakllari bilan omillar o'zaro uyg'unligi sxemasi keltirilgan (1-jadval).

Sheriklar korxonasining munosabatlar salohiyatini va uning zaxiralari bilan taqqoslash orqali to'qimachilik korxonasi rahbariyati har bir korxona bilan munosabatlar strategiyasining obyektini aniqlashi mumkin. Keyin matritsaning umumiy ko'rinishini quyidagi shaklda taqdim etish mumkin (2-jadval).

2-jadval

**To'qimachilik korxonasida o'zaro munosabatlar salohiyatni baholash uchun
matritsaning umumiy ko'rinishi**

Indikatorlar	$Ni > 1$	$Ni = 1$	$Ni < 1$
$Mi > 1$	1 2 firma uchun Mi da o'z ko'rsatkichlari 1 va 2 firmalariga qaraganda yuqori	2 Oxirgilari teng bo'lganda o'z ko'rsatkichlari 1 va 2 firmalariga qaraganda yuqori	3 1 firma uchun Mi da o'z ko'rsatkichlari 1 va 2 firmalariga qaraganda yuqori
$Mi = 1$	4 1 firma va o'z ko'rsatkichlari teng va 2 firmadan yuqori	5 Firmaning ko'rsatkichlari 1, 2 firmalarning ko'rsatkichlari bilan ekvivalentdir	6 Oxirgilari teng holatda 2-firmaning ko'rsatkichlari o'zlarining va 1-firmalarining ko'rsatkichlaridan yuqori
$Mi < 1$	8 firmaning ko'rsatkichi o'zining va firmaning ko'rsatkichidan yuqori	9 1,2 Firmalarning ko'rsatkichlari o'zaro teng va o'z ko'rsatkichlaridan yuqori	10 2-firmaning ko'rsatkichi 1-firma va o'z ko'rsatkichlariga qaraganda yuqori

1, 2 va 3 kvadrantlardagi ko'rsatkichlar qiymatini olishda o'z ko'rsatkichlari potensial sheriklarnikidan yuqori, 7 va 10 kvadrantlarda — 2-firma eng yuqori ko'rsatkichlarni, 8-kvadrantda 1-firmaning ko'rsatkichlari tahlilning boshqa ishtirokchilariga qaraganda yuqori bo'ladi. Korxonalarning o'zaro munosabatlar salohiyatini baholashning tavsiya etilayotgan protsedurasining afzalligi – bu munosabatlar munosabatlarning obyekti va turini belgilaydigan aniq ko'rsatkichlarni aniqlash, o'zaro munosabatlar yordamida tenglashtirilishi zarur bo'lgan omillarni tanlash nuqtai nazaridan ko'p qirrali bo'lishidir[4:148].

Shu bilan birga, indikatorning iqtisodiy mohiyati bo'yicha baholash tendensiyasini belgilab, ko'rsatkichlar qiymatlarining mumkin bo'lgan ko'p yo'nalishini hisobga olish kerak. Bu shuni anglatadiki, ayrim ko'rsatkichlarni tavsiflovchi ba'zi ko'rsatkichlarning kerakli qiymati, ikkinchisining iqtisodiy talqiniga ko'ra, korxona samaradorligini ta'minlash uchun minimal darajaga intilishi kerak, binobarin ushbu ko'rsatkich uchun indikatorning pastroq qiymati firmaning o'zaro munosabatlar salohiyatini ijobiy tavsiflaydi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida to'qimachilik korxonalarida strategik rejalashtirishni takomillashtirishda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

strategik rejalashtirish gender siyosatini samarali oshirishga qaratilgan rivojlanish imkoniyatlarini topishga qaratilgan bo'lishi kerak;

strategik rejalashtirishning asosiy g'oyasi korxonaning istiqboldagi faoliyatini tavsiflovchi strategiya yoki strategik rejani ishlab chiqishgina emas, balki asosiy g'oya va harakat korxonaning rivojlanishi uchun barcha mavjud imkoniyatlarni aniqlash, ishlash va baholash va ularni amalga oshirishni rejalashtirishga qaratilishi lozim;

to'qimachilik korxonasi yangi g'oyalarni ishlab chiquvchi, mavjud holatni baholaydigan va yangilik kirituvchi doimiy guruhlariga ega bo'lishi lozim;

mulk egalari va ijrochi menejerlar strategik mantiq — rivojlanish jarayoni, mazmuni, tushunchasi va rivojlanish strategiyasini amalga oshirish shakllarini belgilovchi tamoyillar majmuini ishlab chiqishlari lozim;

strategik reja to'qimachilik korxonasi uchun muhim samaralar majmuini yaratish va amalga oshirishni nazarda tutishi lozim; strategiya (strategik reja)ni amalga oshirishning tashkiliy mexanizmi loyihalarni boshqarishdan iborat bo'lib, ularning har biri aniq strategik maqsadga erishishga qaratilgan va rejali sinergetik samara ta'sirini ko'rsatadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ackoff R.A. Concept of Corporate Planning. N.Y.: Wiley, 1970. – 158 p.
2. Branch M. The Corporate Planning Process. N.Y.: American Management Association, 1962.
3. Chandler A.D., Jr. Strategy and Structure: Chapters in the History of the Industrial Enterprise. Cambridge: MIT Press, 1962.
4. Isayev R. Sifat menejmenti va strategik boshqarish integratsiyalashgan tizimining metodologik yondashuvlarini takomillashtirish // Iqtisodiyot va ta'lim. – 2021. – №5. – S. 173–177.
5. Tilles S. Strategic Planning in the Multidivisional Company. Boston: Safe Deposit and Trust Company, 1964.
6. Исаева Е.А. Стратегический менеджмент в финансово-кредитных организациях: учебное пособие. М.: КНОРУС, 2016. – 174 с.
7. Казакова Н.А., и др. Стратегический менеджмент: учебник. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 320 с.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE ROLE OF SUPPLY CHAIN AND LOGISTICS CONTROLLING IN THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN INTERNATIONAL TRADE RELATIONS

Khudaiberdiev Otabek Absalomovich

Associate Professor, Namangan State Technical University

Abstract. This article examines the challenges and opportunities of improving logistics management in entrepreneurial activities operating within the framework of international trade relations. In the context of globalization, increasing complexity of international supply chains, and growing external economic risks, the efficiency of entrepreneurial activity largely depends on the transparency, adaptability, and controllability of logistics processes. The study explores the concept of the Supply Chain Digital Twin (SCDT) as an advanced managerial tool for enterprises engaged in international trade, particularly within network retail and globally integrated supply chains. The paper analyzes a digital supply chain architecture based on the SCDT approach across strategic, tactical, and operational levels, emphasizing the role of logistics controlling in international trade operations. The integration of digital twin technologies with the Internet of Things (IoT), big data, and predictive analytics enables real-time monitoring, forecasting, and optimization of logistics processes. The findings demonstrate that the application of SCDT and logistics controlling significantly contributes to risk reduction, cost optimization, and service quality improvement for entrepreneurial entities involved in international trade. The proposed approach enhances supply chain resilience and supports informed decision-making in a volatile global business environment.

Keywords: entrepreneurship, international trade relations, supply chain management, logistics controlling, digital twin, Supply Chain Digital Twin (SCDT), network retail, digital logistics, global supply chains, risk management.

XALQARO SAVDO MUNOSABATLARIDA TADBIRKORLIK FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA TA'MINOT ZANJIRI VA LOGISTIKA KONTROLLINGINING ROLI

Xudayberdiyev Otabek Absalomovich

Namangan davlat texnika universiteti dotsenti,

E-mail: khudayberdievotabek@umail.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalqaro savdo munosabatlari sharoitida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik subyektlarida logistika boshqaruvini takomillashtirish masalalari tadqiq etilgan. Globallashuv, xalqaro ta'minot zanjirlarining murakkablashuvi hamda tashqi iqtisodiy faoliyatda yuzaga kelayotgan risklar sharoitida tadbirkorlik faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan logistika jarayonlarining shaffofligi, moslashuvchanligi va boshqaruvchanligiga bog'liq ekanligi asoslab beriladi. Tadqiqotda ta'minot zanjirining raqamli egizagi (Supply Chain Digital Twin – SCDT) konsepsiyasi xalqaro savdoda ishtirok etuvchi tarmoq chakana savdo va tadbirkorlik subyektlari logistikasini boshqarishning zamonaviy vositasi sifatida ko'rib chiqilgan. Maqolada ta'minot zanjirining raqamli egizagi asosida shakllantirilgan ta'minot zanjiri arxitekturasini strategik, taktik va operatsion darajalarda tahlil qilinib, logistika kontrollingi tizimining xalqaro savdo munosabatlaridagi ahamiyati yoritilgan. Raqamli egizak texnologiyalari, IoT, katta ma'lumotlar va prediktiv analitika yordamida logistika jarayonlarini monitoring qilish, prognozlash va optimallashtirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslangan. Tadqiqot natijalari xalqaro savdo bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik subyektlarida risklarni kamaytirish, xarajatlarni optimallashtirish va xizmat ko'rsatish sifatini oshirishda SCDT va logistika kontrollingi muhim boshqaruv instrumentlari ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik faoliyati, xalqaro savdo munosabatlari, ta'minot zanjiri boshqaruvi, logistika kontrollingi, raqamli egizak, tarmoq chakana savdosi, raqamli logistika, global ta'minot zanjiri, risklarni boshqarish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N09>

Kirish. Tez iste'mol qilinadigan tovarlarda ta'minot zanjirlarining globallasuvi, tashqi raqobat muhitining tobora murakkablashib va oldindan aytib bo'lmay tus olishi, shuningdek COVID-19 pandemiyasi kabi fors-major holatlar tarmoq chakana savdo sektorida ta'minot zanjirlarining shaffofligi va ishonchliligiga bo'lgan e'tiborning keskin ortishiga olib keldi. Odatda, ta'minot zanjirlari logistika operatsiyalarini ularning qaysi bosqichda joylashganligiga qarab guruhlaydi. Asosiy logistika biznes-jarayonlarini rejalashtirish va amalga oshirishning har bir bosqichi ichki va tashqi muhit parametrlarini muayyan tarzda idrok etishga asoslanadi [1]. Mazkur vazifani hal etishda raqamli egizaklar (Digital Twin – DT) konsepsiyasidan foydalanish taklif etiladi.

Raqamli egizaklar — bu ta'minot zanjirlarining asosiy samaradorlik ko'rsatkichlarini (KPI) tushunish, prognozlash va optimallashtirish, natijada yanada yuqori biznes natijalariga erishish maqsadida qo'llaniladigan aktivlar va jarayonlarning dasturiy modellaridir. Raqamli egizaklar uchta asosiy tarkibiy qismdan iborat: ma'lumotlar modeli, analitik ma'lumotlar yoki algoritmlar majmui hamda bilimlar bazasi. DT konsepsiyasining yuqori salohiyati va ta'minot zanjirlarini optimallashtirish bo'yicha kompleks hamda ishonchli yechimlarning yetishmasligini hisobga olgan holda, ushbu yondashuvdan foydalanish tobora muqarrar tus olib bormoqda.

Ta'minot zanjirining raqamli egizagini (Supply Chain Digital Twin – SCDT) loyihalash ta'minot zanjirining barcha bo'g'inlarida operatsiyalarni monitoring qilish va raqamli nazoratni amalga oshirish vazifalarini sezilarli darajada yengillashtiradi. Logistika kontrollingi tizimida SCDT dan foydalanish ko'plab afzalliklarni ta'minlaydi, chunki u ta'minot zanjirining operatsion va moliyaviy ma'lumotlarini integratsiyalash, tarmoq tuzilmasini optimallashtirish, buyurtmalar holatini kuzatish hamda ishlab chiqarish zaxiralarini boshqarishga yordam beradi. Ushbu afzalliklar ta'minot zanjiri operatsiyalari natijalari va uning ishlashidagi ehtimoliy uzilishlarni oldindan bashorat qilish imkoniyati bilan bog'liqdir.

SCDT ning real ta'minot zanjirini aniq imitatsion model sifatida aks ettiradi va real vaqt rejimidagi ma'lumotlar hamda tezkor “snapshot”lardan foydalanib, zanjir jarayonlaridagi o'zgarishlarni prognozlaydi. Shu orqali tahlilchilar va ta'minot zanjirini boshqarish bo'yicha mutaxassislar zanjirning xatti-harakatlarini chuqur tushunish, inqirozli vaziyatlarni oldindan aniqlash va tegishli harakat rejalarini ishlab chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Adabiyotlar tahlili. Ivanov D. o'z tadqiqotlarida ta'minot zanjirlarida raqamli egizaklar konsepsiyasini barqarorlik va risklarni boshqarish nuqtayi nazaridan tahlil qilgan [2]. Muallifning fikriga ko'ra, Supply Chain Digital Twin (SCDT) ta'minot zanjiridagi uzilishlar, fors-major holatlar va talabdagi keskin o'zgarishlarni oldindan prognoz qilish imkonini beradi. Ivanov SCDT'ni strategik va operatsion qarorlarni qo'llab-quvvatlovchi imitatsion va prediktiv model sifatida talqin qilgan. Ushbu yondashuv SRO logistika boshqaruvida risklarni kamaytirish va xizmat darajasini barqaror saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tao F., Zhang M. (Digital Twin nazariyasi va sanoat ilovalari). Tao va Zhang raqamli egizaklar nazariyasini ishlab chiqib, ularni ishlab chiqarish va logistika tizimlariga tatbiq etish mexanizmlarini chuqur asoslab bergan [3]. Ularning tadqiqotlarida raqamli egizak real obyekt,

virtual model va ma'lumotlar oqimi integratsiyasiga asoslangan tizim sifatida qaraladi. Mualliflar IoT, Big Data va sun'iy intellekt texnologiyalarining raqamli egizaklar samaradorligini oshirishdagi rolini ta'kidlaydilar. Ushbu yondashuv SRO ta'minot zanjirlarida real vaqt monitoringi va jarayonlarni optimallashtirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Min H. (Big Data va analitikaga asoslangan ta'minot zanjiri boshqaruvi). Min H. ta'minot zanjiri boshqaruvida katta ma'lumotlar va ilg'or analitik usullarning ahamiyatini yoritgan [4]. Muallifning ta'kidlashicha, Big Data va prediktiv analitika logistika jarayonlarini yanada shaffof, moslashuvchan va samarali qiladi. Min raqamli platformalar orqali zaxiralarni optimallashtirish, transport xarajatlarini kamaytirish va mijozlar talabini aniqlash imkoniyatlarini ko'rsatib beradi. Ushbu yondashuv SCDT tizimlarining analitik yadrosini shakllantirishda muhim ilmiy asos hisoblanadi.

Kache F., Seuring S. (Supply Chain Analytics va qaror qabul qilish). Kache va Seuring ta'minot zanjiri analitikasi (Supply Chain Analytics) ni strategik va operatsion boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlovchi asosiy omil sifatida ko'rib chiqadilar [5]. Ularning fikriga ko'ra, raqamli texnologiyalar asosida yig'ilgan ma'lumotlar logistika tizimining samaradorligini oshirish bilan birga, boshqaruv qarorlarining sifatini ham yaxshilaydi. Ushbu ilmiy yondashuv SRO logistika boshqaruvida SCDT tizimini joriy etishda kontrolling va monitoring mexanizmlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Christopher M. (Strategik logistika va ta'minot zanjiri integratsiyasi). Christopher M. ta'minot zanjiri boshqaruvini strategik raqobat ustunligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida talqin qiladi [6]. U logistika jarayonlarining integratsiyasi, tarmoq dizayni va mijozga yo'naltirilganlikni SRO tizimlarining muvaffaqiyati uchun muhim deb hisoblaydi. Christopherning yondashuvi SCDT konsepsiyasi bilan uyg'un bo'lib, raqamli egizaklar orqali ta'minot zanjirining barcha bo'g'inlarini yagona raqamli modelda birlashtirish zarurligini asoslaydi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari, shuningdek tarmoq savdosida kontrollingni amaliy tashkil etish tajribasi nazariy jihatdan asoslangan va amaliy qo'llash uchun ahamiyatli bo'lgan bir nechta konseptual kontrolling tizimlarining mavjudligini ko'rsatadi. Ushbu natijalar kompaniyalarda kontrollingning o'rni va roli masalalari nazoratning ahamiyati, kontrolling bo'limlari funksiyalarining kompaniyaning boshqa tarkibiy bo'linmalari bilan o'zaro hamkorlik darajasi hamda ularning bir-biriga ta'siri bilan bog'liq ilmiy munozaralarning markazida ekanini tasdiqlaydi.

Ta'minot zanjiri logistikasining kontrolling tizimida raqamli egizak quyidagi vazifalarni bajarishda qo'llanilishi mumkin:

- logistika biznes-jarayonlarida tor joylar va kritik hodisalarni aniqlash, bu muammolar jiddiy uzilishlarga olib kelishidan avval ularni bartaraf etish imkonini beradi;
- ta'minot zanjiri dizaynidagi o'zgarishlarni sinovdan o'tkazish va istiqbolli modellarni ishlab chiqish, ya'ni yangi ssenariylarni joriy etishdan oldin ularning samaradorligini baholash;
- tashishlarni rejalashtirish, bunda marshrutlar va harakat jadvali optimallashtirilib, transport xarajatlari kamaytiriladi hamda mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati oshiriladi;
- zaxiralarni optimallashtirish, bu zarur zaxira hajmini aniq hisoblash va tovarlar tanqisligi yoki ortiqchaligidan qochish imkonini beradi;

- kelajakdagi logistika operatsiyalarini prognozlash va sinovdan o'tkazish, bu esa ta'minot zanjirini bo'lajak o'zgarishlarga oldindan tayyorlashga xizmat qiladi;
- ta'minot zanjirining dinamikasi va xatti-harakatlarini tushunish, uning faoliyatini chuqur tahlil qilish va ehtimoliy o'zgarishlarni bashoratlash imkonini beradi;
- logistika infratuzilmasini saqlab turish bilan bog'liq moliyaviy xarajatlarni tahlil qilish, bu byudjetni samarali taqsimlash va ortiqcha xarajatlardan qochishga yordam beradi;
- logistika risklarini monitoring qilish va kutilmagan vaziyatlarni prognozlash, bunda bashoratli tahlil salbiy oqibatlarining oldini olish va risklarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda sun'iy intellekt (AI), katta ma'lumotlar (Big Data), prediktiv analitika kabi texnologiyalar tufayli raqamli egizaklar ta'minot zanjirining jismoniy holatini aks ettirish hamda logistika jarayonlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni ular paydo bo'lishidan avval aniqlash imkonini bermoqda [7]. Ular real jismoniy muhitga integratsiyalashgan Narsalar interneti (IoT) datchiklariga tayanadi; mazkur datchiklar logistika operatsiyalari va atrof-muhit holati to'g'risidagi ma'lumotlarni real vaqt rejimida uzatadi. Ushbu ma'lumotlar datchiklar orqali yig'ilib, keyinchalik bulutli muhitda qayta ishlanadi va SRO ta'minot zanjirini monitoring qilish uchun veb-interfeyslar orqali taqdim etiladi.

Ta'minot zanjirlarining logistika kontrollingi tizimida raqamli egizak konsepsiyasining rivojlanishi kontragentlar tomonidan qo'llaniladigan an'anaviy ERP tizimlaridan IoT kabi texnologiyalar asosida asosiy logistika biznes-jarayonlarini optimallashtirish, vizuallashtirish va nazorat qilish imkonini beruvchi tizimlarga o'tish kontekstida ko'rib chiqilishi lozim [8]. Bu esa ta'minot zanjirida tovar oqimlarining kuzatuvchanligi va shaffofligini yanada kuchaytiradi.

Ta'minot zanjirining raqamli egizagini real ta'minot zanjirining batafsil imitatsion modeli sifatida ta'riflash mumkin bo'lib, u o'rta va qisqa muddatli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zanjirning xatti-harakati va dinamikasini bashorat qiladi [9]. Hozirgi vaqtda tarmoq chakana savdo uchun SCDT ni ishlab chiqish va joriy etish noyob usullar asosida amalga oshirilmogda, chunki chakana savdo segmentida ta'minot zanjiri raqamli egizagining barcha funksiyalarini to'liq bajarishga qodir yagona universal texnologik platforma mavjud emas. Shunga qaramay, ayrim dasturiy vositalar, jumladan SAP va AnyLogistix, o'z funksional imkoniyatlarini kengaytirishni boshlamogda. Raqamli egizaklarning eng muvaffaqiyatli tatbiqlaridan biri esa DNV GL, NTNU, Rolls-Royce va SINTEF Ocean hamkorligida yaratilgan ochiq modellashtirish platformasi hisoblanadi.

Shuningdek, ta'minot zanjirlari uchun ixtisoslashtirilgan ilovalar ham ishlab chiqilmogda. Zanjir bo'ylab zaxiralarni kuzatish bilan bir qatorda, raqamli egizak texnologiyalari ta'minot zanjirlarining real tarmoq tuzilmalarini modellashtirish hamda xaridorlar xatti-harakatini bashorat qila oladigan modellarni yaratish maqsadida mijozlarga oid ma'lumotlarni identifikatsiyalash uchun qo'llanilishi mumkin. Raqamli egizaklar IoT raqamli sensorlaridan foydalanish, ular orqali yig'iladigan katta hajmdagi ma'lumotlar (Big Data) hamda sun'iy intellektning rivojlanishi hisobiga ta'minot zanjirlarini boshqarishda dolzarb axborotni tahlil qilish va undan samarali foydalanish uchun yangi ufqlarni ochib bermoqda [10]. Amaliyotda SCDT texnologiyasi ta'minot zanjirlaridagi operatsiyalarni baholash va optimallashtirishning tez sur'atlarda standart vositasiga aylanib bermoqda.

Raqamli egizaklar logistika sohasida hali keng miqyosda joriy etilmagan bo'lsa-da, ularni qo'llab-quvvatlovchi ko'plab rag'batlantiruvchi texnologiyalar allaqachon mavjud. Xususan, logistika jarayonlarida yuklarning harakatini kuzatish uchun sensorlardan keng

foydalanilmoqda, so'nggi yillarda esa ushbu texnologiyalar mashinalar va yuk ortish-tushirish uskunalariga ham tatbiq etilmoqda. Tarmoq chakana savdo korxonalari logistika sohasida ochiq API strategiyalaridan tobora ko'proq foydalanib, bulutli IT-yechimlarga o'tmoqda.

Korxonalari o'z ta'minot zanjirlarini optimallashtirish hamda logistika operatsiyalari va jo'natmalar bo'yicha tarixiy ma'lumotlardan yangi bilimlar olish maqsadida mashinaviy o'rganish va ilg'or analitik usullarni joriy etmoqda. Logistika mutaxassislari omborlarda buyurtmalarni komplektlash va transport vositalarini yuklash kabi vazifalar uchun kengaytirilgan (AR), aralash (MR) va virtual reallik (VR) texnologiyalaridan foydalanishni boshladilar, chunki ushbu sohalardan olinadigan ma'lumotlar ta'minot zanjirlarida raqamli egizaklarni yaratish uchun ayniqsa mos hisoblanadi.

Raqamli egizaklar ta'minot zanjirlarining logistika infratuzilmasini loyihalash, ekspluatatsiya qilish va optimallashtirish jarayonlariga, jumladan omborlar, taqsimlash markazlari va kross-doking terminallariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday raqamli egizaklar obyektning uch o'lchamli (3D) modeli bilan ulangan ombor IT-platformalarida yig'iladigan Narsalar interneti (IoT) ma'lumotlarini, shuningdek zaxiralar va operatsion holatga oid axborotni — har bir mahsulot bo'yicha hajm, miqdor, joylashuv va talab xususiyatlarini — birlashtiradi.

Raqamli egizaklar yangi obyektlarni loyihalash va rejalashtirishni qo'llab-quvvatlashi, makondan foydalanishni optimallashtirishga yordam berishi hamda tovarlar, xodimlar va yuk ortish-tushirish uskunalarining harakatini modellashtirishi mumkin. Ombor operatsiyalari davomida raqamli egizak turli avtomatlashtirilgan tizimlardan kelib tushadigan ma'lumotlar asosida muntazam ravishda yangilanib boradi. Bunday texnologiyalar qatoriga dronlardan foydalangan holda inventarizatsiya tizimlari, robotlashtirilgan yuk ko'taruvchi va saralovchi qurilmalar, shuningdek tovarlarni avtomatik komplektlash, saqlash va qidirish tizimlari kiradi.

Raqamli egizaklar avtomatlashtirilgan tizimlar unumdorligini qo'shimcha optimallashtirishga ham xizmat qiladi, xususan, ombor uskunalarining zarur samaradorlik darajasini saqlab qolgan holda energiya sarfini kamaytirish imkonini beradi. Bunga sensorlardan olinadigan ma'lumotlar, modellashtirish va monitoring texnologiyalaridan foydalanish orqali erishiladi. 3D-obyektlar formatida taqdim etilgan kompleks ma'lumotlar ombor xodimlarining mehnat unumdorligini oshirishga ham ko'maklashadi. Korxonalari Google Glass Enterprise Edition yoki Microsoft HoloLens kabi mobil qurilmalardan foydalangan holda virtual reallik asosidagi o'quv vositalari hamda kengaytirilgan reallik orqali ma'lumotlarni yig'ish tizimlarini joriy etishlari mumkin; ushbu texnologiyalar allaqachon, masalan, DHL kompaniyasi omborlarida amaliy qo'llanilmoqda. Tarmoq chakana savdosida logistika va ta'minot zanjirlarini boshqarish sohasida yakuniy raqamli egizak murakkab tarmoq tuzilmasining modeli (SCDT) sifatida namoyon bo'lib, u nafaqat savdo va logistika aktivlarini, balki tashqi muhitning barcha muhim parametrlarini, jumladan mijozlarning ish joylarini ham o'z ichiga oladi. Bunday keng qamrovli raqamli egizak konsepsiyasi hozirgi kunda hanuz yuqori darajada ambitsiyali bo'lib, uni amalda joriy etish murakkabligicha qolmoqda. Shunga qaramay, to'liq raqamli egizaklarning ta'minot zanjirlarida logistika biznes-jarayonlarini nazorat qilish va monitoring qilish vazifalariga qo'sha oladigan hissasini baholash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'minot zanjirlari logistika kontrollingi tizimlarida raqamli egizaklardan foydalanish yetkazib beruvchilarga an'anaviy logistika kanallarini optimallashtirish imkonini beradi.

Jumladan, mijozlarning joylashuvi, talab modellari va marshrutlardan o'tish vaqti bo'yicha katta hajmdagi ma'lumotlardan foydalangan holda zaxiralarni saqlash joylari va savdo nuqtalariga yo'naltirilgan marshrutlarni rejalashtirish mumkin bo'ladi. Zamonaviy raqamli egizaklarning (SCDT) aksariyati bugungi kunda foydalanuvchilarga transport jarayonlari, zaxiralarni boshqarish hamda ta'minot zanjirini monitoring qilish kabi logistika parametrlarini nazorat qilish uchun keng ko'lamli imkoniyatlarni taqdim etmoqda.

1-jadval**Ta'minot zanjirini boshqarish (OE – Orchestration)**

OE1. Ta'minot zanjiri strategiyasi	OE2. Biznes-qoidalar	OE3. Samaradorlik va uzluksiz takomillashtirish	OE4. Ma'lumotlar va texnologiyalar
OE5. Kadrlarni boshqarish	OE6. Shartnomalar va kelishuvlar	OE7. Tarmoq dizayni	OE8. Me'yoriy-huquqiy muvofiqlik
OE9. Risklarni boshqarish	OE10. Ekologik va ijtimoiy tartibga solish	OE11. Biznes-rejalashtirish	OE12. Segmentatsiya
OE13. Yopiq siklli ta'minot zanjiri			

OE bloki ta'minot zanjirining institutsional va strategik boshqaruv asosini tashkil etadi. Bu darajada logistika tizimining uzoq muddatli barqarorligi, moslashuvchanligi va raqamli yetukligi ta'minlanadi. Ta'minot zanjiri strategiyasi, biznes-qoidalar, samaradorlik va uzluksiz takomillashtirish kabi elementlar SCDT tizimini maqsadli boshqaruv vositasiga aylantiradi. Ma'lumotlar va texnologiyalar (OE4) bloki raqamli egizakning markaziy yadrosi bo'lib, IoT, Big Data va sun'iy intellekt orqali real vaqt ma'lumotlari bilan ishlashni ta'minlaydi. Risklarni boshqarish, me'yoriy-huquqiy muvofiqlik va yopiq siklli ta'minot zanjiri (OE13) esa logistika tizimining tashqi muhitga chidamliligini va barqaror rivojlanishini kuchaytiradi.

2 jadval**Rejalashtirish (P – Plan)**

P1. Ta'minot zanjirini rejalashtirish	P2. Buyurtmalarni rejalashtirish	P3. Resurslarni rejalashtirish
P4. Transformatsiyani rejalashtirish	P5. Buyurtmani bajarishni rejalashtirish	P6. Qaytarishni rejalashtirish

2- jadval, rejalashtirish bloki logistikasida prognozlash va oldindan qaror qabul qilish mexanizmini ifodalaydi. Bu darajada talab, buyurtma, resurs, transformatsiya va qaytarish jarayonlari SCDT orqali imitatsion va prediktiv modellar asosida rejalashtiriladi. P bloki SCDT tizimini an'anaviy rejalashtirishdan farqli ravishda dinamik, moslashuvchan va real vaqtga yaqin qarorlarni ishlab chiqishga yo'naltiradi. Aynan ushbu darajada "what-if" ssenariylar, fors-major holatlar va bozor o'zgarishlari sinovdan o'tkazilib, logistika tizimining tayyorgarlik darajasi oshiriladi.

3 jadval

Ijro etish jarayonlari (O–F–S–T–R)

O1. B2C buyurtmalarini boshqarish	O2. B2B buyurtmalarini boshqarish	O3. Ichki buyurtmalarni boshqarish	F1. B2C buyurtmalarini bajarish
F2. B2B buyurtmalarini bajarish	F3. Ichki buyurtmalarni bajarish	S1. Strategik sorsing	S2. To'g'ridan-to'g'ri xarid
S3. Bilvosita xarid	S4. Qaytarishlarni qayta ishlash	T1. Mahsulot transformatsiyasi	T2. Xizmat transformatsiyasi
T3. Texnik xizmat va ta'mirlash	R1. Mahsulotni qaytarish	R2. Xizmatni qaytarish	R3. Ta'mirlash uchun qaytarish

Ijro etish jarayonlari bloki ta'minot zanjirining kundalik operatsion faoliyatini qamrab oladi va SCDT tizimining amaliy samaradorligini namoyon etadi. Buyurtmalarni boshqarish va bajarish (O–F) jarayonlari mijoz segmentlari (B2C, B2B, ichki buyurtmalar) bo'yicha differensial tarzda modellashtiriladi. Ta'minot (S) va transformatsiya (T) jarayonlari yetkazib beruvchilar, xarid kanallari hamda mahsulot va xizmatlarga qo'shimcha qiymat yaratish zanjirini optimallashtiradi. Qaytarish (R) jarayonlari esa reverse logistics va yopiq siklli ta'minot zanjiri tamoyillarini amalga oshirish orqali barqarorlik va resurslardan samarali foydalanishni ta'minlaydi (3-jadval).

Mazkur jadvallarda logistika boshqaruvining integratsiyalashgan arxitekturasini aks ettirib, ta'minot zanjirini boshqarishda Supply Chain Digital Twin (SCDT) konsepsiyasining amaliy qo'llanilish mexanizmini ochib beradi. Arxitektura uch darajali boshqaruv mantiqi asosida shakllantirilgan: strategik (OE), taktik (P) va operatsion (O–F–S–T–R).

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, globallashtirish, xalqaro savdo munosabatlarining murakkablashuvi hamda tashqi iqtisodiy faoliyatda yuzaga kelayotgan yuqori darajadagi noaniqliklar sharoitida tadbirkorlik subyektlari uchun logistika boshqaruvini zamonaviy raqamli yondashuvlar asosida takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, ta'minot zanjirining raqamli egizagi (Supply Chain Digital Twin – SCDT) va logistika kontrollingi tizimlarining integratsiyalashuvi xalqaro savdo bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik subyektlarining raqobatbardoshligini oshirishda strategik omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Tadqiqot davomida SCDT konsepsiyasi logistika jarayonlarini real vaqt rejimida monitoring qilish, prognozlash va optimallashtirish imkonini beruvchi samarali boshqaruv instrumenti ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Strategik (OE), taktik (P) va operatsion (O–F–S–T–R) darajalarda shakllantirilgan ta'minot zanjiri arxitekturasini xalqaro savdo operatsiyalarida qaror qabul qilish sifatini yaxshilash, risklarni kamaytirish va logistika xarajatlarini optimallashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, IoT, katta ma'lumotlar va prediktiv analitika bilan uyg'unlashgan SCDT tizimi tadbirkorlik subyektlarining tashqi bozorlarga moslashuvchanligini oshirib, xizmat ko'rsatish sifati va mijozlar qoniqish darajasini yaxshilaydi. Umuman olganda, SCDT va logistika kontrolligiga asoslangan yondashuv xalqaro savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik subyektlari uchun logistika boshqaruvida shaffoflik, barqarorlik va samaradorlikni ta'minlovchi muhim ilmiy-amaliy yechim sifatida baholanishi mumkin.

Takliflar. Tadqiqot natijalari asosida xalqaro savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik subyektlari uchun quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- SCDT tizimini bosqichma-bosqich joriy etish. Tadbirkorlik subyektlarida SCDT tizimini dastlab muhim logistika bo'g'inlarida (ombor, transport, buyurtmalarni bajarish) pilot loyiha sifatida joriy etish, keyinchalik esa butun ta'minot zanjiri bo'ylab kengaytirish maqsadga muvofiqdir;

- Logistika kontrollingi va raqamli egizaklarni integratsiyalash. Logistika kontrollingi tizimlarini SCDT bilan uyg'unlashtirish orqali xarajatlar, xizmat sifati va risklarni nazorat qilish mexanizmlarini kuchaytirish, xalqaro savdo operatsiyalarida qaror qabul qilish samaradorligini oshirish tavsiya etiladi;

- IoT va Big Data texnologiyalaridan faol foydalanish. Xalqaro savdo jarayonlarida yuklarning harakati, zaxiralar holati va talab dinamikasi bo'yicha real vaqt ma'lumotlarini yig'ish uchun IoT texnologiyalarini keng joriy etish, katta ma'lumotlar asosida analitik va prediktiv modellarni rivojlantirish zarur;

- Risklarni boshqarish va "what-if" ssenariylarni qo'llash. SCDT imkoniyatlaridan foydalangan holda fors-major holatlar, logistika uzilishlari va bozor o'zgarishlari bo'yicha ssenariylarni oldindan modellashtirish va xalqaro savdo risklarini kamaytirish mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir;

- Kadrlar salohiyatini oshirish va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish. Tadbirkorlik subyektlarida logistika va tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun SCDT, raqamli logistika va analitika bo'yicha malaka oshirish dasturlarini joriy etish tavsiya etiladi;

- Xalqaro standartlar va barqarorlik tamoyillarini hisobga olish. SCDT va logistika kontrollingi tizimlarini joriy etishda xalqaro logistika standartlari, ESG talablari hamda yopiq siklli ta'minot zanjiri konsepsiyalarini inobatga olish xalqaro bozorlarda ishonchlilikni oshiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Queiroz M. M., Telles R., Bonilla S. H. Blockchain and supply chain management integration: A systematic review of the literature // Supply Chain Management: An International Journal. – 2020. – Vol. 25, No. 2. – P. 241–254.
2. Ivanov D. Predicting the impacts of epidemic outbreaks on global supply chains: A simulation-based analysis on the coronavirus outbreak (COVID-19/SARS-CoV-2) // Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review. – 2020. – Vol. 136. – Article 101922.
3. Tao F., Zhang M., Nee A. Y. C. Digital Twin Driven Smart Manufacturing. – London : Academic Press (Elsevier), 2019. – 216 p.
4. Min H. Big data analytics in supply chain management: A critical review // International Journal of Logistics Management. – 2019. – Vol. 30, No. 3. – P. 805–830.
5. Kache F., Seuring S. Challenges and opportunities of digital information at the intersection of Big Data Analytics and supply chain management // International Journal of Operations & Production Management. – 2017. – Vol. 37, No. 1. – P. 10–36.
6. Christopher M. Logistics and Supply Chain Management: Creating Value-Adding Networks. – 5th ed. – Harlow : Pearson Education, 2016. – 336 p.
7. Bag S., Wood L. C., Mangla S. K., Luthra S. Procurement 4.0 and its implications on business process performance in a circular economy // Resources, Conservation & Recycling. – 2020. – Vol. 152. – Article 104502.

8. Dolgui A., Ivanov D., Sokolov B. Ripple effect in the supply chain: An analysis and recent literature // International Journal of Production Research. – 2018. – Vol. 56, No. 1–2. – P. 414–430.
9. Brinch M. Understanding the value of big data in supply chain management and its business processes // International Journal of Operations & Production Management. – 2018. – Vol. 38, No. 7. – P. 1589–1614.
10. Tjahjono B., Esplugues C., Ares E., Pelaez G. What does Industry 4.0 mean to supply chain? // Procedia Manufacturing. – 2017. – Vol. 13. – P. 1175–1182.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

INFLATIONAL PRESSURE FACTORS IN UZBEKISTAN AND THEIR REPRESENTATION IN THE CONSUMER PRICE INDEX

Ismailova Shakhnoza Uktamovna

Independent researcher at the Institute of Personnel Training and Statistical Research of the National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article examines the nature of inflation in Uzbekistan, the monetary and non-monetary drivers behind it, and the role of external shocks as well as exchange-rate changes transmitted into consumer prices in shaping the dynamics of the Consumer Price Index (CPI). Inflation is interpreted as a complex phenomenon emerging from the interaction of monetary policy, fiscal conditions (budgetary spending and taxation), market structure, administratively regulated tariffs, import prices, and inflation expectations. Using the 2020–2025 context, the paper provides a descriptive analysis of CPI, the policy (key) rate, and the exchange rate, and proposes directions for empirically assessing these factors across CPI components.

Keywords: inflation; Consumer Price Index (CPI); monetary factors; non-monetary factors; cost-push inflation; external shocks; imported inflation; policy rate; administratively regulated tariffs; inflation expectations.

O'ZBEKISTONDA INFLYATSION BOSIM OMILLARI VA ULARNING ISTE'MOL NARXLARI INDEKSIDA NAMOYON BO'LISHI

Ismailova Shaxnoza Uktamovna

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston sharoitida inflyatsiyaning mohiyati, unga ta'sir etuvchi monetar va nomonetar omillar, shuningdek tashqi shoklar hamda valyuta kursidagi o'zgarishlarning iste'mol narxlarida aks etishi natijasida iste'mol narxlar indeksining (INI) dinamikasi yoritiladi. Maqolada inflyatsiya jarayoni pul-kredit sharoitlari bilan bir qatorda davlatning byudjet xarajatlari va soliq siyosati (fiskal omillar), bozor tuzilmasi, ma'muriy tartibga solinadigan tariflar, import narxlar hamda inflyatsion kutilmalar o'zaro ta'siri natijasida shakllanuvchi kompleks hodisa sifatida talqin qilinadi. 2020–2025 yillar kontekstida INI, asosiy stavka va almashuv kursi dinamikasi tavsifiy tahlil qilinib, omillarni INI bo'limlari kesimida ajratib baholash uchun empirik baholash yo'nalishlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: inflyatsiya; iste'mol narxlar indeksi (INI); monetar omillar; nomonetar omillar; xarajat inflyatsiyasi; tashqi shoklar; import qilingan inflyatsiya; asosiy stavka; ma'muriy tartibga solinadigan tariflar; inflyatsion kutilmalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N10>

Kirish. Inflyatsiya makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda eng muhim ko'rsatkichlardan biri bo'lib, narxlar darajasining uzluksiz o'sishi natijasida pul birligining sotib olish qobiliyatini pasaytiradi. Inflyatsiyani faqat narxlar oshishi sifatida emas, balki iqtisodiyotdagi pul-kredit sharoitlari (foiz stavkalari, kredit shartlari, likvidlik va pul massasi), fiskal impuls (byudjet xarajatlari va soliq o'zgarishlari), bozor tuzilmasi, tashqi konyunktura hamda iqtisodiy agentlarning kutilmalari bilan chambarchas bog'liq murakkab jarayon sifatida talqin qilish zarur. Bunday yondashuv, ayniqsa, ochiq iqtisodiyot sharoitida inflyatsion bosim

manbalari bir paytning o'zida yuzaga kelib, bir-birini kuchaytirishi va iste'mol narxlari indeksida (INI) turlicha tezlik hamda turlicha kuch bilan aks etishini tushuntirishda metodik jihatdan muhimdir. Maqolaning maqsadi — O'zbekiston sharoitida inflyatsiyaning mohiyati va yuzaga kelish omillarini monetar, nonomonetar hamda tashqi shoklar kesimida tizimlashtirish, ularning INIga uzatilish kanallarini konseptual model asosida yoritish va 2020–2025-yillar kontekstida empirik tahlil uchun amaliy yo'nalishlarni belgilashdan iborat.

Ilmiy yangilik va tadqiqot hissasi.

– O'zbekiston sharoitida inflyatsion bosim manbalari monetar va nonomonetar omillar, tashqi shoklar hamda davlat tomonidan tartibga solinadigan narxlar va xizmat haqlari (kommunal va transport tariflari) kesimida yagona konseptual usulda tizimlashtirildi.

– Omil → uzatish kanali → INI bo'limlari zanjiri bo'yicha ta'sir mexanizmlari amaliy tahlil uchun moslashtirildi.

– 2020–2025 yillar bo'yicha tavsifiy tahlil ramkasi va keyingi empirik baholash uchun metodik yo'nalishlar taklif etildi.

1. Inflyatsiyaning mohiyati va uni o'lchashda INI ning o'rni

Inflyatsiya odatda pulning sotib olish qobiliyati pasayishi bilan birga tovar va xizmatlar umumiy narxlar darajasining barqaror o'sishi orqali namoyon bo'ladi. Shu jihatdan inflyatsiyani alohida mahsulot narxining vaqtinchalik tebranishi bilan tenglashtirish metodik xatolikka olib keladi; chunki makroiqtisodiy tahlilda narxlar tizimining umumiy dinamikasi va uning iqtisodiy qarorlar qabul qilishdagi signal funksiyasi muhimdir. [3,4,8]

Inflyatsiya pulning hisob birligi, muomala vositasi va jamg'arma vositasi sifatidagi funksiyalariga ta'sir etadi. Narxlarning tez-tez va kutilmagan o'zgarishi resurslarni samarali taqsimlashni qiyinlashtiradi, investitsiya loyihalarini baholashda noaniqlikni kuchaytiradi hamda uzoq muddatli shartnomalarning real mazmunini o'zgartiradi. Inflyatsiya ijtimoiy jihatdan ham notekis ta'sir ko'rsatadi: daromadi ma'lum miqdorda belgilangan va tez-tez indeksatsiya qilinmaydigan guruhlar (ish haqi, pensiya, nafaqa oluvchilar) ko'proq yo'qotishga uchrashi mumkin. Aksincha, jamg'armasining bir qismi real aktivlarda (masalan, ko'chmas mulk, valyuta, oltin va h.k.) bo'lgan guruhlar inflyatsiyadan nisbatan ko'proq himoyalangan bo'ladi. [3,4,6,8]

Inflyatsiyani amaliy o'lchashda INI asosiy indikator hisoblanadi. INI o'rtacha iste'molchi xarid qiladigan tovar va xizmatlar savati qiymatidagi o'zgarishni aks ettirib, narx kuzatuvlari, salmoqlar (vaznlar) tizimiga tayangan holda hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda INIning hisoblash bo'yicha asosiy tushunchalar va ta'riflar, qo'llaniladigan usullar, indeks formulalari hamda sifat o'zgarishlarini hisobga olish masalalari tizimli bayon etilgan. O'zbekiston amaliyotida ham INI hisoblash mexanizmi bosqichma-bosqich modernizatsiya qilinib, ma'lumotlarni shakllantirishda turli manbalarni (an'anaviy kuzatuvlar, ma'muriy va raqamli kanallar) qo'llash istiqbollari kengaymoqda. [1,2]

O'zbekiston iste'mol savatida oziq-ovqat ulushining nisbatan yuqoriligi hamda mavsumiylik omili INI dinamikasida qisqa muddatli tebranishlarni kuchaytiradi. Shuningdek, kommunal xizmatlar, yoqilg'i-energetika va transport kabi tartibga solinadigan narxlar (tariflar) bo'yicha qarorlar xizmatlar bo'limi orqali inflyatsiyaga kechikib, biroq barqaror ta'sir ko'rsatishi mumkin. Importga bog'liqlik sharoitida almashuv kursi va tashqi narxlar shoklari, ayniqsa nooziq-ovqat tovarlarida narxlar uzatish kanalini faollashtiradi. [1,2,9]

2. Inflyatsiya omillarini tizimlashtirish: ichki va tashqi manbalar

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablari ko'pincha bir-biriga bog'liq ichki va tashqi omillar majmuasi bilan izohlanadi. O'zbekiston sharoitida inflyatsiyani tushuntirishda monetar va fiskal omillar, xarajat va bozor tuzilmasi omillari, (iii) tarkibiy va institutsional cheklovlar, ma'muriy tartibga solinadigan narxlar va tariflar, tashqi shoklar hamda valyuta kursi o'tish effekti, inflyatsion kutilmalar kabi yo'nalishlar birgalikda ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq. [3,4,6,8,9]

Monetar yondashuv doirasida inflyatsion bosimning muhim manbalari pul taklifi dinamikasi, kredit ekspansiyasi, foiz stavkalari sharoiti hamda fiskal impulsar bilan bog'lanadi. Pul massasining real ishlab chiqarishdan tezroq o'sishi, kredit shartlarining keskin yumshashi yoki davlat xarajatlari va transfertlarning yuqori sur'atlarda kengayishi agregat talabni kuchaytirib, talab inflyatsiyasiga zamin yaratishi mumkin. [3,5,6] Biroq talab kanali har doim ham to'g'ridan-to'g'ri INIga o'tmaydi: iqtisodiyotning taklifga moslashish tezligi, import ulushi, raqobat darajasi va ishlab chiqarish quvvatlarining bandlik darajasi uzatish kuchini belgilaydi. Shu bois pul-kredit sharoitlari parametrlari (asosiy stavka, kredit shartlari) bilan INI dinamikasi o'rtasidagi bog'liqlikda vaqt kechikishlari va tarkibiy farqlarni alohida hisobga olish talab etiladi. [4,5,9] Shu bilan birga, monetaristik yondashuvda inflyatsiya uzoq muddatda pul massasining o'sishi bilan bog'liq bo'lib, "inflyatsiya har doim va hamma yerda monetar hodisa" degan tezis bilan izohlanadi. [12,13]

Nonomonetar yondashuvlar inflyatsiyani ishlab chiqarish xarajatlari, taklif cheklovlari va bozor tuzilmasi bilan bog'laydi. Energiya resurslari, yoqilg'i, xomashyo, transport-logistika xarajatlari, soliqlar va turli yig'imlarning o'sishi mahsulot birligi tannarxini oshiradi. Korxonalar foyda marjasini saqlash maqsadida narxlarni ko'tarishga intiladi va bu xarajat inflyatsiyasini yuzaga keltiradi. [4,5,8] Rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda tarkibiy cheklovlar, taklifning past elastikligi hamda daromad taqsimoti omillari xarajat inflyatsiyasini kuchaytirishi mumkin. [16,17]

Bozor konsentratsiyasi va raqobat muhitining darajasi xarajat shoklarining iste'mol narxlariga uzatilish tezligi va to'liqligini belgilaydi. Raqobat kuchli segmentlarda ishlab chiqaruvchi xarajat o'sishini to'liq narxga o'tkaza olmasligi mumkin; aksincha, raqobat past bo'lgan segmentlarda narx belgilash kuchi yuqori bo'lib, shoklar tezroq va to'liqroq aks etadi. [3,4] Narxlarning qisman o'zgarishi va shartnomalarning bosqichma-bosqich tuzilishi shoklarning narxlarga o'tishini kechiktirishi va uzatishni asta-sekin shakllantirishi mumkin. [14]

Mavsumiylik va qisqa muddatli taklif cheklovlari, ayniqsa oziq-ovqat bo'limida, INI dinamikasida sezilarli tebranishlarni keltirib chiqaradi. Hosil sikllari, saqlash va sovutkich infratuzilmasi, ichki logistika, ulgurji bozorlardagi institutsional sharoitlar taklifning mavsumiy tebranishini kuchaytirishi mumkin. [2,3]

Inflyatsiyaning barqaror yuqori darajada saqlanishida iqtisodiyotdagi tarkibiy nomutanosibliklar ham muhim rol o'ynaydi. Tarmoqlararo samaradorlik tafovutlari, bozor infratuzilmasining yetarli rivojlanmaganligi, narxlarni ma'muriy tartibga solishning qamrovi va institutsional zaifliklar narxlarning moslashuvini murakkablashtiradi hamda ayrim segmentlarda 'qotib qolgan' inflyatsion komponentni kuchaytirishi mumkin. [4,8,11] Kutilmalar bilan kengaytirilgan Phillips egri chizig'i doirasida inflyatsiya dinamikasi mehnat bozori bo'shlig'i va kutilayotgan inflyatsiya bilan bog'lanadi; ratsional kutilmalar sharoitida esa pulning neytralligi haqidagi natijalar kuchayadi. [15,21–23]

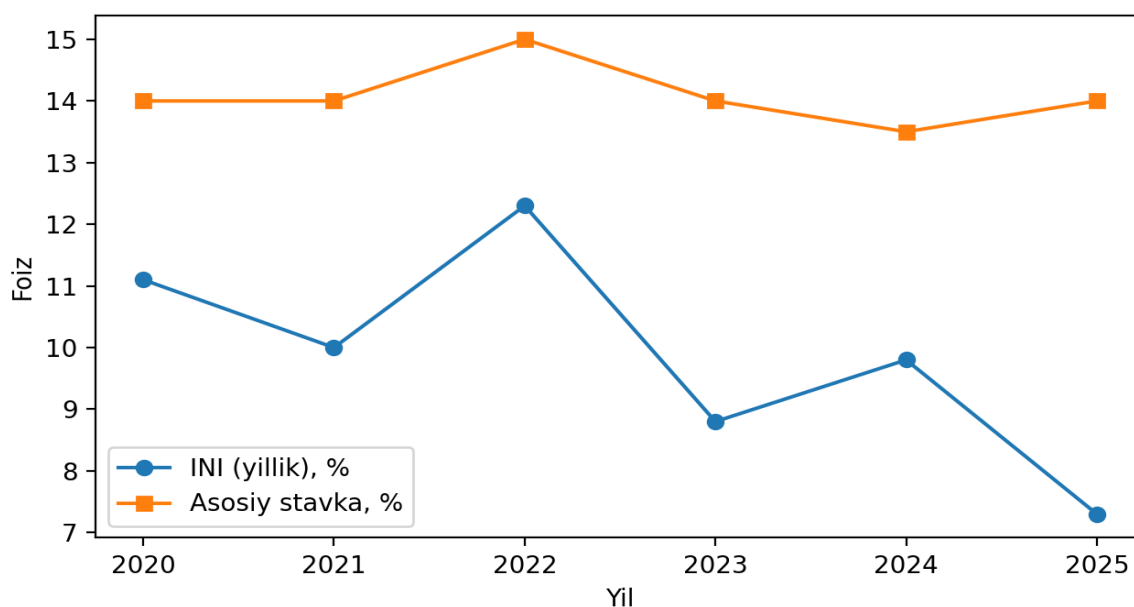
Globallashuv sharoitida tashqi omillarning inflyatsiyaga ta'siri sezilarli kuchayadi. Ochiq iqtisodiyotda jahon bozoridagi oziq-ovqat, energiya va xomashyo narxlarining tebranishi, global logistika zanjirlaridagi uzilishlar va transport-sug'urta xarajatlarining o'sishi import qilingan inflyatsiya kanalini faollashtiradi. [2,10]

Import qilingan inflyatsiya odatda uch yo'nalish orqali uzatiladi:

- import tovarlarining chakana narxlarlari,
- import xomashyo va oraliq mahsulotlar orqali ichki ishlab chiqarish xarajatlari,
- logistika va tashish xarajatlari.

Bu kanallar INI tarkibida import ulushi yuqori bo'lgan guruhlarda nisbatan tezroq aks etadi. [2,3,8]

Valyuta kursi o'tish effekti tashqi shoklar ta'sirini kuchaytiruvchi mexanizm bo'lib, kurs tebranishlari import narxlariga bevosita ta'sir etadi va keyinchalik chakana narxlarga uzatiladi. Uzatish darajasi kontraktlarning valyuta tarkibi, zaxira siyosati, raqobat muhiti va narxlarni qayta belgilash chastotasiga bog'liq. Qisqa muddatda kurs ta'siri asosan import ulushi yuqori tovarlarda sezilsa, o'rta muddatda xarajatlar va kutilmalar kanali orqali xizmatlar segmentiga ham yoyilishi mumkin. [4,5,9]

1-rasm. 2020–2025 yillarda INI (yillik) va asosiy stavka dinamikasi

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (asosiy stavka), Milliy statistika qo'mitasi (inflyatsiya ko'rsatkichlari) hamda muallif hisob-kitoblari.

3. Ma'muriy tartibga solinadigan narxlar va tariflar

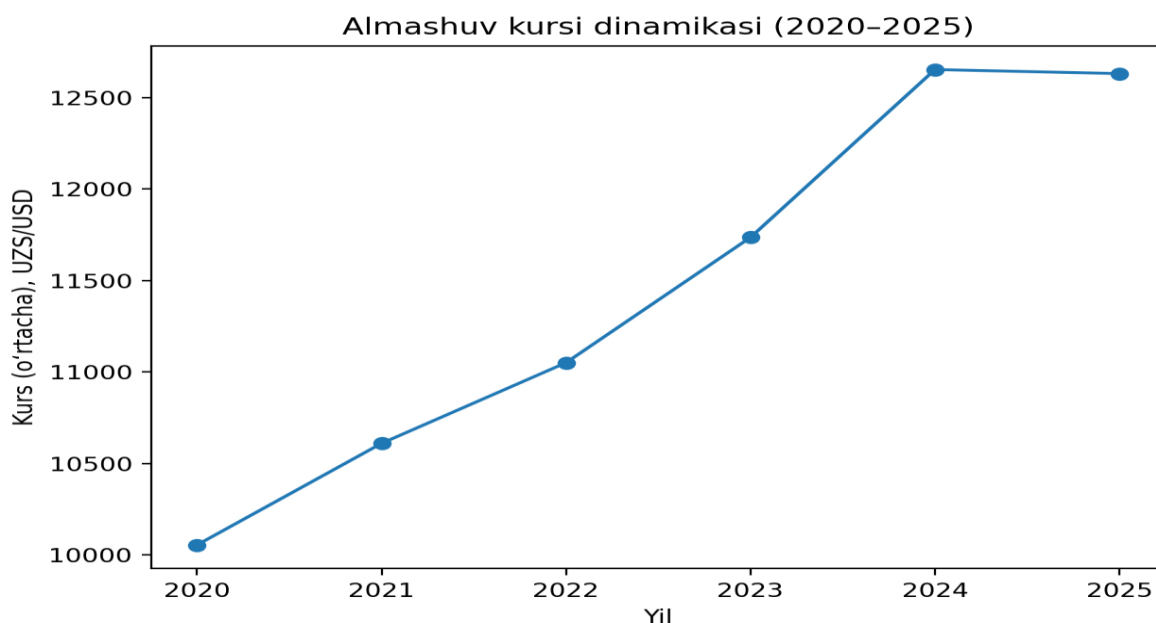
O'zbekiston sharoitida ma'muriy tartibga solinadigan narxlar va tariflar inflyatsiyaning mustaqil kanali sifatida ajralib turadi. Uy-joy-kommunal xizmatlari, energiya resurslari, jamoat transporti va ayrim ijtimoiy xizmatlar tariflaridagi o'zgarishlar ko'pincha bozor mexanizmidan ko'ra tartibga solish jadvali va kompensatsiya mexanizmlari bilan belgilanadi. Natijada xizmatlar bo'limida qisqa muddatli o'sishlar yoki sezilarli o'zgarishlar kuzatilishi mumkin. [9,18,19]

Tarif kanali nafaqat bevosita xizmatlar tariflarida, balki xarajat zanjiri orqali boshqa tovar guruhlarida ham inflyatsion bosimni kuchaytiradi. Masalan, energiya va transport

xarajatlarning o'sishi oziq-ovqat yetkazib berish, qayta ishlash va saqlash xarajatlari orqali kengroq bozor segmentlariga tarqaladi. Shu bois tariflar bo'yicha qarorlar qabul qilishda inflyatsion oqibatlarni ex-ante (oldindan) baholash va kommunikatsiya qilish amaliy ahamiyatga ega. [4,9] Tashqi savdo cheklovlari va tariflarning qiymat zanjiri bo'ylab tarqalishi import xarajatlarini oshirib, ichki narxlarga ko'p bosqichli tarzda uzatilishi mumkin. [33,34]

Inflyatsion kutilmalar ko'plab uzatish kanallarining kuchaytiruvchi omili hisoblanadi. Aholi va biznes kelgusida narxlar oshishini kutsa, bu oldindan xarid qilish, shartnomalarda indeksatsiya ulushining ortishi, narxlarni tez-tez qayta ko'rib chiqish kabi xatti-harakatlar orqali inflyatsiyani o'zi-o'zini ta'minlaydigan jarayonga aylantirishi mumkin. [3,4,11]

Pul-kredit sharoitlari nuqtai nazaridan nominal va real foiz stavkalari o'rtasidagi farq muhim ahamiyat kasb etadi. Soddashtirilgan Fisher ayniyati real stavkani kutilayotgan inflyatsiyani inobatga olgan holda izohlaydi: $r \approx i - \pi^e$. Kutilmalar oshgan paytda nominal stavka o'zgarmasa, real stavka pasayadi va jamg'arma rag'batlari susayishi mumkin; aksincha, kutilmalar pasayganda real stavka ortib, uzoq muddatli jamg'arma va investitsiya qarorlariga ta'sir ko'rsatadi. [4,5,9] Yangi keynsian yondashuvda markaziy bankning foiz stavkasi bo'yicha qarori agregat talab va inflyatsiyaga IS-Phillips mexanizmlari orqali ta'sir ko'rsatadi, shu bois asosiy stavka kutilmalarni boshqarish instrumenti sifatida ham muhimdir. [7]

2-rasm. Almashuv kursi dinamikasi (2020–2025)

Manba: muallif hisob-kitobi (rasmiy ma'lumotlar asosida).

INI odatda oziq-ovqat, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlar bo'limlari kesimida tahlil qilinadi. Mazkur bo'limlar inflyatsion shoklarga turlicha sezgirlikka ega bo'lib, uzatish mexanizmlarining kuchi ham bo'limlar bo'yicha farqlanadi.

- Oziq-ovqat bo'limi: mavsumiylik, taklif cheklovlari, logistika va import narxlari ta'siri nisbatan yuqori.
- Nooziq-ovqat bo'limi: kurs o'tish effekti va import ulushi yuqori segmentlarda tezroq uzatish kuzatilishi mumkin.

- Xizmatlar bo'limi: tariflar, ish haqi ulushi yuqori tarmoqlar, indeksatsiya va kutilmalar kanali orqali nisbatan sekin, biroq barqarorroq dinamika.

Amaliy tahlilda omillarni faqat umumiy INIga emas, balki bo'limlar va yirik guruhlar kesimida bog'lash inflyatsion bosimning qaysi kanal orqali kelayotganini aniqlashda muhim. [2,3,9]

Tahlilda 2020–2025 yillar bo'yicha yillik INI (yillik, %), Markaziy bankning asosiy stavkasi (% yil bo'yicha) hamda UZS/USD almashuv kursining yillik o'rtacha qiymatlari qo'llanildi. Ko'rsatkichlar dinamikasi grafik va jadval usulida taqqoslandi, omillar esa INI bo'limlari kesimida konseptual uzatish kanallari bo'yicha guruhlandi.

Ko'rsatkichlar talqini: INI — iste'mol narxlari indeksining yillik o'sishi (yil/yil); asosiy stavka — pul-kredit sharoitlari indikatori; kurs — UZS/USD bo'yicha o'rtacha yillik daraja. Tavsifiy tahlil usuli: trend va burilish nuqtalarini aniqlash, omillarni monetar/nomonetar/tashqi/tarif guruhlarini bo'yicha tizimlashtirish, INI bo'limlari (oziq-ovqat, nooziq-ovqat, xizmatlar) kesimida ta'sir kanallarini sifat jihatdan solishtirish.

1-Jadval

2020–2025-yillarda INI (yillik), pul-kredit sharoitlari va almashuv kursi dinamikasi

Yillar	INI (yillik), %	Asosiy stavka, %	Almashuv kursi (o'rtacha), UZS/USD	Izoh (tarif/shok)
2020	11.1	14.0	10 054	Pandemiya shoklari; logistika va oziq-ovqat narxlari bosimi.
2021	10.0	14.0	10 609	Ichki talab tiklanishi; narxlar barqarorlashuvi tendensiyasi.
2022	12.3	15.0	11 050	Global oziq-ovqat/energiya shoklari; import xarajatlari oshishi.
2023	8.8	14.0	11 735	Tashqi shoklar pasayishi; disinflatsiya bosqichi.
2024	9.8	13.5	12 652	Kommunal tariflar bosqichlari; xizmatlar inflyatsiyasi.
2025	7.3	14.0	12 579*	Inflyatsiya pasayishi; tarif va xizmatlar bo'yicha bosim saqlanishi.

Izoh: INI — yil/yil (% yillik); UZS/USD — yil bo'yicha o'rtacha kurs; asosiy stavka — yil davomida amalda bo'lgan stavkalar bo'yicha indikator (manba ma'lumotlariga ko'ra).

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki (asosiy stavka, UZS/USD kursi — e-GDDS), O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi (INI va inflyatsiya bo'yicha rasmiy press-relizlar) hamda muallif hisob-kitoblari. *2025-yil kurs — yanvar–dekabr o'rtachasi.

Empirik baholash uchun ma'lumotlar chastotasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar INI, kurs va pul-kredit ko'rsatkichlari oylik kesimda mavjud bo'lsa, vaqt qatori yondashuvlari orqali uzatish elastikliklarini baholash imkoniyati kengayadi. Yillik kesimdagi 2020–2025 ma'lumot esa klassik econometrika uchun cheklangan bo'lib, asosan tavsifiy tahlil va ssenariy baholashga mos keladi. [4,5]

Shu bois tadqiqot dizaynida quyidagi bosqichlar tavsiya etiladi: INI bo'limlari bo'yicha dinamikani ajratish, kurs o'tish effektini import ulushi yuqori guruhlar kesimida baholash, tarif

qarorlarining ta'sirini hodisa tahlili usulida ajratish, kutilmalarni proksi indikatorlar orqali modelga kiritish.

O'zbekiston uchun savdo hamkorlari (jumladan, Rossiya, Qozog'iston, Xitoy va Yevro hududi)dagi inflyatsiya hamda asosiy import tovarlari narxlari tashqi iqtisodiy vaziyat ko'rsatkichlari sifatida alohida ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, global yoqilg'i va oziq-ovqat narxlari indekslarini logistika xarajatlari yoki yetkazib berish zanjirlaridagi uzilishlarni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar bilan birga talqin qilish tavsiya etiladi. [10,32,35]

Empirik baholashni chuqurlashtirish (keyingi bosqich): oylik qatorlar shakllantirilgach, ARDL/VAR va lokal proyeksiya yondashuvlari orqali almashuv kursi o'tish elastikligi hamda tashqi shoklarning INI bo'limlariga ta'sirini miqdoriy baholash mumkin. [30–31]

Empirik baholash: korrelyatsion–regression natijalar (2020–2025, oylik ma'lumotlar asosida)

Ushbu kichik bo'limda almashuv kursi dinamikasining INI (iste'mol narxlari indeksi) bo'limlariga qisqa muddatli uzatilishi soddalashtirilgan empirik yondashuvda baholandi. Tahlil 2020-yil yanvar–2025-yil dekabr oylik ma'lumotlariga (n=72) asoslanadi. Almashuv kursi omili sifatida USD/UZS oylik o'rtacha kursining logarifmik o'zgarishi foiz ko'rinishida qo'llanildi: $x_t = 100 \cdot \Delta \ln(e_t)$, bu yerda $\Delta \ln(e_t) = \ln(e_t) - \ln(e_{t-1})$. [4,5]

Avval korrelyatsion tahlil 0–3 oylik kechikishlar (laglar) bo'yicha amalga oshirildi. Natijalarga ko'ra, umumiy INI va $\Delta \ln(e_t)$ o'rtasida o'sha oyda ijobiy bog'liqlik ($r=0.239$) kuzatildi. Nooziq-ovqat bo'limida bog'liqlik 1 oylik kechikish bilan kuchliroq (lag1: $r=0.294$) bo'ldi. Xizmatlar bo'limida esa korrelyatsiya deyarli nol (lag0: $r \approx -0.03$), bu kurs o'zgarishlari xizmatlar narxlariga tezkor va bevosita o'tmasligini anglatadi.

Korrelyatsion natijalarni miqdoriy talqin qilish maqsadida taqsimlangan lag regressiya baholandi: $\pi_t = \alpha + \sum_{k=0}^K \beta_k x_{t-k} + u_t$, (bu yerda $x_t = 100 \cdot \Delta \ln(e_t)$), bu yerda π_t — INI ning oylik o'zgarishi (m/m, foiz punktlarda). K qiymati 0–3 oralig'ida AIC mezoni bo'yicha tanlandi. Seriyal korrelyatsiya va geteroskedastiklikka chidamli HAC (Newey–West) standart xatoliliklari qo'llanildi. [30–31]

2-Jadval natijalariga ko'ra, umumiy INI uchun eng yaxshi model $K=0$ bo'lib, $\beta_0=0.145$ ($p=0.006$). Bu USD/UZS kursi oylik 1% ga oshganda ($x_t=1$ bo'lganda) (so'm qadrsizlanganida) umumiy INI ning oylik o'sishi o'rtacha 0.145 foiz punktga yuqoriroq bo'lishi bilan mos keladi. Nooziq-ovqat bo'limida ta'sir asosan 1 oy kechikib namoyon bo'ldi ($\beta_1=0.0895$; $p=0.044$), ya'ni kurs shoki keyingi oyda nooziq-ovqat narxlarida sezilarliroq aks etishi mumkin. Oziq-ovqat va xizmatlar bo'limlari bo'yicha esa ushbu bir omilli spetsifikatsiyada 5% darajada statistik ahamiyatli laglar aniqlanmadi.

Izoh va cheklovlar: mazkur baholash bir omilli bo'lgani sababli natijalar kurs o'zgarishining INIga qisqa muddatli bog'liqligini ko'rsatadi, biroq sababiy (kausal) ta'sir sifatida talqin qilinmaydi. INI dinamikasiga tariflar, monetar sharoitlar (asosiy stavka), mavsumiylik hamda tashqi narx shoklari (global oziq-ovqat/energiya) bir vaqtda ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun keyingi bosqichda ushbu nazorat omillarini kiritgan holda ARDL/VAR yoki hodisa tahlili yondashuvlari orqali kurs uzatish elastikliklarini mustahkamlash maqsadga muvofiq. [10,32,35]

Tahlilda ushbu bog'liqlik kengaytirilgan regressiya qayta baholandi (nazoratlar: global narxlar, monetar sharoitlar, tarif shoklari va mavsumiylik). To'liq natijalar Ilova A da keltiriladi.

Kengaytirilgan model natijalariga ko'ra, almashuv kursi kanalining qisqa muddatli uzatish effekti ijobiy, biroq kattaligi kichik: kursning 1% oylik oshishi ($x_t=1$ bo'lganda) umumiy INI m/m o'rtacha ≈ 0.010 foiz punktga oshishi kuzatiladi (*, 10%). Shu bilan birga, global oziq-ovqat narxlari va ma'muriy tarif shoklari inflyatsiyaga nisbatan kuchliroq va barqarorroq ta'sir ko'rsatadi (***, 1%).

O'zgaruvchi	Kengaytirilgan model (coef; HAC SE)	Qisqa talqin
$x_t = 100 \cdot \Delta \ln(\text{USD/UZS})$ (t)	0.010* (0.005)	Kurs kanali: qisqa muddatda ijobiy, ammo zaif ERPT
$\Delta \ln \text{FAO FFPI}$	0.066*** (0.014)	Tashqi oziq-ovqat narxlari kanali: kuchliroq ta'sir
Tarif shoki	1.727*** (0.421)	Ma'muriy tarif o'zgarishlari oyma-oy inflyatsiyada sezilarli turtki

2-Jadval

**Almashuv kursi o'zgarishining INI bo'limlariga qisqa muddatli uzatish effekti:
regressiya natijalari**

Bog'liq o'zgaruvchi (INI, m/m; p.p.)	Tanlangan K	β koeffitsientlar (HAC) ($x_t = 100 \cdot \Delta \ln(\text{USD/UZS})$ laglari)	$\Sigma \beta$ (0..K)	N	Qisqa talqin
INI (yig'ma)	0	$\beta_0 = 0.145^*$ (p=0.006)	0.145	71	Kurs 1% oshsa, CPI shu oyda $\sim +0.145$ p.p. (ahamiyatli).
INI (oziq-ovqat)	3	$\beta_0 = 0.303$ (p=0.088); $\beta_1 = -0.036$ (p=0.857); $\beta_2 = 0.041$ (p=0.807); $\beta_3 = -0.142$ (p=0.216)	0.166	68	Koeffitsiyentlar 5% darajada tasdiqlanmadi (indikativ).
INI (nooziq-ovqat)	1	$\beta_0 = 0.004$ (p=0.922); $\beta_1 = 0.089^*$ (p=0.043)	0.094	70	Asosiy ta'sir 1 oy kechikib ($\sim +0.089$ p.p., ahamiyatli).
INI (xizmatlar)	3	$\beta_0 = -0.267$ (p=0.325); $\beta_1 = 0.389$ (p=0.291); $\beta_2 = -0.199$ (p=0.315); $\beta_3 = 0.186$ (p=0.243)	0.111	68	Ahamiyatli bog'liqlik aniqlanmadi (indikativ).

Izoh: β — $x_t = 100 \cdot \Delta \ln(\text{USD/UZS})$ bo'yicha (1% birlikda) baholangan koeffitsiyentlar; $\Sigma \beta$ — 0..K laglar bo'yicha kumulativ ta'sir; HAC — Newey–West standart xatoliliklari. * belgisi 5% darajada statistik ahamiyatni bildiradi.

Xulosa. Ushbu maqolada inflyatsiya jarayonining ko'p omilliligi, tashqi shoklar va almashuv kursi orqali narxlarga uzatish mexanizmlari hamda ma'muriy tartibga solinadigan narxlar (tariflar)ning inflyatsion kutilmalarga ta'siri tizimli yoritildi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, kurs o'tish effekti (ERPT) odatda vaqt bo'yicha kechikib namoyon bo'ladi va tovar-xizmatlar tarkibida bir xil emas: import ulushi yuqori bo'lgan segmentlarda tezroq, xizmatlar va ma'muriy narxlar ustun bo'lgan yo'nalishlarda esa sekinroq kuzatiladi.

O'zbekiston sharoitida inflyatsiyani samarali boshqarish uchun umumiy INI bilan cheklanmasdan, COICOP bo'limlari kesimida muntazam monitoring yuritish, narx bosimining manbasini erta aniqlash va mos choralarni tanlash muhimdir. Bunda pul-kredit sharoitlari bilan bir qatorda tarif o'zgarishlarini oldindan aniq e'lon qilish va tushuntirish hamda ularni joriy

etish muddatlari va ketma-ketligini puxta rejalashtirish, tashqi narxlar (oziq-ovqat va energiya) dinamikasini hisobga olish hamda raqobat va logistika omillari orqali uzatish kanalini yumshatish inflyatsion kutilmalarni barqarorlashtirishga xizmat qiladi.

Kelgusida empirik baholashni chuqurlashtirish maqsadida oylik ma'lumotlar bazasini boyitish, tarif hodisalari bo'yicha aniq indikatorlar (dummy) kiritish va ARDL/VAR kabi vaqt qatori usullari orqali uzatish effektlarini bo'limlar kesimida baholash tavsiya etiladi. Bu yondashuvlar siyosiy qarorlar uchun dalillarga asoslangan (evidence-based) xulosalarni kuchaytiradi. Tarif shoklari indikator (dummy) rasmiy qarorlar asosida kommunal xizmatlar (elektr energiyasi, tabiiy gaz, issiqlik, ichimlik suvi) va jamoat transporti tariflari o'zgargan oylar uchun 1 (aks holda 0) qiymat oluvchi o'zgaruvchi sifatida shakllantiriladi.

ILOVA A. Empirik baholash

Quyida Model A (statik) va Model B (dinamik/ARDL-ruhida) bo'yicha kengaytirilgan regressiya natijalari keltiriladi. Spetsifikatsiyada almashuv kursi (0–3 lag), tashqi narxlar proksilari, monetar sharoitlar, tarif shoklari va mavsumiylik nazorat qilindi; standart xatoliklar HAC (maxlags=3).

O'zgaruvchi	Model A (coef)	Model A (SE)	Model B (coef)	Model B (SE)
$x_t = 100 \cdot \Delta \ln(\text{USD/UZS}) (t)$	0.010*	(0.005)	0.009*	(0.005)
$x_t = 100 \cdot \Delta \ln(\text{USD/UZS}) (t-1)$	0.001	(0.006)	0.000	(0.006)
$x_t = 100 \cdot \Delta \ln(\text{USD/UZS}) (t-2)$	-0.005	(0.007)	-0.005	(0.007)
$x_t = 100 \cdot \Delta \ln(\text{USD/UZS}) (t-3)$	0.003	(0.007)	0.004	(0.007)
Asosiy stavka (daraja)	0.233***	(0.040)	0.220***	(0.043)
Δ Asosiy stavka	-0.289***	(0.102)	-0.270**	(0.106)
$\Delta \ln$ FAO FFPI	0.066***	(0.014)	0.064***	(0.013)
$\Delta \ln$ Brent	-0.005	(0.003)	-0.004	(0.003)
Tarif shoki (dummy)	1.727***	(0.421)	1.778***	(0.408)
CPI (t-1)			0.097	(0.092)

Eslatma: *, **, *** — 10%, 5%, 1% daraja. Model A Adj.R²=0.828, Model B Adj.R²=0.829.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Tovarlar va xizmatlarning iste'mol narxlari (tariflari) kuzatuvini tashkil etish hamda iste'mol narxlari indeksini hisoblash bo'yicha uslubiy nizom. – Toshkent, oxirgi tahrir. 2024.
2. IMF; ILO; OECD; Eurostat; UNECE; The World Bank. Consumer Price Index Manual: Concepts and Methods. – Washington, DC, 2020.
3. Mankiw, N. G. Macroeconomics. – 9th ed. – New York, 2015.
4. Blanchard, O.; Johnson, D. R. Macroeconomics. – 7th ed. – Harlow, 2017.

5. Dornbusch, R.; Fischer, S.; Startz, R. *Macroeconomics*. – 12th ed. – New York, 2014.
6. Mishkin, F. S. *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*. – 11th ed. – Boston, 2015.
7. Galí, J. *Monetary Policy, Inflation, and the Business Cycle: An Introduction to the New Keynesian Framework and Its Applications*. – 2nd ed. – Princeton: Princeton University Press, 2015.
8. Romer, D. *Advanced Macroeconomics*. – 4th ed. – New York, 2012.
9. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. "Pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlari" va yillik hisobotlar. – Toshkent, turli yillar.
10. International Monetary Fund (IMF). *World Economic Outlook va boshqa tahliliy hisobotlar*. – Washington, DC, turli yillar.
11. Keynes, J. M. *The General Theory of Employment, Interest and Money*. – London, 1936.
12. Friedman, M. *The Role of Monetary Policy* // *American Economic Review*. – 1968. – Vol. 58, No. 1. – P. 1–17.
13. Friedman, M.; Schwartz, A. J. *A Monetary History of the United States, 1867–1960*. – Princeton, 1963.
14. Taylor, J. B. *Aggregate Dynamics and Staggered Contracts* // *Journal of Political Economy*. – 1980. – Vol. 88, No. 1. – P. 1–23.
15. Lucas, R. E. *Expectations and the Neutrality of Money* // *Journal of Economic Theory*. – 1972. – Vol. 4, No. 2. – P. 103–124.
16. Taylor, L. *Income Distribution, Inflation, and Growth: Lectures on Structuralist Macroeconomic Theory*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1991.
17. Thirlwall, A. P. *Inflation, Saving and Growth in Developing Economies*. – London: Macmillan, 1974.
18. European Central Bank. *The ECB's Monetary Policy Strategy*. – Frankfurt am Main, 2021.
19. Federal Open Market Committee. *Statement on Longer-Run Goals and Monetary Policy Strategy*. – Washington, DC, 2020.
20. Bank of Japan. *Price Stability Target of 2 Percent va tegishli bayonotlar*. – Tokyo, turli yillar.
21. Phillips, A. W. *The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861–1957* // *Economica*. – 1958. – Vol. 25, No. 100. – P. 283–299.
22. Samuelson, P. A.; Solow, R. M. *Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy* // *American Economic Review*. – 1960. – Vol. 50, No. 2. – P. 177–194.
23. Phelps, E. S. *Phillips Curves, Expectations of Inflation and Optimal Unemployment Over Time* // *Economica*. – 1967. – Vol. 34, No. 135. – P. 254–281.
24. Raxmatullayeva, F. A.; Hamdamova, M. U. *Inflyatsiya va inflyatsiyaga qarshi siyosati* // *Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*. – Toshkent, 2024.
25. Nabiyeu, N. Sh. *Inflyatsiya: O'zbekiston iqtisodiyotida inflyatsiya darajasi hamda uning o'rni va ahamiyati* // *Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*. – Toshkent, 2024.
26. Abdullayev, S. *Davlat moliyasi barqarorligini ta'minlashda pul-kredit sharoitlarining ahamiyati* // *Ilmiy jurnal maqolasi*. – 2022.
27. Muxitdinova, M. *O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan olib boriladigan pul-kredit sharoitlarining mohiyati va yo'nalishlari* // *Moliya va bank ishi*. – 2024.
28. Eshpo'latova, M. K. *O'zbekistonda inflyatsiya prognozi va boshqaruv choralari* // *Raqamli iqtisodiyot ilmiy-elektron jurnali*. – 2025.
29. Sohibjonovich, N. S. *Pul-kredit siyosatini takomillashtirish orqali iqtisodiy o'sishni jadallashtirishning nazariy va amaliy jihatlari* // *Ilmiy maqola*. – 2025.

30. Al Rasasi, M.; Cabezon, E. Uzbekistan's Transition to Inflation Targeting // IMF Working Paper. – 2022. – No. WP/22/229. – Washington, DC: International Monetary Fund, November 2022.
31. Atamanchuk, M.; Hajdenberg, A.; Kadissi, D.; Lisi, G.; Rao, N. Drivers of Inflation in the Caucasus and Central Asia // IMF Working Paper. – 2025. – No. WP/25/3. – Washington, DC: International Monetary Fund, January 2025.
32. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation— Press Release; and Staff Report // IMF Country Report. – 2024. – No. 24/210. – Washington, DC: International Monetary Fund.
33. Gnoco, N.; Montes-Galdón, C.; Stamato, G. Tariffs across the supply chain // ECB Working Paper Series. – 2025. – No. 3081. – Frankfurt am Main: European Central Bank.
34. Maechler, A. M. Tariffs in a world of large global capital flows – implications for central banks (Speech at Bruegel, Brussels, 23 September 2025). – Basel: Bank for International Settlements, 2025.
35. World Bank. Food Security Update (CIX): Food price inflation. Update October 18, 2024. – Washington, DC: World Bank, 2024.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

DETERMINING THE SYSTEM OF FACTORS DETERMINING THE COMPETITIVENESS OF SERVICE PROVIDERS AND ASSESSING THEM ON THE BASIS OF SERVICE QUALITY, VALUE PROPOSITION, CUSTOMER EXPERIENCE, BRAND CAPITAL AND SPEED INDICATORS

Usmonov Maksud Tulqin oğlu

Scientific supervisor: Qodirov Farrukh Ergash oğlu

Shakhrisabz State Pedagogical Institute

Head of the Department of Mathematics and Information Technology in Education, DSc,
Associate Professor

Abstract. This paper identifies a structured system of factors that shape the competitiveness of service providers and proposes an assessment methodology based on five integrated indicator blocks: service quality, value proposition, customer experience, brand equity, and speed/responsiveness. The theoretical foundation draws on service-dominant logic, the service-profit chain, resource-based theory, and brand equity frameworks. An operational measurement model is developed using survey scales (Likert), operational metrics (waiting time, response speed, fulfillment lead time), and market-outcome proxies (repurchase intention, recommendation likelihood). The “Results” section provides tables and conceptual figures: a macro-meso-micro factor matrix, an indicator catalogue, an index computation workflow, and illustrative PLS-SEM/SEM outputs. The paper concludes with actionable guidance for prioritizing key competitiveness drivers and establishing a transparent, replicable monitoring system.

Keywords: competitiveness; service quality; value proposition; customer experience; brand equity; responsiveness; composite index; PLS-SEM; service management.

XIZMAT KO'RSATUVCHI SUBYEKTLARNING RAQOBATBARDOSHLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR TIZIMINI ANIQLASH VA XIZMAT SIFATI QIYMAT TAKLIFI MIJOZ TAJRIBASI BREND KAPITALI HAMDA TEZKORLIK INDIKATORLARI ASOSIDA BAHOLASH

Usmonov Maxsud Tulqin o'g'li

E-mail: maqsudu32@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9997-6617>

Ilmiy rahbar: Qodirov Farrux Ergash o'g'li

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Matematika va ta'limda axborot texnologiyasi

kafedrasi mudiri i.f.d DSc, dotsent

Farruxbek0209@mail.ru;

<http://orcid.org/0000-0002-4574-7728>

Annotatsiya. Ushbu maqolada xizmat ko'rsatuvchi subyektlar (servis korxonalari) raqobatbardoshligini belgilovchi omillar tizimi konseptual va empirik yondashuvlar asosida aniqlanadi hamda raqobatbardoshlik xizmat sifati, qiymat taklifi, mijoz tajribasi, brend kapitali va tezkorlik (responsiveness/speed) indikatorlari integratsiyasi orqali baholash metodologiyasi taklif etiladi. Tadqiqot nazariy asos sifatida xizmat-dominant mantiq, xizmat foyda zanjiri (service-profit chain), resurslarga asoslangan yondashuv va brend kapitali

konsepsiyalariga tayanadi. Amaliy qismda o'lchashning operatsion modeli ishlab chiqilib, indikatorlar bo'yicha so'rovnoma (Likert shkalasi), operatsion ma'lumotlar (kutish vaqti, yetkazib berish vaqti, javob berish tezligi), shuningdek bozor natijalariga yaqin proksi ko'rsatkichlar (qayta xarid niyati, tavsiya ehtimoli) bir tizimga birlashtiriladi. Natijalar bo'limida omillar tizimi (makro-mezo-mikro), indikatorlar matritsasi, indeks hisoblash algoritmi, hamda PLS-SEM (yoki SEM) yondashuviga mos namunaviy natijalar jadvallar va rasmlar orqali taqdim etiladi. Yakunda xizmat korxonalari uchun raqobatbardoshlikni oshirishda qaysi "haydovchi omillar" (drivers) ustuvorligi va ularni o'lchashning shaffof, takrorlanadigan (replicable) protokoli bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: raqobatbardoshlik; xizmat sifati; qiymat taklifi; mijoz tajribasi; brend kapitali; tezkorlik; SERVQUAL/SERVPERF; NPS; indeks; PLS-SEM.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N11>

Kirish. Xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti sharoitida raqobat "narx"dan ko'ra ko'proq tajriba, ishonch, vaqt va brend atrofida kechadi. Mijoz uchun xizmatning qiymati ko'pincha mahsulotnikiga o'xshab "ko'rinadigan" bo'lmaydi: u jarayon davomida (kutish, muloqot, xatolarni tuzatish, qo'llab-quvvatlash) shakllanadi. Shu bois xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning raqobatbardoshligini aniqlashda bir vaqtning o'zida bir nechta "qatlam"ni ko'rish talab etiladi: xizmat sifati qanday, mijoz qanday tajriba oladi, brendga ishonch qay darajada, kompaniya qanday qiymat taklifini beradi va eng muhimi — xizmat tezkor hamda barqaror bajarilyaptimi.

Nazariy adabiyotlarda xizmatlar bozorida ustunlik ko'pincha resurslar va kompetensiyalar (xodimlar, jarayonlar, texnologiya, brend) orqali tushuntiriladi [Barney, 1991, 99–103]. Xizmatning iqtisodiy natijaga aylanish mexanizmi esa "service-profit chain" orqali izohlanadi: ichki xizmat sifati → xodim qoniqishi → xizmat qiymati → mijoz qoniqishi/loyalligi → daromad va o'sish [Heskett va boshq., 1994, 165–170]. Biroq amaliy boshqaruvda muammo shundaki, kompaniyalar raqobatbardoshlikni ko'pincha faqat moliyaviy ko'rsatkichlar bilan baholaydi; holbuki moliyaviy natija kechikkan indikator bo'lib, uning ortida xizmat sifati, qiymat va tajriba kabi "oldindan signal beruvchi" ko'rsatkichlar turadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — xizmat ko'rsatuvchi subyektlar raqobatbardoshligini belgilovchi omillar tizimini (faktorlar kartasi) ishlab chiqish va uni 5 ta indikator bloki asosida baholash metodologiyasini taklif etish:

1. Xizmat sifati (service quality),
2. Qiymat taklifi (value proposition / perceived value),
3. Mijoz tajribasi (customer experience),
4. Brend kapitali (brand equity),
5. Tezkorlik (speed / responsiveness).

Maqolada nazariy yondashuvlar integratsiyasi beriladi, keyin operatsion model (o'lchash va hisoblash protokoli) taklif qilinadi va "Natijalar" bo'limida jadvallar hamda konseptual rasmlar orqali amaliy qo'llash ko'rsatiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

1. Raqobatbardoshlik tushunchasini xizmatlar kontekstida aniqlash

Klassik raqobat strategiyasi adabiyotida ustunlik ko'pincha xarajat yetakchiligi yoki differentsiatsiya orqali tushuntiriladi [Porter, 1985, 11–18]. Xizmatlar bozorida differentsiatsiya ko'proq tajriba va ishonchga tayanadi: xizmat "ishlab chiqarish" va "iste'mol" bir vaqtning o'zida yuz beradi, natija esa ko'pincha subyektiv baholanadi. Service-dominant logic xizmatni qiymat yaratishning markaziga qo'yadi: qiymat kompaniya tomonidan "yetkazib berilmaydi", balki mijoz bilan birgalikda (co-creation) shakllanadi [Vargo va Lusch, 2004, 2–6]. Demak,

raqobatbardoshlikni o'lchashda faqat ichki jarayonlar emas, mijozning idroki ham kiritilishi zarur.

Resurslarga asoslangan yondashuv (RBV) xizmatlar uchun ayniqsa muhim: noyob kompetensiyalar (xodimlar madaniyati, xizmat dizayni, IT platforma, brend) raqobat ustunligini beradi [Barney, 1991, 105–110]. Brend kapitali esa ushbu resurslarning bozorga “tarjima”si sifatida qaraladi: brend tan olinishi, assotsiatsiyalar, idrok qilingan sifat va sodiqlik kompaniyaga narx premiumi, past marketing xarajati va yuqori qayta xarid olib kelishi mumkin [Aaker, 1991, 15–21].

2. Xizmat sifati: SERVQUAL/SERVPERF va zamonaviy talqin

Xizmat sifati o'lchovida keng tarqalgan yondashuv SERVQUAL bo'lib, u mijoz kutishi va idroki orasidagi farqni (gap) baholaydi [Parasuraman, Zeithaml va Berry, 1988, 18–24]. Amaliyotda esa ba'zan faqat idrok qilingan ishlash (performance)ni baholash (SERVPERF) qulayroq bo'lishi mumkin; tanlov tadqiqot maqsadi va ma'lumot yig'ish imkoniyatiga bog'liq [Parasuraman va boshq., 1988, 25–27]. Xizmat sifatining tipik o'lchamlari: ishonchlilik, javob tezligi, kafolat (assurance), empatiya, moddiy dalillar (tangibles).

Muhim nuqta: xizmat sifati “ichki” (standartlarga mos bajarish) va “tashqi” (mijoz idroki) komponentlardan iborat. Shuning uchun bu maqolada xizmat sifati bloki ikki manbadan shakllantiriladi:

- so'rovnoma (mijoz idroki),
- operatsion metrikalar (xatolar soni, qayta ishlash ulushi, shikoyat yechish vaqti).

3. Qiymat taklifi: “narx” emas, “qiymat/foyda–sarflar” nisbatidir

Perceived value konsepsiyasi bo'yicha mijoz xizmatdan olayotgan foydani (quality, emotional benefit, convenience) va sarflarni (pul, vaqt, xavf, stress) solishtirib qiymat chiqaradi [Zeithaml, 1988, 14–18]. Demak, raqobatbardoshlikni oshirish faqat xizmat sifatini oshirish emas, balki:

- qiymatni oshirish (foydani ko'paytirish),
- sarflarni kamaytirish (vaqt, murakkablik, noaniqlikni pasaytirish) orqali ham amalga oshadi.

Qiymat taklifini o'lchashda xizmat paketining “utilitar” (tezlik, qulaylik, natija) va “emosional” (e'tibor, xavfsizlik, status) komponentlari ajratilishi tavsiya etiladi.

4. Mijoz tajribasi: jarayonning “end-to-end” o'lchovi

Mijoz tajribasi (CX) — mijozning kompaniya bilan barcha “touchpoint”larda (qidirish, sotib olish, foydalanish, qo'llab-quvvatlash) olgan umumiy taassuroti. Tajriba iqtisodiyoti adabiyotida kompaniyalar qiymatni tajriba dizayni orqali yaratishi ta'kidlanadi [Pine va Gilmore, 1998, 98–104]. CX o'lchovida amaliy indikatorlar: jarayon soddaligi, aniq kommunikatsiya, muammo hal bo'lishi, hissiy qoniqish, “effort” (mijoz sarflagan kuch) va boshqalar.

Tavsiya ehtimoli (NPS) CX ning tezkor proksisi sifatida ishlatiladi, biroq uni yagona ko'rsatkich sifatida mutlaq qilib bo'lmaydi; u ko'proq “signal” vazifasini bajaradi [Reichheld, 2003, 48–52]. Shu sabab CX bloki ko'p-item shkala bilan baholanadi va NPS faqat qo'shimcha indikator sifatida kiritiladi.

5. Brend kapitali: raqobatbardoshlikning nomoddiy aktivlari

Brend kapitali konsepsiyasida brendning qiymati (brand equity) mijoz ongidagi assotsiatsiyalar va sodiqlik orqali shakllanadi [Aaker, 1991, 20–26]. Keller brend kapitalini

“consumer-based brand equity” sifatida ta’riflaydi: brendga nisbatan bilim va assotsiatsiyalar marketing reaksiyasini o’zgartiradi [Keller, 1993, 3–7]. Xizmatlar bozorida brend kapitali ayniqsa muhim, chunki mijoz xizmatni oldindan to’liq sinab ko’ra olmaydi; brend “xavfni kamaytiruvchi signal” vazifasini bajaradi.

Brend kapitalini o’lchashda:

- brend xabardorligi,
- idrok qilingan sifat,
- assotsiatsiyalar (ishonch, innovatsionlik, halollik),
- sodiqlik (loyalty) indikatorlari qo’llanadi.

6. Tezkorlik: xizmat raqobatida “vaqt” faktori

Tezkorlik (responsiveness/speed) xizmat jarayonining muhim farqlovchi omili bo’lib, “vaqt bo’yicha raqobat” konsepsiyasi tezroq bajarish, tezroq javob berish va tezroq yetkazish ustunlik berishini ko’rsatadi [Stalk va Hout, 1990, 29–35]. Xizmatda tezkorlik faqat “tez” bo’lish emas, balki:

- barqaror tezlik (variatsiya past),
- muammoga tez javob,
- navbat/kutishni boshqarish,
- “first-contact resolution” (birinchi urinishda yechim) kabi ko’rsatkichlarni ham anglatadi.

7. Tadqiqot metodlari: o’lchash modeli + integratsiyalashgan baholash

Ushbu maqolada ikki muqobil metodologiya taklif qilinadi:

(A) Kompozit indeks (Composite Competitiveness Index, CCI): 5 blok indikatorlari normalizatsiya qilinadi (0–100), so’ng vaznlar (equal, ekspert, yoki PLS og’irliklari) orqali umumiy indeks hisoblanadi [OECD, 2008, 36–41].

(B) Struktural tenglamalar modeli (SEM yoki PLS-SEM): Latent konstruktlar (Sifat, Qiymat, Tajriba, Brend, Tezkorlik) o’lchanadi, keyin ular raqobatbardoshlik proksilari (loyallik, qayta xarid, ulush, daromad)ga ta’siri baholanadi. PLS-SEM kichik tanlanmalar va prediktiv maqsadlar uchun amaliy jihatdan qulay [Hair va boshq., 2019, 7–12].

Ushbu maqoladagi “Natijalar” bo’limida metodologiyani ko’rsatish uchun namunaviy (illustrativ) hisob-kitoblar beriladi. Real tadqiqotda jadvallar siz yig’gan haqiqiy ma’lumot bilan qayta hisoblanadi.

Muhokama.

1. Omillar tizimini aniqlash: makro–mezo–mikro logika

Xizmat subyekti raqobatbardoshligi ko’p darajali tizimdir:

- Makro omillar: institutlar, tartibga solish, infratuzilma, daromad darajasi, raqamlashtirish muhiti.
- Mezo omillar: tarmoq raqobati, klasterlar, ta’minot zanjiri, hamkorlar ekotizimi.
- Mikro omillar: ichki resurslar (xodim, IT, jarayon), xizmat dizayni, brend va CX.

Amaliy baholashda ko’pincha faqat mikro omillar o’lchanadi (so’rovnoma, jarayon metrikalari). Biroq makro va mezo omillar nazorat qilinmasa, subyektlar taqqoslanishi adolatsiz bo’lishi mumkin. Shu sababli indeks (yoki SEM)da makro/mezo omillar nazorat o’zgaruvchilari sifatida kiritilishi tavsiya etiladi [Porter, 1985, 52–55].

2. “Xizmat sifati” va “mijoz tajribasi”ni ajratish zarurati

Ko’p amaliyotlarda CX va xizmat sifati aralashib ketadi. Metodik farq:

- xizmat sifati — ko‘proq “xizmat atributlari” (ishonchlilik, javob tezligi, xatolar),
- CX — “end-to-end hissiy va kognitiv taassurot” (jarayon soddaligi, ishonch, e‘tibor, effort).

CX sifatsiz xizmatda ham vaqtincha “marketing” bilan yuqori ko‘rinishi mumkin, ammo uzoq muddatda loyallik pasayadi. Shuning uchun modellashda CX va sifat alohida latent konstruktlar bo‘lib, ularning qiymat taklifi va loyallikka ta’siri tekshiriladi [Heskett va boshq., 1994, 171–175].

3. Brend kapitali: “signal” va “xavfni kamaytiruvchi” mexanizm

Xizmatlarda brend kapitali ayniqsa kuchli, chunki mijoz xizmatdan oldin natijani bilmaydi. Brend:

- sifat haqida signal beradi,
- xavfni kamaytiradi,
- narxga sezgirlikni pasaytiradi,
- ijobiy tajribani “mustahkamlaydi” [Keller, 1993, 8–12].

Modelda brend kapitali bevosita raqobatbardoshlikka, shuningdek, CX va qiymat idrokiga vositachi (mediator) sifatida ham ta’sir qilishi mumkin.

4. Tezkorlik: “tezlik–barqarorlik–aniqlik” uchligi

Tezkorlikni faqat o‘rtacha vaqt bilan o‘lchash yetarli emas. Xizmatda variatsiya (tarqalish) ham muhim:

- o‘rtacha 10 daqiqa, lekin ba’zan 40 daqiqagacha cho‘zilsa, CX yomonlashadi;
- tez, ammo ko‘p xato bo‘lsa, qayta ishlash va shikoyat ortadi. Shu bois tezkorlik bloki 3 ko‘rsatkich guruhidan tuziladi: (i) vaqt (mean), (ii) barqarorlik (std/percentile), (iii) birinchi urinishda yechim (FCR).

5. Integratsiyalashgan baholashning afzalligi

Alohida indikatorlar (masalan, faqat NPS) “yaxshi ko‘rinishi” mumkin, lekin xizmat sifati yoki tezkorlik yomon bo‘lsa, uzoq muddatda raqobatbardoshlik yemiriladi. Integratsiya (5 blok) kompaniyaga:

- muammoning ildizini topish,
- resurslarni ustuvor yo‘nalishga yo‘naltirish,
- monitoringni tizimlashtirish imkonini beradi [OECD, 2008, 41–45].

Natijalar. Quyida 5 indikator blokiga asoslangan raqobatbardoshlik baholash modeli, hisoblash algoritmi va namunaviy natijalar taqdim etiladi.

Jadval 1.

Raqobatbardoshlik omillari tizimi (makro–mezo–mikro)

Daraja	Omilar guruhi	Namuna omillar	O‘lchash manbasi	Izoh
Makro	Institut va muhit	tartibga solish, infratuzilma, raqamli qamrov	rasmiy statistika/proksi	nazorat o‘zgaruvchilari
Mezo	Tarmoq struktura	raqobat intensivligi, hamkorlar sifati	tarmoq tahlili	subyektlar taqqoslanishi
Mikro	Xizmat sifati	ishonchlilik, empatiya, tangibles	survey operatsion +	SERVQUAL/SERVPERF [Parasuraman va boshq., 1988, 18–24]

Mikro	Qiymat taklifi	“foйда-sarflar” balansi	survey	perceived value [Zeithaml, 1988, 14–18]
Mikro	Mijoz tajribasi	effort, jarayon soddaligi, hissiy qoniqish	survey + NPS	tajriba dizayni [Pine va Gilmore, 1998, 100–104]
Mikro	Brend kapitali	xabardorlik, assotsiatsiya, sodiqlik	survey + bozor proksi	[Aaker, 1991, 20–26]
Mikro	Tezkorlik	kutish vaqti, javob tezligi, FCR	operatsion KPI	vaqt bo'yicha raqobat [Stalk va Hout, 1990, 29–35]

Jadval 2.

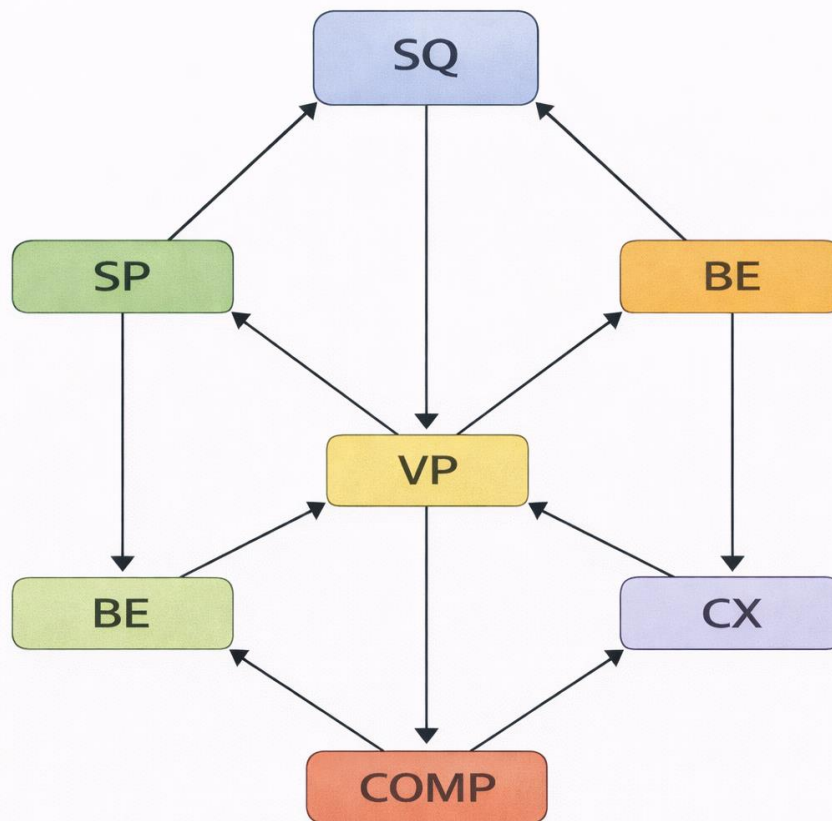
5 indikator blokining operatsionlashtirilishi (indikator katalogi)

Blok	Sub-indikatorlar (namuna)	Shkala/Formula	Normalizatsiya (0–100)
Xizmat sifati (SQ)	ishonchlilik, javob tezligi, empatiya, kafolat, tangibles	Likert 1–5; shikoyat yechish vaqti	min-max yoki $z \rightarrow 0-100$
Qiymat taklifi (VP)	narx adolatligi, “value for money”, qulaylik, xavf	Likert 1–5	0–100
Mijoz tajribasi (CX)	jarayon soddaligi, effort, muloqot, muammo hal bo'lishi	Likert 1–5 + NPS	0–100
Brend kapitali (BE)	xabardorlik, ishonch, assotsiatsiya, sodiqlik	Likert 1–5	0–100
Tezkorlik (SP)	kutish vaqti (p50/p90), javob SLA, FCR	KPI (daqiqalar, %)	“teskari” (kam vaqt = yuqori ball)

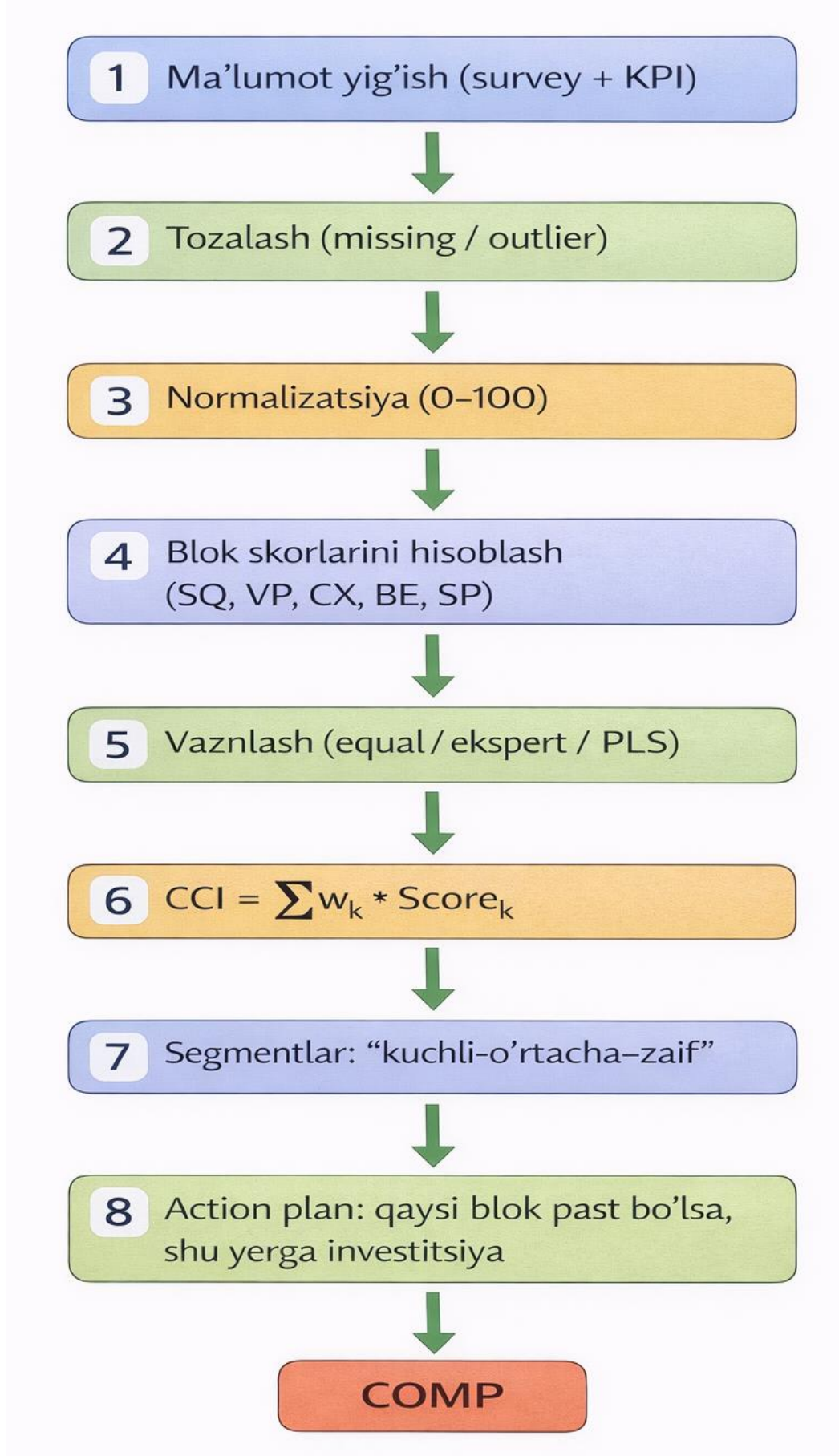
Jadval 3.

So'rovnoma itamlari (qisqa) va o'lchash modeli

Konstrukt	Item (namuna bayonot)	Manba konsepti
SQ	“Xizmat va'da qilinganidek bajarildi”; “Xodimlar ishonch uyg'otadi”	SERVQUAL [Parasuraman va boshq., 1988, 21–23]
VP	“To'lagan pulimga yarasha foyda oldim”; “Sarflagan vaqtim arziydi”	Perceived value [Zeithaml, 1988, 16–18]
CX	“Jarayon tushunarli va oson”; “Muammo tez hal bo'ldi”	Tajriba [Pine va Gilmore, 1998, 102–104]
BE	“Brendga ishonaman”; “Boshqalarga tavsiya qilaman”	Brand equity [Keller, 1993, 8–10]
Raqobat natijasi (COMP)	“Qayta xarid niyatim yuqori”; “Tavsiya ehtimolim yuqori (0–10)”	Loyallik/NPS [Reichheld, 2003, 48–52]

Rasm 1. Konseptual model (SEM/PLS-SEM uchun)

Bu mantiq xizmat sifati va tezkorlik CXni shakllantirishini, brend kapitali esa qiymat idrokini kuchaytirishini, VP va CX orqali raqobat natijalari (loyallik, qayta xarid, tavsiya) oshishini ko'rsatadi [Heskett va boshq., 1994, 165–172].

Rasm 2. Indeks asosida baholash oqimi (Composite Competitiveness Index, CCI)

Kompozit indikatorlar qurishda metodologik shaffoflik va sezgirlik tahlili tavsiya etiladi [OECD, 2008, 55–60].

Jadval 4. Kompozit indeks (CCI) hisoblash formulasi (taklif)

CCI quyidagicha hisoblanadi:

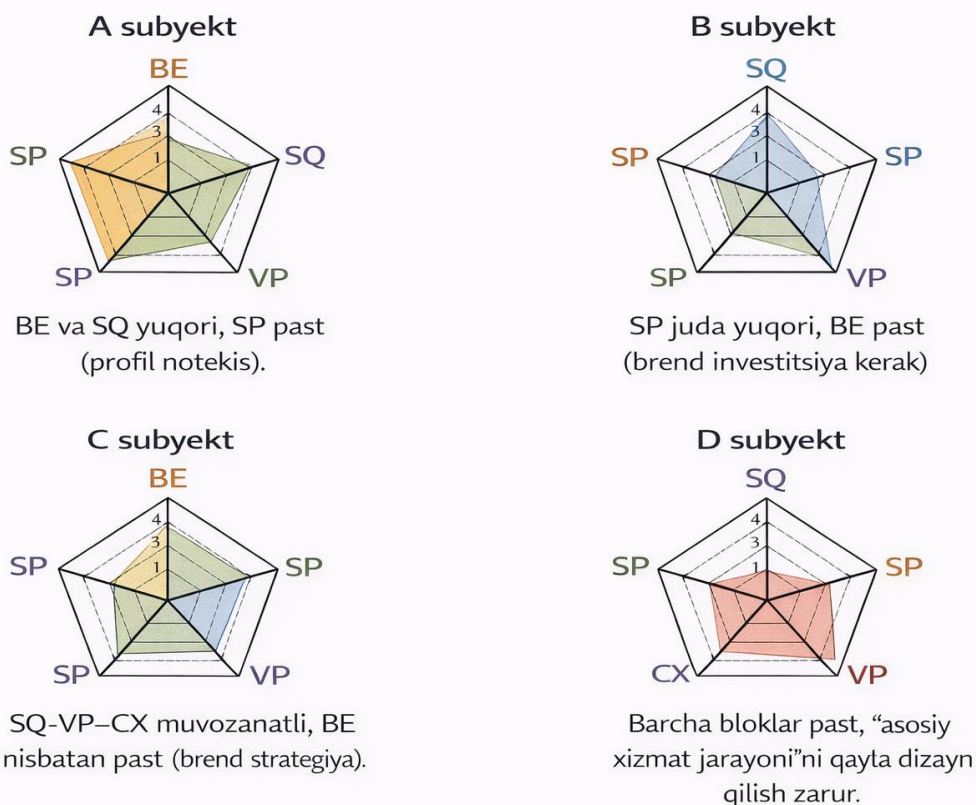
$$CCI_i = w_{SQ}SQ_i + w_{VP}VP_i + w_{CX}CX_i + w_{BE}BE_i + w_{SP}SP_i,$$

bu yerda $\sum w = 1$. Amaliy boshlang'ich bosqichda **teng vazn** (har biri 0.20) qo'llanib, keyin ekspert yoki PLS og'irliklariga o'tiladi [OECD, 2008, 41–45].

Vazn turi	Qachon mos?	Afzallik	Xavf
Teng vazn	monitoringni tez boshlash	sodda, shaffof	real ta'sir farqi inobatga olinmaydi
Ekspert vazni	soha tajribasi bor	kontekstga mos	subyektivlik
PLS vazni	empirik prediksiya kerak	data-driven	namunaga sezgir

Jadval 5. Namunaviy (illustrativ) indeks natijalari: 4 ta xizmat subyekti kesimida
Quyidagi raqamlar metodologiya ko'rinishi uchun namunaviy keltirilgan.

Subyekt	SQ	VP	CX	BE	SP	CCI (teng vazn)	Kuchli jihat	Zaif jihat
A	78	72	75	80	60	73.0	brend, sifat	tezkorlik
B	70	68	62	55	85	68.0	tezkorlik	brend
C	82	76	80	65	70	74.6	CX, sifat	brend
D	60	58	55	50	65	57.6	tezkorlik o'rtacha	sifat, CX

Rasm 3. “Radar” tahlil (vizual taqqoslash uchun)

Bu tahlil “qaysi blok” raqobatbardoshlikni cheklayotganini tez ko’rsatadi.

Jadval 6. SEM/PLS-SEM uchun namunaviy model natijalari (yo’l koeffitsientlari)

Namuna sifatida tipik xizmat tadqiqotlaridagi mantiqqa mos ko’rsatkichlar berildi; real tadqiqotda bootstrap asosida baholanadi [Hair va boshq., 2019, 12–18].

Yo’l (Path)	β	Izoh
SQ → CX	0.42	sifat CXni kuchli oshiradi
SP → CX	0.30	tezkorlik CXga sezilarli ta’sir
BE → VP	0.28	brend qiymat idrokini ko’taradi
SQ → VP	0.33	sifat qiymat hissini oshiradi
CX → COMP	0.45	tajriba loyallikka eng kuchli
VP → COMP	0.31	qiymat taklifi ham muhim
BE → COMP	0.14	brend bevosita, ammo kichikroq

Talqin: raqobat natijasini (COMP) ko’proq CX va VP “haydaydi”; CX esa SQ va SPdan kuch oladi. Bu xizmat foyda zanjiri mantiqiga mos keladi [Heskett va boshq., 1994, 168–172].

Jadval 7. O’lchov ishonchliligi va validligi (namunaviy)

Konstrukt	Cronbach α	CR	AVE	Qisqa xulosa
SQ	0.88	0.91	0.56	ishonchli
VP	0.84	0.89	0.58	ishonchli
CX	0.90	0.93	0.62	juda yaxshi
BE	0.86	0.90	0.55	ishonchli
COMP	0.80	0.87	0.58	qoniqarli

PLS-SEM amaliyotida α , CR va AVE thresholdlari bo'yicha qarorlar beriladi [Hair va boshq., 2019, 20–25].

Xulosa. Ushbu maqolada xizmat ko'rsatuvchi subyektlar raqobatbardoshligini baholash uchun omillar tizimi va 5 blokli indikator model taklif etildi. Asosiy ilmiy-amaliy xulosalar:

1. Xizmatlar bozorida raqobatbardoshlik ko'p qatlamli: makro va mezo muhit ta'siri mavjud bo'lsa-da, mikro darajada xizmat sifati, qiymat taklifi, mijoz tajribasi, brend kapitali, tezkorlik eng muhim boshqariladigan omillar hisoblanadi.
2. Xizmat sifati va tezkorlik CXni shakllantiruvchi "operatsion haydovchi"lardir; CX va qiymat taklifi esa loyallik/tavsiya kabi raqobat natijalarini kuchliroq prognozlaydi. Bu service-profit chain mantig'iga mos keladi [Heskett va boshq., 1994, 165–172].
3. Baholashda bitta indikatorga tayanish (faqat NPS yoki faqat shikoyatlar) tavsiya etilmaydi. 5 blok integratsiyasi "qaysi bo'g'in uzildi?" savoliga aniq javob beradi va resurslarni ustuvor yo'naltirishga yordam beradi.
4. Amaliy monitoring uchun kompozit indeks (CCI) tezkor va shaffof yechim; ilmiy tahlil va sababiy munosabatlarni tekshirish uchun SEM/PLS-SEM mos keladi [Hair va boshq., 2019, 7–12].
5. Har ikki yondashuvda ham o'lchov protokoli (codebook), normalizatsiya, vaznlash mantig'i, ma'lumot sifati tekshiruvlari va natijalarni takrorlash talablari (replikatsiya) qat'iy hujjatlashtirilishi zarur [OECD, 2008, 36–45].

Amaliy tavsiya (qisqa): agar CCI past bo'lsa, avval "tezkorlik + sifat" (jarayon)ni stabilizatsiya qiling; so'ng CX dizayn (touchpoint) va qiymat taklifini (paket/kommunikatsiya) takomillashtiring; parallel ravishda brend kapitalini ishonch, kafolat va ijtimoiy dalillar orqali kuchaytiring.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Aaker, David A. 1991. *Managing Brand Equity: Capitalizing on the Value of a Brand Name*. New York: Free Press.
2. Barney, Jay. 1991. "Firm Resources and Sustained Competitive Advantage." *Journal of Management* 17(1): 99–120.
3. Hair, Joseph F., G. Tomas M. Hult, Christian M. Ringle, and Marko Sarstedt. 2019. *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
4. Heskett, James L., Thomas O. Jones, Gary W. Loveman, W. Earl Sasser Jr., and Leonard A. Schlesinger. 1994. "Putting the Service-Profit Chain to Work." *Harvard Business Review* 72(2): 164–174.
5. Keller, Kevin Lane. 1993. "Conceptualizing, Measuring, and Managing Customer-Based Brand Equity." *Journal of Marketing* 57(1): 1–22.
6. OECD. 2008. *Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and User Guide*. Paris: OECD Publishing.
7. Parasuraman, A., Valarie A. Zeithaml, and Leonard L. Berry. 1988. "SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality." *Journal of Retailing* 64(1): 12–40.
8. Pine, B. Joseph II, and James H. Gilmore. 1998. "Welcome to the Experience Economy." *Harvard Business Review* 76(4): 97–105.

9. Porter, Michael E. 1985. *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press.
10. Reichheld, Frederick F. 2003. "The One Number You Need to Grow." *Harvard Business Review* 81(12): 46–54.
11. Stalk, George Jr., and Thomas M. Hout. 1990. *Competing Against Time: How Time-Based Competition Is Reshaping Global Markets*. New York: Free Press.
12. Vargo, Stephen L., and Robert F. Lusch. 2004. "Evolving to a New Dominant Logic for Marketing." *Journal of Marketing* 68(1): 1–17.
13. Zeithaml, Valarie A. 1988. "Consumer Perceptions of Price, Quality, and Value: A Means-End Model and Synthesis of Evidence." *Journal of Marketing* 52(3): 2–22.

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES**Received:** 15 January 2026**Accepted:** 2 February 2026**Published:** 14 February 2026*Article / Original Paper***CONTEMPORARY TRENDS IN THE STUDY OF THE NATURE OF HUMAN CONSCIOUSNESS****Nargis Abdukhalilovna Alimatova**

Associate Professor, Department of Philosophy

Tashkent State University of Economics

Doctor of Philosophy (DSc)

E-mail: nargis2207@gmail.com

Abstract. This article theoretically analyzes the problem of consciousness as an area of modern philosophy that studies the functioning of the individual human brain. The problem of consciousness is described as an important part of ontology. Approaches to the problem of consciousness have been studied in the history of philosophy. The content of the most recent concepts of consciousness in modern Western philosophy is highlighted. Contemporary trends in the study of the nature of the human mind are examined.

Keywords: "projective theory of consciousness", Alfred Pereira, "three-aspect monism", neutral monism.

INSON ONGINING TABIATINI O'RGANISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI**Alimatova Nargis Abduxalilovna**

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

"Falsafa" kafedrası dotsenti, falsafa fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Mazkur maqolada ong muammosi zamonaviy falsafaning alohida inson miyasining funksiyasini o'rganuvchi sohasi sifatida unda tadqiq etiladigan masalalar nazariy jihatdan tahlil etilgan. Ong muammosi ontologiyaning muhim bir qismi sifatida tavsif etilgan. Falsafa tarixida ong muammosiga bo'lgan yondashuvlar o'rganilgan. Hozirgi zamon inson ongining tabiatini o'rganishning zamonaviy tendensiyalari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: "ongning proyektiv nazariyasi", Alfred Pereyra, "uch aspektli monizm", neytral monizm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N12>

Kirish. Globallashuv sharoitida turli xil axborotning mamlakatimiz yoshlarining ongiga ta'siri kuchayib borish tendensiyasi mavjud. Jumladan, birinchidan, turli xil diniy-ekstremistik, radikal g'oyalar, ikkinchidan, ommaviy madaniyat, g'arb kishilarining hayot tarzi ommaviy axborot vositalari orqali namoyish etilmoqda. Yoshlarimizni axboriy tahdidlardan himoya etish zarurati vujudga kelgan ayni davrda ong muammosini atroflicha tadqiq etish, zamonaviy yondashuvlarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jumladan, oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish istiqbollari raqobatbardosh kadrlarni yetishtirish mo'ljallangan. Raqobatbardosh kadrlar esa dunyoqarashi keng, ongi yuksak bo'lgan, tafakkuri ijodiy, kreativ, tanqidiy, o'z fikriga ega bo'lgan, innovatsiyalar yaratishga yo'naltirilgan insonlar bo'lishi lozim. Mazkur maqsadlarga erishish uchun ham ongning mohiyati, tabiatini tadqiq etish lozim. Chunki

raqobatbardosh kadrlarni shakllantirish uchun ularning ongiga qanday ta'sir etish metodlarini bilishimiz kerak.

Adabiyotlar tahlili. Falsafadagi ong muammosi xorijiy va o'zbekistonlik tadqiqotchilarning ilmiy asarlari, maqolalarida quyidagicha yoritilgan. Braziliyalik faylasuf A.Pereyra ongning proyektiv nazariyasi va uch aspektli monizm konsepsiyasini taklif etgan [1]. Rossiyalik tadqiqotchilar Mombey-ool S.M. va Sitnikov V.L. [2] yoshlar ongida “men” va “u” obrazlarining tuzilishi va mazmunini o'rgangan, Knigin A.N. [3] o'z qo'llanmasida tabiiy realizm metodologiyasini qo'llagan holda ong muammosini atroflicha tadqiq etgan, Mixaylov I.F. [4] kibermuhitda ongning namoyon bo'lish xossalarini tadqiq etgan, Kovshov Ye.M. [5] zamonaviy falsafada mavjud ongni o'rganishga bo'lgan yondashuvlarni tahlil qilgan, o'zbekistonlik B.X.Karimov [6] ongning kelib chiqishi, uning ilmiy asoslari, I.P.Pavlov, I.M.Sechenov va Zigmund Freyd ta'limotlar haqidagi fikr yuritilgan, ong haqidagi ilmiy — falsafiy va psixologik nuqtai nazarlar umumlashtirilgan. Xakberdiyev A.K. [7] tomonidan falsafa tarixida ongni tushunish paradigmalari yoritilgan.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot jarayonida taqqoslash, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik birligi kabi ilmiy metodlardan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar. “Ong muammosining ko'p qirraliligi va o'ta murakkabligi turli xil konsepsiyalarning keng spektrini keltirib chiqardi. XX, XXI asr ong konsepsiyalari, falsafiy nazariyalari bilan chegaralanadigan bo'lsak, materialistik va idealistik monizm nazariyalari, dualizm, funksionalizm va boshqalarni keltirish mumkin. Ta'kidlash kerakki, fanda ongni va uning holatlarini tushunish hamda talqin etish tadqiqot subyektlari tomonidan egallangan falsafiy pozitsiyaga bog'liq. Ko'plab falsafiy va ilmiy nazariyalarni shartli ikki guruhga bo'lish mumkin”. [8; 45-b.]

Birinchi guruhga ongni lokal hodisa deb bilib, ong holatlarini miyaning turli qismlarida sodir bo'layotgan neyron jarayonlardan keltirib chiqishga urinadilar. V.V.Vasilyev ta'kidlashicha, tadqiqotlar miya qanday qilib subyektiv tajriba asosi bo'lishi mumkin?—degan savol atrofida bo'ladi. [9; 25-b.] Birinchi navbatda bu guruhga analitik falsafa va dialektik materializm nazariyalari kiradi. Ongning analitik falsafa nazariyasi quyidagi konsepsiyalarda o'z ifodasini topadi: D. Dennetning ko'plab proyektlar nazariyasi, A. Revonsuoning emerdjent materializm nazariyasi, J.Serl biologik naturalizmi, D. Chalmersning naturalistik dualizmi, A. Noyening sensomotor nazariyasi va boshqalar.

Dialektik materializm konsepsiyasida ong yuqori darajada tashkil topgan materiya mehnat faoliyati jarayonida shakllangan inson miyasining xususiyati, deb hisoblanadi. K.Marksga ko'ra, ideallik inson miyasiga o'tkazilgan va unda qayta ishlangan moddiylikdir. Ideallik namoyon bo'lish munosabati sifatida shakllangan. Unda bir predmetlar (so'zlar, gaplar va boshqalar) boshqa predmetlarni (stol, osmon va boshqalar) o'zlari ular bilan o'z moddiy asosiga ko'ra bog'lanmagan bo'lsa-da, taqdim etadi. E.V.Ilyenkov o'zining Zagorsk shahrida ko'r va kar bolalar bilan o'tkazilgan eksperimentida ong ideal fenomen sifatida organizmning genetik shartlangan jarayonlarida emas, balki individda va uning miyasida o'z aksini topuvchi ijtimoiy predmetli amaliy faoliyatida tug'ilishini isbotlab berdi. Mazkur konsepsiya nima uchun hayvonlar to'dasida o'sgan bolalarda ong shakllanmasligini tushuntiradi.

Falsafiy nazariyalardan tashqari fanning o'zida shakllangan nazariyalar mavjud. “Global ish makoni nazariyasi (B.Baars), neyrobiologik nazariya (F.Krik, K.Kox), dinamik yadro nazariyasi (D.Tononi, Dj.Edelman),

talamokortikal aloqa nazariyasi (R.Linas), rekurrent qayta ishlash nazariyasi (V.Lamme), mikroong nazariyasi (S.Zeki), somatik markerlar nazariyasi (A.Damasio) ularga kiradi. Ularning mualliflari neyrobiologlar, psixologlar, ya'ni bevosita ilmiy faoliyat bilan mashg'ul kishilar. Ong muammosining zamonaviy tadqiqotchisi A.Revonsuo ta'kidlashicha, falsafiy nazariyalardan farqli o'laroq ongning empirik nazariyalari "ongning u yoki bu ma'noda boshda joylashganligi" to'g'risidagi fikrlarga qo'shiladilar. Shunga qaramasdan ularning mualliflari ongning bazaviy shakllari, ongning neyronal mexanizmlari va ong bilan yuqori tartibli kognitiv funksiyalarning aloqadorligi to'g'risida yagona kelishuv yo'q".[10; 254-b.] Ular tadqiqotlarining umumiy vazifasi miya neyron tuzilmalari bilan ongning turli holatlarining korrelyatlarini topishdir.

Ongning o'zgargan holatlarini ko'rib chiqishga o'tayotganda ta'kidlab o'tish kerakki, ular to'g'risida na analitik falsafa va na dialektik materializmda aytib o'tiladi. Ular materiya va ong, ong va miya mutanosibligi umumiy muammosi tahlili bilan chegaralanadilar. A.Revonsuoning tadqiqotlari istisno bo'lib, u ushbu muammolarni emerdjent materializm pozitsiyasidan tushuntirishga harakat qiladi. Unga ko'ra ong bilan bog'liq fenomenlar miyaning elektrik faolligining turli darajalariga bog'liq, lekin bunga materializm tushuntirib bera olmaydigan holatlar: tanadan tashqari hissiyotlar, o'lim oldidagi hissiyotlar qarshi turadi.

Ongning uyg'oqligi va faolligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ongning kundalik holati tushunchasi, anglangan kechinmalarning ortga qaytmas o'zgarishlari ongning o'zgargan holatlariga (OO'H) kirmaydi. Oxirgilar turli xil subyektiv kechinmalarning rang-barang yig'indisidan iborat. Ularga gipnoz, noodatiy tushlar, meditatsiya, ibodat, trans holatlar va boshqalar kiradi. Keltirilgan ongning o'zgargan holatlariga ba'zan "ongning kengaytirilgan holatlari" deb ataluvchi ongning yuqori darajadagi g'ayriodatiy holatlarini ajratib ko'rsatadilar.[11; 279-b.] Ularda inson diqqatning yoki hissiyotlar yoki kognitiv qobiliyatlar noodatiy va yuqori darajalariga erishadi. Ular inson uchun shaxs dunyoqarashi va psixologiyasining o'zgarishiga olib keluvchi ijobiy, ahamiyatli va muhim kechinmalar bilan bog'liq. Mazkur holatlar ham tabiiy fiziologik va psixologik fenomenlar sifatida, ham chuqur tushunish, olam bilan birlashuv, narsalar mohiyatini kutilmaganda kashf etish yoki unga chuqur kirish, Koinotning tuzilishi to'g'risidagi bilimning nogahon yaraqlashi sifatida paydo bo'lishi mumkin. Ongning bunday holatlariga meditatsiyani, "oqim" holatiga o'xshash optimal hissiy kechinmalar, hind yogasidagi "samadxi" holati, ruhning tanadan chiqishi ko'rinishidagi tanadan tashqari kechinma, o'lim oldidagi kechinma, mistik kechinmalarni kiritishadi. Yuqorida keltirilgan G'arbda mashhur falsafiy va ilmiy nazariyalardan birortasi ham bunday kechinmalarning kelib chiqish sababini ko'rsatmaydilar. Tahminlarga ko'ra, tanadan tashqari kechinmalarni miyaning ba'zi nuqtalarini stimulyatsiya qilish orqali chaqirish mumkin. Ammo bunday holatlar inson aralashuvisiz qanday vujudga kelganligi to'g'risidagi savolga hech kim javob bermaydi.

"Ong nazariyalarining ikkinchi guruhiga zamonaviy fan yutuqlarini e'tiborga olgan holda ong, materiya va miya mutanosibligi muammosini boshqa dunyoqarash tizimi nuqtai-nazaridan ko'ruvchi qarashlar va konsepsiyalar kiradi. Stenford universiteti professori E.Tiller tomonidan Koinotning olam makonini to'ldiruvchi ko'p o'lchovli golografik tarmoq-maydon tuzilma sifatidagi modeli taklif etilganki, uning bog'lanish nuqtalarida kishilarning niyatlari va fikrlari to'planib, klasterlarni hosil qiladi".[8] Ularga esa bizning moddiy dunyomiz energetikasini belgilovchi va hayotimiz hodisalarini shakllantiruvchi dunyoviy ruhiy ibtido,

Absolyut ta'sir ko'rsatadi. Angliyalik fizik D.Bom plazmani tadqiq etish jarayonida barcha zarrachalarning kelishilgan harakatini ko'rib hayron qolgan. Bu fenomenni tushuntirish uchun ma'lum maydon borligini tasavvur etib, ushbu maydonning kuchi masofa kattarsa ham kamaymaydi, kuch esa butun makon bo'yicha teng taqsimlangan. Mazkur maydonni u kvant potentsiali deb atadi. Bu maydon elektronlarni atrofda ro'y berayotgan barcha hodisalar to'g'risida axborot bilan ta'minlaydi.

D.Bomning gipotezasidan mustaqil ravishda rus tadqiqotchisi G.I.Shipov XX asr oxirida fizik vakuum tashuvchisi bo'lgan Koinotning to'liqsimon axborot maydoni to'g'risidagi nazariyani shakllantirdi. XX asr davomida fizikada 4 fundamental o'zaro aloqadorlik: elektromagnit, gravitatsion, kuchli va kuchsiz maydonlar ma'lum edi. G.I.Shipov tomonidan 5-alooqadorlik aylanma harakatning natijasi sifatidagi informatsion aloqadorlik — atomdan tortib Koinotgacha, informatsiya tashuvchi aylanish maydonlari topildi. Bunday maydonlar ikki turda mavjud: fazoning aylanma harakatidan kelib chiquvchi birlamchi torsion maydon va material obyektlar aylanishi, fizik vakuumning buzilishi natijasi bo'lgan ikkilamchi torsion maydon. G.I.Shipov taklif etgan dunyo modelida reallikning yettita iyerarxik bog'langan darajasi bo'lib, ular uzilmas birlikda mavjud. Iyerarxiyaning eng yuqorisida "Absolyut hech nima" joylashgan. Uni ta'riflashning imkoni mavjud emas va u quyidagi darajada mavjud bo'lganlarning tashkiliy asosidir. "Keyingi quyida joylashgan qavat birlamchi torsion maydon Koinotning axborot maydoni bo'lib, uni xususiyatlariga ko'ra Koinot ongi maydoni deb atash mumkin".[12; 46-b.] "U makon-zamon aylanishlaridan iborat bo'lib, energiya bilan emas, balki axborot bilan to'yingan. Birlamchi torsion maydonlar o'z navbatida plazma, gazlar, suyuqliklar va qattiq jismlar vujudga keladigan fizik vakuumga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Akademik V.P.Kaznacheyev rahbarligida o'tkazilgan eksperiment tirik organizm hujayralari tomonidan kosmik informatsiya oqimlarini idrok etishi va boshqarishini isbotladi".[13; 48-b.]

"Torsion maydonlar vakuumning har qanday buzilishi natijasida paydo bo'ladi. Shuningdek, insonning fikrlari va so'zlari ta'sirida ham. Biologiya fanlari doktori, akademik A.P. Dubrov inson fikrining tirik va notirik materiyaning barcha strukturaviy darajalari bilan aloqasi distant xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydi".[14; 21-b.]

So'nggi o'n yilliklarda inson bir necha xil maydonlar bilan o'ralganligi tajribaviy yo'l bilan isbotlandi. Insonning fizik tanasidan tashqari yana o'z tabiatiga ko'ra torsion va elektromagnit oltita nozik ingichka jismga ega ekanligi ma'lum. Kirlian apparaturasi yordamida efir, astral va mental tanaga ega ekanligini fotografiyalar, ya'ni suratlardagi yorqinlik orqali ko'rish mumkin. Rasmlarda xudoga ibodat qilish davrida barmoqlar atrofidagi yorqinlikni va urushish, konflikt, salbiy gaplar aytilayotgan paytida negativ tuzilmalarning paydo bo'lishini kuzatish mumkin. "Ko'plab olimlarning fikricha, inson psixik hayotining barcha hodisalari ong biokompyuterining faoliyati bilan maydon aloqadorligi tamoyiliga asosan shartlangandir. Xalqaro nazariy va amaliy fizika instituti direktori A.Ye.Akimovning fikricha, individual ong funksional tuzilma sifatida o'z ichiga nafaqat miyani, balki hisoblash mashinasi kabi miya atrofidagi fizik vakuumni ham o'z ichiga oladi, ya'ni u o'ziga xos biokompyuterdir. A.V.Bobrovning tadqiqotlariga ko'ra, miya qoplami va fizik vakuum o'rtasida buzilmagan axborot almashinuvi ro'y beradi, ya'ni axborot miya tuzilmasi darajasidan fizik vakuum darajasiga va aksincha, fizik vakkum (torsion maydon) darajasidan ta'sirlangan neyronlar mozaikasi yaratilishiga o'tadi".[15;50-b.]

Amerikalik olimlar E.Nyuberg va D.Akili qanday qilib faoliyat yuritayotgan miyada meditatsiya, cheksiz Makonda erib ketish va boshqalar kabi qator holatlarning vujudga kelishini tushuntirib beradilar. Pensilvaniya shtati universiteti qoshidagi shifoxonada ishlab yurgan vaqtda buddistlarning meditatsiya paytida hamda fransiskan rohibalari miyasini tomografiya yordamida bir necha yillar davomida skanerlaganlar. Meditatsiya qiluvchilarning tomogrammalari o'rganilganda osoyishtalik, dunyo bilan qo'shilish sezgilari miyaning oldingi qismlaridagi faollikning kuchayishi va orqa qismlaridagi faollikning susayishi kuzatilgan. Aniqlanishicha, miyaning chap orqa qismidagi kichik maydon, ular tomonidan yo'naltiruvchi-assotsiativ maydon deb atalgan qismi o'ng yarim sharni bloklab, individual "men"ni o'rab turgan olamdan ajratishga xizmat qiluvchi chiziqni paydo qilarkan. Tomogrammalar tahlili meditatsiya va ibodatning eng yuqori nuqtasida miyaga keluvchi qon oqimi keskin kamayarkan, buning natijasida axborot maydoni "Men" va olam o'rtasidagi chegarani o'tkazish uchun kerak bo'lgan axborotdan forig' bo'larkan. O'ng yarim shar faollashib, inson o'zgargan holatlarni his etishi mumkin bo'larkan. Tadqiqotlar natijasida olimlar bunday o'zgargan ong holatlarining manbai hissiyotlar va xohishlar emas, balki miyaning genetik dasturlangan aloqadorliklari hisoblanadi. Shuning uchun E.Nyuberg "Aql asrida din gurkiramogda. Siz Xudoni fikr yordamida o'z hayotingizdan o'chirib tashlay olmaysiz, chunki diniy hissiyotlar aqlning emas, balki asosan sezgilar hosilasidir. [16;50-b.]

Ikkinchi guruh mualliflarining o'tkazgan tadqiqotlarini "umumlashtirib, ta'kidlash kerakki ularda ongning tabiati va mohiyati, uning miya va materiya bilan aloqadorligi tamoman boshqacha tushuniladi. O'tkazilgan tadqiqotlar ko'rsatmoqdaki, lokal bo'lmagan tabiatga ega, ya'ni faqat miyaning funksiyasi emas, balki butun Koinot bilan bog'liq bo'lib, ham kosmik, ham ijtimoiy-ma'naviy, ham individual-psixik jarayonlar bilan bog'liq murakkab ko'p qavatli tuzilmaga ega".[8; 226-b.] Mazkur paradigmada har bir insonning ongi guruh, sotsium, Yer va Kosmosning axborot maydonlari iyerarxiyasiga kiradi va qatnashadi. Bunday tushunish ongning o'zgargan holatlarini (meditatsiya, ibodat va b.) tushuntirish imkonini beradi.

Ongni tadqiq etishning ikkala yo'nalishni ko'rib chiqish natijasida quyidagi xulosalarga olib keladi: zamonaviy analitik falsafa va fan uchun ongning o'zgargan holatlarini tushuntirish katta qiyinchiliklar tug'diradi. Ular o'z mazmuniga ko'ra subyektivdir, bunday holatlarning xossalari empirik tavsiflash murakkab va ularni eksperimental nazorat qilish qiyin yoki mumkin emas. Ikkinchi yo'nalish nuqtai-nazari metodologik jihatdan qimmatliroqdir. Chunki ular nafaqat o'zgargan ong holatlarining ba'zilarining sabablarini tushuntiradilar, balki butun tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar kompleksining keyingi taraqqiyotiga yo'naltirilgan. Uning kontekstida ong muammosi o'zining chuqurroq yechimiga ega bo'lib boradi.

Xulosa.

1. Falsafada ong muammosi qadimgi davrlardan boshlab turli falsafiy oqimlar tomonidan muhokama qilinib kelingan. Materialistik va idealistik hamda dualistik nuqtai-nazarlar mavjud bo'lgan. Ongning miya bilan aloqadorligi tan olingan.
2. Materialistik yondashuvga ko'ra ong materiya-inson miyasining funksiyasi bo'lib, olamni ideal obrazlarda aks ettirishdir. In'ikosning insonga xos oliy shaklidir. Idealistik nuqtai-nazarga ko'ra ong oliy boshlang'ich, ruhiy ibtidoning kichik bir bo'lagining inson tanasida namoyon bo'lishidir.

3. Hozirgi zamon tadqiqotlarida ong muammosiga yangicha yondashuvlar vujudga kelgan. Ularga A.Pereyraning uch aspektli monizm, proyektiv nazariyasini keltirish mumkin.
4. Zamonaviy ong muammosi tadqiqotlarini ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchisi, analitik falsafa va dialektik materializm yondashuvlarini keltirishimiz mumkin. Ikkinchisi, koinotning to'qinsimon axborot maydoni, amerikalik tadqiqotchilarning ong o'zgargan holatlarini tushuntiruvchi eksperimental xulosalarini keltirish mumkin.
5. Hanuzgacha og'ir ong muammosi muhokama etilmoqda va unga tugal javob topish fanlararo tadqiqotlarni taqozo qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Pereira Jr.A. Triple-aspect monism: physiological, mental unconscious and conscious aspects of brain activity// Journal of Integrative Neuroscience. 2014. Vol. 13, No. 2. P. 201-227.
2. Момбей-оол С.М. ва Ситников В.Л. Структура и содержание Я-, Он- образов в сознании молодежи в Республике Тыва// Вестник университета, 2020. № 2. С.201-210
3. Книгин А.Н. Философские проблемы сознания. Томск. Томский государственный университет, 2006.
4. Михайлов И.Ф. Человеческий мозг и сознание:биология или вычисления//Философские проблемы информационных технологий и киберпространство.- 2018. №2. С.92-110
5. Ковшов Е.М. Две тенденции исследования сознания и его измененных состояний в современной философии и науке//Философские науки. -2019. № 10.С.45-48.
6. Каримов Б.Х. Инсон онги муаммосининг фалсафий ва психологик жиҳатлари//Psixologiya. – 2019 №4. Б.93-99
7. Хакбердиев А.К. Онг ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланишида фалсафий қарашлар//International Conference on Research in Sciences, Education and Humanities Hosted from Basel, Switzerland <https://conferencea.org> December 30th 2021. P.12-14
8. Ковшов Е.М. Две тенденции исследования сознания и его измененных состояний в современной философии и науке//философские науки. 2019.№ 10.С.45-48
9. Васильев В.В. «Трудная проблема сознания»: Прогресс-Традиция; Москва; 2009.
10. Ревонсуо А. Психология сознания. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2013. С.254
11. Козлов В.В. Трансперсональная психология. М., 2010. С. 279
12. Ковшов Е.М. Две тенденции исследования сознания и его измененных состояний в современной философии и науке//философские науки. 2019.№ 10.С.45-48
13. Казначеев В.П., Трофимов А.В.Очерки о природе живого вещества и интеллекта на планете Земля: Проблемы космопланетарной антропоэкологии. Новосибирск: Наука, 2004.
14. Дубров А.П. Сверхслабое ментальное взаимодействие как основа когнитивной психофизики // Сознание и физическая реальность. 2004. Т. 9. № 5. С.21.
15. Бобров А.В. Полевая концепция механизма сознания // Сознание и физическая реальность. 1999. С.47-59.
16. Хроника // Наука и религия. 1999, № 7.С.50.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE FORMATION AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF BIOETHICS IN UZBEKISTAN

Utegenova Jamila Djolmurzayevna

Researcher, Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy

Abstract. The article discusses the formation and philosophical foundations of bioethics, the development of bioethics in Uzbekistan. It also highlights the essence of the processes of strengthening the legal framework of bioethical norms, developing a bioethical culture in the public consciousness, and philosophically developing bioethics based on the harmony of humanity, justice, responsibility, and national values.

Keywords: bioethics, bioethical norm, development of bioethics, philosophical essence of bioethics, justice, responsibility, national values.

O'ZBEKISTONDA BIOETIKANING SHAKLLANISHI VA FALSAFIY ASOSLARI

Utegenova Jamila Djolmurzayevna

Samarqand davlat chet tillar instituti tadqiqotchisi,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada bioetikaning shakllanishi va falsafiy asoslari, O'zbekistonda bioetikaning rivoji haqidagi masala muhokama qilinadi. Shuningdek, bioetik me'yorlarning huquqiy bazasini mustahkamlash, jamoatchilik ongida bioetik madaniyatni rivojlantirish, falsafiy jihatdan bioetika rivoji insonparvarlik, adolat, mas'uliyat va milliy qadriyatlar uyg'unligi asosida olib borilishi kabi jarayonlar mohiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: bioetika, bioetik me'yor, bioetika rivoji, bioetikaning falsafiy mohiyati, adolat, mas'uliyat, milliy qadriyatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N13>

Kirish. Globallashuv sharoitida bioetikaning rivojlanishi zamonaviy falsafaning eng muhim va dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi fan va texnologiyalarning mislsiz darajada tez rivojlanishi, ilmiy bilimlarning hayotning barcha jabhalariga chuqur kirib borishi bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, tibbiyot, genetika, biotexnologiya, sun'iy intellekt, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari inson hayotining tabiiy chegaralarini kengaytirib, uning biologik mavjudligi ustidan ongli ravishda ta'sir ko'rsatish imkonini bermoqda. Bu holat bir tomondan inson hayotining sifatini oshirish, kasalliklarni davolash, umr davomiyligini uzaytirish uchun katta imkoniyatlar yaratgan bo'lsa, ikkinchi tomondan inson sha'ni, qadr-qimmati, hayotning daxlsizligi va axloqiy mas'uliyat bilan bog'liq murakkab falsafiy muammolarni yuzaga chiqarmoqda.

O'zbekistonda bioetika rivoji mustaqillik yillarida amalga oshirilgan ijtimoiy-siyosiy, falsafiy, huquqiy va ma'naviy islohotlar bilan chambarchas bog'liqdir. Inson huquqlari, shaxs erkinligi, sog'liqni saqlash tizimini modernizatsiya qilish, ilm-fan va ta'limni rivojlantirish masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilishi bioetika tamoyillarining

shakllanishiga muhim zamin yaratdi. Bioetika O'zbekistonda dastlab tibbiy etika va kasbiy axloq me'yorlari doirasida namoyon bo'lgan bo'lsa, keyinchalik u mustaqil falsafiy va fanlararo yo'nalish sifatida shakllana boshladi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson hayoti, sha'ni va qadr-qimmatining oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi bioetikaning asosiy falsafiy va huquqiy poydevorini tashkil etadi. Konstitutsiyaning inson huquqlari va erkinliklariga doir moddalarida shaxsning daxlsizligi, tibbiy yordam olish huquqi, shaxsiy hayotning himoyalanihi kabi tamoyillar mustahkamlangan. Bu holat bioetik tamoyillarning milliy huquqiy tizimga singib borayotganini ko'rsatadi.

O'zbekistonda sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish jarayonida bemor huquqlarini himoya qilish, tibbiy xizmatlar sifatini oshirish, shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatlarda axloqiy tamoyillarni mustahkamlash, uning falsafiy masalalariga alohida e'tibor qaratildi. Fuqarolarning sog'lig'ini saqlash, tibbiy xizmat ko'rsatish standartlari va klinik protokollarda bemorning roziligi, tibbiy sirni saqlash, shaxsiy hayot daxlsizligi kabi bioetik tamoyillar mustahkamlangan. Bioetikaning shakllanishida tibbiy ta'lim muassasalarining o'rni beqiyosdir. Tibbiyot institutlari va universitetlarida "Tibbiy etika", "Deontologiya", "Bioetika" fanlarining joriy etilishi kelajak shifokorlarida kasbiy mas'uliyat va axloqiy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Bu jarayon bioetikaning faqat nazariy tushuncha emas, balki amaliy, falsafiy ahamiyatga ega fan sifatida qaralayotganini ko'rsatadi.

Muhokama. Ilmiy tadqiqotlar o'tkazishda axloqiy nazorat mexanizmlarining shakllanib borishi ham bioetika rivojining muhim ko'rsatkichidir. Klinik tadqiqotlarni baholovchi etik qo'mitalar faoliyati ilmiy tajribalarda ishtirok etuvchi shaxslarning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan. Bu qo'mitalar bioetik ekspertiza institutining milliy darajada shakllanayotganidan dalolat beradi.

Bioetika rivojiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri milliy madaniyat va diniy-axloqiy qadriyatlar hisoblanadi. O'zbek jamiyatida inson hayoti, sog'lig'i, oilaviy qadriyatlar va mehr-shafqat tushunchalari alohida ahamiyatga ega. Islom axloqida hayot muqaddas ne'mat sifatida talqin qilinadi, inson tanasi esa Allohning omonati hisoblanadi. Bu qarashlar bioetikaning asosiy tamoyillari bilan uyg'unlashadi va uning milliy xususiyatlarini belgilab beradi.

O'zbekistonda bioetika rivoji global jarayonlardan uzilgan holda emas, balki xalqaro hamkorlik doirasida amalga oshirilmoqda. Respublikada Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti, UNESCO va boshqa xalqaro tuzilmalar bilan hamkorlikda sog'liqni saqlash, tibbiy tadqiqotlar va ta'lim sohasida bioetik me'yorlarni joriy etish bo'yicha loyihalar amalga oshirilmoqda. Bu holat bioetikaning milliy va global darajadagi uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. [2,3].

Shu bilan birga, O'zbekistonda bioetika rivoji hali to'liq shakllangan, mukammal tizim darajasiga yetdi, deb bo'lmaydi. Bioetik me'yorlarning huquqiy bazasini mustahkamlash, bioetika bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash, jamoatchilik ongida bioetik madaniyatni rivojlantirish kabi masalalar dolzarb bo'lib qolmoqda.

Falsafiy jihatdan bioetika rivoji insonparvarlik, adolat, mas'uliyat va milliy qadriyatlar uyg'unligi asosida olib borilishi lozim. Bioetika faqat tashqi modellarning ko'chirilishi emas, balki milliy madaniyat va axloqiy an'analarga tayangan holda shakllangan mustaqil tizim bo'lishi zarur.

Ta'kidlab aytganda, O'zbekistonda bioetikaning shakllanishi huquqiy islohotlar, tibbiy ta'lim, ilmiy tadqiqotlar va milliy-ma'naviy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq murakkab jarayondir.

Bioetika respublikada inson hayoti va qadr-qimmatini himoya qilishga xizmat qiluvchi muhim falsafiy va ijtimoiy mexanizm sifatida tobora mustahkamlanib bormoqda. Bioetika rivojining muhim jihatlaridan biri sog'liqni saqlash tizimida insonparvarlik tamoyillarining tobora mustahkamlanib borishidir. Oxirgi yillarda sog'liqni saqlash tizimini modernizatsiya qilish jarayonida bemor manfaatlarini ustuvor qo'yish, tibbiy xizmatlarning shaffofligi va sifatini oshirish masalalari davlat siyosati darajasida ko'tarildi. Bu jarayonda bioetik tamoyillar — avtonomiya, zarar yetkazmaslik, manfaat keltirish va adolat tamoyillari amaliyotda tobora ko'proq namoyon bo'la boshladi. Bemorning ongli roziligini olish amaliyotining kengayishi bioetikaning muhim ko'rsatkichidir. Oldingi davrlarda shifokor paternalistik pozitsiyada bo'lib, ko'pincha qarorlarni bemor o'rniga qabul qilgan bo'lsa, hozirgi davrda bemor shaxs sifatida qaralib, uning qarori hurmat qilinmoqda. Bu holat O'zbekistonda shaxs avtonomiyasiga asoslangan bioetik madaniyat shakllanayotganini ko'rsatadi. Tibbiy sirni saqlash masalasi ham bioetikaning muhim tarkibiy qismi sifatida mustahkamlanib bormoqda. Bemorning tashxisi, davolash jarayoni va shaxsiy ma'lumotlari sir saqlanishi, uchinchi shaxslarga bemorning rozilgisiz oshkor qilinmasligi zarurligi qonuniy va axloqiy jihatdan e'tirof etilmoqda. Bu tamoyil shaxsiy hayot daxlsizligi va inson sha'ni hurmat qilinishining ifodasidir. [4,5].

Bioetikaning huquqiy asoslari doirasida reproduktiv salomatlik masalalari ham alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda ona va bola salomatligini muhofaza qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Reproaktiv texnologiyalar, prenatal diagnostika, perinatal tibbiyot masalalarida bioetik yondashuvni shakllantirish zarurati tobora kuchayib bormoqda. Bu jarayonda inson hayotining boshlanishi, embrionning maqomi, ona va bola huquqlari o'rtasidagi muvozanat kabi masalalar chuqur falsafiy va axloqiy tahlilni talab qiladi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda klinik tadqiqotlar olib borishda etik ekspertiza tizimini mustahkamlash muhim vazifalardan biridir. Xalqaro amaliyotga muvofiq, klinik sinovlar faqat mustaqil etik qo'mitalar tomonidan tasdiqlangandan keyingina amalga oshirilishi kerak. Bu tizim inson ustida olib boriladigan ilmiy tajribalarni axloqiy nazorat ostiga olishga xizmat qiladi. O'zbekistonda ham bu borada muayyan qadamlar qo'yilmoqda, biroq etik qo'mitalarning faoliyatini yanada mustahkamlash, ularning mustaqilligini ta'minlash va professional darajasini oshirish zarur.

Bioetika rivojining yana bir muhim yo'nalishi — tibbiy xodimlarning kasbiy madaniyatini shakllantirishdir. Shifokor va hamshiralar faqat texnik bilimga emas, balki yuqori darajadagi axloqiy madaniyatga ham ega bo'lishlari lozim. O'zbekistonda tibbiy ta'lim muassasalarida bioetika va deontologiya fanlarining o'qitilishi ana shu ehtiyojdan kelib chiqadi. Bioetika fanining mazmunini milliy madaniyat, an'analar va diniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish esa uning samaradorligini oshiradi. O'zbekistonda bioetika rivojiga jamiyatning ma'naviy muhitini ham muhim omil sifatida ko'rish mumkin. O'zbek xalqiga xos bo'lgan mehr-shafqat, kattalarga hurmat, kasallarga g'amxo'rlik, oilaviy birdamlik kabi qadriyatlar bioetikaning gumanistik mohiyatiga mos keladi. Shu sababli bioetika tamoyillarini joriy etish jamiyatda qarshilikka emas, aksincha, ichki ma'naviy ehtiyojga tayanadi. Biroq ayrim muammolar ham mavjud. Masalan, ayrim hollarda shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatlarda hanuz paternalistik yondashuv ustunlik qilishi mumkin. Bemorning qarorini to'liq hurmat qilish, unga yetarli axborot berish, muolajalar haqida ochiq muloqot olib borish madaniyati hali hamma joyda bir xil darajada shakllanmagan. Bu esa bioetik madaniyatni

yanada rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. [6]. Shuningdek, O'zbekistonda bioetika bo'yicha ilmiy tadqiqotlar soni va sifati ham yetarli darajada emas. Bioetika mustaqil falsafiy yo'nalish sifatida hali keng qamrovli akademik maktabga ega bo'lib ulgurmagan. Bu sohada monografiyalar, ilmiy maqolalar, o'quv qo'llanmalarini ko'paytirish, xalqaro tajribani o'rganish va milliy konsepsiyani shakllantirish dolzarb vazifalardan biridir.

Falsafiy jihatdan O'zbekistonda bioetika rivoji milliy o'zlikni saqlagan holda, global bioetik tamoyillar bilan uyg'unlashishi zarur. Bu jarayon "ko'chirma model" asosida emas, balki ijodiy va tanqidiy yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim. Bioetika O'zbekiston jamiyatida inson sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilishga xizmat qiluvchi mustahkam axloqiy institutga aylanishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda bioetikaning shakllanishi huquqiy islohotlar, tibbiy amaliyot, ta'lim tizimi va milliy ma'naviy qadriyatlar uyg'unligida rivojlanib bormoqda. Bioetika bu jarayonda nafaqat tibbiyot sohasining, balki butun jamiyatning axloqiy madaniyatini yuksaltiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. Abdullaeva M.N. Tibbiyot falsafasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021.
3. Mukhamedova Z.M. Bioetika. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Toshkent davlat stomatologiya instituti, 2018.
4. Shodmonova G.D. Bioetika: muammo va yechimlar. – Toshkent: Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2010.
5. To'lenova K.J. Jamiyat taraqqiyotida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarning o'rni. – Toshkent: Noshir, 2015.
6. Nigmatov A.S. Ekologik etika va bioetika asoslari. – Toshkent: Universitet, 2012.
7. Beauchamp T.L., Childress J.F. Principles of Biomedical Ethics. – Oxford University Press, 2019.
8. Singer P. Practical Ethics. – Cambridge University Press, 2011.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE ROLE OF SOCIAL CONTROL IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Mamatqulov Rashid Pazilbekovich,

Associate Professor, Tashkent State University of Law,

Candidate of Philosophical Sciences

E-mail: mamatqulovrashid5@gmail.com

Abstract. The article examines the place, role, and significance of social control in the life of society. Using the methods of analysis, synthesis, comparison, and critical evaluation, the study highlights how the proper and exemplary assimilation of new values entering social relations under the conditions of a market economy is monitored by members of society. The research is approached from a comprehensive methodological perspective. The paper seeks to reveal the relevance of the topic of social control in societal development, the concept of social control, its elements and agents, as well as the issue of self-control from a contemporary viewpoint. Opinions are presented regarding the mechanisms and methods of implementing social control and their effectiveness. The role of the mahalla institution as an agent of social control is also addressed. Based on the research findings, relevant conclusions and recommendations are provided.

Keywords: society, social, control, norm, value, positive, negative, sanction, democracy, tradition, agent, formal control, informal control.

JAMIYAT YUKSALISHIDA IJTIMOY NAZORATNING ROLI

Mamatqulov Rashid Pazilbekovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti dotsenti

falsafa fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ijtimoiy nazoratning jamiyat hayotida tutgan oʻrni, roli va ahamiyati oʻrganilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy munosabatlarga kirib kelayotgan yangi qadriyatlarning jamiyat aʼzolari tomonidan namunali tartibda oʻzlashtirilishini nazorat qilish analiz, sintez, taqqoslash va tahlil qilish metodlari orqali yoritib berilgan. Ushbu mavzuga kompleks metodologik nuqtai nazaridan yondashilgan. Maqolada jamiyat yuksalishida ijtimoiy nazorat mavzusining dolzarbligi, ijtimoiy nazorat tushunchasi, uning elementlari, agentlari va oʻzini oʻzi nazorat qilish bugungi kun nuqtai nazaridan yoritib berishga harakat qilingan. Ijtimoiy nazoratni amalga oshirish mexanizmlari va usullari ustida va ularning samaradorligi yuzasidan fikrlar bayon qilingan. Mahalla institutining ijtimoiy nazorat agenti masalasi koʻtarilgan. Mavzu boʻyicha tegishli tartibda xulosa va tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlar: jamiyat, ijtimoiy, nazorat, norma, qadriyat, pozitiv, negativ, sanksiya, demokratiya, anʼana, agent, rasmiy nazorat, norasmiy nazorat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N14>

Har qaday jamiyat doimiy oʻzgarish va rivojlanishda. Bu jarayon zamirida ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari oʻrtasidagi mutanosiblik yotadi. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotida fanda qoʻlga kiritilgan yutuqlar, iqlim oʻzgarishlari, ijtimoiy munosabatlarga sunʼiy intellektning kirib kelishi, aholi sonining oʻsib borishi, (demografiya), aholining shaharga koʻchib oʻtish jarayoning tezlashuvi (urbanizm) va energetik resurslarga ehtiyojning kuchayishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday jarayonlar nafaqat kishilar dunyoqarashi, shu bilan birga kishilar oʻrtasidagi ijtimoiy munosabatlarda yangi

qadriyatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Ushbu qadriyatlarni ilmiy nuqtai nazardan o'rganish, yangicha yondashuv asosida tartibga solish davr talabi ekanligini ko'rsatmoqda[1]. Individ va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda ijtimoiy nazoratning o'ri va rolini yangicha dunyoqarash asosida tahlil qilish zaruriyatini taqozo etmoqda.

Ijtimoiylashuv uzoq davom etadigan jarayondir. Ijtimoiylashuv jarayoni – jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan normalarni shaxs tomonidan o'zlashtirishdir. Ushbu jarayonda inson shaxs sifatida shakllanadi, adaptatsiya va tarbiya bosqichlaridan o'tadi. Ijtimoiylashuv jarayoni jamiyat va uning a'zolari tomonidan nazorat qilinadi. Jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlarni namunali tartibda o'zlashtirilishi oila, tengdoshlar, maktab va OAV agentlari ishtirokida amalga oshiriladi va nazorat qilinadi. Jamiyat masshtabida ijtimoiylashuv agentlari asosan ikki vazifani bajaradi. Birinchidan, individ tomonidan madaniy va namunaviy xulq-atvor normalarini o'zlashtirishga yordam beradi[2]. Ikkinchidan, ijtimoiy norma va rollarni o'zlashtirish darajasi va sifatini nazorat qilib boradi. Ushbu nuqtai nazardan kelib chiqadigan bo'lsak, ijtimoiy nazorat jamiyat barqarorligi va yuksalishida ta'minlashda o'z o'ri va ahamiyatiga ega.

Ijtimoiy nazorat mavzusi O.Kont, E.Dyurgeym, M.Veber, R.Park, P.Sorokin, T.Parsons, R.Merton, Dj.Krosbi va S.Frolov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

E.Dyurgeym jamiyatning ijtimoiy birdamligini va hamjihatligini ta'minlash maqsadida jamiyatni nazorat qilishning ikki usulini taklif qiladi. Birinchidan: jamiyatning mexanik birdamligini saqlash uchun jamiyat tomonidan qabul qilingan xulq atvor normalariga rioya qilmagan jamiyat a'zolariga nisbatan tashqi nazorat, jazo qo'llash (repressiv) huquqidan foydalanishni. Ikkinchidan: organik birdamlikni ta'minlash uchun tiklash (restitutiv) huquqidan foydalanishni taklif etadi. M.Veber jamiyat ijtimoiy tartibni ta'minlash uchun legitimlik turlarni ilgari suradi. 1. Ratsional (qonunlarga rioya etish va bo'ysunish). 2. An'anaviy (an'analarga bo'ysunish). 3. Xarizmatik (yuksak qobiliyatga ega bo'lgan donishmand shaxslarga bo'ysunish). T.Parsons o'z ta'limotida ijtimoiy tartib g'oyasini ilgari suradi[3]. Jamiyatda ro'y beradigan konfliktlar ustidan tomonlar o'rtasidagi kelishuvlar (konsensus) dominantligini ko'rsatib berishga harakat qiladi. Jamiyat ijtimoiy tartibini saqlash asosini umum tomonidan qabul qilingan qadriyatlarga nisbatan kelishuvchanlik munosabat tashkil etishini ta'kidlab o'tadi. Shu bilan birga T.Parsons jamiyat muvozanatiga erishish ikki yo'lini ko'rsatib beradi. 1. Ijtimoiylashuv jarayoni yordamida jamiyat qadriyatlarini bir avloddan ikkinchi avlodga yetkazib berish (oilalar orqali). 2. Ijtimoiy nazoratning turli xil mexanizmlarini yaratish. R.Park esa ijtimoiy nazoratning quyidagi uchta shaklini ko'rsatib berish orqali jamiyat ijtimoiy tartibini ta'minlash mumkin deb hisoblaydi. Bular elementar sanksiyalar, ijtimoiy fikr va ijtimoiy institutlar orqali jamiyat a'zolarining xatti-harakati va xulq-atvoriga maqsadli ta'sir ko'rsatish orqali nazorat qilishni ilgari suradi[4]. P.Sorkin fikricha jamiyat sog'lom tartibda rivojlanishi uchun ijtimoiy nazoratning jazolash va rag'batlantirish usullaridan foydalanishni taklif etadi. S.Frolov ijtimoiy nazorat ijtimoiylashuv, guruhlar bosimi va majburlov orqali amalga oshirilishini ta'kidlaydi. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki ijtimoiy nazorat mavzusi tarixiy taraqqiyot davomida bahsli va munozarali bo'lib kelgan.

Ijtimoiy nazorat – jamiyatning sog'lom ijtimoiy tartibini ta'minlash maqsadida individ xatti-harakati va xulq-atvoriga maqsadli ta'sir ko'rsatishdir. Ijtimoiy nazorat yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etib, ularning xatti-harakati va xulq-atvoriga maqsadli ta'sir ko'rsatishning eng asosiy bo'g'ini hisoblanadi[5]. Agar nazorat bir kishi tomonidan amalga

oshirilsa, individual xarakterga, jamoa tomonidan (oila, do'stlar guruhi, tashkilot va institutlar) amalga oshirilsa ijtimoiy xarakterga ega bo'ladi.

Ijtimoiy nazorat ikki elementdan tashkil topadi. Xususan, ijtimoiy norma va ijtimoiy sanksiya.

Ijtimoiy norma-jamiatda shaxs xatti-harakati va xulq-atvorini to'g'ri tashkil etish to'g'risidagi qoidalar yig'indisi hisoblanadi.

Ijtimoiy sanksiya-shaxs xatti-harakati va xulq-atvorini ijtimoiy normaga to'g'ri rioya qilishga yordam beruvchi chora ko'rish va rag'batlantiruvchi vositadir.

Ijtimoiy nazorat jamiyat taraqqiyoti barqarorligini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi. Uning ta'sir kuchi kamayishi va ijtimoiy munosabatlarda ishtiroki sustligi jamiyatda anomiya holatini keltirib chiqarishi mumkin. Yuqorida bildirilgan mulohazalardan kelib chiqib, ijtimoiy nazorat jamiyat masshtabida ikki asosiy funksiyani bajaradi:

- himoyalovchi funksiya;
- barqarorlikni ta'minlovchi funksiya.

Ushbu funksiyalar to'liq amal qilishi jamiyatni yemiruvchi kuchlardan saqlash va himoya qilishning foydali vositasi hisoblanadi.

Ijtimoiy norma o'z ko'lamiga ko'ra ikki turga bo'linadi.

Birinchi tur – bunday normalar kichik guruhlarda vujudga keladi va amal qiladi (do'stlar kompaniyasi, oila, ishchi brigadalari va sport komandalari). Bunday holatlar ko'p hollarda guruh odatlar tusida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi tur – bunday normalar katta guruhlar va jamiyat masshtabida vujudga keladi va amal qiladi. Bunday normalar jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan urf-odat, an'analar, axloqiy va qonunlar ko'rinishida namoyon bo'lishi mumkin. Ushbu holat ijtimoiy xarakterga ega bo'ladi.

Ijtimoiy normalar jamiyat miqyosida quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi. Bular:

- ijtimoiy integratsiyaga yordam beradi va ta'sir ko'rsatadi;
- ijtimoiy rolni bajarishda xulq-atvor etaloni bo'lib xizmat qiladi;
- deviant xulq-atvorni nazoratga olishga yordam beradi;
- ijtimoiy sistema barqarorligini ta'minlaydi.

Bundan tashqari ijtimoiy norma ma'lum bir individning jamiyat a'zolari oldidagi majburiyatini belgilab beradi. Shu bilan birga individ jamiyatning boshqa a'zolaridan mana shunday majburiyat munosabatini kutadi[6]. Bunday jarayon jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarda tartiblilikni ta'minlaydi.

Xulosa tarzida shuni ta'kidlash mumkinki, ijtimoiy norma jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan tartib-qoidalar va qadriyatlarni qo'riqlaydi va himoya qiladi.

Jamiyat a'zolari tomonidan ijtimoiy normalarga rioya qilish nuqtai nazaridan ularga nisbatan salbiy va ijobiy sanksiyalar qo'llanishi mumkin. Ijtimoiy sanksiyaning asosiy vazifasi, jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan normalarni qo'riqlab turishdir.

Ijtimoiy sanksiya – jamiyat a'zolarining ijtimoiy normalarga rioya qilishga undovchi, rag'batlantiruvchi va chora ko'ruvchi vositadir. Ijtimoiy sanksiyaning asosiy vazifasi jamiyat a'zolarida konformistik xulq-atvorni shakllantirishdan iborat.

Sanksiyaning asosiy to'rtta turi mavjud: ijobiy, salbiy, rasmiy va norasmiy. Agar biz ushbu to'rtta turni bir biri bilan uyg'unlashtirsak quyidagi turlar kelib chiqadi:

1. Rasmiy ijobiy sanksiya.
2. Norasmiy ijobiy sanksiya.

3. Rasmiy negativ sanksiya.

4. Norasmiy negativ sanksiya.

Rasmiy ijobiy sanksiya – jamiyat a'zolari xatti-harakati va xulq-atvorini rasmiy tashkilotlar tomonidan qo'llab quvvatlanishi (hukumat, muassasalar, ijodiy uyushmalar va h.k.). Masalan, jamiyat a'zolarini hukumat tomonidan taqdirlash, davlat mukofotlari va stipendiyalar, ilmiy unvonlarni topshirish, yubiley kunlarini nishonlash, faxriy yorliqlar topshirish va boshqalar.

Norasmiy ijobiy sanksiya – jamiyat a'zolari xatti-harakati va xulq-atvorini jamoat tashkilotlari (jamoatchilik, mahalla, do'stlar guruhi va h.k.) tomonidan e'tirof etilishi. Masalan, shon-shuhratga, hurmat va e'zozga, faxr va iftixorga loyiq topilishi, turli tadbir va bayramlarda faxriy mehmon sifatida ishtirok etishi[7].

Rasmiy salbiy sanksiya – kishilar xatti-harakati va xulq-atvoriga nisbatan yuridik qonunlar, hukumat qarorlari va ma'muriy yo'riqnomalar orqali chora ko'rish. Masalan, fuqarolik huquqidan mahrum qilish, qamoq jazosi, jarima, mol-mulkni musodara qilish, ishdan ozod qilish, lavozimni pasaytirilishi va boshqalar.

Norasmiy salbiy sanksiya – kishilar xatti-harakati va xulq-atvoriga nisbatan norasmiy tashkilotlar (jamoatchilik, mahalla va do'stlar guruhi) tomonidan chora ko'rish. Masalan, jamoatchilik orasida mish-mish tarqatish, tuhmat, pamflet va felyeton yozish, arz qilish, laqab quyish, munosabatlarni to'xtatish, izza qilish, jamoatchilikdan ajratib qo'yish va h.k.

Yuqorida bildirilgan fikr va mulohazalardan shuni xulosa qilish mumkinki, ijtimoiy sanksiya ijtimoiy nazoratning asosiy qismi va ajralmas qismidir. Ijtimoiy norma va ijtimoiy sanksiya o'zaro bog'liqlikda va birlikda o'zini to'laligicha namoyon qiladi.

Jamiyat a'zolari o'z xatti-harakati va xulq-atvorini umum tomonidan qabul qilingan me'yorlar asosida muvofiqlashtiradi. Ijtimoiylashuv jarayonida jamiyat a'zolari tomonidan ijtimoiy normalar qat'iy tartibda o'zlashtirib boradi. Ba'zi hollarda ijtimoiy normalarga amal qilmaslik salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin[8]. Masalan, o'z do'stiga hasad qilish, o'z yaqin odamiga o'lim tilash hollarida namoyon bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda shaxsda ichki nazorat hamda umum tomonidan qabul qilingan normalar o'rtasida konflikt jarayoni kelib chiqishi mumkin. Shaxs ichki dunyosida noqulay ahvol kelib chiqishi, aybdorlik hissi vujudga kelishi vijdon kategoriyasini yuzaga chiqishiga sabab bo'ladi. Vijdon ichki nazorat ko'rinishi hisoblanadi. Vijdon ong tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Jamiyat a'zolari xatti-harakati va xulq-atvorini nazorat qilishni eng qulay va samarali vositasi ong orqali amalga oshiriladi. Ong uzoq davom etadigan ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadi. Bu jarayonda shaxs o'z ong osti faoliyati bilan doimiy ravishda kurashib keladi. Ijtimoiy nazoratning 80 foizi o'zini o'zi nazorat qilish orqali amalga oshiriladi. Qaysi jamiyatda uning a'zolari tomonidan o'zini o'zi nazorat qilish darajasi yuqori bo'lsa o'sha jamiyatda tashqi nazoratga ehtiyoj kam bo'ladi[9]. Agar bu holatning aksi bo'lsa, ya'ni jamiyatda o'zini o'zi nazorat qilish saviyasi past bo'lsa bunday jamiyatlarda tashqi ijtimoiy nazoratga muhtojlik seziladi (masalan, davlat, huquqni muhofaza qilish organlari, armiya va sud).

Ijtimoiy nazoratning rasmiy va norasmiy agentlari.

Tashqi nazorat – umum tomonidan qabul qilingan xulq atvor normalar, qonunlarga rioya etish kafolatini beruvchi institutlar va mexanizmlar yig'indisidir.

Tashqi nazorat ikki turga bo'linadi:

1. Rasmiy nazorat.

2. Norasmiy nazorat.

Rasmiy nazorat — ma'lum bir individ yoki ijtimoiy guruh xulq atvori va xatti-harakati rasmiy tashkilotlar (sud, ta'lim, armiya, hukumat, siyosiy partiyalar va ommaviy axborot vositalari) tomonidan nazorat qilinadi. Qo'llab-quvvatlanish yoki qoralanish nuqtai nazardan baholanadi.

Norasmiy nazorat — ma'lum bir individ yoki guruh xulq-atvori va xatti-harakati oila, qarindoshlar, do'stlar jamoa va jamoatchilik fikri tomonidan nazorat qilinadi. Ushbu agentlar orqali ularning xulq atvori qo'llab-quvvatlanishi yoki qoralanishi mumkin[10].

Bugungi kunda jamiyat yuksalishida, norasmiy nazorat agenti sifatida mahalla institutining roli va o'rni ortib bormoqda. "Bir bolaga yetti mahalla ota-ona" tamoyili asosida ijtimoiy nazorat mexanizmini ishlab chiqish va uni amaliyotga joriy etish orqali jamiyat yuksalishini ta'minlash eng asosiy masalalardan biri ekanligini ko'rsatmoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, jamiyatda rasmiy va norasmiy ijtimoiy nazoratni uyg'unlashtirish orqali eng maqbul mexanizmni ishlab chiqish, mahalla instituti ijtimoiy nazorat agenti sifatidagi o'rni va ahamiyatini tizimli ravishda o'rganish lozimdir. Jamiyatda o'zini o'zi nazorat qilish qancha yuqori darajada bo'lsa, bunday jamiyatda demokratik jamiyat qurish shuncha faollashadi. Har bir jamiyat a'zosi o'z fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'ladi. Inson hayoti va qadri eng yuqori pog'onaga ko'tariladi. Zero, bunday holat jamiyat yuksalishi va birdamligini ta'minlaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sh.Toshpo'latov Sotsiologiya. Darslik. – Toshkent: TDYUU. 2023 // 91-112 b.
2. K.D.Ibragimov. Sotsiologiya. Uchebnoye posobiye / K.D.Ibragimov. – Tashkent: TGYUU, 2023. // 138-155
3. B.Aliyev va boshqa. Sotsiologiya. O'quv qo'llanma. - T. 2005-y. 112 – 137 b.
4. E.Giddins Sotsiologiya. O'quv qo'llanma. - T. 2002-y. 111 – 183 b.
5. Sotsiologiya. Obshiy kurs. Uchebnik. - M. 2006 g. 332 – 348 c.
6. V.Dobren'kov, A.Kravchenko. Sotsiologiya. Uchebnik. - M. 2006 g. 621-634 s.
7. M.Qirg'izboyev. Sotsiologiya. O'quv qo'llanma. - T. 2017-y. 250 – 262 b.
8. Dyurkgeym, E.Jamiyatda mehnat taqsimoti haqida (De la division du travail social). — Moskva: Nauka, 1991.
9. Veber, M.Xo'jalik va jamiyat: tushunuvchi sotsiologiya ocherklari (Wirtschaft und Gesellschaft). — Moskva: Nauka, 2005.
10. Frolov, S.S. Sotsiologiya: darslik. — Moskva: Gardariki, 2004.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL CONTENT AND HISTORICAL ROOTS OF THE CONCEPT OF SPIRITUAL PERFECTION

Shadimetov Mahmudjon Negmatjanovich

Teacher of the University of Science and Technology, independent researcher

Abstract. The article scientifically substantiates the philosophical content and historical roots of spiritual perfection. In the history of human thought, the question of spiritual perfection has always been one of the important philosophical and moral problems. Issues of human self-knowledge, the improvement of one's inner world, and the attainment of moral and spiritual maturity have continuously developed from ancient philosophical teachings to modern socio-philosophical concepts. In the history of philosophical thought, the question of spiritual perfection was interpreted differently in various eras and cultures. The article scientifically substantiates the concept of spiritual perfection in the works of great thinkers of antiquity, as well as in Eastern and Western philosophy.

Keywords: spiritual perfection, science, knowledge, Islamic philosophy, Tasawwuf, modern approaches, enlightenment, metaphysical, ontological, reason.

RUHIY KAMOLOT TUSHUNCHASINING FALSAFIY MAZMUNI VA TARIXIY ILDIZLARI

Shadimetov Mahmudjon Negmatjanovich

Fan va texnologiyalar universiteti o'qituvchisi, mustaqil izlanuvchi,

<http://www.orcid.org/0009-0002-5146-0421>

e-mail: shadimetovm@bk.ru

Annotatsiya. Maqolada ruhiy kamolotning falsafiy mazmuni va tarixiy ildizlari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Insoniyat tafakkuri tarixida ruhiy kamolot masalasi doimo muhim falsafiy va ma'naviy muammolardan biri bo'lib kelgan. Insonning o'zligini anglash, ichki dunyosini takomillashtirish, axloqiy-ruhiy yetuklikka erishish masalalari qadimgi falsafiy ta'limotlardan tortib, zamonaviy ijtimoiy-falsafiy qarashlargacha uzviy ravishda rivojlanib kelmoqda. Falsafiy tafakkur tarixida ruhiy kamolot masalasi turli davr va madaniyatlarda o'ziga xos tarzda talqin qilingan. Maqolada antik davr, Sharq va G'arb falsafasining buyuk mutafakkirlari ijodida ruhiy kamolot tushunchasi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Kalit so'zlar: ruhiy kamolot, ilm, fan, islom falsafasi, tasavvuf, zamonaviy yondashuvlar, ma'rifat, metafizik, ontologik, aql.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N15>

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida ruhiy kamolot masalasi yanada dolzarblashib bormoqda. Texnologik taraqqiyot sharoitida insonning ma'naviy olami, axloqiy qadriyatlari va ruhiy barqarorligini saqlab qolish masalasi muhim ilmiy muammoga aylangan. Shu sababli ruhiy kamolot tushunchasining falsafiy mazmuni va tarixiy ildizlarini chuqur tahlil qilish, uni zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan boyitish dolzarb vazifalardan biridir.

Kirish. Ruhiy kamolot tushunchasi insonning nafaqat shaxsiy hayotida, balki jamiyat taraqqiyotida ham muhim o'rin egallaydi. Ruhiy kamolot insonning ma'naviy dunyosi, axloqiy fazilatlari, tafakkuri va e'tiqodi bilan bevosita bog'liq bo'lib, u shaxsning o'z ustida izchil

ishlashi, bilim va ma'rifatga intilishi, nafsoniy istaklarni jilovlash hamda ijtimoiy mas'uliyatni anglash jarayonida shakllanadi. Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida ruhiy kamolot masalasi yanada dolzarblashib bormoqda. Texnologik taraqqiyot sharoitida insonning ma'naviy olami, axloqiy qadriyatlari va ruhiy barqarorligini saqlab qolish masalasi muhim ilmiy muammoga aylangan. Shu sababli ruhiy kamolot tushunchasining falsafiy mazmuni va tarixiy ildizlarini chuqur tahlil qilish, uni zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan boyitish dolzarb vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Islom falsafasi (falsafa-hikmat): Abu Naql (al-Farabi, Ibn Sino) kabi mutafakkirlarda inson kamoloti ma'nolari — aql, ma'rifat va etik xususiyatlarning uyg'unligi sifatida ko'rilgan. Ibn Sinoning inson kamoloti haqidagi g'oyalari — jismonan va ruxan kamolatning o'zaro bog'liqligi; nafaqat fazilat, balki inson ruhi va aqlining rivojlanishi muhim [1, 45-58-bb.].

Tasavvufiy (ma'rifi) modellar: Tasavvufda «ruhiy kamolot» (komil inson, insoni kamil) — bu Allohga yaqinlashish, nafsni poklash va muhabbat/ma'rifat orqali ro'yobga chiqadi. Ibn Arabiy va boshqa sufiy mutafakkirlarda komil inson g'oyasi metafizik va ontologik jihatdan tushuntirilgan [2, 112-118-bb.].

Axloqiy-siyosiy yondoshuvlar: Yusuf Xos Hojib kabi Oriental/Markaziy Osiyo fikrlarida ruhiy kamolot – nafaqat individual, balki ijtimoiy-siyosiy mas'uliyat sifatida ham qaralgan. Bu nuqtai nazar rivojlangan jamiyat modelini ham o'zida aks ettiradi [3, 67-73-bb.].

Antik davr (Yunon): Platonning "Respublika"sida insonning ruhiy-axloqiy tarkibi va ideal davlatdagi «kamol shaxs» tasviri — keyingi davrlarda inson kamoloti tushunchasining asosiy manbalariga kirdi.

Hind va boshqa sharq an'analari (qisman): Hind falsafiy va buddiy an'analarda ham ruhiy kamolot — meditatif va etik rivojlanish orqali erishiladigan maqsad.

Islomning ilmiy va tasavvufiy maktablari:

Abu Nasr Forobiy va falsafiy maktabi: axloq, mahorati va aql o'rtasida bog'liqlik.

Ibn Sino (Avicenna): insonni butunlikda ko'radi: ruh va jismning uyg'unligi, nafsning kamolga yo'naltirilishi [4, 89-95-bb.].

Al-G'azoliy: aql va ma'rifatning birligi; tasavvufiy poklanish va falsafiy tanqid orqali ro'yona etish; al-G'azoliyning asarlari islom falsafisida ruhiy kamolotni tushunishda muhim ahamiyatga ega [5, 35-41-bb.].

Ibn Arabiy va «komil inson»: metafizik-birlik (vahdatul vujud) nuqtai nazaridan komil inson — butun borliqning mukammal aksini tashkil etadi.

Markaziy Osiyo va mahalliy mualliflar: Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar, shuningdek Beruniy va Aziziddin Nasafiy kabi fikrlar - ruhiy kamolotning mahalliy va xalq orasidagi interpretatsiyasini beradi. O'zbek-va-toshkent maktablari (xulasalar, maqolalar)da ruhiy kamolot - madaniy, estetik va axloqiy jihatlarni ham o'z ichiga oladi [6, 134-140-bb.].

Zikr, riyazat va ma'rifat — ruhiy kamolotning usullari. So'fiy an'analarda nafsni poklash (النَّفْسُ تَرْكِيَّةٌ), dilni pok qilish va Alloh bilan bog'lanish harakatlari muhim. Bu harakatlar ruhdagi nazorat, muvozanat, va axloqiy rivojlanishni ta'minlaydi [4, 96-b.].

So'fi Olloyor (1644–1724) — o'zbek tasavvuf adabiyotining yirik namoyandasi bo'lib, u tasavvufiy va axloqiy mazmunli she'riy asarlar orqali ruhiy kamolot haqidagi nazariy g'oyalarni o'zbek adabiy an'anasiga juda kuchli ta'sir ko'rsatgan shaklda kiritgan mutafakkir shoir

hisoblanadi [7, 12-b.]. Olloyorning ijodida ruhiy kamolot — nafaqat diniy rituallar to'plami emas, balki inson qalbining ichki tozaligi va ma'naviy yondashuvi sifatida talqin etilib, uning rivojlanishi uchun zikr, riyazat va ma'rifatning o'rni katta muhimlik kasb etadi [8, 40-44-bb.].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada falsafada umumiylik va xususiylik, analiz va sintez, tarixiylik hamda mantiqiylik kabi ilmiy usullari qo'llanilgan.

Tahlil va natijalar. Olloyor adabiy asarlarida inson ruhining poklanishi va ma'naviy yuksalishi tarkibiy qismlarini tasviri qiladi. U zikr (Allohni yod etish) orqali insonning kalbdagi g'ofillikdan chiqishi, nafsni riyazat (o'zini nazorat qilish) orqali poklashi va ma'rifat (ilohiy bilim va haqiqatni anglash) orqali haqiqatga yetishini ta'kidlaydi [9, 31-35-bb.]. Bu g'oyalar Olloyorning she'rlarida va tarbiyaviy asarlarida insonning ruhiy kamolot yo'lining amaliy bosqichlari sifatida bayon qilinadi.

Olloyorning tasavvufiy qarashlarida ruhiy kamolot — bu nafsning doimiy ravishda nazorat qilinishi va kalbni zikr bilan tozalashdan iborat. Uning fikriga ko'ra, zikr inson qalbini Allohning zotiga yaqinlashtirish vositasi sidiq imon, yumshoq axloq va ma'rifatga yetishishni talab qiladi. Shu jihat oldingi tasavvufiy maktablarda ham keng yoritilgan bo'lib, zikrning ma'naviy ta'siri shaxsning ichki barqarorligi va jamoatchilik salomatligi bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rsatilgan [10, 44-48-bb.].

Olloyor ijodida ruhiy kamolot nafsni riyazat orqali taslim etishni ham o'z ichiga oladi. Riyazat nafsni chiroyli nazorat qilish, dunyoviy istaklardan voz kechish va aql ravishida ma'naviy xolatni saqlashdir. Bu yo'lda inson nafsning zararli xisssyotlari bilan munozara qilib, o'zini tozalashga intiladi. Bu holat Olloyor she'rlarida ko'p marta tasvirlangan holda, insonning ichki tinchlik va poklik sohibi bo'lishi uchun muhim tanlangan bosqich sifatida keltiriladi.

Maorifat (ilohiy bilim) Olloyorning nazariyasida ruhiy kamolotning eng yuqori nuqtasi sifatida qaraladi. Uning ta'limotida ma'rifat so'zi nafaqat bilim tushunish, balki Allohni kalbda tasavvur qilish va botinni ravshan qilish ma'nosini anglatadi. Bu bosqichda inson nafaqat tashqi qonuniyatlarni, balki ichki ma'naviy haqiqatlarni ham o'z qalbi orqali anglaydi. Shunday qilib, So'fi Olloyor tasavvufiy muzokaralarida ruhiy kamolotni zikr, riyazat va ma'rifat kabi uch tur tasavvufiy amallar orqali amalga oshiriladigan jarayon sifatida ifodalaydi. Bu yondashuv nafaqat shaxsiy ma'naviy rivojlanish, balki jamoatchilik ruhiyatini mustahkamlashda ham muhim bo'lgan umumiy tasavvufiy falsafani o'z ichiga oladi.

Komil inson (كامل إنسان) g'oyasi: Bu g'oya tahlil qilinganda, uning ontologik-metafizik mazmunini ko'rib chiqish lozim — inson faqat ijtimoiy mavjud emas, balki ma'naviy-ma'rifiy nuqtai nazardan butun barcha mavjudlik bilan bog'liq nuqta sifatida ko'riladi [12, 112-118].

Alisher Navoiy va adabiy-etik qarashlar: Navoiy poetik va etik ijodida muhabbat, insonning ichki pokligi, ma'rifat va axloq asoslariga katta e'tibor berilgan. Bu yondashuv ruhiy kamolotning madaniy va estetik jihatlarini ochib beradi [13, 134-140-bb.]. Alisher Navoiy (1441–1501) o'rta asr Sharq adabiyotining buyuk shoiri va mutafakkiri sifatida insonning ma'naviy kamoloti, axloqiy fazilatlar va uning ichki pokligi kabi mavzularni poetik va axloqiy ijodida chuqur aks ettirgan. Navoiyning ijodida muhabbat faqat romantik yoki hissiy holat emas, balki inson qalbidagi poklik, haqiqatga intilish hamda ma'rifatga erishish mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Masalan, uning "Nasoyim ul-muhabbat" asarida muhabbat masalasi nafaqat insonlar o'rtasidagi munosabatlardan iborat, balki ruhiy yuksalish va ma'naviy poklanishning haqiqiy yo'li sifatida ko'rsatiladi [14, 423-424-bb.].

Navoiyning poetik lirikasida muhabbat ko'p vaqtlar Allohga muhabbat va insonning nafsini tarbiyalash bilan bog'liq ma'naviy tengliklarda ifoda topadi. Bu borada nafsoniy talablar cheklanishi va ruhiy lazzatga intilish haqidagi qarashlar ham mavjud bo'lib, ular o'zining she'rlarida axloqiy mustaqillik va ichki poklikni targ'ib etadi [15, 17-18-bb.].

Ilmiy tahlillar Navoiyning axloqiy-ma'rifiy qarashlarini ham alohida o'rganib, uning inson va ummat uchun ma'naviy kamolot yo'lini ochuvchi ustoz sifatida ko'rilishini ta'kidlaydi. Uning badiiy va nazmiy asarlarida adolat, haqiqat, insonparvarlik, hamdo'stlik va poklik kabi qadriyatlar ma'naviy kamolotning asosiy elementlari sifatida qaraladi [16, 303-304-bb.].

Bundan tashqari, Navoiy ijodida ma'rifat, ya'ni bilim va xalqqa ma'naviy tafsilotlar yetkazish roli ham katta. Uning «Xazoyin ul-maoniy» va boshqa asarlarida ilohiy ilmning ahamiyati, insonning ichki voqealikni anglashi va hayotning ma'naviy jihatlarini anglash yo'li mudom ta'kidlangan. Shuning uchun Navoiyning poetik merosi insonni nafaqat estetik ruhda, balki axloqiy va ma'rifiy jihatdan poklashga da'vat etadi [17, 519 b.]. Shunday qilib, Navoiy poetik ijodida muhabbat, ma'rifat va axloq insonning ichki pokligi va ma'naviy yuksalishi bilan chambarchas bog'langan murakkab etik tizimni tashkil qiladi. Bu tizim hayotni inson uchun ma'no va ma'rifat manbai sifatida qarashga, nafsni tarbiyalash va jamiyatga foydali shaxs sifatida xizmat qilishga chaqiruvchi muhim konsepsiyadir.

Muhim mahalliy manbalar: Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Aziziddin Nasafiy kabilarning asarlari markaziy osiyoliklar uchun ruhiy kamolotning tarixi va shakllanishida o'ziga xos asos bo'lgan [18, 73-80-bb.].

Tasavvufda ruhiy kamolot: zikr, riyozat va ma'rifat. Tasavvufiy ta'limotda ruhiy kamolot insonning Allohga yaqinlashuvi bilan bog'liq. Bu yo'lda asosiy usullar sifatida: yikr — qalbni poklash va ongni ilohiy huzurga yo'naltirish, riyozat — nafsni cheklash, sabr va iroda tarbiyasi, ma'rifat — ichki anglash va haqiqatni qalban idrok etish alohida ahamiyat kasb etadi.

Muhyiddin Ibn Arabiy ta'limotida ruhiy kamolot «Komil inson» g'oyasi orqali ifodalanadi. Uning fikricha, komil inson - butun borliqning ilohiy aksini o'zida mujassam etgan mavjudotdir. Ibn Arabiy insonni nafaqat ijtimoiy sub'ekt, balki kosmik-metafizik markaz sifatida ko'radi. Ruhiy kamolot orqali inson o'zining ilohiy mohiyatini anglaydi. Markaziy Osiyoda ruhiy kamolot g'oyasi Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy asarlarida muhim o'rin tutgan. Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida axloq, bilim va mas'uliyat uyg'unligini kamolot mezoni sifatida ko'rsatadi. Alisher Navoiy ijodida muhabbat, inson qalbinin pokligi va ma'rifat ruhiy kamolotning estetik-axloqiy asosi sifatida talqin qilinadi. Hozirgi psixologik va pedagogik tadqiqotlarda ruhiy kamolot: sub'ektiv farovonlik, ma'naviy qoniqish, psixologik barqarorlik bilan bog'lab o'rganiladi. Ta'lim tizimida esa ruhiy kamolot tarbiyaviy jarayonning muhim vazifasi sifatida qaraladi [19, 998-1002-bb.]. Manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ruhiy kamolot — aql, axloq, ma'rifat va ijtimoiy mas'uliyat uyg'unligidan iborat ko'pqirrali fenomendir.

Markaziy Osiyo an'analari va klassik islom-falsafasi bu tushunchani chuqur falsafiy, axloqiy va ma'naviy mazmun bilan boyitgan. Markaziy Osiyo an'analari va klassik islom-falsafasi ruhiy kamolot tushunchasini boyitishda o'z o'rnini saqlab qolgan. Ruhiy kamolot jarayonida shaxs nafsini poklash (النَّفْسُ تَرْكِيةً), axloqni sayqallash (الأَخْلَاقُ تَحْزِيْبٌ) va ma'rifat (مَعْرِفَةٌ) orqali ichki muvozanat va mas'uliyatni shakllantiradi [20, 81-87-bb.]. Bu jarayon shaxsning stressga chidamliligi, ijtimoiy munosabatlarda barqarorligi va sub'ektiv yaxshi bo'lish hissiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, ruhiy kamolotning tarbiyaviy va pedagogik jihatlarini maktab va oila muhitida jamoatchilik salomatligini mustahkamlashda muhim omil sifatida qaraladi.

Xulosa va takliflar. Ruhiiy kamolot va jamoatchilik salomatligi o'rtasida o'zaro ta'sir mavjud bo'lib, shaxsiy ma'naviy rivojlanish jamoatchilik psixologik barqarorligini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Bu bog'liqlik falsafiy, tasavvufiy va psixologik tadqiqotlar bilan asoslangan. Madaniy kamolot va jamiyatni talqin qilishda madaniy-konservativ va modernist yondashuvlar o'rtasida chuqur farq mavjud. Bu farq asosan o'tmish merosini saqlash va yangilik, islohot va progresqa intilish tamoyillariga asoslanadi, va madaniyatshunoslik hamda ijtimoiy fanlar adabiyotida keng muhokama qilinadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Human Perfection in Ibn Sina's Philosophical Works. – Tashkent: Biruni Journal, Biruni Journal of Eastern Philosophy and Culture. 2021. - №2. – B. 45–58.
2. Ibn Arabi M. Komil inson tushunchasi. – Qozon: Илмий-амалий конференция материаллари. - 2018.- B. 112-118.
3. Obidov A.Sh. Saididdin al-Farg'oni va Yusuf Xos Hojib ijodida ma'naviy-axloqiy kamolot masalalari. Илмий мақола. – Тошкент: ORIENS, Халқаро илмий конференция тўплами, 2022. – B. 67–73.
4. Aziziddin Nasafiy. Tasavvufiy ta'limotida komil inson g'oyasi. – Samarqand: InLibrary, 2019. Илмий журнал. – B. 89-95.
5. Shukurova N. Solikning ruhiy-ma'naviy kamolotida sabr tushunchasi va uning psixologik tadqiqi Society and Innovations jurnali. - 2023. - B. 35–41.
6. Alisher Navoiy va ruhiy kamolot masalasi. – Anqara: Global Conferences, Xalqaro konferensiya materiallari, 2021.– B. 134–140.
7. Sufi Olloyor (1644–1724) // Ma'lumotlar: ijodiy va tasavvufiy meros, shoir haqida. - 2012. - B. 12.
8. Qarshiyev I. Mutafakkir Sufi Olloyorning ijtimoiy-ma'naviy va diniy-ahloqiy merosi // Eurasian Journal of Academic Research. - 2022. - Vol. 2(12). - B. 40-44.
9. Doniyorova M. The Heritage of Sufi Olloyor: The Religious-Educational and Ethical Significance of the work of "Sabot Ul-Ojizin" // European International Journal of Philological Sciences. - 2025. - Vol. 5(03). - B. 31-35.
10. The heritage of sufi olloyor: the religious-educational and ethical significance of the work of "Sabot Ul-Ojizin" (maqola, pedagogics versiyasi) // European International Journal of Pedagogics. - 2025. - Vol. 5(03). - B. 44-48.
11. Doniyorova M. T. The heritage of sufi olloyor: the religious-educational and ethical significance of the work of "Sabot ul-Ojizin" // European International Journal of Pedagogics. - 2025. - Vol. 5(03). - Pp. 31-35.
12. Ibn Arabi Muhyiddin. Komil inson (al-Insān al-Kāmil) tushunchasining ontologik va metafizik mazmuni. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. - Gisconf, 2018. - B. 112-118.
13. Alisher Navoiy ijodida ma'naviy-axloqiy kamolot va komil inson g'oyasi. - Toshkent, Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.- 2021. - B. 134-140.
14. Omonova O'g'iljon Ilxombek qizi. Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asari. Ilm-fan yangiliklari konferensiyasi. - Vol. 8 No. 02. - 2025. - B. 423-424.
15. Mahmudova M. Moral Values in the Works of Alisher Navoi and Methods of Instilling Them in Students. Problems and Solutions at the Stage of Innovative Development of Science, Education and Technology. - Vol. 2. - No. 9. - 2025. - B. 17-18.
16. Uzaqova L.A. The Educational Significance of Moral Values in the Works of Alisher Navoi. Ilm-fan yangiliklari konferensiyasi. - Vol. 9. - N. 01. - 2025. - B. 303-304.
17. Navoi Alisher. Nasoyim ul-muhabbat: min shamoyim il-futuvvat. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1990. - Tom 17. - 519 b.

18. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig asarida ma'naviy-axloqiy kamolot masalalari // Alfraganus University Portfolio. - 2021. - B. 73-80.
19. Radjapov R. R., Pirnazarov R. A. Psychological Approaches to the Development of Spiritual Immunity in Youth // Multidisciplinary Journal of Science and Technology. — 2025. — Vol. 5 №5. — B. 998–1002.
20. Nasafiy A. Komil inson va ruhiy kamolot g'oyasi tasavvufiy manbalarda // InLibrary. - 2019. - B. 81-87.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

ONTOLOGICAL INTERPRETATION OF THE ESSENCE OF COSMOGENIC, TECHNOGENIC, AND ANTHROPOGENIC CIVILIZATIONS

Ochilov Jamshid Abdurashidovich

Associate Professor (PhD), Institute for Advanced Training and Retraining in the Religious and Educational Sphere,

Independent Researcher at Samarkand State Pedagogical Institute

E-mail: j.ochilov@gmail.com

Abstract. This article analyzes the ontological essence of cosmogenic, technogenic, and anthropogenic civilizations. The cosmogenic approach emphasizes the harmony between humans and nature as well as ecological sustainability; the technogenic approach focuses on development through scientific and technological potential; while the anthropogenic approach prioritizes the spiritual and social potential of human beings. The article highlights that the integration of these three approaches is of great importance for a deeper understanding of modern civilization and for assessing the prospects of sustainable development.

Keywords: cosmogenic civilization, technogenic civilization, anthropogenic civilization, existential dimension, rhythm, ontology, globalization of technogenic civilization, determining factors, human factor, spiritual and moral values, technological determinism, technological culture, anthropo-technogenic culture, technogenic thinking.

KOSMOGEN, TEXNOGEN, ANTROPOGEN SIVILIZATSIYALAR MOHIYATINING ONTOLOGIK TALQINI

Ochilov Jamshid Abdurashidovich

Diniy-ma'rifiy sohada malaka oshirish va qayta tayyorlash instituti (PhD) dotsenti,
Samarqand davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada kosmogen, texnogen va antropogen sivilizatsiyalarning ontologik mohiyati tahlil qilingan. Kosmogen yondashuv insonning tabiat bilan uyg'unligini va ekologik barqarorlikni, texnogen yondashuv ilmiy va texnik salohiyat orqali rivojlanishni, antropogen yondashuv esa insonning ma'naviy va ijtimoiy salohiyatini ustuvor qiladi. Uch yondashuvning integratsiyasi zamonaviy sivilizatsiyani chuqurroq tushunish va barqaror rivojlanish istiqbollarini baholashda muhim ahamiyatga ega ekanligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: kosmogen sivilizatsiya, texnogen sivilizatsiya, antropogen sivilizatsiya, ekzistensial, ritm, ontologiya, texnogen sivilizatsiya globallasuvi, determinlashtiruvchi omillar, inson omili, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, texnologik determinizm, texnologik madaniyat, antropotexnogen madaniyat, texnogen tafakkur.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N16>

Kirish. Sivilizatsiya tushunchasi insoniyat taraqqiyotining eng murakkab va ko'p qirrali sohalaridan birini tashkil etadi. Uning mohiyatini anglash uchun faqat tarixiy yoki madaniy jarayonlarni emas, balki inson, texnologiya va olam o'rtasidagi fundamental munosabatlarni ham ontologik nuqtai nazardan tahlil qilish talab etiladi. Shu bois sivilizatsiyalar rivojlanishini turlicha mezonlar asosida tasniflash zamonaviy falsafa va fanning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Kosmogen, texnogen va antropogen sivilizatsiyalar haqidagi yondashuvlar inson mavjudligi va uning olamdagi o'rnini turlicha talqin etadi. Kosmogen sivilizatsiya olamning kosmik qonunlari, tabiatning universal ritmlari va energiya manbalari bilan bog'liq holda shakllangan tizim sifatida qaraladi. Texnogen sivilizatsiya esa insoniyat tomonidan yaratilgan texnologiyalar, texnika va innovatsiyalar ustuvorligiga asoslangan ijtimoiy-tarixiy modelni anglatadi. Antropogen sivilizatsiyada esa insonning o'zi, uning ma'naviy, ma'rifiy va ijtimoiy qadriyatlari markaziy o'rinda bo'ladi.

Ushbu uch yondashuvning ontologik tahlili sivilizatsiyaning haqiqiy mohiyati nimada ekanini, uning rivojlanish manbalari, ichki qonuniyatlari va kelajakdagi istiqbollarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bugungi kunda global sivilizatsion inqirozlar, texnotron o'zgarishlar, ekologik muammolar sharoitida ushbu mavzularni qayta ko'rib chiqish yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqotda ilmiy va tahliliy metodlar qo'llanildi. Asosiy manbalar sifatida Baxtiyor Omanovich Turaevning fundamental asarlari ya'ni Fazo-vaqt sinergetikasi, Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo'lishi, Sinergetika-2: nazariya va amaliyot, Sinergetika-3: ma'naviy meros tanlab olindi. Shuningdek, zamonaviy tadqiqotchilarning kosmogen, texnogen va antropogen sivilizatsiyalar haqidagi ilmiy maqolalari tahlil uchun foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning uslubiy asoslarini obyektivlik, xolislik, ilmiy, tarixiy, sinergetik yondashuv, qiyosiy tahlil tashkil etadi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, uning xulosalaridan ontologiya, gnoseologiya va mantiq masalalari bilan tafakkurni kengaytirishda, mustaqil fikrni shakllantirishda, kosmogen, texnogen va antropogen sivilizatsiyalar mohiyatining ontologik tahlil qilishda foydalanish mumkin.

Tahlil va natijalar. Kosmogen, texnogen, antropogen sivilizatsiyalar mohiyatining ontologik talqini haqida umumiy ma'lumotlarni keltirib o'tamiz.

Kosmogen sivilizatsiyaning insoniyatga ta'sirini ko'rib chiqamiz: Insoniyat yaratilishidan to hozirga qadar kosmosga bo'lgan qiziqishi tobora ortib bormoqda. Bu qiziqish nafaqat uning bilim doirasini kengaytirishga, balki olamning chegaralari, uning imkoniyatlari va sirlarini ilmiy asosda anglashga ham chorlaydi. Shu orqali inson nafaqat texnik va nazariy usullar bilan, balki falsafiy tahlil va tafakkur orqali ham olam haqidagi tushunchasini chuqurlashtirib, o'z o'rnini va hayotdagi ma'nosini izlashga intiladi. Kosmosni o'rganish jarayoni shundan tashqari insonning o'z bilimini kengaytirish, ma'naviy va aqliy rivojlanishini ta'minlash hamda hayotning universal qonunlari va mavjudlik sirlariga oid fundamental savollarga javob topish yo'liga aylanmoqda.

Bizning fikrimizcha, Kosmogen sivilizatsiya — insoniyat taraqqiyotida kosmik omillar, fazoviy muhit va unga oid ilmiy-texnologik yutuqlar asosida shakllanadigan, jamiyatning hayot faoliyatini kosmos bilan uzviy bog'liq holda yo'naltiruvchi rivojlanish bosqichidir. Jamiyat taraqqiyotida kosmik muhit, kosmik resurslar, fazoviy texnologiyalar va insoniyatning kosmosga chiqish qobiliyati hal qiluvchi o'rin tutadigan sivilizatsion bosqich yoki modeldir. Unda jamiyatning iqtisodiy, madaniy, texnologik va ijtimoiy rivojlanishi kosmosdan faol foydalanish va kosmik omillar ta'siri bilan belgilanadi. Insonning faoliyati nafaqat Yerdagi hayot sharoitiga, balki galaktika va keng kosmik muhitga ham bog'liq bo'lib, ilm va texnologiya orqali bu bog'liqlikni chuqurlashtirishga intiladi. U insonni olamning kengligiga moslashishga, uning sirlarini anglashga va uning chegaralarini qadrlashga chorlaydi. Shu tariqa, kosmogen

taraqqiyot bosqichi insoniyat uchun nafaqat fan va texnologiyada yangi bosqich, balki ma'naviy, falsafiy va ekzistensial rivojlanish uchun ham fundamental imkoniyat yaratadi.

Kosmogen sivilizatsiya insonning rivojlanishi va jamiyat hayotini kosmos bilan uzviy bog'laydigan yangi bosqichni ifodalaydi. Bu bosqich astrofizik va kosmologik, texnologik, falsafiy va futurologik asoslarga tayanib qarasak: Astrofizik va kosmologik asos. Kosmogen sivilizatsiya tushunchasi insoniyatning rivojlanishi va jamiyat hayotini olamning fizik qonunlari, koinot strukturasi va Yerdan tashqari muhit imkoniyatlari bilan uzviy bog'liq tarzda ko'radi. Bu yondashuvda Quyosh energiyasi, asteroid resurslari, kosmik radiatsiya va gravitatsiya qonunlari nafaqat texnik omillar, balki jamiyat taraqqiyotining asosiy dvigatellari sifatida qaraladi. Shu tariqa inson nafaqat o'z ehtiyojlarini qondirish, balki olamning sirlarini anglash va undan aqli foydalanish orqali hayotiy va ma'naviy rivojlanish yo'liga qadam qo'yadi.

Texnologik asos. Kosmogen sivilizatsiyaning rivojlanishi insoniyatning ilg'or texnologiyalari bilan uzviy bog'liq. Bu texnologiyalar nafaqat kosmosdagi faoliyatni ta'minlaydi, balki jamiyatning rivojlanishi va uzoq muddatli omon qolishini ham sharoitlaydi. Ular qatoriga raketatexnika va kosmik transport tizimlari, Oy va Marsni o'zlashtirish texnologiyalari, sun'iy intellekt va robotlashtirilgan kosmik komplekslar, orbital stantsiyalarda quyosh va boshqa kosmik energiya manbalarini qo'llash, shuningdek asteroidlarni qazib olish va ulardan resurs olish usullari kiradi. Bu texnologiyalar orqali inson nafaqat moddiy imkoniyatlarini kengaytiradi, balki kosmos bilan bog'liq muammolarni hal qilish va olamning sirlarini anglash yo'lida yangi imkoniyatlar ochadi.

Falsafiy va futurologik asos. Kosmogen sivilizatsiya insoniyatning o'z planetasidan tashqarida mavjud bo'lish strategiyasi va uzoq muddatli davomiyligini ta'minlash, shuningdek insonning kosmosdagi o'rni va roli haqidagi tushunchasini chuqurlashtirish bilan bog'liq falsafiy kontseptsiya sifatida qaraladi. Bu yondashuv Karl Sagan, Nikolay Kardashyov, Vernadskiy va Siolkovskiy kabi buyuk olimlar g'oyalari bilan uyg'unlashib, insonning kelajakdagi faoliyatini global va ekzistensial nuqtai nazardan tushunishga imkoniyat yaratadi. Kosmogen sivilizatsiya ko'pincha Kardashyov shkalasi bo'yicha: Birinchi tur – Yer resurslaridan to'la foydalanuvchi sivilizatsiya. Ikkinchi tur – Quyosh energiyasini (Dayson sferasi) to'la o'zlashtiruvchi sivilizatsiya. Uchinchi tur – butun galaktika energiyasini boshqaradigan sivilizatsiya taraqqiyot bosqichlari bilan chambarchast bog'liq holda tushuntiriladi. Internetdagi manbalarga qarasak: "Hozirgi kunda insoniyat o'z rivojlanishining birinchi bosqichining yarmida turibdi. Karl Sagan insoniyat darajasini Kardashev shkalasi bo'yicha birinchi tur sivilizatsiyaning 0,7 qismi deb baholagan va insoniyat ikkinchi bosqichga yeta oladimi-yo'qmi — noma'lum" [1]. Professor B.Turayev aytganidek: "Keyingi davrda vujudga kelgan kosmologik konsepsiyalarda Koinot evolyutsiyasining xilma-xil snariyalari ishlab chiqilmoqda"[2, 438]. Kosmogen sivilizatsiya g'oyasi orqali insoniyat nafaqat texnik va ilmiy yutuqlarga intiladi, balki uning ma'naviy va ma'rifatli rivojlanishi, olamdagi o'rni va mavjudlikning chuqur ma'nosini anglashi ham ta'minlanadi.

Koinotni ilmiy tadqiq etish jarayonida buyuk vatandoshlarimiz Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy va Mirzo Ulug'bekning ilmiy merosi alohida o'rin tutadi. Ularning astronomiya, geodeziya va kosmologiya sohalarida yaratgan asarlari nafaqat o'z davri ilmiy tafakkurining metodologik asosini mustahkamladi, balki insonning koinot haqidagi tasavvurlarini ilmiy dalillarga tayangan holda kengaytirishga xizmat qildi. Ushbu allomalar tomonidan ilgari surilgan nazariy umumlashmalar va kuzatishlar bugungi ilm-fan rivojida ham dolzarbligini

yo'qotmay, borliqning tuzilishi va undagi qonuniyatlarni anglashning falsafiy-ontologik asoslarini shakllantirishda muhim metodologik manba bo'lib qolmoqda. "Mirzo Ulug'bek asos solgan rasadxona oddiy rasadxona emas, balki buyuk farang tarixchisi Volter ta'riflaganidek, falakiyotshunoslik akademiyasi edi"[3,86]. Kosmogen sivilizatsiya insonga nafaqat fan va texnologiyada yangi bosqichga chiqish imkonini beradi, balki uning ma'naviy, ma'rifatli va ekzistensial rivojlanishiga ham zamin yaratadi. Shu orqali inson olamdagi o'rni, uning mavjudlikning chuqur ma'nosi va global vazifalarini anglaydi, uni tushunishga intiladi. Kosmogen sivilizatsiya insoniyatning bilim doirasini kengaytirish bilan birga, uni olam va uning qonunlari bilan uyg'unlashtirish, kelajakdagi hayotiy va ma'naviy barqarorligini ta'minlash yo'lida fundamental ahamiyatga ega. U nafaqat moddiy va texnik rivojlanishni, balki insonning fikriy, ma'rifiy va falsafiy rivojlanishini ham birlashtirib, uning o'zini va uning atrofidagi olamni chuqur anglashga yo'naltiradi. Shu tariqa kosmogen sivilizatsiya insonning kelajakdagi imkoniyatlari va salohiyatini eng yuqori darajaga olib chiqish, uni olamdagi o'rnini anglab, mavjudlikning asosiy savollariga javob izlash yo'lida muhim vositaga aylanadi.

Texnogen sivilizatsiya mohiyatini ontologik tahlil qilamiz: Insoniyat tarixining dastlabki davrlarida ham: texnogen sivilizatsiya, texnologik madaniyat, umuman moddiy ishlab chiqarish kuchlari, xususan mehnat vositalarining rivojlanish darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar xarakterini belgilab bergan. Masalan, ibtidoiy texnologik madaniyat kundalik ong darajasida: instinktiv-reflektiv, stixiyali-sodda xarakterga ega bo'lib, jamiyatning utilitar-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan. Lekin, primitiv ibtidoiy texnologik madaniyat texnogen sivilizatsiyaning "tabiat-jamiyat-inson" munsobatlari tizimiga kuchli ta'sir ko'rsatmagan, chunki "areal doirasi", "ijtimoiy makoni" nisbatan kichik hamda aholisi kamsonli bo'lgan.

Boshqacha qilib aytganda, insonning madaniy xo'jalik faoliyati cheklanganligi, texnogen sivilizatsiyaga ta'sir doirasini ham chegaralagan. Chunki, bir tomondan, texnologik madaniyatning ishlab chiqarish kuchlari (asosan, vositalari) rivojlanish darajalariga mos xususiyatlari jamiyat kundalik tabiiy ehtiyojlaridan, maqsadlaridan kelib chiqqan. Ikkinchi tomondan esa, fan, texnika, texnologiya, intellektual salohiyat rivojlanishining natijasi bo'lgan "texnologik inson" (borliqqa ta'siri nuqtai nazaridan), tom ma'nodagi antropotexnogen madaniyat subyektiga aylanmagan edi.

Kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga dastlabki primitiv "texnikalashgan madaniy ta'sir" usuli neolit davriga, ya'ni 5-8 ming yil oldingi davrga to'g'ri keladi. Zero, bu davrda inson mehnat faoliyati differentsiallashib, dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi muayyan texnogen sivilizatsiya konturlarini, "arxitekturasini" belgilab bergan. Ya'ni dastlabki mehnat taqsimoti insonning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati sohalariga, hayoti tarziga mos texnogen sivilizatsiya xususiyatlarini o'rganadigan (stixiyali va sodda bo'lsa ham) fan yo'nalishlarini shakllantirgan.

Sivilizatsiyalar rivojlanishiga adekvat moddiy ishlab chiqarish usuli xarakterining o'zgarishlari (nisbatan mustaqil ijtimoiy fenomen sifatida), texnologik madaniyat shakllanishiga asos bo'lgan. Ayniqsa, yirik mehnat taqsimoti vujudga kelishi bilan ishlab chiqarish sohalariga mos texnologik madaniyat yo'nalishlari va ularni transformatsiyalashtiruvchi usullar, vositalar tizimi rivojlangan.

Jamiyat rivojlanishining keyingi tarixiy davrlarida: ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlar diferentsiallashuvi, integratsiyalashuvi va globallasuvi jarayonlari birligi texnogen madaniyat strukturasiga jiddiy ta'sir ko'rsatib, uning antropotexnogen faoliyat

yo'nalishlarini konkretlashtirdi. Hozirgi kunda esa bu jarayonlar yanada kuchayib, jamiyat taraqqiyotining subyektiv omillari tizimida – texnologik inson omilining barcha sohalarida ustuvorlashuvi qonuniyat maqomiga ega bo'lib bormoqda.

Biz sivilizatsiyalar tarixida, umuman madaniyatning, xususan texnologik madaniyatning texnogen sivilizatsiyani determinlashtiruchi asosligini ta'kidlagan holda, uning nisbatan keng tarqalgan va ustuvor hisoblangan ta'rifi, ya'ni: “madaniyat – kishilarning tabiatni, borliqni o'zlashtirish va o'zgartirish jarayonida yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklari hamda bu boyliklarni qayta tiklash va bunyod etish yo'llari va usullari majmui” ekanligini e'tirof etamiz. Chunki bu ta'rif, klassik ma'noda, kompleks-sistemaliligi bilan ahamiyatiga ega.

Jamiyat tarixiy taraqqiyoti jarayonida madaniyat fenomeni paradigmalari va funksional maqomi o'zgarishlarini, yangi xususiyatlari, sifatleri namoyon bo'lishini e'tiborga olib, uning ta'riflarini “tahrir qilishni” taqozo etmoqda. Xususan, hozirgi kunda global muammolar keskinlashuvi bilan, uning ta'rifida insonning borliqni o'zgartirishi emas, balki uni qayta tiklash, barqarorligini muhofaza qilishdan iborat texnologiya madaniyati texnogen sivilizatsiyaning hozirgi rivojlanish bosqichi xususiyatini aniqlash mezonlari tizimida ustuvorlashib borishi tasodifiy emas. Demak, texnologik madaniyatning funksional ahamiyati shu metodologik tamoyil asosida baholanishi lozim.

Bizning fikrimizcha, texnogen sivilizatsiya – muayyan millat, davlat va jahon madaniyatining hozirgi va kelajak avlodlar iqtisodiy hayoti uchun zarur shart-sharoit yaratishga yo'naltirilgan oqilona texnologik usullardan, vositalardan foydalanib, potensial imkoniyatlarini reallashtirishdan iborat rivojlanish bosqichidir. Umuman texnogen sivilizatsiyani ta'riflashda: texnologik madaniyatning inson va jamiyat munosabatlarini uyg'unlashtirish faoliyati bilan bog'lab, uning mazmun-mohiyatidan, funksional ahamiyatlaridan, transformatsiyasi usul-vositalaridan kelib chiqish kerak. Lekin har qanday sohada texnogen sivilizatsiyaning namoyon bo'lishi nisbatan mustaqil, o'ziga xos bo'lsa ham, umuman jamiyat ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlaridan ajralmagan holatda shakllanadi va rivojlanadi.

Jamiyat intellektuallashuvining texnogen sivilizatsiyaga ta'siri — bu jamiyatning ilm-fan, texnologiya va ishlab chiqarish jarayonlarining taraqqiyotining aniq ko'rinishlarini tashkil qiladi. Insonning texnologiyalar orqali tabiat va ijtimoiy muhitga ta'siriga aloqador bo'lgan bu jarayonlar, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va siyosiy sohalarini shakllantirishda katta rol o'ynaydi.

Texnogen sivilizatsiyaning asosiy xosiyati — bu texnologiyalarning tezkor rivojlanishi va inson aqliga ta'siri. Innovatsiyalar, ya'ni yangi texnologiyalarning yaratilishi, ko'pincha intellektuallashuvning yangi bosqichlariga olib keladi. Masalan: Avtomatizatsiya va raqamlashtirish: Yangicha robototexnika, sun'iy intellekt, avtomatik tizimlar va yuqori tezlikdagi hisoblash imkoniyatlari inson ishini yaxshilash bilan birga, yangi bilimlarni va yangi tahlil qobiliyatlarini talab qiladi. Bular esa jamiyatdagi intellektual bosqichning o'sishini ta'minlaydi.

Yillar davomida katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash, ularni tahlil qilish va foydalanish orqali yangi ilmiy va amaliyot sohaları yaratiladi. Ushbu jarayon intellektual salohiyatni oshirishda asosiy omilga aylanadi.

Texnologiyalar jamiyatdagi ishlash va o'qish tarzini o'zgartiradi. Masalan, internetning keng tarqalishi va raqamli platformalarning taraqqiyoti insonlarga ta'lim va kasbiy

rivojlanishni samarali tashkil qilish imkonini beradi. Odamlar o'rtasidagi aloqalar ham kengaygan va yangilangan, hamda aqliy faoliyatga nisbatan yangi talablar shakllandi.

Masofaviy ta'lim, onlayn kurslar va anonim platformalar insonlarning intellektual salohiyatini osonlik bilan oshirishga yordam beradi. 3D printerlar, robotlar, avtomatlashtirilgan tizimlar va boshqa yangiliklar ishlab chiqarish jarayonlarini juda samarali va aniq qilib boshqarish imkonini beradi.

Texnogen sivilizatsiya jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy hayotiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Yangi texnologik dasturlar va innovatsiyalar iqtisodiyotdagi turli sohalarga kirib boradi, masalan, ishlab chiqarish, xizmatlar, transport, aloqa va moliya.

Ish o'rinlarining transformatsiyasi: Yangilangan texnologiyalar ko'pchilik ishni avtomatlashtiradi, ya'ni ular inson mehnatini talab qilmaydi. Bu holda ishlash va ta'limga bo'lgan munosabatlar o'zgaradi. Insonlarning intellektual salohiyati va ko'nikmalarini doimiy ravishda rivojlantirish talab qilinadi.

Ijtimoiy tenglik va imkoniyatlar: Texnologiyalar haqiqatan ham ijtimoiy va iqtisodiy tenglikni ta'minlashi mumkin, ammo ularning taraqqiyoti turli mintaqalar va jamiyatlar orasida o'zaro aniq ko'rinishdagi to'siqlar ham yuzaga kelishi mumkin.

Texnogen sivilizatsiya jamiyatning tabiatga ta'sirini ham ko'rsatadi. Insonlar texnologiyalar orqali tabiat resurslarini iste'mol qiladi va buning natijasida ekologik muammolar, masalan, iqlim o'zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi va biologik xilma-xillikning yo'qolishi kelib chiqadi.

Yangilangan texnologiyalar energiya va resurslardan samarali foydalanish imkonini berishi kerak, ammo ayrim holatlarda, texnologiyalar tabiatga haddan tashqari ta'sir ko'rsatadi va inson intellektual salohiyatini ham o'zgarishlarga yo'naltiradi. "Bugungi kunda jamiyat, tabiat, madaniyat, va biosfera texnosfera ta'sirida kuchayib bormoqda" [4, 90].

Bundan shuni xulosa qilish mumkin jamiyatning intellektuallashuvi va texnogen sivilizatsiya o'rtasidagi aloqa juda murakkab va o'zaro bog'liq. Texnologiyalar jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga yordam beradi, lekin ularning ekologik va ijtimoiy oqibatlari ham muhim. Insonlar yangi zamonni va o'zgarishlarni qabul qilish orqali, har bir yangi texnologik taraqqiyotdan foydalanish bilan birga, jamiyatning umumiy rivojlanishiga salbiy ta'sirlarni kamaytirishga harakat qilishlari kerak.

Antropogen sivilizatsiyani tahlil qilamiz: Inson o'zining faol ijtimoiy va ma'naviy mavjudligi bilan tabiiy muhitda mutlaqo yangi jarayon – antropogen sivilizatsiyani yuzaga keltirdi. Bu atama insonning tabiatga ta'siri bilan birga, uning ijtimoiy-iqtisodiy, texnik va ma'naviy tizimlarni shakllantiruvchi kreativ kuch ekanligini bildiradi. XXI asr global muammolarining aksariyati aynan antropogen omillar bilan bog'liq bo'lib, antropogen sivilizatsiyani falsafiy va ilmiy jihatdan chuqur o'rganishni taqozo etmoqda.

Bizning fikrimizcha, antropogen sivilizatsiya – bu inson ongi, irodasi va mehnati ta'sirida shakllangan, tabiiy jarayonlardan ko'ra inson faolligi ustuvor bo'lgan sivilizatsiya turidir. Uning falsafiy asoslari kuyidagi omillarga bog'liq: 1) Inson tabiatning bir qismi ekanligini anglagan holda, o'zi bilan birga yangi "ikkinchi tabiat"ni – inson tomonidan yaratilgan madaniy-texnik muhitni hosil qildi. 2) Texnika insonning tabiatga ta'sir kuchini tezlashtirdi, unga yangicha iste'mol madaniyatini in'om etdi, lekin tabiiy tizimlarning izdan chiqishi xavfini ham oshirdi. Bu — antropogen sivilizatsiyaning ikki tomonlama xarakteridan dalolat. 3) Antropogen sivilizatsiya inson erkinligi, ijodkorligi va ma'rifatining o'sishiga xizmat qilgan bo'lsada, uning

qiymat mezonlarini yanada murakkablashtirar ekan, falsafa oldiga axloqiy, ekologik va ma'naviy masalalarni qo'ydi.

Antropogen tahdidlar — insonning tabiat bilan o'zaro ta'siri va xo'jalik faoliyati natijasida tabiiy ekotizimlardagi muvozanatning buzilishi ortidan yuzaga keladigan real va potensial ekologik xavf-xatarlardir. Insonning tartibsiz yoki me'yordan ortiq xo'jalik faoliyati tabiiy resurslar degradatsiyasiga, biosferaning asosiy tarkibiy qismlarida o'zgarishlar ro'y berishiga va ekologik barqarorlikning izdan chiqishiga olib keladi.

Antropogen omillar ta'sirida yuzaga keluvchi asosiy ekologik tahdidlar quyidagilardan iborat: Yer resurslarining degradatsiyasi: yer eroziyasi, ekin maydonlarining sho'rlanishi, tuproq unumdorligining pasayishi, deflyatsiya jarayonlarining kuchayishi.

Atrof-muhitning ifloslanishi: suv, havo va tuproqning sanoat, maishiy va qishloq xo'jaligi chiqindilari bilan ifloslanishi; radioaktiv moddalarning ko'payishi; qazilma boyliklardan foydalanish jarayonida zaharli birikmalarning sizot suvlariga aralashishi.

Gidrologik tizimlardagi o'zgarishlar: sun'iy suv inshootlari (GES dambalari)ning o'pirilishi yoki shikastlanishi; sizot suvlarining tabiiy rejimi buzilishi (qochib ketishi yoki yuzaga chiqqan holga kelishi); chuchuk suv zaxiralarining kamayishi va ifloslanishi.

Atmosfera jarayonlarining o'zgarishi: kislotali yomg'irlar; turli xil smoglar (changli, muzli, namli – "londoncha", fotoximik – "Los-Anjelescha"); ozon qatlamidagi tuynuklar; global isish, muzliklarning erishi.

Texnogen avariylar: atom elektr stansiyalarida avariylar, sanoat obyektlaridagi texnogen portlashlar, kimyoviy moddalar tarqalishi.

Biologik tahdidlar: yuqumli kasalliklarning keng tarqalishi, epidemiya va pandemiyalar, yangi viruslar mutatsiyasi va paydo bo'lishi, bioqarshilikning pasayishi va genofondning buzilishi.

Antropogen qurg'oqchilik va iqlim o'zgarishi: noto'g'ri suv resurslarini boshqarish, o'rmonlarning kesilishi, atmosferaga parnik gazlarining ko'p miqdorda chiqarilishi ortidan iqlim zonalarining o'zgarishi va qurg'oqchilik jarayonlarining kuchayishi.

Keng ko'lamli ekologik ofatlar: inson faoliyatining tartibsizligi va ekologik me'yorlarga amal qilmaslik oqibatida yuzaga keluvchi lokal, mintaqaviy va global ekologik krizislar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Hozirgi vaqtda bizning mintaqamiz mamlakatlari global isish, ekologik muvozanat buzilishining anomal ob-havo sharoitlari, tez-tez yuz berayotgan qurg'oqchilik va chang bo'ronlari, yerlarning shiddat bilan degradatsiyaga uchrashi va cho'llanishi, bioxilma-xillikning yo'qolishi ko'rinishida namoyon bo'layotgan jiddiy tahdidlarini o'zida to'liq his etmoqda"[5]. Buning natijasida yurtimizda ham ayniqsa, Toshkent shahrida havoning ifloslanish darajasi oshishiga ta'sir qilmoqda. Xususan, 2025-yil 29-sentyabr kechki vaqtda Toshkent shahrida RM2,5-mayda dispersli zarrachalar kontsentratsiyasi 166 mkg/m³ ni tashkil etib, xalqaro IQAir ma'lumotlar bazasida dunyoda eng ifloslangan shaharlari reytingida 2-o'rinda belgilandi[6]. Bundan tashqari, shaharlardagi atmosfera qatlamlarining past shamollatilishi, shahar transportining ko'pligi, yo'llarning tirbandligi, keng ko'lamli qurilishlar, yashil hududlarning kamligi — bularning barchasi meteorologik sharoitlar va antropogen yuklama atmosfera havosining yuqori ifloslanishiga olib kelmoqda.

Antropogen tahdidlarni kamaytirish uchun tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik monitoring va boshqaruv tizimlarini rivojlantirish, ekologik xavfsizlikka oid

qonunchilikni kuchaytirish hamda aholida ekologik madaniyatni oshirish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa: Antropogen sivilizatsiya insonning tarixiy taraqqiyotidagi eng ta'sirchan va biroq eng mas'uliyatli bosqichdir. U inson faolligining beqiyos imkoniyatlarini namoyon etar ekan, shu bilan birga global ekologik, ijtimoiy va ma'naviy muammolarni keltirib chiqardi. Bugungi kun vazifasi antropogen sivilizatsiyani yangi falsafiy tamoyillar – barqarorlik, mas'uliyat va insonparvarlik – asosida qayta yo'naltirishdan iborat.

Xulosa va takliflar. Kosmogen, texnogen va antropogen sivilizatsiyalarning ontologik tahlili insoniyat rivojlanishining turli yo'nalishlarini ochib beradi. Kosmogen yondashuv olam va tabiat bilan uyg'unlikka asoslansa, texnogen yondashuv innovatsiya va texnikaga tayanadi, antropogen yondashuv esa insonning ma'naviy va ijtimoiy salohiyatini markazga qo'yadi. Bu yo'nalishlar birgalikda zamonaviy sivilizatsiyani chuqurroq anglash va uning istiqbollarini baholash uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy sivilizatsiyani ontologik tahlil qilishda uning rivojlanish yo'nalishlarini teranlik bilan o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ushbu tahlil uchta asosiy yondashuv — kosmogen, texnogen va antropogen modellari — orqali amalga oshirilishi mumkin. Kosmogen yondashuv, asosan, insonning tabiat va olam bilan uyg'unligiga e'tibor qaratadi. Bu modelda sivilizatsiya tabiatning universal qoidalari, biosfera va ekosistemalari bilan muvofiqlikda rivojlanishi lozim deb hisoblanadi. Kosmogen yondashuvda inson tabiatning faqat ijtimoiy va madaniy ishtirokchisi emas, balki uning integral qismi sifatida qaraladi, shu bois ekologik barqarorlik va ma'naviy hamohanglik tamoyillari markaziy ahamiyatga ega bo'ladi.

Texnogen yondashuv esa sivilizatsiyaning ilmiy va texnik salohiyatini markazga oladi. Ushbu modelda insonning innovatsion qobiliyati va texnik bilimlari sivilizatsiyaning rivojlanishi uchun asosiy vosita sifatida qaraladi. Texnogen yondashuv avtomatizatsiya, sun'iy intellekt, robototexnika va raqamli texnologiyalar orqali hayot sifatini yaxshilashni nazarda tutadi. Biroq, bunday rivojlanish etik, ijtimoiy va ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkinligi sababli, texnogen yondashuvda insonparvarlik va barqarorlikni ta'minlaydigan mexanizmlarni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi.

Antropogen yondashuv esa insonning ma'naviy, ijtimoiy va madaniy salohiyatini markazga qo'yadi. Bu model inson huquqlari, ijtimoiy adolat va madaniy merosni saqlash orqali sivilizatsiyaning insonparvar jihatlarini ustuvor qiladi. Antropogen yondashuvda insonning individual va kollektiv potentsiali sivilizatsiyaning asosiy resursi sifatida qaraladi va uning ma'naviy rivojlanishi ijtimoiy hamohanglikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Shu tariqa, kosmogen, texnogen va antropogen modellar o'zaro bir-birini to'ldiruvchi yondashuvlar sifatida qaralishi mumkin. Ularning integratsiyasi zamonaviy sivilizatsiyani chuqurroq tushunish, uning istiqbollarini baholash va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Globallashuv, ekologik tahdidlar va texnologik transformatsiyalar zamonaviy sivilizatsiyani kompleks qarashni talab qiladi. Shu bois, turli yondashuvlarning sintezi inson, tabiat va texnologiya o'rtasida barqaror uyg'unlikni ta'minlaydi hamda falsafiy va ilmiy nazariyalarning yangi konseptual modellarini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. https://novini247.com/novini/nikolay-kardashev-klasifitsiral-tsivilizatsiite-na-badeshteto-po-sledniya-nachin-tsivilizatsii_6128588.html

2. “Inson, tafakkur, sotsium va koinot: taraqqiyoti, muammolari va istiqboli” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. “Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi” – T.: “Voris nashr” nashriyoti, 2025. 1450 b.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf «Olam va odam, din va ilm» «Hilol-Nashr», 2021. – 440 b.
4. “Inson, uning e’tiqodi, jamiyat, Koinot: taraqqiyoti, muammolari va hozirgi zamon” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari.– T.: “Fan ziyosi” nashriyoti, 2022. 450 b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Bir makon, bir yo‘l” uchinchi xalqaro forumidagi nutqi <https://president.uz/uz/lists/view/6777>
6. <https://uza.uz/uz/posts/havoning-chang-bilan-ifloslanishi-tabiiy-va-antropogen-omillar-bilan-bogliq> 641364

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

SPECIFIC FEATURES OF PROMOTING HUMAN DIGNITY IN THE TRADE UNION SYSTEM

Khamidjon Sayidovich Beshimov

Deputy Chairman of the Bukhara Regional Council of the Federation of Trade Unions of Uzbekistan, Independent Researcher of Bukhara State University.

Abstract. In this work, the peculiarities of raising human value in the system of trade unions are analyzed from a philosophical and socio-political point of view. Through the work of trade unions, the issues of protecting the rights and interests of the working person, ensuring social justice, improving working conditions and raising the dignity of the individual are highlighted. The role of trade unions in the decision-making of collective bargaining, social partnerships, legal guarantees and spiritual and moral values is also revealed. In the context of existing reforms, the manifestation of trade unions as an effective institution of ensuring human value is scientifically substantiated.

Keywords: profession of a lawyer, a person of dignity, work on human rights, social protection, social justice, negotiator, negotiator, social analyst, working conditions, guarantor of law, lawyer.

KASABA UYUSHMALARI TIZIMIDA INSON QADRINI YUKSALTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Beshimov Xamidjon Sayidovich

O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasining Buxoro viloyat Kengashi raisi o'rinbosari, Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: beshimovhamid@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu ishda kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning o'ziga xos xususiyatlari falsafiy va ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Kasaba uyushmalari faoliyati orqali mehnat qiluvchi insonning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ijtimoiy adolatni ta'minlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash hamda shaxs qadr-qimmatini yuksaltirish masalalari yoritib beriladi. Shuningdek, jamoaviy muzokaralar, ijtimoiy sheriklik, huquqiy kafolatlar va ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni qaror toptirishda kasaba uyushmalarining o'rni ochib beriladi. Mavjud islohotlar sharoitida kasaba uyushmalari inson qadrini ta'minlashning samarali instituti sifatida namoyon bo'lishi ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: kasaba uyushmalari, inson qadri, mehnat huquqlari, ijtimoiy himoya, ijtimoiy adolat, jamoaviy muzokaralar, jamoa shartnomalari, ijtimoiy sheriklik, mehnat sharoitlari, huquqiy kafolatlar, fuqarolik jamiyati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N17>

Olimlar, soha faxriylari va faollari tomonidan o'tkazilgan o'rganishlar yurtimizda kasaba uyushmalari harakatiga 1905-yilda asos solinganini isbotladi. Shu bois, 2025-yil butun mamlakatimiz bo'ylab, kasaba uyushmalari harakatining 120 yillik yubileyi keng nishonlanmoqda. [1; 10 b]

Barchamiz yaxshi tushunamizki, Yangi O'zbekiston – avvalo, inson hayoti, uning salomatligi, huquq va manfaatlari, qadr-qimmatini qonun asosida ishonchli himoya qilinadigan davlat degani. [1; 10 b]

Ulug' ma'rifatparvar bobomiz Mahmudxo'ja Behbudiy: "Biz o'z hayotimizni o'zgartirmoqchi bo'lsak, avvalo, odamlarning haq-huquqini tan olishni o'rganishimiz kerak", degan edi.

Bu – haq gap. Chindan ham, huquq va erkinliklar ta'minlangan, odamlari emin-erkin yashab, mehnat qilib, daromad topadigan mamlakatda davlat ham, jamiyat ham albatta rivojlanadi. Shu bois, biz islohotlarni boshlagan ilk kunlardan "Inson qadri uchun" degan ezgu g'oyani amalga oshirish uchun, avvalo, iqtisodiy-ijtimoiy sohalarini rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilab oldik[1; 2-3 b].

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirish masalasi jamiyatda ijtimoiy adolat, iqtisodiy tenglik va demokratik jarayonlarni ta'minlashning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki inson qadri, uning sha'ni va huquqlarini ta'minlash davlat siyosati va fuqarolik jamiyatining asosiy ustuvor vazifalaridan biri bo'lib, kasaba uyushmalari bu jarayonda ko'prik vazifasini bajaradi. Ular mehnatkashlarning huquqlarini himoya qilish, ish haqi, mehnat sharoiti, ijtimoiy kafolatlar va inson salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan faoliyat yuritadi. Shu jihatdan kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirish nafaqat mehnat munosabatlari doirasida, balki keng ma'noda ijtimoiy hayotning turli sohalarida ham amalga oshadi.

Kasaba uyushmalari tarixiy jarayonda fuqarolik jamiyatining muhim institutlaridan biri sifatida shakllanib kelgan. Ular avvalo ishchi-xodimlarning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishdan boshlangan bo'lsada, vaqt o'tishi bilan keng qamrovli ijtimoiy va ma'naviy funksiyalarni bajaruvchi tizimga aylandi. Inson qadrini yuksaltirishdagi o'ziga xos xususiyatlardan biri shundaki, kasaba uyushmalari inson manfaatlarini yakka tartibda emas, balki jamoaviy shaklda himoya qiladi. Bu esa shaxsiy qadr va sha'nini jamiyatning umumiy qadriyatlari tizimida mustahkamlaydi.

Inson qadrini yuksaltirish deganda, avvalo insonning mehnatiga munosib baho berish, uning mehnat sharoitlarini yaxshilash, adolatli ish haqi va ijtimoiy kafolatlar bilan ta'minlash tushuniladi. Kasaba uyushmalari aynan shu masalalarda asosiy sub'ekt hisoblanadi. Chunki mehnat bozorida ish beruvchi va ishchi o'rtasidagi munosabatlarda manfaatlar to'qnashuvi yuzaga kelishi tabiiy holdir. Bunday vaziyatda inson qadrini himoya qilish va yuksaltirish faqat kasaba uyushmalari orqali samarali amalga oshishi mumkin.

Shuningdek, kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning yana bir o'ziga xos jihati — uning universalligida namoyon bo'ladi. Ya'ni inson qadri faqat ish haqi yoki mehnat shart-sharoitlari bilan cheklanmaydi, balki insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasi, shaxsiy rivojlanish imkoniyatlari, ijtimoiy himoya tizimidan bahramand bo'lish darajasi bilan ham bog'liqdir. Kasaba uyushmalari o'zining keng qamrovli dasturlari va faoliyati orqali a'zolarini madaniy-ma'rifiy, huquqiy va siyosiy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi. Masalan, kasaba uyushmalari orqali xodimlar huquqiy savodxonlikka ega bo'ladi, o'z huquq va majburiyatlarini anglaydi, ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etadi. Bu jarayonning o'zi ham inson qadrini yuksaltirishning muhim ko'rinishidir.

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning yana bir xususiyati — jamoaviy hamjihatlik va birdamlik orqali himoya qilishdir. Inson qadri jamiyatda o'ziga xos holda anglanishi va amalga oshirilishi uchun faqat individual emas, balki jamoaviy harakatlar ham zarur. Shu bois kasaba uyushmalari a'zolari o'rtasidagi birdamlik, hamkorlik, o'zaro yordam prinsiplari inson qadrini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy bosqichida inson qadrini yuksaltirish masalasi xalqaro darajada ham dolzarbdir. Xalqaro mehnat tashkiloti, BMT va boshqa nufuzli tuzilmalarning qaror va konvensiyalarida inson qadrini himoya qilish va yuksaltirish masalalari alohida o‘rin egallaydi. Shu jihatdan, kasaba uyushmalari tizimi xalqaro me‘yor va talablarga asoslanib ish olib borishi, milliy va global darajada inson qadrini ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekiston Xalqaro mehnat tashkiloti standartlarini qabul qilayotgan eng faol davlatlar safidan joy oldi. Sakkiz yil oldin ushbu tashkilotning O‘zbekiston tomonidan ratifikatsiya qilingan hujjatlari soni 12 ta bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi kunda 25 taga yetdi. [1; 3-4 b]

Inson qadrini yuksaltirish kasaba uyushmalari faoliyatida oddiy shior emas, balki ularning kundalik ish uslubi va amaliy yo‘nalishlarining o‘zagini tashkil qiladi. Masalan, ish joyida mehnat muhofazasi, xavfsizlik qoidalariga rioya qilish, ishchi-xodimlarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish va dam olish huquqini ta‘minlash — bularning barchasi inson qadriga munosabatning amaliy ifodasidir.

Bundan tashqari, kasaba uyushmalari inson qadrini yuksaltirishda ta‘lim va malaka oshirish masalalariga ham katta e‘tibor qaratadi. Chunki insonning mehnat bozorida o‘z qadrini saqlab qolishi va yuksaltirishi uning bilim va ko‘nikmalarini muntazam rivojlantirishga bog‘liq. Kasaba uyushmalari turli malaka oshirish kurslari, seminar va treninglar tashkil etish orqali xodimlarning salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Inson qadrini yuksaltirish jarayonida kasaba uyushmalarining yana bir o‘ziga xos xususiyati – ularning davlat va jamiyat o‘rtasidagi vositachi sifatidagi rolidir. Kasaba uyushmalari davlat siyosatini amalga oshirishda faol ishtirok etadi, biroq ular to‘liq davlat tizimiga bog‘lanib qolmaydi. Bu esa ularning mustaqilligini ta‘minlaydi va inson qadrini himoya qilishda ob‘ektiv pozitsiyada turish imkonini beradi.

Mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdoriga oid qonunchilik hujjatlari loyihasini ishlab chiqishga Ijtimoiy-mehnat masalalari bo‘yicha uch tomonlama respublika komissiyasini (Kasaba uyushmalari federatsiyasi, Bandlik vazirligi, Ish beruvchilar konfederatsiyasi) ham jalb qilish taklif etildi. Bu mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdorini belgilashda xodimlar manfaatini kafolatli himoya qilish bo‘yicha yangicha yondashuv bo‘ladi. [1; 5-6 b]

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning zamonaviy xususiyatlaridan yana biri – raqamli texnologiyalardan foydalanishdir. Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonida kasaba uyushmalari o‘z faoliyatini onlayn platforma va raqamli xizmatlar orqali ham amalga oshirmoqda. Bu esa inson qadrini himoya qilishda samaradorlik va shaffoflikni ta‘minlaydi.

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirish masalasi faqat iqtisodiy va huquqiy jihatlar bilan cheklanib qolmaydi, balki ma‘naviy va ijtimoiy sohalarni ham qamrab oladi. Inson qadri, avvalo, uning shaxsiy hayoti, oilasi, sog‘lig‘i va farovonligi bilan uzviy bog‘liq. Shu nuqtai nazardan kasaba uyushmalari nafaqat ish joyidagi munosabatlarni tartibga solish, balki insonning butun hayot tarzini qo‘llab-quvvatlash vazifasini ham bajaradi. Masalan, ular turli ijtimoiy imtiyozlar, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, sport va madaniy tadbirlarni tashkil qilish orqali xodimlar va ularning oilalari uchun qulay sharoit yaratadi.

Inson qadrini yuksaltirishda kasaba uyushmalarining muhim vazifalaridan biri — ijtimoiy adolatni ta‘minlashdir. Jamiyatda turli qatlamlar vakillari o‘rtasida iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tafovutlar mavjud. Bu tafovutlarni yumshatish va teng imkoniyatlar yaratish inson

qadrini yuksaltirishning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Kasaba uyushmalari bu yo'nalishda davlat tashkilotlari va nodavlat tuzilmalar bilan hamkorlik qiladi, qonunchilik tashabbuslari bilan chiqadi, ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishda faol ishtirok etadi.

O'z saflarida sakkiz millionga yaqin a'zoni birlashtirgan kasaba uyushmalarining mehnat sohasidagi huquq va manfaatlarni himoya qilish, adolat va tenglik tamoyillarini ta'minlash borasidagi bir asrdan ziyod tajriba maktabi mamlakatimizda yangi jamiyat, yangi davlat barpo etishda biz uchun g'oyat muhim ahamiyatga ega. [1; 4-5 b]

Inson qadrini yuksaltirishning yana bir o'ziga xos xususiyati — mehnat bozorida tenglikni ta'minlashdir. Jins, yosh, millat yoki boshqa belgilaridan qat'iy nazar, har bir insonning mehnatini munosib baholash va uning huquqlarini himoya qilish kasaba uyushmalari uchun ustuvor vazifa hisoblanadi. Masalan, ayollar va yoshlar mehnati, nogironligi bor shaxslarning huquqlari ko'pincha e'tibordan chetda qolishi mumkin. Kasaba uyushmalari bu kabi kamchiliklarni bartaraf etish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqadi va amaliyotga joriy etadi.

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishda jamoa kelishuvlari va jamoa shartnomalari muhim o'rin tutadi. Jamoa kelishuvlari mehnat munosabatlarini adolatli tartibga solish, xodimlar huquqlarini kafolatlash va ularning manfaatlarini muhofaza qilishning samarali usulidir. Shu bilan birga, jamoa shartnomalari inson qadriga munosabatni me'yoriy-huquqiy asosida mustahkamlaydi. Bu jarayonda ish beruvchi, xodim va davlat tashkilotlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash mumkin bo'ladi.

Inson qadrini yuksaltirish jarayonida kasaba uyushmalarining ma'rifiy faoliyati ham alohida ahamiyatga ega. Chunki qadr masalasi faqat huquqiy yoki moddiy manfaatlar bilan belgilanmaydi, balki insonning ongi, dunyoqarashi va madaniy salohiyati bilan ham bog'liq. Shu bois kasaba uyushmalari turli ma'rifiy tadbirlar, konferensiyalar, kitob nashrlari va axborot kampaniyalari orqali inson qadrini yuksaltirishga hissa qo'shadi.

Inson qadrini yuksaltirishning yana bir jihati – xodimlarning faol ishtirokini ta'minlashdir. Inson qadri faqat uning himoya qilinishi bilan chegaralanmaydi, balki uning o'z hayoti va ish joyidagi qarorlarni qabul qilishda ishtirok etishi bilan ham yuksaladi. Kasaba uyushmalari a'zolarining fikrini inobatga olish, ularni qaror qabul qilish jarayoniga jalb qilish, jamoaviy maslahatlar tashkil qilish orqali inson qadrini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shuningdek, kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirish demokratik prinsiplar bilan ham uzviy bog'liqdir. Inson qadri demokratiyaning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Kasaba uyushmalari ichki tuzilishida ham demokratiya prinsiplarini amalga oshirishga harakat qiladi: rahbarlarni saylash, hisobdorlik va shaffoflikni ta'minlash, a'zolarining teng huquqli ishtirokini yo'lga qo'yish — ularning barchasi inson qadriga munosabatning amaliy ko'rinishidir.

Inson qadrini yuksaltirish masalasi zamonaviy davrda yangi mazmun kasb etmoqda. Ilgari inson qadri asosan ish haqi, mehnat sharoiti kabi omillar bilan belgilangan bo'lsa, bugungi kunda axborot erkinligi, shaxsiy hayot daxlsizligi, ekologik xavfsizlik, gender tengligi kabi masalalar ham inson qadri bilan uzviy bog'liq holga kelgan. Kasaba uyushmalari ushbu yangi tendensiyalardan chetda qolmasdan, o'z faoliyatini ularga moslashtirmoqda. Masalan, atrof-muhit muhofazasi, barqaror rivojlanish, ish joyida gender tengligini ta'minlash kabi yo'nalishlarda ham faoliyat yuritmoqda.

Inson qadrini yuksaltirish jarayonida kasaba uyushmalari milliy mentalitet va an'analarni ham hisobga oladi. Har bir jamiyatning o'z qadriyatlari, madaniy va ma'naviy

me'yorlari mavjud. Kasaba uyushmalari inson qadriga munosabatda umuminsoniy qadriyatlar bilan bir qatorda milliy xususiyatlarni ham uyg'unlashtirishi zarur. Bu esa inson qadrini nafaqat huquqiy yoki iqtisodiy, balki ma'naviy-axloqiy jihatdan ham yuksaltirish imkonini beradi.

Shuningdek, kasaba uyushmalari inson qadrini yuksaltirishda global tajribadan foydalanishi, xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yishi zarur. Xalqaro kasaba uyushmalari konfederatsiyasi, turli mintaqaviy tuzilmalar orqali tajriba almashish, qo'shma dasturlar amalga oshirish, xodimlar huquqlarini himoya qilishda umumiy standartlarni ishlab chiqish — bularning barchasi inson qadrini yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega.

Kasaba uyushmalarining xalqaro miqyosdagi o'rni va nufuzi ortib bormoqda. Federatsiya tashabbusi bilan 2021-yilda Toshkent shahrida Markaziy Osiyo davlatlari kasaba uyushmalari kengashi tuzildi. 2023-yilda Samarqand shahrida Turkiy davlatlar kasaba uyushmalari tashkilotiga asos solindi. Federatsiya o'tgan yili Xalqaro kasaba uyushmalari konfederatsiyasiga a'zo bo'lgani uning dunyodagi mavqeini yangi bosqichga olib chiqadigan tarixiy voqea bo'ldi. [1; 4-5 b]

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri – ijtimoiy sheriklik mexanizmlarini rivojlantirishdir. Ijtimoiy sheriklik – bu ish beruvchi, xodimlar va davlat organlari o'rtasidagi muvozanatli munosabatlar tizimi bo'lib, unda har bir ishtirokchi tomonning huquq va majburiyatlari aniq belgilanadi. Shu asosda kasaba uyushmalari xodimlar nomidan ish beruvchilar bilan muzokaralar olib boradi, jamoaviy shartnomalar tuzadi va ularning bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi. Bu jarayonning o'zi inson qadrini yuksaltirishga xizmat qiladi, chunki xodim o'zining huquqlari qonundan kafolatlanganini his qiladi.

Inson qadrini yuksaltirishda mehnat muhofazasi va xavfsizlik masalalari ham alohida ahamiyatga ega. Chunki inson hayoti va sog'ligi eng oliy qadriyat hisoblanadi. Mehnat jarayonida turli xil xavf-xatarlar mavjud bo'lib, ularni oldini olish, xavfsiz ish sharoitlarini yaratish kasaba uyushmalari uchun asosiy vazifalardan biri sanaladi. Ular bu yo'nalishda davlat organlari, sanitariya xizmatlari va ish beruvchilar bilan hamkorlikda turli dasturlarni amalga oshiradi. Shu orqali ishchi-xodimlar hayoti va sog'ligi muhofaza qilinadi, inson qadri amalda yuksaladi.

Keyingi yillarda 500 mingga yaqin xodimning qonuniy huquqlari himoya qilindi, ularning foydasiga 267 milliard so'm undirib berildi. Ishdagi baxtsiz hodisalar tufayli jabrlangan 1 ming nafar xodimga 35 milliard so'm tovon puli to'lab berilgan. Nohaq bo'shatilgan 13 ming xodim ishga tiklangan. [1; 3-4 b]

Co'nggi 5 yilda kasaba uyushmalari sa'y-harakatlari bilan qariyb 500 ming nafar fuqaroning huquqlari tiklangan, korxona va muassasalarda 20 mingga yaqin jamoatchilik nazorati va gender tenglikka oid audit tadbirlari o'tkazilgan, mehnat muhofazasi yuzasidan 21 mingdan ortiq kamchilik bartaraf etilgan [2; 1 b]

Kasaba uyushmalarining ijtimoiy himoya tizimini kuchaytirishdagi roli ham muhim hisoblanadi. Inson qadri uning turmush sharoiti, daromad manbalari va ijtimoiy kafolatlari bilan ham belgilanadi. Shu bois kasaba uyushmalari turli imtiyozlar, nafaqa, moddiy yordam va kompensatsiyalar berishda tashabbuskor bo'ladi. Ishdan ayrilgan yoki mehnat qobiliyatini yo'qotgan shaxslar uchun ijtimoiy himoya mexanizmlarini ishlab chiqish ham inson qadrini yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega.

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri – xodimlarning ijtimoiy hayotda faol ishtirokini ta'minlashdir. Inson qadri uning jamiyatdagi mavqei, faolligi va ta'sir darajasi bilan ham o'lchanadi. Shuning uchun kasaba uyushmalari turli yig'ilishlar, forumlar, seminarlar va jamoat tadbirlariga xodimlarni jalb qiladi. Bu orqali ular o'z fikrini erkin bayon qilish, qaror qabul qilish jarayonlarida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu holat esa inson qadrini yuksaltirishning amaliy ko'rinishi hisoblanadi.

Shu bilan birga, kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning o'rni katta. Chunki inson qadri faqat moddiy ne'matlar bilan belgilanmaydi, balki uning ma'naviy dunyosi, axloqiy qiyofasi va ijtimoiy mas'uliyati bilan ham belgilanadi. Shu bois kasaba uyushmalari turli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar tashkil qiladi, kitoblar, jurnallar chop etadi, xodimlar orasida huquqiy savodxonlikni oshirish va ma'naviy madaniyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Inson qadrini yuksaltirish masalasi kasaba uyushmalarida rahbar va a'zo munosabatlari orqali ham namoyon bo'ladi. Agar tashkilot rahbarlari a'zolarining fikrini inobatga olsa, ularning talab va ehtiyojlarini o'rganib, amaliy qadamlar tashlasa, inson qadri yuksaladi. Ammo aks holda, ya'ni rahbarlar a'zolardan uzoqlashsa, shaffoflik yo'qolsa, inson qadrlanishi sustlashishi mumkin. Shu bois kasaba uyushmalarida demokratik boshqaruv, shaffof hisobdorlik va mas'uliyat prinsiplariga qat'iy rioya etilishi lozim.

Zamonaviy globallashuv jarayonida inson qadrini yuksaltirishning yana bir o'ziga xos jihati – ekologik barqarorlik bilan bog'liqdir. Inson qadri nafaqat ish joyida, balki uni o'rab turgan tabiiy muhitda ham namoyon bo'ladi. Chunki sog'lom va toza muhit – inson hayoti uchun eng muhim shart. Shuning uchun kasaba uyushmalari ekologik xavfsizlik, tabiatni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish masalalarida ham o'z pozitsiyasiga ega bo'lib, turli tashabbuslarni ilgari suradi.

Inson qadrini yuksaltirishning yana bir muhim jihati – gender tengligini ta'minlashdir. Ayollar mehnati va ularning huquqlarini himoya qilish masalasi hanuz dolzarbligini yo'qotmagan. Ayrim sohalarida ayollar mehnati arzon baholanishi, ular rahbarlik lavozimlariga kam tayinlanishi kuzatiladi. Shu sababli kasaba uyushmalari gender tenglikni ta'minlashga qaratilgan dasturlar ishlab chiqishi, ayollarning mehnat bozoridagi mavqeini mustahkamlashi lozim. Bu ham inson qadrini yuksaltirishning muhim jihatidir.

Kasaba uyushmalari tizimida yoshlarni qo'llab-quvvatlash ham inson qadrini yuksaltirishning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Yoshlar mehnat bozoriga yangi qadam qo'yayotgan bo'lgani uchun ular ko'pincha huquqiy va moddiy jihatdan himoyaga muhtoj bo'ladi. Kasaba uyushmalari ular uchun alohida dasturlar ishlab chiqishi, malaka oshirish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari yaratishi lozim.

Prezident Sh.Mirziyoev tomonidan kasaba uyushmalari faollari bilan uchrashuvda kasaba uyushmalari ko'pgina sohalarida ijtimoiy sheriklikni kengaytirish, ta'sirchan jamoatchilik nazoratini o'rnatish, mulkchilik shaklidan qat'i nazar, barcha korxona va tashkilotlarda xodimlar, ayniqsa, norasmiy tarzda band bo'lgan fuqarolar, xotin-qizlar va yoshlarning kasb va mehnatga oid huquqlarini ta'minlash tizimini kuchaytirish, umuman, norasmiy bandlikka chek qo'yish bo'yicha tashabbuslari bilan tanishib, soha xodimlari butun xalqimiz qatori o'z oldiga ulkan maqsadlar qo'yib yashayotganini ta'kidladilar.

Ijtimoiy davlatning yangi modelini yaratishda “Kuchli kasaba uyushmalari – kuchli jamiyat asosi” degan tashabbus asosida kasaba uyushmalari bu jarayonda oldingi safda bo'lishini aytib o'tdilar. Kasaba uyushmalari faoliyatini yanada rivojlantirish va mehnat munosabatlarini yaxshilash bo'yicha kelgusi vazifalarni belgilab olish taklifini bildirdilar. [1; 5-11 b].

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning yana bir o'ziga xos xususiyati – mehnat munosabatlarini huquqiy jihatdan mustahkamlashdir. Har qanday jamiyatda inson qadri uning qonun oldidagi tengligi va huquqlarining ta'minlanishi bilan belgilanadi. Shuning uchun kasaba uyushmalari turli qonunlar, me'yoriy hujjatlar va xalqaro konvensiyalarning amalda qo'llanishini ta'minlash uchun kurashadi. Ular parlament va davlat organlariga takliflar kiritadi, qonunchilik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlaydi, mehnat munosabatlarida adolatli tizim shakllanishiga hissa qo'shadi.

Inson qadrini yuksaltirishning o'ziga xos jihatlaridan biri – jamoaviy birdamlik va o'zaro hamkorlikda namoyon bo'ladi. Agar xodimlar alohida-alohida harakat qilsa, ularning manfaatlari to'liq ta'minlanmasligi mumkin. Biroq kasaba uyushmalari orqali ularning ovozi birlashadi, kuch va imkoniyatlari ortib, inson qadri jamoaviy holda himoya qilinadi. Bu holatda inson qadri nafaqat yakka shaxsning huquqi, balki butun jamoaning qudrati sifatida namoyon bo'ladi.

Sog'lom ijtimoiy muhit yaratish ham inson qadrini yuksaltirishning yana bir muhim jihatidir. Insonning qadri uning ish sharoiti va turmush darajasi bilan cheklanmaydi. Balki jamoadagi munosabatlar, hamkorlik va o'zaro hurmat ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kasaba uyushmalari turli sport musobaqalari, madaniy kechalar va ijtimoiy tadbirlar orqali jamoada sog'lom muhit shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda inson o'zini qadrlangan, hurmat qilingan va jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida his qiladi.

Inson qadrini yuksaltirish jarayonida axborot erkinligi va ochiqlik ham muhim ahamiyatga ega. Agar xodim o'z huquq va majburiyatlarini bilmasa, qonunchilikdagi o'zgarishlardan xabardor bo'lmasa, u o'z qadrini to'liq anglay olmaydi. Shu sababli kasaba uyushmalari axborot texnologiyalaridan keng foydalanishi, onlayn platformalar, veb-saytlar, mobil ilovalar orqali a'zolari xabardor qilib borishi lozim. Bu ham inson qadrini yuksaltirishning zamonaviy xususiyatlaridan biridir.

Shuningdek, inson qadrini yuksaltirishda xalqaro hamkorlik va tajriba almashish ham muhim ahamiyatga ega. Turli mamlakatlarda kasaba uyushmalari faoliyati turlicha tashkil etilgan bo'lib, ularning tajribalarini o'rganish, ijobiy natijalarni milliy tizimga tatbiq etish orqali inson qadrini yuksaltirishda yangi qadamlar qo'yish mumkin. Masalan, Yevropa davlatlarida ish joylaridagi xavfsizlik, Amerikada ish haqi va ijtimoiy kafolatlar, Yaponiyada mehnat intizomi va jamoaviy madaniyat inson qadrini yuksaltirishda muhim tajriba sifatida ko'rsatilmoqda.

Inson qadrini yuksaltirish masalasi faqat iqtisodiy yoki huquqiy emas, balki falsafiy ma'noda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki inson qadri – bu uning moddiy va ma'naviy olamining uyg'unligida, shaxsiy erkinligi va ijtimoiy mas'uliyatida namoyon bo'ladi. Kasaba uyushmalari aynan shu uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Ular insonning moddiy manfaatlarini himoya qilish bilan birga, uning ma'naviy qiyofasini ham yuksaltirishga qaratilgan ishlarni amalga oshiradi.

Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning zamonaviy xususiyatlaridan biri – barqaror rivojlanish tamoyillari bilan uyg'unlikdir. Bugungi kunda

iqtisodiy o'sish, ijtimoiy adolat va ekologik barqarorlik bir-biridan ajralmas tushunchalarga aylangan. Inson qadri ham ana shu uch yo'nalishda uyg'un tarzda yuksalishi kerak. Shu bois kasaba uyushmalari ishlab chiqarish jarayonida ekologik xavfsizlikni ta'minlash, ishchilarning ijtimoiy manfaatlarini himoya qilish va iqtisodiy samaradorlikka erishishni bir vaqtda ta'minlaydigan mexanizmlarni qo'llab-quvvatlaydi.

Xulosa qilib aytganda, kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning o'ziga xos xususiyatlari quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

- inson qadrining jamoaviy himoya orqali ta'minlanishi;
- mehnat munosabatlarida adolatli muvozanat yaratilishi;
- ijtimoiy himoya va barqarorlikka e'tiborning yuqoriligi;
- ma'naviy-ma'rifiy ishlarning keng qamrovliligi;
- demokratik boshqaruv va shaffoflikka rioya etilishi;
- gender tengligi va yoshlarni qo'llab-quvvatlash;
- raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish;
- milliy an'analar bilan umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish;
- xalqaro tajribadan foydalanish.

Demak, kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u nafaqat xodimlar huquqlarini himoya qilish, balki ularning moddiy va ma'naviy hayotini boyitish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va demokratik qadriyatlarni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Shu jihatdan kasaba uyushmalari zamonaviy fuqarolik jamiyatining ajralmas instituti sifatida inson qadrini yuksaltirishning muhim mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Davlatimiz rahbari Shavkat Miromonovich Mirziyoev 2025- yil 17- oktabr kuni kasaba uyushmalari faollari va faxriylari bilan uchrashuvda kasaba uyushmalari faoliyati to'g'risida fikr bildirib, "Birgalikda boshlagan ishlarimiz har bir mehnat jamoasi, har bir xodim va uning oilasi uchun manfaatli bo'layotganiga yana bir bor amin bo'ldim. Bundan buyon ham "Inson qadri uchun" degan ezgu g'oya Yangi O'zbekistondagi islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi" deya ta'kidladilar, [1; 5 b]

Umumiy xulosalar:

1. Bugungi kunda Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishning zamonaviy xususiyatlaridan biri – barqaror rivojlanish tamoyillari bilan uyg'unlikdir. Zamonaviy yondashuvlarda iqtisodiy o'sish, ijtimoiy adolat va ekologik barqarorlik bir-biridan ajralmas tushunchalarga aylangan.

2. Globallashuv sharoitida inson qadrini yuksaltirishda xalqaro hamkorlik va tajriba almashish ham muhim ahamiyatga ega. Turli mamlakatlarda kasaba uyushmalari faoliyati turlicha tashkil etilgan bo'lib, ularning tajribalarini o'rganish, ijobiy natijalarni milliy tizimga tatbiq etish orqali inson qadrini yuksaltirishda yangi qadamlar qo'yish mumkin.

3. Kasaba uyushmalari tizimida inson qadrini yuksaltirishda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning o'rni katta. Chunki inson qadri faqat moddiy ne'matlar bilan belgilanmaydi, balki uning ma'naviy dunyosi, axloqiy qiyofasi va ijtimoiy mas'uliyati bilan ham belgilanadi. Shu bois kasaba uyushmalari turli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar tashkil qiladi, kitoblar, jurnallar chop etadi, xodimlar orasida ma'naviy madaniyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

4. Ijtimoiy tasnif nuqtai nazaridan inson qadrini yuksaltirish jamiyatda tenglik, adolat, huquq va erkinlik kabi tamoyillarning ta'minlanishi orqali namoyon bo'ladi. Inson qadrini

himoya qilish – bu inson huquqlarini ta'minlash, uning ijtimoiy hayotda faol ishtirokini yo'lga qo'yish, shaxs erkinligi va jamiyat mas'uliyati o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash demakdir.

5. Kasaba uyushmalari tarixiy jarayonda fuqarolik jamiyatining muhim institutlaridan biri sifatida shakllanib kelgan. Ular avvalo ishchi-xodimlarning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishdan boshlangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan keng qamrovli ijtimoiy va ma'naviy funksiyalarni bajaruvchi tizimga aylandi. Inson qadrini yuksaltirishdagi o'ziga xos xususiyatlardan biri shundaki, kasaba uyushmalari inson manfaatlarini yakka tartibda emas, balki jamoaviy shaklda himoya qiladi. Bu esa shaxsiy qadr va sha'nini jamiyatning umumiy qadriyatlari tizimida mustahkamlaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning respublika kasaba uyushmalari faollari va faxriylari bilan o'tkazilgan uchrashuvda so'zlagan nutqi", 2025-yil 17-oktabr, Toshkent.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 11-noyabr -O'zbekiston kasaba uyushmalari kun va kasaba uyushmalarining 120 yilligi munosabati bilan tabrigi, 2025 yil 11- noyabr, Toshkent.
3. O'zbekiston Respublikasining "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi Qonuni. 2019- yil 6-dekabr.
4. Mirziyoev Sh, "Yangi O'zbekiston. Taraqqiyot strategiyasi" kitobi, 2023-yil, Toshkent
5. Rafiqov Q, "Vatan va millat qayg'usi" kitobi, 2020-yil, Toshkent
6. O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasining 2020-2025- yillardagi faoliyati yuzasidan axborotnoma.
7. O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasining Buxoro viloyat Kengashining 2020-2025- yillardagi faoliyati bo'yicha ma'lumotlar.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

ISSUES OF THE ROLE OF SCIENCES IN HUMAN LIFE IN THE WORKS OF ABU RAYHAN BERUNI

Nosirkhodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna,
Professor at TSUL, PhD (Candidate of Philosophical Sciences)
E-mail: g.nosirxodjayeva@gmail.com

Abstract. This article examines the philosophical and historical works of Abu Rayhan Beruni, which constitute one of the significant yet insufficiently studied components of his extensive and multifaceted scholarly legacy. Particular attention is paid to his contribution to the study of the history of philosophy among the peoples of several regions.

Keywords: history of science; objectivity and reliability; theoretical and methodological approach; conceptual and methodological conclusions; philosophical and methodological issues.

ABU RAYHON BERUNIY ASARLARIDA FANLARNING INSON HAYOTIDAGI O'RNI MASALALARI

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna,
TDYU professori, f.f.n

Annotatsiya. Maqola Abu Rayhon Beruniyning keng va ko'p qirrali ilmiy merosining kam o'rganilgan muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan falsafiy-tarixiy ishlari va uning bir necha mintaqalar xalqlarining falsafa tarixini tadqiq etishga qo'shgan hissasini o'rganishga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: fan tarixi, xolislik va haqqoniylik, nazariy-uslubiy yondashuv, konseptual-uslubiy xulosa, falsafiy-uslubiy masalalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N18>

Ilm-fan taraqqiyoti hozirgi kunda shu darajaga yetganki, olimlarning qo'lga kiritayotgan ulkan yutuqlari bevosita tabiatga, atrof-muhitga, hatto insonning ichki ma'naviy dunyosiga ham katta ta'sir etish imkoniyatiga ega. Bu ta'sir ham ijobiy, ham salbiy bo'lishi mumkin[1]. Shuning uchun ilm-fanning insonning ma'naviy-ruhiy jihatdan shakllanishi va rivojlanishiga ta'siri muammosi nafaqat hozirgi olimlar, balki qadim zamonlardan mutafakkirlar e'tiborini o'ziga jalb etgan. Shu masalaga o'rta asrlardayoq jiddiy e'tibor bergan bizning vatandoshimiz buyuk qomuschi olim, jahon faniga ulkan hissa qo'shgan Abu Rayhon Beruniy edi. Bu keng va ko'p qirrali muammoda alloma fan tarixini o'rganish va uning ma'naviy jihatlarini aniqlash, fanning ahamiyatini chuqur yoritishga harakat qilgan. Beruniyning shu yo'nalishdagi ilgari zamonlarni ko'ra olishi, ilmiy bashoratlari g'oyat ajablanarli bo'lib hozirga qadar uning ahamiyati oshmoqda.

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, bu buyuk olimning nomi, ilmga qo'shgan hissalarini allaqachon jahon fani tarixida tan olinib, o'zining munosib bahosini topdi. Mashhur amerikalik

fan tarixchisi J.Sarton jahon fani rivojlanishidagi XI asr birinchi yarmini Beruniy davri deb atagan.

Beruniy ilmiy merosini tadqiq etishga, asarlarini nashr qilishga katta hissa qo'shgan o'zbek olimlari uning fan tarixidagi xizmatlari to'g'risida o'z mulohazalarini bayon etganlar. Atoqli o'zbek faylasufi I.M.Mo'minov shunday yozadi: "Beruniyning ilmiy qiziqishlari nihoyatda keng va turli-tuman bo'lgan. U qadimgi Yunonistondagi va arab xalifaligidagi fan tarixini, shuningdek o'z zamonasi fanini chuqur o'rgandi". Beruniy merosining yirik tadqiqotchilaridan biri P.G.Bulgakov ham o'z vaqtida uning fan tarixi sohasidagi xizmatlarini shunday ta'kidlagan: "U Sharqda tabiatshunoslikning ilk jiddiy tarixchilaridan biri bo'lib chiqdi va bizlar uchun kam tanilgan ajoyib Sharq mutafakkir va olimlar, xususan Eron Shahriy, Sulaymon Samarqandiy va boshqalar to'g'risidagi g'oyat qimmatli ma'lumotlarni saqlab qoldi".

Avvalo, shuni ta'kidlash kerakki, Beruniy ilm-fan tarixini o'rganishda aniq va qimmatli ma'lumotlar to'plash bilan birga bu ishga nazariy-uslubiy nuqtai nazardan yondashishga harakat qilgan va shu yo'nalishda g'oyat qiziqarli va muhim natijalarga erishgan[2]. Qiziqarli tomoni shuki, Beruniyning fan tarixiga oid konseptual-uslubiy xulosalari, umumlashmalari zamonlar o'tishi bilan o'z ahamiyatini yo'qotmasdan, qayta hozirgi kunda o'zining haqiqiy qiymatini namoyon etyapti. Beruniy ilmiy-tarixi merosining davrimiz uchun zarurligining ikkinchi muhim tomoni shundan iboratki, u ilm-fan tarixini tiklashning ma'naviy-ruhiy ahamiyatini aniqlab, uning jamiyat, shaxs ma'naviy-axloqiy va aqliy shakllanishi va rivojlanishining muhim vositasi, omili sifatida talqin etdi va tafakkur tarixiga shu nuqtai nazardan yondashish kerakligini ta'kidladi[3].

Beruniy fikricha, ilm tarixining ma'naviy ahamiyati, ma'nosi, birinchi galda ilm-fanning ma'naviy mazmunidan, mohiyatidan kelib chiqadi. Alloma yozganiday "Ilmdan boshqa qanday narsada manfaat zohirroq va qandayida foyda ko'proq bo'ladi, faqat ilm bilangina ham din, ham dunyo uchun xayrli ishlarni qilish va ularga zarar keltirishdan saqlanish mumkin. Agar (ilm) bo'lmaganida (biz) jalb qilayotgan (narsa) yomonlik emasligiga va chetlanayotgan (narsa) yaxshilik emasligiga ishonch bo'lmas edi"[4].

Demak, Beruniy nazarida ilm-fan shu jumladan uning tarixi, inson uchun borliq haqida aniq va to'g'ri ma'lumot berishi bilan birga uning ma'naviy qadriyatlarini, ma'naviy dunyosini shakllanishiga, axloqiy barkamollikka, xususan yaxshilik va yomonlikni ajratishga qaratilgan muhim vosita va ma'naviy me'yor deb ta'riflanishi kerak[5].

Beruniyning fan tarixi, umuman tarixni o'rganish sohasidagi buyuk xizmatlaridan biri shundan iboratki, u birinchilardan bo'lib ilmni tadqiq etish uchun maxsus uslub ishlab chiqishga uringan. Bu uslub tadqiqotchi oldiga nafaqat sof ilmiy-nazariy, balki ma'naviy axloqiy talablarni qo'yadi va ularni bu uslubning ajralmas muhim tarkibiy qismi, komponenti deb ta'riflaydi. Bu uslubning ma'naviy tomonini Beruniy quyidagicha bayon etadi: "So'ngra buni ko'pchilik kishilarning tabiatini pastlashtiradigan yomon axloqdan, haqiqatni ko'rishga imkon bermaydigan omillardan o'zini tozalagandan keyin, ularni isbot uchun keltirgan so'z va e'tiqodlarini bir-biriga solishtirish bilan bilinadi. Ana shu aytib o'tganim haqiqiy maqsadga yetkazuvchi eng yaxshi yo'l va bunga dog' tushiruvchi shak-shubhani yuvib tashlash uchun eng kuchli yordamchidir. Garchi qattiq urinib zo'r mashaqqat cheksak ham o'shandan boshqa yo'l bilan maqsadga erisholmaymiz"[6].

Tafakkur tarixi muammolari bilan shug'ullanadigan, uning falsafiy-uslubiy masalalari ustida bosh qotiradigan tadqiqotchi birinchi galda fanlarni kelib chiqish masalasi bilan

to'qnashadi. Shuning uchun Beruniy ham bu masalani maxsus tarzda qo'yib, ularning paydo bo'lishi jarayonini qo'yidagicha ta'riflaydi: "Ilmiylarning holati mana shudir, shunga ko'ra ular tarmoqlarga ajralib ketgan. Ularga ehtiyojning paydo bo'lishi esa ularning keltiradigan manfaatidir, lekin ular yordamida topiladigan kumush va oltinlarda emas". Bu ehtiyojlar albatta moddiy va ma'naviy bo'lishi mumkin. Lekin Beruniy maxsus qayd qiladiki, haqiqiy ilmlar kelib chiqishi aslida tor manfaat va tamagirlik bilan bog'lanmaslik kerak. Ya'ni har qanaqa fan ham kelib chiqishda insondagi ma'lum ma'naviy qadriyatlarga borib taqaladi.

Olim bir necha fanlarning paydo bo'lish sabablarini ko'rib chiqib, ular orasidan bevosita inson ma'naviyatini takomillashtirishga qaratilganlarini ajratadi. Shulardan balog'ani, poetikani, mantiqni ko'rsatish mumkin. Masalan balog'ani quyidagicha ta'riflaydi: "Agar uning manfaati haqida so'ralsa, bu uning o'z zotida – fazilatidir. Bu haqida payg'ambar alayhissalom "Haqiqatan notqlikda sehrli (kuch) bor", degan. Balog'aning mavjudligi tufayli islom va imonning asli bo'lmish Qur'onning o'jiz qiluvchiligi isbotlanadi".

Beruniy hatto u yoki bu fanni keltirgan moddiy ehtiyojlarini tahlil qilganda uning ma'naviy ehtiyojlari bilan bog'liqligini ko'rsatishga va ularning o'zaro munosabatlarini ochib berishga harakat qiladi. Shunga yorqin misol qilib geodeziyani keltirish mumkin. Uning paydo bo'lishining asosiy sababi, bir tomondan azimuth va boshqa o'lchovlarni aniqlash bo'lsa, ikkinchi tomondan, diniy-ma'naviy ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq. "Biz qibla azimuthini aniqlashga qattiq ehtiyojimiz tushishi hamda (qibla) islomning ustuni va qutba bo'lganligi uchun bu haqda bizga kerakli narsalarni bayon qilaylik[7]. Olloh taolo aytgan: "Qayerdan chiqqan bo'lsang ham yuzingni masjid alharom tomoniga ogir, qayerda bo'lsangiz ham yuzingizni uning tomoniga o'giring" [8].

Fanlarning kelib chiqishi sabablarini ko'rsatganda Beruniy bu muammoning yana bir muhim ma'naviy tomonini ochib beradi. U ham bo'lsa bu jarayonning inson ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lishi va tabiat, jamiyat, insonlar oldida ma'lum burch va xizmatlarni bajarishi kerakligi bilan belgilanadi.

Ilm-fanlar tarixini o'rganishga Beruniy bashariyat miqyosida yondashgan. Tarixiy-ilmiy jarayonning bir butunligi va yahlidligi avvalo, odamzod bir negizdan kelib chiqishi bilan izohlanadi. "Odamlar, — deb yozdi Beruniy, — hammasi bir otaning farzandlari bo'lib, bir-biriga o'z qiyofasi bilan o'xshab ketadi". Bu esa insoniy sivilizatsiyaning, shu jumladan fan tarixining bir butunligini, aloqadorligini belgilaydi. Lekin, ilm-fanning bashariyat miqyosidagi birligining yana bir sababi bor, u ham bo'lsa, ilmning qaysi xalqda bo'lishidan qat'iy nazar maqsad, uslub va vositalarning bir-biriga yaqinligi va ko'p holatlarda yagonaligi ham desak bo'ladi. Masalan, har bir fanning maqsadi borliqning ma'lum bir tomonini bilishdir. Ana shu maqsadga qarab ilmiy uslublar uslublar, vositalar ham ishlab chiqiladi. Albatta, har xil xalqlarda, mintaqalarda, rivojlanayotgan fanlarning uslub, vositalari ma'lum darajada farq qilishi mumkin. "Hindiston" asarida Beruniy Mahmud G'aznaviy tomonidan Hindistonga qilgan yurishlarining oqibatlari to'g'risida gapirganda, birinchi galda, ularning ilm rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatgani to'g'risida qayg'uradi. Xususan, G'azna hokimlarining Hindistonga qilgan yurishlarini ta'riflab, hind xalqiga qanchalik qirg'in keltirganini ta'kidlaydi va bu esa o'z navbatida ayrim hindlarda musulmonlar to'g'risida noto'g'ri tasavvur paydo bo'lib, mazkur xalqlarda ma'lum darajada uzoqlashish yuzaga kelishiga ham sabab bo'ladi. Ilm-fan borasida u quyidagicha xulosaga keladi: "Balki bu hodisalar bosib olingan mamlakatlardan ulardagi ilmlarning yo'qolishiga, Kashmir, Banoras va bularga o'xshash haligacha qo'limiz yetmaydigan

joylarga qochishga sabab bo'lgandir. Shu bilan birga u tomonlarda siyosat va diyonat sababli chet kishilarning barchasi bilan aloqa juda uzilgan"[9]. Lekin fan rivojlanishining yirik ijtimoiy hodisalar va shaxslardan tashqari olimlarning shaxsiy xislatlari va mayllariga ham ma'lum miqdorda aloqadorligi bor. Masalan ayrim olimlar haqida gap ketganda Beruniy shunday deb yozadi: "O'zlarini yuqori tutib, bemani harakat qiladilar va kibrlanib bilimsiz qoladilar. O'rgangan narsalariga baxllik qilib, o'z jinslaridan bo'lsa ham, noahl kishiga o'rgatmaydilar. Shunday bo'lgandan keyin boshqalarga qanday o'rgatsinlar! Chunki ular mamlakatlaridan boshqa mamlakat borligiga, u mamlakatlarda ham xalqning yashashligiga va o'zlaridan boshqa xalqlarda ham ilm borligiga ishonmaydilar". Ana shunday nojo'ya harakatlar olimlarning ilmiy aloqalar o'rnatishiga xalaqit beradi.

Boshqa xalqlar madaniyati, fan tarixi, umuman ma'naviyatini o'rganishda obyektivlik, haqiqat yo'lidan borish kerakligini ta'kidlab, Beruniy bu talabga eng avvalo o'zi qat'iy amal qiladi. O'zining "Hindiston" kitobi to'g'risida quyidagicha fikr yuritadi: "Bu kitob bahslashish va tortishish kitobi emas, shuning uchun bu kitobda dushmanlar isbotini keltirmayman va haqiqatdan chetga chiqqanlarga qarshilik ko'rsatmayman. Bu faqatgina bayon qilish kitobidir, xolos".

Umuman, Beruniy dunyoqarashiga xos bo'lgan ma'rifatparvarlik, ilmni tarqatish ishtiyoqi fan tarixi sohasida o'zining yorqin ifodasini topadi. Chunki yuqorida qayd etilgan Beruniyning fan tarixiga umumbashariy birlik nuqtai nazaridan yondashish, ilm-fan yutuqlari bilan boshqa xalq olimlarini tanishtirish kerakligi prinsipial nazariy g'oya tusini oladi. O'zining yozishicha, u hindlar uchun tarjimalar bilan shug'ullanar ekan, "ilm tarqatishga va ularda yo'q ilmning ularda ham bo'lishiga qiziqdi" va boshqa joyda bu fikrni davom ettirib "Mening butun fikriyodim, qalbim bilimlarni targ'ib qilishga qaratilgan, chunki men bilim orttirish lazzatidan bahramand bo'ldim. Buni men o'zim uchun eng katta baxt deb hisoblayman"[10].

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Мамунова Н. Абу Райхон Берунийнинг илм-фан ва маънавият ҳақидаги қарашлари. – Т.: Фан, 2005.
2. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Tanlangan asarlar. I tom. – Т.: Fan, 1968. – B.40.
3. Абу Райхон Беруни. Хронология древних народов (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар). – Т.: Фан, 1968.
4. Абу Райхон Беруни. Фармакогнозия (Китоб ас-Сайдана фи-т-тиб). – Т.: Фан, 1974.
5. Абу Райхон Беруни. Минералогия (Китоб ал-Жамоҳир фи маърифат ал-ҷавоҳир). – Т.: Фан, 1973.
6. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения.. – Т.: Фан, 1963. – S.21.
7. Абу Райхон Беруни. Геодезия // Избранные произведения. – Т.: Фан, 1966.
8. Abu Rayhon Beruniy. Turar joylar orasidagi masofalarni aniqlash uchun manzillarning chegaralarini belgilash. Geodeziya. Tanlangan asarlar. III tom. – Т.: Fan, 1982. – B.61 – 68.
9. Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. – B.115.
10. Abu Rayhon Beruniy. Hindiston. – B.28.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES**Received:** 15 January 2026**Accepted:** 2 February 2026**Published:** 14 February 2026*Article / Original Paper***STYLISTIC PROBLEMS OF TRANSLATING TAX AND CUSTOMS
TERMINOLOGICAL UNITS FROM ENGLISH INTO UZBEK****Akhmedov Oybek Saporbayevich**Doctor of Science in philology (DSc),
professor

Abstract. This article comprehensively discusses stylistic problems arising in the translation of tax and customs terminological units from English into Uzbek. The article focuses on the specific features of official and legal style, terminological precision and preservation of normative meaning. Special attention is given to stylistic inconsistencies caused by differences between national tax and customs legal systems. The semantic and functional characteristics of tax and customs vocabulary in both languages are analyzed comparatively. Methods of ensuring equivalence, adequacy and stylistic conformity in translation are theoretically substantiated. The findings contribute to improving professional and domain-specific translation practice.

Keywords: tax terminology, customs vocabulary, stylistic issues, adequate translation, official style, terminological precision, equivalence, adequacy, semantic analysis, functional features, comparative study, legal discourse, national realia

**INGLIZ TILIDAGI SOLIQ-BOJXONA TERMINOLOGIK BIRLIKLARINI O'ZBEK
TILIGA TARJIMA QILISHNING STILISTIK MUAMMOLARI****Axmedov Oybek Saporbayevich**Filologiya fanlari doktori (DSc),
professor

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tilidagi soliq va bojxona terminlarini o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan stilistik muammolar atroflicha tahlil qilingan. Maqolada soliq va bojxona rasmiy-huquqiy uslub xususiyatlari, terminologik aniqlik hamda mazmunning me'yoriy tavsifini saqlab qolish masalalari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, milliy va xalqaro soliq va bojxona tizimlar o'rtasidagi tafovutlar sababli yuzaga keladigan uslubiy nomutanosibliklar yoritilgan. Ingliz va o'zbek tillaridagi soliq-bojxona leksikasining semantik va funktsional jihatlari chog'ishtirma asosda atroflicha tahlil qilingan. Tarjimada ekvivalentlik, adekvatlik va uslubiy moslikni ta'minlash usullari ilmiy jihatdan asoslangan. Ushbu ilmiy maqola natijalari, albatta, sohaviy tarjima amaliyotini muayyan darajada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: soliq terminologiyasi, bojxona leksikasi, stilistik muammolar, sohaviy tarjima, huquqiy uslub, terminologik aniqlik, ekvivalentlik, adekvatlik, rasmiy diskurs, semantik tahlil, funktsional xususiyat, milliy realiyalar, chog'ishtirma tahlil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N19>

Ingliz tili SB¹ terminologiyasi bilan umumadabiy til orasida o'zaro, uzviy munosabat mavjud bo'lganligi bois terminologik tizimda umumlisoniy leksik-semantik jarayonlar kuzatiladi. Ya'ni, umumiste'moldan SB terminologik tizimiga o'tgan leksemalar o'z shaklini

¹Ushbu maqolada SB qisqartmasi "soliq va bojxona" terminlari ma'nosida keng qo'llanildi.

o'zgartirmay kognitivlik asosida sohaga oid yangi ma'nolarni ifodalashda ham faol qo'llanadi. Bunday stilistik bo'yoqqa ega bo'lgan leksik birliklar soha terminlari tarjimasida birmuncha qiyinchilikni yuzaga keltirmoqda. Umuman, tilshunoslikda stilistik birliklarni u yoki bu til me'yorlariga mos, muvofiq tarjima qilish o'ta murakkab va mas'uliyatli ish sanaladi. Bu hol terminologik tizimni ham chetlab o'tmaydi. Konnotativ ma'noni o'zida aks ettiruvchi birliklar terminologiyaga xos bo'lmagan hodisadir.

Ingliz tili soliq va bojxona sohasi doirasida qo'llanadigan bunday leksemalar tarkibidagi semantik, pragmatik xususiyatlarni aniqlashtirish jarayonida ikki tilli (inglizcha-o'zbekcha) izohli lug'atlarga tayaniladi. A.V. Fedorov to'g'ri ta'kidlaganidek: «Tilning har bir vositasi to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita uslubiy vositalar ifodasi uchun xizmat qilishi mumkin. Har bir til hodisasi bayon etilgan fikrning semantik ko'lamidan qat'i nazar ma'lum darajada uslubiy bo'yoq kasb etishi mumkin».[1]

Bu fikrlar ingliz tili SB terminologik birliklariga ham taaluqli. Demak, lisoniy birliklarning bunday xususiyati til ma'lumotlarining barcha jihatini hisobga olgan holda, lingvistik tarjimashunoslik uchun asos bo'lib xizmat qiladigan qiyosiy stilistika bilan tarjima nazariyasini yanada yaqinlashtiradi.

Anglashiladiki, qiyoslanayotgan ingliz va o'zbek tili SB terminologik birliklarining mazmuniy, uslubiy va pragmatik jihatdan o'zaro funktsional mos kelish-kelmasligiga ahamiyat qaratish tarjima adekvatligini ta'minlovchi muhim omildir. Q.Musayev talqinida: "Stilistik muammolar lingvistik tarjima tarkibida muhim o'rin egallaydi. Stilistika lingvistikaning tahlil ob'ekti sifatida ko'p jihatdan tarjima bilan chambarchas bog'liqdir. Stilistikaga xos barcha xususiyatlar lingvistik tarjimashunoslikka ham to'la aloqador bo'lib, tarjimaning lisoniy tahlili masalasiga atroflicha yondashishni, chunonchi, til hodisalarining qurilish, me'yor va an'ana kabi omillar bilan bog'liqlikda tadqiq qilinishi talab qilinadi". [2]

Stilistik birliklar obrazlilikka ega bo'lganligi bois nutqning badiiy-tasvir vositalari sifatida fikrni uslubiy bo'yoqdor va jozibali qilib ifodalashga xizmat qiladi. Ular asosan adabiyotshunoslikda badiiy asar tilining ta'sirli bo'lishini ta'minlaydi.

Ingliz tili SB terminologiyasida stilistik bo'yoqqa ega bo'lgan terminlar mavjudligini kuzatish mumkin. Ular SB sohasiga oid terminlar bilan yondosh holda birikib, birikma termin shaklida qo'llanadi. Masalan: **brake** – umumadabiy tildagi leksik ma'nosi "tormoz", **tax brake** – "soliq to'lovlarini oshirish yo'li bilan iqtisodiyot rivojlanishini bo'g'ish". **Shield** – leksik ma'nosi "qalqon", **tax shield** – "soliq yukini kamaytirish", "soliq imtiyozi", "soliq to'lashdan himoyalash" kabi ma'nolarni o'zida aks ettiradi. Jumladan: *this is the **tax shield** provided by the debt*[3]– bunday soliq imtiyoziga kredit orqali erishildi.

*In some contexts (the analysis of financial leases, for example) depreciation **tax shields** are treated as safe, nominal cash flows and are discounted at an after tax borrowing or lending rate*[4]– Ayrim holatlarda (xususan, moliyaviy lizing tahlilida), qarz berilgandan yoki qarz olingandan so'ng amortizatsion soliq himoyasi mutlaq ishonchli nominal pul oqimi sifatida ko'rib chiqiladi va soliq stavkasidan chegirma qilinadi.

Barrier – umumadabiy tildagi leksik ma'nosi "to'siq", **customs barrier** – "bojxona bojarini oshirish yo'li orqali importni cheklash". **Haven** – leksik ma'nosi "bandargoh", SB terminologiyasida *haven* – bandargoh leksemasining *tax – soliq* termini bilan birikishi natijasida *tax haven* birikmali termin hosil bo'lgan. Ushbu termin xalqaro soliq qonunchiligiga muvofiq, chet ellik sarmoyadorlarni jalb qilish maqsadida muayyan davlat tomonidan soliq imtiyozlarini

berish yo'li orqali ularga shart-sharoitlar yaratish, soliq va bojlar eng quyi stavkada undiriladigan hudud, ma'nosini anglatadi. Keltirilgan jumlaning tarjimasiga e'tibor bering:

*It is not unusual for companies to shift their headquarters to a **tax haven** when they fear political hazards in the country in which they are based[5].*

*Ko'pincha, kompaniyalar o'zlarining mamlakatlarida joylashgan bosh idoralarini siyosiy vaziyatlar keskinlashganda **soliq imtiyozi** yaratilgan va tinch boshpana hisoblangan davlatlarga ko'chiradilar.*

Ingliz umumadabiy tilida mavjud bo'lgan *hike* leksemasi o'zbek tiliga “sayohat qilmoq, yayov sayr qilmoq, ekskursiya qilmoq” ma'nolari orqali tarjima qilinadi. Ushbu so'z *tax – soliq* terminiga birikib, **tax hike** tarzida kelishi tarjimada ancha murakkab vaziyatni yuzaga keltiradi. Chunki, bunday terminlarni so'zma-so'z tarjima qilish mutlaqo noto'g'ri ma'noni keltirib chiqaradi. Mazkur birikma termin matnda soliq termini vazifasini bajaradi.

*A **tax hike** on company-owned cars will likely further depress sales[6]– Kompaniya avtomobillariga solinadigan **soliqni oshishi** ularning sotuvini kamayishiga olib keladi.*

Terminologiyada kishilikning iqtisodiyotga oid muayyan faoliyat turlari ham o'z aksini topgan bo'lib, umumadabiy tildan terminologik tizimga chuqur kontseptual bosqich orqali o'tishi tabiiy va ijtimoiy hodisadir. Terminlar tilga, til esa kishilarga tegishli. Lingvokognitiv tadqiqotlar bevosita “**antropotsentrizm**” yo'nalishi omillari bilan chambarchas bog'liq. Antropotsentrizm ilmiy tadqiqotlarda asosiy tamoyil hisoblanib, tadqiqot ob'ekti markaziga, avvalo, inson omili qo'yiladi. Shunday ekan, SB terminologik birliklari ham bevosita *antropotsentrizm* tamoyiliga bog'liqlikda tadqiq etilishi maqsadga muvofiq. Jumladan, ingliz umumadabiy tildagi **brainpower** qo'shma so'zning aynan, so'zma-so'z tarjimasida “*miya kuchi, aqliy qobiliyat, aqliy zakovat*” ma'nolari bilan talqin qilinadi. Lekin, **brainpower** qo'shma so'zi soliq sohasi termini sifatida “*soliq mexanizmini takomillashtirish borasida zehni o'tkir kishilar*”ga nisbatan qo'llanadi. Ingliz umumadabiy tildagi **brainstorming** leksemasi *aqliy hujum* ma'nosini ifodalaydi. Ammo, uni SB maxsus termini sifatida *aqliy hujum* tarzida talqin qilish mutlaqo noto'g'ri. *Brainstorming* iborasida soha termini sifatida “*sohaga oid murakkab muammoning jamoaviy muhokamasi, muammoning jamoaviy yechimi*” tushuniladi. Masalan: *when the boss doesn't know the solution of the problem he calls us all into his office for a **brainstorming** session and more often than not we find the answer.* – Qachonki boshliq muammo yechimini topa olmasa, u bizni **jamoaviy muhokama** uchun o'z idorasiga chaqiradi va biz tez vaqt ichida muammoni hal qilamiz.

Brain so'zining denotativ ma'nosi insonda taffakkur qilish organi bo'lmish “**miya**” sifatida ifodalanadi. Ammo, tarjima jarayonida badiiy tasvir vositasi bo'lgan metafora hodisasining yuzaga kelishi orqali **power** — *kuch, quvvat, storming* – *bo'ron, to'fon* leksemalari “**brain – miya**” so'ziga birikib, sub'ektga nisbatan o'ziga xos stilistik ma'no ifodalamoqda. Terminologiyada **power** – *kuch, quvvat* co'zi **taxing** “*soliq colish*” terminiga qo'shilishi natijasida *taxing power* birikmali termin hosil bo'lgan. Ushbu leksema, ya'ni **power** – *kuch, quvvat* tarjima jarayonida stilistik jihatdan biroz neytrallashtirib, “*soliqqa tortish huquqi, soliq solishni joriy etish, soliq vakolati*” kabi ma'nolarni o'zida aks ettiradi. Quyidagi jumlagi e'tibor bering:

Inglizcha: *General obligation bond is a municipal bond secured by the **taxing power** of the issuer.*

O'zbekcha tarjimasida: *Umumiy qimmatli qog'ozlar munitsipal obligatsiyalar sifatida ahamiyatga ega bo'lgani bois ularning **soliq vakolatlari** emitentlar orqali kafolatlangan.*

Ingliz umumadabiy tilida qo'llanadigan **invisible hand** so'z birikmasining kalъka tarjimai **"ko'rinmas qo'l"** shaklida talqin etiladi. Uni maxsus termin sifatida **"talab va taklif"** tarzida o'g'irish maqsadga muvofiq. **"Invisible hand – ko'rinmas qo'l"** iborasi ilk bor shotlandiyalik iqtisodchi olim Adam Smit (1723-1790) tomonidan amaliyotga kiritilgan. U o'zining iqtisodiy nazariyasiga asosan **"invisible hand – ko'rinmas qo'l"** deganda bozordagi **"talab va taklif"**ni nazarda tutadi. Olim bozor mexanizmini to'laqonli ishlash jarayonida **"ko'rinmas qo'l – talab va taklif"** erkin raqobatni muntazam shaklda boshqarishini ta'kidlaydi. Alfred Chandler tomonidan ilgari surilgan **"visible hand – ko'rinar qo'l (davlat)"** termini esa davlatning iqtisodiy jarayonlarni boshqarishdagi, tartibga solishdagi ta'siri (aralashuvi) bilan izohlaydi. Quyidagi inglizcha matnning tarjimasiga diqqat qaratamiz:

*The **visible hand** of managerial coordination had replaced the **invisible hand** of the market[7] – Bozordagi **"ko'rinar qo'l"** o'zining boshqaruv muvofiqligini **"ko'rinmas qo'l"** ga o'zgartirdi.*

Insonning tana a'zosi (somatizm) bo'lmish qo'l bilan bog'liq SB sohasiga oid terminlarni amaliyot doirasida mavjud ko'plab materiallarda uchratish mumkin. Masalan:

*Both parties have equal opportunities to hear out their counterpart's argument and come to an agreement on the business in **hand** – Ikkala tomon ham o'z sheriklarining fikr-mulohazalarini eshitib, **muhokama** qilinayotgan masalani hal qilish uchun teng imkoniyatga ega.*

Inglizcha matnda qo'llanilgan **"business in hand"** iborasini uchratgan har qanday tarjimon o'zining milliy tiliga **"biznesni boshqarish, biznesdagi ishlarni qo'lga olish"** shaklida tarjima qilishiga hech qanday shubha yo'q. Aslida ham uning so'zma-so'z (kalъka) tarjimai aynan shunday ma'noni anglatadi. Biroq, mazkur so'z birikmasini frazeologik ibora nuqtai nazardan o'zbek tiliga **"muhokama (hal) qilinadigan masala"** tarzida tabdil qilishimiz maqsadga muvofiqligi o'z-o'zidan oydinlashadi. Chunki, frazeologik iboralarning ma'nosi ularning tarkibidagi leksemalarning ma'nolariga bog'liq bo'lmaydi, tarjimada yaxlit bir ma'noni aks ettiradi.

Maqolada SB terminologik tizimiga kirib kelgan ayrim termin-leksemalar o'zi bilan turli hayvon nomlarini ham aks ettirganini keltirdik. Ular o'z xususiyatlariga ko'ra ikki LSGga ajratildi:

a) uy hayvonlari; b) yovvoyi hayvonlar.

Birinchi guruhga doir **bull – ho'kiz** leksemasi iqtisodiyot, SB termini sifatida **"chayqovchi, spekulyant, birja o'yinchisi"** kabi ma'nolarni aks ettiradi. Birjadagi aktsiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar kotirovkalari va ularning narxi oshishiga, o'ynab turishiga ta'sir qiluvchi shaxs. Quyidagi jummalarni misol tariqasida keltiramiz.

Inglizcha: *In this case, there may not be enough new **bulls** to keep the market uptrend intact. [8]*

O'zbekcha tarjimai: *Kurs narxlarida o'zgarish bo'lmaganiga qaraganda, bozorga yangi **"ho'kizlar"** kelmagan ko'rinadi, ehtimol. **Inglizcha:** *If we succeed in **bulling** silver we shall also succeed in bearing gold to the same extent.**

O'zbekcha tarjimai: *Agar biz kumush narxini **oshirishni** uddalay olsak, u holda oltin narxini **oshirishga** ham erishamiz.*

¹Jumlada qo'llanilgan **"ho'kiz"** so'zi valyuta va qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi **chayqovchi** ma'nosini ifodalab kelmoqda.

Ingliz tilidagi **he is as gentle as a lamb** iborasining negizida ikki xalqning bir xil hayotiy tajribaga asoslangan tushunchalar yotganligi bois ushbu iborani integral xususiyatga ega desa bo'ladi. Mazkur ibora tarkibida o'zbek tiliga mos keladigan leksik indikatorlar mavjud bo'lganligi sababli u o'zbek tiliga **u qo'ydek yuvvosh, u pashshaga ham ozor bermaydi** muqobili asosida tarjima qilinadi. Biroq ingliz tilining iqtisodiyot, SB terminologik tizimida uchrashi mumkin bo'lgan **lamb – qo'y (qo'zichoq)** terminini matnda uchratgan har qanday kishi, hatto, mohir tarjimon ham ikkilanib qolishi tabiiy. Bunday vaziyatlarda sohaga doir ikki tilli izohli lug'atlarga murojaat qilinsa, ushbu inglizcha leksik birlikni o'zbek tiliga termin sifatida o'girishda *“tajribasiz chayqovchi, (spekulyant)”*, *“savdoni ko'r-ko'rona olib boruvchi shaxs”* shaklida talqin etish to'g'ri ekanligi aniqlab olindi.

Tarjimashunoslikda stilistik va frazeologik vositalar bir tildan ikkinchi tilga asosan *kalʼkalash, tasviriy va muqobil variant tanlash (ekvivalentlar)* usullaridan foydalanish orqali tarjima qilinadi.

Biz shunga ishonch hosil qildikki, ingliz tili SB leksikasida qo'llanadigan stilistik birliklar shaklidagi ayrim terminlarni kontekstdan o'zbek tiliga o'girishda yuqorida qayd etilgan to'rt usulga murojaat qilish befoyda ekan. Masalan: o'zbek tilidagi **sodiq it** ma'nosini anglatuvchi **watch-dog** maxsus termin sifatida *“nazorat qiluvchi organ”*, *“insonlar huquqini muhofaza qiluvchi qo'mita, guruh, shaxs”*, shuningdek, *“korruptsiyani nazorat qiluvchi komissiya”* kabi semalarni o'zida aks ettiradi.

Bunday turdagi leksemalar terminologik ma'nolarni ifoda etishda hayvonlarni insonga foyda keltiruvchiligi xususiyatlariga asoslanadi. Ifoda etilayotgan terminlarda sub'ektga nisbatan ijobiy munosabat ifodalandi. Masalan: **sigir** – *“odamlarga foyda keltiruvchi hayvon, foydali, daromadli biznes”*. Qo'y, qo'zichoq hayvon nomlari orqali esa sub'ektga nisbatan *tavakkalchi, tajribasiz chayqovchi* singari ma'nolar ifoda etilmoqda.

Ikkinchi guruhga doir **bear** so'zini o'zbek tiliga **ayiq** deb tarjima qilamiz. Ushbu so'z maxsus soha termini sifatida *“tovar va mahsulot narxlari pasayishidan foydalanuvchi birja chayqovchisi”* tushunchasini anglatadi. Ya'ni, iqtisodchilar tilida 1) *chayqovchi*; 2) *broker, narx tushishiga ta'sir ko'rsata oluvchi shaxslar “ayiqqlar — bears”* deb ataladi.

Metafora vositasida hayvon nomlarining bunday shaklda ishlatilishi natijasida ular yordamida quyidagi so'z birikmalari ham hosil bo'lgan. Jumladan: **bear market** – *“ayiq bozori”*, *valyuta kurs narxlari tushib ketadigan bozor*. **Covered bear** – *“himoyalangan ayiq”*, *chayqovchi, aktsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar sotuvchi shaxs*. **Pressure on bears** – *“ayiqqlarga bosim o'tkazish”*. Maxsus soha termini sifatida esa *chayqovchilarga ta'sir o'tkazish maqsadida tashkil qilinadigan maxsus tadbir, “ayiqqlar”ni valyutaning sotuvdagi narxidan birmuncha yuqori narxda sotib olishga majbur qilish*. **Stale bear** – *“vaziyatdan chiqa olmagan ayiq”*, *ilojsiz qolgan, yutqazgan chayqovchi*. Shuningdek, **bear hug** – *“ayiqning quchoq ochishi”* birikmali terminida *“ko'zlangan foyda uchun kompaniyani xarid qilish taklifi”* ma'nosi aks etmoqda.

SB terminologiyasida **bear – ayiq** so'zi bilan bog'liq ko'plab amaliy misollarni keltirishimiz mumkin. Masalan, 2003 yilda V.A. Korol'kevich va Yu.V. Korol'kevichlar hammuallifligida yaratilgan *“Anglo-russkiy slovarʼ jivogo-ekonomicheskogo yazyka”* lug'atida **bear – ayiq** nomi bilan bog'liq quyidagi ko'chma (majoziy) ma'noda ifodalangan termin birikmalar keltirilgan.

Bear – 1. (ot.) **ayiq**, qimmatli qog'ozlar yoki valyuta kurslarining tushishidan foyda oluvchi chayqovchi; 2. (fe'l) valyuta kurslarini tushishiga ta'sir qilmoq, *“o'yin”* qilmoq. **Bear – ayiq**

leksemasini fe'l va ot so'z turkumlari hamda predloglar bilan birikib kelishi va qo'llanish holatini kuzatamiz. **Bear on** – 1/.dahl qilmoq, 2/.munosabatda, aloqada bo'lmoq, bog'liq bo'lmoq, **bear out** – 1/.qo'llab-quvvatlamoq, 2/.tasdiqlamoq, **bear up** – 1/.o'z pozitsiyasida qat'iy turmoq, **bear the brunt of** – 1/.og'ir zarbani o'ziga qabul qilmoq, 2/.**go to bear** – qimmatli qog'ozlar kursining tushishga ta'sir qilmoq, **run with a bear** – 1/. leksik ma'nosi: "ayiq bilan birgalikda qochmoq", 2/. kompaniya aksiyalari kursini tushirmoq; **sell a bear** – sotmoq.

Misol: *The decision to charge for late payment or not is a matter for management judgement, and the factors mentioned above directly **bear on** the decision*– To'lovni to'lash kechikkani uchun ma'lum foiz miqdorida jarima undirilishi yoki undirilmaslgi rahbarlar ixtiyoridagi masala. Yuqorida qayd etilgan holatlar esa bevosita **qaror qabul qilinishiga** bog'liq.

*We all lost money when the business collapsed, but I bore the **brunt of** it because I had invested most*– Shaxsan men ko'p mablag' sarflagan biznesimiz kasodga uchraganligi bois barchamiz pullardan ajraldik va natijada men **qattiq zarba yedim**.

*The report **bears out** what the dealers have been saying*¹ – ma'lumot, vositachilarni (dillerlarni) nima haqida so'zlashayotganini **tasdiqladi**.

*The numbers **bear that out*** – raqamlar shuni **tasdiqlaydi**.

Hayvon nomlari bilan ifoda etiladigan, uslubiy bo'yoqdorlikka ega bunday terminlarni to'g'ri va mos (adekvat) tarjima qilish uchun tarjima qilinayotgan tilnigina emas shu tilda muloqot qiluvchi xalqning tarixni, turmush tarzi, milliy madaniy xususiyatlarini hamda SB sohasining o'ziga xos jihatlarini chuqur va teran bilish muhim. Hayvon nomlari qo'llanilgan stilistik birliklar o'zlarida ko'p ma'nolilikni mujassamlashtirgani bois ikki tilning leksik-semantik jihatidan bir-biriga muvofiq keladigan variantini tanlab tarjima qilish har doim ham to'g'ri bo'lavermaydi.

Bunday stilistik birliklar SB terminologiyasiga har bir tushunchani alohida termin bilan ifodalashga terminologik tizimning imkoniyatlari yetmagani yoxud cheklangani, bir-biriga o'zaro yaqin bo'lgan ilmiy tushunchalar o'rtasidagi leksik-semantik aniqlikni belgilash zarurati natijasida kirib kelgan. Bunday holatda tarjimon o'zi ko'zlagan maqsadiga erishish uchun stilistik birliklar ishtirok etgan matnni tarjima qilishda semantik ma'noni to'liq qamrab olishi, qisman mos keladigan muqobil tarjima variantini tanlay bilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjimon ikki xalqning milliy-madaniy o'zligi, turmush sharoiti va urf-odatini yaxshi bilgan bo'lsagina mos (adekvat) tarjimaga erisha oladi.

Yuqorida qayd etilganidek, terminlarni tarjima qilishdagi uslubiy bo'yoqdorlik va ma'no ko'chish hodisasi hayvonlarning bevosita sohaga oid xatti-harakatiga asoslangan bo'lib, metafora asosida amalga oshgan. Aslida mazkur terminlar iqtisodiyot va uning tarkibiy leksik qatlamlarida qo'llanishi nuqtai nazaridan **oksimoron** (teskarilik) funktsiyasini bajarmoqda. Bunday terminlar struktur jihatdan kognitivlikka asoslangan bo'lib, ularni ekspressivlik, obrazlilik bilan uzviy bog'langan. Binobarin, stilistik birliklar insonning hayotiy kuzatishlari natijasida paydo bo'ladi. Turli xalqlar moddiy dunyoni tasavvur etishida o'xshashlik bor. Ammo, hech bir tilda ma'lum tushunchani obrazli, his-hayajonli ifoda etadigan stilistik birlik o'zga til stilistik tizimida o'zining aniq muqobiliga ega bo'lmasligi mumkin. Bunday hollarda

¹Maqolada "bear – ayiq" leksemasi bilan bog'liq termin birikmalar va amaliy misollar 2003-yilda V.A.Korolkevich va Yu.V. Korolkevichlar hammuallifligida tuzilgan "Anglo-russkiy slovar jivogo-ekonomicheskogo yazyka" lug'atidan olindi.

ular turli transformatsion (leksik, pragmatik, stilistik, grammatik) usullar yordamida tarjima qilishni talab etadi.

Obrazli vositalarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish asnosidagi qiyinchiliklar kelib chiqishining asosiy sababi tilning milliylik xususiyatlari bilan bog'liqdir. Demak, tarjimon stilistik vositalar va frazeologik birliklar qo'llanilgan matnni tarjima qilishda o'zi ko'zlagan ijobiy maqsadga erishish uchun semantik ma'noni to'liq qamrab olishi, qo'shimcha tushuntirish, izohlardan foydalanishi, to'laqonli mos keladigan muqobil tarjima variantini tanlay olishi lozim.

L.I. Breeva va A.A. Butenko obrazli vositalarni muqobili orqali tarjima qilishning to'rt maqbul usulini tavsiya qiladi.

Bular: 1. Semantik mazmun qabul qilayotgan tilning obrazi adekvatlik parametri orqali yetkazilishi;

2. Ekspressiv mazmunning adekvatlik parametri orqali yetkazilishi;

3. Mazmunning emotsional baholovchi obraz adekvatlik parametri orqali yetkazilishi;

4. Kontekstual ma'lumot moslik parametri orqali yetkazilishini aniqlay olish.[9]

Obrazlilik bilan bevosita bog'langan terminlarga misol tariqasida quyidagilarni qayd etamiz:

“**War**” leksemasining asl ma'nosi “**urush**”. SB leksikasida esa “*jahon bozori liderligini qo'lga olish uchun kechadigan kurashda milliy bojxona tarifi va notarif choradan foydalanish*” ma'nosini anglatadi. Umumadabiy tildagi **loophole** co'zi “*tuynuk, kovak, teshik*”, “*biron-bir ishning ilojini topmoq, yo'l topmoq, topilgan imkon*” ma'nolarini o'zida mujassamlashtirgan. U SB termini sifatida *soliq qonunchiligida yo'l qo'yilgan kamchilik, qonunchilikning bo'sh joyi, soliqdan bosh tortish (to'lovlarni to'lamaslikni rejalashtirish)* ni ifodalaydi. Quyidagi matn tarjimasiga e'tibor beramiz:

«...as elsewhere some taxpayers try to find **loopholes** in legislation and evade taxes».

«...shuningdek ayrim soliq to'lovchilar **qonunchilikning bo'sh joyini** topishga harakat qilib, soliq to'lashdan bo'yin tovlaydilar».

Ingliz tilining yozma va og'zaki nutqida soliq to'lashdan *qochish, bosh tortish* ikki xil shaklda qo'llanilishi mumkin. Yuqoridagi inglizcha jumlada qo'llanilgan **evade taxes** - *soliq to'lashdan bo'yin tovlash* so'z birikmasi soliq to'lovchining maxsus, ongli shaklda, bila turib soliq to'lashdan bosh tortish ma'nosini ifodalaydi. Uning sinonimi bo'lgan **avoid taxes** esa **beixtiyor, bilmasdan soliq to'lashdan qochish** ma'nosini o'zida aks ettiradi.

Tahlillarning ko'rsatishicha, ingliz tili SB terminologiyasida mavjud bo'lgan ayrim bir tarkibli va ko'p tarkibli terminlarning stilistik birlik sifatida shakllanishi ularni tarjima qilishda ancha muammoli vaziyatni yuzaga keltiradi. Bundan tashqari, terminshunoslikning talab va mezonlariga bo'ysunmaydigan, emotiv-ekspressiv ma'no nozikliklarga ega bo'lgan terminlar ham mavjud. Ularni terminlar tarjima nazariyasi va qonuniyatlariga asosan jumla shaklida yoki bilvosita izohlash, tasviriy usul orqali talqin qilish maqsadga muvofiq.

Mazkur maqolada SB leksikasida ekspressivlikni ifodalovchi quyidagi terminlarni misol sifatida keltirishimiz mumkin: **pill poison** – ushbu termin o'zbek tiliga tarjima qilinganda “*habdori, pilyula, pilyuladan zaharlanish*” degan ma'noni anglatadi. Biroq maxsus soha termini sifatida “*korxona tomonidan qandaydir tahdidga, xususan, inqirozga nisbatan himoya chorasini ko'rish*” tushuniladi. Shuningdek, **sleeping beauty** – “*uyqudagi go'zal*”, soha termini sifatida “*gegemon kompaniya (korxona)*” ma'nosini ifodalaydi. **Tax eater** so'z birikmasining so'zma-so'z

tarjimasi “*solliq yeguvchi shaxs*”, termin sifatida qo‘llanilganda esa “*davlat subsidiyasi hisobiga yashovchi shaxs*” tushuniladi. **Bad debts** – 1) “*yomon qarzlar*”, 2) *umidsiz qarzlar*. **Laundering** – 1) “*kir yuvish*”, 2) *mablag‘ni tozalab olish, o‘zlashtirish (o‘g‘irlash), mablag‘ni jinoiy yo‘l bilan o‘zlashtirish*, 3) *mablag‘ning birinchi kelib chiqish manbaini yo‘q qilib yuborish*. Masalan: **laundering of dough in customs house** – *bojxonadagi mablag‘ni tozalab olish, o‘zlashtirish*.

Ingliz tilida: *The key to any money laundering scheme is to get the money into legitimate bank accounts without alerting law-enforcement officials to the money’s illicit past. Once the money is in a legitimate account, it can be transferred around the world without interference from the authorities*[10]. **O‘zbek tilida:** *Noqonuniy yo‘llar bilan topilgan pulni “yuvish va tozalash”ning sxemasiga kalit, bu, o‘sha mablag‘ni huquqni muhofaza qiluvchi tashkilot vakillariga bildirmay rasmiy bank hisob raqamlariga qo‘yishdir. Mablag‘ rasmiy va qonuniy hisob raqamiga o‘tkazilgandan so‘ng uni vakolatli organlarning aralashuvisiz dunyo bo‘yicha boshqa bank hisoblariga o‘tkazish mumkin.*

Shuningdek, **pitfall** so‘zi umumadabiy ingliz tilida **tuzoq** ma‘nosini anglatadi. U SB leksikasi doirasida esa “*solliq qonunchiligining yuridik (huquqiy) normalari, solliq majburiyatlarini kamaytirishni oldini oluvchi usul, solliq to‘lovlaridan qochish*” kabi ma‘nolarni o‘zida aks ettiradi. Umumiste‘mol doirasida faol qo‘llanadigan **umbrella** so‘zi o‘zbek tiliga **coyabon**, deb tarjima qilinadi. Biroq, uni SB termini sifatida “*vujudga kelgan oldingi yo‘qotish va kamomadlarni joriy davrga o‘tkazib, joriy vaqtda va kelgusida olinadigan daromadni solliq tekshiruvlaridan yashirish usuli*” tarzida talqin etish maqsadga muvofiq.

Shuning uchun Q. Musaev, tilning leksik birliklariga nisbatan birmuncha murakkab tarkibli lisoniy vositalar bo‘lmish frazeologik vositalarni tarjimada adekvat talqin etish xususida to‘xtalar ekan; bu jarayonni, tarjima amaliyotining o‘ta murakkab, shu bilan birga, juda mas‘uliyatli masalalaridan biri deb hisoblaydi. Chunki, frazeologik birliklar alohida shakllangan, ifodali, tilning turg‘un leksik-semantik birligi bo‘lib, ularda asosiy belgilar to‘liq yoki qisman semantik jihatdan in‘ikos etishi, tarkibini tashkil etgan leksik birliklarning ko‘chma ma‘no namoyon qilishi bilan izohlanadi[11].

Frazeologik birliklar nutqning tasviriy vositalari sifatida muloqotda aks etib, leksik-semantik, pragmatik va tarkibiy jihatlaridagi murakkabligi bilan izohlanadi. Frazeologizmlarning yana bir muhim tomoni ularning bir tildan ikkinchi tilga so‘zma-so‘z tarjima qilinmasligidir. Frazeologizmlarning ma‘nosi tarkibiy birikmalar orasida ishtirok etuvchi so‘zlarning birlamchi ma‘nosiga bog‘liq bo‘lmaydi. Bunday holatni ingliz tili SB terminlari misolida ham ko‘rish mumkin. Masalan: **under the fire over tax bills** – *solliq qarzlariga botib ketish*, **sunset for a tax haven** – *solliq imtiyozlaridan batamom mahrum bo‘lish*, **tax evasion crackdown** (*crack down on tax evasion*) – *solliq to‘lashdan bo‘yin tovlovchi shaxslarga nisbatan keskin chora ko‘rish (ularning noqonuniy xatti-harakatlarini to‘xtatish)* va h.

Turli tillar singari ingliz va o‘zbek tillarida ham ta’sirchan, obrazli frazeologik birliklar mavjud. Ularni tarjima qilishda adekvatlikka erishish uchun har bir tildagi frazeologizmlarni ko‘chma yoki turg‘un ma’noda qo‘llanayotganini to‘g‘ri anglab olish talab etiladi, aks holda birikmaning ma‘nosi mutlaqo o‘zgarib ketishi, noto‘g‘ri talqin etilishi mumkin. Buning uchun eng avvalo, frazeologizmning kontekstdagi asl mazmunini aniqlab olish yoki maxsus frazeologik lug‘atlardan foydalanish zarur bo‘ladi. Chunki, ular ko‘chma ma‘nolarga ega bo‘lganligi sababli ularning izohi va mazmun-mohiyati oddiy lug‘atlardan o‘rin olmaydi.

Umumadabiy til leksikasi bilan bog'liq bo'lgan, bugungi kunda SB terminologiyasiga kognitivlik asosida ko'chib o'tgan frazeologik birliklarning tahliliga alohida e'tibor qaratish lozim. Ingliz tilidagi **sats and dogs** so'z birikmasi kalka usulida **mushuklar va itlar** tarzida tarjima qilinsa, maxsus soha termini sifatida esa *"dividend foizlarini fond qiymatiga muvofiq to'lamalik"* tushuniladi. Shuningdek, **hands off policy** o'zbek tiliga *"aralashmaslik siyosati"* tarzida o'girilsa, u maxsus termin vazifasida kelganda esa *"bank xolding kompaniya tarkibiga kiruvchi sho'ba bankning o'z faoliyatini maksimal darajada mustaqil boshqaruvni qo'lga olish"* ma'nosini anglatadi.

Anglashiladiki, umumadabiy ingliz tili leksik qatlamiga oid leksemalarning SB terminlari bilan o'zaro birikuvi natijasidagi semantik xususiyatlar, metaforik ko'chish, uslubiy bo'yoqdorlikning aks etishi orqali soha terminologik birliklari mavqeini egallashga ulgurib, terminlar vazifasini bajarmoqda.

Bu kabi uslubiy bo'yoqdor, ko'chma ma'noga ega terminlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish o'ta murakkab ish ekanligini inobatga olgan holda SB terminlarini unifikatsiyalash, terminologiyadagi har xillikni bartaraf etish, soha terminlari orasida eng optimal terminlarga aniqlik kiritib, muqobillarini to'g'ri tanlash bugungi kunning o'tkir va dolzarb masalalaridan biriga aylangan. Ingliz tili SB terminlarini tarjima qilishdagi turli talqinlarni bartaraf qilishga esa terminologiya tamoyillariga tayanish orqali erishiladi. Unifikatsiyaning asosiy talablaridan biri ham terminlarning leksik-semantik xususiyatlari nuqtai nazaridan bir-biriga muvofiqligi, mosligi, iste'molda faol qo'llanishiga qarab eng optimalini tanlash maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. -Т.: 2005.- 361 б.
2. Гатаулин Ш.К., Ли А.А., Стасько В.Н., Хван Л.Б. Солиқлар ва солиққа тортиш.-Т.: 1996.-367 с.
3. Бреева Л.И., Бутенко А.А. Лексико-стилистические трансформации при переводе.-М.: 2000. - 254 с.
4. Королькевич В.А., Королькевич Ю.В. Англо-русский словарь живого финансово-экономического языка. -М.: 2003.-462 с.
5. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. — М.: Русский язык, Палек, 2010. – 563 с.
6. Осикова Л.Н. Английский язык, налоги и налогообложение. — М.: 2006.- 269 с.
7. Круглякова О.В. Русско – английский и англо – русский словарь таможенных терминов.-Владивосток: 2010. – 668 с.
8. Мусаев К.М. Формирование, развитие и современные проблемы терминологии.-М.: Наука, 1986. -263 с.
9. Королькевич В.А., Королькевич Ю.В. Англо-русский словарь живого финансово-экономического языка. -М.: 2003.-462 с.
10. Федоров А.В. Основы общей теории перевода//Введение в теорию перевода. –М.: 1968.-231 с.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

EDUCATIONAL SOURCES OF OGAHI'S VIEWS ON WORDS AND SPEECH

Babadjanova Nazokat

Doctor of Philosophy in Philological Sciences

Acting Associate Professor of the Uzbek Language and Literature Department of Tashkent State University of Law

E-mail: nazokat9000@gmail.com

Abstract. This article analyzes Muhammad Rizo Ogahiy's social views on the word, the educational sources of his views on language and speech issues, and the poet's skill in using words and demonstrating their various facets.

Keywords: ghazal, verse, couplet, lyric, kalom, kalima, artistic symbol.

OGAHYNING SO'Z VA NUTQ MASALALARIGA OID QARASHLARINING MA'RIFIY MANBALARI

Babadjanova Nazokat,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Toshkent davlat yuridik universiteti o'zbek tili va adabiyoti sho'basi v.b dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Muhammad Rizo Ogahiyning so'z xususidagi ijtimoiy qarashlari, til va nutq masalalariga oid qarashlarining ma'rifiy manbalari, shoirning so'z qo'llash va uning turli qirralarini namoyon qilib, tovlantira olish mahorati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: g'azal, misra, bayt, lirika, kalom, kalima, badiiy timsol.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N20>

Kirish. Muhammad Rizo Ogahiyning so'z xususidagi ijtimoiy qarashlari uning lirik asarlarida goh didaktik, goh falsafiy tarzda bayon qilingan. Sharqda so'zni durga qiyoslash, uning qadrini benihoya baland tutish haqida ko'plab fikrlar bayon qilingan. Alisher Navoiy "Xamsat ul-mutahayyirin"da bayon qilgan bir bahs munosabati bilan Abdurahmon Jomiyning "Suhan dur astu tgalluq ba go'hi shah dorad" – so'z dur (bahs Hasan Dehlaviyning bir baytidagi so'z "dur" yoki "xun" – "qon" ekani haqida edi)dir va shoh qulog'iga tegishlidir, deb hakamlilik qilgani haqidagi hikoyat juda ibratlidir. [1; 15-16- b.] Sharq mumtoz adiblarining munosib izdoshi Muhammad Rizo Ogahiy lirikasida ham "so'z durri" xususida badiiy timsollar vositasidagi chuqur ijtimoiy fikrlari ko'p uchraydi. Jumladan:

Nazokat maxzanida og'zidur durju adam, lekin

Socharda so'z durini qilg'usi oni namoyon lab. [2; 99- b.]

Shoir nazdida so'zning durligi yor og'zini (qimmatbaho gavharlar solinadigan quticha)ga aylantiradi. Inson ko'ngli nazokat maxzani (xazinasi) bo'lishi uchun fikri ezgu, so'zi dur bo'lmog'i lozim.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ogahiy soʻz, soʻzning qudrati, nutq odobi haqidagi fikrlarini soʻz tushunchasining turli sinonimlari, tasviriy ifodalaridan foydalangan holda bayon qiladi. Jumladan, “hadis” soʻzi Ogahiy asarlarida salaf mumtoz adiblar tilida anglatgan maʼnolariga muvofiq ishlatilgan: [3; 759- b.]

Gar desa lutfaylabon ul nozanin dilbar hadis,

Yuz oʻlukni tirgizur chiqqach labidin har hadis. (132-bet).

Oshiqona ohangdagi ushbu gʻazal maqtasida shoir gʻoyat muhim ijtimoiy fikrni ham bayon qilgan:

Sof tabʼ elning soʻzi koʻproq koʻngillarni olur

Kim muyassar boʻlgʻusi gar pok esa masdar hadis.

Shoir aqidasida koʻngildan chiqqan soʻzning borar manzili ham koʻngildir. Agar soʻzning masdari – yoʻnalgan oʻrni, yaʼni koʻngil pok boʻlsagina, koʻpchilik koʻngillarni ola oladi. Boshqacha qilib aytganda, soʻzning umri masdari naqadar pokligiga bogʻliqdir. Bu misralar goʻyo mumtoz adiblarimizning ijodiyoti, umrboqiy sirlarini ochib beradi. Ogahiy nazarida soʻz qimmatini anglash uchun insonga pokiza fikr va tabiat bilan birga kuchli ilmiy salohiyat, teran tafakkur zarur:

Ogahiy soʻzin musallam tutmasa hosil netong,

Yoqmagʻay bu jahlgʻa gar desa paygʻambar hadis.

Bizningcha, baytdagi “hosil” soʻzini “hassod” (hasad qiluvchi), “bu jahl”ni esa Bu Jahl (islom tarixidan maʼlum Abu Jahl) tarzida oʻqigan maʼqul. Ana shundan misra mazmuni yanada teranlashadi: 1. Abu Jahlgʻa Paygʻambar (s.a.v.) hadis aytsa ham yoqmaydi. 2. Nodonligi (jahlnodonlik) uchiga chiqqan (“abu” soʻzining qoʻshma soʻz yasashda vazifasini nazarda tutgan holda) odamga paygʻambar soʻz aytsa ham yoqmaydi.

Muhammad Rizo Ogahiyning til va nutq masalalariga oid qarashlarining maʼrifiy manbalariga nazar solar ekanmiz, eng avvalo, uning bu boradagi dunyoqarashi shakllanishida dastlabki manba vazifasini xalq ogʻzaki poetik ijodi bajarganini qayd etish kerak. Chunki, har qanday dahoning dunyoqarashi oʻz xalqining dunyoqarashi, maʼnaviy boyligi, tafakkur tarzidan kuch olishi tabiiy. Shu sababli ham Ogahiyning til, nutq, nutq odobi, til odobi, til ofatlari xususida bildirgan fikrlari xalqimizning yuksak badiiy didi mahsuli boʻlgan maqol, rivoyat, qoʻshiqlar mazmuniga mos kelishi tabiiydir. Shoirning bu boradagi dunyoqarashi shakllanishi va rivojlanishida ikkinchi asosiy maʼrifiy manba sifatida salaf – oʻzidan oldin yashab ijod etgan adiblarning mazkur masalada bildirgan mulohazalari hisoblanadi. Shoir Maqtanazar Abdulhakim “Ogahiy ijodi teran bir ummon. U koʻplab daryolardan bahravaridir” – deb toʻgʻri taʼkidlagan edi. [4; 99- b.] Shu maʼnodan ulugʻ soʻz sanʼatkorining ijodiga eng barakali taʼsir Alisher Navoiy merosi orqali boʻlgani shubhasizdir. Buni Ogahiy qalamiga mansub mavzuga doir bir necha baytlarni Alisher Navoiyning turli asarlarida uchraydigan soʻz, nutq masalasiga oid sheʼriy va nasriy satrlarini qiyoslash orqali ham koʻrishimiz mumkin. Masalan, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostoni ikkinchi bobi soʻz masalasiga bagʻishlangan. Dostonning 14-bobi “Soʻz taʼrifidakim...” – deb boshlanadi.

Jonni ishqung domigʻa band aylabon, ozod qil-

Kim, havo zanjirini nafs aylamish mahkam ango...

Koʻngluma yetkur safo bazmi haqiqat jomidin,

Kim majoz ichra kudratlar yetkurmish gʻam ango...

***Til so'zi behudago'ylik sarfi bo'ldi umrlar,
Emdi afzun ayla zikring shaqini har dam ango...
Masih nutqimu o'lgan tanimg'a jon bergan,
Va yo labi aro guftormu ekan oyo...
Bog'ishlog'an so'z ila xasta jonga yuz lazzat,
Ul oyg'a la'li shakarbormu ekan oyo...
Dami jahon g'amidin forig' o'lmadim, yo Rab,
Tarahhum aylabon ondin yetur farog' mango...
Boqib ulus yuzig'a hashv so'z eshitmakdin
Hamisha ko'ru kar etgil ko'zu qulog' mango...
Mudom behud etib bodayi xayolingdin,
Hazin ko'ngulni biror lahza qo'yma sog' mango...
Ruhparvar so'zmudur la'lin taharrukka solur,
Yo nasimi ravzadindur mavj kavsar ustida...
La'lining ochchig' so'zi zahri halokim qildi daf',
Go'yiyo jon shahdidur mamzuj bu taryoq aro...
Fitnaparvar ko'zlaringg'a sho'ri mashhur sadqadur,
Gavhar afshon so'zlaringg'a javhari jondur fido...***

Ogahiyning til va nutq masalalariga oid mulohazalari uning nafaqat ma'rifiy qarashlari, balki ijtimoiy-siyosiy, falsafiy dunyoqarashini o'rganishda ham muhimdir. Jumladan, quyidagi baytda “shoiri donoi davron” inson umrini behuda o'tkazmasligi, inson manfaatiga xizmat qiladigan ishlar bilan band bo'lishi, Haq zikri bilan mashg'ul bo'lishi haqidagi g'oyasini ifodalaydi:

***Til so'zi behudago'ylik sarfi bo'ldi umrlar.
Emdi afzun ayla zikring shavqini har dam ango.***

Baytda qo'llanilgan behudago'ylik aynan “behuda so'zlar aytish” ma'nosini anglatganda ham, uning tub mazmuni “behuda ish”, “insonga manfaat yetkazmaydigan amal”dir. Shoir bir qadar achchiq, bir qadar istehzoli bu fikrini mumtoz adiblar an'anasiga ko'ra o'ziga muxotaban, ya'ni o'ziga qarata aytadi. Bu holat mumtoz adabiyotimiz vakillari ijodida ko'plab kuzatilib, ayni paytda aytilayotgan fikrning ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy mulohazalarning naqadar muhimligini ham ko'rsatadi. Qolaversa, yuqoridagi bayt mazmuni Ogahiyning Navoiy g'azaliga bog'langan bir muxammasidagi:

***Ne bo'la oldim g'ami uqbo saranjomi bila,
Ne farah topdim jahon sahboyi gulfomi bila.
Ish mango kun-tun ulus ta'zimu ikromi bila,
Vahki, umrum o'ldi zoye' barcha el qomi bila,
Bodai nob o'rnig'a xunoba oshomi bila*** – bandini ham eslatadi.

Ogahiyning so'z xususidagi ilmiy qarashlari uning ma'rifiy pozitsiyasi bayoni, didaktikasi bilan uyg'unlashib ketadi. Shoir inson manfaatlariga, uning ruhiy kamoliga xizmat

qilmaydigan soʻzni xashv soʻz (aynan ichi boʻsh, kovak soʻz – behuda soʻz) hisoblaydi. Hatto, Yaratganga iltijo qilib, odamlarning yuziga qarab, ulardan bunday soʻzlarni eshitmaslik uchun koʻzlarini koʻr, quloqlarini kar qilib qoʻyishini, yaʼni bunday odamlar bilan hamsuhbat boʻlish va soʻzlarini eshitish azobidan butkul qutqarishini soʻraydi:

***Boqib ulus yuzigʻa xashv soʻz eshitmakdin,
Hamisha koʻru kar etgil koʻzu qulogʻ mango.***

Mumtoz oʻzbek adiblari tilida soʻz shaklida ikkita soʻz boʻlib, biri genetik jihatdan asl turkiy boʻlib, hozirgi oʻzbek adabiy tili va shevalarida keng isteʼmolda boʻlgan soʻz; nutq; gap; sheʼr; fikr kabi koʻplab maʼnolarga ega. Qadimgi turkiy bitiklarda sab shaklida boʻlib, uning nutq maʼnosi ham koʻzga tashlangan. [5; 45- b.] “Kultegin” bitiktoshining quyidagi oʻrnida “sab”ning maslahat, umumiy mazmundan kelib chiqqan holda esa “vasiyat” maʼnosida ham anglash mumkin boʻladi: “Soʻzimni tugal eshitgil, keyinimdagi xalqim, oʻgʻillarim, ittifoq, urugʻ, oʻngdagi shadapit beklar, chapdagi tarxonlar, uyruq beklar”. [6; 89- b.] Demakki, sab // soʻz soʻzi hozirgi koʻchma maʼnolarining koʻpchiligini qadimgi turkiy davridayoq kasb etgan.

Soʻzning Ogahiy ijodidagi maʼno qirralari xususida gapirishdan oldin shu shakldagi ikkinchi bir soʻz haqida aytib oʻtsak. Soʻz shaklidagi ikkinchi soʻz kelib chiqishi boʻyicha forsiy boʻlib, aslida suxtan – yonmoq, kuymoq feʼlining hozirgi zamon negizidir.[7; 379- b.] Soʻzning ayni shu maʼnosi Xorazm shevalarida mavjud xomsoʻz (xom pishgan) soʻzida koʻrinadi. Mumtoz oʻzbek adiblari tilida, shuningdek, dilsoʻz (yurakni yoquvchi), jahonsoʻz (jahonni kuydiruvchi) kabi kalimalar mavjud. Masalan, Ogahiy:

***Ogahiy, dilsoʻz nazmingni eshitsa ahli ishq,
Boʻynigʻa taʼvizdek aylarlar ashʻoringni band.***

Yoki Fuzuliydan:

***Yondurub jonim jahonsoʻz etma barqi ohimi,
Osmon, xurshidi raxshoning kerakmazmu sango.***

Soʻz mumtoz oʻzbek adiblari tilida ushbu maʼnoda koʻpincha yasama soʻzning tarkibiy qismi, baʼzan esa mustaqil holda ishlatilgan. Masalan, Ogahiyning quyidagi baytida uning mustaqil holatda ishlatilganini koʻramiz:

***Bu na zulm ediki, raqib bazmida mayli aysh etasan mudom,
Gʻami furqating oʻti ichra bizga nasib soʻzu goʻdoz etib.
Demak, Alisher Navoiyning mashhur qitʼasidagi
Biri moʻjiz bayonligʻ sohiri Hind,
Ki ishq ahlin oʻrtagʻay soʻz-u holi***

baytida soʻzni har ikkala maʼnoda ham tushunish mumkin. Chunki, bu oʻrinda “oʻrtamoq” (yoqmoq) va “yonish” maʼnosidagi soʻz tanosub hosil qilgan.

Muhammad Rizo Ogahiy nazmiyotidagi soʻz soʻzining quyidagi maʼno qirralari koʻzga tashlanadi:

Nutq, gap.

***Man lol o'lub ko'rgan chog'i bir so'z xud aytolmog'um,
Bori san ahvolimni ul oshubi davronima ayt.***

So'z aytmoq – gapirmoq, so'zlamoq:

***Bazm aro chun ochti so'z ayturg'a jonon ikki lab,
Berdilar bir damda o'lgan jismima jon ikki lab.***

Ijod, badiiy ijod, she'rning, so'z san'ati mahsuli:

***Bo'lub karam tafakkur, Ogahiy, qil puxta so'zni kim,
So'zing'a so'z toparg'a ochmasun hech bir suxandon lab.***

E'tibor qaratsak, ikkinchi misradagi so'z topmoq birikmasini shoir iychom asosida ikki ma'noda ishlata olgan: 1. Javob aytmoq. 2. Nuqson topmoq, ayb topmoq, nuqsonli deb bilmoq. Hozirgi gap topmoq iborasi.

Muhokama. Endi diqqatimizni shu o'rinda boshqa bir jihatga qaratmoqchimiz. Baytning hozirgi shaklidan tugal fikr anglash qiyin, ya'ni grammatik jihatdan bayt tuzilishida xato bor. Albatta, Ogahiydek daho ijodkorda tilning umumiy qoidalaridan chekingan holat kuzatilmaydi. Bunday qilish, xususan, ulug' so'z san'atkorlari butun umr qarshi kurashgan illat. Shuning uchun nashr davomida juz'iy e'tiborsizlikdan kelib chiqqan degan xulosaga keldik. Sababi baytdagi "bo'lib qaram tafakkur" birikmasini "bo'lib garmi tafakkur" tarzida o'qish kerak. Chunki, birinchi holda umuman biror fikr anglashilmaydi. Ikkinchi holda esa "tafakkur bilan mashg'ul bo'lgan holda", "teran tafakkur qilgan holda" degan ma'noni beradi. Aslida "issiq" ma'nosini anglatgan garm so'zi izofiy holda "biror narsa bilan band bo'lish", "g'oyat mashg'ul bo'lish" ma'nosini beradi. Fors tilida "ish bilan bandman" mazmuni "sargarmi koram" tarzida namoyon bo'lishning sababi shu. Eng asosiysi, qo'lyozmada garm va karam so'zlari bir xil yoziladi. Chunki, kotiblar "kof" "ك" va "gof" "گ" harflarini odatda bir xil shaklda yozadilar. Eng muhimi bizning islohimizdan keyin bayt vazni o'z joyiga tushadi, xazaji musammanni solim holatga keladi.

Demak, shunga ko'ra, bayt mazmunini ikki xil talqin qilish mumkin bo'ladi: 1. Ogahiy, tafakkurga g'arq bo'lib, so'zingni puxta qilg'il, hech bir suxandon (so'z ustasi) so'zingdan nuqson topmasin. 2. Ogahiy, teran tafakkur bilan she'riyatingni shunday puxta qilg'il, unga hech bir so'z ustasi teng keladigan javob bera olmasin. Baytdagi "karm" so'zini garm ekanligini aynan "puxta" so'zining ham ishlatilayotgani yana bir bor asoslaydi. Chunki, lug'aviy jihatdan "issiq" ma'nosi garm va asl ma'nosi «pishiq» bo'lgan puxta so'zlari tanosub san'atini hasil qiladi. Bayt mazmuniga Ogahiyning boshqa bir g'azalidagi

***Ogahiy so'zin shirin o'yla qilg'il so'z ahli,
Davrada hujum etsun o'ylakim magas, yo rab, -
bayti ham hamohanglik kasb etadi.***

Quyidagi baytlarda uch o'rinda ishlatilgan so'z turli ma'no qirralari bilan namoyon bo'ladi:

***Hosidu xudbing'a tong yo'q nopisand o'lsa so'zim –
Kim, qachon odam so'zini aylagay shayton pisand...
Ogahiy so'zin ne tong qilsa bori olam qabul-
Kim, oni qilg'usi tahsin ko'rguzub sulton pisand.***

Ko'rinadiki, baytlardagi birinchi so'zni badiiy so'z, ikkinchisini maslahat, nasihat, uchinchisini badiiy ijod mahsuli deb talqin qilish mumkin.

Gapirish, takallum:

***Xirom aylarda-yu so'zlarda chun qaddu labin ko'rdim,
Qarorim oldi qaddu, ayladi aqlmni hayron lab.***

E'tibor qaratilsa, baytdagi so'zlarda so'zini ham ikki xil talqin qilish mumkin: 1. So'zlayotgan paytda. 2. So'zlar, gaplar. To'g'ri, undan oldin xirom aylarganda (xirom aylayotgan paytda) so'zining kelishi birinchi ma'noni taqozo qiladi. Lekin baytning grammatik qurilishi ikkinchi talqinni o'rta tashlashga monelik qilmaydi. Shoirning so'z qo'llash va uning turli qirralarini namoyon qilib, tovlanira olish mahorati ham shunda.

Fig'on-nola:

***Eshitkanlar so'zim kuysa, ne tongkim,
Ko'nguldin tushdi bu guftor aro o't.***

Bu baytda so'z so'zini "o't tushdi" fe'liga qarab yuqorida qayd etilgan har ikkala ma'noda ham talqin qilish mumkinday tuyulsa ham, baytda "eshitkanlar" kalimasining yetakchi bo'lib kelishi ikkinchi ma'no nazarda tutilmayotganini ko'rsatadi. Chunki, omonimlarning har ikkala ma'nosi ham nazarda tutilishi, ya'ni iychom hosil bo'lishi uchun shoir butun baytning grammatik qurilishini shunga mos tarzda tuzadi. Bu holat ham lingvopoetikada yetakchi vazifani til qonuniyatlariga tayanish ekanligini ko'rsatuvchi kichik bir faktdir.

Sir, inson ichidagi g'oyat shaxsiy his:

***Desang o'lmasun yoshurun so'zim agar ushbu olam ichida fosh,
Dema hargiz olida sirring ahli basharni mahrami roz etib.***

Ogahiy asarlarida salaf adiblar kabi so'z ma'nosida hadis ishlatilgan.

***Lablaridin so'z eshitkach tong emas hayronlig'im –
Kim, qilur hohir ikki yoqutdin gavhar hadis.
Gar tilim so'zdin qolib, yetsam o'larg'a yo'q ga'mim –
Kim, masihoyi labig'a keldi jonparvar hadis.
Mehridek ravshan iborat keldi so'zning zinati,
Yaxshidir mubham lug'atga bo'lmas munjur hadis.***

Ushbu g'azaldagi:

***Sof tab' elning so'zi ko'proq ko'ngillarni olur-
Kim, muassir bo'lgusi gar pok esa masdar hadis,***

ya'ni "sof ko'ngilli kishilarning so'zi xalq ko'nglini ko'proq oladi, chunki bu martabaga masdari – kelib chiqish o'rni pok bo'lgan so'zlarga muassar bo'ladi, baytiga e'tibor qaratsak. Bu yerda so'zning masdari – kelib chiqish o'rni deganda ko'ngil nazarda tutilayotgani aniq. Demak, zohiran didaktik mazmundagi bu baytda tilshunoslikning asosiy nazariy masalalaridan biri – til va tafakkur muammosi badiiy tarzda talqin qilinayotgani ma'lum bo'ladi. Ogahiyning ushbu bayti mazmuni, ta'bir joiz bo'lsa, Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn"da qayd etgan "so'z durreduurkim, aning daryosi ko'nguldir va ko'ngul mazharedurki (ta'kid bizniki – N.B.), jomi juzv va kullur" satrlariga mohiyatan tengdir.

Ogahiy g'azallarida "so'z" ma'nosini anglatu vchi o'zlashmalardan (asl turkiy "so'z"dan tashqari) "kalima", "kalom", "nutq", "nuqta", "nuqot", "lafz", "alfoz", "suxan" kabi muqobil lug'aviy birliklardan keng foydalangan. [8; 421-473-301 -333- b.]

1. "Kalom" va "kalima" – arabcha "so'z" va "nutq" ma'nosidagi lug'aviy birliklardir:

... Chu shakkarrez qilding har nafas shirin kalomingni,

Bori qushlar guruhi ichra bo'lding sarvar, ey to'ti... [9; 62- b.]

(...Ey to'ti, har bir kalomingni (so'zingni), har bir nafasingni shirin qilganing uchun, barcha qushlar ichida sardori bo'lding.)

Xalqimizda "Shirin so'z shakardan shirin" [10; 86- b.] degan maqol bor. To'tining ovozi shirin bo'lganligi uchun barchaga ma'qul bo'lib, qushlar ichida sardori bo'ldi. Behuzur aytilmagan "Shirin yuzingdan shirin so'zing a'lo" deb.

Tarahhum ko'rguzub mandin takkalumni darig' etma,

Ki, man bir xasta-u shirin kaloming ankabinimdur. [11; 188- b.]

Results

Bekorga el ichida "Bir tavakkal buzadi, ming qayg'uning qal'asini. Bir shirin so'z bitqazar, ming ko'ngilning yarasini" [12; 78- b.] deyilmaydi. Chunki shirin so'z xasta ko'ngulga malham bo'ladi, inson umrini uzoqlashtiradi, balki so'z inson qadrini yanada balandroqqa ko'taradi.

Ogahiy, nazm ila so'z kim nazm aro fazl ahliga

San kibi zohir kalomi jonfizo qilmoq g'alat... (I jild, 258-bet)

Majlisda Masihomu takroru kalom aylar,

Yo shisha ayon etgan qul-qulmi ekan oyo... (I jild, 87-bet.)

Ushbu misralarda "kalom" so'zi ham "nutq", "gap", "so'z" ma'nolarini ifodalagan.

1. Arabcha "nuqta" va "nuqot" ifodasi ham so'z tushunchasini anglatgan. Ogahiy ijodida ushbu so'zlardan ham keng foydalangan:

... Agar shirin so'zingdin dahr aro yuz ming shakar sochsang,

Oni zahr aylagay bir talh nuqta ahli g'iybatdin... (II jild, 20-bet.)

(G'iybatchilarning bir achchiq so'zi ko'ngilni og'ritib, el ichida gapirgan barcha shirin so'zlaringni zaharga aylantiradi).

Dono xalqimizda "Dorining achchig'i yaxshi, so'zining shirini" degan ibora bor. Darhaqiqat, achchiq va yomon so'z yurakda g'am va dog' qoldiradi. Shirin so'z esa qalbga malham bo'ladi.

Ushbu misralar Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridan olingan:

***Kishi so‘ksa, achchiq tutar ersa til
Suyakka urar nish, og‘ritar ko‘ngul,
Tayoq zarbasining izi tez o‘char,
Bu til zarbidan iz qolar necha yil, (Qutadg‘u bilig, 6-bet)
baytini esga soladi.***

***... Nazming durini, Ogahiy, bazl aylagil ancha,
Har kimda bo‘lsa nukta mavzunga ehtiyoj. (I jild, 139-bet.)***

(Agar kimki chiroyli, ravon, mazmunli so‘zga ehtiyoji ko‘p bo‘lsa, Ogahiy, nazm durini, shirin so‘zingni undan ayamagin)

***... Birovkim bersa gar amvotg‘a har nuktasi yuz jon,
O‘lub hasrat bila bo‘lg‘ay odam tufrog‘ida madfun...(II jild, 18-bet)
... Dedi ayni karamdin chehrayi zardim sari boqib,
Shakardek nukta birla lablarin shirin kalom aylab...(I jild, 106-bet)***

2. Arabcha “nutq” so‘zi “notiq” (so‘zlovchi) bilan bir asosda yasalgan. “Nutq” so‘zi ham “so‘z” tushunchasini ifodalaydi. “Suxan”, “suxandon” (suxan+don) so‘zga chechan, farosatli gaplarga usta, gapdon, notiq kabi ma’nolarni bildiradi. Ogahiy ushbu so‘zlardan keng foydalangan.

3.

***Garchi Iso nutqidin tong‘ay o‘luk jon lazzatin,
Lek jonparvar so‘zing yuz qotladur ondin laziz... (I jild, 161-bet.)***

(Yorning jonparvar so‘zi hatto Iso payg‘ambarning o‘likni tiriltiruvchi nutqidan ham ustundir)

***Roqiqun nutq bo‘lg‘il, ey ko‘ngul, qo‘y xush adoliqni-
Ki bulbul qadri yo‘qdur ahli dahr olida qo‘zg‘uncha... (I jild, 40-bet.)***

(Qo‘pol so‘zli bo‘lishni to‘xtat chunki, zamon ahllari uchun sayroqi bulbulning ham ovozi dag‘al bo‘lsa quzguncha qadri bo‘lmaydi).

***Nutqi ruhulloh o‘likni tirguzurda bo‘lmog‘oy,
La‘lidin taqrir topg‘on nuqtai shirin kibi...(I jild, 57-bet.)
Muhib gar Ogahiyg‘a bo‘lsa ul xublar shahi tong yo‘q-
Ki, husni nutq ila Mahmud mahbubi Ayozi o‘lmish... (I jild, 241-bet.)
Ketmish edi jon gavhari nutqin tilabon shukr,
Kim, ushbu gado ul labi durposhima yetti...(II jild, 69-bet.)
Tong emas nazm aylasam tun-kun farahafzo suxan -
Kim, yetar ondin base sho‘xi suxandonimg‘a xaz... (I jild, 263-bet.)***

(Tun-kun odamlarni xursand qiladigan soʻzlar bilan ijod qilsam ajablanmang, yoringa huzur bagʻishlaydi)

**... Dur jilvasi dilkashdur gar huqqai laʼl ichra,
Ermas labidin chiqqon dilxoh suxan yangligʻ...(I jild, 27-bet.)**

(Yorning labidan chiqqan koʻngilga yoquvchi shirin soʻzi hatto dur va gavharning jilvasidan ortiqdir)

**... Qolgʻonin soʻzdin tilimning ayt goʻyoligʻ bila,
Yuz qoʻyub yoru ado fahmu suxandonim sari...(II jild, 75-bet.)**

Xulosa. Ogahiy mohir tilshunos sifatida nafaqat oʻz tilini, balki arab va fors tillarini ham puxta bilgan. Oʻz asarlarida bu til elementlaridan mohirona foydalanib, koʻp va xoʻb ijod qilgan.

Ogahiy gʻazaliyotiga xos xususiyatlar teran maʼnolilik, mazmunning kuchliligi, har bir misra mukammal, yaxlit holda bir-birini toʻldirib, fikr ixchamlashib, gʻazalning goʻzal, mukammalligini taʼminlagan.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. Ўн тўртинчи том. – Тошкент, 1967. – Б.315.
2. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Олти томлик. Биринчи том. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.392.
3. Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.759.
4. Абдулҳаким М. Бедил ва Огаҳий. // Жаннатмакон. 2010. №6
5. Йўлдошев Р. Қадимги туркий тил. – Урганч, 2005. – Б.165.
6. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – Б.168.
7. Абдусамадов М. Форс тили.– Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б.379.
8. Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.759.
9. Каримов. Қ. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. Тўртликлар. Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. – Тошкент: 1971. – Б.961.
10. Огаҳий. Асарлар. Олти жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.418.
11. Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Олти томлик. Биринчи том. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.392.
12. Мирзаев Т., Мусақулов А., Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари. “Шарқ” нашриёти. – Тошкент: 2003. – Б.520.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE CONCEPT OF "ABSURD" IN LITERATURE

Khojamkulov Anvar Jozilovich

Acting Associate Professor of the Samarkand Branch
of the Tashkent International Kimyo University

Tog'ayeva Shoxnoza Elmurod qizi

"Japan International School"
international school teacher

Abstract. This article discusses the absurd interpretation of reality using the example of writer Omon Mukhtor's novel "Ffu." The general content of the article consists of such issues as the human desire to find one's "self," the meaninglessness of life, the desire for control in people ("philosophy of slavery"), the desire to free one's life from rigid stereotypes.

Keywords: absurd, absurd interpretation, narrative-novel, character, innovation, existentialism, religious existentialism, atheistic existentialism.

ADABIYOTIDA "ABSURD" TUSHUNCHASI

Xo'jamqulov Anvar Jozilovich

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti Samarqand filiali dotsenti v.b.
E-mail: a.xujamqulov@mail.ru

Tog'ayeva Shoxnoza Elmurod qizi

"Japan international school"
xalqaro maktabi o'qituvchisi,
E-mail: shaxnozatogayeva25@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Omon Muxtorning "Ffu" romani misolida voqelikning absurd talqini xususida so'z boradi. Insonning o'z "men"ini topishga intilishi, hayotning ma'nosizligi, insonlardagi boshqarilishga bo'lgan istak ("qullik falsafasi"), hayotini qotib qolgan stereotiplardan xalos etishga xohish kabi masalalar maqolaning umumiy mazmunini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: absurd, absurd talqin, rivoyat-roman, xarakter, innovatsiya, ekzistensializm, diniy ekzistensializm, ateistik ekzistensializm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N21>

Badiiy adabiyotni hayotning in'ikosi sifatida tariflar ekanmiz, undagi barcha voqeliklarni, xususan, hayot haqiqatini boricha, ortiqcha bezaklarsiz, asliyatida qanday bo'lsa, shundayligicha tasvirlash jahon adabiyoti ta'sirida milliy adabiyotimizda ham bo'y ko'rsatayotganligiga guvoh bo'lamiz. Bu kabi asarlar insonning o'z "men"ini topishga intilishi, hayotning ma'nosizligi, insonlardagi boshqarilishga bo'lgan istak ("qullik falsafasi"), hayotini qotib qolgan stereotiplardan xalos etishga xohishning mavjudligi-yu, biroq oxir-oqibatda hech qanday innovatsiya (yangilanish)larga ham ko'nika olmasligi va boshqa shu singari mavzular

bilan xarakterlanadi. Soʻz yuritmoqchi boʻlganimiz, Omon Muxtor ijodida ham bunga oʻxshash mavzular koʻp uchraydi. Yozuvchining “Ffu” romanida voqelikning oʻzgacha tasviri alohida ahamiyatga ega. Unda bosh qahramon – oddiy quruvchi Mulla Toshpoʻlat va uning yolgʻiz farzandi Toshtemirning absurd (maʼnisiz) hayotda maʼno izlashga boʻlgan intilishlari va buning oqibatida ularning ruhiyatidagi evrilishlar tasvirlangan. Shu oʻrinda absurd haqida ikki ogʻiz soʻz: “**absurd** (lotincha: *ab* – “tashqari” va *surdus* – “gung”) deb jiddiy qaralmaydigan, mantiqsiz, asossiz yoki aqlsiz bir narsa, holatga aytiladi. Keng maʼnoda absurd “tuturiqsizlik” va “safсата” atamalarining sinonimi sifatida ishlatilishi mumkin. Biroq tor maʼnoda absurd maqsadsiz yoki sifatsiz fikrlashdan kelib chiqqan qaror-xulosani bildirsa, tuturiqsizlik noʻrin solishtirishni, safсата esa lingvistik maʼno yoʻqligini anglatadi”. [1.1] Shuningdek, “absurd – muayyan narsa, voqea yoki xulosaning ichki ziddiyati, notoʻgʻriligi va yasamaligini ifodalovchi tushuncha. Mantiqda xulosa va hukmlarning haqiqatga mos kelmasligini, sanʼat va adabiyotda esa soxta holat va xususiyatlarni aks ettiradi”. [2.8] Bilamizki, badiiy adabiyotda “absurd” tushunchasi fransuz adibi va faylasufi Alber Kamyu nomiga bogʻlab taʼriflanadi. “Nufuzli doiralarda “Yevropa vijdoni” deb tan olingan Alber Kamyu Gʻarb adabiyotining gumanizm yoʻliga yana qaytib kelishiga va maʼnaviyatning astoydil qadrlanishiga katta hissa qoʻshdi. Yangi tarixiy sharoitda postmodernizm tarafdorlari ham gumanizm va maʼnaviyat tomonga burilish yasadilar”. [3.6] Odatda, kimki absurd haqida fikr yuritsa, birinchi galda shu manbani (*Muallif izohi: Alber Kamyuning «Sizif haqida afsona» nomli essesi nazarda tutilmoqda*) tilga oladi va unga tayanib mulohaza yuritadi. Kamyuning oʻzi ham «Sizif haqida afsona» degan sarlavhadan keyin «Absurd haqida esse» deb izoh bergan. Adibning ushbu asari yaratilgan davridayoq mashhurlikning shohsupasidan joy olgan va hanuzgacha oʻsha mavqeyini saqlab kelayotir. Ikkinchi jahon urushining avji qizigan yillarida bosilib chiqan bu asar (1942) fashist bosqinchilariga qarshi kurashga chaqiriq, isyon sifatida qabul qilingan. Bundan tashqari, mazkur esse oʻz mazmun-mohiyatiga koʻra Fransiya falsafasi tarixiga «ekzistensializmning ateistik manifesti» boʻlib kirgan. Shu bilan birga, aynan shu esse koʻpchilik tomonidan faylasuf yozuvchi Alber Kamyuning badiiy asarlarini oʻqish, uqish va tushunishning falsafiy kaliti deb ham tan olingan. Darhaqiqat, bu kalit oʻquvchiga Kamyuning ijod xazinasi eshigini ochib berishga xizmat qiladi. Darvoqe, Kamyu oʻzining zamonga, jamiyatga, dinga, fashizmga, siyosatga boʻlgan munosabatini ifoda etish uchun nega aynan eramizdan ancha avval dunyoga kelgan Sizif haqidagi mifga murojaat qildi? Oʻz salafarlari va zamondoshlari F.Nitshe, Z.Freyd, E.Fromm, J.P.Sartr, F.Kafkalar bilan munozaraga kirishib, falsafiy mulohazalarini bayon etaversa boʻlmasmidi? Bunga uning bilimi ham, quvvai hofizasi ham yetardi-ku! Nazarimda, boshqalardan farqli oʻlaroq, Sizifga murojaat qilishida Kamyuni ham faylasuf, ham ijodkor sifatidagi maʼnaviy-ruhiy ehtiyoji daʼvat etgan. Sezishimcha, Sizif xarakteridagi oʻjarlik, qasdma-qasdiga oʻzining haqligini isbotlashga urinish Kamyuning hayotiy idealiga mos kelgan. [5.1] “Ffu” romani voqealarining rivoyatga oʻxshashligidan kelib chiqib, aytish mumkinki, asar tahlilida xuddi Kamyuda boʻlgani kabi Omon Muxtorda ham uzoq tarixga murojaat qilish koʻzga tashlanadi. “Ffu” romani syujetiga eʼtibor qaratar ekanmiz, muallifning oʻzi uni “Rivoyat-roman” deb ataydi va buni shunday izohlaydi: “Bir kuni yangi boʻlib koʻringan dunyo – ertaga eskira boshlaydi”. [4.5] Asar bosh qahramoni quruvchi mulla Toshpoʻlat yakka-yu yolgʻiz, ulgʻayib qolgan farzandi Toshtemirning joriy holatidan norozi. Ayni shu damlarda u bozorda tasodifan sotuvchilar qatorida “boshiga qoʻqon doʻppini qiyshiq qoʻndirgan chuvak yuzli zot” [4.12] – Haydar Maxsumni uchratib qoladi. Boshqa sotuvchilardan farqli oʻlaroq, u aql

sotuvchi kishi edi. Hayotini behuda o'tkazayotgan, ota-bobolaridan qolgan barcha an'analarga "tupurib qo'ygan" aqlsiz o'g'li Toshtemirga zora foydasi tegishini umid qilib, mulla Toshpo'lat Haydar Maxsumdan aqlining yarmini sotib oladi. Toshtemir, odatda, faqat uchta so'z – xursand bo'lganda "Oh-oh", taajjublanganda "Iy-y" va jahli chiqqanda "Ffu" so'zlaridan foydalanardi, xolos. Otasi bozordan unga aql sotib olgandan keyin u birdan tilga kiradi. Endi, "Oh-oh", "Iy-y" so'zlaridan foydalanmas, ammo har-har zamon "Ffu"dan foydalanib turardi. Har doim o'zining dunyosida yashab kelgan Toshtemir jamiyatdagi oddiy odamlar qatori "normal" hayotga qaytadi. Hatto o'zi haqida: "Inson – o'zini qafasdan erkinlikka chiqarayotgan qush", –deydi. [4.20] O'zi va ota-bobolari kabi quruvchi-me'morlik kasbining boshini tutganligi uchun mulla Toshpo'lat o'g'lidani minnatdor bo'ladi. Biroq uning quvonchi uzoqqa cho'zilmaydi. Xalq orasida tezda obro'si oshib, o'zining atrofiga barcha quruvchi va yigitlarni yig'ib, oddiy odamlarni nazar-pisand qilmay, hatto o'zini yurt boshi – shohlikka munosib ko'ra boshlagan o'g'li Toshtemir zolim insoga aylanadi. Atrofiga yigitlarni to'plab, turli zo'ravonliklar qila boshlaydi. Ustozi usta Mahmudning nasihatlari ham asqatmaydi. Ustozining go'zal qizi, sevgani – Nigorga nisbatan ham adolatsiz munosabatda bo'ladi. Bu kabi holatlardan bezigan ota – mulla Toshpo'lat so'nggi chora sifatida o'sha chuvak yuzli zot – Haydar Maxsumni qidirib topadi va o'g'li uchun xarid qilgan aqlini qaytarib sotib olishni so'rab, yolvoradi. Haydar Maxsumning o'z aqlini qaytarib sotib olishi u ogohlantirgani kabi og'ir oqibatlarga olib keladi: Toshtemir zindonband etiladi. Endi mulla Toshpo'lat uchun o'g'li qurib bergan saroy, hashamatli hayot tatimaydi. O'g'lining gunohini so'rab shohga borishi ham foyda bermaydi. Yolg'iz o'g'lidani ham ayrilib qolish xavfi uni ming azoblar bilan o'rtaydi va ayni damda, u chorasiz ham edi.

Zindonda yotgan Toshtemirga aql "bitadi". Otasi, ustoz va sevgilisiga qilgan zulmlari uni iztirobga soladi. Ma'nisiz hayotdan ma'no izlab boshlaydi. Bir vaqtlar ustoziga aytgan gaplarini eslaydi: "Jahl chiqsa, aql qochadi. Qizishmang, peshvo. Mendan bir ayb o'tgan bo'lsa, ayting, eshitay... Men uchun inson – olamning gultoji, borliqning shohi! O'z aqli, o'z kuchiga ishonadi! Osmondan marhamat, ehson kutmaydi! Dunyoning to'rt kunlik ekanini bilib, "Ffu" deb yuraveradi. Bir marta berilgan hayotni mashaqqatlardan qo'rmay, rohat-farog'atda o'tkazadi... Men shunga intildim. Sizlar yasagan qolipga sig'madim. O'z yo'limdan bordim! Shu mening gunohimmi?!" [4.26] Toshtemir o'zining hayotda mavjudligi – ekzistensializmini anglab yetadi. Shu o'rinda, ekzistensializmning ham ikki turi borligini hisobga olmoq kerak. Ya'ni, "ekzistensializm (lot. – yashash, mavjudlik), mavjudlik falsafasi – falsafadagi yo'nalish. XX asr boshida Rossiyada, birinchi jahon urushidan keyin Germaniyada, ikkinchi jahon urushi davrida Fransiyada, urushdan keyin boshqa mamlakatlarda paydo bo'lgan. S.Kyerkegor ta'limoti, hayot falsafasi, fenomenologiya ekzistensializmning g'oyaviy manbayi hisoblanadi. Diniy ekzistensializm (K.Yaspers, G.Marsel, N.A.Berdyayev, L.Shestov, M.Bubur) va ateistik ekzistensializm (M.Haydegger, J.P.Sartr, A.Kamyu) bir-biridan farqlanadi. Markaziy tushunchasi – ekzistensiya (inson mavjudligi). Inson mavjudligi, asosan, g'amxo'rlik, qo'rqish, qat'iylik, vijdon kabilarda namoyon bo'ladi. Dahshat, qo'rquv, o'lim inson yashashining asosini tashkil etadi. Inson o'zini ekzistensiya sifatida anglagandan keyin erkinlikka erishadi, bu erkinlik o'z-o'zini, o'zining mohiyatini tanlashdan iborat bo'lib, insonga olamda yuz berayotgan barcha narsa uchun mas'uliyat yuklaydi". [6.1] Toshtemirning ekzistensiyasi zindonga tushishidan oldin ateistik xarakterda ekanligini uning zo'ravonlik ishlari avjiga chiqqanda uni bu yo'ldan qaytarishga uringan otasi – mulla Toshpo'lat bilan bo'lgan dialogda ko'rish mumkin:

– ... Tushimga Zulfizar (*M.I.: Toshtemirning vafot etib ketgan onasi*) kiradi! Men qiyomatda onangga nima deyman?!

- Qiyomatga balo bormi?! Ffu! Onamga nima deyishingiz kerak?!
- Onang seni shu holda ko'rsa...
- Mening holim shunchalik xarob ekanmi?!
- Xarob... Imorat ham odamning husni. Kiyim! Sen ne-ne obidalarini buzdirib, hammani katalakka tiqding! Hunar degan narsa qolmadi! Hunarmand degan odamni kunduzi chiroq yoqib topolmaysan! [4.32]

O'zi uchun hayotda aniq bir missiya topa olmayotgan Toshtemirning izlanishlari quyidagi o'rinlarda yanada konkretlashadi: "Dunyoga nima uchun keldim?! Nega yashayapman?! Hayotda biron ma'no bormi yoki bu noma'lum bir nasibami?! Men kimman?! Makonim qayerda?! Quyundek tentirab, borayotgan manzirim qaysi?! Toshtemir shular haqida o'ylar edi.

Maqsad na edi – jahona kelding?! –

kayfiyatini bayon etib ket..." [4.33]

Xuddi ushbu savollar Toshtemirning zindonband bo'lishi arafasida ham uning xayoliga keladi [4.45] va o'quvchida Haydar Maxsumning o'z aqlini qaytarib sotib olishi oqibatida shu holat ro'y berdi, degandek taassurotni yuzaga keltiradi. Toshtemirning zindondagi holati, o'ylari uning ruhiyatidagi o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Endi uning ateistik ekzistensial diniy ekzistensialga ko'chadi. Asarda Toshtemirning o'ylari bahonasida shunga monand rivoyat keltiriladi: "Iblis deydi, havoyi nafsga berilib yashasalar – butga topinish shart emas! Men ularni uch yo'sinda yo'ldan ozdiraman:

1. Harom, nohaq foyda topishga ruju orqali.
2. Yiqqanlarini noloyiq ishlarga sarflash orqali.
3. Loyiq bo'lgan ishlarga harj qilishdan qaytarish orqali". [4.48] Ushbu rivoyat Toshtemir hayotining zindonga qadar bo'lgan aynan modeli edi. Biroq uning zindondagi hayoti ruhiyatidagi tub burilishlarga sabab bo'ldi, deyish mumkin. Hayotdan ma'no izlashga bo'lgan, dunyoning o'tkinchi ekanligi haqidagi o'ylari quyidagi o'rinlarda ko'rinadi:

"Bilmadimki, bu jahon foni-u, kajraftor ekan,

Yaxshilar doim yomonning hojatiga zor ekan". [4.50]

"Dunyoning o'zi kaftdagi chang; chuqur nafas tortib, ffu! – desang, uchadi-ketadi!" [4.54]

"Men osiy bandaman, gunohim ko'p! Endi dunyoga etak silkidim. Ffu... Dunyo qattiq mehr qo'yishga arzimas ekan! Bir-biriga zulm qilishdan, egrilikdan asranib, poklanmoqchiman. Axir har narsaning javobi bor..." [4.58]

Alber Kamyuning "Sizif haqida afsona"sida bo'lgani kabi "Ffu" ham yaxshilik bilan tugaydi: mamlakat shohining qizi o'g'il farzand ko'rganligi xursandchiligidan hamma mahbuslar, jumladan, dor tagiga keltirilgan Toshtemir ham jazodan qutulib qoladi. Toshtemirning keyingi hayoti esa odamlarga yaxshiliklar qilish bilan o'tadi. Xullas, yozuvchi Omon Muxtor asar qahramoni Toshtemir misolida kishining hayotda o'z mavjudligi – "men"ini topishga intilishi, umrning o'tkinchiligi, absurd hayotda ma'no izlashga bo'lgan kurash g'oyalarini ifoda etishga harakat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Absurd>
2. Falsafa (qomusiy lugʻat). – T.: “Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2004-yil.
3. Pirimqul Qodirov. Maʼnaviyat, modernizm va absurd. // “Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati” gazetasi, 2004-yil, 12-son.
4. Omon Muxtor. Ffu. Roman. – T., Sharq, 1997.
5. Solijonov Yoʻldosh. Sizif va absurd. // “Jahon adabiyoti” jurnali, 2010-yil, 1-son. (<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/yo-ldosh-solijonov-sizif-va-absurd>)
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Ekzistensializm>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

IMAGE FORMATION AND SOCIAL OPINION WITH THE HELP OF MEDIA

Abdullaeva Rahima Raimqul qizi

Uzbekistan University of Journalism and Mass Communications

Faculty of PR Management

Independent Researcher

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the role of the media in image formation and the direction of social opinion in modern society. Today, the media is not only a mechanism for disseminating information, but also a social institution that actively participates in creating and strengthening perceptions of individuals, organizations, states and social groups. The study covers the essence of the concept of image, its types and mechanisms of formation through the media. The article explains the impact of media content on public consciousness based on the theories of agenda-setting, framing and cultivation, and analyzes how social opinion is formed and managed on a scientific basis. In particular, it is shown that the frames created through the media, visual materials and the manner of presenting information have a direct impact on the image. Also, the processes of formation of political, national, gender and brand images under the influence of the media are revealed through practical examples, using the example of Uzbekistan and international experience. The results of the study justify the need to increase media literacy and strengthen social responsibility in the information field.

Keywords: media, image, social opinion, mass media, agenda-setting, framing, cultivation theory, public consciousness, political image, national image, media influence, social networks.

MEDIA YORDAMIDA IMIDJNING SHAKLLANISHI VA IJTIMOY FIKR

Abdullayeva Rahima Raimqul qizi

O'zbekiston jurnalistka va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

PR menejmenti fakulteti

mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy jamiyatda ommaviy axborot vositalarining imidj shakllanishi va ijtimoiy fikrni yo'naltirishdagi o'rni kompleks tahlil qilinadi. Media bugungi kunda nafaqat axborot tarqatuvchi mexanizm, balki shaxs, tashkilot, davlat va ijtimoiy guruhlar haqidagi tasavvurlarni yaratish va mustahkamlashda faol ishtirok etuvchi ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqotda imidj tushunchasining mohiyati, uning turlari hamda media orqali shakllanish mexanizmlari yoritiladi. Maqolada agenda-setting, framing va cultivation nazariyalari asosida media kontentining jamoatchilik ongiga ta'siri izohlanib, ijtimoiy fikrning qanday shakllanishi va boshqarilishi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Xususan, media orqali yaratiladigan ramkalar, vizual materiallar va axborotning taqdim etilish uslubi imidjga bevosita ta'sir ko'rsatishi ko'rsatib beriladi. Shuningdek, O'zbekiston va xalqaro tajriba misolida siyosiy, milliy, gender va brend imidjlarining media ta'sirida shakllanish jarayonlari amaliy misollar orqali ochib beriladi. Tadqiqot natijalari media savodxonligini oshirish va axborot maydonida ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: media, imidj, ijtimoiy fikr, ommaviy axborot vositalari, agenda-setting, framing, cultivation nazariyasi, jamoatchilik ongi, siyosiy imidj, milliy imidj, media ta'siri, ijtimoiy tarmoqlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N22>

Kirish. Zamonaviy jamiyatda media (ommaviy axborot vositalari) insonlarning dunyoqarashini, qadriyatlarini va ijtimoiy munosabatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Media vositalari shunchalik kuchli kuchga aylanganki, ular nafaqat ma'lumot

uzatuvchi vosita, balki shaxslar, brendlar, siyosatchilar va guruhlarining imidjini shakllantiruvchi va ijtimoiy fikrni boshqaruvchi vosita sifatida faoliyat yuritmoqda. Imidj — bu inson yoki tashkilot haqidagi ijtimoiy ongda shakllanadigan rasm, obraz yoki tushuncha bo'lib, bu rasm aksariyat hollarda media orqali yaratiladi. Aynan media vositalari orqali odamlar ma'lum bir shaxs, guruh yoki hodisa haqida dastlabki taassurotga ega bo'lishadi, bu esa ularning keyingi fikr va qarorlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi[1].

Media – bu faqat ma'lumot beruvchi emas, balki ijtimoiy ongni shakllantiruvchi vositadir. Imidj media orqali yaratilib, ommaning shaxs yoki hodisa haqidagi qarashlariga ta'sir etadi. Ijtimoiy fikr esa ushbu imidj asosida shakllanadi. Shuning uchun media vositalarining kontent tanlovi, vizual taqdimoti va ramkalash uslubi ijtimoiy ongga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Media imidj va ijtimoiy fikrni shakllantirishda qudratli vosita, ammo uni suiiste'mol qilish jamiyatga zarar keltiradi[2].

Media (ommaviy axborot vositalari, shu jumladan TV, gazeta, ijtimoiy tarmoqlar va internet) imidj shakllanishida va ijtimoiy fikrni boshqarishda markaziy rol o'ynaydi. Masalan, media orqali yaratilgan “pseudo-muhit” (yolg'on muhit) odamlarning haqiqatni qanday idrok etishini o'zgartiradi, bu esa ijtimoiy fikrni manipulyatsiya qilishga imkon beradi. Akademik tadqiqotlarda, bu mavzu XX asrning boshlaridan beri o'rganiladi, masalan, Uolter Lippman (Walter Lippmann) tomonidan taklif etilgan “public opinion” nazariyasi asosida. Lippman media jamiyatni “tasvirlar” orqali boshqarishini ta'kidlagan: “Odamlar dunyoni to'g'ridan-to'g'ri emas, balki media yaratgan tasvirlar orqali ko'radi. Bu jarayonning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar (social media), televideniye va internet media orqali ma'lumotlar tez tarqalib, jamoatchilik fikrini tezda o'zgartirishi mumkin. Masalan, siyosiy imidjlar (rahbarlarning obrazi) yoki milliy imidjlar (davlatning xalqaro tasavvuri) media ta'sirida shakllanadi[3].

Media (lotincha “medium” – vosita) – bu ma'lumotni keng ommaga yetkazuvchi vositalar majmuasidir[4].

U quyidagi turlarni o'z ichiga oladi:

1. An'anaviy media: Televideniye, radio, gazetalar, jurnallar.
2. Raqamli media: Internet saytlari, ijtimoiy tarmoqlar (masalan, Twitter, Instagram, Telegram), striming platformalari.
3. Yangi media: Bloglar, vloglar, podkastlar va fuqarolar jurnalistikasi.

Media nafaqat ma'lumot tarqatadi, balki jamiyatning qarashlari va qadriyatlarini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, global miqyosda odamlarning 80 % dan ortig'i yangiliklarni media orqali oladi, bu esa uni ijtimoiy fikrning asosiy manbai qiladi[5]. O'zbekistonda milliy telekanallar (O'zbekiston, Yoshlar) va ijtimoiy tarmoqlar (Telegram, Instagram) aholining asosiy axborot manbai hisoblanadi.

Imidj nima?

Imidj – bu shaxs, tashkilot, brend yoki davlat haqidagi jamoatchilikdagi tasavvur yoki obraz. U quyidagi turlarga bo'linadi[6]:

1. Shaxsiy imidj: Siyosatchi, taniqli shaxs yoki oddiy fuqaroning jamiyatdagi obrazi.
2. Tashkiliy imidj: Kompaniya yoki tashkilotning reputatsiyasi (masalan, Apple'ning “innovatsion” imidji).
3. Milliy imidj: Davlatning xalqaro maydondagi tasavvuri (masalan, O'zbekistonning “barqaror rivojlanayotgan davlat” imidji)[7].

4. Ijtimoiy imidj: Muayyan guruhlarning (ayollar, yoshlar) jamiyatdagi tasavvuri.

Imidj ko'pincha sub'yektiv bo'lib, u haqiqatdan ko'ra odamlarning tasavvuri va his-tuyg'ulariga bog'liq. Masalan, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jamoatchilikning 60 % dan ortig'i shaxs yoki tashkilot haqidagi fikrini media ta'sirida shakllantiradi. Media va imidj o'rtasidagi bog'liqlik ikki tomonlama ishlaydi. Media imidjni shakllantiradi. Media ma'lumotni qanday taqdim etishi (ton, kontekst, ramka) orqali shaxs yoki tashkilotning imidjini yaratadi yoki o'zgartiradi. Masalan, ijobiy yangiliklar shaxsni "muvaffaqiyatli" sifatida ko'rsatsa, salbiy xabarlar "ishonchsiz" imidjini shakllantiradi[8].

Media vositalari orqali ijtimoiy fikr shakllanishi. Ijtimoiy fikr — bu jamiyatdagi odamlarning biror mavzu, shaxs yoki hodisaga nisbatan umumiy qarashlari yig'indisidir. Media bu fikrni quyidagi yo'llar bilan shakllantiradi[9]:

- Dominant fikrlarni kuchaytirish: ko'p marta takrorlash orqali bir fikr "to'g'ri" deb qabul qilinadi;

- Oppozitsion fikrlarni chetlab o'tish: muqobil qarashlarga joy bermaslik orqali ijtimoiy muvozanat buziladi;

- Yagona manzara yaratish: har xil voqealar bitta ideologiyaga muvofiq yoritiladi;

Adabiyotlar sharhi. "The Political Socialization of the People in Uzbekistan: Media Presence and the Absence of Media Literacy" — Sherzodkhon Kudratkhoja. Ushbu maqolada aholi, ayniqsa yoshlar, O'zbekiston mediasining siyosiy sotsializatsiyadagi roli tahlil qilinadi. Media ko'pligi va unga kirish imkoniyati mavjudligi, lekin media savodxonligining pastligi tufayli, odamlar ko'pincha propaganda yoki noto'g'ri ma'lumotdan sezilarli darajada ta'sirlanishi, imidj shakllanishidagi manipulyatsiya ehtimoli oshishi ko'rsatilgan[10].

"Building a Positive Image of Uzbekistan as a Tourist State" — Bektosh Berdiyev. Bu maqola davlatning turizm sohasida O'zbekistonni xalqaro maydonda ijobiy imidjga ega qilish uchun media strategiyalarini qanday olib borayotganini ko'rib chiqadi. Xorijiy ommaviy axborot vositalari va mahalliy media orqali O'zbekistonning tarixiy, madaniy, tabiiy boyliklarini yoritish, brend sifatida "turist uchun jozibador davlat" obrazini shakllantirishdagi usullar[11].

"Development trends of state policy on women in Uzbekistan and its media coverage" — Gulnora Zakirova. Bu ishda davlat siyosati, media yoritishi va jamiyatdagi ayollar imidji o'rtasidagi bog'lanish tahlil qilingan. Xususan, media matnlarida ayollarga oid stereotiplar, ular qanday rollarda, qaysi fazilatlar bilan ko'proq ta'riflanadi, va jamiyatda ayollarning ijtimoiy maqomi qanday aks etadi degan savollarga javob izlangan.

"Principles and Perspectives of Formation of Uzbekistan's Image in the Foreign and National Mass Media" — Beruniy Alimov O'zbekiston mustaqillikka erishgan yillardan boshlab, O'zbekiston media orqali qanday rasmiy davlat imidjini shakllantirgan, milliy va xalqaro media tomonidan bu obraz qanday ifodalangan, konseptual yondashuvlar va strategiyalar qanday bo'lganligi tahlil qilgan[12].

"The Role of the Mass Media in Forming the Information Space in Uzbekistan" — Dilbar A.Isayeva maqolasida media va axborot makonining shakllanishi, ijtimoiy guruhlar (yoshlar, urban/rural) media vositalaridan qanday foydalanadi, media orqali axborot oqimi qanday va uning ijtimoiy ongga ta'siri muhokama qilingan[13].

"The Role of the Mass Media in the Formation of Political Consciousness of the Youth of Uzbekistan" — Ibodulla Kungirov Yoshlarning siyosiy ongini media qanday shakllantiradi,

siyosiy identitet va imidjga yoshlar orasida media orqali qanday tasirlar borligi ko'rib chiqilgan[14].

“Country Image in COVID-19 Pandemic: A Case Study of China” — Huimin Chen va boshqalar. Ushbu tadqiqotda pandemiya davrida Xitoy davlatining xalqaro miqyosdagi imidji qanday o'zgargani tahlil qilingan. Twitter ma'lumotlari, sentiment tahlili usullari (aspect-based sentiment analysis) orqali ijobiy/negativ ma'lumotlar, ideologik jihatlar qanday ko'proq tarqalganligi ko'rsatilgan. Bu misol media orqali davlat obrazining global maydonda qanday shakllanishini ko'rsatadi[15].

“Studying the Media, Public Opinion, and Foreign Policy in International Crises: The United States and the Bosnian Crisis, 1992–1995” — Yaeli Bloch Elkon (2007) Yugoslav urushi paytida AQSh matbuoti, davlat siyosati va ommaviy fikr o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatadi. Media qachon va qanday qilib tomoshabin fikrini shakllantira boshlaydi, rasmiy bayonotlar, editorialar, yangiliklarda qaysi ramkalar ustun bo'ladi degan tahlillar mavjud[16].

“The Influence of Media on Public Perceptions: Case Study of Pakistan's Nuclear Program” — Nida Shahid Xalqaro media va mahalliy media namoyishlari orqali qanday qilib bir davlatning yadroviy dasturi xalqaro hamjamiyatda va ichki omma fikrida qanday qabul qilinishini tahlil qiladi. Propaganda, framing, media bias kabi elementlar muhim rol o'ynaydi[17].

“Media, Public Opinion, and the ICC in the Russia–Ukraine War” — Senthana Selvarajah & Lorenzo Fiorito urush kontekstida media xabarlarini kontent tahlili orqali ko'rib chiqadi: xalqaro jurnalistika, framing, ramkalar urush haqidagi xabarlarni qanday shakllantiradi va omma fikri qanday yo'naltiriladi[18].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda ommaviy axborot vositalarining imidj shakllanishi va ijtimoiy fikrga ta'sirini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik usullar uyg'unlashtirildi. Avvalo, ilmiy adabiyotlar tahlili orqali media, imidj va ijtimoiy fikr tushunchalarining nazariy asoslari o'rganildi hamda agenda-setting, framing va cultivation nazariyalarining mazkur mavzuga tatbiq etilish imkoniyatlari aniqlab olindi. Shuningdek, qiyosiy tahlil usuli yordamida O'zbekiston va xorijiy tajribalar solishtirilib, media orqali shakllangan siyosiy, milliy va ijtimoiy imidjlar o'rtasidagi umumiy va farqli jihatlar tahlil qilindi.

Empirik qismda sifatli kontent tahlili metodidan foydalanilib, milliy va xalqaro ommaviy axborot vositalarida e'lon qilingan materiallar mazmuni o'rganildi. Xususan, media matnlarida qo'llanilgan ramkalar, vizual tasvirlar va axborotni taqdim etish uslublarining imidj shakllanishiga ta'siri tahlil qilindi. Tadqiqot davomida umumlashtirish va mantiqiy xulosa chiqarish usullari qo'llanilib, media kontentining jamoatchilik ongiga ta'sir mexanizmlari ilmiy asosda yoritildi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining izchilligi va ishonchliligini ta'minlashga xizmat qildi.

Natija va muhokama. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, media orqali ayollar imidji (masalan, filmlarda “zaif” tasvir) jamoatchilik fikrini shakllantiradi, bu gender stereotiplariga olib keladi. Zamonaviy ijtimoiy tarmoqlarda bu yanada kuchli: Instagram orqali “mukammal hayot” imidji shakllanib, yoshlarning o'z imidjini o'zgartirishiga sabab bo'ladi[19].

1-jadval. Media orqali imidj va ijtimoiy fikrga ta'sir etuvchi omillar

Omil	Ta'siri
Kontent sifati	Yaxshi yozilgan, ishonchli ma'lumotlar ijobiy imidj yaratadi
Vizual materiallar	Suratlar, video va dizayn odam ongida kuchli taassurot qoldiradi
Media manbai	Ishonchli media orqali berilgan imidj ko'proq qabul qilinadi
Auditoriya xususiyati	Yosh, jins, madaniyatga qarab imidj turlicha qabul qilinadi
Teskari aloqalar	Fikrlar, kommentariyalar ijtimoiy fikr shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi

Media vositalari orqali imidj va ijtimoiy fikr shakllanishi bir qator muhim omillar bilan belgilanadi. Ushbu omillar axborotning qanday qabul qilinishi va jamoatchilik ongida qanday tasavvur hosil bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Avvalo, kontent sifati imidj shakllanishining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mazmunan puxta, ishonchli va mantiqiy tuzilgan axborot auditoriyada ijobiy tasavvur uyg'otadi hamda media manbaiga nisbatan ishonchni oshiradi. Aksincha, yuzaki yoki noto'g'ri ma'lumotlar salbiy imidj paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Vizual materiallar — suratlar, videolar va dizayn elementlari — axborotni tez va samarali qabul qilishga yordam beradi. Vizual obrazlar odam ongida kuchli taassurot qoldirib, imidjning qisqa vaqt ichida shakllanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, raqamli va ijtimoiy media muhitida vizual kontentning ta'siri yanada kuchli namoyon bo'ladi. Media manbaining ishonchligi ham imidj shakllanishida muhim rol o'ynaydi[20]. Obro'li va professional ommaviy axborot vositalari orqali berilgan axborot jamoatchilik tomonidan ko'proq qabul qilinadi va ishonchli deb baholanadi. Shuningdek, auditoriya xususiyatlari — yosh, jins, madaniy muhit va ijtimoiy tajriba — media xabarlarining talqiniga ta'sir etadi. Bir xil axborot turli guruhlar tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin. Nihoyat, teskari aloqalar, ya'ni izohlar va munosabatlar ijtimoiy fikr shakllanishida muhim ahamiyat kasb etib, media orqali yaratilgan imidjni mustahkamlashi yoki o'zgartirishi mumkin[1-jadval].

Siyosiy imidj: Saylov kompaniyalarida nomzodlar haqida mediadagi ijobiy/qarshi chiqishlar ijtimoiy fikrga katta ta'sir qiladi. Masalan, ijobiy chiqishlar odamlarning unga ovoz berishga moyilligini oshiradi[21].

Brend imidji: Kompaniyalar media orqali o'z mahsulotlarini qanday tanishtirsa, iste'molchilar ham shunday qabul qiladi (premium, ekologik, qulay va h.k.).

Shaxsiy imidj (influencerlar): Mashhur blogerlar hayot tarzini namoyon qilib, odamlarning kiyim, ovqatlanish, fikrlash tarzi kabi omillarini o'zgartiradi.

Jamiyatdagi stereotiplar: Media ayollarni faqat uy ishlariga bog'liq ko'rsatsa, bu ayollar haqidagi ijtimoiy fikrni cheklaydi.

O'zbekiston turizm imidji: qaysi xabarlar (mahalliy/xorijiy media) O'zbekistonni turist davlat sifatida shu paytgacha qanday tasvirlagan? Vizual kontent (sayyohlik fotosuratlar, videolar), press-revizlar, davlat kompaniyalari.

Ayol imidji: O'zbekiston mediasida ayollar qanday rollarda ko'rsatiladi — siyosiy arbob, hunarmand, uy bekasi, sportchi va hokazo, hamda ularning ommaviy fikrdagi o'rni.

Bu nazariya 1972-yilda Maksuell Mak Komb va Donald Shoning tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, media odamlarga "nima haqida o'ylash kerakligini" aytishini ta'kidlaydi, ammo "qanday o'ylash kerakligini" emas. Media orqali ko'proq yoritiladigan masalalar jamoatchilik fikrida ustunlikka ega bo'ladi, bu esa imidj shakllanishiga olib keladi. Masalan, agar media

muayyan siyosiy voqeani doimiy ravishda muhokama qilsa, u voqeaning imidji (masalan, “muvaffaqiyatsizlik” yoki “muvaffaqiyat”) jamiyatda mustahkamlanadi[22].

Nazariyaga ko'ra, media “birinchi darajali agenda-setting” (masalalarni tartibga solish) va “ikkinchi darajali agenda-setting” (masalalarni baholash) orqali ishlaydi. Birinchi darajada media qaysi mavzularni muhim deb ko'rsatadi (masalan, iqlim o'zgarishi haqida ko'p xabar bersa, u jamoatchilik fikrida muhim bo'ladi). Ikkinchi darajada esa imidj shakllanadi – masalan, siyosatchining imidji “kuchli rahbar” sifatida tasvirlansa, bu fikr tarqaladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 1968-yilgi AQSh saylovlarida media yoritgan masalalar saylovchilarning fikrlarini 70 % gacha belgilagan. O'zbekiston misolida, media (masalan, milliy telekanallar) orqali iqtisodiy islohotlar imidji shakllanadi: agar ular “muvaffaqiyatli o'zgarishlar” sifatida ko'rsatilsa, jamoatchilik fikri ijobiy bo'ladi[23].

Framing nazariyasi media masalalarni qanday “ramkada” (kontekstda) taqdim etishini o'rganadi. Bu imidj shakllanishining asosiy mexanizmi bo'lib, media orqali voqealar ijobiy yoki salbiy tasvirlanadi. Masalan, bir xil voqea “inqiroz” deb yoritilsa, imidji salbiy bo'ladi; “muammo hal qilish” deb ko'rsatilsa, ijobiy. Nazariya Enton R. Tuchman va Gay Tuchman tomonidan rivojlantirilgan bo'lib, media “epizodik” (voqea asosida) yoki “tematik” (umumiy kontekstda) ramkalar orqali ishlaydi[24].

Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, Framing jamoatchilik fikrini 40-60 % gacha o'zgartirishi mumkin. Masalan, immigratsiya haqidagi xabarlarda “iqtisodiy yuk” ramkasi ishlatilsa, imidj salbiy; “madaniy boylik” ramkasi esa ijobiy bo'ladi. Siyosiy imidjlar uchun bu muhim: AQShda Trampning imidji media ramkalari orqali “populist” yoki “xavfli” sifatida shakllangan[25].

George Gerbner tomonidan 1970-yillarda ishlab chiqilgan bu nazariya media (ayniqsa, televideniye) orqali uzoq muddatli ta'sirni o'rganadi. Media “mean world syndrome” (jahonni xavfli deb ko'rish) orqali imidj shakllantiradi: doimiy zo'rvonlik ko'rsatuvlari tomoshabinlarda jamiyat imidjini “xavfli” qiladi. Nazariyaga ko'ra, “heavy viewers” (ko'p tomosha qiluvchilar) media ta'sirida haqiqatni buzib ko'radi[26].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, media orqali ayollar imidji (masalan, filmlarda “zaif” tasvir) jamoatchilik fikrini shakllantiradi, bu gender stereotiplariga olib keladi. Zamonaviy ijtimoiy tarmoqlarda bu yanada kuchli: Instagram orqali “mukammal hayot” imidji shakllanib, yoshlarning o'z imidjini o'zgartirishiga sabab bo'ladi.

Xulosa. Zamonaviy axborot jamiyatida ommaviy axborot vositalari imidj va ijtimoiy fikrni shakllantirishda hal qiluvchi omilga aylangan. Media bugungi kunda nafaqat axborot uzatuvchi texnik vosita, balki jamiyat ongiga ta'sir ko'rsatuvchi, qadriyatlar, stereotiplar va ijtimoiy tasavvurlarni ishlab chiqaruvchi kuchli ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, shaxs, siyosiy yetakchi, davlat yoki ijtimoiy guruhlar haqidagi tasavvurlar ko'p hollarda bevosita media orqali shakllanib, ommaning qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi.

Agenda-setting, framing va cultivation nazariyalari asosida media kontentining jamoatchilik ongiga ta'siri tahlil qilindi. Ushbu nazariyalar media qaysi masalalarni muhim sifatida ko'rsatishi, voqealarni qanday kontekstda yoritishi va uzoq muddatli ta'sir orqali qanday tasavvurlarni shakllantirishi mumkinligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, media tomonidan tez-tez yoritilgan mavzular va ularga berilgan baho jamoatchilik fikrida ustuvorlik kasb etadi hamda imidjning ijobiy yoki salbiy shakllanishiga olib keladi.

O'zbekiston va xalqaro tajriba misollari media ta'sirining amaliy jihatlarini ochib berdi. Xususan, milliy imidjning shakllanishida turizm, siyosiy islohotlar va ijtimoiy guruhlar tasviri muhim o'rin tutadi. Ayollar imidjining media orqali aks ettirilishi jamiyatdagi gender qarashlariga bevosita ta'sir ko'rsatib, stereotiplarning mustahkamlanishiga yoki aksincha, ularning yemirilishiga sabab bo'lishi mumkinligi aniqlandi. Shuningdek, raqamli va ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi imidj shakllanish jarayonini tezlashtirib, ijtimoiy fikrni boshqarish mexanizmlarini yanada murakkablashtirganini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari media savodxonligini oshirish zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi. Auditoriyaning axborotni tanqidiy tahlil qila olish qobiliyati kuchaymasa, media orqali yaratilayotgan sun'iy tasavvurlar va manipulyativ imidjlar jamiyat ongiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, media faoliyatida ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirish, axborotning haqqoniyligi va muvozanatini ta'minlash, shuningdek, jamoatchilik ongini ongli ravishda shakllantirishga xizmat qiluvchi professional yondashuvlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. S. Kudratkhoja, *The Political Socialization of the People in Uzbekistan: Media Presence and the Absence of Media Literacy*, Tashkent, Uzbekistan, 2024.
2. B. Berdiyev, *Building a Positive Image of Uzbekistan as a Tourist State*, Tashkent, Uzbekistan, 2025.
3. G. Zakirova, *Development Trends of State Policy on Women in Uzbekistan and Its Media Coverage*, Tashkent, Uzbekistan, 2021.
4. B. Alimov, *Principles and Perspectives of Formation of Uzbekistan's Image in the Foreign and National Mass Media (1991–2017)*, Tashkent, Uzbekistan, 2018.
5. M. McCombs and D. L. Shaw, "The agenda-setting function of mass media," *Public Opinion Quarterly*, vol. 36, no. 2, pp. 176–187, 1972.
6. D. A. Weaver and M. McCombs, *Journalism and Agenda-Setting*, New Jersey, USA: Lawrence Erlbaum, 1981.
7. G. Tuchman, *Making News: A Study in the Construction of Reality*, New York, USA: Free Press, 1978.
8. R. M. Entman, "Framing: Toward clarification of a fractured paradigm," *Journal of Communication*, vol. 43, pp. 51–58, 1993.
9. D. A. Scheufele, "Framing as a theory of media effects," *Journal of Communication*, vol. 49, no. 1, pp. 103–122, 1999.
10. B. L. Ott and G. Dickinson, *The Twitter Presidency: Donald J. Trump and the Politics of White Rage*, London, UK: Routledge, 2019.
11. G. Gerbner, L. Gross, M. Morgan, and N. Signorielli, "Living with television: The violence profile," *Journal of Communication*, vol. 26, pp. 172–199, 1976.
12. N. Signorielli and M. Morgan, *Cultivation Analysis: New Directions in Media Effects Research*, Newbury Park, USA: Sage Publications, 1990.
13. A. E. Marwick, *Status Update: Celebrity, Publicity, and Branding in the Social Media Age*, New Haven, USA: Yale University Press, 2013.
14. P. Norris, *A Virtuous Circle: Political Communications in Postindustrial Societies*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000.
15. K. L. Keller, *Strategic Brand Management*, 4th ed., Harlow, UK: Pearson Education, 2013.
16. C. Abidin, *Internet Celebrity: Understanding Fame Online*, Bingley, UK: Emerald Publishing, 2018.
17. D. A. Isayeva, *The Role of the Mass Media in Forming the Information Space in Uzbekistan*, Tashkent, Uzbekistan, 2022.

18. I. Kungirov, *The Role of the Mass Media in the Formation of Political Consciousness of the Youth of Uzbekistan*, Tashkent, Uzbekistan, 2022.
19. H. Chen *et al.*, "Country image in COVID-19 pandemic: A case study of China," *Journal of Asian Communication*, vol. 31, no. 4, pp. 422–440, 2021.
20. Y. Bloch-Elkon, *Studying the Media, Public Opinion, and Foreign Policy in International Crises: The United States and the Bosnian Crisis, 1992–1995*, Oxford, UK: Oxford University Press, 2007.
21. S. Selvarajah and L. Fiorito, "Media, public opinion, and the ICC in the Russia–Ukraine war," *Global Media Journal*, vol. 21, pp. 55–70, 2023.
22. H. A. Rahman and E. Aoni, "Framing peace in media narratives and the potential of journalism in the Russia–Ukraine conflict," *Peace and Conflict Studies*, vol. 30, pp. 101–120, 2023.
23. *The Chinese vs Western Media Framing on Uygur Conflict*, Beijing, China: *Communication Research Journal*, 2022.
24. W. Lippmann, *Public Opinion*, New York, USA: Macmillan, 1922.
25. D. McQuail, *Mass Communication Theory*, 6th ed., London, UK: Sage Publications, 2010.
26. O'zbekiston Milliy OAV va ilmiy hisobotlar, *Mahalliy misollar va statistik ma'lumotlar (milliy telekanallar va ijtimoiy tarmoqlar tahlili)*, Tashkent, Uzbekistan, 2020–2024.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE SIGNIFICANCE OF LEARNING NEW WORDS BY HEART IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Fozilov Arabjon Nozimjon o'g'li

Head Teacher

Andijan City Technical School No. 2

English Teacher

Abstract. Most foreign language learners do not seem to yet fully understand that memorizing vocabulary is a very important task. In spite of not having much experience in the field of education, I have observed that students are indifferent to memorizing new words. In General, without vocabulary, it is impossible to develop the four main skills of a foreign language: listening, reading, speaking and writing comprehension. Despite existing many articles and books about vocabulary memorization, this article is written with the intention of complementing and enriching the previous ones and in the hope that it will be equally useful for both students and teachers.

Keywords: learning by heart words, language learners, foreign language, memory, memory-enhancing products, short-term memory, long-term memory.

CHET TILLARINI O'RGANISHDA SO'Z YODLASHNING AHAMIYATI

Fozilov Arabjon Nozimjon o'g'li

Magistr

Bosh o'qituvchi

Andijon shahar 2 – son texnikumi

Ingliz tili o'qituvchisi

E-mail: fozilovarabjon@gmail.com

Annotatsiya. Hozirgi ko'pchilik chet tili o'rganuvchilar so'z yodlash juda ahamiyatli ish ekanini hali to'liq anglab yetmaganga o'xshaydi mening nazaramda. Ta'lim sohasida hali tajribam juda katta bo'lmasada, o'quvchilar yangi so'zlarni yodlashga loqayd bo'layotganligini kuzatdim. Tabiiyki, so'z boyligi bo'lmasa, chet tilidagi to'rtta asosiy ko'nikma: tinglab tushunish, o'qib tushunish gapirish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirib bo'lmaydi. Shu kunga qadar ko'plab tilshunoslar so'z yodlash usullari haqida ko'plab maqolalar va kitoblarni yozishgan bo'lsada, bu maqola ham oldingilarni to'ldirib boyitadi degan niyatda va o'quvchi va ustozlar uchun birdek foydali bo'ladi degan umidda yozilyapti.

Kalit so'zlar: so'zlar yodlash, til o'rganuvchilar, chet tili, xotira, xotirani mustahkamlovchi maxsulotlar, qisqa muddatli xotira, uzoq muddatli xotira

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N23>

Kirish. Chet tillarini o'rganish ko'plab imkoniyatlar eshigini ochishi hozirgi kunda hech kimga sir emas. Frank Smitni shunday gap bor: One language sets you in a corridor for life, two languages open every door along the way. Ya'ni bir til sizni hayot soqmoqlariga olib chiqadi, Ikkitasi esa yo'ldagi barcha to'siqlarni yengishga yordam beradi[1]. Biror bir chet tilini o'rganishda xoh u ingliz tili bo'lsin xoh u nemis tili yoki boshqa bir til bo'lsin, so'z yodlash ya'ni lug'at boyligi – bu jarayonning asosiy qismini tashkil qiladi. Har qanday tilni mukammal o'zlashtirish uchun u tildagi so'zlarni yodlash va bu orqali so'z boyligini doimiy ravishda oshirib

borish til o'rganuvchilar uchun nihoyatda zarur hisoblanadi. Tilshunos olimlarning yozishicha, so'z boyligi yetarli darajada shakllanmaguncha til o'rganuvchilarda erkin muloqot qila olish ko'nikmasi shakllanmaydi[4]. Bu esa nafaqat tilni bilish darajasini oshiradi, balki madaniyatlararo aloqalarni rivojlantirishga, kasbiy ko'nikmalarni takomillashtirishga va eng asosiysi shaxsiy rivojlanishga katta hissa qo'shadi.

Hech kimga sir emaski, so'z yodlashda xotira juda muhim ahamiyatga ega. Xotira inson miyasining bir qismidir. U hayotda bo'lib o'tgan voqea hodisalarni miyaga saqlab olish va uni esga tushirishdan iborat aqliy faoliyat hisoblanadi. Shu sababli so'zlarni, qoidalarni, talaffuzni va barcha o'rganiladigan yangi narsalarni eslab qolish xotiraning vazifasidir [1]

Xotiraning ikki turi bor:

Qisqa muddatli xotira

Uzoq muddatli xotira

Qisqa muddatli xotira – o'z nomi bilan yodlangan narsani ma'lum bir muddat eslab qolib, so'ng uni esdan chiqarib yuboradigan xotiradir. Miya qabul qilgan ma'lumotlar uzoq vaqt saqlab qolinadigan xotira esa uzoq muddatli xotira deyiladi. So'z yodlash usullari turli xil ekanligining asosiy sababi shundaki, yodlangan ma'lumotni qisqa muddatli xotiradan uzoq muddatli xotiraga o'tkazishdir [1]. Bundan tashqari til o'rganuvchi bu xilma-xil usullardan o'ziga yaxshi natija beradigan bitta usulni tanlab olishi kerak bo'ladi. Daryo.uz da e'lon qilingan xotirani mustahkamlovchi 9 mahsulotni keltirib o'tgandan so'ng, so'z yodlashning xilma-xil usullari haqida so'z yuritamiz.

Xotirani yaxshilashga yordam beradigan mahsulotlardan biri **pista va yong'oqlardir**. Ularda juda ko'p E vitaminlari mavjud. Shu bilan birga pista va yong'oq organizmda qarish jarayonini sekinlashtiradigan, yoshlikni saqlaydigan va inson salomatligini sezilarli darajada yaxshilaydigan moddalarni o'z ichiga oladi [5].

Zig'ir urug'i – Omega 3 yog' kislotalariga boy. Bu kislota hissiy ma'lumotlarni qayta ishlash uchun mas'ul bo'lgan miya yarim korteksi maydonining ishlashida javobgar DHA (dokozegeksayen kislota) ishlab chiqarish uchun ishlatiladi [5].

Kakao — xotira va o'rganish uchun mas'ul bo'lgan miya sohalariga yaxshi ta'sir ko'rsatadigan maxsus antioksidantlar mavjud. Shu sababli shifokorlar tushdan keyin tarkibida kakao miqdori ko'p bo'lgan (kamida 75%) shokolad iste'mol qilishni tavsiya qiladilar [5].

Ko'k choy – biz o'zbeklarning xonadonida har kuni ichiladigan ichimlikdir. U ham organizm, ham miya salomatligini mustahkamlovchi noyob ichimlik hisoblanadi. Ko'k choy saraton va ruhiy kasalliklarning oldini olishga hissa qo'shadi. Uning tarkibidagi kofein miya faoliyatini va xotirani yaxshilaydi [5].

Har qanday ko'katlar kabi **ismaloq** ham organizm uchun juda foydali, ayniqsa miya uchun. Ismaloq faol ishlash, xotira va e'tiborni o'z ichiga olgan kognitiv funksiyalarni yaxshilash uchun yordam beradigan barcha narsalarni o'z ichiga oladi [5].

Tuxum xolin moddasiga boy. Xolinni yetarli miqdorda iste'mol qilish xotiraning kalitidir [5]. Lekin hozirgi kunda magazinlardagi tuxumlardan ko'ra uygda boqiladigan tovuqlarning tuxumlarini sotib olish maqsadga muvofiq deb o'ylayman.

Qorag'at (Черная смородина) tarkibida marganets mavjud bo'lib, eng avvalo ko'rish qobiliyatini kerakli darajada yaxshilab turadi. Qorag'atning yana bir foydali tomoni shuki, u

miyani rag'batlantiradi va xotirani yaxshilaydi. Bundan tashqari uning tarkibidagi, C va K vitaminlari miya hujayralarini stressdan himmoya qiladi [5].

Olma. Ushbu meva juda ko'p foydali vitaminlarni o'z ichiga oladi. Inglizlar *An apple a day keeps the doctor away* deyishadi, bu degani bir kunda bir dona olma iste'mol qilinsa, shifokor huzuriga borishning keragi yo'q, degan ma'noni anglatadi. Aniqrog'i, olma antioksidant flavonoid kvarsetinni o'z ichiga oladi, u xotirani yo'qotishdan va miya faoliyatining pasayishidan himoya qiladi [5].

Albatta yuqorida keltirilgan narsalardan boshqa xotirani kuchaytiradigan mahsulotlar ham bor. Shulardan bir nechta misol tariqasida berildi.

Endi esa Sh. Rahmonov va I. Sattibaevlar tomonidan yozilgan "So'z yodlash sirlar" kitobida berilgan so'z yodlash usullaridan ba'zilarini quyida bayon qilamiz.

Daftar tutishga e'tibor berish kerak. Lug'at yoziladigan daftar iloji boricha til o'rganuvchi yonida olib yurishga qulay bo'lishi kerak [2]. Har xil rangli ruchkalardan foydalanish so'zlarga bo'lgan qiziqishni oshiradi. Har bir so'z turkumiga alohida rangdan foydalanish so'zni oson ajratib olishga yordam beradi. Misol uchun: sifat so'z turkumidagi so'zlar yashil rangda, fe'llar qora, otlar esa qizil rangda [3]. Shaxsan menda so'zlarni yodlash uchun daftar tutish usuli juda yaxshi ish beradi. Men daftarni uch ustunga bo'lib olaman. Birinchi ustunga Inglizcha so'zni, ikkinchi ustunga uning transkripsiyasini va uchinchi ustunga so'zning tarjimasini yozaman. Har bir so'zni transkripsiyasi bilan yozib yodlash to'g'ri talaffuzni ham rivojlantiradi. O'quvchilarimga ham shu usulni tavsiya qilib, darslik kitobidagi har bir bilmagan so'zlarini yozib yodlash kerakligini aytaman. Masalan A1 darajadagi kitobda berilgan har bir so'z yozib chiqilsa taxminan 1000 -1200 ta lug'at boyligi hosil bo'ladi. A1 dan B2 darajagacha shunday yozib yodlansa, o'quvchi taxminan 4000- 4500 so'z boyligiga ega bo'ladi. Bu so'zlarning asosiy qismi faol so'zlar bo'lib, Ingliz tilidan turli sertifikat imtixonlarida rosa asqotadi.

Gap tuzish. Har bir yozilgan so'zga o'quvchi mustaqil gap tuzishi mumkin yoki yangi so'z ishtirok etgan gapni kitobdan ko'chirishi mumkin. Nafaqat gap balki yangi so'z ishtirok etgan frazalar, iboralarni ham qo'shib yodlash foydali bo'ladi. Masalan *herd* so'zini yodlash o'rniga *herd of cattle* yoki *occur* fe'lini yodlamoqchi bo'lsangiz *if any problems occur* iborasi bilan yodlash sizga hayotda birgina holatda bo'lsa ham o'sha so'zni ishlatishga yordam beradi [5].

Bir — biriga aloqador so'zlarni birgalikda yodlash ham eng mashhur va foydali usullardan biri hisoblanadi. Masalan, **market** – *bozor* so'zi bilan birgalikda **sell** – *sotmoq*, **store**, **shop** – *do'kon* sinonimlari, **grocery** – *oziq-ovqat rastasi*, **sale** – *chegirma* kabi so'zlarni birga yozish market so'zini eslab qolishga yordam beradi [5].

So'zlarni guruhlariga bo'lib yodlash va ularni tartibga solish orqali ham qayta eslash oson bo'ladi. Bunda ma'lum bir so'z va undan yasalgan boshqa so'zlar bir guruhga jamlanadi [5]. Misol uchun, *use* – foydalanmoq so'zini bilish orqali *useful* – foydali, *misuse* – noto'g'ri foydalanmoq, *reuse* – qayta foydalanmoq, *usable* – foydalansa bo'ladigan, tarzda yozib yodlash ham samarali usullardan biridir.

O'ziga xos va yangicha so'z yodlash usullarini o'zingiz kashf qiling. Bir o'quvchi so'z yodlashda telefonidan foydalanib yangi so'zlarni tarjimalari bilan eshitish uchun, ularni audio shaklda yozib olar ekan. Keyinroq bo'sh vaqtida o'sha audio yozuvlarni eshitishga odatlangan ekan. Yana bir o'quvchi o'zining noodatiy usuli bilan ko'p so'zlarni yodlagan ekan.

U har safar audio kitobni olib, uni tarjima qilib, uni hafta davomida 30 marta eshitib, hamma soʻzlarni toʻliq yodlaganiga ishonch hosil qilgandan keyin yangi kitobni olib uni yodlashga kirishar ekan. Bu usul orqali u ham soʻzlashuv koʻnikmasini, ham soʻz boyligini va oʻqib tushunish koʻnikmasini rivojlantirishga harakat qilar ekan [5]. Bunga muqobil ravishda til oʻrganuvchilar oʻzlari oʻqiyotgan darslik kitobidagi audiolarni har birini diktant shaklda yozib borishlarini ham tavsiya qilaman. Bu har bir oʻquvchi oʻz qobiliyatiga koʻra audiodagi har bir gapdan keyin yoki har ikkita gapdan keyin *pause* qilib eshitganlarini yozib boradi. Bu usul ham tishlab tushunish, yozish koʻnikmasi va soʻz boyligini rivojlanishiga sabab boʻladi.

Xulosa qilib aytganda, til oʻrganuvchilar va aqliy faoliyat bilan shugʻullanuvchilar xotirani mustahkamlash uchun ham ovqatlanish ratsioniga eʼtibor berishlari, ham maʼlum bir usulni tanlab, uni qatʼiy intizom asosida davom ettirishlari lozim boʻladi. Til oʻrganuvchi soʻz yodlash usulini tanlashda, har bir usulni oʻzida sinab koʻrib, qaysi usul bilan koʻproq soʻz yodlab natijaga erishsa, oʻsha usulni tanlab olishi kerak boʻladi. Bitta usul hamma oʻquvchiga birdek mos kelmasligi bu albatta tabiiy holat. Agar mavjud usullar soʻz yodlashga yordam bermasa, oʻquvchi oʻzi uchun gʻayrioddiy usulni kashf etishi lozim, xuddi yuqorida misol sifatida keltirilgan oʻquvchilarining usullariga oʻxshab. Til oʻrganish, ilm-fan bilan shugʻullanish bu aqliy faoliyat va aqliy faoliyat bilan shugʻullanuvchilar tarkibida shakar miqdori meʼyordan ortiq boʻlgan mahsulotlarni, ayniqsa rangli gazli ichimliklarni isteʼmol qilishni iloji boricha kamaytirishi ham tavsiya etiladi. Chunki meʼyordan ortiq shakar isteʼmol qilish miya va aqliy faoliyatimizga salbiy taʼsir qilar ekan. Qisqa qilib aytganda til oʻrganuvchilar tilni oʻrganish davomida oʻzlarining kun tartibiga, ovqatlanish ratsioniga eʼtibor berib, til oʻrganish uchun oʻzlari tanlab olgan yoki oʻqituvchilari tavsiya qilgan usulga qatʼiy intizom asosida amal qilib borsa, albatta til oʻrganishda koʻzlangan natijaga erishadilar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. S.Shermamatova YANGI SOʻZ YODLASHNING SAMARALI USULLARI Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 3(4), April, 2023
2. Shohruh-Mirzo Rahmanov, Iskandar Sattibaev ``SOʻZ YODLASH SIRLARI`` Istiqlol Nuri nashriyoti 2015
3. Turgʻunova Hilolaxon ``SOʻZ YODLASHNING SAMARALI USULLARI`` OʻZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI 20.06.2024
4. Usmonova Zamira Jaxongirovna ``XORIJLIK TALABALARGA SOʻZ YODLATISH ORQALI NUTQINI OʻSTIRISH`` Raqamlashtirish davrida oʻzbek tilini davlat tili va xorijiy til sifatida oʻqitish masalalari: mahalliy va xorijiy tajriba. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17450592>
5. <https://daryo.uz/uz/2022/08/15/xotirani-mustahkamlashga-yordam-beradigan-9-ta-mahsulot> 15.08.2022

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE SIGNIFICANCE OF STUDYING GENDER REPRESENTATION IN IDIOMS AND PHRASEOLOGICAL UNITS

Sarvinoz Abdiraxmonova Davron qizi

2nd year master's degree student at
University of exact and social sciences
E-mail: sarvinozabdiraxmanova73@gmail.com

Eshtukhtarova Bibigul Bektoshevna

NUUz, associate professor of the department
Foreign language and literature
E-mail: eshtukhtarovabibigul17@gmail.com

Abstract. Phraseological units, including idioms, proverbs, and collocations, are key elements of language reflecting cultural, historical, and social structures. This study explores the significance of analyzing gender representation within these units. It highlights how gender roles, values, and stereotypes are encoded and perpetuated through language. The research emphasizes the theoretical and practical advantages of gender-focused phraseology, including the identification of culturally marked traits, understanding of stereotype formation, and provision of resources for language teaching, translation, and lexicography. The study demonstrates that structural features of phraseological units, such as idiomatic usage and contextual dependency, offer valuable insights into the linguistic and cultural representation of gender.

Keywords: phraseological units, idioms, gender representation, language and culture, stereotypes.

IDIOMALAR VA FRAZEALOGIK BIRLIKLARDA GENDER TA'SIRINI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Sarvinoz Abdiraxmonova Davron qizi

2-kurs Magistr
Aniq va Ijtimoiy faqnlr universiteti

Eshto'xtarova Bibigul Bektoshevna

O'ZMU, Xorijiy til va adabiyoti
kafedrasi dots.v.b

Annotatsiya. Frazеologik birliklar, jumladan idiomalar, maqollar va frazemalar, tilning madaniy, tarixiy va ijtimoiy tuzumini aks ettiruvchi asosiy elementlardir. Ushbu tadqiqot frazeologik birliklarda gender tasvirlarini o'rganishning ahamiyatini ochib beradi. Tadqiqot jamiyatlardagi gender rollari, qadriyatlar va stereotiplarning til orqali qanday aks etishi va uzatilishini ko'rsatadi. Gender nuqtai nazaridan frazeologiyani o'rganish nazariy va amaliy jihatdan foydali bo'lib, madaniy xususiyatlarni aniqlash, stereotiplarning shakllanishini tushunish va til o'qitish, tarjima va lug'atchilik uchun zarur materiallarni taqdim etadi. Tadqiqot frazeologik birliklarning idiomatiklik va kontekstual bog'liqlik kabi tuzilish xususiyatlari genderning lingvistik va madaniy ifodasini o'rganishda qimmatli vosita ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, idiomalar, gender tasviri, til va madaniyat, stereotiplar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N24>

Introduction. Language functions as the central medium of human communication, enabling social development and the intergenerational transmission of cultural and historical heritage. It serves as a key instrument for exchange of ideas while simultaneously reflecting the depth and diversity of national culture. Through language, a society's social organization, economic life, artistic expression, cultural practices, and traditions are formed and preserved over time. These aspects are encoded in grammatical structures, lexical choices, and phonetic features, with national-cultural meanings most clearly expressed expressed through active language units, including words and fixed expressions [1; 45–60-6.]. In everyday communication, speakers rely not only on individual lexical items but also on multiword communications that enhance meaning and enrich expression. Such linguistic units are the subject of study within phraseology. When phraseological units are analyzed from a gender-oriented perspective, they reveal the ways in which social stereotypes are reinforced and cultural norms are embedded in language use. Gender - marked expressions often reflect entrenched social hierarchies: idioms associated with men tend to emphasize strength, autonomy, and decisiveness, whereas those linked to women frequently foreground emotional sensitivity, empathy, and domestic roles [2; 88–95-6.]. These recurring linguistic patterns demonstrate how cultural expectations are transmitted across generations, underscoring the importance of gender- based phraseological research for understanding the complex interaction between language, culture, and social structure.

Literature review and methods. Phraseology, which stems from the Greek words "**phrasis**" (expression) and "**logia**" (study), is an essential and complex area of linguistics. This field stands out due to its emphasis on fixed, conventionalized units of language, known as phraseological units (PUs), that maintain stability in both form and meaning. These units include idioms, proverbs, and fixed expressions that do not usually change lexically or semantically with common usage, making them distinct in language study. Phraseology primarily aims to explore the nature of these units, their categorization, and their functions in communication. One ongoing challenge in this area is distinguishing phraseological units from freely formed word combinations; despite surface similarities, they vastly differ in semantic stability, idiomatic usage, and usual usage [3; 123–130-6.]. Phraseology also acts as a repository of a language's historical, cultural, and social knowledge. Phraseological units often encapsulate a nation's traditions, morals, and cultural standards, reflecting the identity of that society. For instance, idiomatic phrases in English like "**once in a blue moon**" or "**under the weather**" hold significant cultural meanings beyond their literal interpretations. Notably, phraseological units are not mere embellishments; like other linguistic forms, they carry substantial informational value, serving both nominative and communicative roles [4; 50–67-6.]. They enhance expression, enrich conversation, and enable speakers to convey complex or culturally significant ideas effectively. English phraseology includes not just culturally specific units that exhibit historical and national characteristics (referred to as PUs in this study) but also international expressions that have crossed linguistic and cultural boundaries. Some phraseological units still possess archaic features, allowing researchers to track the evolution of language, observe shifts in meaning, and delve into the relationship between contemporary and historical language practices. Despite its significance, research on English phraseology conducted by English and American linguists comprises only a small fraction of the overall scholarship in this field. Most theoretical advancements—including topics like lexical

relationships, variation in PUs, classification systems, methodologies, and the systematic study of phraseology as an independent area—have been largely propelled by Russian scholars such as A.V. Kunin, V.V. Vinogradov, N.M. Shansky, and T.N. Fedulenkova. Their contributions have been crucial in elucidating the structural, semantic, and functional aspects of phraseological units.

Modern studies adopt a combination of descriptive, analytical, and corpus-based to examine phraseological units in both spoken and written texts. Corpus-based analysis helps identify frequency, distribution, and contextual usage of idioms and collocations, while comparative and historical approaches allow researchers to trace their origins and semantic evolution. Psycholinguistic methods further investigate how speaker process, comprehend, and acquire these stable expressions in every day communication [5; 85–92-6.]. Such multi-method research is particularly useful for analyzing gender representation, enabling scholars to detect patterns that reinforce or challenge societal stereotypes [6; 34–52-6.]. Gendered idioms reveal implicit cultural hierarchies. Expressions associated with men typically stress qualities like leadership, courage, and rationality, whereas idioms associated with women highlight relational, domestic, or emotional traits. Cross-linguistic studies in Uzbek, Russian, and English demonstrate the universality of these patterns, indicating that gendered language is a consistent feature across cultures [5; 85–87-6.].

Methodologically, the study of phraseology employs both descriptive and analytical strategies. Researchers often use corpus-based analysis to examine extensive texts, spoken and written, to identify, classify, and analyze PUs, facilitating the assessment of their frequency, contextual usage, and semantic consistency. Comparative and historical methods further enable linguists to investigate the origins, transformations, and cultural contexts of these units. Additionally, experimental and psycholinguistic methods, increasingly employed in recent years, allow the exploration of cognitive processing and understanding of idiomatic expressions, highlighting how individuals acquire and utilize these stable units in everyday communication. By combining traditional theoretical approaches with modern empirical techniques, phraseology research offers a thorough understanding of how fixed expressions operate within language, convey cultural significance, and can be systematically analyzed within a wider linguistic and social framework. This is especially crucial for studies on gender, culture, and social norms as reflected in phraseological expressions, which necessitate careful consideration of both linguistic form and socio-cultural context.

Discussion and results. Phraseological units, including idioms, proverbs, and phraseemes are fundamental components of language that embody cultural, historical, and social aspects. These units are not simply linguistic structures; they serve as vessels of social knowledge, mirroring the shared experiences, values, and norms of a community. A key role of phraseological units is to maintain and convey gender roles, societal expectations, and culturally ingrained stereotypes. Therefore, examining phraseology from a gender perspective is essential not only for linguistic understanding but also for social and cultural contexts, offering insights into how language both shapes and reinforces social frameworks [7; 15–40-6.]. These phraseological units perform various functions beyond their literal meanings, encapsulating cultural contexts, social attitudes, and moral values, often highlighting entrenched gender perceptions. For instance, idioms related to men often stress qualities like strength, assertiveness, courage, rationality, and independence, whereas those pertaining to

women focus on traits such as emotion, empathy, sensitivity, domesticity, and relational tendencies. Corpus-based analyses reveal that male-oriented expressions often appear in professional, political, or public contexts, while female-oriented idioms dominate familial, relational, and emotional contexts [8; 22–48-6.]. For example, English male idioms “**Man of his word**” emphasize strength and rationality, whereas female idioms such as “**Wear the heart on one’s sleeve**” highlight empathy and domestic roles. Historical analysis indicates that some traditional idioms reinforcing rigid gender norms are decreasing in usage or being reinterpreted to reflect modern perspectives on equality [9; 10–30-6.]. These shifts demonstrate that language is dynamic and adapts alongside societal attitudes, making phraseology a mirror of changing cultural and social norms. Practically, these findings inform language education by encouraging gender-aware, curricula, and teaching practices, guide translation, lexicography, by ensuring culturally accurate representation of gendered expressions and support social critique by highlighting discriminatory or stereotypical language patterns [10; 1–10-6.]. These associations stem from longstanding cultural norms and collective understandings of gender that are encoded in language and perpetuated across generations. By analyzing these units, linguists can uncover the underlying cultural-conceptual frameworks of gendered communication and examine how specific traits become associated with masculinity or femininity in language and society. Methodologically, the structural features of phraseological units—namely idiomatic usage, motivation, and contextual dependence—provide valuable avenues for exploring gender semantics. Idiomatic usage reflects how much a phrase's meaning diverges from the literal interpretations of its parts; motivation denotes the clarity of the connection between components and their overall meaning; and contextual dependence underscores how usage can vary based on situational and cultural contexts. Identifying gender-specific collocations and analyzing their frequency and distribution in various textual and conversational contexts allows researchers to trace the perpetuation, challenge, or transformation of gender stereotypes in discourse. For example, corpus-based studies may show a prevalence of male-oriented idioms in professional or political settings, while female-oriented expressions are more common in familial or emotional discussions. The practical implications of this research are significant.

- First, it offers empirically based insights for language education, guiding curriculum development, teaching materials, and classroom activities that address gendered language issues.

- Second, it aids lexicography and translation studies by systematically analyzing how gender is represented in phraseological units, helping lexicographers and translators create culturally and linguistically accurate representations.

- Third, this research supports broader social and cultural critiques by identifying discriminatory or stereotypical language patterns, facilitating efforts to reassess, neutralize, or adapt language usage to promote inclusivity and equality. Recent studies have shown that this approach is effective across different languages and cultural contexts. Linguists in both Russian and English have successfully used corpus-based and theoretical analyses to investigate gender representation in phraseology, revealing patterns, shifts, and irregularities in usage. For instance, some traditional idioms that once upheld strict gender norms are now being reevaluated or used less frequently, reflecting changing social attitudes towards gender

equality. These findings highlight not only the descriptive nature of language but also its dynamic role in facilitating social change.

Conclusion. The examination of phraseological units through a gender lens uncovers the profound relationship between language, culture, and social identity. Phraseological units, like idioms, proverbs, and established expressions, not only enhance communication but also serve as vessels of shared knowledge, illustrating how a culture perceives gender roles, expectations, and values. Through structural and semantic analysis of these units, it is clear that language reflects enduring cultural stereotypes, highlighting traits typically linked to masculinity and femininity. The study shows that corpus-based, comparative, and analytical techniques provide valuable means for revealing gender-specific subtleties found in phraseology. These results are significantly relevant for linguistics, translation studies, lexicography, and language education, offering insights that aid in recognizing biased or outdated phrases and fostering more inclusive language practices. Additionally, changes in the application of specific phraseological units demonstrate that language is not a fixed system but a fluid one that adjusts to changing social perspectives. The research emphasizes the significance of examining phraseological units as elements of language that are rich in cultural and social meaning. These insights have significant implications for linguistics translation studies like lexicography and language education. By examining phraseological units through a gender perspective, scholars and educators can identify biased or outdated expressions, promote inclusive language practices and foster greater cultural and social areas. Furthermore, corpus-based, comparative and analytical techniques provide reliable tools to reveal subtle gendered meanings, demonstrating that language both reflects and shapes societal norms. By recognizing how they influence and mirror gender norms, researchers and teachers can more effectively aid initiatives aimed at linguistic awareness, cultural sensitivity, and communication equality regarding gender

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Muhammadiyeva M. H. English va o'zbek lingvomadaniyatida frazeologizmlarning gender xususiyatlari. – Journals: International Scientific Journal, 2025. – 13(2). – 45–60.
2. Korakuzieva D. I. The anthropomorphic representation of masculine and feminine gender semantics in English and Uzbek phraseological units. – Global Research in Education, 2024. – 9(4). – 88–95.
3. Satimova H. K., Bektashev O. Q. Idioms to express women in English society: a corpus-based gender-linguistic study. – UzResearch Journal of Linguistic Studies, 2022. – 5(3). – 123–130.
4. Zhumasheva K. B., Turganaliyeva G. G., Otesova A. M. Gender features in Kazakh phraseological expressions: socio-cultural values and their linguistic representation. – Philology Vestnik, 2020. – 7(1). – 50–67.
5. Ismailov G. M. Linguocultural study of gender stereotypes in Turkic phraseology (on the material of Uzbek, Kazakh and Karakalpak languages). – RUDN Journal of Multilingualism, 2019. – 14(1). – 85–92.
6. Fedulenkova T. N. Phraseological units: Linguistic, cultural, and social aspects. – Moscow: Prosveshcheniye, 1995. – 34–52.
7. Kunin A. V. Phraseology of the English language: Structure, semantics, and usage. – Moscow: Nauka, 1985. – 15–40.
8. Shansky N. M. Idioms and phraseological units in English and Russian. – Moscow: Vysshaya Shkola, 1990. – 22–48.

9. Vinogradov V. V. English phraseology: Theory and practice. – Moscow: Nauka, 1980. – 10–30.
10. Torebaeva F. K. Gender-meaning phraseological units. – International Journal of European Research Output, 2025. – 4(5). – 1–10.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

SOCIO-HISTORICAL AND LITERARY-AESTHETIC FACTORS OF POETIC IMAGE RENEWAL IN TAVALLO'S WORKS

Rakhmonova Dildora Mirzakarimovna,

Doctor of Philosophy in Philology

Acting Associate Professor of the Uzbek Language and

Literature Department of Tashkent State University of Law

Abstract. The article examines the work of To'lagan Xo'jamiyorov (Tavallo), a leading representative of Uzbek Jadid literature, in the socio-political and cultural context of Turkestan at the beginning of the 20th century. It analyzes Tavallo's life, socio-literary environment, connections with the Jadid movement, press and public activities, and ideological and aesthetic changes in his poetic heritage. Also, the existing confusion in the poet's biography is determined on the basis of archival documents and scientific sources. The research reveals Tavallo's personal life, his contribution to the development of the nation, and the historical and spiritual significance of his literary heritage.

Keywords: Tavallo, Jadidism, Turkestan, poetic heritage, socio-literary environment.

TAVALLO IJODIDA POETIK OBRAZ YANGILANISHINING IJTIMOYIY-TARIXIY VA ADABIY-ESTETIK OMILLARI

Raxmonova Dildora Mirzakarimovna,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Toshkent davlat yuridik universiteti

O'zbek tili va adabiyoti shu'basi dotsenti vazifasini bajaruvchisi

E-mail: dildorarahmonovatsul@gmail.com

<http://www.orcid.org/0000-0002-2410-6075>

Annotatsiya. Maqola XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy kontekstida o'zbek jadid adabiyotining yetakchi vakili To'lagan Xo'jamiyorov (Tavallo) ijodini tadqiq etadi. Unda Tavalloning hayoti, ijtimoiy-adabiy muhiti, jadidchilik harakati bilan aloqalari, matbuot va jamoat faoliyati hamda poetik merosidagi g'oyaviy-estetik o'zgarishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, shoir biografiasidagi mavjud chalkashliklar arxiv hujjatlari va ilmiy manbalar asosida aniqlanadi. Tadqiqot Tavalloning shaxsiy hayoti, millat taraqqiyotiga hissasi va adabiy merosining tarixiy-ma'naviy ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Tavallo, jadidchilik, Turkiston, poetik meros, ijtimoiy-adabiy muhit.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N25>

Kirish. XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida yuz bergan tub o'zgarishlar milliy adabiyot taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Jadidchilik harakati ana shu murakkab tarixiy sharoitda shakllanib, adabiyotni millatni uyg'otish, ma'rifat va ozodlik g'oyalarini targ'ib etish vositasiga aylantirdi. Bu jarayonda jadid adabiyotining yetakchi vakillari ijodida davr talabi, ijtimoiy muhit, siyosiy bosim va shaxsiy taqdir masalalari o'zaro chambarchas bog'lanib ketdi.

O'zbek jadid adabiyoti namoyandalaridan biri Tavallo (To'lagan Xo'jamiyrov) ijodi ham ana shunday murakkab ijtimoiy-tarixiy sharoit mahsuli sifatida shakllangan. Uning poetik merosini to'laqonli anglash uchun nafaqat badiiy shakl va mazmunni, balki ijodkor yashagan muhit, zamon mafkurasi, siyosiy bosimlar va shaxsiy hayot sinovlarini ham tahlil etish zarur. Chunki adabiy asar muallif shaxsiyatidan, ijtimoiy voqelikdan va tarixiy jarayondan ayro holda vujudga kelmaydi.

Mazkur tadqiqotda Tavalloning hayot yo'li, ijtimoiy-adabiy muhiti, jadidchilik harakati bilan uzviy aloqalari, matbuot va jamoat faoliyati hamda uning ijodida yuz bergan g'oyaviy-estetik o'zgarishlar kompleks tarzda o'rganiladi. Shuningdek, shoir biografiyasiga doir mavjud chalkashliklar arxiv hujjatlari va ilmiy tadqiqotlar asosida aniqlashtiriladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Tavallo ijodini davr taqozosi, shaxsiy taqdir va badiiy tafakkur evolyutsiyasi nuqtayi nazaridan talqin qilishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zero, "...davrlar — zamon deb atalmish cheksiz va adabiy hodisaning o'tkinchi hamda chegaralangan bir bo'lagi, adabiyot esa ana shu o'tkinchi lahzalarni abadiyatga muhrlashni da'vo qiladigan san'at turidir... Adabiyotshunos badiiy asarni ijtimoiy hayotning oddiy nusxasi sanab ish tutsa ham, yoki aksincha, badiiy hodisani davrdan, tuzumdan, ijtimoiy talotumlardan tashqari hisoblab fikr yuritsa ham yangilashib ketishi mumkin"[1].

Tavallo yashab, ijod qilgan ijtimoiy-adabiy muhitni Markaziy Osiyo bilangina cheklash o'rinli emas. Chunki u aksariyat jadidlar kabi Ismoil Gaspirinskiy ilgari surgan g'oyalarga ergashdi, ijodida buni keng yoritdi. Millatni zalolatga boshlagan illatlar va ularni bartaraf etish g'oyasi bilan sug'orilgan asarlar bitdi. Ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar, ikkilanish, millatning mustabid hayotdan qutqarishga o'ziga xos yondashuv muayyan muddat "qizillarga yon bosish" ruhida ijod etishga majbur qildi. Bu qarashni uning ayrim mavzulari va obrazlari orqali keyinroq batafsil tahlil qilamiz, hozir esa shoir badiiy-estetik tafakkurining o'sishi va rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy va xususiy omillarni aniqlashga harakat qilamiz.

Muhokama va natijalar. 1. Murakkab hayot yo'li. Har bir ijodkorning adabiy merosini chuqurroq o'rganish, tahlil va tadqiq etish uning tarjimai holini ham sinchiklab o'rganishni taqozo etadi. Chunki adabiy asarning yaratilishida, ijodkor tafakkurining evrilishida ijtimoiy hayotdagi voqealar bilan bir qatorda shaxsiy hayotdagi o'zgarishlar, uning ta'sirida bo'ladigan kechinmalar ham muhim ahamiyatga ega. Tavallo nihoyatda alg'ov-dalg'ovli, muttasil safarlar ichida hayot kechirdi, doimiy ravishda ish almashtirishlar, turmushdagi murakkab sinovlar uning dunyoqarashiga, o'z navbatida ijodiga ham ta'sir qilmay qo'ymadi.

To'lagan Xo'jamiyrov 1883-yilda Ko'kcha dahasida Obi nazir mahallasida o'ziga to'q savdogar Xo'jamiy Jiyonboyev oilasida tug'ildi. Oilaning yagona zurriyodi bo'lgan To'laganning tarbiyasi va tahsiliga alohida e'tibor qaratildi. Besh yillik eski maktabda Yusuf qori domla qo'lida, keyin "Beklarbegi" madrasasida rus-tuzem maktabida besh sinf tahsil olgan. 1900-yilda Prjevalsk shahriga borib, Usmonbek Solihjonboyevning prikazchigi sifatida ish boshlaydi. Bu vaqt ichida uning til bilimlari va savdogarlik tajribasi yanada ortadi, dunyoqarashi kengayib, jahon xalqlarining turmush tarziga teran nigoh tashlay boshlaydi. Oradan to'qqiz yil o'tgach, otasi olamdan o'tadi va u Toshkentga qaytadi. Shahar savdo shirkatlaridan biriga ish yurituvchilikka qabul qilinadi. Bu orada uylanib, ayoli Zuhra bilan Rahbar, Sanobar, Maqsud, Mahmud ismli farzandlar ko'radi.

“Beklarbegi” madrasasida o‘qib yurgan kezarida u Yusuf Saryomiy bilan tanishgan hamda uning sevimli shogirdiga aylangan edi. To‘laganning she‘riy mashqlarini kuzatib borgan ustoziga unga “Tavallo” taxallusini beradi.

Yoshligidanoq so‘z san‘atiga oshufta bo‘lgan To‘lagan Toshkent adabiy muhiti vakillari — Karimbek Kamiy (1865-1922), Fazlulloh Almaiy (1852-1891), Mulla Qo‘shoq Miskin (1880-1937), Xislat (1880-1945), Sidqiy-Xondayliqiy (1884-1934) kabi ijodkorlar bilan ham ustoz-shogird, do‘st tutindi. Ayni shu ijodkorlar Tavalloning adabiy jarayonda o‘z o‘rni, ovozigga ega bo‘lishida hissa qo‘shdi.

Tavalloning ustoziga Yusuf Saryomiy bilan tanishuviga, Saryomiydek zakiy insonga sadoqatli shogirdning muhib bo‘lishiga sababchi Karimbek Kamiy bo‘lgandi. Ustoziga vafotidan so‘ng Tavallo uning she‘rlariga tartib berib, 160 sahifalik “Devoni Mavlaviy Yusuf Saryomiy”ni tuzar ekan, “Ushbu devonning chop qilmog‘im boisi ushbu sohibi devon janob Yusuf Saryomiy ustodimning ruhlarini xushnud qilmoqdur” [2] deya maqsadini bayon qiladi:

Edim bu sohibi devona shogird,
Etardim xizmatini az dilu jon.

Otamning nomi Xo‘jamiyori erdi,
Banim otim erdi Mirzo To‘lagon.

“Tavallo” deb taxallus lutf birlan,
Janobi ustodim manga qo‘ygon... [2:158]

Shuningdek, “Devon”ga Tavallo qalamiga mansub “Nigirim...” deb boshlanuvchi muxammas kiritilgan. “Ushbu sohibi devon janoblarning bir g‘azallariga shogirdlari Tavallo muxammas etub erdi” deya izoh ham beriladi.

Tavallo millat hayotini yoritishda ijodiy izlanishlar bilangina cheklanib qolmadi. 1914-yil 30-avgustda Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Muhammadxon Podshoxo‘jaev, Husanxo‘ja Dadaxo‘ja o‘g‘li, To‘lagan Xo‘jamiyori, Saidabdullo Saidkarim o‘g‘li Saidazimboev, Komilbek Norbekov (jami 12 kishi) hamkorlikda Toshkentda “Nashriyot” shirkatini tuzishadi [3: 7-8]. Ushbu shirkat Turkistonda Umumyevropa madaniyati va ma‘rifatini gazetalar, jurnallar, kitoblar va ularning savdosi orqali yoyishni maqsad qilgan edi. Shirkatning “Ahdnoma”sida ham quyidagilar bayon etiladi:

“1. Biz, yuqorida yozilgan kishilar Turkiston musulmonlari orasig‘a jarida, majalla va kitob kabi matbuot nashr qilib, Ovrupo madaniyatig‘a xalqimizni boshlamoq va aholini oqartmak niyati ila “Nashriyot” nom bir shirkat yasaduk...” [3:8].

“Ahdnoma”da keltirilayotgan ma‘lumotdan yana bir fikrni anglash mumkin: qator ilg‘or jadidlar kabi Tavallo ham so‘ziyu amalini millatni taraqqiy ettirish ishiga yo‘naltirgan edi. Bu yo‘lda na molni, na jonni ayadi. “Ey qo‘lum, pul tutma, millatga yordamlashmasang...” [4:7] tarzidagi satrlari quruq da‘vat emas, balki a‘molning qalamdagi soyasi edi.

Zamondoshi va qadrdoni Sidqiy-Xondayliqiy “Tarix tab‘i kitobi “Ravnaq ul-islom” she‘rida yozadi:

Murodi u na on boshadki, jam‘i siymu zar sozad,
Ki tole‘yor u gashtastu masruri jahon omad.
Saxovatpeschau xushxo‘yu xushfazlu xirad omuz,
Bahimmat misli Hotamtayi mashhuri jahon omad [4:64].

(Ma'nosi: Uning murodi siymu zar yig'ish emas, tole' egasi bo'lish, baxtiyorlik. U saxovatpesha, xushfe'l, xushfazilat, aqlidir. Himmatda Hotamtoy kabi jahonga mashhurdir.)

Tavalloning qizi Rahbar Rasulovning oiladagi saxovatpeshalik borasidagi xotiralari Sidqiy-Xondayliqiyning mazkur misralari ayni haqiqat ekanligini tasdiqlaydi. R.Rasulovning eslashicha, Tavallo xonadonida hamisha ikkita qozonda taom pishirilar, birinchisi oila a'zolari uchun bo'lsa, ikkinchisidan ijod ahli, mahalladagi ehtiyojmand kishilar bahra olar ekan (R.Rasulovning ayrim xotiralari uning nevarasi, Tavalloning evarasi A.Abduvohidov og'zidan yozib olingan – D.R.). Tavallo xayriya ishlariga mablag'ni savdogarlik faoliyatidan topgan. U ming-minglab qo'ylarini Xitoygacha olib borib sotib, u yerdan turli savdo mollari olib kelgan. Daromad qanchalik ulkan bo'lmasin, asosan xayriya ishlariga, millat taraqqiyoti yo'lidagi sa'y-harakatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan. 1968-yilni 9-sentyabridagi tergov paytida guvohlik bergan M.Husanboyev so'zlari ham shu fikrga hamohang:

“...bir zamonlar Olim qori degan boyga tegishli uyda Xo'jamyorovning g'ayrat-shijoati bilan kambag'alxona tashkil etilgan. U mahallamizda ochilgan bu uyda kambag'allar va och-yalang'ochlar uchun ovqat berishni tashkil etgan va ular uchun zarur shart-sharoitlarni yaratgan...

1918-yili Xo'jamyorovning tashabbusi va rahbarligida Torko'chadagi mahallamizda birinchi maktab ochilgan. Keyin o'quvchilar sonining ortishi bilan Xo'jamyorov 1924-yilda maktabni sovet hokimiyati tomonidan musodara etilgan uyga ko'chirgan...” Tavallo maktab ko'chirilgan binoning aholi roziligi va mahalla komissiyasi ruxsati bilan olinganidan qanoatlanmaydi: uy egasining merosxo'rlarini topadi, pul to'lab, ularni rozi qiladi.

Ishida unum, oilasida xotirjamlik hukm surgan shu yillar ichida uning ijodi ham, taraqqiyparvarlik faoliyati ham yaxshi davom etadi. 1915-yildan 1919-yilga qadar esa Avloniyalar tashabbusi bilan tuzilgan “Turon” jamiyatida faoliyat ko'rsata boshlaydi, teatr tomoshalarida aktyor sifatida ham ishtirok etadi. Lekin asl kasbi hamda xayriya uchun manba hisoblangan savdogarlikdan uzilib ketmaydi. 1917-yilga qadar mazkur sohada munatazam ishlaydi, do'kondorlik orqasidan foyda ko'rib turadi. Qo'nimsizlik, o'zidan ko'ngli to'lmaslik va turli tazyiqlar kabi ma'naviy qiyinchiliklarga to'la hayoti 1918-yildan boshlanadi. “Jinoiy ishi”da saqlangan “Mehnat daftarchasi”dagi ma'lumotlarga ko'ra, u mazkur yillar davomida turli yumushlar bilan shug'ullangan. Xususan, 1918-1919-yillarda Toshkentning dastlab Eski, so'ng Yangi shahar ijroiya qo'mitalariga a'zolik qildi. 1919-yilda partiyaga kiradi. ChKga xizmatga olingan va 1922-yilgacha Respublika kollegiyasi a'zosi bo'lgan. 1922-1923-yillarda ushbu tashkilotning Eski shahar ijroiya qo'mitasi a'zosi, shikoyatlar byurosi a'zosi, Farg'onarevtribunal a'zosi vazifalarini bajardi. 1924-yildan ichki ishlar va davlat xavfsizlik tizimidan uzoqlashadi, kasaba uyushmasiga o'tadi. Tashsoyuz boshqarmasi a'zosi, 1925-1926-yillarda esa Toshkent sanoat birlashmasi Kustpromsoyuz (Hunarmandchilik sanoati kasaba uyushmasi) raisi bo'lib ishlaydi. 1927-yil 23-oktyabrda matlubot molini ulgurji sotganligi uchun 6500 so'm moliyaviy kamomad aybi bilan partiyadan o'chirilib, besh yillik qamoqqa hukm qilinadi, biroq 1928-yilning 11-yanvarida O'zbekiston Markaziy ijroiya qo'mitasi tomonidan afv etiladi. Shu yil quruq mevalar omborida tarjimon bo'lib ham ishlaydi. Yil oxiridan 1930-yilning aprelogacha KOO Pstraxsoyuz (Shirkatlar sug'urta uyushmasi)da instruktor, Nonmarkaz instruktori (1930), Shirkatlar uyushmasi noziri (1930) vazifalarini bajaradi. 1931-yilning 15-dekabrida arizasiga ko'ra ishdan bo'shatilib, xomashyo va savdo sektori noziri qilib o'tkazilgan. 1933-yil 1-yanvardan Soyuzzagatxlopok (Ittifoq paxta

tayyorlash) idorasiga yuborilgan. 1933-yil 22-noyabr — O'zpromstroy (O'zbekiston sanoat qurilishi) trestida nazoratchi-instruktor; 1934-yil 15-aprelda arizasiga ko'ra ishdan bo'shatilgan. 1935-yil 29-yanvar — “Красный утильщик” (“Qizil foydamand”) artelida instruktor; 1935-yil 29-mayda arizasiga ko'ra ishdan bo'shatilgan.

Bu kabi qo'nimsizlik, beqarorlik nafaqat Tavalloning taqdirida, ayni paytda mamlakat hayotida ham yuz berayotgan edi. Buning sababini tarixchi olimlarimiz, xususan, R.Shamsutdinov quyidagicha izohlaydi: “1937-yilda “NKVDning 00447-sonli hozirda mashhur bo'lib ketgan “Quloqlar to'g'risida”gi buyrug'i tayyorlangan. Unga ko'ra, 1937-yil 5-avgustdan 1938-yil noyabr o'rtalarigacha maxsus tashkil etilgan “uchlik”lar kamida 800 000 kishini o'n yillik muddatga qamoqqa, ulardan yarmini otuvga hukm qilganlar. 1937-yil avgustidan NKVD milliy operatsiyalar o'tkazish bo'yicha yana bir necha buyruqlar qabul qiladi...

Ana shu holatdan kelib chiqib 1937-yil 5-avgustdan barcha respublikalar, o'lkalar va viloyatlarda sobiq quloqlar, faol antisovet elementlar va jinoyatchilarni qatag'on qilish bo'yicha operatsiya o'tkaziladigan bo'ldi. Bu operatsiya O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston SSRda 1937-yil 10-avgustdan boshlanishi belgilandi... Operatsiyani... to'rt oy muddatda yakunlash ko'rsatib o'tilgan” [5:15-17]. Shuningdek, buyruqqa operatsiyani o'tkazish bo'yicha yetti punktdan iborat yo'riqnoma ham ilova etiladi. “Jazoni o'tab qaytgan va faol antisovet qo'poruvchilik faoliyatini davom ettirayotgan sobiq quloqlar” birinchi navbatda qatag'on qilinishi alohida uqtiriladi [5:16].

Ayni shu talabga To'lagan Xo'jamiyorovning “batamom” mos kelganligini qarangki, atigi to'rt kun ichida, ya'ni 1937-yil 14-avgustda “aksilinqilobiy”, “Turon”, “Sho'royi islom”, “Ittihodi taraqqiy”, “Milliy ittihad”, “Milliy istiqlol” tashkilotlarining a'zosi, “millionerning o'g'li”, “she'rlarida millatchilik g'oyalarini ilgari surgan”lik “ayb”lari fosh etilib, qamoqqa olinadi (Bu ayblovlarning barchasi shu qisqa vaqt ichida topilgan emas, bil'aks T.Xo'jamiyorovning har bir xatti-harakati ayni shu “tamg'a”larga bog'liq ravishda doimiy nazoratda bo'lgan deyish mumkin). Tegishli tashkilotlarning nazorati ostida tergov tezkorlik bilan va oddiy tartibda olib borildi. O'zSSR Ichki ishlar xalq komissarligi Davlat xavfsizligi Boshqarmasi 4-bo'limi taqdim qilgan 4544-sonli ish bo'yicha “Xo'jamiyorov To'lagan (1883-yili tug'ilgan, Toshkent shahridan, eserlar partiyasi a'zosi, 1919-yili Toshkentda Osipov qo'zg'olonida ishtirok etgan) 1925-yili o'g'irlik va kamomad uchun 5 yil qamoqqa hukm etilgan, hibsga olingan vaqtda aniq mashg'uloti bo'lmagan. “Milliy ittihad” va “Miliy istiqlol” millatchi, aksilinqilobiy tashkilotning a'zosi bo'lib, doimiy ravishda aholi orasida aksilinqilobiy, millatchi targ'ibot olib borganlikda, “Ravnaq ul-islom” nomi ostida o'zi yozgan aksilinqilobiy, millatchi she'rlar o'qiganlikda ayblangan”. Mazkur “Ayblovlari xulosasi” O'zbekiston Ichki ishlar xalq komissari muovini Leonov tomonidan 1937-yil 9-sentyabrda tayyorlanadi.

Shu yilning 19-oktyabrida NKVD qoshidagi “uchlik” (Apresyan, Yakovlev, Segizboyevdan iborat) majlisidagi 25-bayonnomaga binoan, 20 nafar mahbus otuvga hukm qilinadi. Hayotiga yakun yasash haqida xulosaga kelingan aybdorlar orasida Tavallo ham bor edi.

O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi “uchlik” kotibi vazifasini bajargan, Tavallo “ishi”ni ko'rishda bevosita ishtirok etgan Yakov Mixaylovich Yakovlev shunday eslaydi: “Uchlik” har soatda 100ga yaqin ish ko'rgan, hukm esa ikki xil: oliy jazo — otib o'ldirish yoki 10 yil yozishma olib borish cheklangan holda qamoq bo'lgan. Bularning har ikkalasi ham o'lim degani edi. Ishni tekshirish, muhokama qilish degan amaliyot qo'llanilmas edi” [5:22].

“Uchlik”ning vaqtinchalik kotibi vazifasini bajargan P.Blinkovning ta’kidlashicha, bayonnomalardagi mahbuslar ishlarini ko’rib chiqish uchun bir daqiqadan uch daqiqagacha vaqt ajratilgan. Har majlisda 500-600 tagacha ish ko’rib, shuncha odamning taqdiri hal etib yuboraverilgan [6:139].

Mazkur ma’lumotlardan anglashiladiki, Tavalloning hayotiga ham shu tarzda yakun yasaladi. Hukm 1937-yil 10-noyabrda ijro etilgan.

1968-yilning 18-oktyabrida T.Xo’jamiyrov oqlanadi.

Tavalloning avlodlari bugun ham Toshkent shahrida istiqomat qilishadi. Uning farzandlaridan Rahbar Rasulovagina tirik qolgan bo’lib, otasi hayotligida Saidkarim Rasulovga turmushga chiqqan edi. Uning Dilbar va Saida ismli qizlari bo’lgan. 1932-yilda tug’ilgan Dilbar 2007-yilda, Saida esa 2011-yilda vafot etgan.

Tavallo qatag’onga uchrashi muqarrar bo’lib turgan vaqtda R.Rasulova siyosiy ta’qiblardan qutulish maqsadida oilasi bilan Buxoroga ko’chib ketadi. Buxoro shahridagi zardo’zlik fabrikasida ishlaydi. 1970-yillarda ona shahriga qaytib keladi.

Tavalloga daxldor biografik ma’lumotlar bir necha maqola va qo’llanmalarda ham keltirilgan. Shu o’rinda adabiyotshunosligimizda Tavalloning tavalludi bilan bog’liq ayrim ishtibohlarga aniqlik kiritib o’tsak. Jumladan, Po’lotjon Domla Qayyumovning “Tazkirayi Qayyumiy” asarida ikki o’rinda mazkur ijodkor haqida fikr yuritiladi [7:365-366]; [8:604-606]. Dastlab, Yusuf Saryomiy haqida zikr etishda “... mulla Mirza To’lagan Xo’jamiyrov Tavallo ijod ishida” sodiq shogird ekanligi ta’kidlanadi.

Tazkiraning Tavalloga bag’ishlangan qismida “Bu kishi Toshkand shaharidan, jadidizm davrining mashhur arboblariandur. “Turkiston viloyati gazetasi”da elni ilm-ma’rifatga chaqiruvchi navhali she’rlari bosilib turar edi. Sayram qasabasida qozi Bayzo nomli mozarli joyda yashab, 1913-yilda vafot etdi va shul mozar qabristoniga dafn etilgan”.

M.Zokirov esa “Tirik satrlar” kitobida Tavalloning hayotlik davrini quyidagicha belgilaydi: “To’lagan Xo’jamiyrov Tavallo 1872-yilda Toshkentda ziyoli oilasida tug’ildi... 1939-yilda vafot etdi” [9:119-120].

Bizningcha, “Tazkirayi Qayyumiy”da muallif Tavalloning vafoti vaqtini ko’rsatishda biroz chalkashlikka yo’l qo’yadi. Nazarimizda, ustozi Yusuf Saryomiy haqidagi ma’lumotlar shu o’rinda yanglish berib yuborilgan. Chunki Qozi Bayzo mozariga Saryomiy dafn etilgan edi [10:11]. Biografik ma’lumotdan so’ng “1914-yilda “Sadoyi Turkiston” gazetasi chiqarilganda bu muxammasni demish” tarzidagi izoh bilan Yusuf Saryomiyning:

Bog’lama dunyog’a ko’ngul, mulki moli foniydur,

Kim ko’ngul bog’lar anga, nodonlar nodonidur

matla’li g’azaliga Tavallo bitgan muxammas keltiriladi. Muallif ta’kidlaganidek, Ubaydulla Xo’jaev muharrirligida chop etilgan mazkur gazeta 1914-yildan dunyo yuzini ko’rgan. Mantiqan o’ylab qaralsa, 1913-yilda vafot etgan kishi 1914-yilda, ya’ni gazeta chiqarilayotganda muxammas bita olmaydi. Yoki muallif, yoki noshirlar tomonidan yo’l qo’yilgan juz’iy xatolikni shu tarzda to’g’rilash maqsadga muvofiqdir.

M.Zokirovning “Tirik satrlar” kitobi Tavallo oqlangan 1968-yilda chop etilgan bo’lsa ham, muallifda shoir haqidagi barcha gaplarni oshkora yozish imkoni mavjud emas edi. Shuning uchunmi, Tavallo biografiyasiga oid chalkashliklar, ijodiy jarayonga oid yuzaki fikrlar shoir haqidagi to’liq tasavvurni shakllantirishga xizmat qilmaydi.

Dastavval, uning tavalludini M.Zokirov ko'rsatganidek 1872-yil deb belgilash xususida. Ma'lumki, Tavallo tengdoshlari Sidqiy-Xondayliqiy (1884-1934), Mo'minjon Muhammadjonov (1883-1964) bilan deyarli bir vaqtda madrasa ta'limini olgan. Moddiy jihatdan to'liq ta'minlangan, qolaversa ma'naviy imkoniyatlari ham yetarli To'laganning madrasaga o'n yillar chamasi kech borishi hayotiy mantiqqa biroz zid.

"Totor qardoshlarimizning mashhur shoiri marhum Abdulla afandi To'qaevning she'rina tazmin" [4:47-48] asari so'ngida shunday bayt keltiriladi:

Gar Tavallo she'ri Abdulloga yoqsa ne ajab,

Topishurdi oxiratda yosh-yosh ikki yetim.

E'tibor qilinsa, muallif Abdulla To'qay kabi yosh yetim qolganligini ta'kidlamogda. Uning otasi Xo'jamiyor aka 1909-yilda olamdan o'tgan edi. 1872-yilda tug'ilgan farzand salkam qirqqa yaqinlashgan bo'lsa, "yosh yetim" iborasi biroz nojoiz, bizningcha.

Tavalloning qatag'on etilishi haqida ham muallif so'z yuritmay, "Tavallo 1939-yilda vafot etdi" deyish bilan cheklanadi. Ehtimol, mash'um "katta terror" yillarining avjga mingan nuqtasiga to'g'ri kelganligi uchun ham 1937-yil 10-noyabr sanasi jamoatchilikka ma'lum etilmasligi shart etib qo'yilgan bo'lsa ham ajab emas.

Professorlar B.Qosimov, N.Jabborov, N.Karimov, R.Shamsutdinov o'z tadqiqotlarida T.Xo'jamiyorovni 1883-yilda tug'ilib, 1937-yilda halok bo'lganligini ta'kidlashadi. Bu fikrni DXX arxivida saqlanayotgan "To'lagan Xo'jamiyorov ishi" materiallaridagi raqamlar ham tasdiqlaydi.

1970-yillarda Tavalloning qizi — Rahbar Rasulova bilan muloqotda bo'lgan professor Sharif Yusupovning xotirlashicha (Marhum ustozimiz Sharif Yusupov bilan so'nggi muloqotimiz ayni shu xususda bo'lgan edi. Tavallo she'rlaridan iborat turkumni sobiq "Yosh gvardiya" nashriyotining yillik rejasiga kiritishga muvaffaq bo'lgan Sh.Yusupov to'plamni tayyorlash ishlarini boshlab yuboradi. Bu orada otasining kitobi chop etilayotganidan xabardor bo'lgan R.Rasulova nashriyotga keladi. Keyinroq nashriyot noma'lum sabablarga ko'ra, kitobni rejadan chiqarib tashlagan ekan – R.D.), bu raqamlar haqiqatga muvofiq keladi. Chunki otasi hibsga olinganda 24 yoshda bo'lgan R.Rasulovanning mazkur ma'lumotlarni yaxshi eslashi tabiiy. Qolaversa, u otasi taqdirini aniqlashtirish uchun DXQ idoralariga bir necha bor ariza bilan murojaat qilgan, bunday hujjatlarda esa tug'ilish vaqti aniq ko'rsatilar edi.

Jumladan, otasining "ishi"ni qaytadan ko'rib chiqishlarini so'rab yozgan arizasiga 1968-yilning 24-aprelida O'zSSR prokuraturasidan quyidagi mazmunda javob xati keladi:

"Fuqaro R.Rasulovaga

Sizning Xo'jamiyorov T. "ishi"ni qayta ko'rib chiqish yuzasidan qilgan shikoyatingiz kelib tushdi va o'rganilmoqda. Xulosa haqida Sizga qo'shimcha xabar beramiz.

Ishni tezlatish uchun otangizning tug'ilgan hamda qamoqqa olingan yili yuzasidan aniq ma'lumot taqdim qilishingizni so'raymiz".

Mazkur ma'lumot va yozishmalardan Tavalloning tavallud-vafot sanasini 1883-1937-yillar deb ko'rsatish o'rinli degan xulosaga kelish mumkin.

Tavallo ilmiy biografiyasini tiklashda adabiyotshunoslikda keyingi yillarda yaratilgan tadqiqotlar ham alohida o'rin tutadi. Jumladan, B.Qosimovning "Tavallo" [11:307-316], "Vatan va millatning o'tlig' kuychisi" [12], N.Karimovning "Tavallo haqida so'z" [13:3-14], N.Jabborovning "Millatga jonlar fido..." [14] va ushbu satrlar muallifining shoir ijodiga oid qator maqolalari shunga xizmat qilishi jihatidan ham ahamiyatlidir.

2. *Ijtimoiy-tarixiy sharoit* XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlaridagi adabiyotni butunlay o'zgartirib yubordi. Bu davrda birgina Turkistonda emas, balki dunyodagi juda ko'p mustamlakalarda milliy uyg'onish harakati boshlandi. Millatni yoppasiga g'aflatdan uyg'otmay, xalqning ruhida taraqqiyotga mayl paydo qilmay turib, hech narsaga erishib bo'lmasligi tushunib yetildi. Adabiyot ma'rifatparvarlar tomonidan jaholatga qarshi kurash vositasiga aylantirilgan bo'lsa, jadid namoyondalari tomonidan fikriy g'aflat bilan birga mustamlaka zulmidan qutqarish quroliga aylantirildi. Millatni uyg'otishni maqsad qilgan jadid adiblari, jumladan Tavallo ham "yangi mavzularni yangi obrazlar orqali... ifodalashga urindi" [15:183]. Badiiy asarlar orqali fikr aytishga ehtiyoj kuchaydi. "Jadidlar ko'p asrlik o'zbek she'riyatini kuydan da'vatga aylantirdilar" [15:184].

Mustamlakachilik sharoiti, ruslar tomonidan millatning kamsitilishi, majburiy ravishda savodsizlikni paydo qilayotgan omillar Tavallo ijodida alohida obraz, mavzu sifatida shakllandi.

An'anaviy adabiyotda mavjud ishq obrazi Tavallo tomonidan mutlaqo yangicha talqinda olib kirildi. Ijodining boshlanish pallalarida oshiq tilidan:

Qachonkim, g'am yukin solding, boshimg'a qad kamon o'ldum,

Raqibim birla yurding, rashkdin men shul zamon o'ldum,

Netay qon yig'lamay, arzim deyolmay bezabon o'ldum,

Bahori orazingdin to judo o'ldum, xazon o'ldum,

Visoling ko'rguzub, ey boisi amnu amonim, kel,

kabi satrlar bitgan ijodkor so'ngroq ma'shuqa obrazini Millat, Vatan tushunchalariga almashtirdi:

Soch oqarsa, qayg'u millatda, yoronlar, shodman,

Tomsa tinmay yoshlarim o'rnig'a qonlar shodman,

Hasrati millat uchun qilsam fig'onlar shodman,

Ukkudek tutsam xarobotda makonlar shodman,

Chiq ichimdan, jonim, ey san manga hamdamlashmasang.

Shu o'rinda xolislik bilan ta'kidlash o'rinliki, ijtimoiy-tarixiy voqealar fonida Tavallo ijodida avvalgi motivlarga zid ravishda Oqqoshsho va uning siyosati, Birinchi jahon urushi, mardikorlikka olish voqealari, Oktyabr inqilobini olqishlov ruhidagi she'rlarni ham uchratish mumkin.

Siza yangi hukumat bas, musallam taxtga miningiz,

Adolat masnadida bir Xudo pushti panohingiz,

Zumurrad, la'l, yoqut toj bosh uzra kulohingiz,

Hamisha sidqi ixlos ila bizlar uzrxohingiz,

Tavallo ayladik dargohi Haqq'a biz musulmonlar,

Vatanga hamwatanmiz deb biling emdi, slavyanlar,

deya 1914-1918-yillarda davom etgan Birinchi jahon urushidagi Rossiya imperiyasi ishtiroki, Oqqoshsho siyosatini olqishlaydi.

Ismoil Gaspirinskiy, Mahmudxo'ja Behbudiy kabi rus siyosati bilan murosani afzal bilgan Tavallo har qanday yo'l bilan bo'lsa ham ma'rifatga erishish, aynan ilmu ziyo vositasida erkinlik, haq-huquqni qo'lga kiritishni rejalashtirgan edi. Qonxo'r va mahalliy aholidan nafratlanuvchi amaldorlardan farqli ravishda Turkistonni nisbatan yaxshi biluvchi A. N. Kuropatkinning general-gubernator etib tayinlanishi mardikorlik voqealari fonida rus hukumatining yon

berishini anglatar edi. Bu o'zgarishlar esa Tavalloga o'zgacha umid baxsh etdi va A. N. Kuropatkinga qarata:

Xush kelibsiz shahrimizga, ey ulug' oliy maqom,
Siz adolat taxti uzra o'ltiring, bizdir g'ulom.

Taxti davlat, taxti izzat, fathi nusrat biz tilab
Uxlamasmiz yolborib, avlod bizlar subhu shom,

tarzida she'r bitdi. U endi mustamlakachilik siyosati o'zgarishiga qattiq ishongan edi. Bu tarzdagi ishonchning paydo bo'lishida "Turkiston viloyatining gazetasi" bosh muharriri N. P. Ostroumov ta'sirini ham nazardan chetda qoldirmaslik lozim.

3. Davr taqozosi bilan dunyo yuzini ko'rgan gazeta va jurnallar, ular atrofida muhit ham Tavallo ijodiga ta'sir etganligini tahlil qilish o'rinli. Ayniqsa, Toshkentda 1870-yildan chop etila boshlangan "Turkiston viloyatining gazetasi" mahalliy tilda chiqqan birinchi matbuot namunasi bo'libgina qolmay, Oqqoshshoning tashviqot quroli sifatida xizmat qilganligi ko'plab adabiyotlarda qayd etiladi. "Gazetada Sh.Ibrohimov (1872), H.Chanishev (1881) kabi yerli tatarlar, I.Xudoyorxonov (1893) singari o'zbeklar ma'lum muddat muharrirlik qilgan bo'lsalar-da, uning asl egasi, yo'riqchisi N.Ostroumov edi. Shunga ko'ra uning milliy gazeta bo'lishi imkondan tashqarida edi" [16:209]. Shuningdek, N.Ostroumov mahalliy ijodkorlarning ko'pchiligiga Chor hukumatiga manzur mavzularda ijod qilish yuzasidan "topshiriq"lar berar, shu orqaligina gazetaga chiqish imkoniyati tug'ilar edi. Faol mualliflar "buyurtma"ni bajarish barobarida kundalik hayotdagi muammolarni "Turkiston viloyatining gazetasi" orqali aytish "huquqi"ni ham qo'lga kiritishar edi. Bu imkoniyatni, tabiiyki, To'lagan Xo'jamyorov ham boy bermadi. 1914-1916-yillar oralig'ida "Turkiston viloyatining gazetasi"da uning o'ndan ziyod publitsistik maqolalari va oltita she'ri chop etildi.

"Gazeta Turkiston maishiy hayotining turli mavzulariga bag'ishlangan asarlarni ko'proq nashr etishga harakat qildi, – deb yozadi A.Jalolov. – Lekin qizig'i shundaki, gazeta Rossiyaga, "oq poshsho"ga, uning siyosatiga, Turkistondagi rus ma'murlariga "tariqcha dog" tushuradigan, ularning obro'sini to'kadigan har bir asarni "ming chig'iriq"dan o'tkazar, bosmas, hatto ularni yozgan ijodkorlarni ta'qib ostiga olar, tuhmat, bo'htonlar uyushtirar edi. Biz "Turkiston viloyatining gazetasi"ni sinchiklab tahlil qilish natijasida shunga ishonch hosil qildikki, uning sahifalarida Rossiyaga, uning Turkistonda olib borayotgan mustamlakachilik siyosatiga zid bo'lgan, hatto unga imo-ishora bo'lgan biror maqola yoki she'rni, materialni, hatto biron kichkinagina bo'lsa-da, ma'lumotni nashr etilganligini uchratmadik"[17]. Birinchi burjua inqilobi arafalarida uning adabiy mundariyasi biroz kengaydi, sahifalarida ma'rifatparvarlikka, ilm-fanga, badiiy adabiyotga oid maqolalar, she'rlar ko'proq chop etila boshlandi. Buning o'ziga xos sabablari bor edi. Birinchidan, N.P.Ostroumov Turkiston ziyolilarini o'z atrofiga jamlab, ularning "jilov"larini qo'lga olmoqchi bo'ldi. Ikkinchidan, ular orqali Rossiya siyosatini Turkistonga yanada kengroq yoyishga intildi. Uchinchidan, xalq orasida gazetaning shuhratini oshirishga intildi. Birinchi jahon urushi davrida Turkistonda chop etilayotgan gazeta va jurnallarning ham yo'nalishi o'zgardi. Vaqtli matbuotga va davr adabiyotiga urush mavzusi kirib keldi. N.Ostroumov Rossiyaga zafarlar tilagan, "oq poshsho"ni maqtagan, ulug'lagan asarlarni yozish uchun o'zbek ijodkorlariga "buyurtma"lar berdi.

Natijada o'zbek adabiyotida bir qator "buyurtma" she'rlar turkumi paydo bo'ldi. "Buyurtma" asarlarning saviyasi badiiy jihatdan nihoyatda past bo'lib, ular asosan oddiy qofiyalashtirilgan so'zlar yig'indisidan iborat bo'lib qolgan edi.

Bunday she'rlarni yozgan shoirlar, birinchidan o'zlari yaxshi bilmagan mavzuni qalamga olganliklari uchun ham ular o'ta jo'n, badiiylikdan yiroq bo'lib chiqqan, ikkinchidan, ijodkorlar bu "buyurtma"larni o'zlari istamagan holda yozganliklari uchun ham ular o'ta nursiz yaratilgan.

Millatga so'z aytish minbaridan:

Kel, Tavallo, sen haqiqat so'zni yoz, yoshurmay hech,

Zoe' o'lmas millata har qancha xidmatlar darig',

kabi shiorlarni ayta olgan shoir ijtimoiy, siyosiy, tarixiy sharoit talabi bilan bag'ishlov she'rlar bitdi. Chor hukumati mahalliy xalqdan majburan front orqasida ishlash uchun mardikorlikka yigitlar olayotgan bir vaqtda Tavallo Turkiston xalqlarini mardikorlikka borishga da'vat qilgan bir qator she'rlar ham yaratdi.

Bu kabi satrlar Turkistondagi mavjud ijtimoiy-tarixiy sharoit hamda ijodkorning o'sha paytdagi tafakkuri mahsuli ekanligi, badiiyat mezonlariga binoan uning tanlovini to'g'ri- noto'g'riga ajratishdan ko'ra poetik mahoratiga baho berish o'rinli deb hisobladik. Chunki ijodkor ham barcha kabi haqiqatga munozaralar, ikkilanishlar, kashf etishlar asnosida yetishishi, bu jarayonda insonga xos tarzda kutilmagan yo'l tutishi mumkin.

DXX arxivida saqlanayotgan "To'lagan Xo'jamiyrov ishi" materiallaridagi guvohlik materiallarida qayd etilishicha, Tavallo yig'inlardan birida: "O'zbek xalqi ahil bo'lmagani, qo'rqqoligi orqasida "qizil" qullikka tushib, sharmandali bir ahvolda qoldi... Agar inqilob bizni shunday ahvolga olib kelishini bilganimda men boshim bilan unga qarshi kurashgan bo'lar edim..." deydi. Mazkur iqtibos ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi.

Tavallo ijodining mazmun-mundariyasi vaqti-vaqti bilan o'zgarib borganligi tarixiy-siyosiy sharoit, unga bog'liq ravishda dunyoqarashidagi evrilishlar, haqiqatni kashf etish bilan izohlanadi.

Ijodining dastlabki yillarida Sharq she'riyatining mumtoz janrlarida qalam tebratgan bo'lsa-da, "ishqi ilohiy" yoxud "ishqi majoziy" uning asarlarida yetakchi mavzu bo'lmadi. Shuning uchunmi XIX asr oxiri XX asr boshlarida an'ana tusini olgan bayoz tuzish ishlarida Tavallo asarlariga deyarli murojaat qilinmadi (ma'rifiy she'rlar jamlangan "Sabzazor" bayozi bundan mustasno). Buni uning iqtidoriga shubha emas, aksincha bayozlar tematikasi bilan bog'liq holat sifatida talqin etish o'rinli.

Tavallo asarlarini jamlash 1914-yilda tuzilgan "Sabzazor" bayozidan boshlangan. Oradan ikki yil o'tib shoir o'z she'rlarini "Ravnaq ul-islom" nomi ostida to'plab, chop ettiradi. Ijtimoiy-tarixiy hodisalarning Tavallo ijodiga ta'sirini mazkur to'plam mundarijasidan ham ko'rish mumkinki, to'plamdagi she'rning aksariyati muayyan voqea-hodisaga bag'ishlangan, xususan, 31 tasi millat, milliyat masalasida; maorif, maktab mavzusidagi she'rlar 7 ta, zamon va u bilan bog'liq yangiliklar xususida 5 ta, matbuot va teatrba bag'ishlangan she'rlar to'rttadan 8 ta, taraqqiyotga chorlov ruhida asarlar 3 ta, diniy mavzudagi she'rlar 2 ta, marsiyalar 3 tani tashkil etadi. Shuningdek, hurriyat, Vatan, to'yu aza, savdogarlik borasida qalam tebratilgan asarlar ham uchraydi.

Adabiy jarayon bilan bir qatorda ijtimoiy hayotda ham faol bo'lgan Tavallo har bir voqeaga o'z yondashuvini she'r va maqolalari orqali vaqtli matbuot sahifalarida ko'rsatib bordi. Ya'ni davr maydonidagi o'zgarishlar uni yangi-yangi mavzularga qo'l urishga undadi. Ayniqsa,

1914-1917-yillar davomida Tavallo sermahsul ijod qildi. “Tarjumon”, “Turkiston viloyatining gazetisi”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg’ona”, “Samarqand”, “Najot” kabi ro‘znomalar, “Oyna”, “Al-Isloh”, “Al-Izoh” jurnallarida To‘lagan Xo‘jamiyorov imzosi bilan bahs qo‘zg‘agan maqolalar, badiiyat namunalari e‘lon qilindi. 1924-1930-yillar oralig‘ida esa “Mushtum” jurnalining faol muallifiga aylandi.

Biografik ma‘lumotlaridan anglashiladiki, Tavallo 1913-yildan boshlab ijod borasida yanada faollashdi. Bu uning milliy matbuotdagi yangi nashrlar bilan ijodiy hamkorligi hosilasi bo‘lishi mumkin.

Biz Tavallo she‘riyatida poetik obraz evrilishining ijtimoiy-tarixiy asoslarini tahlil qilar ekanmiz, bevosita “...muallifga ta’sir etgan, uning sig‘ingan haqiqatlarini shakllantirgan turli hayotiy va siyosiy omillarni, asarning yozilishiga sabab va material bo‘lgan manbalarni va ularning talqinidagi mantiqni” aniqlashga urindik.

4. Ovro‘po madaniyatining ta’siri. Tavallo adabiy merosining shakllanishida mazkur omilni e‘tirof etish o‘rinli bo‘ladi. Chunki Ovro‘pocha hayot tarzi, ilm-fan taraqqiyotiga intilish Tavallo asarlarining asosiy mavzulariga aylandi. G‘oyani ifoda etish asnosida o‘ziga xos o‘zlashma leksika ham paydo bo‘ldiki, bu ham poetik obraz evrilishi yo‘lidagi urinishlar edi.

Toshkandning fayzi asosi tamosho bog‘ida,

Ne go‘zallar sayr etarlar, boqsangiz har yog‘ida, –

deydi Tavallo. Bu orqali istirohat bog‘lari (park)ning xalq hayotiga ta’sir etishi, mahalliy aholining bu kabi jamoat maskanlarida o‘zini nomunosib tutishi orqali madaniyatsizligi, bilimsizligini ko‘rsatayotganidan afsuslanadi. Yoxud:

Dedim: “Ahvolingizga Yovrupo, Amriko, Masqovlar,

Taajjub aylayub, hech kulmag‘on totor, yo‘x, yo‘x, yo‘x”, deya millatdoshlariga yuzlanadi. Ya’ni jahon ayvonida biz kabi “afgor” yo‘q, bu holdan qutulish uchun munosiblardan ibrat olaylik, degan chaqiriqni asarlariga joylaydi. Bu chorlov “Olamga bir nazar” g‘azalida yanada alohida ta’kid ohangiga ega bo‘ladi. Ovro‘poda odatiy voqealar, kundalik buyumlar safidan o‘rin olib bo‘lgan “simsiz” so‘zlashish (telefon), “zambarak”, bitta igna bilan “ming navo” taratuvchi “g‘romofon”, odamni ko‘kda parvoz qildiruvchi “ayruplon”ni namuna qilib keltiradi.

Ilm-fanga ishtiyoqmandlikda Ovro‘podan o‘rnak olishga chaqiradi:

Ko‘r, Yovro‘po ahli nedan, tinmay o‘qurlar ilmu fan,

Ko‘krak ochuq, sizlar chafan, inson bo‘lolsiz hanuz.

Millat kelajagi bo‘lgan yoshlarga qarata:

Bizlarni Yovrupoda yurguzmayur piyoda,

Ko‘krak ochuq yaqoda o‘tmasun oy-yilingiz, – deya ogohlantiradi.

“Yovrupolilar hunari birlan bizlarni(ng) hunarimizning farqi” nomli g‘azalida Turkiston farzandlarining orqada qolishiga sabab bo‘layotgan illatlar va ularning oqibatlarini qarshilantirish san’ati orqali ta’riflab beradi. Xususan, “zanburak”ka “sobqon”, “aftomobil”ga “Ho‘qand arava”, “ayropilonu gidropilon”ga “varvarak”, “zobut tovari”ga “bo‘yra, bordon”... Mana shular bugungi Turkistonning “kuchi-qudrati”, ilmsizlik sabab tushgan ahvoli...

“Boshqa millatlar va biz” sarlavhali g‘azalida esa “tarki Vatan aylab” Ovro‘poga borishga, “jahon millatlari” kabi “turluk fununlar”ni o‘qish orqali “rivoji millat”ga erishish mumkinligini bayon etadi.

Ovro‘poga intilish, uni namuna sifatida ko‘rish orqali Tavallo yoshlarga “Yovro‘po ilmiga rag‘bat qilish” aksar muammolarning ildizi bo‘lgan ilmsizlik dardiga chora ekanligini

ko'rsatmoqchi bo'ladi. "Uyonmaz ersa millat..." g'azalidagi "Ko'tar boshingni qayril Yovro'po ilmiga rag'bat qil" misrasi ham fikrimizga hamohangdir.

Yovro'poni ko'klarga olib chiqqan ilm-fandir, degan xulosaga kelgan shoir:

Riyoza chekmayin ilm fununni yaxshi o'rganub,

Ko'r emdi Yovruponi, sayr aylar osmon, do'stum, – deydi.

Agar tafakkur qilmasak, atrofimizdagi voqealardan ibrat olmasak, Ovro'po kezganning ham foydasi yo'q. Chunki ibrat olish kishiga rag'bat beradi, hayotiy maqsadlarini mustahkamlaydi. Agar ong bunday islohg tayyor bo'lmasa-chi? Unda Yovrupo yoxud undan narini ham kezgandan foyda yo'q, degan xulosaga keladi shoir:

Qo'shnimizdin ibrat olmas ersamiz bizlarga bil,

G'arbdin mashriqni kezgan Yovrupolardin na sud?

Mazkur bayt mazmunan Hazrat Navoiyning:

Kamol et kasbkim, olam uyidin

Sango farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq.

Jahondin notamom o'tmak biaynih,

Erur hammomdin nopok chiqmoq,

qit'asini yodga soladi. Bu esa Tavallo ijodi shakl jihatidan zamonga moslashsa-da, asriy mavzularni ifodalashda mumtoz adabiyotdan oziqlanishini ko'rsatadi.

5. Turk-tatar adabiyoti ta'siri. Bu ta'sir adabiyotdagina aks etmadi. Munavvarqori Abdurashidxonov ta'biri bilan aytganda, rivojlanish uchun "o'zimizdan boshqa mutaraqqiy mamlakatlarga" qarash kerak. "Ular aynan kim?" degan savolga esa: "Misli ustimizga hokim bo'lub turg'on ruslarga, turklarga, nemislarga, frantsuzlarga, yahudiylarga va boshqalarga, ko'b uzoq ketmayluk, eng yaqin qo'shnilarimiz bo'lg'on Qofqoz musulmonlarig'a" javobini olamiz. Darhaqiqat, ular noshirlik, matbuot, teatr va maorif, yana boshqa ko'plab sohalarda ancha ilgari ketishgan edi. Ularga havas esa, tabiiyki, adabiy aloqalarda ham aks etdi. Tavallo ijodida nafaqat mavzu jihatidan, balki ifoda shakli jihatidan ham bu ta'sir yaqqol sezilgan davrlar bo'ldi. Buni Ismoilbek Gaspirali, Abdulla To'qay kabi figuralar ta'siri sifatida izohlash mumkin. Ismoilbek "Tarjumon" gazetasi orqali qo'zg'agan mavzular: maktab, ilmsizlik, xalqning maorifga intilmasligi muammosi kabilar Tavallo ijodida ham aks eta bordi. Shoir Ismoilbekni ijodiy evrilishlarni boshidan o'tkazgunga qadar o'ziga ma'naviy peshvo deb bilganini vafoti munosabati bilan yozilgan:

Yig'la, millat, qon to'kub, aylab navolar yig'lagil,

Ismoilbek haqqida qilg'il duolar, yig'lagil,

matla'li g'azali hamda "Tarjumon" g'azitasin noshir va muharriri mutavaffiy Ismoilbek G'asfirinskiy janoblarining tarix vafoti" nomli muxammasidagi she'riy san'atlardan ham ko'rish mumkin:

Doxil o'l jannatga, ey, islom elini rahbari,

San eding olam aro millatni bul sardaftari,

Yosh to'kub, aylar duo, bu kun hama yoshu qari,

Chorlasunlar deb sani ikki jahon payg'ambari,

Kel beri, deb qo'l tutub, onda ko'rsatsun jamol.

"Arsai olamda yakto", "duri noyob", "adiblar sarvari", "saodat yulduzi" Ismoilbek olg'a surgan g'oyalar ham Tavallo ijodida yaqqol ko'zga tashlandi.

Tatar adabiyotining yetuk namoyondasi Abdulla To‘qay g‘oyaviy-estetik jihatdan jadid davri adabiyotiga katta ta‘sir o‘tkazdi. Uning tatar xalqi ozodligi, milliy yuksalish orzusi haqidagi she‘rlariga o‘xshatmalarni, adabiy ta‘sirini Tavallo kabi Hamza, Elbek, So‘fizoda, Cho‘lpon ijodida kuzatish mumkin.

Abdulla To‘qay vafotining bir yilligi munosabati bilan “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil 22-aprel, 4-sonida ham chop etilgan “Totor qardoshlarimizning mashhur shoir marhum Abdulla afandi To‘qayevning she‘rina tazmin” g‘azalida Tavallo shunday deydi:

Jumla fikrim kecha-kunduz sizga oid millatim,
San salomat, man farog‘at, illatingdur illatim.

Marhum Abdullo To‘qaydek yosh chog‘imda ketmasam,
Ojizona shoiring bo‘lmoqg‘a vordur niyyatim.

Turk-tatar adabiyotining Tavallo ijodiga ta‘sirini ijodiy leksikasi orqali ham kuzatish mumkin. “bermoq” fe‘li uning ko‘pgina she‘rlarida “vermoq” tarzida, “bor” so‘zi “vor” shaklida, “yo‘q” so‘zi “yo‘x” shaklida, “juda” so‘zi o‘rnida “cho‘x” shakli qo‘llaniladi: “Quloq vermaz chiqorub vermasak biz poramiz, yo rab”, “Suv verub ko‘ngil bog‘ini sabzavor aylar gazet”, “Gazet birlan xabar verdi yozib takror, yo‘x, yo‘x, yo‘x”, “Ayla bovar, cho‘x munavvar yog‘di go‘yo to‘ldi nur” kabi misollarni ko‘plab uchratish mumkin.

Xulosa. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Tavalloning hayot yo‘li, ijtimoiy faolligi va badiiy merosi davrning keskin siyosiy o‘zgarishlari, mustamlakachilik siyosati, jadidchilik g‘oyalari hamda keyinchalik sovet mafkurasi ta‘siri ostida shakllangan. Bu holat uning ijodida g‘oyaviy izlanishlar, qarama-qarshi motivlar va estetik o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan.

Tavallo dastlab an‘anaviy ishqiy lirika doirasida qalam tebratgan bo‘lsa-da, ijtimoiy-tarixiy sharoit ta‘sirida millat, vatan, ozodlik va taraqqiyot masalalarini badiiy ifodalashga o‘tadi. Uning asarlarida jadidchilik ruhiga xos ma‘rifatparvarlik, milliy uyg‘onish g‘oyalari bilan bir qatorda muayyan davrlarda hukmron siyosiy tuzumga moslashuv unsurlari ham kuzatiladi. Biroq bu holatni ijodkorning e‘tiqoddan chekinishi sifatida emas, balki davr taqozosi va o‘zini saqlab qolish instinkti bilan bog‘liq omil sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, Tavallo merosi jadid adabiyotining g‘oyaviy izlanishlari, estetik yangilanishi va milliy ong shakllanish jarayonini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Uning hayoti va ijodini kompleks yondashuv asosida tadqiq etish o‘zbek adabiyotshunosligida jadidchilik fenomenini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Қосимов Б., Йўлдошев Қ. Истиқлол адабиётшунослигининг ўн йили//ЎЗМУ хабарлари, 2001 йил, 2-сон.
2. Сарёмий, Мавлавий Юсуф. Девон/Нашрга тайёрловчи: Мирзо Тўлаган Тавалло. — Тошкент. О.А.Порцев типографияси, ҳижрий 1332 (1914).
3. Тавалло. Равнақ ул-ислом (нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б.Қосимов). — Т.: Фан, 1993.
4. Тавалло. Равнақ ул-ислом. ЎЗР ФА ШИ фондида №Л2736 инвентар рақами остида сақланаётган манба. – Т.:Ғуломия, 1916.
5. Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август — 5 ноябрь). — Т.: Шарқ, 2007.
6. Қиличев Ф. Зулматдан садолар. – Т.: Адолат, 1994.

7. Қайюмов П. Тазкираи Қайюмий. Уч жилд.-Т.: ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёти, 1998, II жилд, 365–366-бетлар;
8. Қайюмов П. Тазкираи Қайюмий. Уч жилд.-Т.: ЎзРФА Қўлёзмалар институти таҳририй нашриёти, 1998, III жилд, 604–606-бетлар.
9. Тирик сатрлар: Танланган шеърлар/Тўпловчи: М.Зокиров; Муҳаррир: О.Шарафиддинов. — Т.:Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968.
10. Сарёмий Юсуф. Танланган асарлар//Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва луғатлар муаллифлари: Б. Қосимов, М.Тожибоева/ —Т.: “Маънавият”, 2002.
11. Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т.: “Маънавият”, 2002.
12. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 2003 йил, №49.
13. Тавалло ҳақида сўз // Тавалло. Миллата жонлар фидо (назм ва наср). – Т., 2013.
14. Моҳият. — Тошкент, 2004, №18.
15. Йўлдошев Қ. Янги ўзбек адабиёти: илдизлар, белгилар, босқичлар ва атама. // Ёниқ сўз. – Т.: Янги аср авлоди, 2006.
16. Қосимов Б., Юсупов Ш. , Долимов У., ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти дарслиги, Т.: Маънавият, 2004.
17. Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни (XIX аср охири ва XX аср бошлари) филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Т., 1994, 23–24-бетлар.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE ARTISTIC ORIGINALITY OF DAVID WALLIAMS' CHILDREN'S PROSE: «DEMON DENTIST», «THE FING», «GANGSTA GRANNY»

Kodirova Zarina Bakhodirovna

Teacher of Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract. This article analyzes the artistic distinctiveness of the works of 21st-century children's author David Williams: in particular, it examines style and language, composition, imagery, ideological and emotional content, and genre originality. Furthermore, it provides a brief overview on the use of linguistic and literary elements, stylistic devices, and the combination of various genre elements. Three selected books of the author are «Demon Dentist», «The Fing», «Gangsta Granny».

Keywords: humorous elements, stylistic devices, hyperbole, grotesque, genre features, irony, The Fing, comedy genre, horror, children's imagination, emotional coloring.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТСКОЙ ПРОЗЫ ДЭВИДА УОЛЛЬЯМСА: «DEMON DENTIST», «THE FING», «GANGSTA GRANNY»

Кодирова Зарина Баходировна

Преподаватель Бухарского государственного
педагогического института

E-mail: kodirovazarina@buxdpi.uz

<https://orcid.org/0009-0000-8241-7245>

Аннотация. В данной статье анализируется художественное своеобразие в произведениях детского автора книг 21 века - Дэвида Уолльямса: в частности изучаются стиль и язык, композиция, образность, идейно-эмоциональное содержание и жанровое своеобразие. Более того, проводится краткий обзор на использование языковых и литературных элементов, стилистических приемов и сочетание разных жанровых элементов. На изучение определенных особенностей выбраны три книги автора: "Зубная ведьма," "Фтука," "Бабуля-бандюга" («Demon Dentist», «The Fing» «Gangsta Granny»)

Ключевые слова: юмористические элементы, стилистические приемы, гипербола, гротеск, жанровые особенности, ирония, Фтука, комедийный жанр, хоррор, детское воображение, эмоциональный окрас.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N26>

Введение. В произведениях Дэвида Уолльямса оригинальность языка и выразительность достигаются за счёт сочетания юмора, гротеска и доступной для детской аудитории образности. Автор мастерски использует лексический выбор, метафоры и другие художественные приемы, создавая яркий и запоминающийся текст. Стиль языка Уолльямса отличается разговорностью и динамичностью, что легко читается юным читателем. Предложения часто короткие, ритмичные, что делает повествование живым и приближённым к устной речи. Автор намеренно нарушает «взрослую» литературную норму, включая преувеличения, повторы и экспрессивные восклицания, что усиливает комический эффект и удерживает внимание ребёнка.

Лексика произведений автора и выбор слов просты и понятны, а также имеют эмоциональный окрас. Уолльямс активно использует: эмоциональные прилагательные такие как «ужасный», «отвратительный», «зловещий», разговорные и сленговые слова, звукоподражательные элементы и экспрессивные глаголы. Особую роль в языке его книг играют выдуманные самим автором необычные слова, многие из которых имеют юмористический окрас. Сочетание юмора со страхом - основная характерная черта произведений Уолльямса. Более того, ключевыми приёмами книг являются гипербола и гротеск- чрезмерное преувеличение внешних особенностей, поступков или эмоций и переживаний персонажей. Гротеск позволяет автору одновременно пугать и смешить, не травмируя детскую психику. Также в произведениях активно используются: повторение слов и предложений для усиления эмоций, восклицательные предложения и риторические вопросы, что делает повествование эмоционально окрашенным и приближённым к живому рассказу.

Методика исследования. Произведение «Demon Dentist» - устрашающая история о происходящих в городе странных событиях. Альфи- двенадцатилетний мальчик из бедной семьи, который живет с отцом инвалидом и сам пытается справляться с бытовыми обязанностями и жизненными трудностями. Морально отец старается вдохновлять сына своими выдуманными рассказами о путешествиях и мысленно пролетает с сыном по всему миру, но физически отец не в силе поддерживать сына и Альфи приходится одному справляться с домашними делами, а также со страхами внешнего мира. Альфи очень сильно боится похода к стоматологу и все странные события начинаются после исчезновения старого доктора, в город переезжает новый стоматолог и пытается показаться добрым героем для детей, но Альфи и его подруга Гэбс, которые ненавидят ходить к стоматологу сразу же раскрывают сущность приезжего. [1]

Эта книга идеальна в содержании приключений и с доброй концовкой. Характеристика героев идеальна описана. Дэвид Уолльямс использует много юмористических приемов как над героями, так и в стилистике языка. Книга сочетает в себе разновидность жанров: комедию и хоррор. По сюжету, Альфи и Гэбс пытаются раскрыть тайну мисс Рут, которая похищает детские зубы и взамен вместо добрых подарков оставляет отвратительные вещи, такие как дохлые пауки, легкие, ноготь старика на ноге, или свежее глазное яблоко. Зубная ведьма использует зубы для создания своей пещеры и использует пойманных зубных фей в качестве корма для своего кота Фэнга. Винни- невероятно талантливый социальный работник, обожающий гонять и кататься на заднем колесе своего мопеда, знакомится с жизнью Альфи и его отца. И Винни ставит себе целью отвезти Альфи к стоматологу в одной из ярких, динамичных и уморительных глав книги.

В конце истории Альфи и Гэбс приходят на помощь зубным феям и одолевают зубную ведьму. Как и многие произведения Дэвида Уолльямса, "Зубная ведьма" - книга о том, что любовь и семья превыше всего. Он представляет это в захватывающей истории с персонажами, которые вызывают сочувствие, и своим обычным юмором. Метафоры и сравнения в произведении часто рассчитаны на детское восприятие мира. Страшные образы, как ведьма и ночь выражены через преувеличенные и карикатурные сравнения. Например, внешность персонажей может сравниваться с животными или

устрашающими образами, что ярко создает визуальность текста и выражает воображение сцены. Ведьма представляется не просто злой, а непредсказуемо ужасной. Юмор и ирония в произведении основаны на: контрасте между ожиданием и реальностью, ироничном описании пугающих ситуаций, насмешке над «страшными» персонажами. Ирония снижает уровень ужаса и создает у читателя чувство безопасности.[1]

Книга «The Fing». «Фтука» - поучительная история о девочке Миртл и загадочном существе Фтуке. В образе Миртл Уолльямс создал самого отвратительного и вредного ребенка на всем белом свете, которая заставляет родителей выполнять любые ее капризы путем истерик, заставляющих содрогаться весь город, а родители тем временем не могут ни в чем отказать своей дочурке и выносят все ее гадкие поступки. Родители Миртл- Мистер и миссис Мямля работают в библиотеке и являются положительными персонажами книги: люди, которые и мухи не обижают. Оба Мямлей были настолько застенчивы, что за первые десять лет совместной работы в библиотеке не обмолвились и словом. Но все же полюбили друг друга и у них дочь, которая с самого рождения стала сущим наказанием. Первым ее словом было «еще». И с тех пор Миртл всегда требовала больше: еще и еще. Ее комната полностью была завалена бесполезными и странными вещами, которые ее даже не интересовали, но при этом она требовала все больше и больше игрушек. В школу родители носили ее на руках и такие действия, как обзывать родителей, кидаться в них вещами и едой, бить их и даже выгонять из дома- было нормальным явлением как для дочурки, так и для родителей. Мистер и миссис Мямля все терпят и делают все, что захочет Миртл. И вот на свой десятый день рождения Миртл просит загадочное и неизвестное существо- Фтуку. Родители не имеют понятия о том, что это, но осознав, что требуется срочно найти это существо, начинают поиски в библиотеке, надеясь, что именно в книгах они могут найти информацию о Фтуке. В запретной секции они находят одну единственную книгу «Монстропедия», где есть описание этой загадочной Фтуки.

Следом, Мистер Мямля отправляется в опасное путешествие в непроходимые и дремучие джунгли, где и обитает Фтука. Спустя долгие поиски в течении нескольких месяцев, отец наконец-то находит Фтуку и с трудом возвращается с ней домой, но дома в клетке обнаруживает маленькую фтуку. Миссис Мямля рассказывает, что была уверена на исчезновение мистера Мямли и приобрела Фтуку в зоомагазине. Но с этого все и начинается: это странное существо приводит мир в переполох и при том забирает Миртл в непроходимые и дремучие джунгли, где она и остается в финале книги и получает то, что она заслуживает на самом деле. Произведение пропитано юмором и остроумными комментариями автора. Вся семья Мямлей – преувеличение, но именно это вызывает у читателя самые неподдельные эмоции. Невозможно не чувствовать раздражение и местами немного отвращения из-за поведения Миртл. [2]

Результаты и дискуссия. Дэвид Уолльямс смог создать веселую и поучительную историю о том, как нельзя себя вести детям и родителям. Особое место занимает вымышленное слово «Фтука», не имеющее точного значения. Оно выполняет важную художественную функцию: возбуждает воображение читателя и становится символом детской фантазии, желания обладать чем-то необычным и загадочным. Несмотря на то, что произведение ориентировано на детей, Уолльямс часто использует метафорические

пейзажи в юмористической форме. К примеру, сама Фтука выражает метафору абсурдных желаний, которые могут овладеть разумом человека без логического объяснения. Действия в поведении родителей гиперболизируются и выражают карикатуру на взрослую одержимость правилами и статусом: взрослый мир противоположен миру детского воображения, что создаёт контраст и усиливает выразительность повествования.

В книге использованы стилистические приёмы:

Гипербола: преувеличения используются для создания комического эффекта и подчёркивания глупостей. Реакции персонажей часто нарочито чрезмерны, что вызывает у читателя смех.

Ономатопея (звукоподражание): автор активно использует звуковые эффекты и экспрессивные междометия, усиливая эмоциональное воздействие текста и делая его почти «звучащим».

Ирония и юмор: ключевые черты стиля Уолльямса. Выразатся в высмеивании взрослых через детскую перспективу неожиданном развитии событий и контрасте между ожиданием и реальностью.

«Бабуля-бандюга» (англ. Gangsta Granny) — популярная детская книга, затрагивающая темы взаимоотношений между поколениями, одиночества пожилых людей и таинственную загадку внешней обыденности. В детстве сам автор не любил проводить время со своей бабушкой, которая казалась ему старой и скучной. Однако, делая домашнее задание по истории, Дэвид спросил у своей бабушки про Вторую мировую войну. У бабушки загорелись глаза и она начала рассказ о своей молодости. Рассказ настолько увлёк мальчика, что он по-другому посмотрел на свою бабушку и вдруг осознал, какую интересную жизнь она прожила. После этого момента встречи с бабушкой для будущего писателя стали самыми долгожданными и счастливыми. Позже, став всемирно известным автором, Уолльямс написал «Бабулю-бандюгу» - книгу восхищения всеми бабушками и дедушками, воспитывающими внуков. Бен, главный герой книги, также, как и Дэвид в детстве всегда скучал в гостях у бабушки, но полностью поменял свое мнение после того, как узнал, что спокойная седовласая старушка на самом деле является гениальным вором и самым настоящим гангстером криминального Лондона! Вместе с ней мальчик испытает настоящие, удивительные приключения, поучаствует себя в погонях и даже попытается ограбить саму королеву. На самом деле книга автора легко убедит юных читателей в том, что оставаться с бабушками очень здорово и нереально интересно.[3]

В «Бабуле-бандюге» Уолльямс мастерски адаптирует язык под детскую аудиторию, сочетая простоту синтаксиса с выразительностью. Язык намеренно разговорный, живой, приближённый к устной речи ребёнка. Автор активно использует: короткие предложения; ритмичные повторы; эмоциональные восклицания, тем самым используя прием «рассказа вслух». Благодаря этому книга легко читается и вызывает эмоциональный отклик у юных читателей. Также немаловажную роль играет контрастная лексика: сначала бабуля описывается нудные словами как капуста, вязание, скукота; позже автор использует лексику криминального мира: ограбление, побег, драгоценности. Этот резкий контраст усиливает интригу сюжета и комический эффект.

Метафорные сравнения используются в описании образов персонажей, например бабушка кажется «обычной, как сухарь», но внутри она — «огонь».

Ключевой элемент произведений автора- юмор реализуется через: абсурдные ситуации (бабушка — преступный гений), иронию, словесные игры, неожиданные сюжетные повороты. Юмор смягчает серьёзные темы (одиночество, непонимание между поколениями) и делает их доступными для детей.

Динамика диалогов становится инструментом развития персонажей: речь бабушки сначала кажется монотонной и скучной, но постепенно переходит на непредсказуемое остроумие.

Вывод. Дэвид Уолльямс активно использует контрастную лексику и гиперболу, особенно в описании эмоций и внешности персонажей.

Оригинальность языка «Зубной ведьмы» заключается в удачном сочетании простоты и выразительности. Дэвид Уолльямс использует метафоры, гиперболу, разговорную лексику и юмор, создавая яркий художественный мир, который одновременно пугает и веселит, оставаясь понятным и привлекательным для детской аудитории.

Книга «Фтука» демонстрирует характерный стиль Дэвида Уолльямса: словесную игру, активное использование стилистических выражений и ориентацию на детское воображение. Язык произведения не только развлекает, но и развивает фантазию читателя, чувство юмора и общее представление на мир взрослых. Именно благодаря такому языковому богатству книга остаётся запоминающейся и привлекательной для широкой аудитории. Метафоры у Уолльямса просты, наглядны и легко интерпретируемы, что соответствует возрастным особенностям читателей.

В книге «Бабуля-бандюга» Дэвид Уолльямс демонстрирует необычный стиль: сочетание простоты языка, контрастной лексики, юмора и выразительных средств, позволяющих не только развлекать, но и затрагивать важные социальные и эмоциональные темы. Язык произведения играет ключевую роль, разрушая стереотипы и формируя эмоциональную связь между читателем и персонажами.

Особенностью книг Дэвида Уолльямса является совмещение реальности с фантастикой, превращая обычных персонажей в таинственных героев. Автор создал удивительные современные сказки 21-века. Приключенческие произведения, оформленные иллюстрациями Тони Росса, увлекают не только детей, но и их родителей, соскучившихся по неординарным детским рассказам.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Уолльямс Д. Зубная ведьма : [для среднего школьного возраста : 12+] / Дэвид Уолльямс ; [пер. с англ. М. Виноградовой] ; ил. Тони Росса. — Москва : Эксмодетство : Эксмо, 2018. — 381, [1] с. : ил. — (Невероятные истории Дэвида Уолльямса). — ISBN 978-5-04-090583-6.
2. Уолльямс Д. Фтука / Дэвид Уолльямс ; [пер. с англ. М. М. Виноградовой]. — Москва : Эксмодетство, 2021— (Невероятные истории Дэвида Уолльямса). — ISBN 978-5-04-112747-3.
3. Walliams, David. Gangsta Granny. HarperCollins Children's Books, 2011.
4. ARDAGH, Philip. Awful Auntie review – David Walliams's best book yet. The Guardian [online]. 2014 [cit. 2023-06-22]. Retrieved from:

<https://www.theguardian.com/books/2014/sep/25/awful-auntie-david-walliamsreview-childrens-book>

5. EARLY, Gerald: On literature and childhood. Daedalus (133:1) 2004, 95-98. (2004)
6. REYNOLDS, Kimberly. Children's Literature: A Very Short Introduction. Oxford University Press, 2011. ISBN 978-0-19-956024-0
7. Bakhodirovna, K.Z. 2025. Fantastic and Realistic Categories in the Works of Roald Dahl. International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. 4, 2 (Mar. 2025), 150–153. DOI:<https://doi.org/10.51699/ijllal.v4i2.454>.
<https://journal.academicjournal.id/index.php/ijllal/article/view/454>
8. Kodirova Zarina Bakhodirovna. (2025). ANALYSIS OF THE WORKS OF DAVID WALLIAMS AND MATT HAIG: REALISM AND FANTASY [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17655833> International Journal of Education, Social Science & Humanities.Finland Academic Research Science Publishers
<https://farspublisher.com/index.php/fars/article/view/451>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

ODES PRAISING RULERS IN FIRDAWS-UL-IQBAL

Ismatilloev Jobir

PhD Student, Karshi State University

Abstract. This article presents information about the odes in the work "Firdaus ul-iqbol" written by Shermuhammad Munis Khorezmi and Muhammad Riza Ogahiy. "Firdaus ul-iqbol", created on the instructions of the Khan of Khiva Eltuzarkhan, is not only a valuable source in the study of the history of Khorezm, but also important as a literary source. The article provides comments on the odes of Munis and his contemporaries, such as Maseho Bukhari, Vaisniyoz Ziyarak, Muhammadniyoz Munshiy.

Keywords: Munis Khorezmi, Ogahiy, Eltuzarkhan, "Firdaus ul-iqbol", ode, hymn.

"FIRDAVS UL-IQBOL"DAGI QASIDALARDA HUKMDORLAR MADHI

Ismatilloev Jobir,

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Shermuhammad Munis Xorazmiy va Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan yozilgan "Firdavs ul-iqbol" asaridagi qasidalar xususida ma'lumotlar keltirilgan. Xiva xoni Eltuzarxon topshirig'i asosida yaratilgan "Firdavs ul-iqbol" Xorazm tarixini o'rganishda qimmatli manba bo'lish bilan bir qatorda adabiy manba sifatida ham ahamiyatlidir. Maqolada Munis va zamondoshlari Maseho Buxoriy, Vaysniyoz Ziyarak, Muhammadniyoz Munshiy kabi shoirlarning qasidalar haqidagi fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Munis Xorazmiy, Ogahiy, Eltuzarxon, "Firdavs ul-iqbol", qasida, madh.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N27>

"Firdavs ul-iqbol"ning Xiva xoni Eltuzarxon topshirig'iga binoan Munis Xorazmiy boshlagani hamda vafotidan so'ng asar shogirdi va jiyani Ogahiy tomonidan nihoyasiga yetkazilgani ilm ahliga ma'lum. Asar Xiva xonligi tarixi, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni yoritish bilan birgalikda, adabiy manba sifatida ham ahamiyatlidir. Chunki asarda g'azal, qit'a, ruboiy, takribband, masnaviy, qasida, ta'rix singari turli janrdagi bir necha ming bayt she'r o'rin olgan. Bu she'rlar faqat Munis va Ogahiy qalamiga mansub bo'lib qolmay mualliflar o'zlaridan oldin o'tgan shoirlar va zamondosh ijodkorlarning she'rlaridan namunalar kiritishgan. Filologiya fanlari doktori, professor Nurboy Jabborovning ta'kidlashiga ko'ra: "Firdavs ul-iqbol"dagi – besh ming misraga yaqini asarning Munis yozgan qismidan, bir ming yigirma ikki misrasi esa Ogahiy yozgan qismidan o'rin olgan[1].

Xorazm adabiy muhitida ijodkorlar ko'p murojaat qilgan janrlardan biri qasida bo'lib, ushbu janrdagi eng yaxshi namunalarni Munis Xorazmiy[2], Muhammadrizo Ogahiy[3], Komil Xorazmiy[4], Rojiy Xorazmiy[5]. kabi shoirlar ijodida ko'rishimiz mumkin. Bu davrda yaratilgan qasidalarining asosiy qismini madh qasidalar tashkil etadi. Buni tor ma'noda faqat hukmdorni ulug'lash, maqtash deb tushunish kerak emas. Xorazmda adabiy muhit bejizga shakllanib, xonlikda o'z-o'zidan yuzlab ijodkorlar qalam tebratmadi. Bunga xonlarning olib borgan odil

siyosati, mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikning ta'minlangani, madaniyat va san'atga qaratilgan e'tibor, ijod ahlining moddiy hamda ma'naviy qo'llab-quvvatlanishi asosiy omil bo'ldi. Zero, "Firdavs ul iqbol"dek qimmatli asarni yaratishida Eltuzarxon, Mirxondning "Ravzar us-safo" asarini tarjima qilishida Muhammad Rahimxon I da'vatkor bo'lgan edi. Bunday ma'rifatparvar xonlar har qancha mahd etilishga loyiq desak xato bo'lmaydi. Munis qasidanavislikda o'ziga xos maktab yaratgan ijodkordir. Shoir devonining salmoqli qismini qasidalar tashkil etadi.

Yuqorida ta'kidlangani kabi "Firdavs ul-iqbolda" turli janrdagi she'rlar qatorida beshta qasida va bir qasida mat'la keltirigan. Ular umimiy 166 baytni tashkil etadi. Kitobning muqaddima qismi ana'naviy tarzda Oллоhga hamd, Rasuli Akramga na't va to'rt xalifaga bag'ishlovlar bilan boshlangan. Shundan so'ng shoir o'z holatini bayon etib, "Agar falak turli balolarni yuzaga keltirsa mushoyira majlislarida she'rlarim bilan odamlar ko'nglidagi malollikni aritar erdim", deya nazmning insonlar qalbiga shodlik uyg'otuvchi vosita ekanini ta'kidlaydi.

Shoir zamona beqarorligini bartaraf etish, jamiyatdagi adolat mezonlarining o'nglanishi uchun bir hukmdor kelganini ta'kidlab: "...kishvaristonlig' taxti bir podshohi gardundargoh qudumi himmati bila baland bo'ldikim, saodat gavhari oning tojig'a zavar bo'lmoq bila garonmoyadur va jahonbonlig' toji bir shahanshohi anjumsipoh toraki davlati bila ziynat topdikim, iqbol atlası taxtig'a doraj bo'lmoq bila sohibi qimmatdur"[6:27].., deydi. Muallif fikrini davom ettirar ekan, xonning hokimiyati ilohiy ne'mat, Yaratgan tomonidan taqdiriga bitilganligini dalillash maqsadida Qur'oni karimdagi "Biz sizga ravshan g'alaba ato etdik" hamda "Fath Allohdandir" oyatlarini keltiradi. Shundan so'ng dastlabki qasida kelgan. Mazkur qasida 29 bayt bo'lib, unda mamduh ism ham, shoir taxallusi ham keltirilmagan. Ammo, beshinchi bayt mazmuni va qasidadan so'ng kelgan nasriy jumlada hukmdor nomi keltirilganligidan qasidaning Eltuzarxonga bag'ishlanganini ravshanlashtiradi. Munis Xorazmiyni mazkur tarixiy asarni yozishga da'vat etgan xonni asar muqaddimasida e'tirof etishi tabiiy hol.

Qasidaning dastlabki baytlarida hukmdorning taxti osmon kabi baland, uning saroyi adolat maskani. Boshida mehribonlik quyoshi kabi zarhal toj, qadri shu qadar yuksakki, uning oldida falak ham pastda, himmati oldida butun dunyo arzimas bir manzil deya boshlaydi. Hukmiga butun olam bo'ysunadi. Chunki, xorazmshohlik unvoni ilohiy lutf ya'ni Yaratganning unga qilgan marhamati deya ta'kidlaydi.

Lek chingiziylar istiol topib qahridin,

Eylakim, Chingiz tig'i vahmidin Xorazmshoh.

Mazkur baytda Xorazm o'tmishidagi ikki tarixiy voqea qalamga olingan. Shoir ilk misrada Qo'ng'irotlar sulolasidan bo'lgan Eltuzarxonning shayboniylardan bo'lgan mug'ul xonlarni taxtdan ag'darib, o'zini rasman Xiva xon deb e'lon qilgani aks etgan. Zero, uning ajdodlari, xonlikda inoq lavozida edi. Ikkinchi misrada buyuk Xorazmshohlar davlatiga Chingizxon qo'shini 1222-yilda barham berganligi aks etgan. Bu hukmronlikka Eltuzarxon batamom chek qo'ygani e'tirof etilgan. Shoir mamduhni madh etishni davom etar ekan, sultonlar unga xizmat qilishni mayl etib, bu bilan ular afsonaviy Iskandardek rutbaga erishdi, deydi. Xon shu qadar fayzli hukmdorki, uning qadami yetgan qora tuproq oltinga aylanadi. Uning mamlakatda adolatli siyosat olib borgani sababli, zulm tamomila barham topdi. Nohaqlikdan shikoyat qiladigan biri kimsa, qolmadi. Uning tig'i qahridan jamiki dushman

yakson bo'lad. Lekin, shoh kechirimli va muruvvatli. Agar kimki unga bo'ysunib omonlik tilasa, uning gunohidan o'tadi. Lutfidan fazilatli kishilar osmon taxtiga ko'tarildi ya'ni e'tibor topdi. Sahovatidan irod va san'at ahli quyoshdek porlaydi. U shu qadar ko'p oltin va kumushlarni ehson etadiki go'yo Jannatdagi Tubi daraxtidan mevalar tushayogandek.

Qasidaning so'nggi uch bayti duo bo'lib, shoir Yaratganga iltijo qilib, xonning iqboli baland bo'lishini, janglarda zafar qozonib, yetti iqlimning hukmdori bo'lsin. G'araz niyatlilar chumolidek tuproq ostida yo'q bo'lib, Sulaymon kabi ezgu niyatlilar iqbol topsin deya ta'kidlaydi.

Asardagi ikkinchi qasida, muqaddima qismning yakunida kelgan. O'ttiz bir baytni tashkil etadi.

***Chehib Haq azal subhi kilki qazo,
Bitib barcha ahloqi neku anga.***

***Fazoil kelib zotida jilvagar,
Sukun birla sayri sarosar hunar.***

Qasidaning dastlabki baytlaridan boshlab mamduhga xos go'zal fazilatlar taqdiriga bitilgani ifoda etilgan. Azal tongida taqdir qalamini harakatga keltirib, hukmdorga barcha yaxshi xulqlar yozildi. Fazilatlar uning zotida jilvalandi. Shoir bu holatni Yaratganning inoyati sifatida ifoda etadi. Qasidaning keyingi baytlarida ham xonning fazilatlarini bayon etar ekan, hilmda xalifa Usmonga o'rinbosar, shijoatda esa Rustam uning oldida ojizdir deydi. Xirad (donolik, aql, idrok) qalbiga shu qadar sayqal berganki, ming yil keyin ro'y beradigan voqeani ham biladi. U so'zlaganda hatto Aflotun ham gung kabi lol qoladi deya mubolag'alar asosida xonni maqtaydi. Quyidagi baytlarda Munis o'zini ulug' shoir Alisher Navoiyga, Eltuzarxonni esa Husayn Boyqaroga mengzaydi:

***Chu shoirlar ichra solib lutfi shayn,
Tahayyur qilib Shoh Sulton Husayn.***

***Netong, men bo'lub modihi shoh,
Yetushsa Navoiydin ortqisi joh.***

Temuriy hukmdor, shoir, san'at va adabiyot homiysi Husayn Boyqaro irod ahliga, jumladan Alisher Navoiyga yuksak hurmat ko'rsatgani tarixdan ma'lum. Munis misralarda shunga ishora qilib, men ham shohimni madh etdim. U menga iltifot ko'rsatsa-yu, mening shuhratim (martabam) Navoiydan-da baland bo'lsa ajab emas, degan fikrni ilgari surgan holda xondan e'tibor va e'tirof kutadi.

Agar dengizlar suvi siyoh bo'lsa, qalamlar esa yer yuzidagi jamiki o'simliklardan ziyod bo'lsa, yetti qavat osmonni va yana yetti qat yerni varoqqa aylantirsalar. Jahon ahli Xizrdek abadiy hayot topsa ham va har biri sabrli, sobit kotib bo'lsa, ular umrlarini sarflab podshohni vasfini shoshib yozsalar ham, uning vasfini oxirigacha yetkaza olmaydilar. Uning fazilatlarining mingdan biri ham yozilmay qoladi. Siyoh, varaqlar, qalamlar tugaydi. Shunday ekan, ey Munis, yozishdan chekin, shohning duosini qil, Yaratganga iltijo qilib, shohga boqiy umr, shon-shavkati baland bo'lishni tila deya shoir o'ziga nasihat qiladi. Xonga to jahon boricha hukmronlik, baxtu-iqbol tilab qasidani yakunlaydi.

Asarning 4-bobida Munis Eltuzarxoning taxtga chiqishi munosabati bilan ta'rix va qasida yozganini qayd etgan. Sakkiz misrali forcha ta'rixni va qasidaning quyidagi mat'lasini keltirish bilan kifoyalangan:

**Beza, ey shohidi davlat, menga vasling shabistonin,
Charog'i majlisafro'z et jamoling mohi tobonin.**

Mazkur qasida 44 baytdan iborat bo'lib, shoir devoniga kiritilgan ettinchi qasidadir.

“Firdavs ul-iqbol”dagi to'rtinchi va beshinchi qasida Muhammad Rahimxon I ning 1811-yilda qo'lga kiritgan g'alabasi munosabati bilan yozilgan. Xonlikning shimoliy sarhadlarida yachovchi ko'chmanchilar o'zaro ittifoq tuzib, To'ramurod sufi boshchiligida qo'zg'alon ko'tarishadi. Isyon bostirilib xonning qo'shini zafar bilan poytaxtga qaytadi. Munisning qayd etishicha bu g'alaba munosabati bilan shoirlar qasida va ta'rixlar bitgan. Muarrix asarda Masihoi Buxoriyning forsiy qasidasi va ta'rixini, Vaysniyoz Ziyrakning qasidasi va o'zining to'rt ta'rixini keltirgan. Masiho Buxoriyning qasidasi 42 baytni tashkil etadi. She'r odatdagi madhlar singari shohning sifatlarini ta'rif-u tavsif etishdan boshlanadi. Mamduhni forslarning mashhur podshosi Doroga qiyoslaydi va “zu-l-kamol” - ulug' kamolot egasi, quyoshdek nur sochuvchi. Yuksak maqomda bo'lgani uchun hilol ham dol kabi qaddini bukib shohga ta'zim qiladi, deya ta'kidlaydi. Qasidaning yettinchi baytida mamduh nomi keltirilib, xonning xalq qismatiga himoyachi, xalqparvar hukmdor sifatida yuborilganligini e'tirof etadi:

**Shohi falak janob Muhammadrahimxon,
Bar farqi xalq soyayi sultoni zu-l-jalol.**

Kimki uning marhamati soyasida panoh topsa zabunlikdan forig' bo'lib nihoyasiz davlat-u iqbol tomon parvoz etadi. Hukmdorning kuch-qudrati benihoyadirki, zulum qilguvchi qo'llarni tak-tugi bilan yulib tashlaydi. Uning mamlakatni bunyod etishida adolat bosh mezon. Orol qal'asida o'rnashib olgan fitnachilar shamolda ko'tarilgan tutun kabi mag'rurlikka berildi. Hukmdoirning oliy farmonlarini ado etishdan bosh tortdi. Xalq ichida buzg'unchilik, fasod urug'ini sochdi. Agar pashsha Anqo kabi uchishni davo qilsa qanoti sinib poymol bo'lgani singari fitnachilar ham hukmdor qarshisida ojiz qoldi. Qasidaning keynigi baytlarida modih xonni duo qilib, yo Rab, cheksiz marhamatingni darig' tutma. Xalqqa xayrixoh yordamchilarni xonga hamdam qilgin. Xasadgo'y, fitnachilar to'abad yo'q bo'lib ketsin, deydi. Shoir so'nggi baytda ta'rix san'atini qo'llagan holda qasidaning hijriy 1226-yilda (milodiy 1811-yil) yozganligini ishora etgan:

**K-in fathro natijai ta'rix bahri shoh,
“Umr muxallad omada, iqbol be zaval”**

Keyingi qasida shoir Ziyrak qalamiga mansub. Qasida 39 baytni tashkil etadi. “Hiloliya”ga tatabbu sifatida yozilgan she'r olamda yangi kunning inekosi ta'rifi bilan boshlangan. Shoir quyosh chiqib, tun zulmatini bartaraf etishini Rum Qaysari (shoh Iskandar)ning Hindiston mamlakatini ishg'ol etishiga mengzaydi. Ziyrak qasidaning madh qismida xonni ulug'lab, dinu-diyonatni mahkam tutgan, shariat nizomlarining amal qilinishiga e'tiborli deya ta'riflaydi:

**Qo'ymayin bir zarra nomar'i Xudo farmonini,
Bir sari mu bermayin qo'ldin nabining sunnatin.**

Shoir yigirma to'qqizinchi baytda mamduh ismini keltirib, uning haq bilan nohaqni ajrativchi adaolat timsol (Foruq) deya atab, har bir faoliyati chiqargan qarorlari islom diniga asoslanishi, shariatga zid xatti-harakatlarini qilmasligini va shuning barokatidani janglarda

doim qo'li baland kelishini ta'kidlaydi. Uning bayram hiloli eslatuvchi qilichi dushmanlarini o'z qoni bilan gulgun rangga bo'yaydi. Ular go'yo qizil libos kiygandek. Uning qilichi go'yo bahorda quyosh nurida chilvalangan kamalak (qavsi quzah)dek yomg'iru, chaqmoq kabi fitnalarga chek qo'ydi. Modih quyidagi baytlar bilan qasidani yakunlab, Yaratgandan mamduhga ikki dunyo saodatini tilaydi:

***Bo'lsa yuz yil mumkin ermas vasfini qilmiq ado,
So'zni xatm et Ziyrako, aylab duoi davlatin.***

***To mayi aysh ichgay el jomi hiloli iyddin,
Qo'yma, yo Rab davrdin bir lahza jomi ishratin.***

***Xoni ehsoningni shomil aylabon ro'zi jazo,
Qil anga ro'zejaybingdin shafolat ne'matin.***

“Firdavs ul-iqbol”dagi so'nggi qasida mullo Niyozmuhammad Munshiy qalamiga mansub bo'lib, mazkur qasida Muhammad Rahimxon I ga bag'ishlangan. 1812-yilda xonlik tarkibidagi Dashti Qipchoq aholisi soliq to'lashdan bosh tortib, mustaqillikni da'vo qildi. Muhammad Rahimxon I qo'shini isyonni bostirdi. Bu esa markaziy hokimiyatning yanada mustahkamlanishiga zamin yaratdi. Munshiyning maskur qasidasida Movarounnahrda shakllangan mumtoz qasidanavislik an'analari yaqqol ko'zga tashlanadi. Qasidaga “keldi” so'zi radif bo'lib keladi. Ma'lumki, Mavlono Sakkokiyning Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan qasidalarining birida va Sayido Nasafiyning (madhi fors-tojik tilida yozilgan) Subhonqulixonga bag'ishlangan qasidasida “keldi” so'zi radif bo'lib kelgan. Niyozmuhammad Munshiyning qasidasi 24 baytni tashkil etadi. Shoir qasidaning dastlabki baytlarida davlatni jasatga qiyos etib, xonning kelishini, tanaga ruhning kirishiga qiyoslaydi:

***Shukrkim kishvariga xon keldi,
Olamon barchasi omon keldi.***

***Bir badan erdi mamlakat jonsiz,
Filmisl ruh ila ravon keldi.***

Munshiy modihning fathdan g'alaba bilan qaytganini ko'tarinkilik bilan qalamga olar ekan rohzan (yo'lto'sarlarni) toroj etgani, xon lashkarlari katta o'ljalar bilan qaytgani ta'kidlaydi. Shoir qasida so'ngida o'ziga murojaat qilib, ko'p so'z so'zlamaslikka, bu esa eshituvchiga malol kelishini aytadi va shohga hamisha navqironlik, durkunlik (sarsabz)ni tilab she'rga nuqta qo'ygan.

Muxtasar qilib aytganda Xorazm adabiy muhitida g'azal, muhammas, ta'rix kabi mumtoz she'riyatimiz janrlari qatorida qasida janri ham taraqqiy topdi. Uning ko'plab yaxshi namunalar yaratildi. Bu janrdagi she'rlar nafaqat hukmdorlarni madh etish bilan birgalikda, davr tarixini, ijtimoiy-siyosiy manzarlarini o'rganishda ham ahamiyatli manbadir. Biz yuqorida ko'rib o'tgan qasidalar ham xonning taxtga chiqishi yoki harbiy yurishda g'alaba qozonganligi munosabati bilan yaratilgan.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. Jabborov, N. A. 2021. “Firdavs ul-iqbol” – Ogahiyning badiiy-tarixiy nasrdagi ilk tajribasi”. Oltin bitiglar3: 4–24.

2. Мунис, Шермуҳаммад. Девон. – ЎзР ФА Шарқшунослик институти фонди, № 63 рақамли тошбосма.
3. Ogahiy, Ta’viz ul-oshiqin: Devon (nashrga tayyorlovchi S.Rafiddinov). –Toshkent: “Adabiyot”, 2023. –688 b
4. Nuriddinov Sh., Komil Xorazmiy devoni manblari genealogiyasi va matn tanqidi muammosi [Matn]: ilmiy-nazariy. –Toshkent: “Fan va ta’lim”, 2022. –264 b.
5. Berdimurodova M.Muhammad Yusuf Rojiiy Xorazmiy adabiy merosi. diss. f.f.n. - Ташкент, 2010. –160 b.
6. Munis va Ogohiy. Firdavs ul-iqbol. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2010. –520 b.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

RETROSPECTIVE METHOD IN STUDYING CRIME IN OLMAS UMARBEOV'S STORY "SUMMER RAIN"

Bozorova Nasiba

Tashkent State Law University,
Associate Professor of the Department of Uzbek Language and Literature,
Candidate of Philological Sciences

Abstract. In the plot of a detective work, retrospection - remembering a previous event - is important. Based on this method, the causes of the crime and its hidden motives, the mysterious actions of the characters are revealed, and the detective content is expressed more deeply, a lot of information and factual data about the crime are provided. This article analyzes how the retrospection method is used to solve the crime in the story "Summer Rain" by Olmas Umarbekov. The importance of teaching this detective story to law students is also discussed.

Keywords: retrospection, detective work, literary text, artistic device, plot, motive for the crime, factual information, the story "Summer Rain".

O'LMAS UMARBEOVNING "YOZ YOMG'IRI" QISSASIDA JINOYATNI O'RGANISHDA RETROSPEKSIYA USULI

Bozorova Nasiba

Toshkent davlat yuridik universiteti,
O'zbek tili va adabiyoti shu'bası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi,
E-mail: bozorova-76@mail.ru
<http://www.orcid.org/0000-0001-9605-0384>

Annotatsiya. Detektiv asar syujetida retrospeksiya – avval bo'lib o'tgan voqeani eslash muhim ahamiyatga ega. Bu usul asosida jinoyat sabablari va uning yashirin motivlari, qahramonlarning sirli harakatlari yoritiladi hamda detektiv mazmun yanada chuqur ifodalanadi, jinoyatga doir ko'plab axborot, faktik ma'lumotlar beriladi. Mazkur maqolada O'lmas Umarbekovning "Yoz yomg'iri" qissasida jinoyatni ochishda retrospeksiya usulidan qanday foydalanilgani tahlil etilgan. Shuningdek, yurist-talabalarga ushbu detektiv qissani o'qitishning ahamiyati haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: retrospeksiya, detektiv asar, badiiy matn, badiiy priyom, syujet, jinoyat sababi, faktik ma'lumotlar, "Yoz yomg'iri" qissasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N28>

Kirish. Detektiv asarlar syujetining qiziqarli bo'lishi, o'quvchining diqqatini o'ziga jalb qila olishining bir necha badiiy priyomlari bor. Shunday usullardan biri retrospeksiya usulidir. Retrospeksiya (lot. retrospectio – orqaga nazar tashlash) – asarda voqealar rivojini to'xtatib, o'tmishda sodir bo'lgan hodisalarga qaytish orqali syujetni ochib berish, badiiy matnda o'quvchini oldingi mazmun va faktik ma'lumotlar bilan bog'lash usuli. U o'quvchining matn haqidagi tasavvurini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi, o'tmishga doir havolalarni o'z ichiga

olishi bilan qahramonlar hayotidagi bugungi muammolarni osonroq tushunishga yordam beradi [1].

Retrospeksiya badiiy asardagi voqealarni izohlash, tushuntirishda muhim omil sanaladi. Uning vositasida uzundan-uzoq voqealar bayoni bir lahzalik xotira sifatida qisqagina ikki-uch jumlada ifodalanadi. Qisqa, biroq mazmunni ochib beruvchi eslamalar asar kompozitsiyasi, voqealar bayoniga singib ketgani bois ularni hikoya ichidagi kichik hikoya ekanligi u qadar bilinmaydi.

Material va metodlar. Retrospeksiya ayniqsa detektiv asarlarda alohida o‘rin tutadi. Bu xususda O.Lapina [1], I.Guseynova [2], L.Kryukova [3] kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida to‘xtalib o‘tishgan. Mutaxassislar detektiv asarlarda o‘tmishga qaytib ish ko‘rish ustuvorligini ta’kidlab, zamonaviy adabiyotda hatto retro detektiv asarlar ommalashayotganini qayd etishmoqda. Retro detektiv hikoyalar uchun o‘tmishdagi haqiqiy tarixiy voqealar, qahramonlar va jinoyatlar obyekt sifatida olinadi. Biroq retro komponent badiiy adabiyotga xos badiiy to‘qima asosida haqiqiy tarixiy va madaniy kontekstdan uzoqlashtiriladi. Retroga ishonch bag‘ishlash uchun muallif ensiklopedik va mifologik qarashlarga murojaat qiladi, shu bilan o‘tmish va bugun, tarixiy haqiqat va badiiy adabiyot o‘rtasidagi muvozanatni saqlaydi [2]. Ta’kidlash lozimki, retro detektiv asar muallifi qat’iy ilmiy-tarixiy aniqlikni da’vo qilmasdan, o‘quvchiga o‘tmish bilan tanishuv imkonini beradi, o‘z qarashi asosida tarixiy haqiqatni mushohada qilish, anglashga yordam beradi.

Ko‘rinib turibdiki, retro – oldinga qaytish, avval bo‘lib o‘tgan voqeani ortda turib eslash detektiv asarlarning muhim xususiyati. Bu usul asosida jinoyat sabablari va uning yashirin motivlari, qahramonlarning sirli harakatlari yoritiladi hamda detektiv mazmun yanada chuqur ifodalanadi. Fikrimizni o‘zbek adabiyotida birinchi detektiv asar deya e’tirof etilgan O‘lmas Umarbekovning “Yoz yomg‘iri” qissasi misolida ko‘rib o‘tamiz.

Tadqiqot natijalari. “Yoz yomg‘iri” qissasi yurisprudensiya yo‘nalishida tahsil oladigan talabalar uchun boy o‘quv material bera oladi. Qissa janr talablari, badiiy ijod qonuniyatlari nuqtayi nazaridan yuqori baholanmasligi mumkindir, biroq yuridik masalalarni o‘rganish, tahlil qilish jihatidan alohida ahamiyat kasb etadi. Asarni o‘qitish orqali huquqshunos-talabalarining mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, jinoyat-surishtiruv harakatlari olib borish, dalillarni to‘plash va tasniflashni o‘rganish, protsessual harakatlarni olib borish va uni rasmiylashtirish, bahs-munozaralarda ishtirok etish va o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda aniq, izchil, ravon ifodalashga erishish mumkin. Ayniqsa asarda jinoyat ishiga aloqador retrospektiv ma’lumotlarni tizimli o‘rganish jinoiy odil sudlov yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarda kasbiy ko‘nikmalar shakllanishiga yordam berishi shubhasiz.

Asar “Bu kun... 197... -yilning 22-avgusti, tramvay haydovchi qiz Munira Shayxuddinova xotirasidan umr bo‘yi o‘chmaydi” [4.3], degan jumlar bilan boshlanadi. Yozuvchi boshlanmadanoq o‘quvchi diqqatini asar voqeligiga qaratib, uni mavhum va qandaydir kutilmagan holat mavjudligiga ishontiradi. Bu sirlik na‘matak butalari orasida yotgan yosh bir juvonning jasadini ko‘rish orqali ochiladi. Biror marta o‘lim holati, ayniqsa, shafqatsiz ravishda o‘ldirilgan shaxsning jasadini o‘z ko‘zi bilan ko‘rmagan kishi qanday holatga tushadi? O‘quvchi ham jasadni ko‘rgan Munira holatini, uning qo‘rquv, tahlika va sarosima iskanjasida qolib temiryo‘lchi amakining ko‘rsatmasi bilan idoraga – tez yordamga qo‘ngiroq qilish uchun shpallar ustidan yugurib ketganini aniq tasavvur qiladi.

O'lmas Umarbekovning "Yoz yomg'iri" qissasida o'tmishga murojaat, oldin sodir etilgan, bo'lib o'tgan voqea, hodisa, axborotlarni eslash, ularni hozirgi zamon kontekstida tahlil qilish uslubi ustuvor. Muallif asarda retrospeksiyaning mahorat bilan qo'llagani bois jinoyat ishini ochish jarayonida o'quvchi qahramonlar hayoti, dunyoqarashi, psixolog'iyasini bilan to'la tanishib boraveradi. Eslash, xotirlash fonida adib qotillik qurboni bo'lgan Munisxon Saidovning hayoti, xarakterini ochib beradi. Bunda uning eri Rahim Saidov bilan munosabatlari va qotillik sodir bo'lishiga yaqin kunlar tasviri berilib, keyingi voqealarda aniqlangan jinoyat ishi yuzasidan olib borilgan surishtiruv-tergov harakatlari tasvirlanadi. Asar retrospektiv usulni qo'llash shartiga binoan kulminatsiyadan boshlanadi. Surishtiruv jarayonida yuzaga keladigan muammolar yechimi ham orqaga qaytish – retrospeksiya usulida hal etiladi.

Tadqiqot natijalari tahlili. Asarda jinoyatni ochish jarayonida kapitan Sobir Aliyev tomonidan eslangan, oldin sodir etilgan quyidagi jinoyatlar ortga qaytish fonida bayon etilgan:

1. ***Kasalxona orqasidagi noqonuniy gazlama ishlab chiqarilayotgan sexning aniqlanishi.*** Har qanday jinoyat ishini ochish ma'lum muddat talab qiladi. Vaqt tushunchasi jinoyat ishini ochishda muhim ahamiyatga ega. Ilmiy manbalarda jinoyat ishini ochishda vaqt tushunchasi asosan jinoyat sodir etilgani yoki unga tayyorgarlik haqidagi ma'lumot (ariza, xabar) kelib tushgandan keyin prokuror, tergovchi, surishtiruvchi yoki sudyaning harakatlanish muddatini bildirishi ta'kidlangan. Jinoyat ishini ochishda vaqt tezkorlik va qonuniy tartibga rioya qilishni anglatar ekan, "Yoz yomg'iri" da ham kapitan Sobir Aliyev na'matak butalari ostidan topilgan jasad – yosh bir juvonning o'ldirilishi bilan bog'liq jinoyat ishi qancha vaqtgacha cho'zilishini o'ylaydi. U ishdan mehnat ta'tiliga chiqib, xotini Sanobar bilan Truskovetskka dam olishga ketmoqchi bo'lib turganda yangi ishning unga topshirilishi sayohatni bekor qiladi. Yangi ish qanchon yakuniga yetadi, bu noma'lum. Tergov-surishtiruv ishida hech bir jinoyat qonuniy asoslar bilan xulosalanmaguncha ish tugatilmaydi. Surishtirishning o'z qonun-qoidasi, vaqtga amal qilish tartibi, muddatlari borki, bu haqida asarda retrospeksiya usulida ma'lumot beriladi. Yangi ish haqidagi topshiriqni olgan Sobir Aliyev shunday xotirlaydi: Oldingi gal ham Yaltani aylanib kelmoqchi bo'lib "Endi jo'naymiz, deb turishganda jinnixonadagi ish ochilib qoldi. Juda g'alati, bosh og'ritadigan ish edi. Uch oy – yozning deyarli hammasi shu ishni tekshirishga ketdi. Yalta olis yulduzdek olisda miltillab qolaverdi. O'shanda bir tasodif sabab bo'ldi-yu, kasalxonaning bosh hamshirasi so'roq paytida ikkita ro'molcha ishlatdi. Bittasi juda g'alati, kapitan izlab yurgan to'r ro'molcha edi. Keyinchalik shu ro'molcha kasalxona territoriyasidagi yashirin sexga, undan esa respublikaning turli rayonlariga jo'natilgan million-million metr kashtalarga olib bordi. Lekin shungacha ozmuncha ter to'kildimi?" [4.13]. Bu eslatma bizga sodir etilgan har qanday jinoyat turidan qat'i nazar – qonuniy talab asosida ochilishi shartligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, ishni ochishda har bir narsa ahamiyatli, hatto kichik detal ham muhim o'rin tutishini anglatadi. Uchinchidan, yangi ish qaysidir jihati bilan oldin sodir etilgan ishlarga qiyoslanib, ma'lum yondashuv, xulosalar qilishga yordam beradi.

2. ***Rashk tufayli xotinini o'ldirgan kishi voqeasi.***

E'tibor qilsak, qissada retrospeksiya priyomi jinoyatni fosh qilish vazifasini bajaruvchi huquq-tartibot organi xodimlari faoliyatining real harakatlari asosi sifatida berilgan. Negaki, yakuniga yetgan har qanday jinoyatning zamon nuqtayi nazaridan boshlanishi bo'ladi. Oxirgi nuqtada turgan odam haqiqatni bilish uchun tabiiy ravishda boshlang'ich nuqtani ham ko'rmog'i lozim. Shu ma'noda, asarda qotillik jinoyati oqibati ma'lum, biroq ro'y berish sabablari aniq emas. Qissasini o'rganish jarayonida talabalar oqibatdan sababni izlashga tushadilar. Qotillik sodir etilar ekan, albatta, uning obyekti ham bo'ladi. Obyekt bilan birga uning bu ishga qo'l urishiga sabab bo'lgan omillar ham mavjud. Na'matak butalari orasidan topilgan taxminan 28 yoshlardagi juvonning jasadida ko'kargan joylar, qon va pichoq izlarining mavjudligi jinoyat alomatlarini tasdiqlaydi. Bu holni ko'rgan kishida tabiiy ravishda "Bu ishni kim qildi va nega?" degan savol tug'iladi. Qotillik alomatini ko'rgan militsiya katta kapitani S.Aliyevda ham bu ish kim tomonidan va nima sababdan amalga oshirilgani xususida bir qancha taxminlar paydo bo'ladi. Savol ortidan esa gumon va taxminlar tug'iladi. Kapitanda dastlab, "Bu o'g'rilik va talonchilik natijasi," – degan fikrga keladi. Munisxonning fe'lini, uning tillaga o'chligini yaxshi bilgan kitobxon yurist-talabalar ham bu fikrga qo'shiladi. Ammo tekshiruv jarayonlarida aniqlik kiritilishicha, Munis Saidovanning hech qanday buyumlari yo'qolmagan. Mas'ul xodimlar tomonidan barcha buyumlar tekshirilib, ish hujjatlariga kiritilgach, buyumlar protsessual tartibda xaltachalarga solinib, muhrlanib, olib qo'yiladi. Demak, mazkur jinoyat buyumlar olib ketilmaganiga ko'ra o'g'rilik va talonchilik oqibati emas. Birinchi taxmin asoslar bilan rad etiladi.

Keyingi gumon Munis Saidovanning turmush o'rtog'i Rahim Saidovga qaratiladi. U xotinini rashk tufayli o'ldirgan bo'lishi mumkin. Bunday jinoyat hayotda ko'p uchraydi. R.Saidov xotini Munisxonni juda ham sevardi. Munisxon esa oxirgi vaqtlarda o'zgarib qolgan edi. Turli qimmatbaho sovg'a-salomlarga o'chlik uni tobora o'z domiga tortib bormoqda edi. Rahim Saidov kuz kunlarining birida ishdan erta qaytdi. Munisxon esa uyda yo'q edi. Qorong'u tusha boshlasa ham Munisxondan darak bo'lmaydi. Bir vaqt Rahim Saidov derazaning bir tabaqasini ochib, daraxtdan bir-ikkita barg tushishini kuzatib turganda uy oldiga "Pobeda" kelib to'xtaydi. Undan Munisxon qo'lida paket bilan tushadi. So'ng kulib haydovchi bilan xayrlashib, uyga kiradi. Lekin Rahim Saidov haydovchining yuzini ko'rmaydi. Uyga kirgach Munisxonning o'zi haydovchi magazinchi Anatoliy Nazarovich ekanligini aytib beradi. Balki Rahim Saidov Munisxonni undan rashk qilib o'ldirib qo'ygan bo'lishi mumkin. Bu taxmin Kapitan Aliyevning ham xayolidan o'tadi va u o'sha ishni xotirlash orqali yangi gumonni quvvatlantiradi: "Bundan roppa-rosa olti yil avval Sobir Aliyev rayon militsiya bo'limida ishlab yurganida ToshMIning orqasidagi madaniyat va istirohat bog'iga tutashib ketgan "Shanxay" deb nom olgan pastak, omonat uylar orasidagi jinko'chalarning birida yosh bir ayolning o'ligi topiladi. O'shanda ham qotil uning hech narsasiga – na taqinchoqlariga, na sumkasidagi talay pulga (ayol oziq-ovqat magazinida sotuvchi bo'lib ishlardi) tekkan, lekin ashaddiy dushman sifatida butun yerini qoldirmagan, urgan, bo'g'gan, oxiri boshiga tosh bilan urib o'ldirgan. Bir oy deganda u topildi. Xuddi shu yerda, fojia sodir bo'lgan joyda qo'lga tushdi. Sababi – rashk. Ayol u bilan bir yilcha yurgan, hatto yashagan, keyin boshqa odam bilan turmush qurgan. Yigirma yilga kesilib ketdi" [4.17].

Mazkur jinoyat ishini eslash orqali muallif surishtiruv-tergov organi xodimining mantiqiy mulohaza yurita olishi kuchli bo'lishi, har bir ishni oldin ko'rilgan ishlar bilan taqqoslab, to'g'ri xulosaga kelishi lozimligini ta'kidlagan.

3. Yangi yil kechasida xotinini zaharlab o'ldirgan shifokor voqeasi.

Tergov xodimida bilim, malaka va ko'nikma bilan birga tajriba asosida shakllangan ichki intuitsiya, insonlar psixologiyasini bilishi, so'roq qilinayotgan shaxsning yuz ifodasi, ko'z qarashi, so'zlashi va o'zini tutishidan u haqida ma'lum xulosaga kelishi, odamga tashqi qiyofaga qarab baho bera olishi lozim. Kapitan Sobir Aliyev ham Rahim Saidovni ko'rmay turib, undan shubhalangan edi. U dastlab yosh juvonning jasadini ko'rib, ish faoliyatida aynan shu kabi sodir etilgan jinoyat ishini eslab, eri rashk tufayli o'ldirgan bo'lishi mumkin, degan taxminga keladi. Lekin Munisxonning turmush o'rtog'i Rahim Saidovni ko'rgandan so'ng bu fikridan qaytadi. Uning olim, ziyoli inson ekani, odam o'ldirishdek jirkanch ishga qo'l urmasligiga ichki sezim bilan ishonadi. Biroq kapitan Aliyev o'z ichki ovozigacha qarshi argument keltiradi. Bu argument ham retrospeksiya asosida ifodalanadi: "Tuppa-tuzuk odamlar o'z xotinlarini juda puxta o'ylab o'ldirganlariga misollar yo'q emas. Obro'li bir vrach shunday qilgan. Bunga ancha bo'ldi. Kapitan ko'rgan emas, delosini o'qigan. Yangi yil kechasi ichib o'tirib, zahar bergan. Qizig'i shundaki, ertasiga o'zi militsiyaga aytib bergan" [4.36]. Oldin sodir etilgan bu jinoyatni eslash orqali kapitan Aliyev ichki intuitsiyasiga ishonib, chiqargan xulosasini rad etadi. Bu orqali muallif tergovchi ichki ovozdan ko'ra aniq faktlarga tayanib ish yuritishi lozimligini uqtiradi. Umuman olganda, detektiv asarlarda ko'p qo'llanuvchi retrospeksiya usuli tergov-surishtiruv amaliyotining asosiy elementi hisoblanadi. Tergov harakatlari mazmuni doim real holat, vaziyat, so'nggi nuqtadan boshlang'ich nuqta tomon harakatlanadi va retro – o'tgan voqealarni eslash, o'rganish asosida ochiladi. Bu o'ziga xos murakkab jarayonda so'nggi holat, voqelikka doir ko'plab axborot, faktik ma'lumotlar olinadi, saralanadi, tahlil qilinadi, qiyoslanadi, baholanadi va shu asosda xulosalanadi. Shuningdek, detektiv asar o'quvchida taxmin qilish, izlanish istagini uyg'otadi va asardagi izquvar-tergovchi bilan yonma-yon harakat qilishga undaydi.

Xulosalar. Xullas, "Yoz yomg'iri" qissasida kapitan Sobir Aliyevning retro-xotiralari asosida jinoyatning yuzaga kelish sabablari tahlil etilgan. Bu axborotlar yurist-talabalarni faol fikrlashga undaydi. Ularning har qanday jinoyat ishini oldin sodir etilgan o'xshash ishlar bilan qiyoslash va shundan kelib chiqib xulosa chiqarish, tergov harakatini yo'naltirish kabi muhim jihatlarni bilishiga yordam beradi. Asardagi jinoyat protsessiga aloqador retro eslatmalar yurist-talabalarining surishtiruv-tergov organi xodimlari qanday kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishi kerakligi, ishni olib borish tartibi va usullari haqidagi bilimlarini boyitadi. Shuningdek, talabalarining muammoni izlash, uni belgilariga qarab topish, to'g'ri qaror qabul qilish, jinoyat olami argolari va uning o'ziga xos belgilari, mazmunini bilish; jinoyatlarni tasniflash ularga huquqiy baho berish; qahramonlar nutqi, voqealar bayoni orqali davr huquq tizimi haqida xulosa qilish; asardagi ijtimoiy-huquqiy voqelikni bugungi kun bilan qiyoslash va xulosalashlariga imkon beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Лапина О. Ретроспекция в художественном тексте // Молодой учёный. 2024, № 31(530). –С. 128-134. <https://moluch.ru/archive/530/116933>
2. Гусейнова И.А. (2016). Разворот к архаике, или к вопросу о месте и роли ретрособытия в литературном дискурсе. Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки, (7 (746)), 50-56.
3. Крюкова Л. Сюжетная перспектива в рассказах детективного жанра <https://www.dissercat.com/content/syuzhetnaya-perspektiva-v-rasskazakh-detektivnogo-zhanra>

4. Umarbekov O'. Yoz yomg'iri. – Toshkent: Yangi asr avlodi. 2019.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

VERBALIZATION OF THE CONCEPT “DEATH” IN THE RUSSIAN LANGUAGE: A COGNITIVE-SEMANTIC ASPECT

Ganieva Zukhra Muratbaevna

Phd student
Karakalpak State University

Abstract. This article explores the cognitive-semantic analysis of the concept of “Death” in the Russian language. The study aims to identify the lexical and stylistic features of the concept, its core, and peripheral components. The article analyzes the verbalization of death through various verbs in conversational, formal, metaphorical, and cultural contexts. The findings highlight the anthropocentric and multi-dimensional nature of the concept of “Death” in Russian.

Keywords: death, Russian language, cognitive linguistics, semantics, metaphor, lexical analysis, stylistics, verb.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СМЕРТЬ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Ганиева Зухра Муратбаевна

студентка докторантуры
Каракалпакский Государственный Университет

Аннотация. В статье рассматривается когнитивно-семантический анализ концепта “Смерть” в русском языке. Цель исследования — выявление лексических и стилистических особенностей концепта, его ядра и периферийных компонентов. Статья анализирует вербализацию феномена смерти через различные глаголы в разговорном, официальном, метафорическом и культурном контекстах. Результаты показывают антропоцентрический и многоплановый характер концепта “Смерть” в русском языке.

Ключевые слова: смерть, русский язык, когнитивная лингвистика, семантика, метафора, лексический анализ, стилистика, глагол.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N29>

В современной лингвистике концепт рассматривается как одна из ключевых категорий когнитивного и лингвокультурологического анализа, позволяющая выявить способы репрезентации коллективного опыта и ценностных установок в языке. В рамках когнитивной парадигмы концепт понимается как ментальное образование, аккумулирующее знания, эмоции, оценки и ассоциации, связанные с определённым фрагментом действительности, и находящее выражение в языковых знаках различных уровней [3; с. 93].

Одним из фундаментальных и универсальных концептов, присутствующих в любой языковой картине мира, является концепт «Смерть». Его универсальность обусловлена биологической неизбежностью данного феномена, в то время как его интерпретация и языковая репрезентация варьируются в зависимости от культурных,

религиозных и социо исторических факторов [1; с. 5]. В этом смысле концепт «Смерть» представляет собой сложное многомерное образование.

Язык выступает ключевым инструментом концептуализации феномена смерти, поскольку именно через систему лексических средств носители языка выражают отношение к данному явлению, варьируя степень нейтральности, экспрессии, эвфемизации или, напротив, пейоративной оценки. В этом контексте русский язык представляет особый интерес благодаря высокой степени лексической дифференциации и развитой системе стилистических и семантических оппозиций, связанных с наименованием смерти.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа концепта «Смерть» как многоуровневого семантического образования, включающего ядерные и периферийные компоненты, а также разнообразные фреймовые реализации.

Целью настоящего исследования является выявление и описание семантической структуры концепта «Смерть» в русском языке на материале лексикографических источников и корпусных данных, а также классификация глагольных лексем, репрезентирующих данный концепт в рамках различных тематико-семантических фреймов.

Настоящее исследование базируется на анализе семантической структуры слова «смерть», представленной в фундаментальных лексикографических источниках русского языка. В качестве источниковой базы использованы: **Словарь русского языка** в 4-х т. под ред. А. П. Евгеньевой (1999), **Толковый словарь русского языка** под ред. Д. Н. Ушакова (1935–1940), **Толковый словарь русского языка** С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой, **Электронный ресурс «Викисловарь»** (включая данные Национального корпуса русского языка).

Анализ словарных дефиниций позволяет сгруппировать значения концепта «Смерть» по пяти ключевым направлениям:

Естественно — научный и медицинский уровень — в своей первичной функции слово фиксирует *прекращение жизнедеятельности организма*. В современных источниках [5,2; с. 1095-1096] наблюдается уточнение медицинских фаз: *клиническая смерть*: кратковременный обратимый период после остановки дыхания и сердца. *Биологическая смерть*: необратимое прекращение биологических процессов. Здесь же фиксируются классификации по характеру наступления: *насильственная, естественная (своя), скоротечная*.

Социокультурная и этическая интерпретация — смерть рассматривается как *событие, обладающее общественной и моральной ценностью*. *Героический аспект*: «Погибнуть смертью героя» — смерть как высший акт воли. *Ритуальный и высокий стиль*: Использование эпитетов «смертный час», «на смертном одре», подчеркивающих торжественность момента. *Правовой аспект*: Смерть как *инструмент юстиции* («приговорить к смерти») [5; с. 1095-1096], [6; с. 440].

Метафорический перенос (Смерть как финал системы) — слово утрачивает биологический контекст и переносится на абстрактные категории, идеи и социальные институты: *Институциональный крах*: «смерть капитализма», «смерть общества».

Профессиональная деградация: «политическая смерть», «творческая неудача — это смерть» [6; с. 440].

Мифологизация и персонификация — в культурном коде смерть выступает не только как процесс, но и как *антропоморфный субъект*. Согласно «Викисловарю», это воплощение гибели в образе скелета с косой, что превращает абстрактное понятие в действующее лицо фольклора и литературы [5; с. 1095-1096], [6; с. 440].

Прагматический и разговорный уровни (Десемантизация) — в живой речи наблюдается десемантизация — ослабление основного значения и превращение слова в стилистический инструмент: *Интенсификатор (наречие)*: выражает крайнюю степень чего-либо («смерть как устал», «до смерти скучно»). *Количественный показатель*: «народу смерть сколько» (в значении «очень много»). *Ироническая фразеология*: использование слова для описания внешности («бледен как смерть») или поведения («его только за смертью посылать») [7; с. 633].

Таким образом, теоретическое осмысление концепта «Смерть» в рамках русской лексикографической и лингвокультурологической традиции позволяет рассматривать его как иерархически организованную семантическую систему, в которой биологическое значение образует ядро, а социокультурные, метафорические и прагматические интерпретации формируют разветвлённую периферию. Выявленная многоплановость концепта требует перехода от обобщающего описания его структуры к детальному анализу языковых средств, посредством которых данный концепт репрезентируется в реальной языковой практике.

В этой связи дальнейшее исследование ориентировано на системное изучение лексических единиц, вербализующих концепт «Смерть» в русском языке, с учётом их семантической специализации, стилистической маркированности и функциональной обусловленности. Для аналитических целей периферийные компоненты концепта были структурированы в три основные тематико-семантические зоны: «Смерть человека», «Смерть животного» и «Смерть растения». При этом особое внимание уделяется зоне «Смерть человека» как наиболее лексически насыщенной и культурно значимой, внутри которой выделяются подзоны «Естественная смерть», «Преждевременная смерть» и «Смерть во имя чего-либо», отражающие различные когнитивные и ценностные параметры осмысления феномена смерти.

В рамках периферийной зоны концепта «Смерть» особое место занимает фрейм **«Смерть человека»**, характеризующийся высокой степенью лексической дифференциации и стилистической вариативности. Анализ языкового материала показывает, что вербализация данного фрейма в русском языке осуществляется посредством разнородных глагольных единиц, различающихся по семантическим признакам, прагматической установке и оценочной окраске.

Естественная смерть — под естественной смертью в настоящем исследовании понимается прекращение жизни человека в результате болезни, старости или иных внутренних причин, не связанных с внезапным внешним воздействием. Анализ словарных дефиниций и контекстов употребления показывает, что данная подзона представлена как нейтральными, так и разговорно-сниженными и книжными глаголами.

Центральное место занимает глагол **умереть**, обладающий наибольшей семантической универсальностью и стилистической нейтральностью. Он свободно сочетается с различными каузативными компонентами (*умереть от болезни, от раны, от голода, от жажды, от передозировки*), что позволяет рассматривать его как **ядерную единицу** данного фрейма: **умереть** – Два года назад видел мать. А отец умер года три назад. Я его почти не знал, не видел (Ника Муратова, Эсса);

- Отец погиб три года назад, сражаясь с татарами, а мать *умерла* ещё раньше, при вторых родах, вместе с неродившимся дитём (Виталий Гладкий, Приключение ваганта);

- Когда он узнал об этом – подумал, что, наверно, прямо сейчас *умрёт* на месте (Зана Фрайон, Тот, кто обращает в камень, 2010);

Наряду с ним активно функционируют разговорные и просторечные синонимы: **помереть, загнуться, окочуриться, свернуться**, которые характеризуются сниженной стилистической окраской и часто несут элементы иронии, фамильярности или эмоциональной оценки. Так, глагол *загнуться* актуализирует представление о смерти как о нежелательном и обыденном исходе, тогда как *окочуриться* нередко используется в шутивно-грубом или экспрессивном контексте: **загнуться** (*перен.*)

- Знаешь, когда есть столько классных способов умереть, не хотелось бы *загнуться* от инфаркта; (Алексей Ефимов, Нежелание желаний);

- Если облака темнели на глазах, это значило, что скоро пойдёт дождь и надо было искать укрытие: промокший персонаж рисковал схватить простуду и быстро *загнуться* от банальной пневмонии (Арсений Снегов, Остров света);

- Вот же упрямая скотина! – в сердцах вскричал погонщик. – Сам хочешь *загнуться*, так и меня угробишь. Ох, горе мне, горе...(Сергей Зверев, Сотворение мира);

окочуриться (*прост.*) – А я тем временем наложил на моих подопечных ряд защитных заклинаний, которые не дадут им тут *окочуриться* раньше времени (Алексей Ефимов, Нежелание желаний);

- Ничего-ничего, гребни, если не хочешь с голоду *окочуриться*, тут не так далеко, как кажется (Марина Крамская, Козырь. Создатель миров);

- Ладно, попробуй, хуже всё равно не будет. Он скоро и так помрёт. А кату его отдавать, так сразу *окочурится* (Сергей Лысак, Характерник);

помереть (*прост.*) – В лесу самым нельзя, – сказала девушка, – в лесу *помереть* можно; (Кирил Булычев, Город без памяти);

- Госпожа... Так я о вас переживаю. Вы ж мне как дочь, мои-то дети давно *померли*... (Ольга Крючкова, Священные холмы);

- Родители мои, от коих мне этот дом в наследство перешёл, были природные пахари да оба, на мою беду, в молодых годах *померли*, оставили меня несмышленишем на горькое сиротское житьё (Павел Бажов, Аметистовое дело);

свернуться (*прост.*) – Заложило бок, – в неделю свернулась, царствие ей небесное!.. [Вересаев, К спеху];

- Дети в тот год почти все перемерли; много и взрослых от тифа *свернулось* [Гарин-Михайловский, Несколько лет в деревне];

скапуститься/скапутиться (*жарг.*)

- Уж сколько на нас бошей *скапутилось*, особенно во вторую мировую, и не сосчитаешь (Сергей Колчин, Каталка)

— Михей-то Зотыч разнемогся, в лежку лежит. Того гляди, *сканутится* [Мамин-Сибиряк, Хлеб];

Отдельного внимания заслуживает глагол **скончаться**, относящийся к книжному регистру. Его употребление характерно для официальной, письменной и этикетной речи, где смерть концептуализируется как социально значимое и достойное событие: **скончаться** (книжн.) – Она была дочерью одного из наших служащих, который скоропостижно *скончался* десять лет назад, и ваш отец проявил милосердие и не позволил девочке попасть в сиротский приют (Ирина Градова, Диагностика убийства);

– Это даже хорошо, что композиторы, которых ты исполняешь, давно уже *скончались*, – сказала мама (Анатолий Алексин, Поздний ребенок);

Часто носитель русского языка, высказываясь пренебрежительно о смерти человека, использует глаголы «дохнуть», «издохнуть», «сдохнуть», «подохнуть» — однако данные единицы считаются грубыми, и в словарях они сопровождаются пометой (груб.).

– Чтоб вы *сдохли*, говорит, анафемы, с вами я скоро от одного страху жизни лишусь (Андреев Л. Н., Сашка Жегулёв);

Таким образом, в рамках одной семантической подзоны наблюдается четкое **стилистическое расслоение**, отражающее коммуникативные установки говорящего.

Преждевременная смерть — подзона «Преждевременная смерть» объединяет глаголы, обозначающие гибель человека в результате внезапного, чаще всего внешнего воздействия. Ключевыми семантическими признаками здесь выступают *неожиданность, насильственность или несчастный случай*.

К данной группе относятся глаголы **задохнуться, сгореть, утонуть, погибнуть**, которые обладают выраженной событийной семантикой и, как правило, включают в свою структуру указание на способ или причину смерти. В отличие от нейтрального умереть, данные лексемы фокусируют внимание не на самом факте прекращения жизни, а на *обстоятельствах и механизме гибели*.

задохнуться (*умереть от недостатка воздуха/умереть от удушья*);

– Они *задохнулись* в дыму и все погибли; Вероятно, я на крыше и умру, *задохнусь* от наслаждения и – шлеп с крыши на землю, – сказал Безбедов и засмеялся влажным, неприятно кипящим смехом (Горький Максим, Жизнь Клима Самгина);

– Я вдруг стала маленькой старушкой, сердце у меня *задохнулось*... (Горький Максим, Последние);

сгореть (*перен. погибнуть, умереть, израсходовать свои силы от какого-н. сильного переживания / погибнуть, уничтожиться от горения, пожара*) – Она заперлась изнутри и *сгорела* живая (Мамин-Сибиряк Д. Н., Охонины брови);

– Марья-то выскочила на улицу, да вспомнила, что дети в избе спят, побежала назад и *сгорела* с детками... (Чехов А. П., Степь);

– К четырем часам пополудни загорелась съезжая изба; глуповцы кинулись туда и оцепенели, увидав, что приезжий из губернии чиновник *сгорел* весь без остатка (Салтыков-Щедрин М. Е., История одного города);

утонуть (*погибнуть, погрузившись в воду или во что-либо вязкое, сыпучее, мягкое, пойти ко дну*) – Возвращаясь тем же путем на мельницу, он уже не попал на лавы, а шагнул прямо в реку и *утонул* (Салтыков-Щедрин М. Е., Убежище Монрепо);

- Около мыса Хоэ залило в катере машину; девять человек *утонули* и были выброшены на берег, и спасся на доске только один, бывший на катере рулевым (Чехов А. П., Остров Сахалин);

- Он бросился с корабля в море и *утонул*. Это случилось близ острова Борнгольма (Лесков Н. С., Инженеры-бессребреники);

Глагол **гибнуть** в этой подзоне занимает промежуточное положение: с одной стороны, он может использоваться для обозначения массовой или трагической смерти, с другой — сохраняет оценочный компонент, связанный с идеей напрасности или жестокости происходящего: **гибнуть** (*умереть вследствие несчастного случая*) – Войска шли безлюдной и обгорелой степью; люди и лошади *гибли* от голода и холода (Добролюбов Н. А., Первые годы царствования Петра Великого);

- Он видит, как туча народа, точно саранча, движется, располагается на бивуаках, зажигает костры; видит мужчин в звериных шкурах, с дубинами, оборванных матерей, голодных детей; видит, как они режут, истребляют все на пути, как *гибнут* отсталые (Гончаров И. А., Обрыв);

- Этому невидимому врагу они не могли сопротивляться и *гибли* тысячами (Юрий Стукалин, Индейцы Дикого Запада в бою. «Хороший день, чтобы умереть!»);

Смерть во имя чего-либо — особую подзону образуют глаголы, в которых смерть концептуализируется как *ценностно оправданный или героический акт*. В первую очередь это глагол **пасть**, относящийся к книжно-публицистическому регистру и устойчиво ассоциирующийся с военным и героическим дискурсом. В таких контекстах смерть осмысливается не как утрата, а как жертва во имя высших целей: **пасть** (*книжн. погибнуть на поле боя*)

- Паду ли я, стрелой пронзенный,

Иль мимо пролетит она,

Всё благо: бдения и сна

Приходит час определенный (Пушкин, Евгений Онегин)

- Только в их среде более 23 тысяч честных людей *пали* жертвами вакханалии беззакония (Дмитрий Волкогонов, Сталин);

- Да. Я стрелял волка и думал, что не попал, но волк *пал* мёртвый в ста шагах в чаще (Понсон дю Террайль, Бал жертв);

Глагол **погибнуть** в данной подзоне приобретает дополнительный аксиологический компонент, позволяя интерпретировать смерть как трагическую, но значимую с точки зрения коллективных ценностей: **погибнуть** — Итак, он погибнет невинною жертвой за правду! — воскликнул Коля. — Хоть он и погиб, но он счастлив! Я готов ему завидовать! (Достоевский Ф. М., Братья Карамазовы);

— Всех — на сорок лет в пустыню! И пусть мы погибнем там, родив миру людей сильных... (Горький Максим, Жизнь Матвея Кожемякина);

В отличие от группы «Смерть человека», периферийные группы **«Смерть животного»** и **«Смерть растения»** характеризуются меньшим количеством лексем и более узкой семантической специализацией.

Группа глаголов со значением смерти в рамках данного семантического фрейма классифицируется по следующим параметрам: **«смерть животного или птицы»**: *издохнуть, подохнуть, сдохнуть, околеть, дохнуть*; **«смерть рыбы»**: *уснуть*.

Глаголы **издохнуть, подохнуть, сдохнуть, околеть** традиционно используются для обозначения смерти животных и в случае переноса на человека приобретают ярко выраженную пейоративную окраску, что подтверждается словарной пометой (*зруб.*).

издохнуть – У меня на заднем дворе пёс *издох* от старости...Конура свободна (Гай Юлий Орловский, Ричард Длинные Руки);

Но потом драконы *издохли*, и доступ в горные выси стал более чем проблематичен (Алексей Дельнов, Китайская империя);

Обезьянка плачет, пищит, вот-вот *издохнет* (Сборник, Японские сказки);

околеть - А ещё ни в коем случае нельзя возить кошку на лошади, потому что лошадь вскоре *околеет* (Ирина Валерьевна Ткаченко, Внеклассная работа по биологии);

- Ценное животное *околело* меньше чем за минуту (Александр Мазин, Белый Клинок);

- Женщина испуганно наострила уши. У неё в прошлом месяце пёс *окошел*, две овцы с пастбища не вернулись (Ольга Бруснигина, Манюшка);

подохнуть – Многие твари *подохли* сразу – те, кому мозгов не хватило скрыться от дневного света, нахлынувшего на землю в прорехи дождевых туч (Юлия Федотова, Свет. Испытание Добром?);

- Два десятка баранов уже *подохли* (Борис Камов, Рывок в неведомое);

- Да, да... но подумали ли вы о том, что, выполняя в три или четыре раза больше работы, ваши петухи и куры *подохнут* в три или четыре раза быстрее? (Женевьева Табуи, 20 лет дипломатической борьбы);

сдохнуть – Половину... Эх, проклятая! Да ведь с этого слон *сдохнет*!.. Убью! (Гиляровский В. А., Трущобные люди, 1887);

Сена тоже не хватило, корова чуть с голоду не *сдохла* (М. Горький, Мальва);

Отдельную группу образует глагол **уснуть**, применяемый для обозначения смерти рыбы, что отражает эвфемистическую и метафорическую стратегию наименования: **уснуть** – Я крепко вцепился в него, а когда волны улеглись, видно, рыба успокоилась и *уснула* ещё лет на сто, осторожно работая ногами, поплыл в сторону от неё, стараясь оказаться как можно дальше (Народное творчество, Приключения Синдбада-морехода);

Группа «Смерть растения» представлен минимальным набором глаголов (**высыхать, отсыхать, сохнуть, вымерзать, перемерзать**), семантически связанных с воздействием природных факторов. В данном случае смерть концептуализируется не как событие, а как *постепенный процесс утраты жизнеспособности*.

высыхать – Там, в тени, растения *высыхали* (Вера Озерова, Эхинацея в лечении вирусных и кожных заболеваний);

- Лес *высыхал*, и в одну из вёсен его поджигали, чтобы зола удобрила серую лесную почву (Андрей Буровский, Правда о допетровской Руси);

отсыхать – Ветви, опущенные ниже горизонтального уровня, уже практически не растут, они некоторое время плодоносят, а затем *отсыхают* (Павел Траннуа, Сад без нервов. Обрезка и подкормка);

- Потом светлеют, желтеть начинают, *отсыхают* совсем, а стебель с метёлкой семян стремится к солнцу, чтобы созреть и умереть, дав новую молодую жизнь семенами (Борис Васильев, Владимир Мономах);

сохнуть – Хотя огненные стрелы тоже лучше летом использовать, когда дерево *сохнет*... (Сергей Самаров, Последний день Славена);

- Берёза, клён, ясень, дуб *сохнут* дольше и почти всегда с двумя-тремя трещинами (Михаил Ильяев, Уроки искусного резчика);

вымерзать – Из-за неблагоприятных условий увлажнения в тканях растения не откладывается достаточный запас питательных веществ к зиме, и бывают случаи, когда растения *вымерзают* (Группа авторов, Сооружаем системы орошения, полива);

- Есть вирусные болезни, когда после прививки больным черенком яблонька перестаёт расти и быстро *вымерзает* (Геннадий Распопов, Как создать эко сад и сохранить здоровье);

перемерзать – Скоро начнутся заморозки, и всё созревшее и не созревшее просто *перемерзнет* и пропадёт (Влад Борисович Льенский, Жёлтая в. Софьино);

Проведённый анализ показывает, что глагольная репрезентация концепта «Смерть» в русском языке отличается высокой степенью системности и отражает антропоцентрическую и ценностную природу языковой картины мира. Наиболее универсальной лексемой выступает глагол **умереть**, тогда как периферийные единицы уточняют способ, оценку и прагматический контекст осмысления смерти, формируя разветвлённую и многоуровневую семантическую структуру.

Заключение. Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что концепт «Смерть» в русском языке представляет собой сложное и иерархически организованное семантическое образование, в котором биологическое значение образует ядро, а социокультурные, метафорические и прагматические интерпретации формируют разветвлённую периферию. Анализ лексикографических дефиниций и контекстов употребления показал, что вербализация данного концепта осуществляется посредством разнородных глагольных средств, отражающих различные когнитивные модели осмысления смерти.

Наиболее универсальной и семантически нейтральной единицей является глагол *умереть*, который функционирует как ядерный элемент концепта и способен к широкому контекстуальному варьированию. Периферийные глагольные лексемы уточняют способ, причину, оценку и прагматическую установку высказывания, что особенно наглядно проявляется в противопоставлении нейтральных, книжных, разговорных и сниженных форм.

Выделение групп «Смерть человека», «Смерть животного» и «Смерть растения» позволило продемонстрировать антропоцентрический характер русской языковой картины мира: именно смерть человека получает наибольшее лексическое и стилистическое разнообразие, тогда как смерть животных и растений концептуализируется более узко и функционально. При этом перенос зоонимических глаголов на обозначение смерти человека сопровождается резкой пейоративной переоценкой, что свидетельствует о чёткой ценностной градации внутри концепта.

В целом результаты исследования подтверждают, что глагольная репрезентация концепта «Смерть» в русском языке отражает не только объективные параметры реальности, но и глубинные культурные, этические и прагматические установки носителей языка. Полученные выводы могут быть использованы в дальнейших

исследованиях в области когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, фреймовой семантики, а также в сопоставительных и переводоведческих работах.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
2. Викисловарь: свободный многоязычный словарь [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wiktionary.org> (дата обращения: 03.02.2026).
3. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
4. Национальный корпус русского языка: информационно-справочная система [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ruscorpora.ru> (дата обращения: 20.01.2026).
5. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: около 80 000 слов и фразеологических выражений. — М. : Азбуковник, 1997.
6. Словарь русского языка: в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — М. : Русский язык, 1999.
7. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. — М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1935–1940.

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW**Received:** 15 January 2026**Accepted:** 2 February 2026**Published:** 14 February 2026*Article / Original Paper***THE PROBLEM OF BIAS IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE DECISIONS AND WAYS TO ELIMINATE IT****Hamrokulov Bahodir Mamasharifovich**Doctor of Law, Professor, University of
World Economy and Diplomacy**Ruziboev Asilbek**University of World Economy and Diplomacy
Postgraduate student in the International Business Law program

Abstract. This study explores how unfair outcomes emerge within artificial intelligence decision-making and investigates the underlying factors that contribute to such bias. Since AI models rely heavily on human-generated data, any distortions, stereotypes, or inaccuracies present in those datasets can be reproduced and amplified by the system. The article examines the roots of biased decisions, evaluates their consequences for individuals and society, and identifies practical approaches for reducing these risks. The proposed solutions include technical measures – such as refining datasets and applying fairness-oriented algorithms – as well as ethical strategies that involve strengthening transparency mechanisms and establishing oversight bodies. The results indicate that ensuring fairness in AI-based decisions requires not only technological improvements but also careful consideration of human involvement throughout the entire development process.

Keywords: artificial intelligence, fairness, bias, ethical issues, algorithmic justice.**SUN'IY INTELLEKT QARORLARIDA ADOLATSIZLIK MUAMMOSI VA UNI BARTARAF ETISH YO'LLARI****Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich**Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
professori, y.f.d.**Ro'ziboyev Asilbek**Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
"Xalqaro biznes huquq" magistri

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt tizimlari qarorlarida uchraydigan adolatsizlik muammosi yoritilgan. Sun'iy intellekt algoritmlari ko'p hollarda insonlar tomonidan yaratilgan ma'lumotlarga asoslanadi. Shu sababli, ma'lumotlar to'plamidagi xolis bo'lmaganlik, stereotiplar yoki noto'g'ri tasniflar sun'iy intellekt qarorlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Maqolada qarorlarda adolatsizlikning asosiy sabablari, uning jamiyatga ta'siri hamda bu muammoni bartaraf etish yo'llari tahlil qilinadi. Shuningdek, adolatli sun'iy intellekt tizimlarini yaratish uchun texnik ya'ni ma'lumotlarni tozalash, xolislik va adolatilik algoritmlari va axloqiy ya'ni etik qo'mitalar, shaffoflik echimlar taklif etiladi. Tahlillar shuni anglatadiki, sun'iy intellektning rivojlanishi tizimlarining adolatli faoliyati faqat texnik yondashuv emas, balki inson omilini chuqur hisobga olish orqali ta'minlanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, adolatsizlik, ma'lumotlar, etik masalalar, algoritmik xolislik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N30>

So'nggi yillarda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari inson faoliyatining turli jabhalariga chuqur kirib bormoqda. U nafaqat iqtisodiyot, tibbiyot, ta'lim, balki huquqiy tizim, davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotda ham muhim o'rin egallamoqda. Shu bilan birga, ushbu texnologiyalar asosidagi qarorlar adolat, xolislik va ishonchlilik masalalarida yangi savollarni keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, SI tizimlarining qaror qabul qilishdagi tarafkashlik (bias) muammosi inson huquqlari, ijtimoiy tenglik va huquqiy kafolatlar nuqtayi nazaridan dolzarb masalaga aylangan[1].

Sun'iy intellekt algoritmlari inson tomonidan ishlab chiqilgan ma'lumotlar to'plamiga asoslanadi. Shu bois, tarixiy yoki ijtimoiy jihatdan notekis bo'lgan ma'lumotlar tizim faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Natijada, SI qarorlari ayrim guruhlar foydasiga, boshqalarning esa zarariga bo'lishi mumkin. Bu holat, o'z navbatida, algoritmik adolatsizlik yoki "algorithmic bias" deb ataladi[2].

Bugungi kunda SI texnologiyalari ishga qabul qilish, kredit ajratish, tibbiy tashxis, sud qarorlarini prognozlash, migratsiya siyosati kabi sohalarida qo'llanilmoqda. Ushbu tizimlarda yuzaga kelgan kichik xato yoki tarafkashlik inson hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, SI qarorlaridagi adolatsizlik masalasini faqat texnik muammo sifatida emas, balki ijtimoiy, axloqiy va huquqiy masala sifatida ham ko'rib chiqish zarur[3].

Ushbu tadqiqotdan asosiy maqsadimiz – sun'iy intellekt tizimlaridagi algoritmik adolatsizlik sabablari, uning ijtimoiy va huquqiy oqibatlarini tahlil qilish hamda xalqaro va milliy darajada bu muammoni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishdir.

Tadqiqotga metodologik asos sifatida tizimli tahlil, qiyosiy huquqshunoslik, induktiv va deduktiv yondashuvlar, shuningdek, xalqaro huquqiy tajribalarni o'rganish usullari qo'llanildi. Shuningdek, Yevropa Ittifoqining "AI Act" (2024), AQShning "AI Bill of Rights" (2022) va YuNESKoning "Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence" (2021) hujjatlari tahlil qilindi[4].

Sun'iy intellektidagi adolatsizlik masalasi ko'p fanlar kesishmasida – informatika, sotsiologiya, falsafa, huquq va etika doirasida o'rganiladi. Nazariy jihatdan "algorithmic bias" tushunchasi ilk bor 1980-yillarda sotsiologiyada "strukturaviy tarafkashlik" (structural bias) konsepsiyasi orqali izohlangan bo'lsa[6], hozirda u SI algoritmlarining o'qitilish jarayonida yuzaga keluvchi xolislikning buzilishi sifatida qaraladi.

Algoritmik adolatsizlik – bu SI tizimining ayrim ijtimoiy, demografik yoki madaniy guruh foydasiga, boshqalarning zarariga qarorlar qabul qilishi holatidir. Bu holatning sababi inson tomonidan yaratilgan ma'lumotlardagi tarixiy stereotiplar, tengsizlik va noxolisliklardir. Masalan, ishga qabul qilish tizimlarida SI modelining o'tmishdagi ma'lumotlarga tayanishi natijasida erkaklar foydasiga, ayollar zarariga qarorlar chiqarilishi kuzatilgan[5].

Nazariy nuqtayi nazardan, adolatli sun'iy intellekt g'oyasi "human-centered AI" (inson markazidagi SI) konsepsiyasiga asoslanadi. Bu konsepsiyaga ko'ra, SI texnologiyalari inson manfaatlarini ustuvor qo'yishi va inson qadr-qimmatiga zid bo'lmasligi lozim.

Sun'iy intellekt tizimlarida adolatsizlikning vujudga kelishi bir qator omillar ta'sirida yuz beradi va ularni shartli tarzda uch asosiy toifaga bo'lish mumkin:

- 1) ma'lumotlar bilan bog'liq sabablar,
- 2) algoritm ishlash mexanizmi bilan bog'liq sabablar,
- 3) inson omili bilan bog'liq sabablar.

1. Ma'lumotlar bazasining biryoqlamaliligi. SI tizimlarining asosiy manbasi – bu o'qituvchi ma'lumotlar (training data) to'plamidir. Agar ushbu ma'lumotlar ijtimoiy yoki etnik jihatdan notekis bo'lsa, model xulosalari ham adolatsiz bo'ladi. Masalan, MIT Media Lab tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda ayrim yuzni aniqlash tizimlari oq tanlilar uchun 99% aniqlikda ishlagan, biroq qora tanli ayollarni aniqlashda xatolik darajasi 34% gacha etgani aniqlangan[6].

Bu holat SI tizimlarining ijtimoiy neytrallikka ega emasligini ko'rsatadi. Demak, ma'lumotlar to'plami adolatli tanlanmasa, texnologik echim ham adolatli bo'la olmaydi. Shu bois, Yevropa Komissiyasi AI Act'da "high-risk systems" (yuqori xavfli tizimlar) uchun majburiy ma'lumotlar auditi o'tkazishni talab etgan[4].

2. Modelni o'qitishdagi nazorat etishmasligi. Sun'iy intellekt tizimlari o'qitish jarayonida turli bosqichlarda nazoratdan o'tmasa, yashirin biaslarni aniqlash imkonsiz bo'ladi. AQShda ishlab chiqilgan "COMPAS" tizimi (jinoyatni qayta sodir etish ehtimolini baholash uchun mo'ljallangan) qora tanlilarni oq tanlilarga qaraganda ikki baravar "xavfliroq" deb noto'g'ri baholagan[7]. Natijada, tizimning qarorlari sud amaliyotiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Bu holat SI qarorlarini huquqiy kontekstda ham tekshirish zarurligini ko'rsatadi. AI Bill of Rights hujjatida aynan shuning uchun "algorithmic discrimination protections" tamoyili mustahkamlab qo'yilgan.

3. Inson omili va axloqiy noxolislik. Sun'iy intellekt tizimlari inson tomonidan yaratilgan, inson tomonidan o'qitilgan va inson tomonidan nazorat qilinadigan tizimlardir. Agar ishlab chiquvchining o'zi madaniy yoki ijtimoiy tarafkashlikka ega bo'lsa, bu algoritmgaga ham singadi. Shuning uchun YuNESKOning 2021-yilgi tavsiyalarida SI muhandislarining "etik savodxonligi"ni oshirish davlat siyosati darajasida belgilangan[8].

Shuningdek, inson omilini butunlay chiqarib tashlash mumkin emas. "Human-in-the-loop" yondashuvi SI qarorlarini inson ekspertlari tomonidan doimiy tahlil qilib borishni nazarda tutadi. Bu yondashuv adolatsiz natijalarni erta bosqichda aniqlash va to'g'rilash imkonini beradi.

Algoritmik adolatsizlik muammosi texnik xatolikdan ko'ra kengroq – u jamiyatdagi mavjud tengsizliklarni chuqurlashtiruvchi omilga aylanadi. Chunki SI tizimlari qaror qabul qilish jarayonida inson hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar tizim noto'g'ri yoki tarafkash qaror chiqarsa, bu shaxsning ijtimoiy maqomi, ish o'rni, moliyaviy imkoniyatlari yoki sud himoyasi natijasiga ta'sir qilishi mumkin[9].

Birinchidan, ijtimoiy oqibatlar sifatida, SI texnologiyalariga bo'lgan ishonch pasayadi. Agar fuqarolar tizim qarorlarini adolatsiz deb bilsa, bu texnologik ishonch inqirozini keltirib chiqaradi. Masalan, 2018-yilda Amazon kompaniyasining ishga qabul qilish tizimi erkak nomzodlarga ustunlik bergani aniqlangach, loyiha bekor qilingan. Ushbu holat nafaqat kompaniya imijiga, balki SI sohasiga bo'lgan jamoatchilik ishonchiga ham salbiy ta'sir ko'rsatgan[9].

Ikkinchidan, axloqiy oqibatlar – mas'uliyat muammosi bilan bog'liq. Sun'iy intellekt qarori natijasida kimgadir zarar etkazilgan taqdirda, javobgarlik kimga yuklanadi? – tizim yaratuvchigami, foydalanuvchigami yoki o'z-o'zidan ishlaydigan algoritmgami? Hozircha bu savolning yagona huquqiy echimi mavjud emas. Shu sababli, UNESCOning "Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence" hujjatida "human accountability" tamoyili alohida e'tirof etilgan, ya'ni har qanday SI qarori ortida inson mas'uliyati bo'lishi lozimligi qayd etilgan[8].

Uchinchidan, huquqiy oqibatlar. SI tizimlari noto'g'ri qaror chiqarganda inson huquqlari buzilishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Masalan, "COMPAS" tizimi AQShda qora tanli sudlanuvchilarni oq tanlilarga qaraganda ko'proq xavfli deb baholab, ayrim hollarda noto'g'ri sud qarorlariga sabab bo'lgan. Bu esa "adolatli sudlov" tamoyilining buzilishiga olib kelgan. Shu bois, AI Bill of Rights (2022) hujjatida "algorithmic discrimination protections" moddasida davlatlardan diskriminatsiyani kamaytirish uchun algoritmik audit mexanizmlarini joriy etish talab etilgan.

Yevropa Ittifoqi sun'iy intellekt sohasida birinchi marta majburiy normativ hujjat – "Artificial Intelligence Act"ni 2024-yilda qabul qildi. Ushbu qonunning asosiy maqsadi – SI tizimlarini xavf darajasi bo'yicha tasniflash (minimal, cheklangan, yuqori xavfli, taqiqlangan) hamda ularning ishlashida adolat va shaffoflikni ta'minlashdir.

AI Act'ning 10-moddasiga ko'ra, yuqori xavfli SI tizimlari ishlab chiqish jarayonida ma'lumotlar sifati, audit kuzatuvi, inson nazorati va xolislik tahlili majburiy hisoblanadi. Shuningdek, 14-modda "human oversight" tamoyilini joriy etadi – bu SI qarorlarining inson tomonidan tekshirilishini kafolatlaydi[4].

Yevropa Komissiyasi ushbu qonun orqali "algorithmic fairness" tushunchasini huquqiy kategoriya sifatida mustahkamladi. Shu tariqa, adolatli SI nafaqat texnik masala, balki huquqiy majburiyat sifatida belgilandi.

AQSh Oq uyi 2022-yilda "Blueprint for an AI Bill of Rights" tashabbusini e'lon qildi. Ushbu hujjat insonlarning raqamli muhitdagi asosiy huquqlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, besh asosiy prinsipni belgilaydi:

1. Xavfsiz va samarali ishlaydigan tizimlar;
2. Algoritmik kamsitishning oldini olishga qaratilgan himoya mexanizmlari;
3. Ma'lumotlar maxfiyligini ta'minlash tamoyillari;
4. Jarayonlar haqida foydalanuvchini xabardor qilish va qarorlarning izohlanishi;
5. Zarurat tug'ilganda inson ishtirokiga murojaat qilish va muqobil yondashuvlar[11].

Mazkur tamoyillar SI qarorlarida diskriminatsiyani kamaytirish, ma'lumotlarni himoya qilish va inson nazoratini saqlab qolish uchun xalqaro standartga aylandi. Shu bilan birga, AI Bill of Rights hujjati huquqiy majburiy kuchga ega emas, biroq davlat idoralari va kompaniyalar uchun etalon sifatida xizmat qiladi.

2021-yil 23-noyabrda qabul qilingan mazkur tavsiya hujjatida 193 davlat (jumladan O'zbekiston) SI etik me'yorlarini ishlab chiqish bo'yicha majburiyat oldi. Hujjatda SI tizimlarida adolat, inson huquqlarini himoya qilish, shaffoflik va mas'uliyat tamoyillari asosiy yo'nalish sifatida belgilangan.

UNESCOning yondashuvida "inclusion" (inklyuzivlik) va "cultural diversity" (madaniy xilma-xillikni hurmat qilish) tamoyillari alohida o'rin egallaydi. Bunda SI texnologiyalarini turli madaniy va til muhitlarida moslashtirish zarurligi ta'kidlanadi. Ushbu prinsiplar algoritmik adolatsizlikni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasida sun'iy intellekt texnologiyalarini huquqiy tartibga solish so'nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. Prezidentning 2024-yil 14-oktabrda qabul qilingan PQ-358-son qaroriga muvofiq "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi" tasdiqlandi. Ushbu hujjatda "xolis, ishonchli va inson manfaatlariga xizmat qiluvchi sun'iy intellekt"ni yaratish maqsadi belgilangan[12].

Mazkur konsepsiya doirasida quyidagi yondashuvlar muhim o'rin tutadi:

- SI tizimlarining etik nazoratini kuchaytirish uchun Etika qo'mitalarini tashkil etish;

- yuqori xavfli SI tizimlari uchun majburiy audit va sertifikatlash mexanizmlarini joriy etish;
- inson markazidagi texnologiyalar tamoyilini milliy standart sifatida qabul qilish;
- SI sohasida ishlovchi mutaxassislarning etik savodxonligini oshirish.

Shu bilan birga, 2019-yilda qabul qilingan ‘Shaxsga doir ma’lumotlar to’g’risida’gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni ham SI faoliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Bu qonunlar ma’lumotlar xavfsizligi va shaffoflik prinsiplarini mustahkamlaydi. Ammo amaliyotda SI qarorlari ustidan shikoyat berish tartibi yoki javobgarlik mexanizmi hali aniq belgilanmagan.

Shu bois, O‘zbekiston uchun quyidagi takliflar dolzarb:

1. AI Act modelidan kelib chiqib, milliy “Sun’iy intellekt to’g’risida” qonun qabul qilish;
2. Sun’iy intellekt tizimlari uchun audit va javobgarlik tartibini qonun darajasida belgilash;
3. SI tizimlarida adolat tamoyillarini ta’minlovchi mustaqil etik nazorat kengashini tashkil etish.

Sun’iy intellekt qarorlarida adolatsizlik masalasi zamonaviy texnologiyalar evolyutsiyasining eng murakkab muammolaridan biridir. Tahlillar shuni ko’rsatadiki, SI tizimlari inson tomonidan yaratilgan tarixiy ma’lumotlar va stereotiplarga asoslanganligi sababli, ular ijtimoiy tengsizlikni aks ettiradi.

Shu sababli, adolatli SI tizimlarini shakllantirish uch yo’nalishda olib borilishi lozim:

1. Texnik yondashuvlar – ma’lumotlarni tozalash, fairness-algoritmalar joriy etish va inson nazorati mexanizmlarini kuchaytirish.
2. Axloqiy va huquqiy yondashuvlar – etik qo‘mitalar tashkil etish, javobgarlik tamoyillarini belgilash, xalqaro hujjatlarga muvofiq normativ asoslarni yaratish.
3. Inson omiliga asoslangan yondashuv – SI sohasida ishlovchi mutaxassislar uchun etik savodxonlikni oshirish, gender va madaniy xilma-xillikni e’tiborga olish.

Natijada, sun’iy intellekt tizimlarining adolatli ishlashi nafaqat texnik echimlar, balki inson qadriyati va huquqiy mas’uliyat uyg’unligiga bog‘liqdir.

Xulosa qilib aytganda, adolatli sun’iy intellekt tizimlarini yaratish faqat texnik taraqqiyotga emas, balki insoniyatning etik etukligiga ham bog‘liqdir. Faqat inson markazli, xolis va mas’uliyatli yondashuv orqaligina sun’iy intellekt jamiyat uchun haqiqiy foyda keltiruvchi vositaga aylanishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Crawford K. (2021). Atlas of AI: Power, Politics, and the Planetary Costs of Artificial Intelligence. Yale University Press.
2. Russell S., Norvig P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach. Pearson Education.
3. The Conversation (2024). “How to prevent AI bias: Lessons from recent AI failures.” Available at: <https://theconversation.com>
4. European Commission (2024). Artificial Intelligence Act (EU Regulation 2024/1688). Brussels: Official Journal of the European Union.
5. Binns R. (2018). “Fairness in machine learning: Lessons from political philosophy.” Proceedings of the FAT Conference. New York: ACM.
6. Giddens A. (1984). The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. University of California Press.
7. ProPublica (2016). “Machine Bias: Risk Assessments in Criminal Sentencing.” Available at: <https://www.propublica.org>

8. UNESCO (2021). Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: UNESCO Press.
9. Winfield A. F. T., Jirotko M. (2018). "Ethical governance is essential to building trust in robotics and AI." Philosophical Transactions of the Royal Society A.
10. Reuters (2018). "Amazon scraps AI recruiting tool that showed bias against women." Reuters Technology News.
11. OECD (2022). Recommendation on AI Governance. Paris: OECD Publishing.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi «Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PQ-358-son qarori.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

DIGITAL COURT IN ENSURING FAIR JUDICIAL PROCESS

Bazarova Dildora

Doctor of Law, Professor

Dean of the Faculty of Criminal Justice

E-mail: d.bazarova@tsul.uz

<http://www.orcid.org/0000-0002-6833-9508>

Abstract. Today, within the framework of reforms aimed at democratizing the judicial system, expanding effective dialogue with the population and raising the legal culture, a number of important measures are being implemented. Today, within the framework of reforms aimed at democratizing the judicial system, expanding effective dialogue with the population and raising the legal culture. In organizing the activities of the courts as a body that implements strong justice that protects human dignity and interests, rights and freedoms, it is important to analyze priority tasks such as the widespread use of digital technology achievements, the fair and rational application of the capabilities of artificial technology, the acceleration of digitalization of court activities, and the implementation of artificial intelligence technologies in court activities based on the concept of "Digital Court". In this sense, this article comprehensively analyzes the implementation of the concept of "Digital Court", the possibilities and advantages of providing citizens with a fair, fast and open court in accordance with today's requirements, the conceptual foundations of the implementation of a digital court system in the Republic of Uzbekistan. It also examines the possibilities of achieving judicial efficiency, increasing trust and respect for the rule of law and justice, along with ensuring openness and transparency through the implementation of a digital court system.

Keywords: digital court, jurisdiction, Justice, efficiency, quality, outcome, international standards, artificial intelligence, rule of law, legal protection, consistency, enforcement, democracy.

ODIL SUDLOVNI TA'MINLASHDA "RAQAMLI SUD"

Bazarova Dildora Baxodirovna

yuridik fanlari doktori, professor

Jinoiy odil sudlov fakulteti dekani

Annotatsiya. Bugungi kunda sud tizimini demokratlashtirish, aholi bilan samarali muloqotni kengaytirish hamda huquqiy madaniyatni yuksaltirishga qaratilgan islohotlar doirasida bir qator muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ularning asosiy maqsadi – sud organlarining ochiqqligi va shaffofligini ta'minlash, fuqarolarning odil sudlovga bo'lgan ishonchini mustahkamlash hamda qonun ustuvorligini ta'minlash hisoblanadi. Sudlar faoliyatini tom ma'noda inson qadri va manfaati, huquq va erkinliklarini himoya qiluvchi mustahkam odil sudlovni amalga oshiruvchi organ sifatida tashkil etishda raqamli texnologiya yutuqlaridan keng foydalanish, sun'iy texnologiya imkoniyatlarini odilona va oqilona qo'llash, sudlar faoliyatini raqamlashtirish ishlarini jadallashtirish, sudlar faoliyatiga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishda "Raqamli sud" konsepsiyasi asosida amalga oshirish singari ustuvor vazifalar tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda mazkur maqolada "Raqamli sud" konsepsiyasining joriy etilishi, bugungi kun talablariga mos ravishda fuqarolarga adolatli, tezkor va ochiq sud imkoniyatini taqdim etish imkoniyatlari, afzalliklari, O'zbekiston Respublikasida raqamli sud tizimini joriy etishning konseptual asoslari kompleks tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli sud tizimini joriy etish orqali ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash bilan birgalikda sud samaradorligiga erishish, odil sudga bo'lgan ishonch va hurmatni oshirish, qonun ustuvorligi va adolatni hayotga tatbiq etish imkoniyatlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: raqamli sud, yurisdiksiya, adolat, samaradorlik, sifat, natija, xalqaro standartlar, sun'iy intellekt, qonun ustuvorligi, huquqiy himoya, izchillik, ijro, demokratiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N31>

Kirish. Bugungi global taraqqiyot sharoitida inson huquq va erkinliklarini xalqaro standartlar asosida samarali himoya qilish har bir davlat oldida turgan ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Davlatning barqaror siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi esa, avvalo, huquq ustuvorligi hamda ijtimoiy adolatning amalda ta'minlanganligi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, sud-huquq tizimini isloh qilish, milliy qonunchilikni zamon talablariga mos ravishda takomillashtirish va sud hokimiyati mustaqilligini mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, sud faoliyatiga raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali odil sudlovning ochiqligi va shaffofligini ta'minlash, sud ishlarini yuritish samaradorligini oshirish hamda fuqarolarning sudga murojaat qilish imkoniyatlarini kengaytirish dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Bugun insoniyat yangi sivilizatsiya bosqichiga – sun'iy intellekt davriga dadil qadam qo'ymoqda. Bunday texnologiyalar iqtisodiyotdan tortib, ta'lim, tibbiyot, qishloq xo'jaligi va boshqaruv, sud-huquq tizimigacha chuqur kirib bormoqda. Qaysi soha bo'lmasin, kim bu jarayonda qattiq izlanib, aniq natija qilsa, bir qadam oldinda yursa, marra shuniki bo'ladi". Axborot makonidagi o'zgarishlar natijasida jadal rivojlanayotgan zamonaviy texnologiyalar, raqamli intellekt, sun'iy intellekt yutuqlaridan faqatgina inson manfaatlaridan kelib chiqib foydalanish davlat organlarining xalqqa xizmat qilishi g'oyasiga mutlaqo mos keladi. Barcha soha singari sud-huquq sohasida ham ushbu texnologiya yutuqlari faqatgina shaxs, jamiyat manfaatini ta'minlashga xizmat qilishi darkor. Bu borada davlat rahbari boshchiligidagi mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish, barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo, davlat boshqaruvi, ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, elektron hukumat tizimini takomillashtirish, dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalarining mahalliy bozorini yanada rivojlantirish, respublikaning barcha hududlarida IT-parklarni tashkil etish, shuningdek, sohani malakali kadrlar bilan ta'minlashni ko'zda tutuvchi 220 dan ortiq ustuvor loyihalarni amalga oshirish boshlab yuborildi. Davlat va jamiyatni tubdan modernizatsiya qilishda, eng avvalo, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish, sud mustaqilligini ta'minlash, odil sudlovga erishish, qonuniylikni mustahkamlash, korrupsiyaga qarshi samarali kurashish davlat rahbari tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlarning ajralmas qismiga aylandi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan ilgari surilgan 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning Harakatlar strategiyasida qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish ikkinchi ustuvor yo'nalish sifatida belgilangani bejiz emas. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabr kuni Oliy Majlisga yo'llagan navbatdagi Murojaatnomasida ta'kidlanganidek, so'nggi 4 yil davomida sud-huquq sohasini isloh etish borasida dadil qadamlar qo'yildi. Bu yo'nalishdagi ustuvor masalalar yuzasidan 40 dan ortiq qonun, farmon va qarorlar qabul qilindi. Jumladan, Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga qilingan Murojaatnomada ham zamonaviy davlat boshqaruvi va adolatli sud-huquq tizimi borasidagi islohotlar izchil davom ettirilishi belgilandi. "Sud-huquq tizimini xalqqa yaqinlashtirishga qaratilgan ishlarimizni izchil davom ettiramiz" — deya qat'iy ta'kidladi davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyev. Shu bois, raqamli sud tizimini joriy etish va rivojlantirishning tashkiliy-huquqiy asoslari, elektron sudlov mexanizmlari hamda ularning sud hokimiyati

mustaqilligini ta'minlashdagi o'rnini ilmiy jihatdan tadqiq etish mazkur maqolaning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot kompleks metodologik yondashuvga asoslangan bo'lib, raqamli sud tizimini o'rganishda sifat samaradorligi va miqdoriy tahlil usullaridan foydalaniladi. Tahlil jarayonida sud faoliyatining raqamlashtirish darajasi, avtomatlashtirilgan tizim va sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash vositalarining samaradorligi baholandi. Huquqiy tahlil orqali normativ-huquqiy hujjatlar o'rganilib, kontent-tahlil yordamida raqamli sud mexanizmlari kategoriyalarga ajratildi. Statistika tahlili Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti va regressiya tahlili orqali sud jarayonlarining samaradorligi bilan bog'liqligi aniqlanib, SPSS 28.0 dasturida $p < 0.05$ darajasi bilan ahamiyatlilik darajasi yordamida xulosa qilinadi.

Ma'lumotlar yig'ish va tahlil jarayoni bir necha bosqichda amalga oshirildi. Birlamchi ma'lumotlar bazasi sifatida 2018–2024-yillar davomida chop etilgan sud-huquq sohasidagi ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va rasmiy statistik ma'lumotlardan foydalanildi. Scopus, Web of Science, Google Scholar kabi ilmiy bazalardan “digital court”, “e-justice implementation”, “AI in judiciary”, “court automation” kabi kalit so'zlar orqali 400 dan ortiq ilmiy manba aniqlanib, ularning eng relevantlari tanlab olindi. Shuningdek, World Bank, UNDP, OECD va boshqa xalqaro tashkilotlarning sud tizimi, e-justice va raqamli sud platformalariga oid yillik hisobotlari asosiy statistik ma'lumotlar manbai sifatida ishlatildi.

Huquqiy hujjatlar tahlili uchun O'zbekiston Respublikasi Sud-huquq tizimi, “Raqamli sud” konsepsiyasi, elektron sudlov va sud jarayonlarini raqamlashtirishga oid normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, boshqa davlatlarning raqamli sud tizimiga oid qonunchilik hujjatlari chuqur o'rganildi. Har bir huquqiy hujjat kontent-tahlil usuli yordamida asosiy komponentlar (raqamlashtirish darajasi, monitoring mexanizmlari, compliance talablari) bo'yicha kategoriyalarga ajratildi.

Muhokama. So'ngi yillarda barcha sohalar qatori qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish borasida ham strategik ahamiyatga ega muhim qadamlar tashlandi. Islohotlar davom ettirilib, keng jamoatchilik muhokamasi natijasida “Harakatlar strategiyasidan — Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan yettita ustuvor yo'nalishdan iborat 2022-2026-yillarga mo'ljallangan “Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da ham sud tizimi e'tibordan chetda qolmadi. Sud-huquq sohasi islohotlarning tub mazmun-mohiyati mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish etib belgilandi. Aynan ushbu hujjatda ilk bor sud tizimini bosqichma-bosqich raqamlashtirish, byurokratik g'ov va to'siqlarni bartaraf etish orqali fuqarolar va tadbirkorlik subyektlarining odil sudlovga erishish darajasini tubdan oshirish chora-tadbirlari belgilab berildi. “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan maqsad va vazifalar ijrosini ta'minlash hamda sudlar faoliyatiga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, raqamlashtirish ishlarini izchil davom ettirish maqsadida qabul qilingan “Sudlar faoliyatiga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish orqali odil sudlovga erishish darajasini oshirish hamda sud tizimining moddiy-texnik ta'minotini yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-140-son Farmoni “Raqamli sud” konsepsiyasining huquqiy asosi bo'lib xizmat qildi.

Ushbu Farmon va Davlat dasturdan 2025-yil uchun amaliy chora-tadbirlar, normativ-huquqiy hujjatlar ro'yxati va har bir yo'nalish kesimidagi maqsadli ko'rsatkichlar o'rin oldi. Xususan, "Sudlar faoliyatini raqamlashtirish ishlarini jadallashtirish" vazifasi doirasida – sudlar faoliyatiga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish, "Raqamli sud" konsepsiyasi asosida ishlarni bosqichma-bosqich to'liq elektron shaklda yuritish amaliyotini joriy qilish hamda Oliy sud huzurida Axborot texnologiyalari markazini tashkil etishni nazarda tutuvchi normativ-huquqiy hujjat loyihasi ishlab chiqildi. Shuningdek, Prezidentimizning 2024-yil 14-oktyabrdagi "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarorida xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalarini keng tahlil qilgan holda, mamlakatimizda sun'iy intellektni rivojlantirish vazifalari belgilab berildi. Prezident tashabbusi asosida amalga oshirilayotgan ushbu islohotlar raqamli transformatsiya sud-huquq tizimining modernizatsiyasi va fuqarolarning odil sudlovga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga katta hissa qo'shishi tabiiy albatta.

Bevosita "Raqamli sud" tushunchasiga batafsil to'xtaladigan bo'lsak, bu – zamonaviy texnologiyalarni va sun'iy intellektni sud tizimiga joriy qilish orqali sud ishlarini tezlashtirish, samaradorligini oshirish va shaffofligini ta'minlashga yo'naltirilgan yangi yondashuvdir. Ilgari sudga ariza berish uchun ko'plab qog'ozbozlik, navbatlar, uzoq kutish jarayonlari bo'lardi. Endi esa elektron ariza yuborish, ishlarni onlayn kuzatib borish, sud majlislarida masofadan turib ishtirok etish mumkin. Sud tizimida avtomatlashtirilgan taqsimot, sun'iy intellekt asosida tahlil va qarorlar qabul qilish kabi ilg'or yondashuvlar joriy qilinmoqda. Ilgari yetib bo'lmagan natija bo'lib tuyulgan bu imkoniyatlar bugungi kunda odatiy amaliyotga aylanmoqda. Qadimdan adolatni ta'minlash va shaxs huquqlarini himoya qilish sudlarning eng asosiy vazifasi hisoblangan. Shu o'rinda qadimgi mutafakkirlarning odil sudning ahamiyati haqidagi "Mayli dunyo barbod bo'lsin, lekin (adolat) odil sudlov qaror topsin", — ("Pereat mundus et fiat justicia") degan ajoyib bir iborasini keltirib o'tish joiz. [1; B.13.]. Aynan bugungi kunda mana shu adolatni, odil sudlovni amalga oshirishda zamonaviy texnologiyalarning o'rni va ahamiyati katta. Shu jihatdan, "Raqamli sud" konsepsiyasi asosida ko'plab xorijiy davlatlarda sud ish yurituvchi tizimi yaratilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi sud ishlarini to'liq elektron shaklda yuritish va sud jarayonlarini avtomatlashtirishdan iboratligi katta ahamiyatga ega. Mazkur konsepsiya doirasida bir qator zamonaviy vositalar va texnologiyalar joriy etilgan, ular sudlov samaradorligini oshirish va odil sudlovni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bu borada A.S.Jukova raqamlashtirishning afzalliklari va ahamiyati to'g'risidagi yondashuvlarini tahlil qilib, sud faoliyatini raqamlashtirish qonun ustuvorligini ta'minlash maqsadida sud ishlarini yuqori texnologiyalar asosida yuritishni, sud organlari faoliyatining sifat va samaradorligini oshiruvchi avtomatlashtirilgan dasturlar, elektron hujjat aylanmasi va sun'iy intellektni joriy etishni talab qilishini ta'kidlaydi. [2; B.17.]. Darhaqiqat, sud tizimini raqamlashtirish har qanday subyekt, ya'ni fuqaro, tashkilot yoki mahalliy davlat hokimiyati organlari istalgan vaqtda sud bilan bog'lanib, sud ishlarining holati, qarorlar va ajrimlar bilan tanishish, fuqarolarning arizalari va murojaatlarini kuzatish, shikoyatlar sonini huquqbuzarlik turlari bo'yicha avtomatik hisoblash va hududlar kesimida qonuniylik holati to'g'risida onlayn ma'lumot olish imkonini beradi.

Raqamli sud tizimi ishlarni osongina hal etishga mo'ljallangan murakkab va ko'p bosqichli jarayon hisoblanadi. Shu jihatdan, "Raqamli sud" konsepsiyasi asosida ko'plab xorijiy davlatlarda sud ish yurituvchi yo'lga qo'yilgan. Nemis olimi R.Helmutning fikriga ko'ra har qanday

holatda va sharoitda ham sud qarorlari qonuniy, adolatli va asoslantirilgan bo'lishi lozim. Raqamli texnologiyalar esa mana shu sifatlarni ro'yobga chiqarishda bir vosita hisoblanishini ta'kidlaydi. [3; B.23.]. A.Ignorning fikriga ko'ra "raqamli sud" ham fuqarolar ko'zida shunchaki "raqamli teatr" bo'lmasligi, chinakam ma'noda odil sudlovni ta'minlashda sud va fuqarolar o'rtasidagi ko'prik bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. [4; B.67.].

2020-yillardan boshlab "Juris" tizimiga sun'iy intellekt (SI) algoritmlarini integratsiya qilish foydalanuvchilar uchun qidiruv, hujjatlar tahlili, SI asosidagi yuridik maslahatlar va "smart search" funksiyalarini amalga oshirish imkonini berdi. [5; B.3.]. Darhaqiqat raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jamiyat hayotining turli jabhalarida tub o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Mazkur jarayon chuqur ta'sir ko'rsatgan sohalardan biri jinoyat huquqi sohasi hisoblanadi. Jinoyatchilik shakllarining yangi texnologiyalar ta'sirida transformatsiyalanib borishi, qonunchilar va huquqshunoslardan raqamli muhitda sodir etilayotgan jinoyatlarga qarshi samarali huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqishni, mavjud qonunchilikni esa zamon talablariga mos ravishda takomillashtirib borishni talab etadi.

Darhaqiqat, sudlar tomonidan SI dan foydalanish bugungi kunda tobora ko'proq e'tibor qaratilayotgan eng dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi. Texnologiyaning rivojlanishi natijasida sudlar faoliyati, protsess jarayonlarini soddalashtirish va sudyalardan tomonidan yanada oqilona qarorlar qabul qilish imkoniyatini oshirmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi.

Bugungi jahon tajribasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, "Sun'iy intellekt texnologiyalari jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida, huquqiy himoya jarayonlarining tezkorligini oshirish, jinoyatchilikning oldini olish mexanizmlarini takomillashtirish, xavfsizlik choralarining samaradorligini oshirish jarayonlarida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Sud-huquq sohasida raqamli texnologiyalarni qo'llash, SI imkoniyatlaridan foydalanishda Xorijiy davlatlar statistikasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, AQSh jamoat xavfsizligi sohasida tezkor qidiruv, jinoyat surishtiruv organlari xodimlarining 50% (predictive policing) sun'iy intellektdan foydalanmoqda. [6; B.7.]. Statistik ma'lumotlarga ko'ra dunyoda jamoat xavfsizligi sohasida sun'iy intellektni qo'llash 2018-yildan beri har yili 15% ga o'smoqda. [7; B.18] Yildan-yilga xorijiy davlatlar raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt loyihalariga katta mablag'lar ajratmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda jamoat xavfsizligi budjetlarining 25 foizi sun'iy intellekt vositalari uchun ajratilayotganligi buning isbotidir. Masalan, 1 milliondan ortiq aholisi bo'lgan shaharlarning 80 foizi sun'iy intellektga asoslangan kuzatuv tizimlaridan foydalanmoqda. Global huquqni muhofaza qilish organlarining 46 foizi 2025-yilga kelib sun'iy intellektga sarflanadigan xarajatlarni ko'paytirishni rejalashtirmoqda. [8; B.7.]. Haqiqatdan ham, xorijiy davlatlar tomonidan raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt loyihalariga ajratilayotgan mablag'larning yildan-yilga oshib borishi jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida tub o'zgarishlar olib kelmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda jamoat xavfsizligi budjetlarining salmoqli qismi sun'iy intellekt vositalariga yo'naltirilayotgani ushbu texnologiyalarning amaliy samaradorligi yuqori ekanligini ko'rsatadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, aholisi bir milliondan ortiq bo'lgan shaharlarning katta qismida sun'iy intellektga asoslangan kuzatuv tizimlarining joriy etilishi jinoyatchilikni erta aniqlash, tezkor choralar ko'rish va profilaktik nazoratni kuchaytirish imkonini beradi. Fikrimizcha, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish huquqni muhofaza qilish organlarining operativ salohiyatini oshirib, inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytirishga xizmat qiladi. Ma'lumotlarni real vaqt rejimida tahlil qilish, xavf zonalarini aniqlash va resurslarni samarali

taqsimlash orqali jamoat xavfsizligini ta'minlash jarayonining tezkorligi va aniqligi sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi. Shu bilan birga, global miqyosda huquqni muhofaza qilish organlarining sun'iy intellektga ajratiladigan xarajatlarni oshirishni rejalashtirayotgani mazkur texnologiyalarning uzoq muddatli strategik ahamiyatga ega ekanligidan darak beradi. Nazarimizda kelgusida ham sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalarning jamoat xavfsizligi sohasiga chuqur integratsiyalashuvi jinoyatchilikka qarshi kurashning proaktiv modeliga aylanishda davom etadi. Ya'ni, SI jinoyat sodir etilgandan keyingi javob choralari qo'llashdan ko'ra, ularning oldini olishga qaratilgan bashoratli va profilaktik mexanizmlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi texnologiyalarning rivojlanishi huquqni muhofaza qilish, odil sudlovni ta'minlash faoliyatida shaffoflik va hisobdorlikni oshirish bilan birga, ushbu texnologiyalarni qo'llashda inson huquqlari va shaxsiy hayot daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan huquqiy tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirishni ham taqozo etadi. Shu boisdan ham sun'iy intellektdan foydalanishning samaradorligi va natijadorligini uyg'unlashtirishga qaratilgan kelgusidagi muhim yo'nalishlar belgilab olinishi lozim.

Huquqni muhofaza qiluvchi organ xodimlari orasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra 94% xodimlar sun'iy intellekt vaziyatni anglash qobiliyatini yaxshilaydi deb hisoblashadi. [9; B.11.]. Jinoyatchilikka qarshi kurashish, odil sudlovni ta'minlashda sun'iy intellekt vositalarini qo'llash borasida ilmiy izlanishlar olib borgan huquqshunos olim Shoaib Sabbarning ma'lumotlariga ko'ra sun'iy intellektga asoslangan tahlillar jinoyatlarni aniqlash darajasi 28% ga yaxshilash imkonini beradi. [10; B.23.]. Natijada, huquqni muhofaza qilish organlarining tezkor faoliyati samaradorligi ortib, jinoyatlarni fosh etish jarayoni jadallashadi hamda inson omiliga bog'liq xatoliklar sezilarli darajada kamayadi. Shu bilan birga, mazkur texnologiyalar jinoyatlarni oldini olishga qaratilgan bashoratli tahlillarni amalga oshirish, xavf darajasini aniqlash va resurslarni maqsadli ravishda taqsimlash orqali odil sudlovni ta'minlashga xizmat qiladi.

Natijalar. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi sudlarda, shu jumladan, jinoyat qonunini qo'llash amaliyotida bir vaqtning o'zida yangi imkoniyatlar bilan birgalikda murakkab muammolarni ham yuzaga keltirishi mumkin. Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi qarama-qarshi natijani ko'rishimiz mumkin. Bir tomondan, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli texnologiyalar, SI jinoyatlarni aniqlash, tergov qilish va dalillarni to'plash, analiz qilish, jinoiy javobgarlikka tortish jarayonlarini sezilarli darajada takomillashtirishga xizmat qilishi tabiiy albatta. Xususan, huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan ilg'or kuzatuv tizimlari, katta hajmdagi ma'lumotlarni (Big Data) tahlil qilish, raqamli sud-tibbiyot (digital forensics) usullaridan foydalanish murakkab jinoyat ishlarini ochishda muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron pochta yozishmalari, ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyat, mobil qurilmalar va GPS ma'lumotlari kabi raqamli dalillar gumonlanuvchilarning jinoiy faoliyat bilan aloqadorligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Boshqa tomondan, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi an'anaviy jinoyat turlaridan tubdan farq qiluvchi, avval mavjud bo'lmagan yangi jinoyatchilik shakllarining vujudga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Xususan, kiberjinoyatchilik xakerlik, shaxsiy va moliyaviy ma'lumotlarni noqonuniy egallash, onlayn firibgarlik, virusli dasturlar tarqatish hamda kiberbulling kabi huquqbuzarliklarni qamrab olgan global muammolarni vujudga keltirishi mumkin. Ushbu jinoyatlar ko'pincha davlat chegaralaridan tashqarida sodir etilishi, anonimlik va texnologik

murakkablik bilan tavsiflanishi sababli an'anaviy yurisdiksiya va protsessual mexanizmlar uchun jiddiy sinov hisoblanadi. Shu bois, raqamli jinoyatchilikka qarshi samarali kurashish jinoyat-huquqiy normalarni takomillashtirish, raqamli dalillar bilan ishlashning protsessual asoslarini aniqlashtirish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish hamda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning texnologik salohiyatini oshirish, raqamli sud dasturining ajralmas qismi bo'lishi lozim.

Bugungi kunda odil sudlov, jinoyatchilikka faol qarshi kurashish sohasida zamonaviy raqamli texnologiyalar, SI vositalarini qo'llash qanday natijalarga olib kelmoqda degan savolga javob berish uchun bir qator davlatlar tajribasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Bugunga kelib 25 dan ortiq davlatlar sun'iy intellektga asoslangan "Bashoratli politsiya", (Vorausschauende Polizeiarbeit) platformasidan faol foydalanishmoqda. Ushbu sun'iy intellekt platformasi yuqori xavfli zonalarini 85% aniq baholamoqda. AQSHda Sun'iy intellekt vositalari qo'llanishi natijasida hududlarda zo'ravonlik jinoyatlarini 14% ga kamaygan. [11; B.7.]. Bugunga kelib Sun'iy intellektga asoslangan texnologiyalarni qo'llash natijasida har yili mulkka oid jinoyatlarning 25% dan ortig'ini oldini olish imkonini berayotganligi haqiqatdan ham sud-huquq sohasida, jinoyatchilikni barvaqt bartaraf etish imkoniyatini keltirib chiqarmoqda.

Sud sohasida raqamlashtirish, SI vositalaridan foydalanish, odillikni ta'minlash, shaffoflikni mustahkamlash sohasida rivojlangan davlatlar turlicha lekin maqsadli konsepsiyalarni amalga oshirishmoqda. Hozirgacha jahon miqyosida sun'iy intellektning sud faoliyatida umumiy statistik qamrovi rasmiy ma'lumot bilan yuritilmayotgan bo'lsa-da, lekin ko'plab tadqiqotlar va izlanishlar natijalari e'lon qilib borilmoqda. Jahon tajribasida raqamli texnologiyalar, SI yirik hujjatlar va ma'lumotlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish imkoniyatini taqdim etmoqda. Shuningdek, hujjatlarni tasniflash va ularni sudya uchun tayyorlash vaqtini sezilarli darajada qisqartirmoqda. Sun'iy intellekt qaror qabul qilish jarayonini standartlarga muvofiq imkoniyatini oshirmoqda, natijada qarorlar orasida izchillik va odillik ta'minlanmoqda. Bundan tashqari Sudlar tomonidan SI qo'llash korrupsiya, manfaatlar to'qnashuviga qarshi kurashishning zamonaviy usuliga ham aylanmoqda desak adashmaymiz. Jumladan, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra SI ning hujjatlarni avtomatlashtirilgan tahlili noaniq qarorlar va korrupsiya omillarni kamaytirishga yordam beradi.

Shu bilan birgalikda SI ni qo'llash ayrim kamchilik va xavf-xatarlardan holi emas. Jumladan, SI noto'g'ri ma'lumotlar asosida hujjatlarni tahlil qilish, shaxsiy ma'lumotlarning sir saqlanishiga oid maxfiylikning buzilishi, shaxsga doir ma'lumotlarning tarqab ketishi, SI bazasini buzib kirishga bo'lgan tahdidlar va boshqa. Haqiqatdan ham maxfiylik bilan bog'liq ma'lumotlar, ishonchli va shaffoflikka ega bo'lmasa, yoki maxfiy ma'lumotlarni himoya qila olmasa, jamoatchilikning ishonchi xavf ostida qolishi mumkin. Shunday bo'lsa-da bugungi kunda SI dunyo bo'ylab 20 milliondan ortiq ma'lumotlarni va dalillarni tahlil qilish imkonini bermoqda. Shu sababdan ham mamlakatimizda davlatimiz rahbari tomonidan Sudlar faoliyatiga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish hamda raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirishning ustuvor maqsadlari belgilab berildi. Tahlillar natijasida shuni aytish kerakki, "Raqamli sud" tizimiga faqatgina sud hokimiyati organlari, advokatlar yoki davlat hokimiyati nuqtai nazaridan emas, balki yaxlit tizim sifatida, eng avvalo adolat izlayotgan fuqarolarning manfaatlarini ko'zlagan holda yondashish lozim. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad – sud jarayonlarining ochiqligi, shaffofligi va samaradorligini oshirish orqali jamiyat uchun maksimal umumiy foydaga erishishdir. Shu nuqtai nazardan, sud hujjatlarini

rasmiylashtirish va ularni yagona standartlar asosida tuzilmalashtirishga qaratilgan keng ko‘lamli tashkiliy va texnologik chora-tadbirlar elektron sudlovni rivojlantirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Fuqarolarga huquqiy ta‘sir ko‘rsatish, shu jumladan harakatlanish erkinligini cheklash bilan bog‘liq choralarni qo‘llashda qonuniylilikni so‘zsiz ta‘minlash hamda raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali jamoatchilik nazoratini kuchaytirish imkoniyati oshadi. “Raqamli sud” konsepsiyasi elektron sud tizimi va sun‘iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalash orqali sud hokimiyatining institutsional faoliyatini modernizatsiya qilish, huquqiy jarayonlarni optimallashtirish hamda fuqarolarning odil sudlovga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashga qaratilgan zamonaviy huquqiy-texnologik model hisoblanadi. Sudlar tomonidan SI dan foydalanish sudyalarga qaror qabul qilish jarayonlarida yordam berish uchun huquqiy sohada zamonaviy raqamli texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi. Raqamli sud konsepsiyasi SI dalillarni tezkorlik bilan tahlil qilish, sud hujjatlarini soddalashtirish imkoniyatini beradi. Sud-huquq tizimida sun‘iy intellektdan foydalanish qaror qabul qilishda samaradorlik, aniqlik va izchillikni oshirishga yordam beradi, adolatni ta‘minlash imkoniyati yanada ortadi. Bu esa chinakam odil sudlovni amalga oshirish imkoniyatini mustahkamlaydi. SI, raqamli texnologiyalar sudlarga shiddat bilan rivojlanayotgan huquqiy makonda murakkab sud jarayonlarida ishonchli va samarali faoliyat olib borish imkoniyatini oshiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Publisher: Oxford University Press Print Publication Date: online: Current Online Version: 2011.
2. M.Sultonov. Transformatsiyalashuv jarayonidagi raqamli sud islohatlari. “Odillik Mezoni” Ilmiy-amaliy huquqiy jurnal. 2025 yil 8-son
3. Helmut Rüßmann: Die Instanzenzüge des Urteilsverfahrens im Strafprozeß. Schaubild. In: Universität des Saarlandes. Abgerufen am 26. September 2019.
4. Alexander Ignor: Schreibt jemand mit? in Die Zeit Nr. 13/2024, abgerufen am 28. März 2024.
5. Y.Abdifatoyev. Sud ishlarini yuritishda sun‘iy intellektdan foydalanish bo‘yicha huquqiy bazani takomillashtirish. “Odillik Mezoni” Ilmiy-amaliy huquqiy jurnal. 2025 yil 7-son
6. Brookings Institution (Brookings-Analysten). Polizeiliche Überwachung und Gesichtserkennung: Warum Datenschutz für farbige Gemeinschaften unerlässlich ist. 2024.J
7. Universität Greifswald: Neuberufung Professur für Strafrecht und Strafverfahrensrecht. Kriminalitätsanalyse und Präventionsstatistiken mithilfe von KI 1. März 2023, abgerufen am 30. November 2023.
8. <https://www.destatis.de/DE/Themen/LaenderRegionen/Internationales/Thema/bevoelkerung-arbeit-soziales/bevoelkerung/Stadtbevoelkerung.html>
9. Kay Nordenbrock. Online-Betrug auf dem Vormarsch: Warum 94% der Deutschen KI als Risiko wahrnehmen. 2024. Datenbank
10. Shoaib Sabbar. Artificial Intelligence and the Future of International Law and Power. Journal of World Sociopolitical Studies, 2025 - wsps.ut.ac.ir
11. Jan Sebisch. Wirtschaft in den USA Regulierung von KI in den USA Rechtsbericht | USA | Künstliche Intelligenz. 2025

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

CONCEPTUAL PROBLEMS OF CIVIL REGULATION OF DRINKING WATER SUPPLY CONTRACT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN: WAYS TO MODERNIZE LEGISLATION

Babaev Djakhongir Ismailbekovich

Doctor of Law, Professor
Professor, Department of Civil Law
Tashkent State Law University
E-mail: d.babaev@tsul.uz

Abstract. This article examines the legal nature of drinking water supply contracts from an academic doctrine perspective. The author criticizes the established practice of subsidiarily applying energy supply regulations to water obligations. A comprehensive analysis of Law No. 784 and Cabinet of Ministers Resolution No. 194 is provided. The need to establish the contract as a separate institution within the Civil Code of the Republic of Uzbekistan is substantiated. Aspects of digitalization and international experience (USA, Russia) are considered.

Keywords: Civil Code, public contract, drinking water, digitalization, consumer rights, presumption of supplier's guilt.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОГОВОРА ПИТЬЕВОГО ВОДОСНАБЖЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Бабаев Джахонгир Исмаилбекович

Доктор юридических наук, профессор
Профессор кафедры «Гражданское право»
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье с позиции академической доктрины исследуется юридическая природа договора питьевого водоснабжения. Автор критикует сложившуюся практику субсидиарного применения норм об энергоснабжении к водным обязательствам. Проведен глубокий анализ ЗРУ-784 и Постановления Кабинета Министров №194. Обосновывается необходимость выделения договора в самостоятельный институт Гражданского кодекса РУз. Рассматриваются аспекты цифровизации и зарубежный опыт (США, РФ).

Ключевые слова: Гражданский кодекс, публичный договор, питьевая вода, цифровизация, ПКМ №194, ЗРУ-784, права потребителей, презумпция вины поставщика.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N32>

Введение. На современном этапе право на доступ к качественной питьевой воде в Республике Узбекистан трансформировалось из социальной декларации в фундаментальную конституционную гарантию (ст.ст. 49,68 новой редакции Конституции)[1]. Однако юридический инструментарий реализации этого права остается в рамках устаревших концепций. Злободневность темы обусловлена тем, что в

условиях дефицита водных ресурсов договорные отношения в этой сфере требуют жесткой гражданско-правовой регламентации, исключающей произвол монополистов. Как представитель юридической науки, автор считает необходимым пересмотреть теоретические основы договора водоснабжения, выведя его из тени институтов энергоснабжения.

Анализ литературы и методология. Теоретическую базу исследования составили труды узбекских цивилистов (Х. Рахманкулов, О. Окюлов)[2] и зарубежных экспертов по договорному праву (М. Брагинский, В. Витрянский)[3]. Методология основывается на сравнительно-правовом анализе (компаративистика законодательства РУз, РФ и США) и методе критического анализа нормативно-правовых актов.

Обсуждение.

1. Доктринальная специфика договора водоснабжения.

Действующий Гражданский кодекс РУз (ст.ст. 468-478)[4] относит водоснабжение к правилам энергоснабжения. С точки зрения фундаментальной цивилистики это является серьезным упрощением. В отличие от энергии, вода обладает материально-вещественной формой и физико-химическими свойствами, определяющими её качество. Отсутствие в ГК самостоятельного параграфа «Договор водоснабжения» создает правовой вакуум, позволяющий поставщику-монополисту навязывать кабальные условия под видом типовых контрактов.

2. Критический анализ Постановления Кабинета Министров №194.[5]

ПКМ №194 от 15.07.2014 г. является основным регулятором отрасли, однако многие его нормы противоречат духу Гражданского кодекса. Правила зачастую защищают интересы эксплуатирующих организаций, а не потребителей. В частности, установление границы ответственности по внешней стене здания необоснованно перекладывает риски за содержание ветхих коммуникаций на собственников жилья, хотя поставщик продает ресурс «до крана». Настаиваю на том, что подзаконный акт не должен ограничивать права граждан на получение качественного товара.

3. Анализ статьи 18 Закона ЗРУ-784.[6]

Принятый в 2022 году Закон «О питьевом водоснабжении и отведении сточных вод» закрепил следующие права потребителей:

требовать в соответствии с условиями договора бесперебойного и безопасного оказания услуг питьевого водоснабжения и отведения сточных вод, а также предоставления питьевой воды в качестве и количестве, не угрожающих жизни, здоровью и имуществу;

при невыполнении организацией питьевого водоснабжения своих обязательств, указанных в договоре, требовать уплаты штрафов (пеней) и иных платежей в соответствии с законодательством;

требовать от организации питьевого водоснабжения возврата необоснованно взысканных платежей;

в одностороннем порядке расторгнуть договор с полной оплатой соответствующих платежей за оказанные услуги питьевого водоснабжения и (или) отведения сточных вод;

получать бесплатно от организации питьевого водоснабжения информацию о качестве питьевой воды и сведения о задолженности за оказанные услуги питьевого водоснабжения и отведения сточных вод.

Потребители могут иметь и иные права в соответствии с законодательством (ст.18). Но это ст. 18 носит декларативный характер. В ней отсутствуют прямые нормы о материальной ответственности поставщика за моральный вред и автоматический перерасчет стоимости при подаче воды ненадлежащего давления.

Юридическая «беззубость» данной статьи требует немедленной ревизии и внесения в нее мер оперативного воздействия.

4. Правовые последствия цифровизации и АСКУВ.

Массовое внедрение «умных счетчиков» порождает новую категорию доказательств в гражданском процессе. Мы считаем, что данные АСКУВ должны обладать презумпцией достоверности. Если электронная система фиксирует падение давления или отсутствие воды, потребитель должен освободиться от обязанности оплаты автоматически, без необходимости составления бумажных актов, которые часто фальсифицируются на местах.

5. Сравнительно-правовой анализ (США, Россия).

В США закон Safe Drinking Water Act[7] устанавливает строжайшую ответственность (Strict Liability) за нарушение стандартов качества. В Российской Федерации выделение договора холодного водоснабжения в самостоятельный вид позволило четко разграничить ответственность за качество ресурса и за содержание сетей. Опыт этих стран показывает, что только жесткая судебная защита прав потребителей заставляет монополистов инвестировать в инфраструктуру.

Результаты. В ходе исследования сформулированы научно обоснованные предложения по реформированию отрасли:

Внедрение принципа «презумпции вины поставщика» в гражданские споры о качестве воды.

Установление запрета на полное отключение водоснабжения в жилых помещениях (введение гуманитарного минимума).

Придание данным систем цифрового учета статуса приоритетного доказательства в суде.

Заключение. Проблема правового регулирования водоснабжения в Узбекистане достигла критической точки. Как доктор юридических наук, я призываю законодателя к интеграции специального параграфа в Гражданский кодекс РУз, который закрепит статус договора водоснабжения как самостоятельного социального контракта. Вода — это жизнь, и её защита должна стоять выше коммерческих интересов монополий.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Конституция Республики Узбекистан (новая редакция). – Т.: Адолат, 2023.
2. Рахманкулов Х.Р. Проблемы обязательственного права. – Ташкент, 2019.
3. Витрянский В.В. Договоры в сфере коммунальных услуг. – М.: Статут, 2021.
4. Гражданский кодекс Республики Узбекистан. – Т.: Адолат, 2022.
5. Постановление Кабинета Министров РУз №194 от 15.07.2014 г.
6. Закон РУз «О питьевом водоснабжении и отведении сточных вод» от 22.07.2022 г. № ЗРУ-784.
7. Safe Drinking Water Act (SDWA), 42 U.S.C. (US Federal Law).

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF THE HEALTHCARE SYSTEM

Azkhodjaeva Roza Altinovna

Doctor of Law, acting associate professor,
Tashkent State University of Law.
E-mail: azdroza7@gmail.com

Abstract. The article examines the main directions and trends of digital transformation in the healthcare system in the context of modern socio-economic development. The role of digital technologies in improving the efficiency of healthcare systems, expanding access to medical services, and enhancing the quality of healthcare delivery is analyzed. Special attention is paid to key technological areas such as telemedicine, the Internet of Medical Things, big data, artificial intelligence, and real-time digital interactions. The importance of digital health technologies in achieving Sustainable Development Goal, aimed at ensuring healthy lives and well-being for all, is highlighted. The article also considers international approaches to digital health development reflected in the documents of the World Health Organization and OECD recommendations, as well as national measures implemented in the Republic of Uzbekistan to promote healthcare digitalization. It is concluded that digital transformation is a crucial factor in the modernization of healthcare systems, provided that an effective legal and institutional framework is established.

Keywords: digital transformation; digital health; telemedicine; artificial intelligence; Internet of Medical Things; big data; healthcare system; sustainable development; Republic of Uzbekistan.

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Азходжаева Роза Алтыновна

Доктор юридических наук, и.о.доцента,
Ташкентский государственный
юридический университет

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления и тенденции цифровой трансформации системы здравоохранения в условиях современного социально-экономического развития. Анализируется роль цифровых технологий в повышении эффективности функционирования системы здравоохранения, расширении доступа населения к медицинским услугам и улучшении качества медицинской помощи. Особое внимание уделяется таким ключевым направлениям, как телемедицина, интернет медицинских вещей, большие данные, искусственный интеллект и цифровые взаимодействия в реальном времени. Раскрывается значение цифровых технологий в реализации Цели устойчивого развития, направленной на обеспечение здорового образа жизни и благополучия для всех. Рассматриваются международные подходы к развитию цифрового здравоохранения, отраженные в документах Всемирной организации здравоохранения и рекомендациях ОЭСР, а также национальные меры Республики Узбекистан по цифровизации системы здравоохранения.

Ключевые слова: цифровая трансформация; цифровое здравоохранение; телемедицина; искусственный интеллект; интернет медицинских вещей; большие данные; система здравоохранения; устойчивое развитие; Республика Узбекистан.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N33>

Цифровая трансформация в современный период стала одним из определяющих факторов социально-экономического развития государств и затронула практически все сферы общественной жизни, включая систему здравоохранения. Внедрение цифровых технологий в медицинскую практику и управление здравоохранением способствует формированию новых моделей оказания медицинской помощи, основанных на использовании информационно-коммуникационных технологий, электронных сервисов и аналитических инструментов. Цифровизация здравоохранения рассматривается как важный инструмент повышения эффективности функционирования системы, расширения доступа населения к медицинским услугам и улучшения качества медицинской помощи [1].

Цифровые технологии прочно вошли в сферу здравоохранения, становясь ключевым направлением развития и обеспечивая людям доступ к качественной медицинской помощи в рамках этических, правовых и социальных норм.

Анализ состояния здравоохранения в мире на современном этапе позволил выделить новые тенденции развития права на охрану здоровья. Один из востребованных тенденций на сегодняшний день – использование цифровых технологий в здравоохранении.

Цель №3 в рамках ЦУР, посвященная здоровому образу жизни и благополучию, ставит своей задачей создание условий для счастливой и здоровой жизни людей всех возрастов. Примечательно, что в настоящее время реализация этой цели активно связана с внедрением цифровых технологий в сферу здравоохранения [2]. Цифровые технологии в медицине рассматриваются как инструмент, способствующий расширению доступа к медицинской помощи, повышению ее качества и борьбе с неравенством в области здравоохранения. Это направление не ограничивается технологическими инновациями, оно имеет глубокий социальный смысл и играет ключевую роль в модернизации современной системы здравоохранения.

Индустрия здравоохранения ищет способы виртуально лечить пациентов, прогнозировать и предотвращать заболевания, повышать эффективность больниц, а также преодолевать проблемы безопасности и нехватки медицинских специалистов. По сути, отрасль движется в сторону снижения стоимости услуг. Это может быть достигнуто путем введения в действие персонализированной медицины, что улучшает уход за пациентами.

На сегодняшний день, технологии приносят большую ценность в уходе за клиентами, позволяя выполнять следующие функции.

- дистанционное наблюдение за пациентами, в том числе с хроническими заболеваниями;
- виртуальный скрининг с использованием устройств, передающих информацию о состоянии здоровья пациента;
- индивидуальные планы лечения;
- раннее выявление заболевания.

Рассмотрим технологические тенденции в здравоохранении, которые будут формировать отрасль в последующие годы.

Во-первых, Телемедицина. Телемедицина олицетворяет собой высокотехнологичное здравоохранение. Это была движущая сила в преобразовании

системы здравоохранения США, которая позволяла тысячам людей в отдаленных районах получать медицинскую помощь, к которой они не имели доступ. Телемедицина также освободила городских жителей от многочасовых очередей в залах ожидания, вызванного нехваткой медицинских работников.

Можно указать на следующие современные тенденции развития медицинских технологий в телемедицине:

- улучшенные приложения для здравоохранения. Широко распространена дистанционная связь, и поэтому телемедицина стремится улучшить качество взаимодействия между пациентами и медицинскими работниками. Поэтому можно с уверенностью ожидать, что приложения станут более интуитивно понятными и простыми в использовании;

- здравоохранение станет менее централизованным. Все больше и больше профессионалов отказываются от крупных больниц в пользу небольших частных практик;

- укрепление кибербезопасности. Медицинские операции подвержены киберпреступности, поэтому защита медицинских данных, естественно, является приоритетом номер один.

Во-вторых, интернет медицинских вещей (IoMT). Согласно недавнему отчету, рынок носимых медицинских устройств, как ожидается, достигнет популярности.

Конвергенция Интернета вещей и телемедицины привела к появлению множества носимых устройств и мобильных приложений, используемых для отслеживания и профилактики заболеваний. IoMT охватывает множество интеллектуальных устройств: ЭКГ, ЭКГ-мониторы, подключенный ингалятор и многое другое.

В-третьих, большие данные входят в число трендов здравоохранения. Медицина, основанная на данных, является одной из ключевых формирующихся тенденций.

Использование данных в здравоохранении весьма перспективно для:

- снижения частоты ошибок при приеме лекарств,
- создания планов профилактики заболеваний,
- сокращения времени ожидания из-за нехватки персонала,
- предотвращения реадмиссии пациентов и улучшения долгосрочного ухода.

В-четвертых, искусственный интеллект как современная тенденция в здравоохранении. Искусственный интеллект наряду с машинным обучением обещает принести много пользы этому сектору. Они предоставляют инновационные способы диагностики заболеваний, разрабатывают планы лечения, проводят медицинские исследования, открытия лекарств и клинические испытания, отслеживают и прогнозируют эпидемические вспышки, повышают эффективность работы во время пиковых нагрузок в больницах.

Согласно прогнозу, к 2030 году системы, работающие на искусственный интеллект, будут широко использоваться в персонализированной медицине, а через 5 лет автономный искусственный интеллект начнет заменять врачей-людей [3].

Искусственный интеллект также позволяет создавать персонализированные лекарства и эффективное лечение на основе индивидуальных данных пациента, таких как тесты и реакции на химические вещества. Согласно прогнозам,

персонализированное лечение, основанное на искусственный интеллект, будет доступно для массового использования к 2030 году [4].

В-пятых, еще одна ключевая тенденция в здравоохранении - цифровые взаимодействия в реальном времени. В то время как видеозвонки в настоящее время в лучшем случае не надежны, онлайн-визиты врача вскоре могут стать возможными благодаря 5G. Развертывание мгновенных веб-соединений, которые предоставляет 5G, позволит пациентам лечиться удаленно через свой компьютер или мобильное устройство. И хотя они будут делиться своими медицинскими данными в интернете, онлайн-встречи могут казаться более личными, поскольку они включают человеческое взаимодействие в режиме реального времени.

Таким образом, цифровые технологии в области здравоохранения разрабатываются для повышения доступности профилактики, лечения и мониторинга здоровья населения. Цифровые информационные системы обеспечивают обзор возможностей сдерживания затрат и позволяют отслеживать, какие решения являются успешными.

Необходимо признать, что цифровая трансформация в сфере здравоохранения становится все более актуальной темой на международном уровне, что находит свое выражение в официальных документах ведущих глобальных организаций, в частности, ВОЗ. Резолюция WHA71.7 "Digital health", принятая Всемирной ассамблеей здравоохранения, акцентирует внимание на потенциале цифровых технологий в развитии национальных систем здравоохранения и расширении доступа к медицинской помощи, в том числе для тех, кто наиболее нуждается в поддержке и проживает в отдаленных районах.

В рамках своей глобальной стратегии, охватывающей период с 2020 по 2025 год, Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) выделила ключевые задачи для продвижения цифрового здравоохранения. К ним относятся создание национальных планов развития в этой сфере, обеспечение совместимости цифровых медицинских систем и разработка действенных систем управления медицинской информацией [5].

Важное значение имеет Повестка дня в области устойчивого развития до 2030 года, которая служит всеобъемлющим руководством для достижения гармонии между потребностями человека, сохранением окружающей среды и обеспечением благосостояния. Семнадцать целей и 169 задач, сформулированных в рамках этой повестки, подчеркивают ее масштабность и стремление к радикальным преобразованиям [6].

Более того, разработка международных стандартов в цифровом здравоохранении тесно связана с рекомендациями ОЭСР, которые акцентируют внимание на важности достижения баланса. Этот баланс должен быть установлен между применением медицинской информации для оптимизации работы системы здравоохранения и обеспечением конфиденциальности пациентов. Эти рекомендации призывают страны к разработке прозрачных и ответственных механизмов управления медицинской информацией, что, в свою очередь, повышает доверие граждан к цифровым медицинским решениям.

Следует отметить, что Узбекистан уделяет особое внимание развитию цифровых технологий в сфере здравоохранения, признав его ключевым приоритетом

государственной стратегии. В рамках реализации этой стратегии в последнее время были приняты законы и другие нормативные акты, которые предусматривают постепенную цифровизацию системы здравоохранения. Внедряются электронные медицинские информационные системы, развиваются телемедицинские решения, а также создается единая цифровая платформа для всех медицинских учреждений страны, что играет важную роль в осуществлении реформ, направленных на повышение доступности и качества медицинской помощи.

Необходимо подчеркнуть, что Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в Послании и программных выступлениях неоднократно акцентирует внимание на двух ключевых направлениях: защите здоровья населения и внедрении цифровых технологий в сферу социальных услуг [7].

Так, в соответствии с Постановлением Президента Узбекистана от 1 мая 2023 года, № ПП-140, страна усиливает цифровизацию сферы здравоохранения [8]. Среди предпринятых мер - внедрение электронных носителей для хранения медицинской документации пациентов, создание новых цифровых платформ и усиление использования информационных технологий в работе медицинских организаций. Этот нормативно-правовой документ устанавливает фундаментальные основы для цифровой модернизации здравоохранения, демонстрируя таким образом целенаправленную стратегию государства в области внедрения цифровых технологий в здравоохранение.

Постановление Президента Узбекистана от 28 декабря 2023 года, № ПП-415, указывает на дальнейшие шаги в развитии цифровизации здравоохранения. В документе обозначены конкретные действия, направленные на ускоренную цифровую трансформацию отрасли и интеграцию инновационных цифровых технологий в повседневную медицинскую деятельность [9]. Это указывает на то, что переход к использованию цифровых инструментов в медицине выходит за рамки пилотных проектов и становится систематическим и широкомасштабным процессом. Успешное воплощение этих нормативных требований тесно связано с развитием правовой базы в сфере цифровых процессов и способностью правовой системы адаптироваться к регулированию инновационных подходов в медицине.

Необходимо отметить важность таких нормативных актов как закона «Об информатизации» определяющий правовые основы создания, использования и защиты информационных систем и ресурсов, что имеет непосредственное значение для функционирования медицинских информационных систем [10], закона «Об электронном правительстве» закрепляющий правовые механизмы предоставления государственных услуг в электронной форме и межведомственного электронного взаимодействия, что способствует интеграции цифровых сервисов здравоохранения в общегосударственную цифровую инфраструктуру [11] и закона «Об электронной цифровой подписи», обеспечивающий юридическую силу электронных документов и электронного документооборота, что позволяет использовать электронные медицинские документы и цифровые формы взаимодействия между субъектами здравоохранения на законных основаниях [12].

Вместе с тем внедрение цифровых технологий в здравоохранение сопровождается рядом правовых и организационных вызовов. К их числу относятся

вопросы обеспечения кибербезопасности медицинских информационных систем, определения ответственности за ошибки, допущенные при использовании цифровых решений, а также проблема цифрового неравенства, связанная с неравномерным доступом населения к цифровым сервисам. Указанные обстоятельства требуют комплексного подхода к правовому регулированию цифрового здравоохранения, учитывающего как национальные особенности, так и международные стандарты.

Таким образом, цифровая трансформация в сфере здравоохранения выступает ключевым приоритетом в модернизационном процессе, способствуя созданию эффективной и пациентоцентричной системы медицинского обслуживания.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. World Health Organization. Digital health: Resolution WHA71.7. Geneva: WHO, 2018. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/10665-279505>
2. Pavoni R., Piselli D. The Sustainable Development Goals and International Environmental Law: Normative Value and Challenges for Implementation // Veredas do Direito, Belo Horizonte. V. 13. No. 26. Maio/Agosto de 2016. P. 30 and further.
3. https://medvestnik.ru/content/news/kak-vnedrenie-ii-menyaet-rossiiskii-medteh.html?utm_source=chatgpt.com
4. Trends in Healthcare 2020: GetReadyforDigitalTransformation. <https://ncube.com/blog/trends-in-healthcare-2020-get-ready-for-digital-transformation>.
5. World Health Organization. Global strategy on digital health 2020–2025. Geneva: WHO, 2021. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240020924> (дата обращения: 29.01.2026).
6. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/about/development-agenda/>
7. Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису и народу Узбекистана: <https://president.uz/ru/lists/view/8834>
8. Постановление Президента Республики Узбекистан от 1 мая 2023 г. № ПП-140 «О дополнительных мерах по цифровизации системы здравоохранения» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/ru/docs/6450186>
9. Постановление Президента Республики Узбекистан от 28 декабря 2023 г. № ПП-415 «О дополнительных мерах по ускорению цифровизации системы здравоохранения и внедрению передовых цифровых технологий» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/docs/6719001>
10. Закон Республики Узбекистан «Об информатизации» от 11 декабря 2003 г. № 560-II // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/acts/82956>
11. Закон Республики Узбекистан «Об электронном правительстве» от 9 декабря 2015 г. № ЗРУ-395 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/docs/2833855>
12. Закон Республики Узбекистан «Об электронной цифровой подписи» от 12 октября 2022 г. № ЗРУ-793 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/ru/docs/6234906>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

ELECTRONIC EVIDENCE IN CYBERCRIME CASES: PROBLEMS OF COLLECTION, PRESERVATION AND LEGAL ASSESSMENT

Abdujapporov Shahboz Muzaffar o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi katta tezkor vakil, leytenant

Abstract. The article examines the problems of collecting, preserving, and legally assessing electronic evidence in the investigation of cybercrime. It is emphasized that the digitalization of social relations and the rapid growth of information technology-related crimes significantly complicate traditional evidentiary approaches. Electronic evidence is characterized by specific features such as volatility, intangible nature, and dependence on technical environments, which require specialized procedural and forensic methods. The study analyzes the main types of electronic evidence, sources of digital traces, and typical issues related to admissibility, authenticity, and integrity of digital data. Particular attention is paid to the fixation of electronic evidence, maintaining the chain of custody, and the role of specialists and experts in cybercrime investigations. Based on the findings, practical recommendations are proposed to improve law enforcement practice and enhance the effective use of electronic evidence in cybercrime cases.

Keywords: electronic evidence, cybercrime, digital traces, proof, admissibility of evidence, information technologies, cyber law.

ЭЛЕКТРОННЫЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В ДЕЛАХ О КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЯХ: ПРОБЛЕМЫ СБОРА, ФИКСАЦИИ И ПРАВОВОЙ ОЦЕНКИ

Абдужаппоров Шахбоз Музаффар ўғли

Старший оперативный сотрудник,
лейтенант Министерства внутренних дел Республики Узбекистан

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы сбора, фиксации и правовой оценки электронных доказательств при расследовании киберпреступлений. Отмечается, что цифровизация общественных отношений и рост преступлений в сфере информационных технологий существенно усложняют традиционные подходы к доказыванию. Электронные доказательства обладают рядом специфических свойств, таких как изменчивость, нематериальный характер и зависимость от технической среды, что требует особых процессуальных и криминалистических методов обращения с ними. Проанализированы основные виды электронных доказательств, источники цифровых следов, а также типовые проблемы допустимости, достоверности и целостности данных. Особое внимание уделено вопросам фиксации электронных доказательств, обеспечению цепочки их сохранности и роли специалистов и экспертов в процессе расследования. По результатам исследования сформулированы предложения по совершенствованию правоприменительной практики и повышению эффективности использования электронных доказательств в делах о киберпреступлениях.

Ключевые слова: электронные доказательства, киберпреступления, цифровые следы, доказывание, допустимость доказательств, информационные технологии, киберправо.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N34>

Введение. В условиях стремительного развития цифровых технологий и расширения сферы применения информационно-коммуникационных систем киберпреступления приобретают всё более сложный и многоуровневый характер.[1]

Современные противоправные деяния совершаются с использованием компьютерных сетей, мобильных устройств, облачных сервисов и цифровых платформ, что коренным образом трансформирует механизмы выявления, расследования и доказывания преступлений. В этих условиях особое значение приобретает институт электронных доказательств как ключевой элемент доказательственной базы по делам о киберпреступлениях.[1]

В отличие от традиционных доказательств, электронные данные обладают специфическими свойствами, такими как нематериальный характер, высокая изменчивость, зависимость от программно-технической среды и сложность идентификации источника происхождения. Эти особенности создают существенные трудности при их процессуальной фиксации, хранении и правовой оценке. Ошибки на первоначальном этапе работы с электронными доказательствами нередко приводят к утрате доказательственной информации либо признанию её недопустимой, что негативно отражается на результатах расследования и судебного разбирательства.[2]

Актуальность исследования обусловлена также тем, что действующие нормы уголовно-процессуального законодательства во многих случаях ориентированы на классические формы доказательств и не в полной мере учитывают специфику цифровых следов. Это порождает проблемы правовой квалификации, оценки достоверности электронных данных, а также определения границ допустимого участия специалистов и экспертов в процессе их получения и анализа. В правоприменительной практике нередко возникают вопросы, связанные с обеспечением целостности электронных доказательств, соблюдением цепочки их сохранности и допустимостью использования данных, полученных из трансграничных информационных ресурсов.[3]

Особую сложность представляет использование электронных доказательств в условиях глобального характера киберпреступлений, когда значительная часть цифровых следов хранится за пределами национальной юрисдикции либо находится под контролем частных иностранных сервисов. Это требует не только совершенствования процессуальных механизмов, но и развития международного сотрудничества в сфере кибербезопасности и цифровой криминалистики.[4]

В связи с изложенным исследование проблем сбора, фиксации и правовой оценки электронных доказательств в делах о киберпреступлениях является актуальной научной и практической задачей. Комплексный анализ указанных вопросов позволяет выработать предложения, направленные на повышение эффективности расследования киберпреступлений и укрепление доказательственной базы в условиях цифровизации правоохранительной деятельности.

Методология. В процессе проведения исследования использовался комплекс общенаучных и специальных методов познания, обеспечивающих всесторонний и системный анализ проблем сбора, фиксации и правовой оценки электронных доказательств в делах о киберпреступлениях. Методологическая основа работы сформирована с учётом междисциплинарного характера исследуемой проблематики, находящейся на стыке уголовного права, уголовного процесса, криминалистики и информационных технологий.

В качестве базового методологического подхода применён системный анализ, позволивший рассмотреть электронные доказательства не изолированно, а как элемент

сложного механизма доказывания, включающего правовые нормы, технические средства, процессуальные действия и человеческий фактор. Данный подход обеспечил выявление взаимосвязей между особенностями цифровой среды, процедурой получения доказательственной информации и требованиями её допустимости и достоверности.

Формально-юридический метод использовался для анализа норм уголовного и уголовно-процессуального законодательства, регулирующих вопросы доказывания, использования специальных знаний и обращения с электронными носителями информации. В рамках данного метода были выявлены пробелы и коллизии правового регулирования, а также особенности правовой квалификации действий, связанных с получением и использованием электронных доказательств при расследовании киберпреступлений.

Криминалистический метод позволил исследовать практические аспекты фиксации и сохранения электронных доказательств, включая способы выявления цифровых следов, документирования процессуальных действий и обеспечения целостности доказательственной информации. Особое внимание уделялось проблемам изменения и утраты цифровых данных, а также рискам искажения доказательств вследствие нарушения процедур их изъятия и хранения.

В целях выявления закономерностей правоприменительной практики применялся анализ следственной и судебной практики, включающий обобщение типовых ошибок, допускаемых при работе с электронными доказательствами, и оценку их влияния на допустимость и доказательственную силу полученных данных. Данный анализ позволил определить наиболее уязвимые этапы доказывания и сформулировать практико-ориентированные выводы.

Сравнительно-правовой метод использовался для сопоставления подходов к правовому регулированию электронных доказательств и цифровой криминалистики, применяемых в зарубежных правовых порядках и международной практике, с действующими механизмами национального законодательства. Это позволило определить перспективные направления заимствования и адаптации эффективных правовых и процессуальных решений.

В ходе исследования также применялись логический и аналитический методы, направленные на формирование обоснованных выводов, выявление причинно-следственных связей между техническими характеристиками электронных доказательств и возникающими правовыми проблемами их оценки. Использование индукции и дедукции позволило перейти от анализа частных практических ситуаций к формированию общих теоретических положений и рекомендаций.

Эмпирическую основу исследования составили материалы открытых источников, обобщённые данные следственной и судебной практики, аналитические отчёты правоохранительных органов, а также научные публикации отечественных и зарубежных авторов, посвящённые вопросам киберпреступности, цифровых доказательств и информационной безопасности. Использование эмпирических материалов обеспечило прикладную направленность исследования и его ориентированность на реальные условия правоприменения.

Применение указанных методов в совокупности позволило обеспечить комплексность исследования, объективность полученных выводов и выработку практических рекомендаций, направленных на повышение эффективности использования электронных доказательств в делах о киберпреступлениях.[5]

Результаты исследования. Проведённое исследование показало, что электронные доказательства в делах о киберпреступлениях формируют самостоятельный и специфический массив доказательственной информации, требующий особого правового и криминалистического подхода. Их значение в современной правоохранительной практике неуклонно возрастает, поскольку большинство киберпреступлений либо полностью совершается в цифровой среде, либо сопровождается образованием цифровых следов, имеющих ключевое доказательственное значение.[6]

1. Понятие и правовая природа электронных доказательств

В ходе исследования установлено, что электронные доказательства не могут рассматриваться исключительно как разновидность традиционных вещественных или письменных доказательств. Их правовая природа обусловлена нематериальным характером информации, зафиксированной на электронных носителях или в информационных системах, а также зависимостью доказательственного значения данных от способа их получения, фиксации и интерпретации.

Электронные доказательства представляют собой сведения о фактах, имеющих значение для уголовного дела, существующие в цифровой форме и полученные с использованием технических средств. При этом носитель информации (жёсткий диск, сервер, мобильное устройство, облачная платформа) сам по себе не является доказательством, а выступает лишь средством хранения и передачи доказательственной информации. Данное обстоятельство имеет принципиальное значение для правильного понимания сущности электронных доказательств и их процессуальной оценки.[7]

2. Основные виды электронных доказательств и источники цифровых следов

Анализ практики расследования киберпреступлений позволил выделить основные категории электронных доказательств, наиболее часто используемых в уголовном процессе:

- данные журналов событий (логи) информационных систем, серверов и сетевого оборудования;
- сведения, содержащиеся в мобильных устройствах и компьютерах (переписка, файлы, история действий пользователя);
- данные интернет-трафика, IP-адресации и сетевых соединений;
- информация из облачных сервисов, почтовых сервисов и социальных сетей;
- метаданные файлов, транзакций и цифровых коммуникаций;
- резервные копии, образы носителей и дампы памяти.

Установлено, что цифровые следы могут формироваться как в результате умышленных действий преступника, так и автоматически в процессе функционирования информационных систем. При этом значительная часть таких

следов носит кратковременный характер и может быть утрачена без надлежащего и своевременного реагирования со стороны правоохранительных органов.[8]

3. Проблемы сбора и фиксации электронных доказательств

Одним из ключевых результатов исследования является выявление типовых проблем, возникающих на этапе сбора и фиксации электронных доказательств. Установлено, что на практике наиболее распространёнными являются следующие недостатки:

- несоблюдение процессуального порядка изъятия и копирования цифровых данных;
- отсутствие надлежащей фиксации технических параметров и условий получения информации;
- вмешательство в содержимое электронных носителей до их процессуального закрепления;
- использование неподготовленных технических средств и программного обеспечения;
- недостаточное документирование действий специалистов и оперативных сотрудников.

Особо отмечено, что любые изменения цифровых данных, допущенные на стадии их получения, могут привести к утрате доказательственной силы информации либо признанию её недопустимой в судебном порядке. В этой связи первостепенное значение приобретает использование криминалистически корректных методов фиксации электронных доказательств, включая создание точных копий (образов) носителей и сохранение исходного состояния данных.

4. Обеспечение целостности и цепочки сохранности электронных доказательств

Исследование показало, что обеспечение целостности электронных доказательств и соблюдение цепочки их сохранности является одним из наиболее уязвимых элементов процесса доказывания. В отличие от традиционных вещественных доказательств, цифровые данные могут быть изменены без видимых следов вмешательства, что существенно усложняет контроль за их сохранностью.

Установлено, что нарушение цепочки хранения электронных доказательств, отсутствие документированного контроля доступа к носителям информации и несоблюдение процедур передачи данных между должностными лицами создают серьёзные риски для признания доказательств недостоверными. В правоприменительной практике именно данные обстоятельства нередко используются стороной защиты для оспаривания допустимости электронных доказательств.

5. Проблемы допустимости и правовой оценки электронных доказательств

В ходе исследования выявлено, что оценка электронных доказательств вызывает значительные затруднения как на стадии предварительного расследования, так и в судебном разбирательстве. Основными проблемами являются:

- установление подлинности цифровых данных и источника их происхождения;
- доказательство отсутствия вмешательства в информацию после её получения;
- определение процессуального статуса данных, полученных из открытых источников или от третьих лиц;

- использование сведений, полученных из трансграничных информационных ресурсов.

Особое внимание обращено на то, что при оценке электронных доказательств решающую роль играет не только содержание информации, но и соблюдение процедуры её получения. Даже объективно достоверные данные могут быть признаны недопустимыми при нарушении процессуальных требований, что подчёркивает приоритет процессуальной формы в уголовном судопроизводстве.

6. Роль специалистов и экспертов при работе с электронными доказательствами

Результаты исследования подтверждают, что эффективное использование электронных доказательств невозможно без привлечения специалистов и экспертов, обладающих специальными знаниями в области информационных технологий и цифровой криминалистики. Вместе с тем выявлено, что в практике расследования нередко наблюдается смешение функций специалиста и эксперта, а также недостаточная регламентация их участия в процессуальных действиях.

Отмечено, что несоблюдение процессуальных границ использования специальных знаний может повлечь за собой сомнения в допустимости полученных доказательств. В этой связи требуется более чёткое разграничение процессуальных ролей и повышение уровня подготовки должностных лиц, участвующих в работе с электронными доказательствами.[10]

7. Обобщённые выводы по результатам исследования

В целом результаты исследования свидетельствуют о том, что электронные доказательства являются центральным элементом доказывания по делам о киберпреступлениях, однако их использование сопровождается значительными правовыми и организационными трудностями. Наибольшие риски для эффективности расследования возникают на ранних стадиях работы с цифровыми данными, когда допускаются ошибки при их фиксации и обеспечении сохранности.

Выявленные проблемы подтверждают необходимость системного подхода к обращению с электронными доказательствами, основанного на сочетании правовых, технических и организационных мер. Только при соблюдении данного подхода возможно обеспечение допустимости, достоверности и доказательственной ценности электронных данных в уголовном процессе.

Обсуждение. Полученные в ходе исследования результаты позволяют по-новому оценить роль электронных доказательств в системе доказывания по делам о киберпреступлениях. В отличие от традиционных форм доказательственной информации, электронные данные не обладают устойчивыми материальными признаками и напрямую зависят от технической среды их формирования и хранения. Это обстоятельство принципиально меняет подходы к их процессуальному закреплению и правовой оценке, требуя адаптации классических институтов уголовного процесса к условиям цифровой реальности.

Сопоставление выявленных проблем с положениями действующего уголовно-процессуального законодательства показывает, что нормативное регулирование электронных доказательств носит фрагментарный характер. Во многих случаях законодатель исходит из презумпции универсальности традиционных процессуальных

форм, не учитывая специфические свойства цифровых данных. В результате правоприменительная практика вынуждена компенсировать нормативные пробелы за счёт расширительного толкования норм, что нередко приводит к неоднозначности судебных решений и различию подходов к оценке допустимости электронных доказательств.[11]

Особого внимания заслуживает проблема соотношения содержания электронного доказательства и способа его получения. Проведённый анализ подтверждает, что в делах о киберпреступлениях решающее значение имеет не столько информационная ценность цифровых данных, сколько соблюдение процедур их фиксации и сохранности. Даже при наличии объективно достоверной информации нарушение процессуальных требований на стадии её получения способно полностью нивелировать доказательственную значимость таких данных. Данное обстоятельство подчёркивает приоритет процессуальной формы в условиях цифрового доказывания.

Отдельной дискуссии требует вопрос использования электронных доказательств, полученных из трансграничных информационных систем и зарубежных цифровых сервисов. В условиях глобального характера киберпреступлений значительная часть цифровых следов находится за пределами национальной юрисдикции, что усложняет обеспечение их процессуальной допустимости и подлинности. Отсутствие единых международных стандартов обращения с электронными доказательствами приводит к тому, что результаты международного сотрудничества не всегда могут быть эффективно использованы в национальном уголовном процессе.[12]

Результаты исследования также подтверждают ключевую роль человеческого фактора в процессе работы с электронными доказательствами. Недостаточный уровень подготовки должностных лиц, формальный подход к процессуальному оформлению действий и непонимание технической специфики цифровых данных существенно повышают риск утраты доказательственной информации. В этой связи электронные доказательства следует рассматривать не только как технический, но и как организационно-процессуальный феномен, требующий комплексного управления рисками.

Анализ роли специалистов и экспертов показывает, что отсутствие чёткого разграничения их процессуальных функций негативно отражается на качестве доказывания. Неправомерное расширение полномочий специалистов либо формальный подход к назначению экспертиз может повлечь сомнения в объективности и достоверности полученных выводов. Это подтверждает необходимость более чёткого нормативного закрепления участия специальных знаний при работе с электронными доказательствами.

В целом обсуждение результатов исследования позволяет сделать вывод о том, что эффективное использование электронных доказательств невозможно в рамках изолированных мер. Повышение качества доказывания по делам о киберпреступлениях требует согласованного развития процессуального законодательства, внедрения криминалистически обоснованных методов работы с цифровыми данными и повышения профессиональной подготовки участников уголовного судопроизводства. Только комплексный подход способен обеспечить баланс между техническими

возможностями цифровой среды и требованиями законности и справедливости уголовного процесса.

Заключение. Проведённое исследование показало, что электронные доказательства играют ключевую роль в расследовании и судебном рассмотрении дел о киберпреступлениях, формируя основу доказательственной базы в условиях цифровизации общественных отношений. Специфика электронных данных, обусловленная их нематериальным характером, высокой изменчивостью и зависимостью от технической среды, существенно отличает их от традиционных форм доказательств и требует особого правового и процессуального подхода.

Установлено, что основные проблемы использования электронных доказательств связаны не столько с отсутствием доказательственной информации, сколько с нарушениями порядка её получения, фиксации и сохранности. Ошибки, допущенные на ранних этапах работы с цифровыми данными, нередко приводят к утрате их доказательственной силы либо признанию недопустимыми в судебном порядке, что негативно отражается на результатах уголовного преследования и подрывает эффективность правоприменительной деятельности.

Анализ правоприменительной практики показал, что действующее уголовно-процессуальное законодательство в недостаточной степени учитывает особенности электронных доказательств, что порождает пробелы и неоднозначность в вопросах их допустимости и правовой оценки. В условиях быстрого развития информационных технологий данные недостатки приобретают системный характер и требуют целенаправленного совершенствования процессуальных норм и методических подходов.

Особое значение в обеспечении эффективности использования электронных доказательств имеет соблюдение требований целостности и цепочки их сохранности, а также чёткое разграничение процессуальных ролей специалистов и экспертов. Результаты исследования подтверждают, что без надлежащей регламентации указанных элементов невозможно обеспечить достоверность и объективность цифровых доказательств в уголовном процессе.

Таким образом, электронные доказательства в делах о киберпреступлениях следует рассматривать как самостоятельный и сложный институт доказывания, требующий комплексного подхода, сочетающего правовые, организационные и технические меры. Повышение эффективности расследования киберпреступлений возможно лишь при условии адаптации уголовно-процессуальных механизмов к особенностям цифровой среды и формирования устойчивой практики обращения с электронными доказательствами в соответствии с требованиями законности и справедливости.[13]

Предложения. На основе проведённого исследования представляется целесообразным сформулировать комплекс практических предложений, направленных на совершенствование правового регулирования и правоприменительной практики использования электронных доказательств в делах о киберпреступлениях.

1. Предложения в сфере правового регулирования

В целях устранения пробелов и повышения правовой определённости в вопросах обращения с электронными доказательствами целесообразно:

- нормативно закрепить понятие электронных доказательств и их основные признаки в уголовно-процессуальном законодательстве с учётом их нематериальной природы и технической специфики;
- детализировать процессуальные требования к сбору, фиксации, хранению и передаче электронных доказательств, включая обязательное документирование технических условий их получения;
- установить единые критерии допустимости электронных доказательств, ориентированные на подтверждение их подлинности, целостности и происхождения;
- регламентировать процессуальный статус данных, полученных из информационно-телекоммуникационных сетей, облачных сервисов и иных цифровых источников, включая трансграничные ресурсы.

2. Предложения в сфере правоприменительной практики

Для повышения эффективности расследования и судебного рассмотрения дел о киберпреступлениях представляется необходимым:

- внедрить стандартизированные алгоритмы действий следственных и оперативных подразделений при выявлении и изъятии электронных доказательств;
- обеспечить обязательное соблюдение принципа непрерывности цепочки сохранности электронных доказательств с момента их обнаружения до представления в суд;
- усилить процессуальный контроль за действиями должностных лиц, связанными с копированием, анализом и хранением цифровых данных;
- развивать практику раннего привлечения специалистов в области информационных технологий для минимизации риска утраты или искажения доказательственной информации.

3. Предложения в области использования специальных знаний

С учётом выявленных проблем представляется целесообразным:

- чётко разграничить процессуальные функции специалиста и эксперта при работе с электронными доказательствами, исключив подмену экспертных выводов консультационными действиями;
- разработать методические рекомендации по участию специалистов в процессуальных действиях, связанных с фиксацией и анализом цифровых данных;
- расширить использование судебных компьютерно-технических экспертиз при оценке подлинности и целостности электронных доказательств;
- обеспечить повышение квалификации экспертов и специалистов с учётом современных угроз и технологий в сфере киберпреступности.

4. Организационные и технические предложения

В целях повышения надёжности обращения с электронными доказательствами целесообразно:

- внедрять сертифицированные программно-технические средства для криминалистического копирования и анализа цифровых носителей;

- обеспечить централизованное и защищённое хранение электронных доказательств с разграничением доступа и обязательной фиксацией всех операций;
- развивать специализированные подразделения цифровой криминалистики в структуре правоохранительных органов;
- внедрять элементы автоматизированного контроля целостности электронных доказательств на всех этапах уголовного судопроизводства.

5. Предложения в сфере международного сотрудничества

Учитывая трансграничный характер киберпреступлений, представляется необходимым:

- активизировать международное взаимодействие по вопросам получения и легализации электронных доказательств;
- участвовать в разработке и внедрении международных стандартов обращения с цифровыми доказательствами;
- совершенствовать механизмы оперативного обмена цифровой информацией между компетентными органами различных государств при соблюдении процессуальных гарантий.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Goodman M. *Future Crimes* — анализ новых угроз цифровой эпохи, трансформации преступности и вызовов, с которыми сталкиваются правоохранительные органы и правовые системы в условиях цифровизации.
2. Europol. *Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)* — официальный аналитический отчёт о тенденциях организованной киберпреступности, методах совершения преступлений и использовании цифровых технологий.
3. Interpol. *Financial Cybercrime and Electronic Evidence* — материалы международной практики по расследованию киберпреступлений и применению электронных доказательств в уголовном судопроизводстве.
4. Casey E. *Digital Evidence and Computer Crime* — фундаментальное исследование методов выявления, фиксации, анализа и правовой оценки электронных доказательств при расследовании компьютерных и киберпреступлений.
5. Войнов В. В. *Электронные доказательства в уголовном процессе* — научная работа, посвящённая правовой природе электронных доказательств, проблемам их допустимости и судебной оценки.
6. Palmer G. *A Road Map for Digital Forensic Research* — концептуальные основы цифровой криминалистики, направления её развития и стандартизация forensic-процессов.
7. NIST. *Cybersecurity and Digital Forensics Guidelines* — стандарты и практические рекомендации по обеспечению целостности цифровых данных и работе с электронными доказательствами.
8. Сафронов И. Н. *Проблемы допустимости электронных доказательств в уголовном судопроизводстве* — анализ процессуальных ошибок и правовых последствий признания электронных доказательств недопустимыми.
9. Баранов П. П. *Использование специальных знаний при расследовании киберпреступлений* — исследование роли специалистов и экспертов, а также процессуальных границ применения специальных знаний.

10. OECD. *Legal Aspects of Digital Evidence and Cross-Border Data Access* — правовые аспекты трансграничного получения цифровых данных и их использования в уголовном процессе.
11. Kshetri N. *Cybercrime and Cybersecurity in the Global South* — анализ трансграничного характера киберпреступлений, проблем юрисдикции и международного сотрудничества.
12. Журавлёв А. В. *Цифровая криминалистика: теория и практика* — комплексное исследование методов выявления, фиксации, хранения и анализа цифровых следов.
13. Anderson R. *Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems* — фундаментальный труд по проектированию защищённых информационных систем, анализу угроз и обеспечению целостности данных.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

REQUIREMENTS FOR CANDIDATES FOR ADMISSION TO THE PROSECUTOR'S OFFICE, PROSPECTS FOR IMPROVING ACTIVITIES IN RELATION TO RECRUITMENT AND WORKING WITH YOUNG SPECIALISTS

Alijanov Ilhomjon Erkinjon o'glu

Master's student at the Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article provides a scientific analysis of the role of the Prosecutor's Office in building a legal democratic state in the Republic of Uzbekistan, focusing on the legal foundations and prospects for improving recruitment procedures and work with young specialists. The study examines current legislation, departmental regulations, law enforcement practice, stages of competitive selection, requirements for candidates, and issues of openness and transparency. Based on international standards and foreign experience, proposals are made to strengthen legislative regulation of recruitment procedures and to reduce corruption risks within prosecutorial bodies.

Keywords: Prosecutor's Office, recruitment, candidate requirements, young specialists, transparency, openness, corruption prevention.

PROKURATURA ORGANLARIGA QABUL QILISHDA NOMZODLARGA QO'YILGAN TALABLAR, XIZMATGA QABUL QILISH VA YOSH MUTAXASSISLAR BILAN ISHLASHGA DOIR FAOLIYATNI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Alijanov Ilhomjon Erkinjon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
magistraturasi tinglovchisi

E-mail: ilhomjonalijanov2@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida huquqiy demokratik davlat barpo etish jarayonida prokuratura organlarining o'rni va ahamiyati, xususan, prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish hamda yosh mutaxassislar bilan ishlash faoliyatining huquqiy asoslari va takomillashtirish istiqbollari ilmiy tahlil qilingan. Amaldagi qonunchilik, idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar va huquqni qo'llash amaliyoti asosida xizmatga qabul qilish bosqichlari, nomzodlarga qo'yiladigan talablar, ochiqlik va shaffoflik masalalari yoritilgan. Xalqaro standartlar va xorijiy tajriba tahlili asosida prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish jarayonini qonun darajasida tartibga solish, ochiqlikni ta'minlash hamda korrupsiyaviy xavf-xatarlarni kamaytirishga doir takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: prokuratura organlari, xizmatga qabul qilish, nomzodga qo'yiladigan talablar, yosh mutaxassislar, ochiqlik, shaffoflik, korrupsiyaning oldini olish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N35>

Kirish. O'zbekiston Respublikasi huquqiy demokratik davlat barpo qilishni maqsad qilib qo'ygan ekan, huquqiy davlatning muhim belgilaridan biri qonunlarga rioya qilish hamda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash aniq tartiblari yo'lga qo'yilganligi hisoblanadi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov [17] ta'biri bilan aytganda: "Qonuniylik va huquq-tartibot

tantana qilmasa, shaxsning huquq va erkinliklari, qattiq intizom, ichki uyushqoqlik va mas'uliyat ustuvor bo'lmasa, qonunlar va an'analar hurmat qilinmasa, huquqiy davlatni tasavvur etib bo'lmaydi". Mana shunday ulug'vor vazifalarni bajarishda prokuratura organlari davlat hokimiyati tizimida muhim o'rinni egallaydi. O'zbekiston Respublikasi prokuraturasi Bosh prokurorga bo'ysunuvchi va davlat nomidan qonunlar ijrosi, jinoyatchilikka qarshi kurashish va huquqni muhofaza qilish organlarining mazkur boradagi faoliyatini muvofiqlashtirishni ta'minlovchi yagona markazlashtirilgan tizim hisoblanadi.

Metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

normativ-huquqiy tahlil – Konstitutsiya, "Prokuratura to'g'risida"gi Qonun, Prezident qarorlari va idoraviy hujjatlar tahlil qilindi;

tizimli yondashuv – xizmatga qabul qilish va kadrlar bilan ishlash jarayoni yaxlit tizim sifatida o'rganildi;

qiyosiy-huquqiy metod – xalqaro standartlar va xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlil qilindi;

mantiqiy-huquqiy tahlil – mavjud muammolar asosida normativ takliflar ishlab chiqildi.

Natijalar va muhokama. Tahlil natijalariga ko'ra, prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish tanlov asosida amalga oshiriladi va nomzodlar hujjatlarni dastlabki o'rganish, tibbiy ko'rik, maxsus tekshiruv, psixodiagnostika, test va suhbat bosqichlaridan o'tkaziladi. Nomzodlarning siyosiy neytralligi, sudlanmaganligi va kasbiy yaroqliligi asosiy talablar sifatida belgilanadi.

Shu bilan birga, xizmatga qabul qilish tartibining asosiy qismi idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinayotgani, ularning to'liq ochiq emasligi fuqarolar orasida shaffoflikka nisbatan salbiy fikrlarning shakllanishiga sabab bo'layotgani aniqlandi.

O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlarining asosiy vazifalari qonun ustuvorligini ta'minlash, qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini, jamiyat va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy tuzumini himoya qilish, huquqbuzarliklarning oldini olish va profilaktika qilishdan iborat hisoblanadi. [6] Mazkur vazifalar nazoratning barcha sohalarini butunlay hamda alohida yo'nalishlari bo'yicha prokurorlik faoliyatini o'z ichiga qamrab oladi. Prokuratura organlari oldida turgan vazifalarning huquqiy manbalari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, [5] O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi [6] qonuni va boshqa qonunchilik hujjatlarida o'z aksini topgan bo'lib, mazkur normalarda prokuratura organlariga nomzodlarni xizmatga qabul qilish tartiblari va nomzodlarga qo'yilgan talablar o'z aksini topgan.

Xususan, Bosh prokurorning "Prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish, yosh mutaxassislar bilan ishlash hamda xodimlarni attestatsiyadan o'tkazishni tashkil etishga doir faoliyatni takomillashtirish haqida"gi buyrug'iga asosan, tanlov nomzodlarni prokuratura organlari va muassasalariga xizmatga qabul qilish uchun qo'yilgan talablarga mos kelishini aniqlashga qaratilgan tadbirlar majmui hisoblanadi. Shuningdek, Buyruqda nomzod tushunchasiga ham ta'rif berilgan bo'lib, unga ko'ra nomzod prokuratura organlari va muassasalariga xizmatga qabul qilish uchun ariza bilan murojaat qilgan O'zbekiston Respublikasi fuqarosi hisoblanadi.

Bugungi kunda prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "Prokuratura organlari to'g'risida"gi qonun, O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining 2023-yil 31-maydagi “Mamlakatimizda qonun ustuvorligi va prokuratura organlarining aholi bilan yanada yaqin hamkorligini ta’minlashda xodimlarning ma’naviy intellektual salohiyatini yuksaltirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi PQ-170-sonli Qarori, Bosh prokurorning “Prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish, yosh mutaxassislar bilan ishlash hamda xodimlarni attestatsiyadan o’tkazishni tashkil etishga doir faoliyatni takomillashtirish haqida”gi buyrug’i hamda “O’zbekiston Respublikasi prokuraturasi organlari va muassasalarida xizmatni o’tash to’g’risida”gi Nizom talablari asosida amalga oshiriladi. Xususan, prokuratura organlariga xizmatga qabul qilishda nomzodlarning mazkur Nizomda belgilangan talablarga muvofiqligini o’rganish maqsadida tekshirish hamda maxsus komissiya tomonidan bilim saviyasi, zarur kasb malakasi va ishchanlik qobiliyatini aniqlashga qaratilgan majburiy suhbat o’tkaziladi, shuningdek prokuratura organlariga xizmatga qabul qilishda zimmalariga yuklanadigan xizmat vazifalarini bajarishga sog’lig’i imkon berishini aniqlash maqsadida nomzodlar majburiy tartibda tibbiy ko’rikdan o’tkaziladi.

Bundan tashqari, prokuratura organlariga xizmatga qabul qilinganda prokuratura organlari xodimlari o’z vakolatlari davrida siyosiy partiyalarga a’zolikni to’xtatib turadilar.

Sudlangan yoki nojo’ya xatti-harakatlarni sodir etganligi uchun huquqni muhofaza qiluvchi, sud yoki boshqa davlat organlaridan hamda boshqa tashkilotlardan bo’shatilgan shaxslar prokuratura organlariga xizmatga qabul qilinmaydi. Prokuratura organlarida o’zaro yaqin qarindoshlik yoki quda-andachilikda bo’lgan prokuratura organlari xodimlarining ya’ni ota-onalar, aka-ukalar, opa-singillar, o’g’il va qizlar, er-xotinlar, shuningdek, er-xotinlarning ota-onalari, aka-ukalari, opa-singillari va bolalari basharti ulardan biri ikkinchisiga bevosita bo’ysunib yoki uning nazorati ostida xizmat qiladigan bo’lsa, birgalikda xizmat qilishlari taqiqlanadi. Shu bilan birga, prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish O’zbekiston Respublikasi Bosh prokurori, Qoraqalpog’iston Respublikasi prokurori, viloyatlar, Toshkent shahar prokurorlari va ularga tenglashtirilgan prokurorlarning vakolatlari doirasida chiqargan buyruqlari bilan rasmiylashtiriladi. Yakunda esa xizmatga qabul qilish to’g’risidagi buyruq xodimga ma’lum qilinib, tilxat olinadi.

Mamlakatda amalga oshirilayotgan o’zgarishlar, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yangi ustuvor yo’nalishlari hamda qonun ustuvorligini ta’minlash va qonuniylilikni mustahkamlash vazifalari prokuratura organlari kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish tizimini yanada takomillashtirish zaruriyatini taqozo etmoqda.

Xususan, 2022-2026-yillarga mo’ljallangan yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasida 17-maqсад sifatida belgilangan huquqni muhofaza qiluvchi organlarning yangi qiyofasini shakllantirish va ularning faoliyatini xalq manfaatlari, inson qadr-qimmat, huquq va erkinliklarini samarali himoya qilishga yo’naltirish konsepsiyasining asosida ham prokuratura organlari, ayniqsa, prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish va yosh mutaxassislar bilan ishlashga doir faoliyatni takomillashtirish masalalari dolzarb vazifa sifatida qo’yilib, qonuniylilikni qat’iy ta’minlovchi, ochiq va adolatli prokuratura faoliyatining mustahkam huquqiy asoslarini yaratish hamda “Qonun — ustuvor, jazo – muqarrar” tamoyilini bosh mezonga aylantirish prinsipi ilgari surilgan.

Prokuratura organlari faoliyati hozirgi kunda mamlakatimizda qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarning aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan nazoratni ta’minlashda ifodalanib, alohida vakolatlarga ega bo’lgan maxsus davlat organi hisoblanadi. Quyi turuvchi

prokurorlar yuqori turuvchi prokurorlarga va Bosh prokurorga bo'ysunadi, yuqori turuvchi prokuror quyi turuvchi prokurorga ko'rsatmalar berishga, u tomonidan qabul qilingan protsessual qarorni o'zgartirish va bekor qilishga haqli, shu jumladan, bo'ysunuvidagi barcha prokurorlarning ishlari uchun to'liq javobgar hisoblanadi.

O'tgan davr mobaynida huquqni qo'llash holatini kompleks tahlil qilish, qonunbuzilishlar sodir etilishining sabab va shart-sharoitlarini o'z vaqtida bartaraf etish choralarini ko'rish, fuqarolarning huquq va erkinliklari himoyasini ta'minlash, tadbirkorlik subyektlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash yuzasidan prokuratura organlari xodimlarini zarur bilim va ko'nikmalarga o'rgatish borasida muayyan ta'lim va ilmiy salohiyat shakllantirildi.

Shu bilan birga, prokuratura organlari faoliyatining mutlaqo yangi yo'nalishlari belgilanganligi, ularning amalga oshirilayotgan islohot va o'zgarishlardagi o'rni kuchaytirilganligi yuklatilgan vazifalarni samarali bajara oladigan munosib kadrlar tarkibini shakllantirishni talab etmoqda. Jumladan, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarga muvofiq, shuningdek, prokuratura organlari kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishning zamonaviy tizimini yaratish maqsadida prokuratura organlarida faoliyat olib borayotgan yosh mutaxassislar bilim va ko'nikmalarni, shu jumladan, tizimli tahlil va tanqidiy fikrlashni, shaxsiy va ishchanlik sifatlarini rivojlantirish va takomillashtirishni, qonunlarga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga so'zsiz rioya etilishi yuzasidan adolat va mas'uliyat kabi yuksak tuyg'ularini shakllantirish va mustahkamlashni ta'minlovchi yagona mexanizmni tashkil etish ishlari olib borilmoqda.

Prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish va yosh mutaxassislar bilan ishlashga doir faoliyatni takomillashtirish istiqbollarining birinchi qadami sifatida prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish va yosh mutaxassislar bilan ishlashga doir faoliyatining yagona huquqiy asosini shakllantirish masalasini ilgari surish lozim. Jumladan, "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunda prokuratura organlaridagi barcha munosabatlar tartibga solinmagan bo'lib, prokuratura organlarida kadrlarni tanlash, tayinlash, xizmatni o'tash tartibi kabi holatlar belgilanmagan bo'lib, bu masalalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 12-sentyabrdagi PQ-2036-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi prokuraturasi organlari va muassasalarida xizmatni o'tash to'g'risida"gi nizom bilan tartibga solinadi. Biroq, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2036-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi prokuraturasi organlari va muassasalarida xizmatni o'tash to'g'risida"gi Nizom barcha uchun ochiq bo'lgan normativ-huquqiy hujjat hisoblanmaydi.

Buning natijasida, fuqarolar nazdida prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish, nomzodlarni tanlash va tayinlash jarayonlari ochiq va shaffof emas, prokuratura organlariga faqatgina "tanish-bilishchilik", "qarindosh-urug'chilik va boshqa korrupsiyaviy ko'rinishlar asosidagina ishga kirish mumkin degan noto'g'ri va prokuratura obro'sini tushirishga xizmat qiluvchi fikr shakllanib qolmoqda.

Bizning fikrimizcha, prokuraturaga nisbatan vujudga kelayotgan bu kabi salbiy qarashlarni oldini olish, ehtimoliy korrupsiyaviy holatlarni bartaraf etish maqsadida prokuratura organlariga birinchi marotaba xizmatga qabul qilish bosqichida o'tkaziladigan test va suhbat jarayonlari video-translyatsiya orqali O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasining ijtimoiy tarmoqlardagi saytlarda yoritilib borilishi lozim. Chunki, bu

jarayonni ommaga ochiqqlash orqaligina prokuratura organlariga va uning xodimlariga nisbatan bo'layotgan salbiy qarashlarni o'zgartirish hamda ushbu yo'nalishda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan korrupsiyaviy omillarni bartaraf qilish va prokuratura organlarida ochiqlik va sog'lom raqobatni yanada rivojlantirish mumkin. Mazkur vaziyat O'zbekiston Respublikasi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunida o'z aksini topishi va so'nggi natijalar O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasining ijtimoiy sahifalarida e'lon qilinishi maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat organlari va tashkilotlari faoliyatining ochiqlik darajasini oshirish va baholash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida ham korrupsiyani oldini olishda ochiqlik tamoyilidan foydalanish samaradorlikni oshirishga xizmat qilishi belgilangan. Shu sababli ijtimoiy ahamiyatga molik ma'lumotlarni qonunchilikda belgilangan axborot resurslarida e'lon qilish va jamoatchilik oldida hisobdorlik tizimining yo'lga qo'yilish vazifasi ishlab chiqildi.

Xalqaro standartlar va ushbu farmon asosida prokuratura organlari faoliyatida muntazam e'lon qilib borilishi zarur bo'lgan axborotlarning ro'yxatini "Prokuratura to'g'risida"gi qonunga qo'shimcha va o'zgartirish kiritish orqali shakllantirish va ularning faol e'lon qilib borilayotganligini nazorat qilish zarur.

Qo'shimcha qilib aytishimiz mumkinki, prokuratura organlaridagi yopiqlikni ko'plab idoraviy normativ-huquqiy hujjatlarning maxfiyligida ham ko'rishimiz mumkin.

Xususan, idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar xizmat davomida foydalanishga mo'ljallangan bo'lib, faqatgina prokuratura organlari xodimlari o'z faoliyatlarini amalga oshirish davomida ulardan foydalanadilar.

Biroq, o'rganish ko'rsatdiki, maxfiyligi ta'minlanishi lozim bo'lmagan normativ-huquqiy hujjatlar ham keng xalq ommasi uchun ochiq emas. Biz bu ilgari surayotgan taklifimiz orqali prokuraturaga taalluqli barcha idoraviy hujjatlar ochiq bo'lishi kerak demoqchi emasmiz, balki maxfiylikni talab qilmaydigan, barcha uchun ochiq bo'lishi lozim bo'lgan hujjatlar to'g'risida fikr yuritmoqdamiz. So'rovnoma qatnashgan respondentlarning 77,5 foizi ushbu fikrni tasdiqlab, ayrim normativ-huquqiy hujjatlarning ochiqligi ta'minlashi lozimligini aytib o'tganlar.

Jumladan, ulardan biri O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining 2018-yil 19-dekabrdagi 208-son buyrug'i bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlari xodimlarining Kasb odobnomasidir. Mazkur Kasb odobnomasida prokuratura organlari xodimlarining xizmat davomida va xizmatdan tashqari vaqtda rioya qilishlari lozim bo'lgan qoidalar mustahkamlab qo'yilgan bo'lib, uni buzgan xodimlar javobgarlikka tortilishi belgilangan.

Birinchidan, Kasb odobnomasining barcha uchun ochiq bo'lishi prokuratura organlari xodimlarining ogohligini, ularning mas'uliyatini oshirib, jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi. Ya'ni, Kasb odobnomasi bilan tanishib chiqqan har bir fuqaro, prokuratura organi xodimi uchun aslida qanday xatti-harakatlar mumkin va nimalar ta'qiqlanganligi to'g'risida ma'lumotga ega bo'ladilar va ulardan ana shu qoidalarga amal qilgan holda faoliyat yuritishlarini talab qiladilar. Shu kabi normativ-huquqiy hujjat bilan tanishib chiqqan har bir fuqaro bu kabi davlat organlarining asosiy vazifasi xalqqa xizmat qilish va ularning buzilgan huquqlarini tiklashda yordam berish ekanligini bilib oladilar.

Ikkinchidan, prokuratura organlarida ochiqlikning ta'minlanishi xodimlarning o'zboshimchalik bilan harakat qilishlarini cheklab, xodimlar tomonidan har qanday

jarayondagi xatti-harakatlarni amalga oshirishda tartib, adolat va qonuniylikning ustun bo'lishini kafolatlaydi.

O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlari faoliyatidagi muammolarni normativ-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish va ularning ijrosini doimiy ravishda ta'minlash orqali hal qilish hamda uning faoliyatini jamiyatimiz ehtiyojlariga moslab takomillashtirish va ochiqlikni yetarli darajada ta'minlash orqali prokuratura organlariga xizmatga qabul qilish jarayonlaridagi korrupsion xatti-harakatlarni oldini olish mumkin bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, hozirda barcha mamlakatlarda prokuratura organlari faoliyatini takomillashtirish jarayonlari faol kechmoqda. Mamlakatimiz prokuraturasi faoliyatini takomillashtirishda, birinchidan, prokuratura boshqaruvida kollegial organi tashkil etish va uning mustaqilligini ta'minlash prokuratura organlariga Hukumatning ta'sirini kamaytirishga yordam beradi. Ikkinchidan, prokuratura organlaridagi lavozimlarga xodimlarni qabul qilish jarayonini ochiqlash, prokuror, tergovchi lavozimiga o'z nomzodini ilgari surgan xodimlarga qo'yilgan talablar ro'yxatini "Prokuratura to'g'risida"gi qonunda aniq belgilash, uchinchidan, prokuratura organlari xodimlarining oylik maoshlarini oshirish hamda xizmat qilayotgan hududlaridagi sharoit, narxlarni o'sish darajasi kabi omillarni hisobga olgan holda belgilash maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sh.M. Mirziyoyev - Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi, T.: "O'zbekiston", 2016-y., 4-bet.
2. Sh.M. Mirziyoyev - Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. – Toshkent: "O'zbekiston", NMIU, 2019., 47-bet.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning Prezident lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2022-yilgi Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
6. O'zbekiston Respublikasi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonuni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sud-tergov faoliyatida shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6041-sonli Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jinoyatlarni tergov qilish sohasida malakali kadrlarni tayyorlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish to'g'risida"gi PF-257-sonli Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
9. "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 12-sentyabrdagi PF-2036-sonli Qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi prokuraturasi organlari va muassasalarida xizmatni o'tash to'g'risida"gi Nizom // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 8-maydagi PF-5438-sonli "Prokuratura organlari kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
12. 2017 – 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi.
13. The law of Spain "On Organic Statute of the Public Prosecution Office".

14. Qirg'iziston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonuni, 24.08.2020-yil.
15. Закон Азербайджанской Республики "О прокуратуре".
16. M.Rustamboyev, Yu. Nikofova. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar (darslik). T., 2005.
17. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. T.13. –Toshkent: "O'zbekiston", 2005.
18. Маликова Гульчехра Рихсходжаевна ГЕНЕЗИС ПРОКУРАТУРЫ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН: "ВОСТОК -ДЕЛО ТОНКОЕ" // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2020. No4 ст.85
19. O.M.Madaliyev. Prokuror nazorati. Darslik. Umumiy qism. –T.:TDYI nashriyoti, 2009. 76 b.
20. Muhammed Ali "Eradicating corruption - in Singapore experience" Presentation Paper for The Seminar on International Experiences on Good Governance and Fighting Corruption; February 17, 2000.
21. Коленко Е. Институциональные механизмы коррупции в Республике Узбекистан // Материалы международно-практического семинара по теме. "Проблемы коррупции с коррупцией: национальный и международный опыт". - Ташкент: Чашма Принт, стр. 110-118.
22. Z.Ibragimov. "Prokuratura organlari huquqiy maqomining takomillashuvi". Monografiya. –T., 2008.
23. Гранат Н.Л. Следственные ошибки: понятие, виды, причины // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. 1983.
24. Maxbubov M. O'zbekistonda prokuratura organlarini tashkil etilishi va rivojlanishi. Yur. fanlar doktorligi uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati; Toshkent. 1993 y.
25. Gordon, Sanford C. 2009. "Assessing Partisan Bias in Federal Public Corruption Prosecutions." American Political Science Review 103 (4): 534-b.
26. <https://lex.uz/>.
27. <https://prokuratura.uz/>.
28. <https://www.norma.uz/>.
29. <https://www.transparency.org/en/>.
30. <https://www.iap-a.s.sociation.org/>
31. <https://www.salaryexpert.com/salary/job/prosecutor/china#>
32. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/>
33. <https://worldjusticeproject.org/>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

LEGAL ESSENCE OF CRIMES AGAINST CONSTITUTIONAL RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS

Sarsenbaeva Aynura Tenelbay qizi

3rd year student of the Faculty of Law
Karakalpak State University named after Berdakh

Tanirbergenov Sultanbek Bazarbaevich

Karakalpak State University named after Berdakh
PhD in Law, Acting Associate Professor

Abstract. This article reflects the concept of human rights and freedoms, their enshrinement in international legal documents, crimes against human rights, and the measures of responsibility applied to them. The recognition of human rights as the highest value and the role of the legislation of the Republic of Uzbekistan in ensuring human rights, including the responsibility of state bodies, will be studied. The legal acts of other states on the protection of human rights will also be considered.

Keywords: human rights, declaration, constitutional right, restriction of rights, personal secret, democratic state, equality.

FUQAROLARNING KONSTITUTSIYAVIY HUQUQ VA ERKINLIKLARIGA QARSHI JINOYATLAR HUQUQIY MOHIYATI

Sarsenbaeva Aynura Tenelbay qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Yuridika fakulteti 3-bosqich talabasi
E-mail: aynurasarsenbaeva.101@gmail.com

Tanirbergenov Sultanbek Bazarbaevich

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
yuridika fanlari falsafa doktori
E-mail: t.sultanbay@karsu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada inson huquqlari va erkinliklari tushunchasi, ularning xalqaro huquqiy hujjatlarda mustahkamlanganligi va inson huquqlarini buzish bo'yicha jinoyatlar, ularga qo'llaniladigan javobgarlik choralari aks ettiriladi. Inson huquqlarining oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligining inson huquqlarini ta'minlashdagi o'rni va shu qatorda davlat organlarining mas'uliyati o'rganiladi. Shuningdek inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha xorijiy davlatlar huquqiy hujjatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, deklaratsiya, konstitutsiyaviy huquq, huquqlarni cheklash, shaxsiy sir, demokratik davlat, teng huquqlilik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N36>

Hozirgi vaqtda inson huquqlari, sha'ni va qadr-qimmati oliy qadriyat sifatida qaralib, uni himoya qilish har bir davlatning asosiy vazifasi sifatida tan olinadi. Inson huquqlarining himoya

qilinishi bu davlatning mustahkamligi va siyosiy rivojlanish mezoni sifatida e'tirof etiladi. Inson huquqlariga qarshi jinoyatlarning xavfli ekanligini isbotlovchi yana bir sabablardan biri – bu jinoyatlar faqat bitta insonga emas, balki butun jamiyat hayotiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham inson huquqlari, sha'ni va qadr-qimmatining himoya qilinishi mustahkamlangan bo'lib, bu yurtimizning inson huquqlari asosida boshqariladigan demokratik davlatlardan biri ekanligini isbotlaydi.

Hozirda inson huquqlarini himoya qilish bo'yicha faqat davlatlarga emas, balki Birlashgan Millatlar Tashkiloti, YUNICEF, YUNESKO kabi xalqaro tashkilotlar faol ishtirok etib kelmoqda va inson huquqlarini himoya qilish, uni yanada yuksaltirish bo'yicha xalqaro deklaratsiyalar qabul qilinmoqda. Masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 217 A (III) ko'rsatmasi orqali 1948-yili 10-dekabrda qabul qilingan "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi" barcha mamlakatlar uchun inson huquqlarini himoya qilish borasida asos bo'lib xizmat qiladi. Bu deklaratsiyada har bir inson millati, tili, tanasining rangi, jinsi, dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi yoki boshqa holatidan qat'i nazar barcha huquq va erkinlikka ega bo'lishi zarurligi va asosiy huquqlari bo'lgan shaxsiy daxlsizlik va turar joyga ega bo'lish, erkin harakatlanish kabi huquqlari belgilangan[1]. Qo'shimcha tariqasida BMTning inson huquqlari bo'yicha maxsus ma'ruzachilari – boshqa davlatlardagi inson huquqlari bo'yicha vaziyatlarni o'rganish va shu haqida ma'ruzalar yuritadigan ekspertlari borligini ham aytsak arziydi.

O'zbekiston Respublikasi "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi" ni ratifikatsiya qilgan va Konstitutsiyamizni yaratishda ushbu deklaratsiya qoidalarini inobatga olgan. Masalan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining II bo'limi shaxsning shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik huquqlarini o'z ichiga olgan. Buni biz alohida ta'kidlab o'tishimizning asosiy sababi davlatimizda Konstitutsiya asosiy qomusimiz sanalib, boshqa hujjatlarga asos qilib qo'llanishidir. Ya'ni bundan kelib chiqadiki, yurtimizdagi olib borilayotgan barcha islohotlar va qonunlar inson huquqlarini himoya qilish va ularni mustahkamlash maqsadida olib boriladi[2].

Inson huquq va erkinliklarining xalqaro deklaratsiya va milliy qonunchiligimizda mustahkamlanib qo'yilishiga qaramay, ularning buzilishi bilan bog'liq holatlar, afsuski, jamiyatimizda haligacha uchramoqda. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining VII bobi "Fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi jinoyatlar" deb nomlangan bo'lib, u fuqarolarning huquqlarini buzish, uning huquqiy oqibatlari va ularga qo'llaniladigan javobgarlikni o'z ichiga oladi. Bu haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati Sherzod To'xtashev Konstitutsiyamizda inson manfaati har narsadan ustun qo'yilishi hamda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish davlatning konstitutsiyaviy majburiyati sifatida belgilanganligini aytib o'tgan edi. Jinoyat Kodeksi 141-moddasiga binoan, fuqarolarning teng huquqligini buzish, ya'ni fuqarolarning millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi yoki mavqeyiga va shuningdek e'tiqodiga qarab fuqarolarning huquqlarini bevosita yoki bilvosita buzish yoki cheklash yoxud ularga bevosita yoki bilvosita afzalliklar berish jinoyat sifatida qaralishi aytilgan. Shuningdek bu jinoyatni sodir etish bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yuz soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanishi nazarda tutiladi. Bu jinoiy harakat uchun ma'muriy javobgarlikning yo'qligi va sodir etilishi bilan jinoyat hisoblanishi – uning og'ir jinoyat ekanligidan dalolat beradi. Bu jinoyatning subyekti sifatida har qanday 16 yoshli aqli raso

jismoniy shaxs bo'lishi mumkin. Ba'zi hollarda bu jinoyat mansabdor shaxslar tarafidan ham sodir etilishi mumkin. Masalan ishga olish jarayonida ijtimoiy kelib chiqishiga qarab afzalliklar berilishi yoki cheklash kabi harakatlar uchraydi. Bunday hollarda jazo tayinlash mansab vakilligini suiste'mol qilish jinoyati bilan birgalikda kvallifikatsiya qilinadi.

Agar ushbu jinoyat zo'rlik ishlatish, ya'ni kaltaklash, badanga yengil yoki og'ir shikast yetkazish orqali sodir etilsa — uch yuz soatdan uch yuz oltmish soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish yoxud bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan jazolanadi[3].

Endi yuqoridagi moddada fuqarolarning huquqlarini bevosita yoki bilvosita buzish yoki cheklash, bevosita yoki bilvosita afzalliklar berish atamallari ma'nosiga chuqurroq nazar tashlasak:

Bu jinoyat tarixiy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, biologik yoki tabiiy belgilariga qarab unga qonuniy huquq yoki manfaatlarini bajarish imkoniyatini taqdim etmaslik yoki ularni amalga oshirishga to'sqinlik qilish tarzida to'g'ri qasd shaklida sodir etilishida ko'rinadi[4, 165].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasiga muvofiq, har kim o'z shaxsiy va oilaviy siriga ega bo'lish huquqiga ega hisoblanadi. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi Qonunining 13-moddasiga binoan jismoniy shaxslarga taalluqli shaxsiy ma'lumotlar maxfiy axborot toifasiga kirishi va jismoniy shaxsning rozilgisiz uning shaxsiy hayotiga taalluqli axborotni, shaxsiy hayotiga taalluqli sirini, yozishmalar, telefondagi so'zlashuvlar, pochta, telegraf va boshqa muloqot sirlarini buzuvchi axborotni to'plashga, saqlashga, qayta ishlashga, tarqatishga va undan foydalanishga yo'l qo'yilmasligi ta'kidlangan[5].

Agar kimdir ushbu ma'lumotlarni shaxsning rozilgisiz qonunga xilof ravishda yig'sa yoki tarqatish bilan shug'ullansa, Jinoyat Kodeksi 141(1)-moddasiga muvofiq bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yuz soatgacha majburiy jamoat ishlari bilan jazolanashi nazarda tutilgan. Shaxsning shaxsiy yoki oilaviy ma'lumotlarni yig'ish – bu muayyan shaxsni kuzatish, suratga olish yoki surishtirish orqali va o'sha ma'lumotlarga ega shaxs tarafidan egasining rozilgisiz ommaviy axborot vositalarida chop etish yoxud internet orqali oshkor qilish yo'li bilan sodir etiladi.

Bu jinoyatning o'ziga xos belgisi sifatida ma'muriy preyuditsiyasi nazarda tutiladi. Misol uchun bu harakat birinchi marta sodir etilsa, O'zbekiston Respublikasi "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi kodeksi 46-moddasiga muvofiq tartibga solinadi. Unga ko'ra:

Tibbiy yoki tijorat sirlarni, yozishma xabarlar va xabarlar, bank operatsiyalar, notarial harakatlar va jamiyat sirlari, shuningdek fuqaroga, uning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga moddiy va ma'naviy zarar yetkazishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni oshkor qilish — fuqarolarga bazaviy hisoblash miqdorining ikkidandan bir qismidan ikki baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa — ikki baravaridan besh baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'lishi aytilgan[6]. Agar ushbu holat bir yil ichida yana takrorlansa, jinoiy harakat sifatida tan olinadi va jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Agar 141 (1)-modda 1-bo'limida ko'rsatilgan harakatlar:

- a)og'ir oqibatlarga olib kelsa;
- b)g'arazli niyatlarda sodir etilgan bo'lsa;
- c)xavfli retsivist tomonidan sodir etilgan bo'lsa;

bazaviy hisoblash miqdorining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki uch yuz soatdan uch yuz oltmish soatgacha majburiy jamoat ishlari yoki bir yildan uch yilgacha ozodlikni cheklash yoxud uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Huquqshunos olim M.X.Rustamboyev shuni aytadiki: “Og‘ir oqibatlar ostida jabrlanuvchiga jiddiy ma’naviy zarar yetkazilishi, oilaning ajralishi, uning sog‘lig‘ining buzilishini tushunish lozim. Oqibatda har bir holatda sud tomonidan baholanishi lozim”.

Hozirgi vaqtda inson huquqlarining buzilishini kamaytirish va ularning oldini olish bo‘yicha yurtimizda islohatlar amalga oshirilmoqda. Xususan 2020-yili 22-avgustda “Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining Milliy strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni qabul qilindi. Mazkur farmonda inson huquqlari xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka joriy etish va inson huquqlarini himoya qilish maqsadida xalqaro hamkorlik aloqalarini faollashtirish kabi dolzarb muammolarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek ushu hujjatda inson huquqlarini himoya qilishda xizmat qilgan shaxslar uchun “Inson huquqlari himoyasi uchun” ko‘krak nishonini ta‘sis etish, inson huquqlari bo‘yicha Samarqand forumini o‘tkazish kabi maqsadlar ham belgilab o‘tilgan edi. Shuni ham aytib o‘tish joizki, bu Farmonda inson huquqlari sohasidagi taraqqiyotlar, ya’ni sudlarda ishlarni ko‘rib chiqishda adolatni, ochiqlik va shaffoflikni ta‘minlash uchun “Elektron odil sudlov” tizimi joriy etilganligi, fuqarolarga bepul huquqiy maslahatlar xizmatini ko‘rsatuvchi “Madad” nodavlat notijorat tashkilotini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qilinganligi va Qoraqalpog‘iston Respublikasining Jasliq qo‘rg‘onida joylashgan ixtisoslashtirilgan jazoni ijro etish koloniyasining yopilishi haqida ham aytib o‘tilgan[7].

O‘zbekiston Respublikasida inson huquqlarini himoya qilish mexanizmlari sifatida O‘zbekiston Respublikasi prokuratura organlari, ichki ishlar organlari, adliya organlari, advokatura, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonalari faoliyat olib bormoqda. Asosan bu mexanizmlar ichida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonalari samaraligi haqida alohida aytib o‘tish lozim, sababi bu mexanizm davlat organlari va aholi o‘rtasida ochiqdan-ochiq muloqotni yo‘lga qo‘yish orqali inson huquqlarining buzilishini ma‘lum darajada kamaytirdi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Inson huquqlari va erkinliklari barcha davlat normativ huquqiy hujjatlarida mustahkamlanib qo‘yilishiga qaramay, ularning tartibga solinishi, himoya qilinish usuli va qaysi davlat organlari tomonidan himoya qilinishi har bir davlatda turlicha aks etadi. Xususan Germaniya Federativ Respublikasida ham inson huquqlari va erkinliklari oliy qadriyat sifatida belgilangan bo‘lib, shaxsning qadr-qimmati, tenglik va erkinlikka qarshi qaratilgan har qanday harakat jinoyat sifatida qaraladi. Bu jinoiy harakatlar Germaniya Federativ Respublikasi Jinoyat Kodeksi (Strafgesetzbuch) bilan tartibga solinadi va jazo tayinlanadi. Jazo tayinlashda real zarar, ijtimoiy xavflilik darajasining hisobga olinishi Germaniya Federativ Respublikasi va O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligining o‘xshash taraflaridir. Germaniyada mansabdor shaxslar tomonidan sodir etilgan inson huquqlarini buzish harakati uchun javobgarlik choralari kuchaytirilganligini ham aytib o‘tish lozim[8].

Xulosa qilib aytganda, inson huquqlarini himoya qilish xalqaro huquqdagi ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Inson huquqlarining himoya qilinishi faqat xalqaro hujjatlar yoki normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlanib qolmasdan, shu turdagi jinoyatlar bo‘yicha profilaktik ishlar ham olib borilishi lozim. Bundan tashqari jinoyat kodeksidagi sanksiyalar

miqdorlarini oshirish va fuqarolarda huquqiy ong va madaniyatni rivojlantirish ushbu jinoyatlarning kamayishiga ma'lum darajada hissa qo'shishi mumkin. Bunda huquqiy ongni va madaniyatni oshirish haqida aytishimning sabablaridan biri, agar inson o'z huquqlarini va ularni qanday usullar orqali himoya qilish, ya'ni huquqlari buzilgan sharoitda qayerga murojaat qilishni bilsa, bu jinoyatlarning oldini olishga katta qadam demakdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. BMT Bosh Assambleyasining 217 A (III) rezolyutsiyasi bilan 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 30.042023 <https://lex.uz/docs/-6445145>
3. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksi 22.09.1994 <https://lex.uz/mact/-111453>
4. Rustamboev.M.X O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksiga sharx. Maxsus qism. - Toshkent: "Adolat" 2016 -960b
5. " Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni 2002-yil 12-dekabr,439-II-son <https://lex.uz/acts/-52268>
6. O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi" 22.09.1994 <https://lex.uz/acts/-97664>
7. "Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining Milliy strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni 22.06.2020 yildagi PF-6012-son <https://lex.uz/uz/docs/-4872355>
8. German Criminal Code https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

COMPONENTS OF THE RIGHT TO USE THE INTERNET

Kudratillayev Jakhongir Zokirjon ogli,
senior Lecturer of Tashkent state university of law
E-mail: j.kudratillayev@tsul.uz
jakhongir.kudratillayev.10@gmail.com

Abstract. This article analyzes the components of the right to use the internet, the challenges in ensuring this right, and possible solutions. The development of internet rights at the international level and global efforts to reduce digital inequality are also discussed.

Additionally, the study examines the fundamental components of internet access rights, including free access to the internet, the right to receive and disseminate information, personal data protection, and digital inclusion. The legal foundations of internet access rights within international and national legislation are explored, along with an analysis of existing regulatory documents. The recognition of internet access as a fundamental right worldwide and measures to reduce digital inequality are also addressed.

Keywords: right to internet access, components of internet access rights, technical factors, non-technical factors, objective factors, subjective factors, internet access, personal data protection.

INTERNETDAN FOYDALANISH HUQUQINING TARKIBIY QISMI

Qudratillayev Jaxongir Zokirjon o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada internetdan foydalanish huquqining tarkibiy qismlari, ushbu huquqni ta'minlashdagi muammolar va ularni hal qilish yo'llari tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro hamjamiyat tomonidan internet huquqining rivojlanishi va raqamli tengsizlikni kamaytirish bo'yicha olib borilayotgan sa'y-harakatlar yoritiladi.

Shuningdek, internetdan foydalanish huquqining asosiy tarkibiy qismlari tahlil qilinadi. Internetga erkin kirish, axborot olish va tarqatish, shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi hamda raqamli inklyuziya ushbu huquqning muhim jihatlari sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, xalqaro va milliy qonunchilik doirasida Internet foydalanish huquqining asoslari o'rganilib, mavjud normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilinadi. Internetdan foydalanish huquqining jahon miqyosida e'tirof etilishi va raqamli tengsizlikni kamaytirish yo'nalishlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: internetdan foydalanish huquqi, internetdan foydalanish huquqining tarkibiy qismi, texnik omil, notexnik omil, obyektiv omil, subyektiv omil, Internetga kirish, shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N37>

Zamonaviy dunyoda internet nafaqat axborot olish vositasi, balki inson huquqlari va erkinliklarining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Internetdan foydalanish huquqi – bu har bir insonning axborotga erkin kirish, uni olish va tarqatish imkoniyatini ta'minlaydigan asosiy huquqlardan biridir. Ushbu huquq demokratiya, iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy farovonlikning ajralmas qismi hisoblanadi.

Ammo internetdan foydalanish erkinligi turli davlatlarda turlicha ta'minlanadi. Ayrim hududlarda texnologik infratuzilmaning rivojlanmagani yoki huquqiy cheklovlar mavjudligi sababli internetga to'liq kirish imkoniyati cheklangan. Shu bois, internet huquqiy maydonining

tarkibiy qismlarini o'rganish, mavjud huquqiy asoslarni tahlil qilish va raqamli tengsizlikni bartaraf etish yo'llarini izlash muhim masala hisoblanadi.

Bevosita Internetdan foydalanish huquqining tarkibiy qismlarini asoslashga o'tamiz.

Texnik omil quyidagilarni oldindan belgilab beradi:

1. Foydalanuvchining Internetda ishlash imkonini beradigan vositalarga egalik qilish huquqi.

Internetdan foydalanishning eng muhim sharti foydalanuvchida ushbu tarmoq bilan o'zaro aloqa qila oladigan hamda uning shaxsiy ehtiyojlari va imkoniyatiga mos keladigan qurilmaning mavjudligidir (agar bunday xususiyatlar mavjud bo'lsa). Internet tarmog'ida ishlash uchun zarur bo'lgan uskunalarga egalik qilish masalasi davlat tomonidan maxsus tartibga solinmaydi. Biroq, Internetdan foydalanish huquqi cheklangan vaziyatlar (biz ularni keyinroq ko'rib chiqamiz), axborot xavfsizligi va "raqamli suverenitet"ni ta'minlash masalalari tartibga solinishi lozim.

Bu holatda davlatning uskuna va dasturiy ta'minotni tanlashga aralashmasligi salbiy majburiyat hisoblanadi. Axborot xavfsizligi bilan bog'liq holatlar bundan mustasno. Ya'ni, maxfiy ma'lumot to'plash va uni chet elga uzatish funksiyasi mavjud qurilmalarda juda muhim ahamiyatga ega ma'lumotlar qayta ishlanayotgan hollarda davlatning salbiy majburiyatlari mavjud.

Davlatning bu boradagi ijobiy majburiyati kompyuter uskunalarini mustaqil ravishda sotib olishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan shaxslar yoki tashkilotlarga ularni taqdim etish, aholi uchun uskunalar narxini pasaytirishga ko'maklashish, shuningdek, sog'lig'ida nuqsoni bo'lgan shaxslarga uskunalaridan foydalanish imkoniyatini ta'minlashdan iborat. Ushbu majburiyat ayni paytda shaxsning huquqlarini amalga oshirishi uchun zarur bo'lgan foydalanish darajasi va sifatini ta'minlash kafolati hamdir.

Global axborot jamiyatining Okinava xartiyasida (10-bandida) ushbu majburiyat maktablar, sinflar va kutubxonalarni kompyuter jihozlari bilan ta'minlash doirasida batafsil yoritib berilgan [1]. Bunday ijobiy majburiyat Axborot jamiyati masalalari bo'yicha yuqori darajadagi uchrashuv Jeneva bosqichining Harakatlar rejasi 9-bandining f) kichik bandida ham o'z aksini topgan. Bu yerda davlatning "barcha insonlar, jumladan keksalar, imkoniyati cheklangan shaxslar, bolalar, ayniqsa ijtimoiy og'ir ahvoldagi bolalar, shuningdek, boshqa zaif va noqulay ahvolda bo'lgan aholi guruhlar uchun qulay va narxi jihatidan maqbul bo'lgan AKT asosidagi uskunalar va xizmatlarni ishlab chiqish hamda ishlab chiqarishni rag'batlantirish" majburiyati ko'rsatib o'tilgan [2].

2. Foydalanuvchining qurilmasiga Internetda IP-manzil taqdim etish uchun texnik imkoniyatlarga ega bo'lgan va foydalanuvchi qurilmasidan kelgan so'rovlarga muvofiq axborotni qabul qilish hamda uzatishni amalga oshiruvchi provayder — aloqa operatori infratuzilmasidan foydalanish huquqi.

Internet infratuzilmasiga oid salbiy majburiyat Internetning kundalik texnik va operatsion masalalariga aralashmaslikdan iborat. Mazkur majburiyat Yevropa Kengashi Vazirlar Qo'mitasining a'zo davlatlarga "Internetning universalligi, yaxlitligi va ochiqqligini himoya qilish hamda rag'batlantirish bo'yicha tavsiyanomasi"ning 1.3-bandida o'z aksini topgan [3]. Bu yerda davlatlar va manfaatdor tomonlar bilan hamkorlikda Internet infratuzilmasiga bo'ladigan transchegaraviy uzilishlar va aralashuvlarning oldini olish, bunday

hodisalar keltirib chiqaradigan salbiy oqibatlarni kamaytirishga qaratilgan ijobiy majburiyat ko'rsatiladi. Mazkur majburiyat Internetning barqaror ishlashini, shu bilan birga, shaxsning undan o'z xohishiga ko'ra erkin foydalanish imkoniyatini kafolatlaydi.

Ko'plab xalqaro hujjatlarda davlatning kirish infratuzilmasini rivojlantirishga ko'maklashish bo'yicha ijobiy majburiyati eslatib o'tiladi. Jumladan, bu haqda "Axborot jamiyati uchun Tunis dasturi"ning 23-bandidagi c) kichik bandida qayd etilgan [4].

3. Global kompyuter tarmog'ida manzil belgilash huquqi.

Biror kompyuter tarmog'ining tarkibiy qismi bo'lish, ma'lumotlarni qabul qilish va uzatish imkoniyatiga ega bo'lish uchun ushbu tarmoqda identifikatsiyadan o'tish zarur.

Davlatning Internetdan foydalanish huquqini amalga oshirishga aralashmaslik singari majburiyatlarida Internetdan foydalanishni boshqa kompyuter tarmog'iga kirish bilan almashtirib qo'ymaslik borasidagi salbiy majburiyati ham mavjud. Yuqorida tahlil qilganimizdek, inson huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun shunga o'xshash imkoniyatlarni taqdim eta oladigan Internet tarmog'ining muqobili yo'q. Bu majburiyat Internetdan foydalanish huquqi aynan shu tarmoqda (Internetda) amalga oshirilishining kafolati bo'lib xizmat qiladi, boshqa funksional jihatdan o'xshash kompyuter tarmog'ida emas. Internetdan foydalanmoqchi bo'lgan shaxs, odatda, ulanish jarayonining barcha bosqichlari haqida o'ylab o'tirmaydi, uning asosiy maqsadi Internet tarmog'iga ulanishdir. Buning uchun manzillash Internetda amalga oshirilishi kerak, uni o'rnini bosuvchi boshqa tarmoqda emas [5]. Albatta, muqobil tarmoqni yaratish davlat ehtiyojlari uchun o'zini oqlashi mumkin, biroq bu oddiy fuqarolarning Internetdan to'liq foydalanish imkoniyatiga ta'sir ko'rsatmasligi lozim.

Global kompyuter tarmog'ida manzil belgilash huquqiga nisbatan davlatlar uchun o'ziga xos ijobiy majburiyatlar bo'lishi mumkin emas. Chunki Internetdagi manzillash jarayoni faqat ushbu tarmoqning asosini tashkil etuvchi texnologiyalar bilan belgilanadi va qo'shimcha tashqi aralashuvlarsiz kechadi. Xalqaro darajada IP-manzillardan foydalanish masalalari bilan ICANN va IANA tashkilotlari shug'ullanadi.

4. Axborotni qabul qilish va uzatishda noqonuniy cheklovlarni bartaraf etishni talab qilish hamda cheklash faktlari va asoslari haqida xabardor bo'lish huquqi.

Internet bilan ma'lumot almashish imkoniyatining texnik sharti dasturiy ta'minot va/yoki qurilmalar darajasida to'siqlar yo'qligidir. Bunday salbiy ta'sirlar turli xil bo'lishi mumkin va ular Internet tarmog'iga yoki alohida resurslarga kirishga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday cheklovlarning ko'plab ehtimoliy sabablari davlatning bir qator ijobiy va salbiy majburiyatlari ko'rinishidagi kafolatlar zarurligini taqozo etadi. Bu kafolatlar noqonuniy cheklovlarning paydo bo'lish ehtimolini kamaytirishga, shuningdek, agar bunday cheklovlar vujudga kelsa, ularga qarshi huquqiy choralar yaratishga qaratilgan. Bu sohada davlatning salbiy va ijobiy majburiyatlari mavjudligini ilgari tilga olingan Yevropa Kengashi Vazirlar Qo'mitasining a'zo davlatlarga yo'naltirilgan "Internet filtrlari bilan bog'liq fikr va ma'lumot erkinligiga hurmatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi CM/Rec (2008) 6-sonli tavsiyasi tasdiqlaydi. Ushbu tavsiya u yoki bu blokirovkani amalga oshirishda davlatlar rioya qilishi lozim bo'lgan mezonlarni ko'rsatib beradi (III bo'lim) [6].

Salbiy majburiyatlar deganda quyidagilar nazarda tutiladi:

- inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi talqiniga muvofiq, "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi konvensiya"ning 10-moddasi 2-

bandida ko'rsatilgan asoslardan tashqari, davlat organlari tomonidan nazorat qilinadigan elektron aloqa tarmoqlarida Internet-kontentni filtrlashdan o'zini tiyish;

- har qanday haqoratli yoki zarar yetkazuvchi kontentni universal va umumiy tarzda bloklashdan qochish va faqat alohida foydalanuvchilar (himoya qilish uchun filtr faollashtirilgan guruhga mansub bo'lgan foydalanuvchilar) uchun bloklash tizimini joriy etish (masalan ilmiy tadqiqotlar o'tkazish maqsadida, bunday kontentga kirish zaruriyati bo'lgan foydalanuvchilar uchun noqonuniy kontentni universal va umumiy tarzda bloklash noo'rin).

Ijroiy majburiyatlar sifatida quyidagilar ko'zda tutiladi:

- butun davlat miqyosida qabul qilinadigan bloklash yoki filtrlash bo'yicha umumiy chora-tadbirlar faqatgina "Inson huquqlari va asosiy erkinliklarini himoya qilish to'g'risidagi konvensiya"ning 10-moddasi 2-bandida belgilangan shartlar bajarilgan taqdirdagina davlat tomonidan joriy etilishini kafolatlash;
- fuqarolarning qonuniy kontentdan foydalanishini cheklash uchun filtrlardan qasddan noto'g'ri foydalanishning oldini olish bo'yicha milliy qonunchilik doirasida qoidalarni qabul qilish (bunda cheklash zarur va maqsadga muvofiq bo'lishi lozim);
- demokratik jamiyatda zarur bo'lgan cheklovlarini vazifasiga mutanosibligini baholash tizimini (natijalar olish va asossiz kontent bloklashning oldini olish maqsadida, barcha filtrlar joriy etilishidan oldin va joriy etish jarayonida) joriy etish, ya'ni filtrlarning ta'siri belgilangan maqsadga mos kelishini kafolatlash;
- foydalanuvchilar va/yoki kontent mualliflari manbani asossiz ravishda bloklab qo'yilgani haqida da'vo qilgan hollarda, filtrlar amal qilishini to'xtatishni ta'minlagan holda, samarali va qulay shikoyat qilish hamda tovon olish choralari taqdim etish;
- filtrlardan foydalanish va qo'llashda shaxsiy hayot daxlsizligi va yozishmalar sirini saqlash huquqiga rioya qilinishini, shuningdek, filtrlar orqali kiritilgan, qayd etilgan va qayta ishlangan shaxsiy ma'lumotlardan faqat qonuniy va tijoratga oid bo'lmagan maqsadlarda foydalanilishini ta'minlash.

5. Shaxsiy ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlashdan himoyalash huquqi.

Axborot texnologiyalari rivojlanishining hozirgi bosqichida shaxsiy ma'lumotlarning katta hajmini avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlanmoqda. Bu holat jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy rivojlanishiga jiddiy tahdid soladi. Har bir inson haqida katta hajmdagi ma'lumotga ega bo'lish va uni nazorat qilmasdan qayta ishlash imkoniyati Internetdan foydalanish kafolatlarini jiddiy buzilishi hisoblanadi.

Avtomatlashtirilgan kompyuter tahlili shaxs qaysi do'konlarga borishi, qanday mahsulotlarni xarid qilishi, Internet-qidiruv tizimlarida qanday so'rovlarni kiritishi, qaysi teledasturlarni tomosha qilishi va boshqa ma'lumotlarga ko'ra aniqlanadi.

So'nggi yillarda ommaviy axborot vositalarida turli davlatlarning maxfiy xizmatlari [7] hamda transmilliy korporatsiyalar tomonidan shaxsiy ma'lumotlarni noqonuniy to'plash va qayta ishlash (ommaviy kuzatuv) haqida bir necha bor xabarlar e'lon qilindi. Bu xabarlar

nafaqat maxfiy xizmatlar, balki yirik kompaniyalar ham fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlarini ruxsatsiz to'plashi va foydalanishi mumkinligini ko'rsatdi [8].

Internet keng tarqalgan davrda shaxs haqidagi ma'lumotlarga avtomatlashtirilgan tarzda ishlov berish ko'lamida jadal sur'atlar bilan kengayib bormoqda. Zamonaviy ijtimoiy tarmoqlar insonning hayotidagi ko'plab muhim jihatlarni, jumladan, siyosiy va diniy qarashlar, chekish va spirtli ichimliklar iste'moliga munosabat, hatto hayotda eng muhim deb bilgan narsalari haqidagi ma'lumotlarni oshkor etishni taklif etmoqda. Ba'zi hollarda bunday ma'lumotlarni ochiq qo'yish foydalanuvchining o'zi uchun foydali bo'lishi mumkin (masalan, u bilan umumiy qiziqishlarga ega bo'lgan odamlarni izlash maqsadida). Biroq, foydalanuvchiga o'zi taqdim etgan ma'lumotlarning boshqa maqsadlarda ishlatilmasligi yoki o'z xohishiga ko'ra yo'q qilinishi haqida hech qanday kafolat berilmaydi.

6. Sifatli tarmoq ulanishiga ega bo'lish huquqi.

Ulanish sifati muhim texnik omil hisoblanadi. Bugungi kunda dolzarb va foydalanuvchilar orasida eng ko'p talab qilinadigan Internet ulanish tezligiga nisbatan ma'lum talablar mavjud. Bu talablar har doim ham rasmiy belgilanmagan bo'lsa-da, lekin bor. Texnologik moslashuvchanlik turli xil usullar bilan ulanishga imkon yaratadi va ularning har biri turlicha sifatidagi aloqani ta'minlaydi. Texnik jihatdan hozirning o'zida Yer sharining aksariyat qismida sun'iy yo'ldosh orqali ulanish imkoniyati mavjud, biroq bunday xizmatlarning narxi ancha yuqori hisoblanadi.

Davlatning Internet tezligi va barqarorligini ta'minlash bo'yicha salbiy majburiyatlariga oid aniq ko'rsatmalar me'yoriy hujjatlarda mavjud emas. Me'yoriy hujjatlarda ko'proq axborotga kirishni cheklashga qaratilgan. Davlatning inson huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun maqbul sifatidagi Internetdan foydalanishni ta'minlash majburiyati bir qator xalqaro hujjatlardan kelib chiqadi. Xususan, Internetning barqarorligini ta'minlash majburiyati "Tunis axborot jamiyati dasturi"ning 31 va 57-bandlarida qayd etilgan. Ulanish tezligiga kelsak, tegishli majburiyatlar milliy davlat darajada ham mavjud. Masalan, ilgari ta'kidlaganimizdek, Finlyandiyada ulanish tezligi xususiyatlariga nisbatan talablar belgilangan [9]. Bunday parametrning muhimligini "Aloqa to'g'risida"gi qonunning 57-moddasi 2-qismidagi qoidalarni tizimli tahlil qilish orqali tushunish mumkin. Unda kirish nuqtasi optik tolali aloqa liniyasi yordamida ulanishi va foydalanuvchi qurilmasiga ma'lumotlarni sekundiga kamida 10 megabit tezlikda uzatish imkoniyatini ta'minlashi zarurligi ko'rsatilgan. "Kirish nuqtasi" tushunchasi 2-moddaning 28.4-kichik bandida quyidagicha ochib berilgan: cheklanmagan doiradagi shaxslarga ma'lumotlarni uzatish bo'yicha aloqa xizmatlaridan foydalanish va abonentning foydalanuvchi uskunasini orqali Internet axborot-telekommunikatsiya tarmog'iga kirish imkoniyatini taqdim etishga mo'ljallangan jamoaviy foydalanish vositasi.

Xulosalar:

1. Internetdan foydalanish ikki turdagi omillar — texnik va notexnik omillar bilan belgilanadi.

Texnik omillarga quyidagilar kiradi:

- *foydalanuvchining Internetda ishlash imkonini beruvchi kompyuter tarmog'i uskunalari ega bo'lishi;*
- *foydalanuvchi qurilmasiga Internetda IP-manzil taqdim etish uchun texnik imkoniyatlarga ega bo'lgan hamda foydalanuvchi qurilmasidan kelgan so'rovlarga*

muvofiq ma'lumotni qabul qilish va uzatishni amalga oshiradigan provayder — aloqa operatori infratuzilmasining mavjudligi;

- *qurilmaga global kompyuter tarmog'ida IP-manzilni muvaffaqiyatli taqdim etish;*
- *axborotni qabul qilish va uzatishni ongli ravishda to'sib qo'yadigan qurilma va dasturiy ta'minot tomonidan axborot qabul qilish va uzatish uchun cheklovlarning yo'qligi;*
- *tarmoq bilan yetarli darajada sifatli aloqaning mavjudligi.*

Texnik bo'lmagan omil murakkab hisoblanadi va quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- *subyektiv omil, ya'ni Internet tarmog'ining potensial imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish imkonini beradigan shaxsning bilim va qobiliyatlari yig'indisi;*
- *davlatning Internetdan foydalanish, uning potensial imkoniyatlari va shaxs tomonidan bu imkoniyatlarni amalga oshirishni ta'minlash borasidagi siyosatida mujassamlashgan obyektiv omil.*

2. Internetdan foydalanish huquqining tarkibiy qismlari (texnik va notexnik omil bilan bog'liq):

- *Foydalanuvchining Internetda ishlash imkonini beradigan vositalarga egalik qilish huquqi.*
- *Foydalanuvchining qurilmasiga Internetda IP-manzil taqdim etish uchun texnik imkoniyatlarga ega bo'lgan va foydalanuvchi qurilmasidan kelgan so'rovlarga muvofiq axborotni qabul qilish hamda uzatishni amalga oshiruvchi provayder — aloqa operatori infratuzilmasidan foydalanish huquqi.*
- *Global kompyuter tarmog'ida manzil belgilash huquqi.*
- *Axborotni qabul qilish va uzatishda noqonuniy cheklovlarni bartaraf etishni talab qilish hamda cheklash faktlari va asoslari haqida xabardor bo'lish huquqi.*
- *Shaxsiy ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda qayta ishlashdan himoyalanih huquqi.*
- *Sifatli tarmoq ulanishiga ega bo'lish huquqi.*
- *Subyektiv omil.*
- *Obyektiv omil.*

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Окинавская хартия Глобального информационного общества. URL: <http://kremlin.ru/supplement/3170>;
2. План действий от 12 декабря 2003 г. WSIS-03/GENEVA/DOC/5-R // URL: http://www.un.org/ru/events/pastevents/pdf/plan_wsis.pdf;
3. Recommendation CM/Rec(2011)8 of the Committee of Ministers to member states on the protection and promotion of the universality, integrity and openness of the Internet // URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cc2f8;
4. Тунисская Программа действий от 15 ноября 2005 г. WSIS-05/TUNIS/DOC/6(Rev.1)-R // URL: http://www.un.org/ru/events/pastevents/pdf/agenda_wsis.pdf;
5. Минкомсвязь будет настаивать на создании государственного Интранета // URL: <https://rg.ru/2017/02/14/minkomsviaz-budet-nastaivat-na-sozdanii-gosudarstvennogo-intraneta.html>;

6. Рекомендация CM/Rec (2008) 6 «О мерах по развитию уважения к свободе выражения мнения и информации в связи с Интернет-фильтрами» // URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d3c4a;
7. Greenwald, Glenn. Edward Snowden: the whistleblower behind the NSA surveillance revelations, The Guardian (June 9, 2013). URL : <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/09/edward-snowden-nsa-whistleblower-surveillance>;
8. Josh Lowensohn. Apple sued over location tracking in iOS/ - April 25, 2011. URL : http://news.cnet.com/8301-27076_3-20057245-248.html;
9. Decree of the Ministry of Transport and Communications on the minimum rate of a functional Internet access as a universal service (732/2009) // URL: <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2009/en20090732.pdf>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

ATHLETE LOAN CONTRACTS AS A LEGAL INSTITUTION IN SPORTS LAW

Usmonaliyev Muslimbek Qurvonaliyevich

Doctoral Researcher at Tashkent State University of Law

G-mail: Qurvonaliyevich@gmail.com

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the legal nature of athlete loan contracts and their role in sports law. It is substantiated that athlete loan contracts cannot be fully explained within traditional civil law or labor law frameworks. The study demonstrates that such contracts constitute an independent and complex institution of sports law, aimed at ensuring the continuity of an athlete's professional career and maintaining a balance of interests among sports clubs. The article also reveals that, in practice, the athlete's consent and legal status are often formal in nature, which contradicts the principles of fairness and stability inherent in sports law. Based on the analysis, scientifically grounded proposals are formulated to improve the legislation of the Republic of Uzbekistan in the field of temporary athlete loans.

Keywords: sports law, athlete loan contract, sports contract, professional athlete, sports regulations, labor law, civil law, transfer.

SPORTCHILARNI VAQTINCHALIK IJARAGA OLIH SHARTNOMASINING SPORT HUQUQIDAGI O'RNI

Usmonaliyev Muslimbek Qurvonaliyevich

Toshkent davlat yuridik universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada professional sport sohasida sportchilarni vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasining huquqiy tabiati va sport huquqidagi o'rni kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasini faqat fuqarolik-huquqiy yoki mehnat-huquqiy konstruktsiya sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan yetarli emasligi asoslab beriladi. Ushbu shartnomaning sport huquqiga xos bo'lgan mustaqil va kompleks institut ekanligi ko'rsatilib, uning asosiy vazifasi sportchining kasbiy faoliyati uzluksizligini ta'minlash hamda professional sport bozorida klublar manfaatlarini muvozanatini saqlashdan iborat ekani yoritiladi. Shuningdek, sportchini vaqtinchalik ijaraga olish amaliyotida sportchining roziligi va huquqiy maqomi ko'pincha formal tusga ega ekani aniqlanib, sport huquqining adolat va barqarorlik prinsiplariga zid jihatlari tahlil qilinadi. Maqolada O'zbekiston qonunchiligini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy asoslangan normativ takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: sport huquqi, sportchini vaqtinchalik ijaraga olish, sport shartnomasi, professional sportchi, sport reglamentlari, mehnat huquqi, fuqarolik huquqi, transfer.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N38>

Professional sportda sportchilar mehnatini tashkil etish shakllarining rivojlanib borishi va murakkablashuvi so'nggi yillarda sport huquqida yangi shartnomaviy modellar va huquqiy mexanizmlarning shakllanishiga olib kelmoqda. Shunday mexanizmlardan biri sportchini vaqtinchalik boshqa sport klubiga ijaraga berish institutidir. Mazkur institut transfer tizimining tarkibiy qismi bo'lib, amaliyotda keng qo'llanilishiga qaramay, uning huquqiy tabiati va sport huquqidagi o'rni masalasi ilmiy adabiyotlarda bahsli bo'lib qolmoqda [1; 45–46].

Ilmiy manbalarda sport munosabatlarning tarmoqlararo xususiyatga egaligi, ya'ni ularning bir vaqtning o'zida fuqarolik, mehnat va sport huquqi normalari bilan tartibga solinishi ta'kidlanadi [2;12]. Ayniqsa, professional sportda shartnomaviy erkinlikning kengayishi sport federatsiyalari reglamentlari va nodavlat normativ manbalarning huquqiy ahamiyatini kuchaytirmoqda [3;78–79].

Shu nuqtai nazardan, sportchilarni vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasining sport huquqidagi o'rnini aniqlash, uning huquqiy tabiatini ochib berish va amaliy muammolarini tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Amaldagi O'zbekiston qonunchiligida "sportchini vaqtinchalik ijaraga olish" tushunchasi mustaqil normativ ta'rifga ega emas. Ushbu atama asosan xalqaro va milliy sport federatsiyalari reglamentlarida, shuningdek sport amaliyotida shakllangan bo'lib, u fuqarolik huquqidagi klassik ijara shartnomasidan mazmunan farq qiladi [4;101].

Vaskevichning ta'kidlashicha, professional sportda vujudga keladigan shartnomaviy munosabatlar klassik huquqiy konstruksiyalar doirasida to'liq ifodalanmaydi, chunki sport faoliyati o'ziga xos iqtisodiy va tashkiliy xususiyatlarga ega [5;63]. Shu sababli sportchini ijaraga olishni ashyolar ijarasi bilan tenglashtirish ilmiy jihatdan asosli emas. A.N. Lomov sportchini "ijaraga olish" ni futbolchilar transferining alohida, vaqtinchalik shakli sifatida baholab, mazkur munosabatlar uch tomonlama sportchi, ijaraga beruvchi klub va ijaraga oluvchi klub ishtirokida vujudga kelishini ko'rsatadi [6; 74–75]. Bu holat sportchini ijaraga olish institutining murakkab va tarmoqlararo xarakterga egaligini tasdiqlaydi.

Ayrim olimlar sportchini vaqtinchalik ijaraga olishni mehnat huquqidagi xodimni boshqa ish beruvchiga vaqtincha o'tkazish instituti bilan bog'laydilar [7; 1172]. Haqiqatan ham sportchi ijaraga berilgan davrda boshqa klub bilan mehnat shartnomasi tuzadi va mehnat funksiyasini aynan shu klub manfaatlari yo'lida amalga oshiradi. Biroq, Zavgorodniy va Axmatshina ta'kidlaganidek, sportchini ijaraga olish mehnat huquqining umumiy normalari bilan to'liq tartibga solinmaydi, chunki mazkur jarayonda sport federatsiyalarining reglamentlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi [7; 1173–1174].

Bu reglamentlar sportchining mehnat huquqlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi, biroq ularning mehnat huquqi tizimidagi o'rni aniq belgilanmagan. Shu bois sportchini vaqtinchalik ijaraga olishni faqat mehnat-huquqiy mexanizm sifatida baholash ushbu institutning huquqiy mohiyatini to'liq ochib bera olmaydi. Zamonaviy sport huquqi doktrinasida sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasi kompleks, ya'ni aralash huquqiy institut sifatida qaralmoqda [8; 29]. Ushbu yondashuvga ko'ra, sportchini ijaraga olishda:

- klublar o'rtasidagi munosabatlar fuqarolik huquqi normalari bilan;
- sportchi va klub o'rtasidagi munosabatlar mehnat huquqi bilan;
- ijaraning tartibi va cheklovlari sport reglamentlari bilan tartibga solinadi.

E.T. Musayev sport munosabatlariga fuqarolik-huquqiy vositalar ta'sirining kuchayishini professional sportning rivojlanishi bilan bog'lab, sport shartnomalarini klassik huquqiy modellarga tatbiq etish mumkin emasligini asoslab beradi [9; 41–42]. Mazkur xulosa sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasining sport huquqidagi mustaqil o'rnini aniqlashga imkon beradi.

Sportchini vaqtinchalik ijaraga olish amaliyotida yuzaga kelayotgan muammolarning markazida sportchining huquqiy maqomi turibdi. Amalda sportchi bir vaqtning o'zida ham mehnat munosabatlari subyekti, ham klublar o'rtasidagi shartnomaviy kelishuvlarning

“vositasi”ga aylanib qolmoqda. Shuni ta’kidlashimiz mumkinki, sportchining roziligi mavjud bo’lishiga qaramay, u ko’pincha real tanlov imkoniyatiga ega emas. Bu holat sportchini ijaraga olish institutining ijtimoiy funksiyasini zaiflashtiradi va uni asosan iqtisodiy mexanizm sifatida ishlashiga olib keladi.

Shuningdek, sportchini muddatidan oldin qaytarib olish amaliyoti sport huquqining asosiy prinsiplari barqarorlik, adolat va sportchining kasbiy rivojlanishini ta’minlash prinsiplari bilan to’liq mos kelmaydi. Mazkur holat normativ darajada cheklanishi lozim.

Sportchini vaqtinchalik ijaraga olish munosabatlarida sportchining roziligi asosiy huquqiy shartlardan biri hisoblanadi. Biroq amaliyotda mazkur rozilik ko’pincha formal xarakter kasb etib, sportchining real manfaatlari va xohish-irodasi yetarli darajada inobatga olinmaydi. Sport federatsiyalari reglamentlarida sportchining roziligi talab etilishi ko’zda tutilgan bo’lsada, ushbu rozilikning mazmuni, uni berish tartibi va huquqiy oqibatlari aniq belgilab

qo’yilmagan

[10; 15]. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, professional sportchining mehnat bozoridagi mavqeyi ko’p hollarda klublar manfaatlariga qaram bo’lib, bu holat sportchini vaqtinchalik ijaraga berish jarayonida uning erkin tanlov imkoniyatlarini cheklaydi [6; 78]. Xususan, sportchi ijara shartlari, moliyaviy ta’minot, sport rejimi va kelgusidagi sport faoliyatiga ta’sir etuvchi omillar to’g’risida to’liq axborotga ega bo’lmasdan rozilik bildirishga majbur bo’lishi mumkin.

V. Zavgorodniy va E.K. Axmatshina ta’kidlashicha, sportchining roziligini faqat shartnoma imzolanishi bilan cheklash mehnat huquqining asosiy prinsiplari xodimning erkinligi va ongli roziligi prinsipiga zid keladi [7; 1176]. Shu bois sportchini vaqtinchalik ijaraga olishda sportchining roziligini real huquqiy institut sifatida mustahkamlash zarur.

Sportchini vaqtinchalik ijaraga olish amaliyotida eng ko’p uchraydigan muammolardan biri futbolchini ijara muddati tugamasdan qaytarib olish masalasidir. Aksariyat hollarda bunday tashabbus ijaraga beruvchi klub tomonidan ilgari suriladi va sportchi manfaatlari ikkinchi darajaga tushib qoladi [11; 52].

O’zbekiston futbol assotsiatsiyasining “Futbolchilar maqomi va transferi bo’yicha reglamenti” da sportchini ijaradan muddatidan oldin qaytarib olish imkoniyati bevosita tartibga solinmagan bo’lib, bu masala asosan klublar o’rtasidagi shartnomaviy kelishuvlarga qoldirilgan [12;10-modda].Natijada sportchi:

- sport faoliyatining uzluksizligini yo’qotadi;
- mashg’ulot va musobaqa jarayonidan chetlatilishi mumkin;
- psixologik va kasbiy beqarorlik holatiga tushadi.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, sportchini qisqa muddatli va beqaror ijaralar orqali tez-tez klub almashtirish sportchining sport natijalari va professional rivojlanishiga salbiy ta’sir ko’rsatadi [13; 64–65].Bu holat sportchini faqat iqtisodiy resurs sifatida ko’rish tendensiyasining kuchayganini anglatadi. Sportchini vaqtinchalik ijaraga olish munosabatlarida davlat mehnat qonunchiligi va sport federatsiyalari reglamentlari o’rtasida muayyan normativ kolliziyalar mavjud. Bir tomondan, sportchi xodim sifatida mehnat qonunchiligi bilan himoyalaniishi lozim bo’lsa, ikkinchi tomondan, sport reglamentlari uning mehnat huquqlariga bevosita ta’sir etuvchi qoidalarni belgilaydi [2; 19].

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sport reglamentlari ko'pincha mehnat qonunchiligiga bevosita havola qilmasdan, mustaqil tartibga solish mexanizmlarini joriy etadi [8; 33]. Bu esa sportchini vaqtinchalik ijaraga olishda:

- mehnat shartnomasining amal qilishi;
- ish beruvchining almashishi;

mehnati sharoitlarining o'zgarishi masalalarida huquqiy noaniqliklarni yuzaga keltiradi.

E.T.Musayev sport munosabatlarida reglamentlar rolini e'tirof etgan holda, ularning davlat qonunchiligi bilan muvofiqlashtirilmaganligi sport huquqida tizimli muammolarni keltirib chiqarishini ta'kidlaydi[9;47]. Sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomalarida moliyaviy masalalar ham muhim muammolar sirasiga kiradi. Ijara to'lovi, ish haqi kim tomonidan va qaysi miqdorda to'lanishi, bonuslar va mukofotlar taqsimoti ko'p hollarda shaffof bo'lmaydi [14;91]. Ayrim holatlarda sportchining ish haqi bir qismi ijaraga beruvchi klub, bir qismi esa ijaraga oluvchi klub tomonidan to'lanadi. Bunday murakkab moliyaviy model sportchining mehnat huquqlarini amalga oshirishda qiyinchiliklar tug'diradi va mehnat nizolariga sabab bo'lishi mumkin [6;82].

Shuningdek, "sotib olish opsiyasi" (option to buy) yoki "majburiy sotib olish" (obligation to buy) kabi mexanizmlar sportchini vaqtinchalik ijaraga olishni de-fakto doimiy transferga aylantirib yuborishi mumkin. Bu esa sportchining kelgusidagi huquqiy maqomini noaniq holatga soladi [15;104].

Yuqorida ko'rib chiqilgan amaliy muammolar sportchini vaqtinchalik ijaraga olish institutining normativ jihatdan yetarli darajada aniqlashtirilmaganini ko'rsatadi. Ushbu institut sport huquqida mustaqil o'rin egallayotgan bo'lsa-da, sportchining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish mexanizmlari yetarli darajada shakllanmagan [1; 49].

Shu sababli sportchini vaqtinchalik ijaraga olishni faqat klublar manfaatlarini nuqtai nazaridan emas, balki sportchining mehnat va shaxsiy huquqlarini ta'minlash zarurati bilan uyg'un holda tartibga solish talab etiladi.

Sportchini vaqtinchalik ijaraga olish amaliyotda keng qo'llanilishiga qaramay, O'zbekiston Respublikasida mazkur institutning huquqiy maqomi aniq va tizimli tarzda belgilab qo'yilmagan. Amaldagi mehnat qonunchiligi sportchini boshqa ish beruvchiga vaqtincha o'tkazish masalasini umumiy qoidalar doirasida tartibga soladi, biroq professional sportga xos bo'lgan uch tomonlama shartnomaviy munosabatlar, sport reglamentlarining roli va sportchining alohida huquqiy maqomi yetarli darajada hisobga olinmagan [2; 21].

Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, sportchini vaqtinchalik ijaraga olishni faqat mehnat huquqiy mexanizm sifatida baholash ushbu institutning huquqiy mohiyatini to'liq ochib bera olmaydi [6; 76]. Shu sababli sportchini vaqtinchalik ijaraga olishni sport huquqida mustaqil va kompleks institut sifatida normativ darajada tan olish zarur. Mazkur institutni aniq belgilash sportchilar, sport klublari va sport tashkilotlari o'rtasidagi huquqiy munosabatlarda aniqlik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Sportchini vaqtinchalik ijaraga olish munosabatlarida mehnat kodeksi asosiy davlat-huquqiy himoya vositasi bo'lib qolmoqda. Shu bois Mehnat kodeksiga professional sportga xos bo'lgan maxsus normalarni kiritish maqsadga muvofiq.

Xususan, Mehnat kodeksida:

- "professional sportchi" tushunchasini alohida belgilash;

- sportchini vaqtinchalik boshqa ish beruvchiga o'tkazishning maxsus tartibini nazarda tutish;
- sportchini ijaraga berishda uning real va ongli roziligini majburiy shart sifatida mustahkamlash zarur deb hisoblanadi [7; 1178].

Bundan tashqari, sportchini ijara muddati tugamasdan qaytarib olish faqat sportchining roziligi yoki sportchiga kompensatsiya to'lash sharti bilan amalga oshirilishi mumkinligi haqidagi norma kiritilishi sportchining mehnat huquqlarini himoya qilishga xizmat qiladi [9; 49].

Sportchini vaqtinchalik ijaraga olishni samarali tartibga solish faqat mehnat qonunchiligi doirasida emas, balki sport sohasiga oid maxsus qonunchilikni ham takomillashtirishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonunga sport shartnomalarining maxsus turlariga bag'ishlangan normalarni kiritish dolzarbdir. E.T. Musayev sport munosabatlariga fuqarolik-huquqiy vositalar ta'sirining kuchayishini ta'kidlab, sport shartnomalarini alohida huquqiy tartibga solish zarurligini asoslab beradi [9; 44]. Mazkur yondashuv sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasini sport huquqining mustaqil instituti sifatida qonun darajasida tan olish imkonini beradi.

Shuningdek, sport federatsiyalari reglamentlarining huquqiy maqomini aniqlashtirish, ularning davlat qonunchiligi bilan o'zaro nisbatini belgilash muhim ahamiyatga ega [3; 82]. Sportchini vaqtinchalik ijaraga olish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, uch tomonlama shartnomaviy model sportchi, ijaraga beruvchi klub va ijaraga oluvchi klub ishtirokidagi konstruktsiya eng maqbul huquqiy shakl hisoblanadi [6; 74]. Mazkur model:

- klublar o'rtasidagi fuqarolik-huquqiy majburiyatlarni;
- sportchi bilan bog'liq mehnat-huquqiy munosabatlarni;
- sport reglamentlari talablarini

bir vaqtning o'zida muvofiqlashtirish imkonini beradi.

Shu bois uch tomonlama sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasining majburiy shartlari (ijara muddati, sportchining roziligi, moliyaviy ta'minot, muddatidan oldin qaytarib olish shartlari)ni normativ darajada belgilash taklif etiladi [10; 18].

Xalqaro tajriba sportchini vaqtinchalik ijaraga olish munosabatlarida sport arbitraj va maxsus nizolarni hal etish mexanizmlarining muhim rol o'ynashini ko'rsatadi [13;66]. Sport arbitraj organlari sport reglamentlari va milliy qonunchilik o'rtasidagi kolliziyalarni tez va samarali hal etish imkonini beradi.

O'zbekiston sharoitida:

- sport nizolarini hal etishga ixtisoslashgan arbitraj mexanizmlarini rivojlantirish;
- sportchini ijaraga olish bilan bog'liq nizolarni tezkor va malakali ko'rib chiqish sport huquqining institutsional rivojlanishiga xizmat qiladi [8; 35].

Yuqoridagi takliflar shuni ko'rsatadiki, sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasi sport huquqida mustaqil, kompleks va normativ jihatdan aniqlashtirilishi lozim bo'lgan institut hisoblanadi. Uni takomillashtirish sportchilarning huquqiy kafolatlarini kuchaytirish, sport bozorida shaffoflikni ta'minlash va sport huquqining tizimli rivojlanishiga xizmat qiladi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, professional sport sohasida sportchilarni vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasi amaliyotda keng qo'llanilayotgan bo'lsada, uning huquqiy tabiati va sport huquqidagi o'rni hali ham ilmiy va normativ jihatdan to'liq aniqlashtirilmagan. Mazkur holat sport munosabatlarining murakkablashuvi, sport bozorining

globallashuvi hamda sport reglamentlarining huquqiy ta'siri kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasini fuqarolik-huquqiy ijara yoki mehnat huquqidagi xodimni vaqtincha boshqa ish beruvchiga o'tkazish instituti bilan aynanlashtirish ilmiy jihatdan asosli emasligi aniqlandi. Ushbu shartnoma o'zida mehnat, fuqarolik va sport huquqi elementlarini mujassam etgan bo'lib, aynan sport huquqiga xos bo'lgan maxsus shartnomaviy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun sportchini vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasi sport huquqida mustaqil va kompleks institut sifatida qaralishi lozim.

Maqolada sportchini vaqtinchalik ijaraga olish amaliyotida yuzaga kelayotgan asosiy muammolar tizimli ravishda tahlil qilinib, sportchining huquqiy maqomi va roziligi ko'pincha formal tusga ega ekani aniqlab berildi. Amaliyotda sportchi ko'proq klublar o'rtasidagi shartnomaviy munosabatlarning obyekti sifatida namoyon bo'lib, bu holat sport huquqining adolat, barqarorlik va sportchining kasbiy rivojlanishini ta'minlash prinsiplari bilan to'liq mos kelmaydi. Xususan, sportchini muddatidan oldin ijaradan qaytarib olish, moliyaviy majburiyatlarning noaniqligi hamda sport reglamentlari bilan mehnat qonunchiligi o'rtasidagi kolliziyalar sportchilar huquqlarining yetarli darajada kafolatlanmasligiga olib kelmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sportchini vaqtinchalik ijaraga olish institutining samarali faoliyat yuritishi sport huquqida klublar manfaatlari bilan sportchining huquq va qonuniy manfaatlari o'rtasida muvozanatni ta'minlashga bevosita bog'liq. Mazkur muvozanat faqat sport reglamentlari orqali emas, balki davlat qonunchiligi bilan muvofiqlashtirilgan, tizimli va kompleks tartibga solish orqali ta'minlanishi mumkin.

Shu munosabat bilan maqolada O'zbekiston qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha bir qator ilmiy asoslangan takliflar ilgari surildi. Xususan, sportchini vaqtinchalik ijaraga olish institutini sport huquqida mustaqil institut sifatida normativ jihatdan tan olish, Mehnat kodeksida professional sportchilarga oid maxsus normalarni mustahkamlash, sportchining ongli va real roziligini huquqiy kafolatlash hamda sport reglamentlari va davlat qonunchiligi o'rtasidagi nisbatni aniq belgilash zarurligi asoslab berildi.

Xulosa qilib aytganda, sportchilarni vaqtinchalik ijaraga olish shartnomasi sport huquqida professional sportning zamonaviy ehtiyojlaridan kelib chiqqan, biroq hali to'liq shakllanib ulgurmagan huquqiy institut hisoblanadi. Uni ilmiy va normativ jihatdan takomillashtirish sportchilar huquqlarini himoya qilishni kuchaytirish, sport bozorida barqarorlikni ta'minlash hamda sport huquqining mustaqil va izchil huquq sohasi sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Васкевич В.П. Гражданско-правовое регулирование отношений в сфере физической культуры и спорта. – М.: Юстицинформ, 2016. – 256 с.
2. Мусаев Э.Т. Спорт муносабатларига фуқаролик-ҳуқуқий воситалар таъсирининг замонавий тенденциялари: yurid. fan. dokt. (DSc) avtoref. – Toshkent, 2025. – 68 b.
3. Завгородний А.В., Ахматшина Е.К. Некоторые особенности правового регулирования трудовой деятельности спортсменов и иных работников в сфере профессионального спорта за рубежом // Вестник Санкт-Петербургского университета. Право. – 2025. – № 2. – С. 1170–1185.
4. Ломов А.Н. «Аренда» профессиональных футболистов: некоторые аспекты правового регулирования // Спорт: экономика, право, управление. – 2015. – № 4. – С. 72–80.

5. Виноградов Н.А. Гражданско-правовое регулирование отношений в сфере физической культуры и спорта: выпускная квалификационная работа. – М., 2019. – 95 с.
6. Шевченко О.А. Спортивное право России: учебник для магистров. – М.: Норма, 2020. – 512 с.
7. Алексеев С.В. Спортивное право в системе современного права // Материалы XIII Международной научно-практической конференции. – М., 2023. – С. 45–51.
8. Blackshaw I. Sports Law. – 2nd ed. – The Hague: T.M.C. Asser Press, 2019. – 420 p.
9. Gardiner S., O'Leary J., Welch R., Boyes S. Sports Law. – 5th ed. – London: Routledge, 2018. – 912 p.
10. Smith L. Athlete mobility and loan systems in professional football: PhD Thesis. – University of Leeds, 2021. – 210 p.
11. Olde Wolbers J. The football loan system: legal and economic perspectives. – Amsterdam: Vrije Universiteit, 2020. – 88 p.
12. Mourão P.R. Exploring determinants of international transfers of women soccer players in Portuguese football // Journal of Sports Economics. – 2022. – Vol. 23, No. 6. – P. 601–620.
13. FIFA. Regulations on the Status and Transfer of Players. – Zurich: FIFA, 2023.
14. O'zbekiston futbol assotsiatsiyasi. Futbolchilar maqomi va transferi bo'yicha reglament. – Toshkent, 2021.
15. Зайцев В.В. Трансфер футболистов и договорные конструкции в профессиональном спорте // Закон. – 2021. – № 9. – С. 98–107.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

DISTINCTIVE FEATURES OF THE FUNCTIONS OF LOCAL EXECUTIVE AUTHORITIES IN THE REGULATION OF THE LOCAL BUDGET

Mamadaliyev Boburjon Bahodirjon ugli

Lecturer of the Sector of Administrative and Financial Law
Tashkent State University of Law

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the functions of local executive authorities in the process of regulating local budgets, as well as their distinctive features. The study thoroughly examines the current legislative framework of the Republic of Uzbekistan, in particular the Budget Code dated December 26, 2013, the Law "On Local State Authority," and other regulatory legal acts. The article offers a legal analysis of the role, powers, and responsibilities of local executive bodies in the budgetary process, as well as their interaction with other state authorities. The author gives detailed consideration to the activities of local authorities at the stages of formation, approval, and execution of local budgets, the mechanisms of budgetary control, and the system of intergovernmental fiscal relations. As a result of the research, practical proposals aimed at increasing the effectiveness of executive authorities in implementing local budget policy have been developed.

Keywords: local budget, local state authority, executive bodies, budgetary process, financial regulation, powers of hokims, budget policy, financial control, intergovernmental fiscal relations, Budget Code.

MAHALLIY BUDJETNI TARTIBGA SOLISHDA MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI IJRO ORGANLARINING VAZIFALARINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Mamadaliyev Boburjon Bahodirjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti
Ma'muriy va moliya huquqi sho'basi o'qituvchisi
E-mail: boburmamadaliyev100@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy budjetni tartibga solish jarayonida mahalliy davlat hokimiyati ijro organlarining vazifalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari kompleks tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchilik bazasi, xususan, 2013-yil 26-dekabrda Budjet kodeksi, Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar chuqur o'rganilgan. Maqolada mahalliy ijro organlarining budjet jarayonidagi roli, vakolatlari, mas'uliyati hamda boshqa davlat organlari bilan o'zaro munosabatlari yuridik jihatdan tahlil etilgan. Muallif tomonidan mahalliy budjetlarni shakllantirish, tasdiqlash va ijro etish bosqichlaridagi hokimiyat organlarining faoliyati, budjet nazorati mexanizmlari va budjetlararo munosabatlar tizimi batafsilpoq ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida mahalliy budjet siyosatini amalga oshirishda ijro organlarining samaradorligini oshirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mahalliy budjet, mahalliy davlat hokimiyati, ijro organlari, budjet jarayoni, moliyaviy tartibga solish, hokimlar vakolatlari, budjet siyosati, moliyaviy nazorat, budjetlararo munosabatlar, Budjet kodeksi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N39>

Kirish. Zamonaviy davlat boshqaruvi tizimida mahalliy budjetlarning tartibga solinishi muhim strategik ahamiyatga ega. Mahalliy budjetlar orqali hududiy rivojlanish dasturlari amalga oshiriladi, ijtimoiy soha moliyalashtiriladi, aholi turmush darajasi yaxshilanadi va

mahalliy iqtisodiyot rivoji ta'minlanadi. Shu munosabat bilan mahalliy davlat hokimiyati ijro organlarining budjet siyosatini shakllantirish va amalga oshirishdagi roli tobora ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda mahalliy budjetlarning huquqiy asoslari tubdan takomillashtirildi. 2013-yil 26-dekabrda qabul qilingan Budjet kodeksi mahalliy budjetlarning shakllantirish, tasdiqlash va ijro etish tamoyillarini belgilab berdi va budjet tizimini yangi bosqichga olib chiqdi. 1993-yil 2-sentyabrda qabul qilingan Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi qonun esa mahalliy ijro organlarining vakolatlari va mas'uliyatini yanada kengaytirdi, ularning moliyaviy-iqtisodiy mustaqilligini oshirdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mahalliy budjetlar va ularni tartibga solish masalalari O'zbekiston va xorijiy olimlarining tadqiqotlarida keng o'rganilgan. Mahalliy moliya va budjet tizimi nazariyasi A.M. Babich, L.N. Pavlova, G.B. Polyak, I.A. Rodinina kabi rus olimlarining asarlarida asoslab berilgan. Ular mahalliy budjetlarning davlat moliyasidagi o'rni, ahamiyati va budjet federalizmi tamoyillarini ko'rsatib berishgan.

O'zbek tadqiqotchilari orasida E.Xojiyev, A.Li, L.Xvan, S.Yusupov mahalliy budjetlarning nazariy va amaliy masalalarini o'rganishga salmoqli hissa qo'shganlar. E. Hojiyevning "Moliya huquqi" darsligida budjet tizimining umumiy nazariy asoslari berilgan [4; B.27.]. A.Lining ishlari mahalliy budjetlarning daromad manbalarini kengaytirish masalalariga bag'ishlangan.

Xorijiy tajribani o'rganish bo'yicha R. Bird va F. Vaillancourt (Kanada), J. Martinez-Vazquez, R. Musgrave (AQSh), T. Ter-Minassian (Xalqaro Valyuta Jamg'armasi) kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyatga ega [5; B.11.]. Ular fiskal federalizm va mahalliy moliya tizimlarining turli modellarini, desentralizatsiya jarayonlarini taqqoslagan holda tahlil qilganlar.

Biroq, mahalliy davlat hokimiyati ijro organlarining Budjet kodeksida belgilangan aniq vazifalari va ularning budjet jarayonidagi o'ziga xos jihatlari to'liq tadqiq etilmagan. Xususan, 2013-yildan buyon qabul qilingan qonunchilik o'zgarishlari kontekstida ijro organlarining yangi vakolatlari, mas'uliyati va amaliy faoliyatining yuridik jihatlari chuqur tahlilga muhtoj.

Tadqiqot quyidagi ilmiy usullar asosida olib borildi:

1. Qonuniy-texnik tahlil usuli — Budjet kodeksi, Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning mazmuni, normalarining o'zaro bog'liqligi sistemali o'rganildi.

2. Qiyosiy-huquqiy usul — O'zbekiston qonunchiligining turli davrlardagi holati taqqoslandi, xorijiy mamlakatlar tajribasi bilan qiyosiy tahlil amalga oshirildi.

3. Tizimli yondashuv — Budjet jarayoni yaxlit, o'zaro bog'liq elementlardan iborat tizim sifatida ko'rib chiqildi, ijro organlarining ushbu tizimdagi o'rni aniqlandi.

4. Funksional tahlil — Mahalliy ijro organlarining budjet sohasidagi vazifalarini ularning amaliy amalga oshirilishi va natijadorligi nuqtai nazaridan baholash amalga oshirildi.

5. Statistik tahlil — Mahalliy budjetlar ko'rsatkichlari dinamikasi, budjet ijrosi natijalari miqdoriy baholash asosida tahlil qilindi.

6. Hujjatlarni o'rganish usuli — Rasmiy hujjatlar, hisobotlar, budjet qonunlari va qarorlari o'rganildi.

Muhokama. Budjet kodeksining 6-moddasiga ko'ra, budjet tizimi barcha darajadagi budjetlar, davlat maqsadli jamg'armalari budjetlari va budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg'armalari, budjet tizimi budjetlarini tuzish va tashkil etish prinsiplari, ular

o'rtasida budget jarayoni mobaynida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar yig'indisini o'zida ifodalaydi. 10-moddaga binoan, budget tizimi budgetlarining balansiligi va o'zaro bog'liqligi prinsipi amalga oshiriladi.

Mahalliy budgetlar budget tizimining muhim qismi sifatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti (respublika budgeti va mahalliy budgetlar);
- Viloyatlar budgetlari;
- Toshkent shahar budgeti ;
- Tumanlar va shaharlar budgetlari.

Mahalliy budgetlarning asosiy xususiyatlari:

1. Hududiy xarakter — ma'lum hududda yashayotgan aholining ehtiyojlarini qondirishga qaratilganligi, mahalliy ahamiyatdagi masalalarni hal etishi;

2. Nisbiy mustaqillik — Budget kodeksi va boshqa qonunchilik doirasida mahalliy ijro organlari tomonidan mustaqil shakllantirilishi va ijro etilishi;

3. Subsidiarlik prinsipi — masalalarni eng pastki samarali darajada hal etish, aholining ehtiyojlariga yaqinroq organlar tomonidan xizmatlar ko'rsatish;

4. Muvozanatlilik — 12-moddaga muvofiq, budget mablag'laridan foydalanishning aniq yo'naltirilganligi va maqsadlilik xususiyati prinsipi amalga oshirilishi;

5. Shaffoflik — 17-moddada belgilangan ochiqlik prinsipiga binoan budget ma'lumotlarining jamoatchilikka ochiqligini ta'minlash.

Mahalliy budgetlar konsolidatsiyalashgan budgetning katta qismini tashkil etadi. 45-46-moddalarga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan budgeti statistik maqsadlarda qo'llaniladi va budget siyosatini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega [2].

Budget kodeksining 28-moddasi Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining budget sohasidagi vakolatlarini belgilaydi.

Hokimlarning asosiy budget vakolatlari:

- 1) tegishli budget loyihasini ishlab chiqish va vakillik organiga kiritish;
- 2) budgetni ijro etishni ta'minlash;
- 3) tegishli budgetning ijrosi to'g'risida hisobotlarni tayyorlash va vakillik organiga kiritish;
- 4) budgetlararo munosabatlarni amalga oshirish;
- 5) tegishli budget mablag'lari hisobidan moliyaviy yordam ko'rsatish;
- 6) mahalliy budget daromadlarini shakllantirish bo'yicha choralar ko'rish;
- 7) budgetdan tashqari mablag'larni jalb etish va ulardan foydalanishni tartibga solish;
- 8) budget jarayonida vakolatlarni amalga oshirishda javobgarlikni ta'minlash.

Budget kodeksining 17-moddasi ochiqlik prinsipini belgilaydi. Ushbu prinsipga ko'ra:

- 1) Budget hujjatlari va ma'lumotlari ommaviy e'lon qilinadi;
- 2) Budget jarayonining barcha bosqichlari ochiq bo'lishi kerak;
- 3) Fuqarolar budget to'g'risida to'liq ma'lumot olish huquqiga ega;
- 4) Davlat siri va boshqa qonun bilan muhofaza qilinadigan sir bo'lgan ma'lumotlar bundan mustasno.

O'zbekiston amaliyotida shaffoflik mexanizmlari:

- 1) Rasmiy veb-saytlarda budget ma'lumotlarini joylashtirish:

- Hokimliklarning rasmiy veb-saytlari;
 - Moliya organlarining portallari;
 - “Ochiq ma’lumotlar” portali;
 - “Ochiq budjet” platformasi.
- 2) Budjet hisobotlari va ochiq muhokamalar:
- Vakillik organlarida ochiq yig’ilishlar;
 - Jamoatchilik bilan uchrashuvlar;
 - Budjet loyihasini ommaviy muhokama qilish;
 - Fuqarolar takliflarini yig’ish.
- 3) OAV orqali axborot tarqatish:
- Budjet to’g’risida muntazam e’lonlar;
 - Budjet ijrosi natijalarini yoritish;
 - Televizion va radioda tushuntirish ishlari.

Natijalar. O’tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelingan:

1. Huquqiy-normativ baza takomillashmoqda.

2013-yil 26-dekabrda Budjet kodeksi mahalliy budjetlar sohasidagi qonunchilik bazasini yangi bosqichga olib chiqdi. Kodeks budjet tizimining prinsiplarini, budjet jarayonining barcha bosqichlarini, vakolatlarini aniq belgilab berdi. Mahalliy davlat hokimiyati to’g’risidagi 2019-yilgi qonun esa hokimliklarning vakolatlarini yanada kengaytirdi.

2. Mahalliy ijro organlarining roli kengaymoqda

Budjet kodeksining 28-32-moddalari hokimliklar, moliya organlari va budjet mablag’larini taqsimlovchilarning vakolatlarini aniq belgilaydi. Hokimliklar budjet jarayonining barcha bosqichlarida — loyihalashdan to nazorat qilishgacha — markaziy rol o’ynaydi. Ularning mas’uliyati ham oshmoqda.

3. Budjetlararo munosabatlar tizimi kengaytirilmoqda.

Transfert mexanizmlari (dotatsiyalar, subsidiyalar, subventsiyalar) orqali hududlar o’rtasida mablag’larni qayta taqsimlash amalga oshiriladi. Biroq, ko’pchilik mahalliy budjetlar hali ham yuqori budjetlardan transferlarga katta bog’liq.

4. Shaffoflik oshmoqda.

17-modda budjetning ochiqlik prinsipini belgilaydi. “Ochiq budjet” portali va boshqa raqamli platformalar orqali jamoatchilik budjet to’g’risida ma’lumot olish imkoniyatiga ega. Biroq, shaffoflikni yanada oshirish kerak.

5. Muammolar va qiyinchiliklar mavjud.

- Mahalliy budjetlarning moliyaviy mustaqilligi yetarli emas;
- O’z daromad manbalari cheklangan;
- Xarajatlar samaradorligi har doim ham yuqori emas;
- Kadrlarning malakasi yetarli darajada emas;
- Raqamlashtirish potentsiali to’liq ishlatilmagan.

Xulosa. Mahalliy davlat hokimiyati ijro organlarining mahalliy budjetni tartibga solishdagi vazifalari ko’p qirrali, murakkab va mas’uliyatlidir. Budjet kodeksi ushbu vazifalarni aniq belgilab, ijro organlarining budjet jarayonining barcha bosqichlarida — loyihalash, tasdiqlash, ijro etish va nazorat qilishda — muhim rolini ta’kidlaydi.

O’zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko’lamli islohotlar natijasida mahalliy budjetlar tizimi tobora takomillashib bormoqda. 2013-yilgi Budjet kodeksi budjet

munosabatlarini tartibga solishda muhim yuridik asos yaratdi. Hokimliklarning vakolatlari kengaymoqda, moliyaviy mustaqillik darajasi oshmoqda, budget shaffofligi va javobgarlik mexanizmlari mustahkamlanmoqda.

Mahalliy budgetlar hududiy rivojlanishning asosiy moliyaviy vositasi hisoblanadi. Ular orqali ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya, kommunal xo'jalik va boshqa sohalarga mablag'lar ajratiladi. Shu sababli, mahalliy ijro organlarining budget siyosatini to'g'ri shakllantirishi va samarali amalga oshirishi aholining hayot sifatiga bevosita ta'sir qiladi.

Biroq, qator muammolar hali ham mavjud. Mahalliy budgetlarning moliyaviy imkoniyatlari ko'plab hududlarda cheklangan. Transfer mexanizmlari takomillashtirilmoqda, ammo ko'pchilik mahalliy budgetlar yuqori budgetlardan transferlarga sezilarli darajada bog'liq. O'z daromad manbalarini kengaytirish imkoniyatlari cheklangan.

Xarajatlar samaradorligi ham har doim yuqori emas. Budget mablag'laridan foydalanishda hali ham samarasizlik, maqsadsiz sarflash holatlari uchraydi. Budget rejalashtirishning ilmiy asoslari yetarli darajada qo'llanilmaydi. Iqtisodiy baholash va samaradorlikni o'lchash tizimi zaif.

Kadrlar malakasi ham muhim muammo hisoblanadi. Hokimlik moliya bo'limlari xodimlarining professional tayyorgarligi, zamonaviy budget texnologiyalarini egallashi budget jarayonining sifatiga bevosita ta'sir qiladi. Malaka oshirish tizimini yanada takomillashtirish zarur.

Kelajakda mahalliy budgetlar tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari:

Birinchidan, mahalliy daromad manbalarini kengaytirish va ularning barqarorligini ta'minlash. Buning uchun mahalliy soliqlar tizimini takomillashtirish, soliq bazasini kengaytirish, davlat mulkidan samarali foydalanish mexanizmlarini yaratish kerak.

Ikkinchidan, budget xarajatlarining samaradorligini oshirish. Xarajatlarni ilmiy asoslangan holda rejalashtirish, natijaga yo'naltirilgan budgetlashtirish prinsiplarini qo'llash, xarajatlar samaradorligini baholash tizimini joriy etish zarur.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish. "Elektron budget" tizimi, sun'iy intellekt, big data texnologiyalari budget jarayonini soddalashtiradi, shaffoflikni oshiradi va xatolarni kamaytiradi.

To'rtinchidan, jamoatchilik nazorati va shaffoflikni yanada kuchaytirish. Fuqarolar budget jarayonida faol ishtirok etishi, o'z fikr va takliflarini bildirishi, budget ijrosini nazorat qilishi muhim.

Xulosa qilib aytganda, mahalliy budgetni tartibga solishda mahalliy davlat hokimiyati ijro organlarining samarali faoliyati mamlakatimizning hududiy rivojlanishi, ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy o'sish uchun muhim ahamiyatga ega. Budget kodeksi yaratgan huquqiy bazani amalda to'liq qo'llash, xorijiy ilg'or tajribadan o'rganish va milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda takomillashtirish zarurati mavjud.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
2. O'zbekiston Respublikasi Budget kodeksi;
3. O'zbekiston Respublikasining Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risidagi qonuni. 1993-yil 02-sentyabr. (913-XII-son)
4. Moliya huquqi: Ma'ruzalar kursi / E.Hojiyev, O. Kamalov, B. Artiqov. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – 319 b.

5. Oates, W.E. (1972). *Fiscal Federalism*. Harcourt Brace Jovanovich, New York.;
6. Musgrave, R.A. (1959). *The Theory of Public Finance*. McGraw-Hill, New York.;
7. Babich A.M., Pavlova L.N. Gosudarstvennyye i munitsipalnyye finansy: Uchebnik. - M.: YUNITI-DANA, 2019. - 703 s.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE SCOPE OF LIABILITY RELATED TO THE PERFORMANCE OF CORPORATE DIRECTORS' FUNCTIONAL DUTIES

Umarova Kholiskhon Nomoz qizi

Lecturer, Tashkent State University of Law

Abstract. This article examines the boundaries of legal liability arising from the performance of corporate directors' functional duties on the basis of a systematic and comparative legal analysis. The study substantiates that the clear legal determination of directors' duties and functions is a decisive factor in defining the scope and limits of their liability.

Keywords: corporate governance, directors' liability, functional duties, fiduciary obligations, duty of care and loyalty, internal and external liability, comparative legal analysis, corporate legislation, legal status of directors.

KORPORATSIYA DIREKTORLARINING FUNKSIONAL VAZIFALARINI AMALGA OSHIRISH BILAN BOG'LIQ JAVOBGARLIGI CHEGARASI

Umarova Xolisxon Nomoz qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti o'qituvchisi

E-mail: xolisxonumarova2310@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada korporatsiya direktorlarining funksional vazifalarini amalga oshirish bilan bog'liq huquqiy javobgarligi chegaralari tizimli va qiyosiy-huquqiy tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqotda direktorlarning vazifa va funksiyalarini aniq belgilash ularning javobgarligi doirasini aniqlashda hal qiluvchi omil ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: korporativ boshqaruv, direktorlarning javobgarligi, funksional vazifalar, ishonchli majburiyatlar, g'amxo'rlik va sodiqlik tamoyillari, ichki va tashqi javobgarlik, qiyosiy-huquqiy tahlil, korporativ qonunchilik, direktorlarning huquqiy maqomi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N40>

Kirish. Zamonaviy korporativ huquqda direktorlik instituti yuridik shaxs faoliyatining samaradorligi, barqarorligi va bozor ishtirokchilarining manfaatlarini muvozanatlashda muhim o'rin egallaydi. Korporatsiya direktorlarining qarorlari nafaqat kompaniya ichki boshqaruviga, balki aksiyadorlar, kreditorlar va boshqa uchinchi shaxslarning huquq va manfaatlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois direktorlarning funksional vazifalari va ushbu vazifalarni amalga oshirish bilan bog'liq huquqiy javobgarlik chegaralarini aniqlash masalasi korporativ boshqaruv tizimining asosiy muammolaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xorijiy huquqiy tajriba shuni ko'rsatadiki, direktorlar javobgarligi masalasida mutlaq va cheklanmagan yondashuvdan voz kechilib, uni aniq funksional vazifalar, aybli xatti-harakat, yetkazilgan zarar va sababiy bog'lanish mezonlari asosida belgilash tamoyili ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Anglo-sakson va romano-german huquq tizimlarida shakllangan biznes qarori qoidasi, vijdonan va oqilona harakat qilish prinsipi hamda ishonchli majburiyatlar instituti

direktorlarni asossiz huquqiy da'volardan himoya qilishga qaratilgan muhim mexanizmlar sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi korporativ qonunchiligida direktorlarning javobgarligi umumiy tarzda nazarda tutilgan bo'lsa-da, ularning aniq vazifa va funksiyalari qonun darajasida tizimli va batafsil belgilab berilmagan. Natijada huquqni qo'llash amaliyotida direktorlarning qaysi holatlarda shaxsiy javobgarlikka tortilishi mumkinligi masalasi ochiq qolmoqda.

Muhokama va natijalar. Direktorlarning funksional vakolatlari va majburiyatlarini huquqiy jihatdan aniq belgilash korporativ boshqaruv tizimining barqaror ishlashi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aynan ushbu vakolatlar doirasida direktorlarning huquqiy javobgarligi shakllanadi va chegaralanadi. Funksiya hamda vazifalar normativ jihatdan noaniq belgilangan hollarda direktorlik instituti ortiqcha huquqiy xavf manbaiga aylanishi mumkin bo'lib, bu professional menejerlarni boshqaruv lavozimlaridan tiyilishiga olib keladi. Shu sababli huquqiy adabiyotlarda direktorlik lavozimi bir kun kelib "hech kim bo'lishni istamaydigan lavozim"ga aylanib qolishi mumkinligi ta'kidlanadi [1].

Direktorlarning funksiyalari, ularga yuklatilgan vazifalar hamda ushbu majburiyatlarni buzish bilan bog'liq javobgarlik masalalari qonun hujjatlarida aniq va tizimli tarzda mustahkamlanishi zarur. Albatta, bunday yondashuv korporativ huquqning shakllanishining dastlabki bosqichlarida AQSh huquqiy doktrinasida ustuvor bo'lgan qarashlarga ma'lum darajada zid ko'rinishi mumkin [2]. Chunki o'sha davrda yuridik shaxs ta'sischi va boshqaruv organlari o'rtasidagi shartnomaviy kelishuv natijasi sifatida baholanib, davlatning, ayniqsa, ichki boshqaruv jarayonlariga aralashuvi nomaqbul deb hisoblangan. Biroq 1980-yillarda AQShda yuzaga kelgan keng ko'lamli korporativ suiiste'molliklar hamda kompaniyalarni agressiv egallab olishlar amaliyoti korporativ munosabatlarda davlatning tartibga soluvchi rolini kuchaytirish zaruratini yuzaga chiqardi. Mazkur jarayon, avvalo, direktorlar kengashlarida mustaqil direktorlarning majburiy ishtirokini joriy etish hamda ularning boshqaruvdagi vakolatlarini aniq chegaralash orqali namoyon bo'ldi. Natijada direktorlarning funksional roli bosqichma-bosqich qayta ko'rib chiqilib, Germaniya huquq tizimiga xos bo'lgan kuzatuv kengashi modeliga yaqinlashuvchi institutlarning shakllanishiga zamin yaratildi [3].

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida korporatsiya direktorlarining javobgarligi umumiy tarzda belgilangan. Xususan, "Mas'uliyati cheklangan jamiyatlar to'g'risida"gi Qonunning 42-moddasiga muvofiq, jamiyat kuzatuv kengashi a'zolari, yakkaboshchilik asosidagi ijro etuvchi organ hamda kollegial ijro etuvchi organ a'zolari, agar qonun hujjatlarida boshqa asoslar va javobgarlik miqdorlari nazarda tutilmagan bo'lsa, o'zlarining aybli harakatlari yoki harakatsizligi natijasida jamiyatga yetkazilgan zarar uchun jamiyat oldida javobgar hisoblanadi. [4] Xuddi shuningdek, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunning 81-moddasida ham jamiyat kuzatuv kengashi, direktori, boshqaruv a'zolari hamda ishonchli boshqaruvchisining javobgarligi mustahkamlangan bo'lib, ushbu javobgarlik, eng avvalo, ularning jamiyat oldidagi majburiyatlari doirasida talqin etiladi. [5].

Shu bilan birga, amaldagi qonunchilikda javobgarlikning aynan qaysi xatti-harakat yoki harakatsizlik natijasida yuzaga kelishi, shuningdek, direktorlarning aybli xulq-atvori ularning funksional vazifalaridan kelib chiqadimi yoki yo'qmi, degan masalalar aniq huquqiy ta'rif bilan mustahkamlanmagan. Chunki "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli

jamiyatlar to'g'risida"gi Qonunning 8–9-moddalarida jamiyat ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari, "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunning 26-moddasida esa aksiyadorlarning huquqlari belgilangan bo'lsa-da, direktorlarning vazifa va funksiyalari qonun darajasida alohida va tizimli ravishda bayon etilmagan. Aksincha, ijro etuvchi organ vakolatlarini belgilash masalasi asosan jamiyat ustavlariga havola etilgan bo'lib, bu holat direktorlar javobgarligi chegaralarini aniqlashda muayyan huquqiy noaniqlikni keltirib chiqaradi.

Romano-german huquq tizimida mavjud Rossiya Federatsiyasida ham sudlar javobgarlikni belgilash uchun huquqbuzarlikning quyidagi 3 ta element mavjud ekanligini aniqlashni taqozo etadi:

Birinchidan, direktor o'ziga berilgan muayyan majburiyatni amalda buzganmi va bu aniq bir shaklda ko'rinadimi?

Ikkinchidan, direktor bu harakati orqali korporatsiyaga qancha zarar keltirdi?

Uchinchidan, sodir etilgan huquqbuzarlik va korporatsiyaga yetkazilgan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish mavjudmi?

Mazkur qoida shunisi bilan ham ahamiyatliki, agar ushbu uchta elementlarning hattoki bittasi mavjud bo'lmagan taqdirda ham direktorni javobgarlikka tortish uchun da'vo qanoatlantirilishi rad etilishi mumkin [6].

Javobgarlikni direktorlarning aniq vazifa va funksiyalari bilan uzviy bog'lash ularning uchinchi shaxslar oldidagi javobgarligi doirasini belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim davlatlar qonunchiligida direktorlarning uchinchi shaxslar oldida mustaqil tarzda javobgar bo'lishi mumkinligini nazarda tutuvchi normalar mavjud. Xususan, Hindistonning 2013-yildagi yangi tahrirda qabul qilingan "Kompaniyalar to'g'risida"gi Qonuni (1956) da belgilangan qoidalarga ko'ra, agar direktorlar tadbirkorlik faoliyati jarayonida soxta savdo amalga oshirishda aybdor deb topilsa, sud qaroriga asosan ular kompaniyaning qarzlari yoki majburiyatlari bo'yicha shaxsan javobgarlikka tortilishi mumkin. Shuningdek, direktorlar kompaniya tashkil etilgan, biroq hali davlat ro'yxatidan o'tkazilmagan davrda uning nomidan uchinchi shaxslar bilan bitimlar tuzgan taqdirda ham shaxsiy javobgarlikni zimmasiga oladi. Bu holat sud amaliyotida ham tasdiqlangan bo'lib, xususan, Kelner va Baxter ishi doirasida umumiy yurisdiksiya sudi direktor vakolatsiz holda shartnoma imzolagan bo'lsa, ushbu harakati uchun o'zi shaxsan javobgar bo'lishi lozimligini qayd etgan. [7]

Aynan shunday vaziyatlarda direktorlarning vazifa va funksiyalarini aniq va ravshan belgilash alohida ahamiyat kasb etadi. Bu borada Amerika sud amaliyotida keng tanilgan "*Fisher v. Carrousel Motor Hotel*" ishi e'tiborga loyiq misol sifatida ko'rsatib o'tiladi. Mazkur ishda Texas shtati qonunchiligi asosida agent (xodim) tomonidan uchinchi shaxslarga zarar yetkazilgan hollarda prinsipial yoki ish beruvchining javobgarligi qaysi shartlar mavjud bo'lganda yuzaga kelishi aniqlashtirilgan. Xususan, sud amaliyotiga ko'ra:

Birinchidan, agar prinsipial zarar yetkazuvchi xatti-harakatni sodir etish bo'yicha bevosita ko'rsatma bergan bo'lsa;

Ikkinchidan, agent mazkur vazifani bajarishga noloyiq bo'la turib, prinsipial bu holatdan xabardor holda uni shu ishga mas'ul etib tayinlagan bo'lsa;

Uchinchidan, agent o'ziga yuklatilgan xizmat vazifalari yoki vakolat doirasida harakat qilgan bo'lsa;

To'rtinchidan, keyinchalik ish beruvchi yoki menejer ushbu xatti-harakatni ma'qullagan bo'lsa, bunday holatlarda agentning zarar yetkazuvchi xulq-atvori uchun prinsipial yoki uning rahbari javobgar hisoblanadi. [8]

Mazkur sud ishining tahlili asosida bir qator muhim xulosalarni ilgari surish mumkin. Avvalo, agar direktor ijro etuvchi organga yuklatilgan va normativ yoki ustaviy jihatdan belgilangan vazifalar doirasida harakat qilgan bo'lsa, hatto ushbu harakatlarning oqibati uchinchi shaxslarga ma'lum zarar yetkazgan taqdirda ham, bunday holat direktorning shaxsiy javobgarligini keltirib chiqarmasligi lozim.

Ikkinchidan, direktor lavozimiga tayinlanish jarayonida unga tegishli vazifa va funksiyalar oldindan aniq belgilab berilmagan bo'lsa va shu sababli uning mazkur lavozimga munosibligi yoki nomunosibligini baholash imkoniyati mavjud bo'lmagan holda tayinlov amalga oshirilgan bo'lsa, bunday tayinlov oqibatida yuzaga kelgan zarar uchun direktorning shaxsan javobgar etilishi maqsadga muvofiq emas.

Uchinchidan, direktor o'z vakolatlari doirasida, vijdonan va oqilona tarzda harakat qilgan bo'lsa, mazkur xatti-harakatlar natijasida zarar kelib chiqqan taqdirda ham, ushbu zarar direktorning shaxsiy javobgarligini avtomatik tarzda yuzaga keltirmasligi kerak.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD) tomonidan 2023-yilda e'lon qilingan hisobotlarda bayon etilgan "Korporativ boshqaruv prinsiplari"da ham ushbu yondashuv qo'llab-quvvatlanadi. Xususan, agar direktorlar kengashi qaror qabul qilish jarayonida barcha oqilona va zarur choralarni ko'rgan bo'lsa, biroq kutilgan natijaga erishilmagan bo'lsa, bunday holatda direktorlar kengashini ushbu qaror bilan bog'liq da'volardan huquqiy jihatdan himoyalash lozimligi ta'kidlanadi.[9].

Darhaqiqat, ingliz huquq tizimi yoki romano-german huquq tizimi doirasida bo'lishidan qat'i nazar, yuridik shaxs instituti, avvalo, javobgarlikni individuallardan ajratish va uni muayyan chegaralarda konsentratsiyalash maqsadida shakllangan. Yuridik shaxs mustaqil subyekt sifatida uchinchi shaxslar bilan huquqiy munosabatlarga kirishganligi sababli, huquqlar ham, majburiyatlar ham, ulardan kelib chiqadigan javobgarlik ham, qoida tariqasida, uning zimmasiga yuklanadi. Shu bilan birga, regress majburiyatining mavjudligi oxir-oqibat yetkazilgan zarar uchun mas'uliyat bevosita aybli shaxs zimmasida qolishini nazarda tutadi. Aynan shu yondashuv O'zbekiston qonunchiligida ham o'z aksini topgan bo'lib, ijro etuvchi organ vakillarining javobgarligi, avvalo, jamiyat oldida ekanligi belgilangan. Biroq mazkur javobgarlikning yuzaga kelish asoslari va mezonlari aniq va batafsil tartibga solinmaganligi, amaliy jihatdan, direktorlarning o'zlari uchun ham ortiqcha huquqiy noaniqlik va xavf omilini vujudga keltirishi mumkin. Shu bois direktorlarning javobgarligini belgilash masalasini ularning aniq vazifa va funksiyalari bilan uzviy bog'lagan holda huquqiy jihatdan mustahkamlash zarur.

Buyuk Britaniyada 2006-yilda qabul qilingan "Kompaniyalar to'g'risida"gi Qonunda direktorlarning kompaniya oldidagi asosiy majburiyatlari aniq va tizimli tarzda belgilab qo'yilgan.[10] Ushbu majburiyatlar buzilgan taqdirda, aksiyadorlar direktorlarning xatti-harakatlariga nisbatan sudga da'vo kiritish huquqiga ega. Jumladan, direktorlar kompaniya manfaatlarini ustuvor qo'ygan holda harakat qilishi hamda uning barqaror rivojlanishi va muvaffaqiyatiga xizmat qiluvchi qarorlar qabul qilishi shart. Direktorlik majburiyatlarining buzilishi fuqarolik-huquqiy javobgarlik bilan bir qatorda ayrim hollarda jinoiy oqibatlarga ham olib kelishi mumkin. Shu sababli direktorlar nafaqat mazkur qonunda belgilangan

majburiyatlarni, balki jamiyat ustavida mustahkamlangan vakolatlar va mas'uliyat doirasini ham to'liq va aniq anglab yetishlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu tariqa, korporativ direktorlarning javobgarligi doirasi, odatda, amaldagi qonun hujjatlari va boshqa me'yoriy normalar, shuningdek korporatsiya ustavi hamda direktorlar bilan tuzilgan shartnomalar orqali belgilanadi. Aksariyat yurisdiksiyalarda direktorlar korporatsiya va uning aksiyadorlari oldida ishonchli majburiyatlarni zimmasiga oladi, jumladan, g'amxo'rlik, sodiqlik hamda vakolatlar doirasida harakat qilish majburiyatlari shular jumlasidandir.

Direktorlar o'z vazifalarini ehtiyotkorlik, mas'uliyat va zarur darajadagi tirishqoqlik bilan bajarishi kutilsa-da, ularning javobgarligi mutlaq xarakterga ega emas va muayyan cheklovlariga ega. Xususan, korporativ qonunchilik vijdonan va oqilona harakat qilgan direktorlar uchun zararlarni qoplash, shuningdek sug'urta mexanizmlari orqali huquqiy himoya choralari nazarida tutishi mumkin. Bundan tashqari, biznes qarori qoidasi ko'plab huquqiy tizimlarda direktorlarni korporatsiya manfaatlarini ko'zlab qabul qilingan qarorlar natijasida kutilmagan yoki salbiy oqibatlar yuzaga kelgan taqdirda ham, ularni shaxsiy javobgarlikdan ozod etuvchi muhim kafolat sifatida xizmat qiladi.

Direktorlarning funktsiya va vazifalari bilan bog'liq javobgarlik doirasini qayta ko'rib chiqish va belgilash jarayoni yuridik majburiyatlar mazmunini, korporativ boshqaruvning asosiy tamoyillarini hamda risklarni boshqarish mexanizmlarini kompleks tarzda anglashni taqozo etadi. Direktorlar o'zlariga yuklatilgan ishonchli majburiyatlarni vijdonan bajarib, qaror qabul qilishda oqilona va ehtiyotkor yondashuvni namoyon etish orqali yuzaga kelishi mumkin bo'lgan huquqiy majburiyatlarni sezilarli darajada kamaytirishi, shu bilan birga manfaatdor tomonlarning ishonchini mustahkamlagan holda korporatsiyaning barqaror va uzoq muddatli rivojlanishiga munosib hissa qo'shishi mumkin.

Hindiston huquq tizimida korporativ jinoiy javobgarlik masalasi nisbatan aniq mexanizmlar orqali tartibga solinadi va unda javobgarlikni belgilashning bir nechta yondashuvlari mavjud. Xususan, ushbu tizim doirasida uchta asosiy usulni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, bahsli bo'lgan noqonuniy xatti-harakat uchun avvalo korporatsiya oldida javobgar bo'lgan aniq shaxs aniqlanadi; agar ushbu shaxs mazkur harakat uning xabarisiz yoki irodasiga zid ravishda sodir etilganligini asosli tarzda isbotlay olsa, u jinoiy javobgarlikdan ozod etilishi mumkin. Ikkinchidan, ko'rib chiqilayotgan huquqbuzarlik kompaniya direktori, menejeri, kotibi yoki boshqa mansabdor shaxslarning roziligi yoki bevosita ishtiroki bilan sodir etilganligi aniqlansa, aynan ushbu mansabdor shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladi. Uchinchidan esa, ayrim hollarda jinoiy javobgarlik bevosita kompaniyaning o'ziga yuklatilishi mumkin bo'lib, bu holatda korporatsiya muayyan mansabdor shaxsning javobgarligi o'rniga javobgar subyekt sifatida e'tirof etiladi.[11]

Direktorlarning vazifalari va ularning buzilishi oqibatlarini izohlashda shuni alohida qayd etish lozimki, mazkur majburiyatlar, avvalo, kompaniyaga nisbatan vujudga keladi va shu sababli ularni bajarish ham kompaniya doirasida amalga oshiriladi. Shu bilan birga, aksiyadorlar yoki boshqa direktorlar kompaniya nomidan direktorlarning xatti-harakatlariga nisbatan sudga da'vo kiritish huquqiga ega. Bundan tashqari, agar kompaniya to'lovga layoqatsizlik holatiga tushib qolsa, kreditorlar ham direktorlarning xulq-atvorini sud tartibida bahslashishi mumkin. Xususan, direktor o'z faoliyatida kreditorlar manfaatlarini inobatga olmay, aksiyadorlarning manfaatlarini ilgari surishda davom etgan, degan asosli taxmin mavjud

bo'lgan taqdirda, kreditorlar da'vo qo'zg'atish huquqiga ega bo'ladi. Amaliy misol sifatida, "Fairford Water Ski Club v Cohoon (2021 EWCA Civ 143)" ishida kompaniya direktori direktorlar yig'ilishida ko'l hududida faoliyat yurituvchi suv chang'isi maktabiga nisbatan shaxsiy manfaatdorligini oshkor etmagani sababli 350 ming funt sterling miqdorida tovon to'lashga majbur etilgan. [12]

Buyuk Britaniyada direktorlarning vazifalari va ular bilan bog'liq majburiyatlarni buzish masalalariga doir fuqarolik sud ishlari huquqning eng murakkab yo'nalishlaridan biri hisoblanadi hamda, qoida tariqasida, yuqori malakali mutaxassis advokatlar ishtirokini talab etadi. Bunday nizolar ko'pincha nafaqat direktorlarning asosiy majburiyatlari, balki manfaatlar to'qnashuvi, transchegaraviy faoliyat yoki qo'shma korxonalar bilan bog'liq huquqiy elementlarni ham qamrab oladi. Mazkur omillar birgalikda ishning huquqiy va faktik murakkabligini yanada kuchaytirib, direktorlarning javobgarligini baholashda kompleks va chuqur tahlilni talab etadi [13]

Beparvolik, majburiyatni bajarmaslik yoki ishonchni suiiste'mol qilish bilan bog'liq holatlar mavjud bo'lgan taqdirda ham, sud muayyan shartlar asosida direktorlarni javobgarlikdan to'liq yoki qisman ozod etishi mumkin. Xususan, agar direktorlar o'z xatti-harakatlarini halol va oqilona tarzda amalga oshirganligi aniqlansa hamda ishning barcha holatlari har tomonlama baholanib, sud tomonidan direktorlarni oqlash adolatli va asosli deb topilsa, ularning javobgarligi cheklanishi yoki bekor qilinishi ehtimoldan xoli emas.

Direktorlar kompaniyaning bevosita egasi bo'lmaganligi sababli, ularning har doim ham kompaniya manfaatlarini yo'lida harakat qilishi va moliyaviy resurslardan doimo oqilona foydalanishini mutlaq tarzda taxmin qilish mushkul, degan qarashlar ham mavjud. Ushbu yondashuv agentlik nazariyasi doirasida keng asoslanadi. Xususan, 1932-yilda Berle va Means tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda direktorlar kompaniya egalari emas, balki ularning nomidan faoliyat yurituvchi agentlar ekanligi, menejmentni o'z qo'llarida jamlash orqali asosan o'z manfaatlarini himoya qilishga intilishi mumkinligi ta'kidlangan. [14]. Mulkdorlik va boshqaruv vakolatlarining bunday ajralishi korporativ boshqaruv jarayonida manfaatlar nomuvofiqligi va boshqaruv muammolarining yuzaga kelishiga sabab bo'ladi [15]

Umumiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, direktorlarning huquqiy javobgarligi mazmunan ikki asosiy yo'nalishga ajratilishi mumkin:

Birinchidan, ichki javobgarlik bo'lib, u direktorning kompaniya va uning ishtirokchilari (aksiyadorlari) oldidagi majburiyatlari doirasida yuzaga keladi

Ikkinchidan, tashqi javobgarlik bo'lib, direktorning uchinchi shaxslar, jumladan kontragentlar yoki kreditorlar oldidagi javobgarligini qamrab oladi.

Direktorlar javobgarligining vujudga kelish manbalari ham asosan ikki guruhga bo'linadi. Bir tomondan, javobgarlik direktor bilan tuzilgan shartnomadan kelib chiqishi mumkin bo'lib, bunday holatlarda shartnomaning turi, mazmuni va unda belgilangan majburiyatlarning hajmi muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi tomondan esa, direktorlarning javobgarligi bevosita qonun hujjatlaridan, xususan, korporativ munosabatlarni tartibga soluvchi normativ aktlar hamda bankrotlik to'g'risidagi qonunlar qoidalaridan kelib chiqadi.

Direktorlarning funksiyalari va vazifalari aniq yoki hech bo'lmaganda qisman belgilab qo'yilgan qonun hujjatlari ularning huquqiy javobgarligini aniqlashda eng muhim manba hisoblanadi. Aynan ushbu normalar orqali direktorlarning qaysi xatti-harakatlari javobgarlikni keltirib chiqarishi va qaysi holatlarda bunday javobgarlik yuzaga kelmasligi belgilanadi.

Mazkur yondashuvning tarixiy ildizlari qadimgi Rim huquqiga borib taqaladi. O'sha davrdan boshlab bironing nomidan ish yuritishda "bonus pater familia", ya'ni "oilaning yaxshi otasi" tamoyiliga rioya etilishi talab qilingan. Ushbu prinsipga ko'ra, boshqaruv vakolatiga ega bo'lgan shaxs o'ziga ishonib topshirilgan mulk va manfaatlarga oilaning otasi o'z yaqinlariga qanday g'amxo'rlik qilsa, xuddi shunday ehtiyotkorlik va mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishi lozim. [16] Mazkur g'amxo'rlik majburiyatining buzilishi esa huquqiy javobgarlikni yuzaga keltiruvchi asoslardan biri sifatida qaraladi.

Yuqorida amalga oshirilgan tahlillar korporativ direktorlarning huquqiy javobgarligi ularning funksiyalari va vazifalari bilan uzviy bog'liq ekanligini hamda mazkur bog'liqlik aniq normativ asoslarda mustahkamlanmagan taqdirda korporativ boshqaruv tizimida huquqiy noaniqlik va ortiqcha risklar yuzaga kelishini ko'rsatadi. Xorijiy huquqiy tajriba, xususan anglo-sakson va romano-german huquq tizimlari, direktorlar javobgarligini mutlaq emas, balki majburiyat buzilishi, zarar mavjudligi va sababiy bog'lanish kabi aniq mezonlar asosida belgilash zarurligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, biznes qarori qoidasi va vijdonan harakat qilish tamoyillari direktorlarni asossiz da'volardan himoya qiluvchi muhim institutlar sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston qonunchiligida direktorlarning javobgarligi jamiyat oldidagi majburiyatlar doirasida umumiy tarzda nazarda tutilgan bo'lsa-da, ularning vazifa va funksiyalarining qonun darajasida yetarlicha aniqlashtirilmaganligi huquqni qo'llash amaliyotida qator muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Mazkur holatdan kelib chiqib, quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq, deb hisoblanadi.

Birinchidan, mas'uliyati cheklangan hamda aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunlarga direktorlarning asosiy vazifa va funksiyalarini belgilovchi alohida normalarni kiritish, ushbu vazifalarni g'amxo'rlik, sodiqlik va vakolat doirasida harakat qilish tamoyillari bilan uzviy bog'lash zarur.

Ikkinchidan, direktorlarning javobgarligini belgilashda huquqbuzarlik tarkibining majburiy elementlari hisoblangan majburiyat buzilishi, zarar va sababiy bog'lanishni qonun darajasida mustahkamlash, bu orqali javobgarlikning asossiz qo'llanilishini cheklash lozim.

Uchinchidan, O'zbekiston korporativ qonunchiligiga biznes qarori qoidasi elementlarini joriy etish orqali vijdonan va oqilona harakat qilgan direktorlarni huquqiy himoya qilish mexanizmlarini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

To'rtinchidan, direktorlarning uchinchi shaxslar oldidagi javobgarligi faqat vakolat doirasidan chiqib ketilgan yoki qasddan sodir etilgan xatti-harakatlar bilan bog'liq hollarda yuzaga kelishini aniq belgilash orqali javobgarlik chegaralarini normativ jihatdan aniqlashtirish zarur. Beshinchidan, jamiyat ustavlari va direktorlar bilan tuziladigan shartnomalarda vazifa va vakolatlarning batafsil bayon etilishini majburiy talab sifatida mustahkamlash, bu hujjatlarning huquqiy ahamiyatini kuchaytirish lozim.

Direktorlarning funksiyalari va javobgarligi o'rtasidagi aniq huquqiy bog'liqlikni ta'minlash, bir tomondan, korporatsiyalar faoliyatida mas'uliyat va intizomni kuchaytirs, ikkinchi tomondan esa professional boshqaruvni rag'batlantiruvchi barqaror va prognoz qilinadigan huquqiy muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Business Week, Sept. 8, 1986, at p. 50 ff.
<https://www.nytimes.com/1986/09/08/business/busiess-digest-monday-september-8-1986.html>
2. Merkt H., Göthel S.R. US-amerikanisches Gesellschaftsrecht. S. 98. Fn. 74.
3. E.A.Суханов “Сравнительное корпоративное право” М.: Статут, 2014. стр.11
4. “Mas’uliyati cheklangan jamiyatlar to’g’risida”gi Qonun.06.12.2001, O’RQ-310-II.
<https://lex.uz/docs/-22525>
5. O’zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to’g’risida”gi Qonuni. 06.05.2014, O’RQ-370 <https://lex.uz/docs/-2382409>
6. Корчагин Матвей Андреевич (2020). Ответственность директора перед корпорацией за причиненные ей убытки. Вопросы российской юстиции, (7), 182-202.
7. Surabhi Bairathi.Directors & Their Liabilities.
<https://www.legalservicesindia.com/article/577/Directors-&Their-Liabilities.html>
8. Emmitt E.Fisher, Petitioner, v Carrousel nMotor Hotel, Inc, et al., Respondents. № B-342. Supreme Court of Texas. Dec.27, 1967
9. OECD (2023), G20/OECD Principles of Corporate Governance 2023, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ed750b30-en>.
10. Companies Act 2006. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents>
11. Shivangi Gupta.Directors duties in India. A critical analysis. <https://ibclaw.in/directors-duties-in-india-a-critical-analysis-shivangi-gupta/>
12. Fairford Water Ski Club v Cohoon Ltd v Cahoon judgement. Case No: A4/2020/0974.<https://www.judiciary.uk/wpcontent/uploads/2022/07/Fairford-Water-Ski-Club-Ltd-v-Cohoon-judgment.pdf>
13. Waleed Tahirkheli. Claims against a director for breach of duty.
<https://chambers.com/articles/claim-against-a-director-for-breach-of-duties>
14. Berle, A. and Means, G. (1932) The Modern Corporation and Private Property. Commerce Clearing House, New York.
<https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1460233>
15. Neeti shikha, changing paradigm of corporate governance in india 73.
16. Norri, M. *Osakeyhtiö. Käytännön käsikirja*. Rakennuskirja OY, Helsinki 1991.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE CONCEPT OF PROSECUTORIAL INVOLVEMENT IN THE HANDLING OF JUVENILE CASES IN CIVIL COURTS AND ITS RELEVANCE TODAY

Yakubova Guli Kasimboy kizi

2nd year student of the Law Enforcement Academy,
Master's degree in "Prosecutorial Activities" specialty,
correspondence form of education
E-mail: karomatbekcanov@gmail.com

Abstract. This article discusses the concept of prosecutor participation in the consideration of cases related to minors in civil courts, which is currently relevant, and its significance today, the changes in regulatory legal acts being implemented in this area today, the growth trend of civil cases related to minors, and the need to increase the effectiveness of prosecutor participation in the consideration of cases related to minors in civil courts, which was carried out through the study and analysis of national legislative documents and judicial practice.

Keywords: the concept of prosecutorial participation in hearing cases involving minors in civil courts, the growth trend of civil cases involving minors, guardianship, sponsorship, adoption, etc.

VOYAGA YETMAGANLAR BILAN BOG'LIQ ISHLARNI FUQAROLIK SUDLARIDA KO'RISHDA PROKURORNING ISHTIROKI TUSHUNCHASI VA UNING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Yaqubova Guli Qosimboy qizi

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi magistraturasi
"Prokurorlik faoliyati" mutaxassisligi sirtqi ta'lim shakli 2-kurs tinglovchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola bugungi kunda o'z dolzarbligi bilan ajralib turadigan, voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarni fuqarolik sudlarida ko'rishda prokuror ishtirokining tushunchasi, va uning bugungi kundagi ahamiyati, bugungi kunda ushbu sohada amalga oshirilayotgan normativ-huquqiy hujjatlardagi o'zgarishlar, voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlarining o'sish tendensiyasi, fuqarolik sudlarida voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarni ko'rishda prokuror ishtirokining samaradorligini oshirish zarurligi milliy qonunchilik hujjatlari hamda sud amaliyotini o'rganib tahlil qilish orqali amalga oshirilganligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarni fuqarolik sudlarida ko'rishda prokuror ishtirokining tushunchasi, voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlarining o'sish tendensiyasi, vasiylik, homiylik, farzandlikka olish va boshqalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N41>

Kirish. Bugungi raqamli iqtisodiyot rivojlanayotgan bir asrda sud tizimi ham yildan yilga takomillashtirilib borilyapti. Voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarni fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarda ko'rilishida prokurorning ishtiroki bilan bog'liq bo'lgan o'zgarishlar ham ilgari qaraganda yetarlicha o'zgarmagan bo'lsada, umuman fuqarolik protsessida prokurorning ishtiroki bilan bog'liq qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilmoqda.

Fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarda prokurorning ishtiroki aynan ushbu sudlar tomonidan chiqariladigan har bitta hal qiluv qarorlari, ajrimlari, qarorlari va buyruqlarining qonuniyligi va ularning qanchalik darajada O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlariga to'g'ri kelishi ustidan nazoratni amalga oshirishida yaqqol ko'zga tashlanadi va sudda odil sudlovga ko'maklashuvchi shaxs sifatida e'tirof etiladi.

Tadqiqot natijalari. Voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarni fuqarolik sudlarida ko'rishda prokurori ishtiroki bu- prokurorning aynan voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlarini yuritishda ishda ishtirok etuvchi shaxs sifatida e'tirof etilib, sudda o'z huquq va erkinliklarini va qonuniy manfaatlarini shaxsan himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmagan voyaga yetmagan shaxslarning buzilgan huquqlarini, erkinliklarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan murojaat qilishi. Bundan tashqari alohida Fuqarolik protsessual kodeksida belgilab qo'yilgan asoslarda va shakllarda bevosita fuqarolik sudlaridagi voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarda ishtirok etishi va o'z fikrini bildirishi, sud hujjatlarining noqonuniyligi, asoslilikiga shubha tug'ilgan taqdirda yuqori instansiya sudlariga prokuror nazorat hujjatlaridan biri hisoblangan protest bildirish huquqi demakdir.

O'zbekiston Respublikasining **"Prokuratura to'g'risida"** gi qonunining **4-moddasida** aynan prokuratura organlarining asosiy yo'nalishlari belgilangan bo'lib, bu yo'nalishlardan bittasi- prokuratura organlari xodimlarining sudlarda fuqarolik ishlarini, ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni hamda iqtisodiy nizolarni ko'rishda ishtirok etishidir.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasining **"Prokuratura to'g'risida"** gi qonunning **33-moddasida** "Fuqarolarning, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning huquqlari hamda qonuniy manfaatlari sud yo'li bilan samarali himoya qilinishini ta'minlash maqsadida barcha instansiya sudlarida ishlar ko'rilayotganda prokuror qonunda belgilangan tartibda ishtirok etadi. Prokuror sudda dalillarni tekshirishda ishtirok etadi, qonunning qo'llanishi xususida o'z fikrini bildiradi [1].

Ishlar sudlarda ko'rilayotganda ishtirok etayotgan prokurorning vakolatlari protsessual qonunlar bilan belgilanadi".

Shuningdek, amaldagi O'zbekiston Respublikasi **Oila kodeksining 67-moddasi 2-qismida** hamda O'zbekiston Respublikasining **"Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"**gi Qonunning **11-moddasi 1-2-qismlarida** "Har bir bolaga uning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarining, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari va nodavlat notijorat tashkilotlarining qonunga xilof qarorlari, ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi.

Bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uning ota-onasi, ota-onasining o'rnini bosuvchi shaxslar, qonunda nazarda tutilgan hollarda esa vasiylik va homiylik organi, prokuror, sud tomonidan amalga oshiriladi. Bolaning huquqi va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uning ota-onasi (ularning o'rnini bosuvchi shaxslar), ushbu Kodeksda nazarda tutilgan hollarda esa vasiylik va homiylik organi, prokuror va sud tomonidan amalga oshirilishi belgilangan [2].

Shuni ham aytish joizki, amaldagi Fuqarolik protsessual kodeksining **50-moddasi 3-qismida** "Agar fuqaro sog'lig'ining holati, yoshi yoki boshqa sabablarga ko'ra sudda o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini shaxsan himoya qilish imkoniyatiga ega

bo'lmasa, prokuror fuqaroning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan sudga murojaat etish huquqiga ega" [3].-deb qayd etilgan.

Prokuror fuqarolik protsessida amaldagi O'zbekiston Respublikasining **Fuqarolik protsessual kodeksining 51- moddasida** prokurorning protsessual huquq va majburiyatlari [3] keltirib o'tilgan. Xususan, sudga voyaga yetmaganlarning buzilgan huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida da'vo ariza (ariza) bergan prokuror da'vogarning barcha protsessual huquqlaridan foydalanadi. Ya'ni da'vogarning maxsus protsessual huquqlaridan foydalanadi ular quyidagilardir:

- da'vogar rozi bo'lgan taqdirda da'vo asosi talablari yoki predmetini o'zgartirishga;
- qo'shimcha talablar taqdim etishga;
- da'vo talablarining miqdorini oshirishga yoki kamaytirishga;
- da'vo talablari bo'yicha sudga tushuntirish berishga;
- ish mazmuni yuzasidan, sud muhokamasida kelib chiqqan ayrim masalalar bo'yicha o'z fikrini bayon etishga;

- da'vogarning roziligidan qat'i nazar da'vodan to'liq voz kechish yoki qisman voz kechish va hokazolar.

Huquqiy demokratik rivojlangan davlatni barpo qilish uchun qonun ustuvorligini aynan sudlarda ta'minlashda, qonunlarning aniq va og'ishmay bajarilishida, voyaga yetmagan shaxslarning qonun bilan qo'riqlanadigan buzilgan huquqlari va manfaatlarini himoya qilishdek muhim vazifani amalga oshirishda prokuratura organlarining vakolatiga berilgan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksida nazarda tutilgan protsessual huquqlar fuqarolik protsessida prokuror ishtirokining yuksakligidan dalolat beradi.

Shuni ham ta'kidlash lozimki, bugunki oilaviy mojarolar va kelishmovchiliklar sababli kelib chiqayotgan holatlar tufayli O'zbekistonda nikohlar kamayib, ajrimlar ortib bormoqda. O'zbekistonda **2025-yilning yanvar-iyun** oylarida **23,3 mingta nikohdan ajralish** [4] holati qayd etilgan. Bu **2024-yilning** mos davriga nisbatan **800 taga ko'pligi** ma'lum bo'ldi. **2025-yilning** birinchi yarmida **95,3 mingta nikoh qayd etilgan**, bu o'tgan yilning shu davriga nisbatan **2,1 mingtaga** kamaygan .

Binobarin, **2024-yilning** birinchi yarim yilligida sudlarda bolani oilaga farzandlikka olish bilan bog'liq **2701 ta ish ko'rilgan**, undan **2543 ta da'vo arizasi qanoatlantirilgan**. Yoki, 2024-yilning birinchi yarim yilligida fuqarolik ishlari bo'yicha sudlar tomonidan bolani oilaga farzandlikka olish bilan bog'liq **2701 ta ish ko'rilgan**. Undan **2543 ta da'vo arizasi qanoatlantirilgan**. Mazkur da'vo arizalariga muvofiq asrab olingan bolalarning umumiy soni mavjud emas. 2023-yil mobaynida esa shu toifadagi 5359 ta ish ko'rilib, tamomlangan. Shundan 5011 ta da'vo ariza qanoatlantirilgan [5].

Yoki, **oxirgi 3 yilda** 2 ming 72 nafar shaxs sudlar tomonidan **ota-onalik huquqidan mahrum qilingan**. Shundan **1 ming 777 nafari**, ya'ni **86 foizi ota-onalik majburiyatlarini bajarishdan bosh tortganligi** uchun javobgarlikka tortilgan [6].

Yuqoridagi, nikohdan ajralishlar, ota-onalik huquqlaridan mahrum qilinishlar, farzandlikka olish kabi ishlarning fuqarolik sudlarida ko'rib bunday ishlarning hal qilinishi oqibatda nechtdan-nechta voyaga yetmaganlarning ota-onasi, yaqin qarindoshlari bilan yashash huquqidan, ular bilan uchrashib turish, ularning oilada tarbiya olish, ularning merosiga bo'lgan huquqlaridan, va boshqa shaxsiy va shaxsiy nomulkiy, mulkiy xususiyatdagi huquqlarining amalda biroz cheklanishiga sabab bo'lmoqda.

Lekin aslini olganda, bola huquqlari ularning manfaatlari har doim davlat siyosati va xalqaro darajada bo'lib kelgan.

Sababi, Mamlakatimizda 2023-yil 30-aprel kuni o'tkazilgan referendumda yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinib, u Yangi O'zbekiston strategiyasini amalga oshirishning siyosiy-huquqiy asoslarini yaratib, milliy davlatchilik taraqqiyotining tarixiy muhim bosqichida davlat va jamiyatni yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi.

Bu borada bolaning huquq va erkinliklarini hamda qonuniy manfaatlarini ta'minlash va kafolatlash yangi Konstitutsiyada mustahkamlanishi, bu masala davlat darajasiga ko'tarilganligini yaqqol isbotidir. Jumladan, Bosh qomusimizning 44-moddasiga asosan bolalar mehnatining bolaning sog'lig'iga, xavfsizligiga, axloqiga, aqliy va jismoniy rivojlanishiga xavf soluvchi, shu jumladan ta'lim olishga to'sqinlik qiluvchi har qanday shakllari taqiqlandi.

Shuningdek, ilk bor Konstitutsiyaning 50-moddasida ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanishi alohida mustahkamlandi. Eng muhimi. yangi Konstitutsiyaga Oila, bolalar, Yoshlar deb nomlangan yangi bob kiritilib, unda bolalarning maqomi yanada kuchaytirildi.

Xususan, Bosh qomusimizning 77-moddasida ota-onalar va ularning o'rnini bosuvchi shaxslar o'z farzandlarini voyaga yetgunga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta'lim olishi, sog'lom, to'laqonli va har tomonlama kamol topishi xususida g'amxo'rlik qilishga majburlar. Mazkur moddada davlat va jamiyat yetim bolalarni hamda ota-onasining vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqishni, tarbiyalashni, ularning ta'lim olishini, sog'lom, to'laqonli va har tomonlama kamol topishini ta'minlanishi ham belgilab qo'yilgan.

Asosiy qonunimizning 78-moddasida esa bolaning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash hamda himoya qilish, uning jismoniy, aqliy va madaniy jihatdan to'laqonli rivojlanishi uchun eng yaxshi shart-sharoitlarni yaratish davlatning majburiyati ekanligi alohida ko'rsatilgan.

Mamlakatimizda bolalarga g'amxo'rlik qilish, ularni doimo qo'llab-quvvatlash, huquqlarini himoya qilishga davlat siyosati darajasida katta e'tibor qaratilayotgani bejiz emas. Chunki yurtimizda bolalar hayotimiz davomchilari, kelajagimiz vorislari sifatida qadrlanib, mamlakatning katta xazinasini hisoblanadi [7; 2-3-b.].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Bola huquqlari bo'yicha vakili (Bolalar ombudsmani) to'g'risidagi 29.02.2024-yilda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjat bugungi voyaga yetmaganlarga nisbatan uning ota-onalari tomonidan qilinayotgan moddiy, ma'naviy, jismoniy, psixologik zo'ravonliklarning oldini olish va ularning huquqlarini himoya qilish davlat darajasida ekanligini anglatadi.

Bugungi kunda sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimida tubdan islohotlar va o'zgarishlar olib borilayotgan bir paytda. Prokurorning fuqarolik ishlarini yuritishda ishtirok etishi, shuningdek fuqarolik sudlariga fuqarolarning va tadbirkorlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini sudda himoya qilish bo'yicha prokuror tomonidan kiritilayotgan da'vo arizalari soni va fuqarolik sud ishlarini ko'rish bo'yicha chiqarilayotgan noqonuniy sud hal qiluv qarorlari, ajrimlar, buruqlar ustidan protest shikoyatlarini keltirishi ilgari yillarga qaraganda ancha oshgan va bugunki kunda kiritilgan protestlar orqali o'zgartirilgan va bekor qilingan sud hujjatlari ham anchaginani tashkil qiladi.

Sud statistikasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, 2023-yilning dastlabki 6 oyida, sudlarda prokuror ishtirokini ta'minlash maqsadida:

-34mingta jinoyat, 6 mingta fuqarolik va iqtisodiy hamda 5 mingta ma'muriy ishlarning sudlarida prokuror ishtiroki ta'minlangan;

-prokurorlar protesti asosida jinoyat ishi bo'yicha sudlarning 1 ming 338 nafar shaxsga nisbatan qarorlari, shuningdek fuqarolik sudlarining 127 ta, iqtisodiy sudlarning 79 ta va ma'muriy sudlarning 240 ta qarorlari qonunga muvofiqlashtirilgan" [8;1-b]. O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokurori Nig'matilla Yo'ldoshev tomonidan 06.12.2023 berilgan ma'lumotga asosan, "Sudlarda jinoiy, fuqarolik, ma'muriy va iqtisodiy ishlar ko'rilishida fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, sudlarda qariyb 80 mingta ishning ko'rilishida prokuror ishtiroki ta'minlangan". Vaholanki, bu ko'rsatkich 2021-yildagigiga qaraganda ancha oshgan. Chunki, 2021-yil yakuni bo'yicha Sudlarda ishlar korilishida prokuror vakolatlarini taminlash maqsadida:

- 47.755 ta jinoyat, 9.899 ta fuqarolik, 3.387 ta iqtisodiy hamda 11.850 ta ma'muriy ishlarning sudlarda ko'rilishida prokuror ishtiroki ta'minlangan;

- prokurorlar protesti asosida jinoyat ishlari boyicha sudlarning 2.144 nafar shaxsga nisbatan qarorlari, shuningdek fuqarolik sudlarining 268 ta, iqtisodiy sudlarning 134 ta va ma'muriy sudlarning 556 ta qarorlari qonunga muvofiqlashtirilgan [9; 1-b].

Statistikalardan ko'rish mumkinki, har bitta farzandlikka olish, ota-onalik huquqidan mahrum qilish kabi ishlarda qanchalik voyaga yetmaganlarning huquqlarini **prokuror tomonidan himoya qilinishi oqibatida** sudlarda bu bilan bog'liq ishlar bo'yicha asosli, adolatli va qonuniy qarorlar qabul qilinishiga erishilgan.

Voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarni fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarda ko'rishda prokuror ishtirokini takomillashtirishning dolzarbligini huquqiy statistikalar bilan yoritib berish muhim masaladir. Prokurorning ushbu turdagi ishlardagi ishtiroki bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilishda davlatning asosiy kafolatlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 49-moddasida har kimning malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksining 51-moddasida voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, FPKning 50-moddasiga ko'ra, prokuror bolalarning qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida fuqarolik ishlari bo'yicha sud jarayonlarida ishtirok etish huquqiga hamda agar fuqaro sog'lig'ining holati, yoshi yoki boshqa sabablarga ko'ra sudda o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini shaxsan himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmasa, prokuror fuqaroning buzilgan huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ariza bilan sudga murojaat etish huquqiga ega ekanligi qayd qilingan.

Fuqarolik sudlarida ish yuritilishida prokurorning asosiy vazifasi — bolaning manfaatlari uning ota-onalari yoki boshqa qonuniy vakillarining manfaatlari bilan ziddiyatga kirishi mumkin bo'lgan holatlarda, davlat nomidan bolaning eng yaxshi manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Afsuski, O'zbekistonda prokurorlarning fuqarolik ishlari bo'yicha sudlarda, xususan, voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarda ishtirokining samaradorligi, ko'lami va sifatini aniq ko'rsatuvchi ochiq va keng doiradagi statistik ma'lumotlar cheklangan. Shunday bo'lsa-da,

mavjud umumiy statistik ma'lumotlar va tahliliy kuzatuvlar prokuror ishtirokini takomillashtirishning dolzarbligini quyidagi yo'nalishlarda asoslab beradi:

1. Voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlarining o'sish tendensiyasi:

Oilaviy ajralishlar soni: O'zbekistonda so'nggi yillarda ajrashishlar sonining ortib borishi (masalan, 2023-yilda 2022-yilga nisbatan ajrashishlar sonining o'sishi) bolalarning yashash joyini belgilash, aliment undirish va ota-onalik huquqlarini amalga oshirish bo'yicha nizolarning ko'payishiga olib kelmoqda. Bunday ishlarda bolaning manfaatlari ko'pincha ota-onalarning shaxsiy nizolari ortida qolib ketadi. Prokuror ishtiroki bunday holatlarda bolaning eng yaxshi manfaatlarini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

2. Farzandlikka olish va vasiylik masalalari:

Ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar soni, garchi unda pasayish kuzatilsa-da, farzandlikka olish va vasiylik yoki homiylikni belgilashga doir ishlarning hajmi ham yuqoriligicha qolmoqda. Bu turdagi ishlarda prokurorning ishtiroki bolaning kelajagi, uning shaxsiy va mulkiy huquqlarini himoya qilishda muhimdir.

3. Bola huquqlarining buzilishi holatlari:

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish yoki tiklash: Statistik ma'lumotlarga ko'ra, ota-onalik huquqidan mahrum qilish bo'yicha ishlar doimiy ravishda ko'rib chiqiladi. Bunday ishlarda prokurorning chuqur tahlili bolaning oila muhitidagi xavfsizligini va uning normal rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlashda juda muhim. Prokurorning faol ishtiroki ota-onalik huquqidan asossiz mahrum qilish yoki aksincha, ota-onalik huquqlarini suiste'mol qilgan va ota-onalik qilish huquqiga ega bo'lmagan shaxslarning asossiz ota-onalik huquqni tiklash holatlarining oldini oladi.

Mol-mulkka oid nizolar:

Nafaqat bugungi raqamli dunyoda, shuningdek o'tgan asrlarda ham meros, uy-joy yoki bolaning nomida bo'lgan boshqa mol-mulklar bo'yicha nizolarda voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish dolzarb masala bo'lib kelmoqda. Ota-onalar yoki boshqa yaqin qarindoshlarning bolaning mulkiy manfaatlariga zarar yetkazish holatlari uchrab turadi.

Shuningdek, bugungi kunda ushbu sohada yetarlicha muammolar va xatoliklar mavjud bo'lib ular quyidagilardan iborat;

Sud amaliyotidagi xatoliklar:

Xususan, prokuror ishtirok etmagan yoki uning ishtiroki yuzaki bo'lgan fuqarolik ishlari bo'yicha sud qarorlarining keyinchalik yuqori instansiyalar tomonidan bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi holatlari prokuror ishtirokining sifatini oshirish zarurligini ko'rsatadi. Bunday bekor qilinishlar ko'pincha dalillarni to'liq o'rganmaslik, voyaga yetmaganlarning manfaatlarini yetarlicha hisobga olmaslik bilan bog'liq bo'ladi. Aniq statistika bo'lmasa-da, yuqori instansiya sudlarining har qanday qarorini bekor qilishda protsessual yoki moddiy huquq normalarining buzilishi aniqlanadi, bu esa prokuror nazoratining yetarli emasligidan dalolat berishi mumkin.

Mutaxassislarning yetishmasligi:

Fuqarolik ishlarida, xususan, voyaga yetmaganlar ishtirokidagi nizolarni ko'rishda prokurorlarning oila huquqi, bolalar psixologiyasi va pedagogikasi bo'yicha maxsus bilim va ko'nikmalarini oshirish zaruriyati mavjud. Bu boradagi statistik tahlillar prokuror kadrlarining ixtisoslashuvi va malakasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarning dolzarbligini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlarining fuqarolik sudlarida kundan kunga o'sib borayotgani, bu toifadagi ishlarining bolalar hayotiga chuqur ta'siri va sud amaliyotida uchrab turadigan kamchiliklar prokuror ishtirokini takomillashtirishning kechiktirib bo'lmas dolzarbligini tasdiqlaydi. Prokurorlarning bu boradagi faoliyatini kuchaytirish O'zbekistonda bola huquqlarining ishonchli himoyasini ta'minlashga xizmat qiladi.

Voyaga yetmaganlar bilan bog'liq ishlarni fuqarolik sudlarida ko'rishda prokurorning vakolatini ta'minlash maqsadida prokuror sudlarning mustaqilligi va faqatgina qonunga bo'ysunish tamoyiliga qat'i rioya etib, fuqarolik ishlarini yurituvchi sudlar tomonidan odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashadi va sud protsessida prokuror va advokatning tengligi tamoyilini buzmaganda holda protsessda ish yuritadi.

Yuqoridagi dolzarbliklarni hisobga olgan holda, prokuror ishtirokini takomillashtirish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

1. Maxsus prokurorlarni tayinlash: Voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlari bo'yicha ixtisoslashgan prokurorlarni tayinlash va ularning malakasini oshirish.

2. Huquqiy ma'lumot bazasini takomillashtirish: Prokurorlarga voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish bo'yicha xalqaro va milliy qonunchilikdagi yangiliklar, sud amaliyoti haqida doimiy ma'lumotlar yetkazib berish.

3. Tashabbuskorlikni oshirish: Prokurorlarning FPKning 51-moddasida ko'rsatilgan huquqlaridan yanada faol foydalanishini ta'minlash, xususan, o'zining tashabbusi bilan nizolar yuzasidan xulosa berish tartibini kuchaytirish.

4. Vasiylik va homiylik organlari bilan hamkorlikni kuchaytirish: Bolalarning manfaatlarini himoya qilishda vasiylik va homiylik organlari bilan o'zaro ma'lumot almashinuvini va hamkorlikni yanada samarali tashkil etish.

5. Nazorat va monitoring: Prokurorlarning voyaga yetmaganlar bilan bog'liq fuqarolik ishlaridagi ishtiroki samaradorligini doimiy monitoring qilish va tegishli statistiklarni shakllantirish tizimini joriy qilish.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining 29.08.2021-yildagi "Prokuratura to'g'risida"gi 257-II sonli Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasining 07.01.2008-yildagi "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining 22.01.2018-yildagi Fuqarolik Protsessual Kodkesi.
4. <https://lex.uz/docs/-106197>
5. <https://lex.uz/uz/docs/-1297315>.
6. <https://lex.uz/docs/-3517337>
7. <https://oyina.uz/uz/posts/28950>
8. <https://kun.uz/news/2024/10/08/yarim-yilda-farzandlikka-olish-boyicha-qancha-ariza-qanoatlantirilgani-aytildi>
9. <https://anhor.uz/uzl/news/senat-3-yilda-2-ming-72-nafar-shaxs-ota-onalik-huquqidan-mahrum-qilingan/>
10. <https://parliament.gov.uz/articles/1889>
11. <https://president.uz/oz/lists/view/6961>

12. <http://auz.uz/news/bosh-prokuratura-tankidiy-materiallarni-urganish-natizhasida-29-zhinoyat-ishi-kuzgatildi>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE EXECUTIVE BODY WITHIN THE GOVERNANCE STRUCTURE OF BUSINESS COMPANIES: THE CASE OF RUSSIAN FEDERATION

Ibrokhimov Azimjon Abdumumin o'gli

Senior Lecturer at the Department of Civil Law
of Tashkent State University of Law

Abstract. The article examines the system of management bodies of business companies. It analyzes the distinctions between mandatory and optional bodies, the procedure for their establishment, and the legal significance of their regulation in the company's charter. Particular attention is paid to the mandatory establishment of the general meeting, the sole executive body, and the board of directors in public joint-stock companies, as well as to the optional nature of the collegial executive body and the audit commission, their formation procedure, and dependence on the decisions of the participants.

The article also analyzes the relevant provisions of Russian legislation, including the laws on joint-stock companies and limited liability companies, highlighting the powers of corporate governance bodies, the procedure for decision-making, and their accountability. Special emphasis is placed on the voting mechanisms used by collegial bodies in the decision-making process, quorum requirements, the strategic role of the board of directors in governance, and the role of the sole executive body in managing day-to-day operations. Based on this, the article evaluates the place and role of the executive body within the system of corporate governance of business companies.

Keywords: corporate management body, executive body, general meeting, board of directors, collegial executive body, organic theory, representation theory, corporate governance, business companies, corporate control, management and representation functions, mandatory and optional bodies.

XO'JALIK JAMIYATLARI BOSHQARUV ORGANLARI TIZIMIDA IJRO ORGANI: ROSSIYA FEDERATSIYASI MISOLIDA

Ibrohimov Azimjon

Toshkent davlat yuridik universiteti
Fuqarolik huquqi kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada xo'jalik jamiyatlari boshqaruv organlari tizimi yoritiladi. Bunda majburiy va fakultativ organlar o'rtasidagi farqlar, ularning tashkil etilish tartibi hamda jamiyat ustavida belgilanishining huquqiy ahamiyati tahlil qilinadi. Ayniqsa, umumiy yig'ilish, yakka ijro organi va ochiq aksiyadorlik jamiyatidagi direktorlar kengashining majburiy ravishda tuzilishi, shuningdek, kollegial ijro organi va taftish komissiyasining fakultativ xarakteri, ularni tashkil etish tartibi va ishtirokchilar qaroriga bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi.

Maqolada Rossiya Federatsiyasi tajribasi asosida tegishli normalar, aksiyadorlik jamiyatlari va mas'uliyati cheklangan jamiyatlar to'g'risidagi qonunlar tahlil qilinib, korporativ boshqaruv organlarining vakolatlari, qaror qabul qilish tartibi va hisobdorligi masalalari yoritilgan. Xususan, kollegial organlarning qaror qabul qilishda qo'llaniladigan ovoz berish mexanizmlari, kvorum talablari, direktorlar kengashining strategik boshqaruvdagi ahamiyati hamda yakka ijro organining joriy faoliyatni boshqarishdagi roli alohida o'rin tutadi. Shu asosda maqolada xo'jalik jamiyatlari ijro organining boshqaruv organlari tizimidagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: yuridik shaxs boshqaruv organi, ijro organi, umumiy yig'ilish, direktorlar kengashi, kollegial ijro organi, organik nazariya, vakillik nazariyasi, korporativ boshqaruv, xo'jalik jamiyatlari, korporativ nazorat, boshqaruv va vakillik funksiyalari, majburiy va fakultativ organlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N42>

Kirish. Yuridik shaxs organlari mustaqil huquq subyekti emas, balki yuridik shaxsning huquq layoqatini amalga oshirish vositasi hisoblanadi. Amaldagi qonunchilik hamda ko'plab olimlar va mutaxassislar yuridik shaxs organini uning xohish-irodasini shakllantiradigan (yoki ifoda etadigan) tarkibiy bo'g'in sifatida e'tirof etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Shuni ham ta'kidlash kerakki, XIX asr oxirlaridan hozirgi kungacha doktrinada yuridik shaxs organlarining huquqiy tabiati haqida (ularni yuridik shaxsning tarkibiy qismi yoki o'ziga xos vakillari deb qarash masalasida) bahslar davom etib kelmoqda. Vakillik nazariyasi tarafdorlari o'z qarashlarining keskinligi bilan ajralib turadi. Ba'zilar barcha organlarni yuridik shaxs vakillari deb bilsa, boshqalar faqat yakka ijro organini ishonchnoma emas, balki bevosita qonun asosida yuridik shaxs nomidan ish yuritadigan vakil sifatida ko'rish lozimligini ta'kidlaydi. Direktorni alohida turdagi vakil sifatida e'tirof etuvchi yondashuv Rossiya Oliy Sud Plenumining 25-sonli qarorida ham o'z aksini topgan. Unda qayd etilishicha, yuridik shaxs o'z organlari orqali huquqlarni qo'lga kiritishi va majburiyatlarni zimmasiga olishini hisobga olib, avvalo yuridik shaxs faoliyatiga oid qonun normalari, so'ngra esa yuridik shaxs organlariga nisbatan Fuqarolik kodeksining vakillikka oid (10-bob) faqat ayrim qoidalari tatbiq etiladi. A. Kuznetsov bunday yondashuvni rus huquqida yarim asrdan ortiq davom etgan organik nazariya mistikasi davriga qaytishga urinishning oldini oluvchi omil sifatida baholaydi[1].

Muhokama. Bizning fikrimizcha, organik nazariyada qonunchilik va huquqshunoslarga ta'sir ko'rsatgan o'ziga xos mistik unsurlar mavjud. Avvalo, yuridik shaxsning organik nazariyasiga tayanish huquq tizimining eskirgan an'anasi hisoblanadi. Huquqning konservativligi sababli alohida tarmoqlar instituti bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib kelgan. Masalan, 2014-yilda RF Fuqarolik kodeksining 53-moddasiga kiritilgan va oradan ko'p o'tmay bekor qilingan 182-moddasi 1-qismiga havolani nazarda tutuvchi o'zgarish murakkab masalalarni yuzaga keltirdi. Jumladan, bir shaxs bir vaqtning o'zida bir nechta yuridik shaxs (holdinglar tarkibidagi kompaniyalar) direktori bo'lgan holatda ular o'rtasida tuziladigan bitimlarga tijorat vakilligi bo'yicha taqiq (FK 184-modda) tatbiq etildi. Garchi bunday vaziyatlarda manfaatlar to'qnashuvi ilgari maxsus huquqiy rejim – manfaatdor bitimlar institutlari orqali tartibga solinib kelgan edi. Shuningdek, FKning 186-moddasiga muvofiq, agar ishonchnomada amal qilish muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, u bir yil davomida amal qiladi. Shu sababli, vakolat muddati aniq belgilanmagan holda tayinlangan (saylangan) direktorlarning vakolatlari amalda tugab qolishi xavfi yuzaga keladi. Albatta, bunday vaziyatlarda qonunchilikka tegishli o'zgartirishlar kiritish yoki sud tomonidan huquqni talqin qilish yo'li bilan yechim topish mumkinligi haqida e'tirozlar bildirilishi mumkin.

Shu o'rinda savol tug'iladi: agar ko'rsatilgan masalalar amaldagi qonunchilik doirasida allaqachon hal qilingan bo'lsa, nega eskirgan tizimni keskin shaklda qayta joriy etish kerak? Vakillik nazariyasi tarafdorlari taklif qilayotgan yondashuv – ya'ni direktor ishonchnoma asosida emas, balki uni tayinlash (saylash) haqidagi qarorga binoan vakil sifatida ish yuritadi, degan fikr – amaldagi tartibdan deyarli farq qilmaydi.

O. Gutnikov ta'kidlaganidek, fuqarolik huquqidagi "yuridik shaxs organi uning vakili yoki uning tarkibiy qismi hisoblanishi" masalasiga oid eskirgan bahsdan foyda yo'q. Chunki yuridik shaxsning istalgan organi aslida o'z vakolat va funksiyalarini qonun asosida belgilangan tartibda tayinlangan shaxslar orqali amalga oshiradi. Ya'ni, "yuridik shaxs organi" atamasi mohiyatan faqatgina huquqiy-texnik qulaylik uchun qo'llanadi. Aslida esa, korporativ

munosabatlarda ma'lum funksiyalarni bajaradigan, tegishli vakolat va huquqlarga ega bo'lgan shaxslar ishtirok etadi. Ular bu funksiyalarni (ichki va tashqi korporativ munosabatlarda) bajarish orqali o'z xohish-irodasini ifodalaydi va bu xohish-iroda qonun bo'yicha yuridik shaxs va uning organlarining xohish-irodasi sifatida tan olinadi[2].

Rus qonunchiligi yuridik shaxsning organik nazariyasiga asoslanadi. Shu bois RF Fuqarolik kodeksining 53-moddasi 1-qismida yuridik shaxs qonun, boshqa huquqiy hujjatlar va ta'sis hujjatlarida belgilangan tartibda o'z organlari orqali fuqarolik huquqlarini qo'lga kiritishi va majburiyatlarni zimmasiga olishi belgilangan. Sud amaliyoti ham ushbu yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. Masalan, bir sud ishida direktor umumiy yig'ilishda ishonchnoma asosida ish olib borishi kerakligi haqidagi qaror qonunga zid deb topilgan[3].

D. Meyer XIX asrdayoq ta'kidlaganidek, yuridik shaxsning organlari uning nomidan harakat qiladi va ularning faoliyati yuridik shaxsning harakatlari sifatida tan olinadi. Ya'ni, qonunchilik yuridik shaxs mavjudligini e'tirof etar ekan, uning faoliyatini amalga oshiradigan organlarni ham belgilab beradi[4].

Muayyan funksiyalarni bajaradigan boshqaruv organlari tizimining mavjudligi yuridik shaxsning tashkiliy birlik sifatidagi asosiy belgilaridan biridir. B. Cherepaxinning ta'kidlashicha, inson ishtirokisiz hech bir yuridik shaxs na mavjud bo'lishi, na faoliyat yuritishi mumkin. Darhaqiqat, yuridik shaxs o'z xohish-irodasini faqat organlari orqali ifodalay oladi. Shu bois yuridik shaxs organining huquqiy tabiati nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega: chunki yuridik shaxs nomidan organlari tomonidan tuzilgan bitimlarga vakillik haqidagi qoidalar tatbiq etilmaydi[5]. RF Oliy sud Plenumining 25-sonli qarorida ko'rsatilishicha, RF FKning 182-moddasi 1-qismidagi qoidalar yuridik shaxs organi o'z vakolatlarini ta'sis hujjatlari yoki boshqa tartibga soluvchi hujjatlarda belgilangan doiradan chiqib amalga oshirgan bitimlarga nisbatan qo'llanilmaydi. Bunday bitimlar RF FKning 174-moddasi 1-qismiga asosan haqiqiy emas deb topilishi mumkin (112-bet).

Doktrinada yuridik shaxs organlari nazariyasi ishlab chiqilgan bo'lib, unda organlarning asosiy belgilariga e'tibor qaratiladi:

yuridik shaxs organi – yuridik shaxsning tarkibiy qismi bo'lib, bir yoki bir nechta jismoniy shaxslardan iborat bo'ladi;

organ qonunchilik yoki ta'sis hujjatlariga muvofiq shakllantiriladi;

organ o'z kompetensiyasi doirasida aniq vakolatlarga ega bo'ladi;

yuridik shaxsning xohish-irodasi uning organlari tomonidan maxsus aktlarni qabul qilish orqali shakllantiriladi va ifodalanadi.

Natijalar. Xo'jalik jamiyatlarining boshqaruv organlari tarkibiga quyidagilar kiradi: ishtirokchilar umumiy yig'ilishi; kollegial boshqaruv organi (masalan, kuzatuv kengashi yoki boshqa kengash); yakka ijro organi (direktor, bosh direktor, shuningdek, MCHJ to'g'risidagi Qonunning 40-moddasi 1-qismiga muvofiq prezident va boshqa shaxslar); hamda kollegial ijro organi (boshqaruv, direksiya). Taftish komissiya esa qo'shimcha nazorat organi hisoblanadi. Yopiq jamiyatlarda ishtirokchilar umumiy yig'ilishi va yakka ijro organining mavjudligi majburiy hisoblanadi, qolgan boshqaruv organlari esa ixtiyoriy ravishda tuzilishi mumkin. Ochiq jamiyatlarda esa tarkibida kamida 5 nafar a'zodan iborat direktorlar kengashining tashkil etilishi shart. Yopiq jamiyatlar bir ovozdan qabul qilingan qaror asosida taftish komissiyasini tuzmaslikka haqli yoki ustavda ko'rsatilgan ayrim hollarda uni tashkil etishni nazarda tutishi mumkin (RF FKning 66.3-moddasi 3-qismi, 4-band). Ochiq jamiyatlarda esa

taftish komissiyasi ustavda belgilangan hollarda tuziladi (Ochiq jamiyat to'g'risidagi qonunning 85-moddasi, 1-qism)[6].

Adabiyotlarda 'korporativ boshqaruv modeli' deb nomlanadigan xo'jalik jamiyatlari organlarining tizimi va tarkibi bir qator omillar bilan belgilanadi. Bular jumlasiga jamiyatning ochiq yoki yopiq shaklda tashkil etilgani, uning faoliyat sohasi, biznes yuritishdagi xususiyatlari, aksiyadorlar (ishtirokchilar) tarkibi, korporativ nazoratni taqsimlash mexanizmlari, korporativ boshqaruv amaliyotida shakllangan odatlar hamda boshqa sharoitlar kiradi.

Ilmiy adabiyotlarda yuridik shaxslar, jumladan xo'jalik jamiyatlari organlarining turli mezonlarga asoslangan tasniflari uchraydi[7].

Yuridik shaxs organlari shakllantirish tartibiga ko'ra tayinlanadigan, saylanadigan yoki boshqa shaklda tuziladigan organlarga bo'linadi. Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik kodeksining 53-moddasi 1-qismida ularni tuzish tartibi qonunchilik va ta'sis hujjatlarida belgilanishi ko'zda tutilgan. Amalda organlarni shakllantirish ko'pincha tayinlash yoki saylash yo'li bilan amalga oshiriladi. Tayinlash jarayonida muayyan organ yoki mansabdor shaxs boshqa shaxsni lavozimga qo'yadi va bunda muqobil nomzodlar bo'lmaydi. Saylash esa bir nechta taklif etilgan shaxslar orasidan tanlab olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Saylanadigan organlarga aksiyadorlik jamiyatlarida direktorlar kengashi va taftish komissiyasi, shuningdek, mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda yakka yoki kollegial ijro organlari kiradi. Ayrim hollarda qonunchilikda "organlarni tuzish" termini qo'llanadi. Masalan, aksiyadorlik jamiyatlarining ijro organlariga nisbatan yoki MChJ direktorlar kengashiga nisbatan ushbu termin ishlatiladi. Shu bois, "tuzish" tushunchasi "saylash" va "tayinlash"ni qamrab oluvchi umumiy kategoriya sifatida qaraladi. Jamiyat organlarini tuzish tartibi — saylashmi yoki tayinlashmi — jamiyat ustavida alohida ko'rsatilishi lozim.

Tarkibiga ko'ra organlar yakka va kollegial turlarga bo'linadi. Kollegial organ qonunchilik yoki ustav asosida shakllantiriladigan shaxslar guruhi bo'lib, ular o'z vakolatlari doirasida qarorlarni birgalikda qabul qilish orqali boshqaruvni amalga oshiradilar. Bu organlarning asosiy belgisi shundan iboratki, tarkibida kamida ikki shaxs bo'lishi talab etiladi va qarorlar, odatda, muhokama va ovoz berish yo'li bilan qabul qilinadi.

Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik kodeksining 181.2-moddasiga muvofiq, umumiy yig'ilish qarorlari, agar unda ishtirokchilarning kamida yarmi qatnashgan va qaror ko'pchilik ovozi bilan ma'qullangan bo'lsa, qabul qilingan hisoblanadi. 181.1-moddada esa yig'ilish qarorlarini qabul qilish tartibi bo'yicha umumiy qoidalar mustahkamlangan bo'lib, ular maxsus qonunchilikda boshqacha tartib nazarda tutilmagan taqdirda qo'llanadi. Shu sababli yig'ilishning kvorumi va qaror qabul qilish tartibini aniqlashda, avvalo, yuridik shaxsning tegishli tashkiliy-huquqiy shaklini tartibga soluvchi maxsus qonunchilikka murojaat etish lozim bo'ladi.

Kollegial organlar tomonidan qaror qabul qilish tartibi – oddiy yoki malakali ko'pchilik ovoz asosida – avvalo dispozitiv xususiyatga ega qonunchilik normalariga muvofiq jamiyat ustavida belgilanadi. Umumiy yig'ilishlarda qaror qabul qilishda ishtirokchilar yoki aksiyadorlar odatda ustav kapitalidagi ulushlariga mutanosib ovoz huquqiga ega bo'ladilar. Boshqaruvning kollegial organlari – direktorlar kengashi yoki kollegial ijro organi a'zolari esa qoida bo'yicha bittadan ovozga ega bo'ladi. Shu bilan birga, aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunda maxsus qoida mavjud: agar direktorlar kengashida ovozlar teng bo'lib qolsa, hal

qiluvchi ovoz kengash raisiga tegishli bo'lishi mumkin. Analogiya asosida bunday qoidani mas'uliyati cheklangan jamiyatlarning ustavida ham nazarda tutish mumkin.

Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik kodeksiga o'zgartirish kiritish to'g'risidagi 99-sonli qonunning kuchga kirishi bilan jamiyatlarda yakka ijro organi bittadan ortiq bo'lishi mumkinligi belgilandi. Bu ikki shaklda namoyon bo'ladi: birinchi holatda vakolatlar birgalikda ish olib boradigan bir nechta shaxslarga berilishi mumkin, ikkinchi holatda esa o'zaro mustaqil ravishda faoliyat yurituvchi bir necha ijro organlari tashkil etilishi mumkin. Ikkinchi model tashqi ko'rinishidan kollegial ijro organiga o'xshash bo'lsa-da, mohiyatan farq qiladi: ularning faoliyati qarorlarni ovoz berish orqali birgalikda qabul qilishga asoslanmagan, balki har bir organ o'z funksiyasini mustaqil amalga oshiradi. Shu sababli "yakka" va "kollegial" ijro organlari o'rtasidagi klassifikatsiya o'z dolzarbligini to'liq saqlab qoladi.

Yuridik shaxs organlari o'z funksiyalari mazmuniga ko'ra boshqaruv va nazorat organlariga ajratiladi. Boshqaruv organlariga jamiyat ishtirokchilarining (aksiyadorlarining) umumiy yig'ilishi bilan birga jamiyat faoliyatiga umumiy rahbarlikni amalga oshiruvchi direktorlar kengashi kiradi. Direktorlar kengashining umumiy rahbarlik vakolati aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunning 64-moddasi 1-qismida belgilangan bo'lib, unga jamiyatning ustuvor faoliyat yo'nalishlarini aniqlash va boshqa strategik ahamiyatga ega masalalarni hal qilish vakolatlari kiritilgan. Bundan tashqari, rus huquqi tizimida direktorlar kengashiga korporativ nazorat funksiyasi ham yuklatilgan bo'lib, u aksiyadorlik nazoratini amalga oshirish mexanizmi sifatida ko'riladi[8].

Ijro organlari – yakka yoki kollegial shaklda – jamiyatning joriy faoliyatiga rahbarlikni amalga oshiradi va ular jamiyatning oliy organi bo'lgan umumiy yig'ilish hamda direktorlar kengashiga hisobdor hisoblanadi. Jamiyatning moliya-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish esa taftish komissiyasi yoki yakka taftishchi orqali amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs xohish-irodasini shakllantirish jarayonidagi o'rniga ko'ra organlar xohish-irodani shakllantiruvchi va uni ifoda etuvchi organlarga ajratiladi. B. Cherepaxin ta'kidlaganidek, yuridik shaxs xohish-irodasini shakllantirish va uni tashqi munosabatlarda ifoda etish jarayonida ikki turdagi organlarni farqlash zarur: birinchisi, xohish-irodani shakllantirib uni tashqi munosabatlarda ham ifoda etuvchi organlar (masalan, boshqaruv organlari yoki rais), ikkinchisi esa, faqat xohish-irodani shakllantiruvchi, biroq tashqi munosabatlarda uni ifoda etmaydigan organlar (masalan, umumiy yig'ilish). Shu asosda, yuridik shaxs nomidan ish olib boradigan organlar va bunday vakolatga ega bo'lmagan organlar o'rtasida farq qilinadi.

Mazkur tasnifga muvofiq, xohish-irodani shakllantiruvchi organlar tashqi munosabatlarda yuridik shaxs nomidan ish yuritish vakolatiga ega emas, balki faqat xohish-irodani shakllantirish bilan cheklanadi. Bunday organlarga aksiyadorlar (ishtirokchilar) umumiy yig'ilishi, direktorlar kengashi va kollegial ijro organi kiradi. Xohish-irodani ifoda etuvchi organlar esa uchinchi shaxslar bilan munosabatlarda yuridik shaxs nomidan chiqish qiluvchi organlardir. Ular o'z vakolatlari doirasida hech qanday ishonchnomasiz faoliyat yuritadi. Bunday organlarga, avvalo, yakka ijro organi misol bo'la oladi.

Biroq bu tasnif shartli bo'lib, ayrim istisnolar mavjud. Masalan, ayrim holatlarda yakka ijro organi ham xohish-irodani shakllantiruvchi, ham uni tashqi munosabatlarda ifoda etuvchi organ sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Deylik, aksiyadorlik jamiyati o'z balans aktivlarining 35 foizini tashkil etuvchi mol-mulkni begonalashtirishga oid yirik bitim tuzmoqchi bo'lsa,

qonunga muvofiq bunday bitimni tuzish haqida qaror qabul qilish vakolati direktorlar kengashiga tegishli bo'ladi. Shundan keyingina yakka ijro organi jamiyat xohish-irodasini tashqi munosabatlarda ifoda etib, mazkur bitimni tuzadi. Agar jamiyat oddiy, ya'ni maxsus rozilik talab qilinmaydigan bitimni tuzmoqchi bo'lsa, bunday holatda yakka ijro organi jamiyatning xohish-irodasini mustaqil ravishda shakllantirib, uni tashqi munosabatlarda ifoda etadi. Bu holda u ikki funksiyani – ham xohish-irodani shakllantirish, ham uni ifoda etish vazifasini bajaradi.

Shuningdek, ba'zi vaziyatlarda, masalan dividend to'lash bo'yicha qaror qabul qilinganda, aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi ham xohish-irodani ifoda etuvchi organ sifatida namoyon bo'lishi mumkin, chunki bunday to'lovni amalga oshirish uchun oliy organ qarorining o'zi yetarli bo'ladi.

Demak, mazkur tasnif shartli bo'lsa-da, yuridik shaxs organlari tomonidan amalga oshiriladigan harakatlarning huquqiy tabiatini anglashda muhim ahamiyatga ega va organlar funksiyalarini farqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, tashkil etishning majburiyligiga ko'ra ham organlar tasniflanadi: ayrim boshqaruv organlari har qanday xo'jalik jamiyatida tuzilishi majburiy bo'lsa, boshqalarini tuzish jamiyatning o'z ixtiyoriga bog'liq bo'ladi.

Jamiyat organlarining ayrimlari qonun talablariga ko'ra majburiy ravishda tuziladi. Bunga umumiy yig'ilish, yakka ijro organi va ochiq aksiyadorlik jamiyatidagi direktorlar kengashi kiradi. Jamiyat bu organlarni tuzmaslik masalasida mustaqil qaror qabul qila olmaydi. Shu bilan birga, ayrim organlar fakultativ hisoblanadi, ya'ni ularning mavjudligi jamiyatning xohishiga yoki maxsus qonuniy talablariga bog'liq. Masalan, kollegial ijro organi odatda ixtiyoriy bo'lsa-da, banklarda uni tashkil etish qonunda majburiy qilib belgilangan. Yopiq jamiyatlarda esa direktorlar kengashi fakultativ organdir.

Nazorat qiluvchi organ bo'lgan taftish komissiyasi ham har doim tuzilishi shart emas. Qonunchilikka ko'ra, yopiq korporatsiyalarda komissiyani tashkil etish yoki undan voz kechish huquqi ustavda ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Bunga jamiyat tuzilgan paytda yoki ishtirokchilar bir ovozdan qabul qilgan qaror asosida erishiladi. Ochiq jamiyatlarda ham ustavda taftish komissiyasi nazarda tutilmasligi mumkin, bunda qaror aksiyadorlarning malakali ko'pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Aksiyadorlik jamiyatlari to'g'risidagi qonunga ko'ra, agar ochiq jamiyatda komissiya tuzish to'g'risida qaror qabul qilingan bo'lsa, uning qoidolari ustavda belgilanishi shart. Yopiq jamiyatlarda esa ustavda komissiya tuzilishi yoki tuzilmasligi, agar u faqat ma'lum hollarda tashkil etilishi ko'zda tutilgan bo'lsa, shu hollarning o'zi aniq qayd etilishi lozim. Ochiq jamiyatlarda komissiya tuzmaslik to'g'risidagi qaror malakali ko'pchilik ovoz bilan, yopiq jamiyatlarda esa bunday qaror barcha ishtirokchilarning bir ovozdan roziligi bilan qabul qilinadi.

Xulosa. Shu bilan birga, jamiyat organlarining tarkibi haqidagi ma'lumotlar ustavga majburiy tarzda kiritilishi talab qilinadi. Bunday ma'lumotlarni faqat jamiyat ichki hujjatlarida aks ettirish to'g'ri emas, chunki ular uchinchi shaxslar uchun ham ahamiyatlidir. Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash joizki, yakka ijro organi barcha tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxslarda tuzilishi shart bo'lib, xo'jalik jamiyatlarida u umumiy yig'ilish yoki direktorlar kengashiga hisobdor hisoblanadi. Jamiyat ijro organi xo'jalik jamiyatlarida asosan joriy boshqaruv va yuridik shaxs nomidan vakillik qilishni amalga oshiradi. Bunda uning vakolatlari qoldiq prinsip asosida ishlab chiqilgan. Ya'ni jamiyat ishtirokchilar umumiy yig'ilishi yoki direktorlar kengashi (kuzatuv kengashi) vakolatlariga kiritilmagan funksiyalarni bajaradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. А.А. Кузнецов . Пределы автономии воли в корпоративном праве. Краткий очерк. М.: Статут , 2017-52 с.
2. Corporate Liability in Civil Law: monograph / O.V. Gutnikov. М.: The Institute of Legislation and Comparative Law under the Government of the Russian Federation: LAW FIRM CONTRACT, 2019. – 488 p.
3. "Исполнительные органы хозяйственного общества: монография" Шиткина И.С. – "Статут", - 2022. – 8 с.
4. Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2 ч. Ч. 1. – М., - 1997. – С. 126.
5. Черепяхин Б.Б. Органы и представители юридического лица // Труды по гражданскому праву. М., 2001. С. 468
6. Могилевский С.Д., Самойлов И.А. Корпорации в России: правовой статус и основы деятельности: Учеб. пособие. М., 2006. С. 55.
7. "Исполнительные органы хозяйственного общества: монография" Шиткина И.С. – "Статут", - 2022. – 10 с.
8. Корпоративное право: Учебный курс: В 2 т. / Отв. ред. И.С. Шиткина. Т. 2. М., 2018. С. 206

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

CHALLENGES IN IMPROVING THE LAW OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN “ON GUARDIANSHIP AND TRUSTEESHIP” BASED ON DIGITAL TRANSFORMATION AND INTERNATIONAL STANDARDS

Choriyeva Xurshidabonu Xurram kizi,

Senior lecturer at the Department of Legal Sciences

of the Faculty of Social Sciences

of National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

E-mail: Xushnud0388@gmail.com

Abstract. This article explores the current challenges of improving the Law of the Republic of Uzbekistan “On guardianship and trusteeship” in the context of digital technologies, electronic document management, and artificial intelligence tools.

The study addresses institutional reforms in guardianship bodies, the role of “Inson” social service centers, and the need for legal integration of the Unified Social Protection Information System.

A comparative legal analysis with Russia, Kazakhstan, Germany, France, and the United States provides insights into aligning national legislation with modern standards.

Furthermore, scholarly views from Uzbek and international experts inform both theoretical and practical evaluations of the law. The paper substantiates the need to develop guardianship and trusteeship as a mechanism to protect human dignity under contemporary socio-technological conditions.

Keywords: guardianship, trusteeship, digitalization, information system, artificial intelligence, law, social protection, international experience, state control, legal reform.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING “VASIYLIK VA HOMIYLIK TO‘G‘RISIDA”GI QONUNINI RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA XALQARO STANDARTLAR ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOLARI

Choriyeva Xurshidabonu Xurram qizi,

Mipzo Ulug‘bek nomidagi

O‘zbekiston Milliy univertsiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti

Huquqiy fanlar kafedrasining katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasining “Vasiylik va homiylik to‘g‘risida”gi Qonunini zamonaviy raqamli texnologiyalar, elektron hujjat aylanmasi hamda sun‘iy intellekt vositalari asosida takomillashtirish masalalari tahlil etilgan.

Tadqiqotda vasiylik organlari tuzilmasidagi institutsional islohotlar, “Inson” markazlari faoliyati va “Yagona ijtimoiy himoya axborot tizimi”ning huquqiy jihatdan qonuniy asoslanish zarurati ko‘rsatib berilgan.

Xalqaro standartlar va xorijiy davlatlar tajribasi (Rossiya, Qozog‘iston, Germaniya, Fransiya va AQSH) bilan qiyosiy tahlillar orqali milliy qonunchilikni zamon talablariga mos holda isloh etish bo‘yicha takliflar ilgari surilgan.

Shuningdek, milliy va xorijiy olimlarning ilmiy nuqtayi nazarlari asosida qonun normalariga nazariy va amaliy baho berilgan. Maqolada zamonaviy yondashuv asosida vasiylik va homiylik institutining inson qadrini himoya qiluvchi mexanizm sifatida rivojlantirish zarurati asoslangan.

Kalit so‘zlar: vasiylik, homiylik, raqamlashtirish, axborot tizimi, sun‘iy intellekt, qonun, ijtimoiy himoya, xalqaro tajriba, davlat nazorati, huquqiy islohot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N43>

Kirish. O'zbekiston Respublikasining "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Qonuni (keyingi o'rinlarda – Qonun) 2014-yilda qabul qilingan bo'lib, vasiylik va homiylik sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi yagona me'yoriy baza yaratgan edi [1]. Ushbu Qonun 9 bob, 50 moddadan iborat bo'lib, milliy va xalqaro tajribalar asosida ishlab chiqilgan. Qonun vasiylikka muhtoj bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan muhim institutni yaratib, avval tarqoq holda Fuqarolik va Oila kodekslarida keltirilgan normalarni bir tizimga keltirdi.

Biroq, oradan o'n yildan ortiq vaqt o'tib, jamiyatdagi o'zgarishlar va raqamli texnologiyalar rivoji mazkur Qonunni qayta ko'rib chiqish va zamonaviy talablarga mos holda takomillashtirish zaruratini tug'dirmoqda.

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Qonunini raqamlashtirish, elektronlashtirish va sun'iy intellekt texnologiyalari asosida takomillashtirish dolzarbligi tahlil etilib, olimlar fikrlari, xalqaro trendlar va xorijiy tajriba misollari asosida takliflar ilgari suriladi.

Metodologiya. Mazkur ilmiy tadqiqot huquqshunoslik va ijtimoiy sohalar tutashuvidagi murakkab masala vasiylik va homiylik institutining zamonaviy talablar asosida takomillashtirilishiga bag'ishlangan bo'lib, qonunchilikni tahlil qilishda **qiyosiy-huquqiy, tizimli, tahliliy** va **prognozlash metodlaridan** samarali foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi asosiy yo'nalishlarga tayanadi:

Birinchidan, qonunchilik tahlili. O'zbekiston Respublikasining "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi amaldagi Qonuni, uning 2014-yilda qabul qilingan asosiy normalari va so'nggi institutsional islohotlar doirasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar (jumladan, Vazirlar Mahkamasining 2024-yildagi 893-son qarori) mazmunan tahlil qilindi. Qonun normalari amaldagi ijtimoiy munosabatlar va institutsional o'zgarishlar bilan solishtirildi.

Ikkinchidan, institutsional va tarkibiy tahlil. Vasiylik va homiylik organlari tuzilmasida sodir bo'layotgan institutsional transformatsiya, xususan, Ijtimoiy himoya milliy agentligi tizimidagi "Inson" markazlariga o'tish jarayoni qonunchilikdagi nomuvofiqliklar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

Uchinchidan, qiyosiy-huquqiy tahlil. Rossiya, Qozog'iston, Fransiya, Germaniya, AQSH va Buyuk Britaniya kabi davlatlarning vasiylik va homiylik to'g'risidagi qonunlari o'rganilib, ulardagi ilg'or amaliyot, mexanizm va institutlar (patronat oila, sud nazorati, elektron monitoring, vasiylik kengashlari va h.k.) bilan milliy qonunchilik hujjatlari qiyos qilindi.

To'rtinchidan, xalqaro standartlarga muvofiqlik tahlili. BMTning Bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiyasi, Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya (CRPD), 2009-yilgi "Bolalarni alternativ parvarish qilish bo'yicha qo'llanma" va boshqa xalqaro normalarning milliy qonunchilikka implementatsiya darajasi baholandi.

Beshinchidan, ilmiy adabiyot va ekspert xulosalari tahlili. Sh.Shamshetov, F.Urmanbayeva, N.M.Yershova kabi milliy va xorijiy olimlarning mavzuga oid ilmiy maqolalari tahlil qilinib, ularning nazariy yechim va takliflari bilan maqolada ilmiy polemika yuritildi.

Oltinchidan, axborot texnologiyalari va raqamlashtirish usullari. Sun'iy intellekt, elektron ma'lumotlar bazalari, "Yagona ijtimoiy himoya axborot tizimi" kabi raqamli

platformalarni vasiylik tizimida tatbiq etish imkoniyatlari tadqiq etildi va ularning huquqiy oqibatlari tahlil qilindi.

Ushbu metodik yondashuvlar orqali maqolada “Vasiylik va homiylik to‘g‘risida”gi Qonunni raqamlashtirish va xalqaro tajriba asosida takomillashtirish zarurati ilmiy-amaliy nuqtai nazardan asoslab berildi. Metodologiyaning murakkab va ko‘p qatlamli mazkur masalaning huquqiy, institutsional va texnologiyaviy jihatlarini to‘liq qamrab olishni ta‘minlaydi.

Tadqiqot natijalari. Bugungi kunda davlat boshqaruvi va ijtimoiy himoya sohasida raqamlashtirish jadal sur‘atlarda kechmoqda. Lekin, vasiylik va homiylik sohasidagi amaliyotda haligacha an‘anaviy byurokratik usullar ustunlik qilib, ma‘lumotlar qog‘oz shaklida yuritilishi kuzatiladi. Masalan, vasiylikka muhtoj shaxslarni aniqlash va ularga vasiy tayinlash jarayonlari turli idoralar o‘rtasida axborot almashinuvini talab etadi, biroq, yagona elektron baza mavjud emasdi. Bu esa, ma‘lumotlarni kechikishi yoki ba‘zi bolalarni e‘tibordan chetda qolishiga olib kelayotgani ta‘kidlandi [2].

Haqiqatan ham, mahalliy darajadagi e‘tiborsizlik tufayli ota-ona qaramog‘isiz bolalar vaqtincha nazoratsiz qolib ketayotgan hollar aniqlanib, bu kabi bolalarga kechikkan holda vasiylik belgilanmoqda. Demak, qonunchilik hujjatlarini takomillashtirish doirasida har bir vasiylikdagi bola haqida yagona elektron ma‘lumotlar bazasini yaratish dolzarb masala sanaladi.

Shu munosabat bilan, 2019-yilda vasiylik organlari faoliyatini isloh etishga qaratilgan Prezident qarori loyihasida idoralararo elektron hamkorlik tizimini yaratish vazifasi belgilandi [3]. Unga muvofiq, vasiylik va homiylik organlari o‘rtasida ma‘lumot almashishning elektron tizimi joriy etilib, faoliyat samaradorligi va shaffofligini oshirish ko‘zda tutilgan edi.

Oradan o‘tgan vaqt mobaynida bu yo‘nalishda muayyan ishlar amalga oshirildi. Jumladan, 2024-yil oxirida davlat bolalarni ijtimoiy himoya qilish tizimini isloh qilib, tuman (shahar) hokimliklari qoshidagi vasiylik va homiylik komissiyalari tugatildi hamda ularning vakolatlari yangi tashkil etilgan “**Inson**” ijtimoiy xizmatlar markazlariga o‘tkazildi. Ya‘ni endi har bir mahalla (hudud)dagi ijtimoiy xodimlar ota-ona qaramog‘isiz qolgan bolalar bilan ishlab, vasiylikka olingan bolalar holatini muntazam monitoring qilib boradi.

Bu o‘zgarish qonunchilikda aks ettirilishi kerak bo‘lgan muhim yangilikdir. Zero, avval amalda vasiylik organlari Xalq ta‘limi bo‘limlari tarkibida faoliyat yuritib kelgan bo‘lsa, endilikda ular Prezident huzuridagi Ijtimoiy himoya milliy agentligi (IHMA)ning tuman (shahar) “Inson” markazlari sifatida qayta shakllandi [4].

Milliy qonunchilikda “vasiylik va homiylik organi” tushunchasi va uning vazifalarini yangi tuzilmaga muvofiq qayta ta‘riflash talab etilmoqda.

Raqamlashtirish nuqtai nazaridan eng muhim qadam – yagona axborot tizimini joriy etishdir. 2024-yil 27-dekabrda Vazirlar Mahkamasining 893-son qarori bilan “Yagona milliy ijtimoiy himoya” axborot tizimi faoliyatga kiritilib, unga yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalar haqida barcha ma‘lumotlar kiritilishi shart qilib qo‘yildi. Ushbu tizim orqali bolalarning shaxsiy ma‘lumotlari, sog‘lig‘i holati, vasiy yoki homiy to‘g‘risidagi ma‘lumotlar, shuningdek bolaga tegishli mulkning elektron hisobini yuritish mexanizmi yo‘lga qo‘yilmoqda. Bundan buyon vakolatli organ – IHMAning “Inson” markazi har bir bola bo‘yicha elektron ijtimoiy ish varag‘ini shakllantirib, uning hayotiy holatini kuzatib boradi hamda vasiyning o‘z majburiyatlarini qay darajada bajarayotganini baholaydi.

Shu tariqa, raqamlashtirilgan nazorat orqali qonun talablarining ijrosi ham kuchayadi. Bir soʻz bilan aytganda, qonunni takomillashtirish jarayonida mazkur axborot tizimiga oid normalarni kiritish, elektron hujjat aylanmasini huquqiy asoslash va maʼlumotlarni himoya qilish choralari aniq belgilash zarur.

Sunʼiy intellekt texnologiyalarini joriy etish masalasiga kelsak, bu borada ham xalqaro tendensiyalardan orqada qolmaslik kerak. Ayrim rivojlangan mamlakatlarda bolalarni himoya qilish tizimida maʼlumotlar tahlili va prognozlash uchun algoritmik modellar sinab koʻrilmogʻda.

Masalan, AQSHda baʼzi ijtimoiy xizmatlar nogironligi boʻlgan bolalar yoki noqulay oilalarni “xavf guruhi”ga kiritishda AI yordamida tavakkallik baholash tizimlarini qoʻllamoqda, bu esa, vasiylikka muhtoj bolalarni erta aniqlashga xizmat qilishi mumkinligi aytilmogʻda [5]. Shu bilan birga, AQSH huquqshunoslari oilaviy ishlarga AI texnologiyalarini jalb etishda huquqiy va konstitutsiyaviy xavflar mavjudligi haqida bahs yuritishmogʻda. Masalan, AQSHlik olim V.Benton tomonidan “sunʼiy intellekt qarorlari qanday shaffoflik va adolat mezonlariga javob berishi kerak”ligi haqidagi savollar koʻtarilmogʻda [6].

Oʻzbekiston sharoitida sunʼiy intellektni vasiylik va homiylik sohasiga tatbiq etish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak boʻlgan masala hisoblanadi. Lyekin, kelgusida vasiylikka muhtoj bolalarning xavf omillarini avtomatik tahlil qilish, ularni vasiy oilalarga moslashtirishda ekspert tizimlaridan foydalanish kabi imkoniyatlar paydo boʻlishi mumkin.

“Vasiylik va homiylik toʻgʻrisida”gi Qonunni takomillashtirishda bu texnologiyalarni qoʻllash uchun huquqiy zamin tayyorlab borish, masalan, axborot bazalaridagi maʼlumotlar asosida tavsiya beruvchi sunʼiy intellekt vositalarini sinovdan oʻtkazish tartiblarini belgilovchi normalar kiritish maqsadga muvofiqdir. Albatta, bu borada maʼlumotlarni maxfiyligi va qarorlar ustidan inson nazorati saqlanishi kabi prinsiplarga alohida eʼtibor qaratish talab etiladi.

Vasiylik va homiylik huquqiy institutini takomillashtirish masalalari oʻtgan davr mobaynida huquqshunos olimlar tomonidan doimiy eʼtiborda boʻlib kelgan. Qonun qabul qilinishidan avval, ushbu sohaga oid normalar turli qonun hujjatlarida tarqoq holda boʻlganligi va bu amaliyotda qiyinchiliklar keltirib chiqarganligi ilmiy adabiyotlarda taʼkidlangan edi.

Jumladan, milliy olimlarimizdan Sh.Shamshetov oʻzining 2016-yildagi ilmiy maqolasida Oʻzbekistonda vasiylik va homiylikni huquqiy tartibga solishdagi muammolarni tahlil qilib, turli normativ hujjatlarda vasiylik organlari tushunchasiga aniq taʼrif berilmaganini, ayrim toifa shaxslar (sud tomonidan layoqatsiz deb topilgan kattalar yoki sogʻligi tufayli oʻz huquqlarini amalga oshira olmaydigan voyaga yetganlar) uchun vasiylik mexanizmlari yetarlicha ochib berilmaganini qayd etgan [7].

Shuningdek, vasiylikka muhtoj shaxslarni joylashtirish shakllari cheklangan boʻlib, ular orasida vaqtinchalik yoki oldindan vasiylikka olish kabi mexanizmlar nazarda tutilmagani tanqid qilingan. Olim bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun maxsus qonun qabul qilish lozimligini taʼkidlab, aynan shu asosda yangi qonun loyihasi ishlab chiqilganini maʼlum qilgan [8].

Darhaqiqat, yangi Qonun orqali ilk bor “vasiylik va homiylik organi” tushunchasi rasman kiritildi, vasiy va homiylar tayinlash tartib-taomillari, vasiylikdagi shaxsning mulkiy huquqlarini muhofaza qilish mexanizmi aniq bayon etildi. Shu maʼnoda, qonun ijodkorlari va olimlar hamkorligida avvalgi huquqiy boʻshliqlar toʻldirildi, deb hisoblash mumkin.

Endilikda Qonunni yangi sharoitlarga moslashtirish jarayonida ham olimlarning ilmiy tavsiyalari muhim ahamiyatga ega. Masalan, milliy olimlarimizdan F.Urmanbayeva o'zining 2023-yilgi tadqiqotida vasiylik institutining murakkabligini ta'kidlab, uni oilaviy huquq va fuqarolik huquqi chorrahasidagi institut sifatida baholagan [9].

Uning qayd etishicha, vasiylik, homiylik va patronat munosabatlari nafaqat bolalarni parvarishlash masalalarini, balki vasiylikdagi shaxsning mulkiy munosabatlarini ham qamrab oladi, shu boisdan, huquqiy tartibga solishda bu jihatlarni hisobga olish lozim.

Chindan ham, vasiylik instituti bir vaqtning o'zida shaxsga g'amxo'rlik (vasiylikdagi bolaning ta'lim-tarbiyasi, sog'lig'i) va uning mulkini boshqarish majmuasini o'z ichiga oladi. Qonunning amaldagi tahririda bu jihatlarda 7 va 8-boblarda belgilangan bo'lib, vasiylarning mol-mulkni boshqarishi ustidan vasiylik organlari nazorati mexanizmi va vasiylikdagi shaxsning mulkiy huquqlarini himoya qilish qoidalari kiritilgan edi.

Biroq, raqamlashgan zamonda vasiylikdagi shaxslarning mulkiy va shaxsiy huquqlarini kafolatlash uchun yanada aniqroq amaliy choralar kerak bo'lishi mumkin. Olimlar, jumladan F.Urmanbayeva, xorijiy tajribalarni keltirib, **Fransiya** va **Ispaniya** fuqarolik kodekslarida vasiylik organlarining institutsional vazifalari mustahkamlanganini misol qilib o'tgan [9].

Shu bilan birga, rossiyalik olim N.M.Yershova vasiylikni amalga oshirishda davlat nazoratining o'rni va vasiylik subyekti huquqlarini cheklash chegaralari borasida ilmiy bahslar yuritib, uni "fuqarolik huquqiy va protsessual vakillik" nuqtai nazaridan ham o'rgangan [10].

Ushbu ilmiy munozaralar milliy qonunchilikni takomillashtirishda nazariy poydevor vazifasini o'taydi. Masalan, vasiylikni tayinlashda nomzodlarning shaxsiy sifatlarini baholash va tayyorlash masalasini olaylik. 2019-yildagi islohot doirasida tumanlar kesimida qo'shimcha vasiylik inspektorlari shtat birliklari ajratilib, ularning psixologik, yuridik va ijtimoiy ish sohasida malakaga ega kadrlardan tayinlanishi belgilandi. Olimlar ham vasiylikka da'vogar shaxslarni maxsus o'quv kurslaridan o'tkazish va ruhiy-pedagogik tayyorgarligini tekshirish zarurligini ta'kidlab kelishgan.

Yangi sharoitda bu talablar yanada dolzarbdir. Vasiylikka nomzodlar "Inson" markazlari qoshida tashkil etiladigan o'quv dasturlari orqali tayyorlanishi, sun'iy intellekt yordamida ham ularning ma'lumotlari tekshirilishi mumkin (*masalan, sudlanmaganlik, sog'ligi holati to'g'risida elektron ma'lumotlar va boshqalar*). Qonunga bunda aniq normalar kiritilishi lozim. Xususan, vasiylikka nomzodlarning elektron reyestrini yuritish, har bir nomzod bo'yicha xulosa berish tartibini belgilovchi qoidalarni olimlar tavsiyalari asosida ishlab chiqish mumkin.

Yana bir muhim jihat – vasiylik va homiylik sohasida huquqni qo'llash amaliyotini o'rganishdir. Olimlar ko'pincha qonun normasining ishlashi amaliyotda qiyinchilikka uchrayotgan nuqtalarga e'tibor qaratadilar. Ya'ni, vasiylik belgilanishi uchun amalda bir oylik muddat belgilangan (*vasiylikka muhtoj bolani aniqlagandan keyingi tartib-taomillar uchun*). Sh.Shamshetov bu muddat ayrim hollarda uzoqlik qilib, bolaning manfaatlariga zarar yetkazishi mumkinligini ta'kidlagan.

Haqiqatdan ham, agar bola ota-onasiz qolsa, uni tez fursatda vaqtinchalik oilaga joylashtirish juda muhim. Yangi islohot doirasida joriy qilingan "dastlabki vasiylik" shakli shu muammoni hal etishga qaratilgan bo'lib, har qanday toifadagi vasiylikka muhtoj shaxs uchun tezkorlik bilan vaqtinchalik vasiy tayinlash imkoniyati yaratildi.

Vasiylik va homiylik sohasida bir qator xorijiy mamlakatlar so'nggi yillarda keng qamrovli islohotlarni amalga oshirgan bo'lib, ularning tajribasi milliy qonunchiligimizni takomillashtirishda muhim hisoblanadi.

Jumladan, Rossiya Federatsiyasida 2008-yili "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Fyederal qonuni qabul qilindi. Mazkur qonun Rossiyada vasiylik organlari vakolatlarini qayta belgilab, yangi tushunchalar kiritdi.

Masalan, vasiylikka muhtoj shaxslarni "vaqtinchalik oila"ga joylashtirish, vasiylikka olinuvchilarning mulkini boshqarish tartibi aniqlashtirildi. Rossiya qonuni vasiy va homiylarning majburiyatlarini suiiste'moldan saqlash uchun bir qator kafolatlarini o'rnatgan.

Xususan, vasiy har yili o'z faoliyati bo'yicha hisobot topshiradi, vasiylik organidan ruxsat olmasdan vasiylikdagi shaxs nomidan yirik bitimlar tuzish taqiqlanadi, vasiylik organi huzurida vasiylarning bolalarga munosabati bo'yicha jamoatchilik nazorati komissiyalari faoliyat yuritadi [11].

Bunday mexanizmlar O'zbekiston Respublikasining "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi Qonunda ham aks etgan, ammo amaliyotga to'liq joriy etilmagan. Masalan, O'zbekiston qonunida ham vasiyning hisobot berish majburiyati mavjud (6 va 7-boblar) bo'lsa-da, uning qanday shaklda va qay tartibda topshirilishi qonunosti hujjatlarida tartibga solinadi.

Rossiyada esa, bu hisobot uchun maxsus shakl va muddatlar belgilangan, vasiy hisobotini ko'rib chiqish va tegishli choralar ko'rish tartibi bor. Milliy qonunchiligimizda ham xorijiy tajriba asosida vasiylik organining nazorat vakolatlarini kengaytirish kerak. Jumladan, vasiylik organi vasiylikdagi bola yashaydigan uyga (oilaga) belgilangan davrda tashrif buyurib monitoring qilishi, bu haqda elektron bayon (akt) tuzishi qoida tariqasida belgilansa maqsadga muvofiq. Bunday tartib ayrim davlatlarda qonun bilan mustahkamlangan.

Qo'shni Qozog'iston tajribasi ham e'tiborga loyiq. Qozog'istonda vasiylik masalalari "Nikoh va oila to'g'risida"gi kodeks (2011-y.) hamda tegishli hukumat qarorlari bilan tartibga solinadi.

2014-yilda Qozog'istonda bolalarni himoya qilish tizimini takomillashtirish maqsadida vasiylik funksiyalari ta'lim idoralaridan maxsus "Bola huquqlarini himoya qilish qo'mitasi"ga o'tkazilgan edi.

Keyinchalik, 2022-2023-yillarda, bu sohada yana islohot o'tkazilib, vasiylik va patronat xizmati sotsial himoya sektorlari bilan integratsiya qilingan. Xususan, Qozog'istonda bolalarning ma'lumotlari yagona milliy baza – "Balapan" axborot tizimiga kiritilib, har bir yetim bolaga shaxsiy ID berilishi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, patronat oilalar institutini rivojlantirish uchun davlat subsidiyalari ajratilishi qonun bilan kafolatlangan.

Bu kabi yangiliklar O'zbekiston uchun ham qiziqarli hisoblanadi. Patronat (qabul qiluvchi) oila institutini rivojlantirish, ya'ni bolani vasiylikka olgan oilalarni davlat tomonidan moddiy rag'batlantirish va ularga metodik ko'mak berish tizimini qonunchilikda nazarda tutish mumkin. Hozirda milliy qonunchiligimizda patronat tushunchasi bor, lekin uning mexanizmlari to'liq ochib berilmagan. Xorij tajribasidan kelib chiqib, "oilaviy tarbiya" tushunchasini kengaytirish, patronat oila monitoringi va o'quvi bo'yicha normalarni qo'shish kabi takliflar paydo bo'ladi.

Yevropa mamlakatlariga nazar tashlasak, ularning ko'pchiligida vasiylik (guardian) va hamkorlik (curatorship, guardianship) instituti fuqarolik kodekslarida tartibga solinadi.

Masalan, **Fransiya fuqarolik kodeksida** vasiylik va balogʻatga yetgan layoqatsizlar uchun hamkorlik boʻlimlari bor. Fransiya vasiylik sud tomonidan tayinlanadi va har bir vasiylik uchun maxsus “vasiylik kengashi” (Conseil de famille) tuziladi. Bu kengash vasiy faoliyatini nazorat qiladi va muhim qarorlarni tasdiqlaydi. Bu jamoaviy nazorat modelida bolaning yaqin qarindoshlarini ham jarayonga jalb qilinadi.

Germaniyada 2023-yil 1-yanvardan kuchga kirgan vasiylik islohoti (Betreuungsgesetz reformasi) orqali vasiylikka muhtoj kattalarga nisbatan “qoʻllab-quvvatlovchi vakillik” konsepsiyasini joriy qildi. Yaʼni endi vasiy (Betreuer) tayinlanishida shaxsning xohishi inobatga olinishi shart va vasiy uning hayotiy qadriyatlariga muvofiq qarorlar qabul qilishga majbur.

Bundan koʻrinadiki, Yevropa tendensiyasi vasiylikni inson qadr-qimmati va mustaqilligini yengilroq cheklovchi shaklga oʻtkazishdan iborat.

Oʻzbekistonda ham, ayniqsa kattalar vasiyligi borasida, Germaniya va boshqa Yevropa tajribasini oʻrganib, qonunga shaxsning vasiy tayinlanishi oldidan “vasiyatnoma (ijtimoiy oldindan koʻrsatma)”, yaʼni kimni vasiy etib tayinlanishini oldindan belgilab qoʻyish huquqi kabi mexanizmlarni kiritish mumkin.

Amerika Qoʻshma Shtatlarida vasiylik toʻgʻrisidagi qonunlar shtatlar kesimida farq qiladi, lekin umumiy trend keksalar va nogironlarga vasiy tayinlashda sud nazoratini kuchaytirish va hisobdorlikni oshirishdan iborat.

Masalan, ayrim shtatlarda “Vasiylik milliy reyestri” (National Guardianship Registry) tashkil etilgan boʻlib, har bir tayinlangan vasiy u yerda roʻyxatdan oʻtishi va yillik moliyaviy hisobot topshirishi talab etiladi.

Buyuk Britaniyada (Angliya va Uels) vasiylik instituti oʻrnini “Court of Protection” degan maxsus sud organi va “Public Guardian Office” degan idora egallaydi. Ular vasiy (deputy)larni tayinlaydi va nazorat qiladi. Britaniya qonunchiligiga 2005-yilda kiritilgan “Mental Capacity Act” asosida, shaxsning aqliy layoqati cheklangan holda ham uning oldindan berilgan koʻrsatmalari yoki ishonchli vakil tayinlash huquqi eʼtirof etilgan.

Shu tariqa, chet el tajribasi shuni koʻrsatadiki, vasiylik va homiylikni amalga oshirishda davlat nazoratini elektron texnologiyalar yordamida kuchaytirish (reyestrlar, axborot tizimlari), vasiylikning alternativ turlarini qonunlashtirish (patronat, vaqtinchalik vasiylik va h.k.) hamda shaxsning huquq va erkinliklarini maksimal saqlab qoluvchi mexanizmlarga oʻtish asosiy yoʻnalishlar boʻlib hisoblanadi. Fikrimizcha, milliy qonunchiligimizni yangilashda mana shu yoʻnalishlardagi xorijiy innovatsiyalardan foydalanish zarur.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan koʻrinadiki, Oʻzbekiston Respublikasining “**Vasiylik va homiylik toʻgʻrisida**”gi Qonunini zamon talablari asosida takomillashtirish kun tartibidagi dolzarb vazifadir. Shu munosabat bilan, Qonunga chet el tajribasidan kelib chiqib, quyidagi normalarni kiritish takliflari ilgari suriladi:

Birinchidan, raqamlashtirish va elektronlashtirish sharoitida mazkur qonunga vasiylik organlarining yangi tuzilmasi (Ijtimoiy himoya agentligi “Inson” markazlari) va yagona axborot tizimi bilan bogʻliq normalarni kiritish zarur.

Elektron hujjat aylanishi, maʼlumotlar bazasiga kiritiladigan maʼlumotlar toʻgʻrisidagi huquqiy kafolatlar qonun darajasida mustahkamlanishi kerak. Bu amaliyotda byurokratik toʻsiqlarni kamaytirib, vasiylikka muhtoj shaxslarni aniqlash va joylashtirish tezkorligini oshiradi.

Ikkinchidan, sun'iy intellekt va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish uchun huquqiy zamin yaratish lozim. Xususan, Qonunda vasiylik organlariga axborot texnologiyalari orqali bolalar holatini monitoring qilish va profilaktika olib borish vakolatini berishi mumkin. Ayrim yuridik adabiyotlarda vasiylik organlari faoliyatiga elektron nazorat vositalarini kiritilishi sud qarorlarining ijrosini ta'minlashga ham xizmat qilishi ta'kidlangan.

Uchinchidan, olimlar fikrlari va ilmiy tavsiyalarini inobatga olish qonunni takomillashtirishda katta ahamiyatga ega.

Yuqorida qayd etilganidek, milliy olimlarimiz Sh.Shamshetov, F.Urmanbayeva kabi olimlar vasiylikka nomzodlarni tayyorlash, vaqtinchalik vasiylik, vasiylik organlarining institutsional maqomini aniqlash va boshqa qator takliflarni ilgari surganlar. Ushbu takliflar amalda qonunga qisman kiritilgan bo'lsa-da, hali to'liq o'z aksini topmagan. Ilmiy polemikada bildirilgan fikr-mulohazalarni hisobga olib, Qonunni yangi tahrirda ishlab chiqish taklif etiladi.

To'rtinchidan, xalqaro standartlar bolaning oilada yashash huquqi, nogiron shaxslarning qaror qabul qilishga oid huquqlari qonun normalarida aks ettirilishi lozim. Bu O'zbekistonning xalqaro maydondagi nufuzi va majburiyatlariga ham mos keladi.

Beshinchidan, xorijiy tajriba asosida qonunga yangi institut va mexanizmlarni joriy etish mumkin. Masalan, vasiylikka tayinlashda sud tartibini o'rnatish, patronat oilalarga davlat ko'magini qonunlashtirish, vasiylikdagi shaxslarning huquqlarini suiiste'moldan himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish shular jumlasidandir.

Xulosa o'rnida aytganda, vasiylik va homiylik instituti kuchli ijtimoiy himoya mexanizmi sifatida jamiyatning eng zaif qatlami bo'lmish yordamga muhtoj shaxslar manfaatlarini muhofaza qiladi. Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan "Inson qadri uchun" siyosatining bir ko'rinishi sifatida bu institutni zamonaviylashtirish, raqamli texnologiyalar bilan yanada takomillashtirish va xalqaro me'yorlar bilan uyg'unlashtirish kelajak avlod himoyasiga qo'yilgan muhim investitsiyadir.

Qonunchilikdagi yangilanishlar vasiylik va homiylik faoliyatining samaradorligini oshirib, uning tezkor, shaffof va adolatli bo'lishini ta'minlashi lozim. Shu maqsadda tegishli vazirlik va idoralar, huquqshunos olimlar hamda fuqarolik jamiyati vakillari hamkorligida qonunga o'zgartish va qo'shimchalar tayyorlab, uni ilmiy jihatdan asoslangan holda qabul qilish tavsiya etiladi. Bu jarayonda mazkur maqolada keltirilgan tahliliy xulosalar va manbalarga tayanilsa, qonunning yangi tahriri ham milliy amaliyot muammolariga javob beradigan, ham xalqaro standartlarga muvofiq yagona zamonaviy hujjat bo'lib xizmat qilishini kutish mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 22.10.2021 й., 03/21/723/0983-сон; 12.04.2023 й., 03/23/829/0208-сон
2. <https://yuz.uz/oz/news/96178>
3. <https://kun.uz/kr/34928741?q=%2F34928741>
4. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 06.01.2026 й., 09/26/840/0012-сон
5. <https://www.americanbar.org/groups/litigation/resources/newsletters/childrens-rights/winter2024-algorithmic-decision-making-in-child-welfare-cases/>
6. <https://northernkentuckylawreview.com/blog/when-artificial-intelligence-algorithms-decide-family-fate-ai-in-child-welfare-and-custody-determinations>
7. Шамшетов Шарафатдин Сарсенович ОПЕКА И ПОПЕЧИТЕЛЬСТВО ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН // НАУ. 2016. №4 (20). URL:

- <https://cyberleninka.ru/article/n/opeka-i-popechitelstvo-po-zakonodatelstvu-respubliki-uzbekistan> (дата обращения: 31.01.2026).
8. <https://www.norma.uz/parlament/sovershenstvovanie-popechitelstva>
 9. Урманбаева, Ф. (2023). Органы опеки и попечительства в законодательстве зарубежных стран и Узбекистана. Общество и инновации, 4(1/S), 131–135. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss1-pp131-135>
 10. Ершова Н.М. Проблемы гражданско-правового регулирования личных и имущественных отношений в сфере семьи: Дисс. ... докт. юрид. наук. М., 1979. С. 97.
 11. Сеитниязов К.П. Фуқаролик ҳуқуқида вакиллик ва уни амалга ошириш муаммолари: Ҳуқуқ магистри академик даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент: 2014. – Б. 31-32.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

ADMINISTRATIVE ACT. CONTENT-ESSENCE OF ADMINISTRATIVE AKTNIMG. GERMAN EXPERIENCE

Saidazimov Yusuf Sodik ugli,

Senior Lecturer,
Department of Administrative and Financial Law,
Tashkent State University of Law
<http://www.orcid.org/0000-0001-7134-0094>
E-mail: yusuf_saidazimov@mail.ru

Abstract. In this article, the problems associated with the same understanding of the essence of administrative acts, their application, the concept of administrative acts in legislation and their most complete and correct definition, as well as the identification of individual characteristics of administrative acts that reflect the specifics of administrative acts and distinguish these acts from others, as well as the problems associated with, suggestions and recommendations will be considered.

Keywords: Administrative act, Management Act, administrative action, administrative inactivity, individual act, collective act.

MA'MURIY AKT. MA'MURIY AKTNIMG MAZMUN-MOHIYATI. GERMANIYA TAJRIBASI

Saidazimov Yusuf Sodiq o'g'li,

Toshkent davlat yuridik universiteti
Ma'muriy va moliya huquqi shu'basi
katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ma'muriy hujjatning mazmun-mohiyatini bir xil tushunish, ularni qo'llash, qonunchilikdagi ma'muriy akt tushunchasi va ularni eng to'liq va to'g'ri ta'riflash, shuningdek, ma'muriy aktlarning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi va ushbu aktlarni boshqalardan ajratib turadigan individual xususiyatlarini aniqlash bilan bog'liq muammolar hamda bu borada O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi va Germaniya Bundesrespublikasi Ma'muriy tartib-taomillarga oid qonunchiligini o'rganish natijasida olingan tajribalar bilan uyg'unlashtirish bilan bog'liq muommolar, taklif va tavsiyalar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ma'muriy akt, boshqaruv akti, ma'muriy harakat, ma'muriy harakatsizlik, individual akt, jamoaviy akt.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N44>

Kirish. Ma'muriy hujjat va uni aniqlash doirasida mavjud bo'lgan terminologik xilma-xillikni o'rganishda shuni ta'kidlash kerakki, ularni ta'riflashga yagona yondashuvning yetishmasligi, avvalambor, qonuniy ravishda belgilangan shaklda tegishli Qonunchilik bilan tartibga solinmaganligi bilan bog'liq. Bu borada O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 8-yanvardagi "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi O'RQ 457-son qonunining qabul qilinishi bilan ma'muriy hujjat termini qo'llanganligi va bu tushuncha ma'muriy hujjatning to'liq mazmunini yetarli darajada ochib bera olmaganligini vaqt o'tib guvohi bo'ldik va hozirgi kunda

ushbu Qonun yangi tahrirda qabul qilinish arafasida. Xo'sh ushbu yangi tahrirdagi Qonun ma'muriy akt tushunchasining, termining to'liq xususiyatlarini ochib bera oladimi. Bu borada rivojlangan xorijiy davlatlar qonunchiligi nima deydi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot davomida quyidagi savollarga javob berishga harakat qilindi: birinchi, Ma'muriy akt tushunchasi ta'rifi; ikkinchi, ma'muriy akt turlari, ma'muriy akt tushunchasi va turlari haqida uchinchidan, Germaniya qonunchiligi asosida va ilmiy va amaliy izlanmalar natijasida ma'muriy aktning belgilari va o'ziga xos xususiyatlari.

Yuqoridagi savollarga javob tariqasida muallifning pozitsiyasi ishlab chiqilgan bo'lib O'zbekiston Respublikasi qonunchiligini rivojlantirish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

Ushbu tadqiqot ishida ilmiy bilishning tahlil qilish, qiyoslash, taqqoslash, tizimlilik, statistik, umumlashtirish va formal-yuridik usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari. Ma'muriy hujjatning barcha mavjud ta'riflari so'nggi yillarda turli xil huquqiy tizimlarning yaqinlashishi sharoitida turli mamlakatlar tomonidan aniq bir tushunchani ta'rifni ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Ma'muriy hujjatning shakllanishiga qaraydigan bo'lsak MDH mamlakatlari Rossiya va Germaniya davlatlarida turli yondashuvlar turlicha ta'riflar berilgan bo'lib buning asosiy sabablaridan biri Ma'muriy akti va ularning ta'rifi doirasida mavjud bo'lgan atama xilma-xillik ularni belgilashga yagona yondashuvning yo'qligidan dalolat hisoblanadi, shuningdek, tegishli qonunchilik normalari bilan huquqiy jihatdan mustahkamlanganligi hisoblanadi. Bu borada Rossiya ilmiy adabiyotlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, davlat boshqaruvi jarayonida qabul qilingan qarorlar tayinlash uchun turli variantlar qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin, masalan: "boshqaruv akti", "huquqiy boshqaruv akti", "davlat boshqaruvi akti" qo'llangan. Sanab o'tilgan ta'riflardan tashqari "ma'muriy akt", "ma'muriy huquqda huquqiy akt", "boshqaruvning quyi akti", "davlat boshqaruvining ma'muriy-huquqiy akti" tushunchalar bilan ham qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin.

Bunday turli xil ta'riflar ko'pincha ushbu xatti-harakatlarning mohiyatini noto'g'ri tushunishga olib keladi. Garchi ko'pchilik mualliflar ushbu tushunchalarni bir xil o'ziga xos xususiyatlarni ajratib ko'rsatishsa ham, har doim ham boshqaruv harakatlarining boshqa shakllaridan aniq ajratib ko'rsatishga imkon bermaydi. Bu boradagi tushunchalarni birlashtirish aniq bir termin qabul qilish va uni huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yish zarurati paydo bo'ladi. Bu borada birinchilardan bo'lib Germaniya Respublikasining "Ma'muriy protseduralar to'g'risida" federal qonun loyihasida taklif qilingan ma'muriy Aktning ta'rifi ushbu masalaga aniqlik kiritgan deb aytishimiz mumkin.

Germaniya Respublikasining "Ma'muriy protseduralar to'g'risida" federal qonuniga ko'ra ma'muriy AKT — "Ma'muriy ishni ko'rib chiqish paytida yuzaga keladigan ayrim masalalarni kollegial organ (mansabdor shaxs) tomonidan hal qilishning huquqni muhofaza qilish shakli" sifatida tushuniladi. Ushbu qonun asosida "Ma'muriy akt" atamasini ko'rib chiqilayotgan harakatlarning huquqiy ta'rifi sifatida birlashtirish mumkinligi to'g'risida dastlabki xulosalar chiqarish mumkin, bu inqilobgacha bo'lgan adabiyotlarda ishlab chiqilganiga qaramay, zamonaviy ilmiy adabiyotlarda yaqin vaqtgacha keng tarqalmagan edi, ammo yeng to'liq ta'riflardan foydalanishga imkon beradi va ushbu institutning mohiyatini aniq ochib beradi.

Shu bilan birga, O'zbekiston qonunchiligiga nazar soladigan bo'lsak, Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risidagi qonun ma'muriy hujjatlarning muhim xususiyatlarini aniq tushunishga

imkon bermaydi, ularning mohiyatini aniq ochib bera olmaydi va ularni boshqa toifalardan ajratib turishga imkon beradi. Shu sababli ushbu qonun yangi tahrirda qabul qilinishi kutilmoqda. Bu borada G'arbiy Yevropa fani va qonunchiligi uzoq vaqtdan beri "Ma'muriy akt" tushunchasidan foydalangan holda, ushbu turdagi aktlarni aniqlashda juda keng nazariy va me'yoriy bazani ishlab chiqqan.

Masalan, Germaniya qonunchiligida ma'muriy Aktning ta'rifi "davlat huquqi sohasida boshqaruv organi tomonidan ma'lum bir ishni tartibga solish va tashqi tomonga yo'naltirilgan har qanday buyruq, qaror yoki boshqa kuch choralari" sifatida belgilanadi.[1].

Rus va nemis fanlarini qiyosiy o'rganish ma'muriy hujjatlarning(aktlarning) mohiyatini tushunishda ba'zi bir muammolarni ochib beradi; masalan, rus olimlarining fikriga ko'ra, ushbu hujjatlar ya'ni ma'muriy aktlar normativ va individual bo'lishi mumkin [2], nemis huquqshunos olimlarining fikriga ko'ra — faqat ma'lum bir, yagona ishni tartibga solishga qaratilgan normalar boshqaruvning tashqi qaratilgan, ma'lum bir vakolat natijasida chiqariladigan hujjat, harakat, harakatsizlik, belgi va signal sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Ma'muriy akt Germaniyada davlat boshqaruvining klassik vositasi bo'lganligi sababli, ma'muriy akt doktrinasi Germaniya ma'muriy huquqida, ya'ni uning umumiy qismida Markaziy o'rinni egallaydi. Ma'muriy akt institutiga bo'lgan qiziqishning asosiy sababi davlat boshqaruvi jarayonida davlat boshqaruvi tomonidan ko'rilayotgan choralardan huquqiy himoyalaniish yo'llari to'g'risida aniq tasavvur hosil qilish zarurati hisoblangan.[3]

XIX asrda Davlat boshqaruvi ma'muriy faoliyatining ayrim shakllariga, xususan ma'muriy harakatga nisbatan faqat muayyan vositalar bilangina tartibga solingan. Shu sababli, davlat boshqaruvining muayyan harakatlaridan huquqiy himoya qilish mumkinligini aniqlash uchun har bir aniq holatda "Ma'muriy akt" tushunchasini aniqlash zarurati paydo bo'lgan.[4] Ushbu harakatni uni amalga oshirish shakliga muvofiq saralash kerak edi. Bu borada 1960-yilda, ma'muriy protsessual kodeksi kuchga kirishi[5], davlat tomonidan 1976-yil 25-mayda qabul qilingan Ma'muriy protsessual qonunning qabul qilinishi ma'muriy aktning aniq yagona ta'rifi ishlab chiqishi va huquqiy jihatdan mustahkamlanishidan dalolatdir. Ushbu qonunning III bo'limi Ma'muriy akt tushunchasi hisoblandi. Germaniya huquqida ma'muriy Aktning talqin qilishni aniq tushunish uchun uning huquqiy ta'rifida mavjud bo'lgan xususiyatlarini hisobga olish kerak. Ushbu qonunda Ma'muriy aktning mazmun-mohiyatini ochib erish uchun 6 ta elementi mavjud bo'lishi kerakligi keltirilgan. Ta'rifda keltirilgan barcha oltita element bitta funksiyani bajaradi ular ma'muriy hujjatlarni davlat boshqaruvi faoliyatining amaldagi turli shakllaridan ajratib turadi. Biroq qonunning 35-bo'limida ko'rsatilgan ma'muriy Aktning elementlari o'z-o'zidan aniq mezon emas va qo'shimcha, batafsilroq talqin qilishni talab qiladi.[6]

Yuqoridagilardan kelib chiqib Ma'muriy tartib taomillar to'g'risidagi qonunda "Ma'muriy hujjat" termini o'zini to'liq oqlay olmaydi, shu jihatdan ham yangi qonun loyihasida ma'muriy akt tushunchasi kiritilmoqda, ma'muriy aktning mazmunini to'liq anglashimiz uchun ilmiy jihatdan o'rganib tahlil olib borishimiz talab qilinadi. O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy tartib taomillar to'g'risidagi" qonun loyihasiga yuzlanadigan bo'lsak, Ma'muriy akt – bu ma'muriy organning ommaviy-huquqiy munosabatlarni yuzaga keltirishga, o'zgartirishga yoki tugatishga qaratilgan hamda ayrim jismoniy yuridik shaxslar uchun yoxud muayyan individual belgilariga ko'ra ajratiladigan shaxslar guruhi uchun muayyan huquqiy oqibatlar keltirib chiqaruvchi ta'sir chorasi hisoblanadi. Ushbu ta'rifdan ko'rinib turibdiki ma'muriy akt

ma'lum bir ommaviy-huquqiy munosabatlarni yuzaga keltirishga, o'zgartirishga yoki tugatishga qaratilgan huquqiy ta'sir chorasi ekan. Xo'sh bu huquqiy ta'sir chorasining belgilari qanaqa bo'lishi mumkin.

Germaniya qonunchiligiga qaraydigan bo'lsak, Ma'muriy Aktning belgilarini izchil hisobga olgan holda, birinchi navbatda, huquqiy ta'rifda "kuch o'lchovi" sifatida belgilangan elementga, ya'ni bir tomonlama va maqsadli harakatga, boshqarish maqsadida amalga oshiriladigan to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita inson faoliyatiga e'tibor qaratish lozim. Ushbu chora haqida bunday keng tushuncha ma'muriy faoliyatning ko'plab sohalarida avtomatlashtirilgan ma'muriy hujjatlarni yaratadigan texnik vositalardan foydalanilganligi sababli qabul qilindi. Jumladan, shaxsiy kompyuter yordamida chiqarilgan soliq yoki to'lov qarori ham ma'muriy organ irodasining nufuzli ifodasidir. Bunda avtomatlashtirilgan yechim kelib chiqadi, bu turdagi yechimlarning mavjudligi butunlay ma'muriy organing irodasiga bog'liq bo'lishi muhimdir. Muayyan adresatlarga yo'naltirilgan vakolatli chorani tan olishning muhim mezoni — bu vakolatli chorani qabul qilish vaqtida uning aniq manzilini belgilash imkoniyati. Shu bilan birga, kuch o'lchovi bir aniq shaxsga yoki bir nechtasiga qaratilganligi muhim emas, tartibga solinadigan vaziyatning o'ziga xosligi belgisini o'rnatish uchun ma'lum bir shaxslar doirasini individuallashtirish kifoya.

Ikkinchi belgisi "Haqiqiy harakatlar", [7] masalan, ma'muriy organ tomonidan amalga oshirilgan binoni buzish to'g'risidagi qarorining ijrosini ta'minlash haqiqiy harakat emas, chunki bu holda biz vakolatli idoraning — buzish buyrug'ini amalda bajarish haqida gapirmoqdamiz. Ushbu holatda Harakatsizlik ham ma'muriy akt bo'lishi mumkin emas, chunki kuch o'lchovi har doim Iroda jarayoni bilan bog'liq faol harakatni ta'minlaydi. Irodaning shakllanishi sodir bo'lgan, lekin u "tashqi" ifodalanmagan bo'lsa, irodaning ifodasi bo'lmagan taqdirda ham ma'muriy AKT chiqarish mumkin emas. Demak, sukut Iroda ifodasi emas. Biroq, ushbu qoidadan istisnalar maxsus Qonunchilik ta'rifi bilan belgilanishi mumkin. Huquqiy oqibatlar keltirib chiqaruvchi, masalan, maxsus shaklni talab qilmaydigan daromad deklaratsiyasini qabul qilish [8]. Irodaning aniq ifodasi davlat boshqaruvi subyekting sukutidan ajralib turishi kerak, qachonki irodaning ifodasi ma'muriy organ irodasining mazmuni aniq bo'lgan og'zaki yoki yozma bayonotni almashtiradigan tegishli xatti-harakatlar bilan aniqlansagina ma'muriy akt bo'lishi mumkin. Masalan, muayyan politsiya xodimining to'xtash joyini tark yetish yoki baxtsiz hodisa joyidan o'tib ketish buyrug'ini bildirgan imo-ishorasi. Agar qonunda maxsus shakl nazarda tutilgan bo'lsa, irodani ifoda etishning aniq shakli chiqarib tashlanadi.

Ma'muriy Aktning keyingi xususiyati irodaning manbai — ma'muriy organ (hokimiyatni)ni ko'rsatish bilan ifodalanadi.[9] Bu xususiyat ma'muriy AKT sifatida kvalifikatsiya qilingan kuch o'lchovining manbasini aniqlashtirish funksiyasini bajaradi. Germaniya Ma'muriy jarayon to'g'risidagi qonunga binoan ma'muriy organ davlat boshqaruvi (davlat boshqaruvi) vazifalarini amalga oshiruvchi har qanday tarkibiy shaxs (organ, muassasa, ularning bo'linmasi) sifatida aniqladi. Ushbu ta'rif bilan u davlat boshqaruvi jarayonida ishtirok etadigan juda ko'p organlar va muassasalarni qamrab oladi.

Qonunchiligimizga nazar tashlaydigan bo'lsak, ma'muriy organlar — bu ma'muriy-huquqiy faoliyat sohasida ma'muriy boshqaruv vakolati berilgan organlar, shu jumladan davlat boshqaruvi organlari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek ushbu faoliyatni amalga oshirishga vakolatli bo'lgan boshqa

tashkilotlar va maxsus tuzilgan komissiyalar hisoblanadi.[10] Qonun loyihasida esa quyidagicha keltirilgan, ma'muriy organlar — bu ma'muriy-huquqiy faoliyat sohasida ma'muriy boshqaruv vakolati berilgan organlar, shu jumladan davlat boshqaruvi organlari, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek ushbu faoliyatni amalga oshirishga vakolatli bo'lgan maxsus tuzilgan komissiyalar va boshqa shaxslar deya keltirilgan. Demak, Germaniya qonunchiligida keltirilgan Ma'muriy aktning belgilari sifatida ma'muriy organ qatorida berilgan har qanday tarkibiy shaxs qonunchiligimizda ham mustahkamlanishi tavsiya etiladi.

Germaniya qonunchiligiga muvofiq ma'muriy organlar qatoriga barcha federal hokimiyatlar, federal shtatlar va shahar hokimiyatlari, shuningdek, davlat korporatsiyalari, institutlari, fondlari ham kiradi. Davlat lavozimlarini egallagan shaxslar ham bir vaqtning o'zida monokratik bo'lsada, bir kishilik butun bir organni ifodalovchi ma'muriy organlar hisoblanadi. Ma'muriy organlarning alohida guruhini "erkin kasblar" deb ataladigan tashkilotlarning palatalari va bo'limlari rahbarlari: advokatlar, notariuslar, shifokorlar, arxitektorlar ham tashkil etadi.

Xulosa. Yuqoridagilarni xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, Germaniya qonunchiligida mustahkamlangan va ma'muriy hujjatlarni davlat boshqaruvining boshqa shakllaridan aniq ajratib olishga imkon beradigan ma'muriy Aktning barcha ko'rib chiqilgan xususiyatlari har doim ham davlat boshqaruvining harakati yoki qarorini ma'muriy akt sifatida belgilash uchun aniq mezon yemas. Biroq, ular ma'muriy hujjatlarni aniqlash va ularning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash nuqtai nazaridan Rossiya qonunchiligini takomillashtirish uchun ko'rsatma bo'lib xizmat qilishi mumkin, bu, albatta, umuman davlat boshqaruvini optimallashtirishga va jismoniy va yuridik shaxslarni noqonuniy harakatlardan yoki davlat boshqaruvi qarorlaridan huquqiy himoya qilish samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Ma'muriy aktning shakli turli ko'rinishlarda bo'lishi mumkin, shulardan eng eng asosiysi, "Huquqiy oqibat yuzaga kelishi" talab qilinadi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2019-yil 24-dekabrda 24-qarori 5-bandiga ko'ra, "Qaror deganda, ma'muriy organ yoki uning mansabdor shaxsi tomonidan yakka yoki kollegial tarzda qabul qilingan va muayyan huquqiy oqibat tug'diruvchi hujjat tushuniladi. Bunda shuni nazarda tutish lozimki, qarorlar belgilangan shaklda (masalan, joylardagi ijro hokimiyati organlari qarorlari) yoki erkin tarzda (masalan, fuqaroning murojaatini qanoatlantirishni rad etish to'g'risidagi yozma xabar) qabul qilinishi mumkin".

Ma'muriy akt faqat qog'oz (hujjat) ko'rinishida bo'lmaydi, chunki yozmadan tashqari uning og'zaki, elektron, belgisi kabi shakllari ham mavjud. Bundan tashqari, ma'muriy akt ma'muriy organning ichki idoraviy munosabatlari emas, balki tashqi subyektlarga yo'naltirilgan munosabatlarga nisbatan chiqarilishi, jazolash va normativ xususiyatga ega bo'lmasligi, tartibga solish (regulyativ) xususiyatiga ega bo'lishini ham ta'kidlab o'tish lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Allgemeines Verwaltungsrecht / von Jörn Ipsen. Berlin, 2000. (General administrative law / by Jörn Ipsen. Berlin, 2000)
2. Maurer H. Allgemeines Verwaltungsrecht. 15. Auflage. München, 2008. (Maurer H. General administrative Law. 15th Edition. Munhen, 2008.)
3. Peine F.-J. Allgemeines Verwaltungsrecht, 9. Auflage. Verlag C. F. Mueller, 2008. (Peine F.-J. General Administrative Law, 9th edition. Verlag C. F. Mueller, 2008)

4. Wolff H. J., Bachof O., Stober R. Verwaltungsrecht I. 6. Auflage. München, 2000.(Wolff H. J., Bachof O., Stober R. Administrative Law I. 6th edition. Munich, 2000)
5. Bundesverfassungsgericht//Neue Juristische Wochenschrift. 1987. 2501(Bundesverfassungsgericht // Neue Juristische Wochenschrift. 1987. 2501)
6. Bundesverfassungsgerichtsentscheidung. 19. 68. (Federal Constitutional Court decision. 19. 68.)
7. Bundesgerichtshof // Neue Juristische Wochenschrift. 1987. 1945. (Federal Court of Justice // New legal weekly. 1987. 1945.)
8. Verwaltungsgerichtshof Baden-Wuerttemberg // Neue Zeitschrift fuer Verwaltungsrecht. 1987. 431f. (Administrative Court of Baden-Wuerttemberg // New journal for administrative law. 1987. 431f.)
9. Oberverwaltungsgericht Nordrhein Westfalen//Oberverwaltungsgerichtsen scheidungen. 16. 289.(Higher Administrative Court of North Rhine-Westphalia // Higher Administrative Court decisions. 16. 289.)
10. Саидазимов Юсуф (2020). ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ. Review of law sciences, 3 (Спецвыпуск),19-24. doi: 10.24412/2181-919X-2020-3-19-24 (Saidazimov Yusuf (2020). THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF ADMINISTRATIVE DOCUMENTS. Review of law sciences,3 (Special issue),19-24. doi: 10.24412/2181-919X-2020-3-19-24

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

PREVENTION OF POTENTIAL CRIMINAL ACTS COMMITTED BY PERSONS PREVIOUSLY CONVICTED AND IMPROVEMENT OF SPECIAL PREVENTIVE MEASURES

Tursunov Ilkhomjon Salimovich

Senior Investigator of the Investigation Department
under the Financial Monitoring Bureau of
Yashnabad District Internal Affairs Department,
Tashkent City, Major
E-mail: tursunov11@gmail.com

Abstract. In order to ensure public safety, prevent offenses, and enhance the effectiveness of the fight against crime, as well as to organize the effective functioning of internal affairs bodies from the lowest level to the republican level and to implement modern methods, numerous reforms are currently being carried out in our country aimed at strengthening law and order, ensuring the peace and security of the population.

Keywords: criminal law, principles of criminal law, legality, justice, crime prevention, previously convicted persons.

MUQADDAM SUDLANGAN SHAXSLAR TOMONIDAN SODIR ETILISHI MUMKIN BULGAN JINOIY HARAKATLARNI OLDINI OLISH VA MAXSUS PROFILAKTIKANI TAKOMILLASHTIRISH

Tursunov Ilxomjon Salimovich

Toshkent shahar Yashnobod tuman IIO
FMB xuzuridagi tergov bo'limi
katta tergovchisi, mayor

Annotatsiya. Jamoat xavfsizligini ta'minlash, huquqbuzarliklarning oldini olish va jinoyatchilikka qarshi kurashning samaradorligini oshirish, ichki ishlar organlarining eng quyi bo'g'inidan respublika darajasigacha samarali faoliyatini yo'lga qo'yish va zamonaviy uslublarni joriy etish orqali mamlakatimizda huquq-tartibot va qonuniylikni mustahkamlash, aholining tinchligi va osoyishtaligini ta'minlash maqsadida bugungi kunda ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda.

Kalit so'zlar: jinoyat huquqi, jinoyat huquqi prinsiplari, qonuniylik, adolat, jinoyatchilik profilaktikasi, muqaddam sudlangan shaxslar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N45>

Kirish. "Qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish borasidagi maqomi, faoliyat shakli va usullarini aniqlashtirish hamda ularga tuzatishlar kiritish zarur" degan e'tirozlar 2016-yil 16-sentyabrda O'zbekiston Respublikasining «Ichki ishlar organlari to'g'risida»gi qonunining qabul qilinishiga asosiy turtki bo'ldi [2]. Ushbu qonunning 4-moddasida ichki ishlar organlari faoliyatining asosiy yo'nalishlari aniq belgilab berildi. Mazkur yo'nalishlardan biri sifatida huquqbuzarliklar

profilaktikasi, ularning sabablarini aniqlash va bartaraf etish, shuningdek, huquqbuzarlik sodir etishga moyil shaxslarni aniqlash alohida e'tirof etildi.

Shuni ta'kidlash joizki, ichki ishlar organlarining bu yo'nalishdagi faoliyati endigina tashkil etilgani yo'q, bu ishlar avvaldan amalga oshirilgan. Biroq sobiq Ittifoq davrida jinoyatchilikka qarshi kurash asosan jinoyatlarni fosh etish va aybdorlarni jazolashga qaratilgan bo'lgan. Shu orqali shaxslarda jazolanishdan qo'rquv uyg'otilib, natijada bu qo'rquv ularni jinoyat sodir etilishidan to'xtatadi, deb hisoblangan.

Ushbu masalaga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ham o'zining dastlabki siyosiy chiqishlarida alohida e'tibor qaratdi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda «Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi» nomli ma'ruzada Prezident quyidagilarni ta'kidladi: “Biz «Adolat – qonun ustuvorligida» degan tamoyil asosida jamiyatimizda huquq va adolatga hurmat, huquqbuzarlik holatlariga murosasizlik hissini kuchaytirishga qaratilgan ishlarni jadal davom ettiramiz. Bu borada huquqbuzarliklarning oldini olishga alohida e'tibor qaratiladi. Buning uchun avvalo mahalla imkoniyatlaridan keng foydalanish, profilaktika inspektorlarining ish samarasi va mas'uliyatini oshirish, ular uchun munosib xizmat va turmush sharoitini yaratish zarur”. Shu tarzda Prezident huquqbuzarliklar profilaktikasi, xususan, ichki ishlar organlarining bu boradagi faoliyati bo'yicha o'z munosabatini bildirgan va masalaning dolzarbligiga e'tibor qaratgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. 2017-yil 9-fevralda o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida Prezident ichki ishlar organlari faoliyati, tizimdagi muammo va kamchiliklar hamda istiqboldagi vazifalarni muhokama qilar ekan, huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'yicha, xususan, jinoyatchilikning sodir bo'lish sabablari va shart-sharoitlarini o'rganish va bartaraf etish bilan bog'liq faoliyatni yetarli emas deb baholadi. Shu sababli profilaktika inspektorining muqaddam sudlangan shaxslar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyatining samaradorligini oshirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yildagi PQ-2833-son qarorida mustaqillik yillarida respublikada huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish borasida kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilgani, huquq-tartibot tizimida ijobiy natijalar va kriminogen vaziyatning sezilarli yaxshilanishi qayd etilgan [3]. Shu bilan birga, huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi davlat organlarining ish shakli va uslublari, xususan axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan yetarli darajada foydalanilmasligi sababli zamon talablariga to'liq javob bermasligi ta'kidlangan. Ko'pchilik davlat idoralari huquqbuzarliklar profilaktikasini faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlarning vazifasi sifatida baholab, ushbu faoliyatga yetarlicha e'tibor qaratilmayotganligi aniqlangan.

Qarorda shuningdek, huquqbuzarliklarning tizimli sodir etilishiga sabab bo'luvchi omillarni aniqlash, ularni bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish samaradorligi yetarli emasligi, vakolatli organlarning tashabbus ko'rsatmayotganligi va idoralararo hamkorlikning yetarli emasligi qayd etilgan. Shu sababli huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida faoliyatni tubdan takomillashtirish zarur.

Mazkur qaror bilan davlat organlari, shu jumladan huquqni muhofaza qiluvchi va mahalliy ijroiya hokimiyati organlarining huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasidagi ishlari qoniqarsiz deb e'tirof etilib, ushbu faoliyatni amalga oshirish davlat organlarining ustuvor vazifasi ekanligi ta'kidlandi.

Muhokama va natijalar. Ichki ishlar organlari boshqaruv subyektlarining jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi samarali faoliyat olib borishlari ichki ishlar organlarining axborot-tahlil faoliyati bilan bevosita bog'liq jarayon hisoblanadi. Bu esa tahlil faoliyatini to'g'ri tashkil etish, tahlil vazifalarini aniq belgilash, shuningdek, boshqa bo'linmalar va jamoatchilik bilan hamkorlikni samarali ta'minlashni talab qiladi [8].

Shuningdek, Qarorga binoan, haftaning har payshanba kuni «Huquqbuzarliklar profilaktikasi kuni» etib belgilangan. Ushbu kunda quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi:

Huquqbuzarliklarga murossasizlik madaniyatini shakllantirish, huquqiy nigilizmga barham berish va fuqarolarda qonunga itoatkorlik xulq-atvorini ommalashtirish. Bunda ichki ishlar organlari tayanch punktlari, huquqni muhofaza qiluvchi va boshqa davlat idoralari va tashkilotlarida «Ochiq eshiklar kuni» tashkil etish orqali tizimli chora-tadbirlar amalga oshiriladi [7].

Qonuniylik ahvoli va huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'yicha chora-tadbirlarning samaradorligini muhokama qilish maqsadida, ayniqsa kriminogen vaziyat nomaqbul bo'lgan hududlarda, fuqarolarning sayyor qabullari va davlat idoralari hamda tashkilotlari vakillarining aholi bilan uchrashuvlari tashkil etiladi.

Ijtimoiy ahamiyatga ega sud muhokamalari bo'yicha sayyor sud majlislarini o'tkazish.

Aholi turmushining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini o'rganish, huquqbuzarlik sodir etilishiga yordam beruvchi shart-sharoitlarni aniqlash va bartaraf etish maqsadida uyma-uy yurishlarni tashkil etish.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'yicha davlat idoralari va tashkilotlari rahbarlarining hisobotlarini eshitish.

Maxsus teleko'rsatuvlar va radioeshittirishlarda davlat idoralari, tashkilotlar va jamoatchilik ishtirokida jinoyatchilik ahvoli, huquqbuzarlik sodir etilish sabablari va shart-sharoitlari, jinoyatlarni fosh etish va aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish bo'yicha ishlar natijalari muhokama qilinadi.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish masalalari bo'yicha ommaviy axborot vositalarida, jumladan internet tarmoqlarida maqolalar, sharhlar va boshqa materiallar chop etilishi ta'minlanadi [6].

Shu asosda ta'kidlash lozimki, yurtdoshlarimizni turli g'oyaviy-mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish, ayniqsa yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish va mustahkamlash, qadriyatlarimiz, milliy-diniy an'analarimiz va mentalitetimizga zid tushuncha va g'oyalarning kirib kelishi va tarqalishini oldini olish, ya'ni ma'naviy tahdidlar profilaktikasini samarali tashkil etish bugungi kunning eng dolzarb talablaridan biridir.

Xulosa. Ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi faoliyati jamiyat xavfsizligini ta'minlash, fuqarolarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishda, shuningdek kriminogen vaziyatni kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu faoliyatning samaradorligi nafaqat ichki ishlar organlarining ichki nazorat va boshqaruv tizimlariga, balki axborot-tahlil ishlari, bo'linmalararo hamkorlik va jamoatchilik bilan yaqin

aloqaga bevosita bog'liq. Tahlil va profilaktika faoliyati to'g'ri tashkil etilgan taqdirda jinoyatchilikka moyil shaxslar va jinoyat sodir etilishiga sabab bo'luvchi shart-sharoitlar aniqlanib, ularning oldini olish mumkin bo'ladi.

Qaror va amaliy tadbirlar orqali har haftaning payshanba kuni «Huquqbuzarliklar profilaktikasi kuni» belgilangan bo'lib, bu kunda fuqarolarni qonunlarga hurmat ruhida tarbiyalash, huquqbuzarliklarga murosasizlik madaniyatini shakllantirish, huquqiy nigilizmga barham berish va jamoatchilikda qonunga itoatkorlikni ommalashtirishga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Shu jumladan, ichki ishlar organlari tayanch punktlari va boshqa davlat idoralari orqali «Ochiq eshiklar kuni» tashkil etiladi, fuqarolarning sayyor qabul va uchrashuvlari o'tkaziladi, ijtimoiy ahamiyatga ega sud majlislari joylarda tashkillashtiriladi va uyma-uy yurishlar orqali turmush sharoitlari va jinoyatchilikka sabab bo'luvchi omillar o'rganiladi.

Shuningdek, davlat idoralari va tashkilotlari vakillari maxsus tele- va radioeshittirishlarda jinoyatchilik holatlari, huquqbuzarlik sodir etilishining sabab va shart-sharoitlari, jinoyatlarni fosh etish va aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish bo'yicha olib borilgan ishlar natijalari to'g'risida jamoatchilik bilan tizimli muloqot qiladi. Bu jarayon nafaqat huquqni muhofaza qilish organlarining, balki mahalliy ijroiya hokimiyati va boshqa davlat tashkilotlarining ham profilaktik faoliyatda faol ishtirokini ta'minlaydi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, hozirgi zamon sharoitida fuqarolarni, xususan yoshlarni turli g'oyaviy va mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish, ularda mafkuraviy immunitetni shakllantirish va mustahkamlash, milliy qadriyatlar, an'analar va mentalitetga zid tushuncha va g'oyalarning kirib kelishini oldini olish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Ma'naviy tahdidlar profilaktikasi va profilaktika inspektorlarining faoliyati jinoyatchilikka qarshi kurashning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va jamoat tartibining barqarorligini mustahkamlaydi.

Shunday qilib, huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini takomillashtirish, ichki ishlar organlarining axborot-tahlil faoliyatini rivojlantirish, bo'linmalararo hamkorlikni mustahkamlash va jamoatchilikni faol jalb etish bugungi kunda mamlakatimizda jamoat tartibini saqlash va qonun ustuvorligini ta'minlashning muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. <https://lex.uz/mact/-111453>
2. O'zbekiston Respublikasining 16.09.2016-yildagi O'RQ-407-sonli "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.03.2017-yildagi PQ-2833-sonli "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
4. O'zbekiston Respublikasining 19.02.2024-yildagi O'RQ-909-sonli "Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Xalq deputatlari Xorazm viloyati kengashiningnavbatdan tashqari sessiyasidagi nutqi. 14.10.2017.
6. Ismoilov B.I. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. – Toshkent. 2020. – 382 b.

7. Nimatov Sh. Ichki ishlar organlarining kriminogen vaziyatni tahlil qilish faoliyatini tashkil etishvaboshqarish: o'ziga xos xususiyatlari, axborot-tahlil faoliyatining o'rni //Yevraziyskiy jurnal texnologiyiinnovasiy. – 2023. – T. 1. – №. 11. – B. 167-171.
8. Saidov A.X. Huquqiy davlat nazariyasi. – Toshkent. 2001. – 325 b.
9. Xolmo'minov Q. Davlat va huquq nazariyasi, o'quv qo'llanma. – Toshkent. 2000.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

PROSECUTORIAL OVERSIGHT OF NON-CUSTODIAL SENTENCES: NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Xojanazarov Otabek Saydazimovich,

Master's student at the at the law enforcement

Academy of the Republic of Uzbekistan

E-mail: nazarotabek@gmail.com

Abstract. The article analyzes the national and international legal foundations of prosecutorial supervision over the activities of institutions and bodies responsible for the execution of criminal penalties, with particular emphasis on probation services. It substantiates that the essence of the supervision institution lies in the objective assessment of legality and public order during the execution of sentences, the prevention and elimination of violations, as well as the protection of the rights and freedoms of convicted persons. The paper examines the principles of external and internal monitoring, independent oversight, humane treatment, rehabilitation, and reintegration as enshrined in the UN Nelson Mandela Rules, the Tokyo Rules, the Bangkok Rules, and the revised European Prison Rules. In addition, the subject matter, powers, and organizational mechanisms of prosecutorial supervision established in national legislation are comprehensively addressed.

Keywords: prosecutorial supervision, execution of sentences, penal institutions, probation service, non-custodial sanctions, human rights, Tokyo Rules, Nelson Mandela Rules, Bangkok Rules, European Prison Rules, rehabilitation and reintegration.

OZODLIKDAN MAHRUM QILISH BILAN BOG'LIQ BO'LMAGAN JAZOLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATI: MILLIY VA XALQARO TAJRIBA

Xojanazarov Otabek Saydazimovich,

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza

qilish akademiyasi magistratura tinglovchisi

Annotatsiya. Maqolada jazolarni ijro etuvchi muassasalar va organlar, xususan probatsiya xizmati faoliyati ustidan prokuror nazoratining milliy hamda xalqaro huquqiy asoslari tahlil qilinadi. Nazorat institutining mohiyati — ijro jarayonida qonuniylik va huquq-tartibot holatini obyektiv baholash, huquqbuzarliklarning oldini olish va bartaraf etish, shuningdek, mahkumlarning huquq va erkinliklariga rioya etilishini kafolatlashdan iborat ekani asoslanadi. Maqolada BMTning "Nelson Mandela qoidolari", "Tokio qoidolari", "Bangkok qoidolari", shuningdek, yangilangan Yevropa penitensiar qoidalarida belgilangan tashqi va ichki monitoring, mustaqil tekshiruv, insonparvar munosabat, reabilitatsiya va reintegratsiya tamoyillari yoritiladi. Shu bilan birga, qonunchilikda prokuror nazoratining predmeti, vakolatlari va tashkiliy mexanizmi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: prokuror nazorati, jazolar ijrosi, jazoni ijro etuvchi muassasalar, probatsiya xizmati, ozodlikdan mahrum qilishga muqobil jazolar, inson huquqlari, "Tokio qoidolari". "Nelson Mandela qoidolari", "Bangkok qoidolari", Yevropa penitensiar qoidolari, reabilitatsiya va reintegratsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N46>

Kirish. Jazolarni ijro etuvchi muassasalar va organlar faoliyati ustidan nazorat instituti jazoni o'tayotgan shaxslarning huquq va erkinliklarini ta'minlash bo'yicha eng muhim funksiyani bajaradi hamda jinoiy jazolarni ijro etish jarayonida qonuniylikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatlar bilan muomala qilishga oid xalqaro hujjatlar, xususan Birlashgan Millatlar Tashkilotining (keyingi o'rinlarda BMT) mahkumlar bilan muomala qilish bo'yicha minimal standart qoidalari (Nelson Mandela qoidalari), shuningdek yangilangan Yevropa penitensiar qoidalari ham jazolarni ijro etuvchi muassasalar va organlar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish zarurligini alohida ta'kidlaydi.

Mazkur nazoratning mohiyati va vazifasi, birinchidan, jazolarni ijro etuvchi muassasalar va organlar tomonidan o'z funksional faoliyatining qanday amalga oshirilayotganini kuzatishdan iborat; ikkinchidan, ushbu muassasa va organlarda qonuniylik va huquq-tartibotning holati to'g'risida obyektiv va ishonchli axborotni olishni nazarda tutadi; uchinchidan, qonuniylik va intizom buzilishlarining oldini olish va ularni bartaraf etish bo'yicha choralar ko'rishni qamrab oladi; to'rtinchidan, huquqbuzarliklar va jinoyatlar sodir etilishiga sabab bo'layotgan omillar hamda shart-sharoitlarni aniqlashni maqsad qiladi; beshinchidan esa qonuniylik va intizomni buzgan aybdor shaxslarni javobgarlikka tortish choralari ko'rishdan iboratdir [1].

Adabiyotlar sharhi. Ozodlikdan mahrum qilishga muqobil bo'lgan jazo choralari qo'llashni qo'llab-quvvatlaydigan yoki shu yo'nalishda da'vat qiladigan bir qator xalqaro tashkilotlarni keltirish mumkin. Jumladan, **BMT** — o'z ustavi va tamoyillari doirasida inson huquqlari hamda mahkumlarning qadr-qimmatini himoya qilishga da'vat etadi. BMT jamoat ta'sirining muqobil choralari kabi jazolarning alternativ shakllariga alohida e'tibor qaratadi;

Yevropa Kengashi — shartli ravishda ozod qilish va majburiy mehnatning alternativ shakllari kabi qamoq jazosiga muqobil choralar bo'yicha standartlar va qo'llanmalar ishlab chiqadi hamda tavsiya qiladi. Bu mahkumlarga erkinlikni saqlab qolgan holda jazoni o'tash imkonini beradi;

Xalqaro jinoyat huquqi assotsiatsiyasi — jinoyat huquqi sohasidagi olimlar va amaliyotchilarni birlashtiruvchi xalqaro tashkilot bo'lib, qamoq jazosiga muqobil choralarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi hamda alternativ adolat shakllarini tadqiq qiladi;

International Commission on Engineering and Alternative Education (ICEEA) — 1970-yilda tashkil etilgan bo'lib, an'anaviy turma o'rniga mahkumlar ta'lim olishi, kasb-hunarga o'rganishi va psixologik yordam olishi mumkin bo'lgan tiklanish va qayta tarbiyalash markazlari kabi alternativ muassasalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi;

Human Rights Watch — mahkumlarning huquqlari va ularning ahvoriga alohida e'tibor qaratadi, qamoq jazosidan ortiqcha foydalanish va inson huquqlarining buzilishini oldini olish maqsadida jazoning alternativ shakllarini rivojlantirish tarafdori.

Ozodlikdan mahrum qilishga muqobil bo'lgan jazo choralari qo'llashni qo'llab-quvvatlaydigan xalqaro hujjat sifatida 1990-yil 14-dekabr BMT Bosh Assambleyasining 45-sessiyasida qabul qilingan ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan choralar to'g'risidagi **Minimal standart qoidalar** ("Tokio qoidalari") e'tirof etiladi.

"Tokio qoidalari" qamoq jazosiga bog'liq bo'lmagan jazo choralari ishlab chiqish va qo'llash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu qoidalar qamoq jazosiga bo'lgan qaramlikni kamaytirish, shuningdek, probatsiya kabi samarali muqobil choralarni rivojlantirishga qaratilgan.

Probatsiya qamoq jazosidan alohida institut sifatida qaralishi, huquqbuzarni rehabilitatsiya qilish va uni jamiyatga qaytarishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Probatsiyani qo'llash har bir mahkumning individual bahosiga asoslanishi kerak.

Jazo chorasi jinoyat og'irligiga mutanosib bo'lishi muhim hisoblanadi. Probatsiya oshkora va shaffof tarzda amalga oshirilishi, uning bajarilishi ustidan nazorat qilish imkoniyati ta'minlanishi lozim. "Tokio qoidalar" inson huquqlarini ta'minlash va ijtimoiy rehabilitatsiyaga alohida e'tibor qaratgan holda, samarali probatsiya tizimlarini shakllantirish uchun mustahkam xalqaro-huquqiy asos yaratib berdi.

Mazkur xalqaro hujjatning 8.2-qoidasida sud tomonidan tayinlanishi mumkin bo'lgan qamoq jazosiga muqobil jazo turlari sanab o'tilgan.

Sud organlari jinoyat ishlari bo'yicha quyidagi jazo turlarini qo'llashi mumkin:

- a) og'zaki jazo choralari, xususan tanbeh, ogohlantirish;
- b) shartli ravishda ozod qilish (parol);
- c) fuqarolik huquqlarini cheklash;
- d) iqtisodiy sanksiyalar, jumladan bir martalik jarimalar, kunlik (differensial) jarimalar;
- e) mulkni musodara qilish yoki muayyan mol-mulkka nisbatan mulkiy huquqlardan mahrum qilish;
- f) mulkni jabrlanuvchiga qaytarish yoki yetkazilgan zararni qoplash to'g'risida qaror qabul qilish;
- g) shartli hukm tayinlash yoki hukm ijrosini kechiktirish;
- h) shartli ravishda ozod qilish va sud nazorati;
- i) jamoat ishlarini bajarish majburiyatini yuklash;
- j) har kuni majburiy ravishda tuzatish muassasasiga kelib turish sharti bilan joylashtirish;
- k) uy qamog'i.
- k) ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa har qanday chora;
- l) yuqorida sanab o'tilgan choralarning har qanday kombinatsiyasi [2].

O'zbekiston Respublikasi jinoyat va jinoyat-ijroiya qonunchiligi "Tokio qoidalar"da belgilangan xalqaro standartlarga umumiy jihatdan mos keladi. Ayniqsa, shartli hukm, jamoat ishlari, jarima, ozodlikni cheklash va probatsiya instituti orqali qamoq jazosini kamaytirishga qaratilgan yondashuvlar xalqaro talablarga uyg'un.

Shu bilan birga, kunlik jarima, kombinatsiyalangan alternativ choralar va probatsiya nazoratining huquqiy mexanizmlarini yanada aniqlash kabi yo'nalishlarda qonunchilikni takomillashtirish xalqaro standartlarga to'liq muvofiqlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Bangkok qoidalar. (BMTning ayol mahkumlarga nisbatan munosabat va ularga nisbatan jinoyat adolati choralari qo'llash to'g'risidagi qoidalar). 2010-yil 22-dekabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 65-sessiyasida qabul qilingan bu xalqaro hujjat jinoyat adolati tizimida ayollarning huquqlariga alohida e'tibor qaratishga qaratilgan. Ular jumlasiga ozodlikdan mahrum etilgan ayollar hamda probatsiyada bo'lgan ayollar kiradi. Ushbu qoidalar ayollar uchun individual va moslashtirilgan rehabilitatsiya dasturlarini yaratish zarurligini belgilaydi.

Ayol mahkumlar, jumladan probatsiyada bo'lgan ayollar, o'zlarining maxsus ehtiyojlarini inobatga olgan holda (masalan, tibbiy yordam, oila va bolalarni qo'llab-quvvatlash) maxsus rehabilitatsiya sharoitlari bilan ta'minlanishi lozim. Ayollarga psixologik

yordam ko'rsatishning ahamiyati alohida ta'kidlanadi, chunki ularning ko'pchiligi oldin jismoniy yoki ruhiy zo'ravonlikka duch kelgan bo'ladi.

Ayol huquqbuzarlarga nisbatan hurmatli va samarali munosabatni ta'minlaydigan probatsiya xizmatlarini tashkil etish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Bangkok qoidalarini jinoyat-ijro tizimida gender sezgir probatsiya modelini rivojlantirishga xizmat qildi, ayniqsa ayollarni reabilitatsiya qilish va ularni jamiyatga qayta moslashtirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etdi [3].

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan taqqoslaganimizda Bangkok qoidalarida belgilangan asosiy gumanistik va insonparvar g'oyalarga umumiy jihatdan mos keladi. Shu bilan birga, *ayollarga nisbatan probatsiyani qo'llashda genderga moslashtirilgan reabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish, psixologik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish hamda probatsiya xizmatlarining funksional imkoniyatlarini kengaytirish* xalqaro standartlarga to'liq muvofiqlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Yevropa penitensiar qoidalarini. Yevropa Kengashi tomonidan 11.01.2006 yilda qabul qilingan. Yevropa penitensiar qoidalarini mahkumlarga nisbatan insonparvar munosabatni ta'minlash, shuningdek, jazoni ijro etishda muqobil jazo choralari, jumladan probatsiyani qo'llash bo'yicha yagona standartlarni belgilaydi.

Probatsiya qamoq jazosiga muhim muqobil chora sifatida qaraladi hamda mahkumlarning jamiyatga qayta moslashuviga (reintegratsiyasiga) xizmat qiladi.

Xalqaro hujjatda kasbiy probatsiya xizmatlarini tashkil etishning ahamiyati alohida ta'kidlanadi, bunday xizmatlar huquqbuzarlar bilan jazoning barcha bosqichlarida ish olib borishi lozim.

Inson qadr-qimmatini va inson huquqlari prinsiplari probatsiyani qo'llash jarayonida qat'iy rioya qilinishi shart.

Yevropa penitensiar qoidalarini qamoq jazosiga muqobil sifatida probatsiya institutini qo'llashni kengaytirishga, shu bilan birga mahkumlarni reabilitatsiya qilish jarayonida ularning huquqlarini ta'minlashga xizmat qildi [4].

Bu jihatdan O'zbekiston Respublikasi jinoyat-ijro qonunchiligi Yevropa penitensiar qoidalarida belgilangan asosiy prinsiplarga umumiy jihatdan mos keladi. Ayni paytda, probatsiya institutini rivojlantirishda uning reabilitatsiyaviy va ijtimoiy yo'nalishlarini kuchaytirish, kasbiy probatsiya xizmatlarini takomillashtirish hamda inson huquqlarini ta'minlash mexanizmlarini yanada aniqlash Yevropa standartlariga to'liq moslashuvga xizmat qiladi.

Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolar haqida so'z yuritilganda xalqaro huquqiy standartlarga muvofiq milliy qonunchiligimiz bilan bevosita uyg'unligini ko'ramiz. Shu ma'noda bu soha isloh qilinib, yilga yilga liberallashtirilib kelinayotganligini kuzatish mumkin.

Prezidenti Sh.Mirziyoyevning bundan buyon birinchi marta ozodlikdan mahrum qilingan shaxsga berilgan jazo yengilrog'i bilan almashtirilsa, u manzil-koloniya o'tkazilmasdan, to'g'ridan-to'g'ri probatsiya nazoratiga olinadi [5], deya ta'kidlagani ham bejizga emas.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.02.2021-yildagi PF-6155-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Yoshlarni

qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturi"ning 30-bandida xalqaro standartlar va insonparvarlik tamoyilini keng joriy etgan holda jazoni ijro etish va probatsiya xizmatini yanada takomillashtirish bo'yicha qator vazifalar belgilangan [6].

Jumladan:

- probatsiya xizmati markaziy va hududiy mahkamalari maqomini oshirish, ushbu xizmatning kadrlar salohiyati va moddiy-texnika bazasini mustahkamlash;
- probatsiya nazoratidagi shaxslarning xulq-atvorini nazorat qilish, ularni ijtimoiy moslashtirish va yangi jinoyat sodir etishining oldini olish mexanizmlarini takomillashtirish;
- probatsiya nazoratidagi shaxslarning xatti-harakatlarini, ularga elektron braslet vositasini taqqan holda, real vaqt rejimida elektron kuzatish va monitoring qilish tartibini joriy qilish;
- "probatsiya faoliyati" ta'lim yo'nalishi va mutaxassisligi bo'yicha kadrlar tayyorlashni yo'lga qo'yish;
- hokimliklar huzuridagi ozodlikdan mahrum etish joylaridan ozod qilingan shaxslarni rehabilitatsiya qilish va ijtimoiy moslashtirish markazlari faoliyatini takomillashtirish vazifalari belgilangan.

Islohotlar zahirida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 07.11.2018-yildagi "Jinoyat-ijroiya qonunchiligini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori qabul qilinib, shu asosida Ichki ishlar vazirligi huzurida Probatsiya xizmati tashkil etilib, 01.01.2019-yildan e'tiboran o'z faoliyatini boshladi.

Probatsiya xizmati va tegishli xizmatning hududiy bo'linmalari tashkil etilishi natijasida ushbu tuzilmaning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi. Jumladan:

- ichki ishlar organlarining ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan jazolarni ijro etish bo'yicha faoliyatini boshqa davlat organlari va tashkilotlari, shuningdek jamoat tuzilmalari bilan o'zaro hamkorlikda samarali tashkil etish;
- shartli hukm qilingan va jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilingan shaxslarning xulq-atvori ustidan ta'sirchan nazoratni amalga oshirish;
- nazorat ostidagilar, shuningdek jazoni ijro etish muassasalaridan ozod etilgan voyaga yetmaganlarning ijtimoiy moslashuvi va ishga joylashishiga, shu jumladan ularning kasbiy tayyorgarligi bo'yicha tadbirlarni tashkil etish orqali har tomonlama amaliy ko'maklashish;
- nazorat ostidagilarning qayta jinoyat sodir etish xavfini aniqlash va bunga yo'l qo'ymaslik bo'yicha profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish, ularning shaxsini ijtimoiy-psixologik portretini tuzgan holda o'rganish;
- jazoni ijro etish muassasalari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, ularning ozodlikdan mahrum etish joylaridan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy moslashtirishda fuqarolik jamiyati institutlari bilan uzviy hamkorlikni ta'minlash qayd etildi.

Ushbu islohotlarning asosiy vazifasi tizimning asosiy bo'g'ini bo'lgan ozodlikdan mahrum qilish joylari faoliyatida qonun talablariga javob bera oladigan tartibot o'rnatish, bu turdagi muassasalarning xodimlari bilim va saviyasini oshirish, ular, shuningdek jamoat tashkilotlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, fuqarolar tomonidan mahkumlarga nisbatan axloqan tuzatish vositalarini yanada samarali qo'llash borasidagi tadbirlarni o'tkazish

orqali jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lish uchun tayyorlash barobarida penitensiar tizimdagi "turma aholisi" nufusining tobora kamayib borishiga erishish ekanligi qayd etildi.

Chunki, O'zbekiston milliy qonunchiligining jinoyat-ijroiya tizimi davlat boshqaruvi tuzilmasining bir qismi, ayni vaqtda jamiyatning bir bo'g'ini hisoblanib, uning faoliyatini takomillashtirishga, jinoyat-ijroiya qonunchiligi talablarini og'ishmay bajarilishiga xizmat qilishi kerak.

Albatta bunda probatsiya xizmati o'z vazifalarini bajarishi ustidan nazorat qilish haqida gap ketganida, milliy huquqiy asoslar sifatida dastlab O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini ta'kidlash lozim.

Asosiy qonunning 143-moddasida [7] O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni O'zbekiston Respublikasining Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar amalga oshirishi ko'rsatib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasida ushlab turilganlarni, qamoqqa olinganlarni saqlash joylarida, jinoiy jazolarni va jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralarini ijro etish chog'ida qonunlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish prokuratura organlarining asosiy faoliyat yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanadi [8].

Jazoni ijro etuvchi muassasalar va organlar ma'muriyati shu jumladan, probatsiya xizmati tomonidan qonunlarga rioya etilishi ustidan prokurorlik nazorati O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar tomonidan "Prokuraturasi to'g'risida"gi qonun va O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-ijroiya kodeksiga hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga qat'iy muvofiq holda amalga oshiriladi. Ushbu turdagi nazorat faoliyatini amalga oshirish uchun prokurorlar tegishli vakolatlar bilan ta'minlangan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, prokuratura organlari zimmasiga yuklatilgan vazifalarni — jazoni ijro etuvchi, ushlab turilgan va qamoqda saqlanayotgan shaxslar saqlanadigan joylar ma'muriyatlari tomonidan qonunlarga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish, qonunbuzilishlarning oldini olish, ularni aniqlash va bartaraf etish — bajarish maqsadida prokuratura organlari keng vakolatlar bilan ta'minlangan. Ushbu vakolatlarni shartli ravishda faqat ushbu nazorat yo'nalishiga xos bo'lgan maxsus vakolatlar hamda prokuratura faoliyatining boshqa yo'nalishlariga ham xos bo'lgan umumiy vakolatlarga ajratish mumkin. Bunda prokuratura organlari nafaqat O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi qonunining 31-moddasida nazarda tutilgan maxsus vakolatlardan, balki mazkur nazorat yo'nalishining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, prokuratura faoliyatining boshqa turlariga oid bo'lgan, jumladan qonunning 25 va 28-moddalarida nazarda tutilgan vakolatlardan ham foydalanadi.

Bundan tashqari, prokuratura organlarining mazkur sohasidagi faoliyatini bevosita O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurorining 28.12.2015-yildagi 128-son "Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etishda hamda qamoqqa olinganlarni saqlashda qonunlarga rioya etilishi ustidan nazorat samaradorligini oshirish to'g'risida"gi buyrug'i ham tartibga solib, prokuratura organlari jinoyat-ijroiya qonun hujjatlarini qo'llayotgan muassasa va organlar hamda mansabdor shaxslar faoliyatida qonun hujjatlariga rioya etilishi;

- jinoiy jazolarni va jinoyat-huquqiy ta'sirning boshqa choralarini ijro etuvchi muassasalarda shaxslar saqlanishining qonuniyligi;

- jazo hamda boshqa ta'sir choralari qo'llanilgan shaxslarning qonunda belgilangan huquq va majburiyatlariga rioya etilishi ustidan nazoratni tashkil qilishligiga alohida e'tibor qaratishlari lozim.

Mazkur vazifalarni bajarish maqsadida prokuratura organlari tizimida Sud hujjatlari va boshqa organ hujjatlarini ijro etishda qonunchilik ijrosi ustidan nazorat boshqarmasi, viloyat prokuraturalari va ularga tenglashtirilgan prokuraturalarda tegishli bo'limlar hamda jazolarni ijro etish muassasalarida prokuror vakolatini amalga oshiruvchi tuman prokuraturalariga tenglashtirilgan ixtisoslashtirilgan prokuraturalari faoliyat yuritadi.

Shuni xulosa sifatida ta'kidlash lozimki, yuqoridagi xalqaro standartlar prokuratura organlari tomonidan jazoni ijro etuvchi muassasalar va organlar faoliyati ustidan nazorat – mahkumlarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda jazoni ijro etish jarayonida qonuniylikni mustahkamlashdagi eng muhim vositadir. Xalqaro standartlar ham ushbu masalaning dolzarbligini alohida ta'kidlaydi. Bevosita BMTning Nelson Mandela qoidalariga muvofiq qamoqxonalarda muntazam ichki va tashqi tekshiruv tizimi joriy etilib, mustaqil organlar orqali nazorat amalga oshirilishini ko'rsatadi. Bu chora jazoni ijro etish muassasalari faoliyatida qonunlar va qoidalar to'liq bajarilishini ta'minlash, mahkumlarning huquqlarini himoya qilish maqsadiga qaratilgan. Yevropa penitensiar qoidalarida ham barcha qamoq muassasalari muntazam tekshiruv va mustaqil monitoring ostida bo'lishi belgilangan bo'lib, bunday nazorat tizimi jazoni ijro etishda qonuniylik va insonparvarlik prinsiplari buzilmasligini kafolatlaydi.

Shu bilan birga, jahon hamjamiyati jinoyat sodir etgan shaxslarga nisbatan ozodlikdan mahrum qilishga muqobil jazo choralari qo'llash zarurligini e'tirof etadi. Tokio qoidalarini mohiyatan qamoq jazosini iloji boricha qisqartirish, uning o'rniga huquqbuzarni tuzatishga xizmat qiladigan probatsiya kabi samarali muqobil institutlarni rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, har bir mahkumga individual yondashish, jazo choralari jinoyat og'irligiga mutanosib tayinlash va probatsiya jarayonini oshkora hamda nazorat qilinadigan tarzda tashkil etishni ko'rsatadi.

BMTning Bangkok qoidalarini ayol mahkumlar va probatsiya nazoratidagi ayollarga nisbatan muomalada ularning maxsus ehtiyojlarini inobatga olishni talab etadi. Bangkok qoidalariga binoan, ozodlikdan mahrum etilgan yoki probatsiya nazoratidagi ayollar o'z ehtiyojlariga mos individual rehabilitatsiya dasturlari, tegishli tibbiy hamda psixologik yordam va oila/bolalarni qo'llab-quvvatlash bilan ta'minlanishi lozim, chunki ko'plab ayol mahkumlar ilgari jismoniy yoki ruhiy zo'ravonlikka duch kelgan bo'ladi.

Xalqaro hujjatlarning ayni tavsiyalari hozirda O'zbekiston jinoyat-ijro siyosatini isloh etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Milliy qonunchilik Tokio qoidalarida nazarda tutilgan ko'plab muqobil jazo turlarini (shartli hukm, jamoat ishlari, jarima, ozodlikni cheklash, probatsiya va boshqalar) joriy etgan holda, qamoq jazosini kamaytirish borasida xalqaro talablarga mos tarzda harakat qilmoqda. Shu bilan birga, xalqaro standartlarga to'liq muvofiqlikni ta'minlash uchun ayrim yo'nalishlarda qonunchilikni yanada takomillashtirish zarur: xususan, *kunlik jarima tizimini va jazolarning kombinatsiyalashgan shakllarini joriy etish* Tokio qoidalarida tavsiya etilgan choralarni to'liq amalga oshirish imkonini beradi.

Bangkok qoidalarini nuqtai nazaridan esa, ayol probatsiya nazoratidagilar bilan ishlashda genderga mos rehabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish, psixologik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish lozim.

Yevropa penitensiar qoidalariga muvofiq esa probatsiya institutining tarbiyaviy va ijtimoiy funksiyalarini yanada kuchaytirish, probatsiya xizmati kadrlarining kasbiy salohiyatini oshirish hamda jazoni ijro etish jarayonida inson huquqlarini ta'minlash kafolatlarini mustahkamlash ustuvor vazifalardandir.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston jazoni ijro etish tizimini bosqichma-bosqich liberallashtirib, yuqoridagi xalqaro hujjatlarda bayon etilgan tamoyil va tavsiyalarni amaliyotga izchil joriy etmoqda – bu esa mahkumlarni tuzalish va ijtimoiy rehabilitatsiya qilish, takroriy jinoyat sodir etishning oldini olish hamda eng muhimi inson huquqlarini samarali himoya qilishga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Davydova, I. A., Korobova, I. N. & Gumbatov, M. G. 2017, Comparative analysis of the legal regulation of control over institutions and bodies executing punishments in Russia and the Republic of Azerbaijan: study guide, Alternative-R, Ryazan.
2. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/14-07304_ebook.pdf
3. <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2013/07/Final-PRI-Short-Guide-Bangkok-Rules-Russian.pdf>
4. «Прокурорский надзор в сфере probation»: Учебно-практ. пособие / Б.Т. Абдымомунова, К.Т. Масалбекова, М.Ш. Ногоева. - Б.: 2025. - 112 с.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrdagi Oliy Majlisga yo'llagan murojaatnomasi // https://president.uz/uz/site/documents?menu_id=144&page=36&per-page=15
6. <https://lex.uz/uz/docs/-5260791>
7. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 01.05.2023-y // <https://lex.uz/docs/6445145#6446165>
8. O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida" Qonuni. 29.08.2001-y // <https://lex.uz/docs/106197>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

LEGAL NATURE AND PROCEDURAL SIGNIFICANCE OF THE INSTITUTE OF INITIATING A CRIMINAL CASE

Raxmedov Xurshid Ashrapxodjayevich,

Independent researcher at the law
enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

E-mail: xurshid.raxmedov@gmail.com

Abstract. This article examines, from both scientific-theoretical and practical perspectives, the role of the institution of initiating a criminal case within the criminal justice system of the Republic of Uzbekistan as a guarantee of legality and reasonableness. Based on constitutional provisions recognizing human rights as the highest value, the study substantiates the significance of pre-investigation (pre-trial) verification within the system of criminal procedure stages and the objectives set forth in the Criminal Procedure Code. The article analyzes scholarly debates on whether the stage of initiating a criminal case should be abolished or preserved as an autonomous stage, and reviews relevant legislative practices of foreign jurisdictions. It also proposes measures to improve the initiation procedure as an institutional safeguard protecting individuals from unjustified criminal prosecution.

Keywords: initiation of a criminal case, pre-investigation review, crime report and complaint, legality, reasonableness, human rights guarantees, crime recording, concealment of crimes.

JINOYAT ISHINI QO'ZG'ATISH INSTITUTINING HUQUQIY TABIATI VA PROTSESSUAL AHAMIYATI

Raxmedov Xurshid Ashrapxodjayevich,

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza
qilish akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat sudlov ishlarini yuritish tizimida jinoyat ishini qo'zg'atish institutining qonuniylik va asoslilik kafolati sifatidagi o'rni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi va inson huquqlarini oliy qadriyat sifatida e'tirof etuvchi qoidalaridan kelib chiqib, jinoyat-protsessual kodeksda belgilangan jinoyat protsessi maqsadlari hamda jinoyat ishini yuritish bosqichlari tizimida tergovga qadar tekshiruvning ahamiyati asoslab berilgan. Jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichini bekor qilish yoki avtonom holda saqlab qolish bo'yicha ilmiy bahslar tahlil qilinib, xorijiy davlatlar qonunchilik tajribasi o'rganilgan. Jinoyat ishini qo'zg'atish jarayoni shaxslarni asossiz jinoiy ta'qibdan himoya qiluvchi institutni sifatida takomillashtirish zarurligi haqida takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat ishini qo'zg'atish, tergovga qadar tekshiruv, jinoyat haqidagi ariza va xabar, qonuniylik, asoslilik, inson huquqlari kafolati, jinoyatlarni hisobga olish, jinoyatni yashirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N47>

Kirish. Jinoyat ishini qo'zg'atish – sud-huquq tizimida jinoyatlarni aniqlash va qonuniy tartibda tegishli choralar ko'rishning asosiy bosqichidir. Shu jarayonda qonunlar va protsessual normalarni to'g'ri qo'llash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash hamda huquqni muhofaza qilish organlarining samaradorligini oshirish katta ahamiyatga ega. Shuningdek,

institutning huquqiy va protsessual jihatlarini tahlili amaliyotda qonunbuzarliklarni bartaraf etishda va jinoyat ishlari bo'yicha qarorlar sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13-moddasiga binoan, inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmati va boshqa ajralmas huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi [1]. Konstitutsiyada mustahkamlab qo'yilgan kafolatlarni himoya qilish va odil sudlovga erishishda davlat organlarining mansabdor shaxslari muhim rol o'ynaydi. Davlat organlarining mansabdor shaxslari shaxs huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdagi asosiy protsessual huquqiy hujjat sifatida O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi (keyingi o'rinlarda JPK) hisoblanadi. JPKning 2-moddasi birinchi qismiga muvofiq, qonun chiqaruvchi jinoyat protsessining asosiy maqsadlarini belgilab bergan. Unga muvofiq, "jinoyatlarni tez va to'la ochishdan, jinoyat sodir etgan har bir shaxsga adolatli jazo berilishi hamda aybi bo'lmagan hech bir shaxs javobgarlikka tortilmasligi va hukm qilinmasligi uchun aybdorlarni fosh etishdan hamda qonunning to'g'ri tatbiq etilishini ta'minlashdan iboratdir" [2].

JPK o'z tuzilishiga ko'ra, ya'ni jinoyat ishini yuritish bir necha bosqichlarga bo'linadi. Ushbu bosqichlarga quyidagilar kiradi: tergovga qadar bosqich (JPK 320¹-modda); dastlabki tergov bosqichi (JPK 320¹-modda); sud bosqichi (o'ninchi bo'lim) va suddan keyingi ijro bosqichlari (o'n ikkinchi bo'lim). Tergovga qadar bosqichida ish yuritishga vakolatli bo'lgan mansabdor shaxslar tomonidan jinoyat ishini yuritishdan boshlanadi. Ta'kidlash lozimki, aynan, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichida jinoyatning kelgusi borishini (keyingi bosqichga o'tishi yoki o'tmasligini) belgilanadi.

Bugungi kunda, ayniqsa, amaliyotdagi statistikaga ko'ra, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichida shaxslarning huquq va erkinliklari buzilishi eng ko'p holatdir. Masalan, Sh.Uzakovning ta'kidlashicha, prokuror aralashuvi bilan qo'zg'atilgan jinoiy ishlar soni 2021-yilda 7037 ta, 2022-yil 8374 ta, 2023-yil 8253 tani tashkil qiladi. Shuningdek, huquqni muhofaza qiluvchi organlar ustidan kelib tushgan shikoyatlar soni 2021-yilda 3010 ta, 2022-yilda 2968 ta, 2023-yilda 2442 tani tashkil qilgan, 2024-yilning 6 oyida jinoyat ishini qo'zg'atishni rad qilish qarori bekor qilinib, qo'zg'atilgan jinoyatlar soni 2827 tani tashkil qiladi [3].

Demak, jinoyat ishini qo'zg'atish jarayoni shaxs huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish kafolati vazifasini bajaradi. Aynan, ushbu jarayonda jinoyat ishini muvaffaqiyatli, qonuniy va asosli amalga oshirish uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Shu nuqtai nazardan, jinoyat ishini qo'zg'atish jarayonining mazmun-mohiyatini chuqur o'rganish taqazo etadi.

JPKda jinoyat ishini qo'zg'atish jarayoni alohida mustaqil 41-bob sifatida ajratilib, 18 ta modda bag'ishlangan. 2017-yil 6-sentabrda jinoyat ishini qo'zg'atish jarayonida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Unda, qonun chiqaruvchi jinoyat ishini qo'zg'atish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslar ro'yxatini sezilarli darajada kengaytirdi. Endi, tergovga qadar tekshiruvni (tezkor-qidiruv faoliyatni) amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi o'z vakolatlari doirasida jinoyat sodir etilganligi to'g'risida sabab va yetarli asoslar mavjud bo'lgan barcha hollarda jinoyat ishini qo'zg'atishi shartligi mustahkamlab qo'yildi (JPK 321-modda) [4]. Qonunchilikdagi ushbu o'zgartirish mantiqan to'g'ri desak mubolag'a bo'lmaydi. Aynan, jinoyat ishi qo'zg'atish jarayoni inson huquq va erkinliklarini ta'minlashda muhim sanaladi. Ammo, ushbu jarayonda jalb qilinadigan shaxslarning muayyan protsessual maqomlari belgilangan emas. Masalan, arizachi, jinoyatdan jabr ko'rgan shaxs, shohid, huquqbuzar kabi sub'ektlarni protsessual maqomi mustahkamlangan emas. Jinoyat ishini qo'zg'atish jarayoni ahamiyati

haqida fikr yuritar ekanmiz, aynan jinoyat ishini qo'zg'atish jarayoni jinoyat ishini tergov qilish va hal qilish jarayoniga (keyingi bosqichga) o'tkazish uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, ushbu jarayon shaxslarni jinoyat ishiga asossiz jalb etilishini oldini oluvchi protsessual kafolat sifatida qarash mumkin. Shu bilan birga, dastlabki tergov isbotlashi uchun kerak bo'lgan daliliy ma'lumot taqdim etishda ko'makchi vazifani bajaradi. Ya'ni, jinoyat ishi qo'zg'atish jarayoni o'ziga xos filtr vazifasini o'taydi.

Jinoyat ishini qo'zg'atish haqidagi masalalarga qiziqish tobora ortib borayotgan bo'lsa-da, ushbu faoliyatning tuzilishi, mohiyatini aniqlash masalalari hali ham kam o'rganilgan masalalar qatoriga kiradi.

Adabiyotlar sharhi. Mazkur masala yuzasidan protsessualist olimlar orasida ko'plab bahs-munozaralar mavjud. Ba'zi protsessualist olimlar jinoiy ish qo'zg'atishni bekor qilishni taklif qiladilar, boshqalar esa uning avtonomiyasini saqlab qolish zarurligini himoya qiladilar.

B.Ya.Gavrilov, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichi, dastlabki tergov bosqichiga taalluqlidir. Ayrim tergov harakatlarini takrorlaydi. Masalan, voqea joyini ko'zdan kechirish, kuzatuv, jinoyatchini qidirish kabilar. B.Ya.Gavrilov fikrini davom ettirgan holda, agar tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichi sobiq ittifoq jinoyat ishlarini yuritish qonunchiligida ham bo'lmagan. Odatda, jinoyat alomatlari mavjud bo'lganida, jinoyat sodir etilgan yoki etilmaganligini tekshirish uchun politsiya surishtiruv o'tkazgan, shundan so'ng materiallar sudga taqdim etilgan. Demak, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichi politsiya surishtiruvi, ya'ni mohiyatan jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichining prototipi edi [5].

Ayrim davlatlar qonunchiligi jinoyat ishini bekor qilish tarafdori sanaladi. Misol uchun, Ukraina Jinoyat-protsessual kodeksining 214-moddasi 1 va 2-qismlariga ko'ra, "sudga qadar tekshiruv sodir etilgan jinoyat to'g'risidagi ariza, xabar sudga qadar tekshiruvlarning Yagona reestriga kiritilgan paytdan boshlanadi. Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror sodir etilgan jinoiy huquqbuzarlik to'g'risida ariza, xabar berganidan yoki jinoyat sodir etilganligidan dalolat berishi mumkin bo'lgan holatlarni har qanday manbadan mustaqil ravishda aniqlaganidan keyin darhol, biroq 24 soatdan kechiktirmay tegishli ma'lumotlarni sudga qadar tekshiruvlarning Yagona reestriga kiritishi, tergovni boshlashi va bunday ma'lumotlar kiritilgan paytdan e'tiboran 24 soatdan keyin arizachiga sudga qadar tekshiruvlarning Yagona reestridan ko'chirma taqdim etishi shartligi mustahkamlab qo'yilgan. Biroq, ichki idoraviy buyruqlarda jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichi saqlanib qolgan" [6]. Xuddi shunday qoida Gruzia Jinoyat-protsessual kodeksida ham mustahkamlangan (100-modda) [7].

Bizning fikrimizcha, Ukraina Jinoyat-protsessual kodeksidagi bunday tajriba, dastlabki tergov bosqichida jinoiy ishlarning qo'zg'atish sonini sezilarli darajada oshiradi. Jinoyat yoki huquqbuzarlik to'g'risida kelib tushgan har bir xabarni jinoyat tarkibiga ega bo'lgan holda Yagona reestrqa qayd qilish zarurati tufayli vaziyat yanada murakkablashishga olib keladi. Negaki, jamiyatda yolg'on xabar tarqatish, fuqaroviy yoki oilaviy mujoralar holatlari ko'p uchraydi. Har bir ariza yoki xabarga jinoyat ishi qo'zg'atilaversa, tergovchilarning ish xajmi sezilarli darajada ortib ketishiga olib keladi. Bu o'z navbatida, bugungi kundagi dolzarb masala hisoblanadi. Amaliyotda, bugungi kunda har bir tergovchi tomonidan o'rtacha 6-7 ta jinoyat ishlari sudga yuboriladi. Agar har bir ariza yoki xabarni tergovchi tomonidan qo'zg'atiladigan bo'lsa, o'z-o'zidan ish xajmini ortishiga olib keladi.

Bu masalada P.A.Skoblikovning fikri o'rinlidir. Uning ta'kidlashicha, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari jinoyat haqidagi ariza va xabarlarni ommaviy ravishda yashirishga

yoki ularni jinoyat to'g'risidagi xabar sifatida qabul qilmaslikka yohud baholashga olib keladi. P.A.Skoblikovning xavotiri o'rinlidir. Sh.Kayumov jinoyatdan jabr ko'rgan shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlarini kamsitilishiga olib keladi [8]. V.P.Korj, shu bois Ukrainada jinoyat haqidagi qayd etilgan ariza yoki xabarlarning 100% dan atigi 40% ish yuritishning kelgusi bosqichiga o'tadi. 60% esa, jinoyat yuz bermaganligi yoki boshqa huquqiy (mehnat, fuqaroviy, oilaviy) munosabatlar tashkil etadi [9]. Bunday holatlarda jinoiy ishlar reabilitatsiya asosida tugatilishi ko'p bo'ladi. Mazkur masalalar mamlakatimiz parlamenti diqqat markazidadir.

Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining "Mamlakatda jinoyatlarning barvaqt oldini olish va huquqbuzarliklarga qarshi kurash holati to'g'risida"gi 2018 yil 11 avgustdashi 1896-III-sonli qo'shma qarorida, tezkor-qidiruv ishlari to'g'ri tashkil qilinmaganligi sababli, umumiy jinoyatlarning 6 foizi, jinoyat-qidiruv yo'nalishidagi jinoyatlarning 8,1 foizi fosh etilmagan. Tergov va sud organlaridan yashiringan qidiruvdagi shaxslarning 71,5 foizi ushlanmagan. Ichki ishlar organlari xodimlari tomonidan jinoyat haqidagi ariza va xabarlarni qayd etmaslik yo'li bilan jinoyatlarni hisobdan yashirish holatlariga hamon barham berilmagan. Xususan, 48 ta jinoyatlar qayd etmaslik yo'li bilan hisobdan yashirilgan [10].

Misol uchun, Senatda hisobot bergan mamlakat Bosh prokurorining ma'ruzasida 2019 yilda sodir etilgan jinoyatlarni qayd etmay, qasddan yashirganlik holati bo'yicha 25 nafar ichki ishlar xodimlariga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atilib, ularning 21 nafari sud tartibida javobgarlikka tortilgan. Masalan, 2006-yilda chirchiqlik fuqaro Qamchiqboeva tanishi Husainovga qarzga bergan 300 AQSh dollarni so'rab borganida qarzdor tomonidan o'ldirib yuboriladi. Shundan keyin ayolni qidirib uning ukasi, so'ng onasi Husainovning oldiga keladi va ular ham qotillik qurboniga aylanadi (keyinchalik qotil har uchala qurbonining jasadini Chirchiq daryosiga tashlab yuborgani aniqlanadi). Eng yomon tomoni shundaki, bir oilaning uch a'zosi yo'qolgani haqida ularning yaqinlari bergan arizasi Chirchiq shahar IIBda qayd qilinmagan va yashirishgan [11].

Shu bois, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari tomonidan jinoyat haqidagi ariza va xabarlarni qayd etmaslik yo'li bilan jinoyatlarni hisobdan yashirish holatlariga barham berish maqsadida O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga yangi 241¹-moddasi kiritildi. Unda, jinoyatlar to'g'risidagi arizalar, xabarlar va boshqa ma'lumotlarni qabul qilish, ro'yxatdan o'tkazish yoki ko'rib chiqish xizmat vazifalariga kiradigan mansabdor shaxsning jinoyatni hisobga olishdan qasddan yashirishi jinoiy javobgarlik keltirib chiqarishi nazarda tutildi [12].

Yuqorida qayd etilgan masalalar O'zbekistonda ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmonining 17-maqsadida, "huquq tartibot organlarida jinoyatlar haqida xabarlarni hisobga olish tizimini tubdan isloh qilish, jinoyatlarni yashirish holatlarining oldini olishda zamonaviy usullardan foydalanish masalalariga e'tibor qaratilgan" [13].

Jinoyat protsessual bosqichlarni qisqartirish bo'yicha bahs-munozalarni davom ettirgan holda, A.A.Kasimov jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichini bekor qilishning afzalliklari ham, kamchiliklari ham mavjud. Jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichini bekor qilishning afzallik tomonlaridan biri - bu ushbu bosqichda mavjud bo'lgan korrupsiyadan xolos bo'lamiz. Muammoli tomoni esa, shaxslarni ommaviy ravishda jinoyat ishiga jalb qilish holatlari yuzaga keladi. Biz, yuqorida A.A. Kasimov tomonidan bildirilgan fikriga ko'shilmagan holda,

birinchidan, korrupsiya masalasi u yoki bu bosqichda ham sodir etilishi mumkin, ikkinchidan, dastlabki tergovda shaxslarni asossiz ro'yxatga olinishi va shaxslarga nisbatan keng ko'lamli tekshirishlar xavfini oshirishga olib keladi.

Ko'rinib turibdiki, jinoyat ishini qo'zg'atish va dastlabki tergov bosqichi o'rtasida o'zaro chegaralarini belgilash muammosi hal qilish zarurati yuzaga keltirmoqda, bu esa amalda suiiste'molliklarni oldini olishga xizmat qiladi.

O.V.Sidorenko fikricha, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichi institutini rad etish salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydi. Ushbu bosqich odil sudlov tizimida muhim huquqni muhofaza qilish funksiyasini bajaradi, ayniqsa shaxslarni noqonuniy jinoyat ishlariga jalb qilish oldi olinadi [14].

Bizning fikrimizcha, Ukraina va Gruziya davlatlarining Jinoyat-protsessual kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlar mazmuniga emas, balki uning amal qilish tajribasini, ya'ni uning natijalarini sinchkovlik bilan o'rganish zarur. Albatta, natijasi hammaga ma'lum, dastlabki tergovda jinoyat ishlari soni jihatdan, shaxslarni asossiz ishlarga jalb qilish ko'payishiga olib kelgan.

Aytish lozimki, milliy qonunchilikka har qanday takomillashtirish kiritish albatta har bir davlatning ob'ektiv asoslariga tayanishi kerakligini ham unutmasligimiz kerak. Bunda eng avvalo milliy mentalitet, shakllangan tarixiy an'analarni hisobga olish va huquq tizimidagi va amaliyotdagi muammolardan kelib chiqib o'zgartirish lozim. Chet el ya'ni, xalqaro standartlarni to'g'ridan-to'g'ri nusxalash, qoida tariqasida, salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Ukraina va Gruziya jinoyat protsessual qonunchiligidagi jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichini bekor qilishda qonun chiqaruvchilari o'zlarining tarixiy tajribasiga tayanmay, jinoiy ish yuritishning anglo-sakson modellarini nusxa olish, balki ushbu o'zgarishlar ko'proq siyosiy masalalar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Anglo-sakson huquq tizimi bo'yicha jinoiy ish yuritadigan davlatlarda xususiy ayblov asosida va taraflarning teng huquqliligi modeli asosida ish yuritiladi. Mazkur jinoiy ish yurituvining o'ziga xos tomoni shundaki, xususiy ayblov tomon va himoya tomon o'z foydasi uchun mustaqil dalillarni to'playdilar va sudga taqdim etadilar. Ularda dastlabki tergov bosqichi mavjud emas. Bizning huquq modelimizda ish yuritish ommaviy (davlat) ayblov xarakteriga ega. Bunda hal qiluvchi rol jinoiy ta'qib qiluvchi davlat (prokuratura, DXX, IIV) organlariga tegishlidir. Anglo-sakson huquq tizimida faqat sud (bosqichida) jarayonlarida tomonlar tortishuvchanlik prinsipi asosida o'tkazilishi mumkin. Kontinental huquq tizimida ham qidiruv, dastlabki tergov va sud bosqichi kombinatsiyasi asosida ish yuritiladi. Shuningdek, barcha bosqichda tomonlar teng va tortishuvchanlik prinsipi asosida o'z huquqlarini ro'yobga chiqarishlari mumkin. Shuning uchun ularning (anglo-sakson) modeli ijobiy deb baholab bo'lmaydi va bizning milliy jinoiy qonunchiligimizga asos bo'lib ko'rsatma bo'la olmaydi.

Endi, jinoyat ishini qo'zg'atish jarayonini saqlab qolish bo'yicha olimlarning fikrlarini tahlil qilishga harakat qilamiz. Masalan, jinoyat protsessida jinoyat ishini qo'zg'atishni avtonom sifatida saqlab qolish zarur deb hisoblaydigan protsessualist olimlar ham mavjud [15].

Xususan, G.P.Ximichevaning fikricha, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichi jinoyat alomatlari mavjudligini dastlabki tekshirish uchun saqlab qolishi zarur va bu tergov o'rtasidagi uzviy chegara sifatida belgilanadi [16].

V.S.Michurin, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichi dastlabki tergov bosqichi o'rtasida o'ziga xos filtr vazifasini o'taydi. Ushbu bosqichda jinoyat haqidagi xabarlar tekshiriladi, shaxslarni jinoyat ishiga noqonuniy jalb qilish oldini olinadi, bu esa fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash uchun ham, qonun buzilishining oldini olish uchun ham bir xil darajada muhimdir, deb hisoblaydi [17]. Demak, ushbu bosqichda tergovga qadar tekshiruv organlari mansabdor shaxslari, bir tomondan, jinoyat alomatlari aniqlangan har bir faktga munosabat bildirishsa, ikkinchi tomondan, asossiz jinoyat ishini qo'zg'atishga yo'l qo'ymaslikka erishiladi.

Jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichida jinoyat haqidagi ariza sinchkovlik bilan tekshirilsa, keyingi tergov harakatlarini o'tkazishning asosililigini yuzaga keltiradi [18]. Chindan ham, yuqorida Sh.Uzakovning keltirilgan tergovga qadar organlarining jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish to'g'risida chiqarilgan qarorlar va qo'zg'atilgan jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi keyingi qarorlar sonining nisbati (statistik ma'lumotlar) ko'pgina qonunbuzilishlar mavjudligini ko'rsatadi. Aynan, ushbu bosqichda amaliyotda noqonuniy jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish hollari ko'pdir. Sh.Kayumov, ushbu bosqichda jinoyatdan jabr ko'rgan shaxslarining huquqlarini himoya qilish zarurati yuqoridir, negaki aynan ushbu bosqichda noqonuniy jinoyat ishlarini qo'zg'atishni rad etish yoki yashirish holatlari ko'pdir. Bundan tashqari, ushbu bosqichda qonuniylikni ta'minlashga alohida e'tibor berishni taqazo etadi. Agar huquqni muhofaza qilish organlari qonuniylikdan og'ishish masalasi davom etaversa, unda milliy jinoyat protsessual qonunchiligiga xususiy ayblovlarni joriy qilish lozim. Shundagina har qanday jinoyatdan jabr ko'rgan shaxslarda o'z buzilgan huquqlarini tiklash imkoniyati paydo bo'ladi [19].

Tahlil va natijalar. Bunga Bosh prokuratura tomonidan keltirilgan statistik ma'lumotlar yaqqol misol bo'laoladi.

Ko'rsatkichlar	2022	2023	2024	2025
Jinoyat ishi qo'zg'atish rad qilish haqidagi bekor qilingan qarorlar soni	1 513	1 240	1 182	744
Jinoyatchilikni yashirish holatlari			22	2 (6 oy ichida)
Tergovda ayblanib, sud hukmi bilan rehabilitatsiya etilgan shaxslar soni	200	248	233	115

Bosh prokuratura tomonidan taqdim etilgan statistik ma'lumotlar begunoh shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish xavfi, shuningdek, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari sohasiga majburan aralashish ehtimoli kuchayganini dalolat qiladi.

Qonunga binoan jinoyat ishini qo'zg'atishning asosiy vazifalari jinoyatlar to'g'risidagi xabarlarni qabul qilish, ro'yxatga olish va hal qilish, bir vaqtning o'zida jinoyat izlarini qayd etish hamda jinoyatning oldini olish va bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rishdan iboratdir (JPK 329-modda).

S.I.Girkoning fikricha, qonunga xiloflikni o'z ichiga olgan real voqealar mavjud bo'lgandagina (ariza yoki xabar berish orqali) ish yuritishni qo'zg'atish zarur [20]. A.I. Makarkin, ushbu holat jinoyat ishini yuritishning dastlabki payti sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Shundagina u, ehtimol, bosqich tushunchasiga mos keladi [21]. I.S.Dikarev ham yuqoridagi protsessualist olimlarni fikriga qo'shilgan. Uning ta'kidlashicha, ushbu bosqich

jinoiy hodisa yuz bergan yoki bermaganligini aniqlash, aybdor shaxslarni fosh qilish uchun qaratilgan. Holatga oydinlik kiritilgandan so'ngina keyingi (bosqichga) protsessual harakatlarni amalga oshirish uchun huquqiy asos yaratadi va bu shaxslarga jinoyat-protsessual majburlov choralarini qo'llash sohasidan ajratib turadigan o'ziga xos chegaradir [22].

Jinoyat ishini qo'zg'atishni muhimligi to'g'risida so'rovnomada ishtirok etganlarning 84% maqullashgan. Jinoyat ishi qo'zg'atishni bekor qilish oqibatida protsessual huquq tizimida strukturaviy muammolar yuzaga kelishi to'g'risida A.D.Boykov o'rinli fikr bildirib o'tgan. Uning ta'kidlashicha, Kodeksdan prinsipial ahamiyatga ega bo'lgan har qanday normani chiqarib tashlash zanjirli reaksiyaga (ta'sir) olib keladi: 1) tarmoq tizimi buziladi; 2) institutlar va normalar uzviy aloqalari yo'qoladi; 3) huquqiy tartibga solish samaradorligi pasayadi, ya'ni jinoyatchilikka qarshi kurash samaradorligi keskin tushub ketadi [23].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqadigan bo'lsak, ushbu bosqichni saqlab qolish, **birinchidan**, jinoyat ishini qo'zg'atishning qonuniyligi va asosililigini ta'minlaydi; **ikkinchidan**, jinoyat ishiga asossiz ravishda fuqarolarni jalb qilish oldi olinadi; **uchinchidan**, ushbu bosqich o'ziga xos filtr vazifasini o'taydi; **to'rtinchidan**, "ayblov qo'yish"dan qo'shimcha to'siq bo'ladi.

Ishni yuritishning dastlabki bosqichidagi muammolardan biri bu uni nomlash masalasi bo'lib qolmoqda. "Jinoyat ishini qo'zg'atish" atamasi yuridik tilda bir necha ma'no kasb etadi. N.V.Jogin va F.N.Fatkullin fikricha, "jinoyat ishini qo'zg'atish" iborasini, birinchidan, jinoyat to'g'risidagi xabar bo'yicha dastlabki tergovni boshlash to'g'risida qaror qabul qilish tartibini tartibga soluvchi jinoyat-protsessual institut sifatida; ikkinchidan, jinoyat to'g'risidagi xabarni tekshirish natijalari bo'yicha protsessual qaror (jinoyat ishini qo'zg'atish to'g'risidagi qaror) sifatida; uchinchidan, sabab kelib tushgan paytdan to asos aniqlangunga qadar bo'lgan jinoyat-protsessual faoliyatning bir qismi, ya'ni jinoyat protsessining bosqichi sifatida talqin qilish mumkin [24]. Jinoyat ishini qo'zg'atish bilan bog'liq nomlanish boshqa protsessualist olimlar ham e'tiroz bildirganlar. Jumladan, M.S.Strogovich, S.I.Girkolar "ish" so'zi, "jinoyat ishi" iborasi va "qo'zg'atish" atamasining lug'aviy ma'nosini tahlil qilib, "jinoyat ishini qo'zg'atish" tushunarli tilda "jinoyatni keltirib chiqarish, o'zgartirish, muayyan voqeani jinoiy hodisaga aylantirish, masalan, janjalni mushtlashuvga va oxir-oqibat qotillikka aylantirish" degan xulosaga kelgan [25]. Protsessualist olimlar jinoyat ishini qo'zg'atish bosqich atamasini turlicha nomlash taklif etadilar. Masalan, jinoyat haqidagi arizani ko'rib chiqish; tergov qilish zarurligi to'g'risidagi masalani hal etish bosqichi; jinoyatlar to'g'risidagi xabarlarni ko'rib chiqish va hal etish bosqichi [26]. Xorij mamlakatlari qonunchiligiga yuzalanadigan bo'lsak, Qozog'iston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksida ushbu bosqich, "Jinoyat ishi bo'yicha sudga qadar ish yuritish" deb nomlanadi (6-bo'lib) [27]. Qirg'iziston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksida "Sudga qadar ish yuritishning boshlanishi va tartibi" (20-bob); [28] Tojikiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksida Jinoyat ishi bo'yicha sudga qadar ish yuritish (VI bo'lim) [29].

Albatta, jinoyat protsessual qonunchilikda keladigan iboralar yuridik texnika qoidalariga muvofiq bo'lishi lozim, qonunda keltirilgan atama bir ma'noli bo'lishi lozim va ikki tomonlama talqin qilishga yo'l qo'ymaslik lozim. Ta'kidlash lozimki, "jinoyat ishini qo'zg'atish" iborasi sodir etilgan jinoyat bilan bog'liq bo'lgan tushunchani beradi. Shu sababli, ushbu atamani qo'llash maqsadga muvofiq emas. Bizning fikrimizcha, jinoyat to'g'risidagi ariza va xabar tekshiriladigan bosqichning o'zini jinoyat ishini qo'zg'atish deb atash noto'g'ridir. Shu bois, JPKning 41-bobi nomlanishi aniq aks ettiruvchi atama bilan ifoda etish talab qilinadi.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, JPKning 41-bobi nomalanishini quyidagicha o'zgartirish taklif etiladi: "Jinoyat to'g'risidagi ariza, xabar va boshqa ma'lumotlarni tergovga qadar tekshirish".

Mazkur atama ish yuritishning dastlabki bosqichini bildiradi va quyidagi xususiyatlarga ega: a) jinoyat haqidagi dastlabki ma'lumotlar bilan bog'liqlik; b) jinoyat sodir etilgan yoki etilmaganligini aniqlashga qaratilgan tekshirishni; v) dastlabki tergov oldidan ish yuritishning asosiy bosqichi sifatida.

Bundan tashqari, qonun chiqaruvchi JPKning 15-moddasida jinoyat ishini qo'zg'atish vakolatga ega bo'lgan sub'ektlar doirasida tergovga qadar tekshirish va tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslar nazarda tutmagan. Vaholanki, ushbu qoida Kodeksning 331-moddasiga zid kelmoqda. Unda, tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi mansabdor shaxs jinoyat ishini qo'zg'atish vakolatiga egaligi aniq belgilab qo'yilgan. Shu bois, JPKning 15-moddasi 1-qismi quyidagi mazmunda to'ldirish taklif etiladi:

"Tergovga qadar tekshiruv yoki tezkor-qidiruv faoliyatini amalga oshiruvchi organlarga mansabdor shaxslari, prokuror, tergovchi va surishtiruvchi jinoyat alomatlari topilgan har bir holda, o'z vakolatlari doirasida jinoyat ishini qo'zg'atishlari, jinoiy hodisani, jinoyat sodir etishda aybdor bo'lgan shaxslarni aniqlash va ularni jazolash uchun qonunda nazarda tutilgan barcha choralarni ko'rishlari shart".

Shunday qilib, jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichining mamlakatimiz jinoyat protsessining mustaqil bosqichi sifatida qaraladi va muhim ahamiyatga ega (JPK 320-modda). Jinoyat-protsessual tizimning ajralmas va majburiy bosqichi hisoblanadi. Jinoyat ishi qo'zg'atilgunga qadar protsessual majburlov choralari qo'llanilmaydi va faqat jinoyat holatlari mavjud yoki mavjud emasligini aniqlaydi. Agar ariza va xabarlar tekshirilgandan so'ng, jinoyat holatlari mavjudligi aniqlansa zarur materiallar bilan dastlabki tergovga o'tkaziladi. Jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichi - jinoyat haqidagi ariza va xabarlarni tekshirishning o'ziga xos filtrlovchi bosqichi hisoblanadi.

Jinoyat ishini qo'zg'atish bosqichining o'ziga xos vazifalari mavjud:

1) *jinoyat ishini qo'zg'atish uchun qonuniy sabab va asoslar mavjud yoki mavjud emasligini aniqlanadi;*

2) *sodir etilgan yoki sodir etilayotgan jinoyatga nisbatan o'z vaqtida chora ko'rilishi ta'minlanadi;*

3) *jinoyat izlari va jinoyatga aloqador ma'lumotlar aniqlanadi;*

4) *jinoyat sanalmaydigan qilmishlarni keyingi bosqichga o'tishga yo'l qo'ymaydi;*

5) *protsessual majburlov choralari qo'llanilmagan holda jinoiy ta'qib qilinadi;*

6) *ushbu bosqichi shaxsning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini daxlsiz saqlashga xizmat qiladi;*

7) *jinoyat ishini qo'zg'atish to'g'risida qaror qabul qilinishi bilanoq dastlabki tergov harakatlari o'tkazilishi lozimligini bildiradi va majburiy xususiyat kasb etadi;*

8) *jinoyat ishi tergovga tegishliligiga qarab yuboriladi;*

Xulosa. Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, jinoyat ishini qo'zg'atish instituti O'zbekiston Respublikasi jinoyat sudlov ishlarini yuritish tizimida qonuniylik va asoslilikni ta'minlovchi eng muhim protsessual kafolatlardan biri hisoblanadi. Mazkur bosqich jinoyat haqidagi ariza, xabar va boshqa ma'lumotlar yuzasidan dastlabki huquqiy baholashni amalga oshirish, jinoyat alomatlari mavjudligi yoki mavjud emasligini aniqlash hamda keyingi

bosqichga o'tish uchun huquqiy asos yaratish vazifasini bajaradi. Shu ma'noda u jinoyat protsessidagi "filtr" vazifasini o'tab, bir tomondan jinoyatga nisbatan o'z vaqtida chora ko'rishni ta'minlasa, ikkinchi tomondan fuqarolarni asossiz ravishda jinoiy ta'qib doirasiga tortish xavfini cheklaydi.

Amaliyotda jinoyat ishini qo'zg'atishda huquqbuzarliklar ko'p uchralishi (ariza va xabarlarini qayd etmaslik, rad etish qarorlarini asossiz qabul qilish, jinoyatlarni yashirish, prokuror aralashuvi bilan qarorlarni bekor qilish holatlari) ushbu institutni yanada takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa, jinoyat haqidagi xabarlarini hisobga olish tizimidagi kamchiliklar davlatning konstitutsiyaviy majburiyati — inson huquqlari, sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish vazifasiga bevosita daxl qiladi. Shu nuqtai nazardan, Jinoyat kodeksiga jinoyatni hisobdan qasddan yashirish uchun jinoiy javobgarlik belgilangani va strategik hujjatlarda bu yo'nalish ustuvor etib belgilangani institutning ahamiyatini yanada kuchaytirgan.

Jinoyat ishini qo'zg'atish institutini saqlab qolish va uning protsessual reglamentatsiyasini takomillashtirish: qonuniylik va asoslilikni ta'minlaydi; jinoyatlarni yashirishning oldini oladi; asossiz jinoiy ta'qib xavfini pasaytiradi; dalillar saqlanishi va jinoyat izlarini qayd etishga xizmat qiladi; inson huquqlari kafolatlarini amalda ta'minlash mexanizmlarini kuchaytiradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2025.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi. – T.: O'zbekiston, 2025.
3. Uzakov Sh.Sh. Dastlabki tergovda jabrlanuvchining huquq va qonuniy manfaatlarini prokuror tomonidan ta'minlanishi. Avtoref.diss...yuridik. fan. falsafa. dokt (PhD). T., Huquqni muhofaza qilish akademiyasi, 2024. – B. 2.
4. O'zbekiston Respublikasining 2017 yil 6 sentabrdagi O'RQ-442-sonli Qonuni tahririda — O'R QHT, 2017 y., 36-son, 943-modda.
5. Гаврилов Б.Я. Реалии и мифы возбуждения уголовного дела // Уголовное судопроизводство. 2010. № 2. С. 7–10.
6. Уголовный процессуальный кодекс Украины от 13 апреля 2012 года № 4651-VI (с [изменениями и дополнениями](#) по состоянию на 31.07.2025 г.).
7. Уголовно-процессуальный кодекс Грузии от 9 октября 2009 года № 1772-Iic (с [изменениями и дополнениями](#) по состоянию на 16.04.2025 г.)
8. Kayumov Sh. GFR, Fransiya, Belgiya va Italiya kabi davlatlarda xususiy ayblov institutining o'ziga xos xususiyatlari. ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI. 2025 yil 6(27)-soni. – B. 74.
9. Корж В.П. Уголовно-процессуальное законодательство Украины: новации, коллизии, проблемы реализации//Вестник нижегородской правовой академии. 2015. №5. С. 51.
10. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining "Mamlakatda jinoyatlarning barvaqt oldini olish va huquqbuzarliklarga qarshi kurash holati to'g'risida"gi 2018 yil 11 avgustdashi 1896-III-sonli qo'shma qarori.
11. <http://m.xabar.uz/huquq/chirchiqlik-manyak-jinoyatlarni>
12. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – T.: O'zbekiston, 2025.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
14. Сидоренко О.В. Доказывание на стадии возбуждения уголовного дела и участие в нем сотрудников органов внутренних дел: автореферат дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2018. С. 16.
15. Манова Н.С., Францифоров Ю.В. Проблемные аспекты стадии возбуждения уголовного дела по новому УПК РФ // Российский судья. 2003. № 5. С.21.
16. Химичева Т.П. Досудебное производство по уголовным делам: Концепция совершенствования уголовно-процессуальной деятельности. Монография. М.: Экзамен, 2003. С.98
17. Мичурин В.С. Нарушения уголовно-процессуальных норм при возбуждении и прекращении уголовных дел, способы их устранения: дис....канд. юрид. наук. Москва, 2004. С.61
18. Уголовный процесс: учебник / А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский; под общ. ред. проф. А.В. Смирнова. 4-е изд., перераб. И доп. М.: КНОРУС, 2008. С.313.
19. Kayumov Sh. GFR, Fransiya, Belgiya va Italiya kabi davlatlarda xususiy ayblov institutining o'ziga xos xususiyatlari. ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI. 2025 yil 6(27)-soni. – B. 74.
20. Гирько С.И. О некоторых проблемных вопросах процессуальной регламентации ускоренного досудебного производства // Российский следователь. 2010. № 15. С. 16.
21. Макаркин А.И. Состязательность на предварительном следствии / науч. ред. В.В. Вандышев. СПб., 2004. С. 76-77.
22. Дикарев И.С. Стадия возбуждения уголовного дела – причина неоправданных проблем расследования // Российская юстиция. 2011. № 11. С. 38–40.
23. Бойков А.Д. Третья власть в России. Книга вторая – продолжение реформ. М.: «Юрлитинформ», 2002. С. 119.
24. Жогин Н.В., Фаткуллин Ф.Н. Возбуждение уголовного дела. М.: Госюриздат, 1961. С.30.
25. Деятельность милиции в уголовном процессе. М., 2006. С. 235–236.
26. Копылова О.П. Проверка заявлений и сообщений о преступлениях. СПб., 1999. С. 11
Сидоров В.Е. Начальный этап расследования: организация, взаимодействие, тактика. М., 1992. С.98-122. Пидюков П. П. Отказ в возбуждении уголовного дела по нереабилитирующим основаниям: автореф. дис.... канд. юрид. наук. Киев. 1990. С.14.
27. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.09.2025 г.).
28. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 129 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.08.2025 г.).
29. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2009 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.01.2024 г.)

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE SIGNIFICANCE OF RENDERING A DEFAULT JUDGMENT IN ENSURING THE EFFICIENCY OF CIVIL PROCEEDINGS

Mansurova Xulkar Nabiyeвна,

Independent researcher at the law
enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan

E-mail: xulkarmansurova@gmail.com

Abstract. The article provides a systematic analysis of the provisions of the Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan governing the conditions for rendering default judgments, the procedural safeguards of their application (proper notification, the claimant's consent, participation of multiple defendants, restrictions on amending claims), as well as the procedure for reviewing default judgments. The study reveals a trend of increasing numbers of default judgments in judicial practice accompanied by a decrease in the rate of their annulment. Within the framework of comparative legal analysis, the experience of foreign jurisdictions is examined and proposals aimed at improving national legislation are put forward.

Keywords: civil procedure, default proceedings, default judgment, procedural liability, proper notification, review of judgments, comparative legal analysis.

FUQAROLIK PROTSESSINING TEZKORLIGINI TA'MINLASHDA SIRTDAN HAL QILUV QARORI CHIQUARISHNING AHAMIYATI

Mansurova Xulkar Nabiyeвна,

O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza
qilish akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksida sirdan hal qiluv qarori chiqarishning shartlari, uni qo'llashning protsessual kafolatlari (xabardor qilish, da'vogar roziligi, bir nechta javobgarlar ishtiroki, talablarni o'zgartirishga qo'yilgan cheklovlar) hamda sirdan qarorni qayta ko'rib chiqish tartibiga oid normalar tizimli tahlil qilinadi. Sud amaliyotida sirdan qarorlar sonining o'sishi va ularni bekor qilish ko'rsatkichining pasayishi tendensiyasi ochib beriladi. Qiyosiy-huquqiy tahlil doirasida xorijiy davlatlar tajribasi o'rganilib, milliy qonunchilikni takomillashtirish yuzasidan takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: fuqarolik protsessi, sirdan ish yuritish, sirdan hal qiluv qarori, protsessual javobgarlik, xabardor qilish, qayta ko'rib chiqish, qiyosiy-huquqiy tahlil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N48>

Kirish. Fuqarolik sud ishlarini yuritishda dispozitsiya (erkin huquqlilik) prinsipi amal qiladi, bu esa taraflarga sud protsessida o'z xatti-harakatlarini erkin boshqarish huquqini kafolatlaydi. Ular sud protsessini boshlashini, hajmini va tugashini belgilash huquqiga egadirlar. Ammo ushbu prinsip taraflar tomonidan hech qanday cheklovlarsiz amalga oshiriladi, degani emas. Fuqarolik sud ishlarini yuritishda taraflardan kamida minimal darajada hamkorlik qilish talab qilinadi. Agar taraflardan biri to'la passiv bo'lsa, bu sud jarayonining to'xtashiga olib keladi va qarshi tarafning odil sudlovga erishish huquqini kechiktiradi. Bu

holatni oldini olish maqsadida, deyarli butun dunyoda amal qiluvchi FPKda ayrim holatlarda sirtidan (ya'ni, tomonlardan birining ishtirokisiz) sudlashish imkoniyati nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi FPKda sudda fuqarolik ishlarini ko'rish va hal etish tartibini batafsil ifoda etuvchi fuqarolik protsessual huquqining normalari mustahkamlangan. Unda sud ishlarini yuritishning asosiy prinsiplari mustahkamlab qo'yilgan, sud qarorlari ustidan shikoyat va protest keltirish institutlari o'z ifodasini topgan, shuningdek odatdagi sud ishlarini yuritishdan o'zgacha bo'lgan, sud ishlarini ixchamlashtirilgan tartibda ko'rish va hal etish, ya'ni sirtidan hal qiluv qarori chiqarish instituti ham o'rin olgan.

Muqaddam 1997 yil 30 avgustda mustaqil O'zbekiston Respublikasining birinchi Fuqarolik protsessual kodeksi qabul qilingunga qadar qonunchilikda fuqarolik ishlarini sirtidan ko'rish va hal qilish instituti mavjud bo'lmagan. O'zbekiston mustaqillikka erishib, dunyo hamjamiyatlari o'rtasida munosib o'rin egallashi tufayli qonun ijodkorligida taraqqiy etgan davlatlarning tajribalaridan foydalanish dolzarb masalalardan biri sifatida e'tirof etildi. Shu ma'noda fuqarolik ishlarini sirtidan ko'rish instituti ilk bora fuqarolik protsessual qonunchiligimizda o'z aksini topdi.

Adabiyotlar sharhi. Sirtidan ish ko'rishning asosiy maqsadi fuqarolik protsessida taraflarning, ayniqsa, javobgarning harakati (harakatsizligi) uchun protsessual javobgarlikni oshirish, nizoli masalani hal etishni tezlashtirish, shuningdek sudyalarning ixtiyorida bo'lgan ishlarining mazmun-mohiyatini yo'qotmasdan, o'z vaqtida ko'rish va hal etish orqali manfaatdor shaxslarning qonuniy huquqlarini himoya qilishdan iboratdir. Adabiyotlarda ham sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorlarini sudga kelish bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarmagan, sudni kelolmaslik sabablari to'g'risida ogohlantirmagan javobgarga nisbatan qo'llaniladigan javobgarlik sifatida e'tirof etiladi. Xususan, professor M.Mamasiddiqovning fikricha, protsessual huquqlardan noto'g'ri foydalanish yoki protsessual majburiyatlarni bajarmaslik taraflar uchun salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradi va ishni sirtidan ko'rib chiqish shular jumlasidandir [1].

Sirtidan ish ko'rish va hal qiluv qarorini chiqarish uchun oddiy va ixcham protsessual harakatlarni amalga oshirish imkoniyatidan foydalanish vujudga keladi. Olimlar ham sirtidan qaror chiqarish institutining amalga oshirilishi fuqarolik protsessida da'vogarlarining huquqlarini qo'shimcha kafolatlar bilan mustahkamlash, taraflarning, ayniqsa javobgar shaxslarning o'z harakat yoki harakatsizliklari uchun javobgarlik me'yorlarini oshirish, nizolarga ruxsat berilishini tezlatish, shuningdek sud ish yurituvda bo'lgan fuqarolik ishlarini birmuncha qisqartirish va ularni sud ish yurituvda to'planib qolishini oldini olishda muhim omil bo'lib xizmat qilishini alohida ta'kidlab o'tadilar [2].

O'zbekistonlik sudyalarning fikricha ham "... da'vogar ishni javobgar kelmasa ham uning ishtirokisiz ko'rib chiqishni so'rasa, buning natijasida da'vogar tezroq qarorni kuchga kirishi va buzilgan huquqini tezroq tiklashni istaydi. Javobgar esa, ko'p hollarda sudda ishtirok etmagani asosida sirtidan chiqarilgan qarorni bekor qilib, vaqtni cho'zish orqali o'zida to'lov imkoniyatlarini qidiradi. Ayrim hollarda esa sirtidan chiqarilgan qarorni bekor qilish va ishni mazmunan qayta ko'rish jarayonida da'vogar bilan medeativ kelishuvga yoki da'vogarni da'voni ko'rmasdan qoldirishga undash orqali shunday ham ortiqcha yuk bo'layotgan davlat bojini to'lamaslikka erishishni maqsad qiladi" [3].

Ma'lumki, sud majlisiga javobgar tarafning kelmasligi ishni ko'rib chiqish jarayonini kechiktiradi va da'vogarlarining buzilgan huquq va qonuniy manfaatlarini qayta tiklanishiga

to'sqinlik qiladi. Bu da'vogarning manfaatlariga qaysidir ma'noda qarshi chiqish va ma'lum bir majburiyatlarning bajarilishidan himoyalanişning qonunda nazarda tutilmagan shakli sifatida ham e'tirof etiladi. O'z navbatida, javobgarning sud protsessiga uzrli sabablarsiz kelmasligi huquq va qonuniy manfaatlarini buzilgan tarafning sud himoyasidan foydalanish huquqini amalga oshirish jarayonini kechiktiradi.

Tahlil va natijalar. Nemis mutaxassislarining hisob-kitobiga qaraganda, javobgarga qarshi sirtidan qaror chiqarish (GFR FPKning 331-moddasi, 1 va 2-bandi) umumiy da'vo tartibida ko'rilgan va hal qiluv qarori chiqarilgan ishlardan ko'ra ancha ko'proq uchraydi. Negaki, sudga murojaat qilgan har bir kishi faol bo'lib, "muvaffaqiyatli natijaga intiladi". Boshqa tarafdin, javobgarning passiv qolishi uchun mantiqli sabablar bo'lishi mumkin: masalan, sud jarayoni unga og'irlik qilishi, pullari tugashi yoki e'tiborsizlik sababli muddatlarni o'tkazib yuborishi shular jumlasidandir [4].

Sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarorlari statistikasi

№	Hududlar	2020 yilda jami qabul qilingan	shuhdan, qayta ko'rib chiqish natijalari bo'yicha		2021 yilda jami qabul qilingan	shuhdan, qayta ko'rib chiqish natijalari bo'yicha		2022 yilda jami qabul qilingan	shuhdan, qayta ko'rib chiqish natijalari bo'yicha		2023 yilda jami qabul qilingan	shuhdan, qayta ko'rib chiqish natijalari bo'yicha		2024 yilda jami qabul qilingan	shuhdan, qayta ko'rib chiqish natijalari bo'yicha	
			bekor qilingan	%		bekor qilingan	%		bekor qilingan	%		bekor qilingan	%		bekor qilingan	%
1	Andijon viloyati	1 144	6	0,5%	11 015	253	2,3%	20 173	907	4,5%	7 827	965	12,3%	10 245	705	6,9%
2	Buxoro viloyati	847	17	2,0%	2 664	142	5,3%	3 528	311	8,8%	3 049	296	9,7%	4 049	194	4,8%
3	Jizzax viloyati	769	33	4,3%	1 219	88	7,2%	1 747	175	10,0%	1 513	149	9,8%	322	47	14,6%
4	Qashqadaryo viloyati	1 969	75	3,8%	5 164	353	6,8%	11 255	1 461	13,0%	6 039	1 419	23,5%	4 851	638	13,2%
5	Qoraqalpog'iston R.	161	1	0,6%	4 458	50	1,1%	2 813	189	6,7%	1 954	249	12,7%	2 955	142	4,8%
6	Navoiy viloyati	1 103	43	3,9%	6 897	235	3,4%	6 068	362	6,0%	2 363	298	12,6%	2 770	147	5,3%
7	Namangan viloyati	680	38	5,6%	3 586	176	4,9%	9 816	949	9,7%	2 570	814	31,7%	2 460	231	9,4%
8	Samarqand viloyati	4 213	153	3,6%	14 287	704	4,9%	18 426	1 005	5,5%	11 088	1 228	11,1%	9 137	916	10,0%
9	Sirdaryo viloyati	521	18	3,5%	1 744	68	3,9%	2 475	182	7,4%	1 164	125	10,7%	596	56	9,4%
10	Surxondaryo viloyati	613	26	4,2%	7 279	575	7,9%	13 671	1 959	14,3%	8 379	1 564	18,7%	6 418	655	10,2%
11	Toshkent viloyati	1 639	326	19,9%	8 346	675	8,1%	16 437	1 192	7,3%	16 006	1 160	7,2%	17 797	1 019	5,7%
12	Toshkent shahri	13 274	129	1,0%	23 606	931	3,9%	36 808	1 915	5,2%	22 433	2 059	9,2%	29 192	2 297	7,9%
13	Farg'ona viloyati	273	28	10,3%	4 277	184	4,3%	7 839	679	8,7%	2 647	719	27,2%	2 515	485	19,3%
14	Xorazm viloyati	102		0,0%	3 127	174	5,6%	3 360	291	8,7%	2 398	311	13,0%	1 487	94	6,3%
JAMI		27 308	893	3,3%	97 669	4 608	4,7%	154 416	11 577	7,5%	89 430	11 356	12,7%	94 794	7 626	8,0%

Mamlakatimizda sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarorlari statistikasiga murojaat qiladigan bo'lsak, masalan, 2023 yilda respublika sudlari tomonidan jami 89 430 ta sirtidan hal qiluv qarori qabul qilingan bo'lsa, shundan 11 356 tasi, ya'ni 12,7 foizi bekor qilingan. Xuddi shunday, 2024 yilda 94 794 ta sirtidan qabul qilingan hal qiluv qaroridan 7 626 tasi, ya'ni 8,0 foizi bekor qilingan [5].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, sud amaliyotida sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorlarining soni yildan-yilga ko'raygan bo'lsa-da, biroq ularni bekor qilish foizi yildan-yilga kamayib bormoqda.

Amaliyotchi sudyalarning e'tirof etishicha, «...berilgan bunday arizalarning ko'rib chiqilishi natijasida sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarori bekor qilinib, ish mazmunan javobgar ishtirokida qayta ko'rib chiqilganda ham katta ehtimol bilan ularning 98 foiz qismida dastlabki, ya'ni sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarori mazmuni o'zgarmay qoladi yoki xuddi

sirtidan qabul qilingan qaror mazmunidagi kabi yangi qaror qabul qilinayotganini ko'rish mumkin» [6].

Sirtidan hal qiluv qarori (default judgment) instituti hozirgi kunda ko'pgina rivojlangan mamlakatlar fuqarolik protsessual huquqida muhim o'rin tutadi. Masalan, Angliya fuqarolik protsessual tizimida "default judgment" keng qo'llaniladi. Agar javobgar talabnoma (claim form) berilgandan so'ng belgilangan muddatda (odatda 14 kun) javob bermasa, da'vogar suddan sirtidan hal qiluv qarori chiqarishni so'ray oladi. Bu holatda sud ishni muhokama qilmasdan, da'vogarning talabini qabul qilib, qarori chiqaradi. Angliya va Uels fuqarolik sudlarida sirtidan qaror chiqarish deyarli barcha turdagi ishlar va da'voli ishlar bo'yicha chiqarilishi mumkin. Bular faqat pul talablari yoki shartnomaviy da'volar bilan cheklanmaydi. Agar bunday qaror chiqarish fuqarolik sud ishlarini yuritish qoidalarida taqiqlanmagan bo'lsa, da'vo bergan tomon tomonidan Angliya va Uelsdagi har qanday fuqarolik ishlari doirasida sirtidan qaror chiqarilishi mumkin. Birgina istisno mavjud, u ham bo'lsa, 1974 yilgi Iste'mol kreditlari to'g'risidagi qonun bilan tartibga solinadigan tovar yetkazib berish bo'yicha da'vo shular jumlasidandir.

Sirtidan qaror chiqarilishini ta'minlash uchun, da'vogar tomonidan o'zining protsessual talablarni bajarganligiga hamda javobgar tomonning mazkur talablarni bajarmaganligiga oid dalillarni sudga taqdim etishi zarur [7].

AQShda Federal Rules of Civil Procedure (FRCP) 55-qoidasi bo'yicha sirtidan hal qiluv qarorlari joriy etilgan. Agar javobgar o'z vaqtida ishga javob bermasa, sud da'vogar foydasiga qaror chiqaradi. Ba'zi hollarda, ayniqsa zarar miqdori aniq bo'lmagan taqdirda, sud qo'shimcha eshituv o'tkazishi mumkin.

AQSh Fuqarolik sud ishlarini yuritishning federal qoidalari (Federal Rules of Civil Procedure)da belgilanishicha, agar da'vogar belgilangan summani undirish to'g'risidagi da'vo arizasi bilan murojaat qilsa, kotib — da'vogarning yozma so'roviga ko'ra, unga tegishli bo'lgan summa va uning asoslari ko'rsatilgan yozma tasdiqnoma asosida sudga kelmagan javobgarga nisbatan (shu o'rinda voyaga yetmagan yoki muomalaga layoqatsiz bo'lgan shaxslar bundan mustasno) ushbu summa hamda sud xarajatlarini undirish bo'yicha qaror chiqarish huquqiga ega. Yuqorida qayd etilgan voyaga yetmagan yoki muomalaga layoqatsiz bo'lgan shaxslarga nisbatan qilingan da'vo ishlaridan tashqari boshqa barcha ishlar bo'yicha da'vogarlar sirtidan qaror chiqarishni so'rab sudga murojaat qilish huquqiga ega. Shuningdek, agar javobgar shaxsning bosh vakili, homiysi yoki shunga o'xshash vakolatli shaxsi ishtirok etgan taqdirda sud voyaga yetmagan yoki muomalaga layoqatsiz bo'lgan shaxslarga nisbatan ham sirtidan qaror chiqarish vakolatiga ega bo'ladi. Agar sirtidan qaror chiqarilishi so'ralgan javobgar shaxsan yoki vakili orqali sudga kelgan bo'lsa, bu taraf yoki uning vakiliga eshituvdan kamida 7 kun oldin yozma ravishda xabar berish majburiydir [8].

Fransiya fuqarolik protsessual qonunchiligida ham "jugement par défaut" tushunchasi mavjud. Agar javobgar chaqiruvga qaramasdan ishda qatnashmasa va uzrli sabab keltirmasa, sud uning qatnashmasligini inobatga olgan holda, ishni uning ishtirokisiz, sirtidan hal qilishi mumkin. Fransiya Fuqarolik protsessual kodeksining 473-moddasi birinchi qismiga ko'ra, agar sud qaror yakuniy bo'lsa va chaqiruv qog'ozi javobgarga shaxsan topshirilgan bo'lib, javobgar sud majlisiga kelmasa, qaror sirtidan chiqariladi [9].

Germaniyada “Versäumnisurteil” deb ataladigan sirtdan hal qiluv qarori joriy etilgan. Agar taraflardan biri (odatda javobgar) sud majlisiga kelmasa, sud uning yo‘qligida ishni hal qilishi va avtomatik ravishda qaror chiqarishi mumkin.

Germaniya tajribasidagi e‘tiborga loyiq masala shundan iboratki, GFR FPKning III-bo‘limida da‘vogarga qarshi sirtdan qaror chiqarish tartibi belgilangan. Unga ko‘ra, Germaniya Fuqarolik protsessual kodeksining 331-paragrafi javobgar kelmagan taqdirda sirtdan qaror chiqarish tartibini belgilasa, 333-paragraf esa da‘vogar kelmagan holatda sirtdan ish yuritish imkoniyatini belgilaydi. Shu tariqa, Germaniya fuqarolik protsessual huquqida ishni da‘vogar kelmagan holda ham sirtdan ko‘rib chiqish mumkin bo‘lib, bu bilan mamlakatimiz fuqarolik protsessual qonunchiligidan farq qiladi. Milliy amaliyotda esa faqat javobgar sudga kelmagan taqdirdagina sirtdan ish yuritishga yo‘l qo‘yiladi.

Javobgarga nisbatan sirtdan chiqarilgan qarordan bu qarorning asosiy farqi shundaki, unda da‘vo mazmuni umuman ahamiyatga ega emas. Bunda ish hech qanday mohiyatan huquqiy qayta ko‘rib chiqilmaydi; da‘vo faqat da‘vogarning sud protsessiga kelmasligi sababli rad etiladi. Bu o‘rinda sirtdan chiqarilgan qaror mohiyatan yakuniy va majburiy bo‘lishi mumkin [10].

Ko‘rib turganimizdek, sirtdan hal qiluv qarori instituti jahonning ko‘plab huquqiy tizimlarida ish yuritish samaradorligini oshirish va sud jarayonini cho‘zishni oldini olish maqsadida keng tatbiq etiladi. Ushbu institut fuqarolik ishlarini tezkor va samarali hal qilishda muhim mexanizm hisoblanadi.

Sirtdan ish yuritish institutining amal qilib kelish sabablari, birinchidan, inson huquqlarining ustuvorligi hisoblansa, ikkinchidan, "vaqt - bu pul" degan tamoyilga qat‘iy amal qilinishidir. Zero, har bir bekor o‘tgan daqiqalar katta yo‘qotishlarga olib kelishi mumkin [11].

Shu o‘rinda, sirtdan ish yuritishning ahamiyatini quyidalarda ko‘rish mumkin:

birinchidan, fuqarolik ishlarini ko‘rib hal qilish tartibining xilma-xilligini ko‘rsatadi;

ikkinchidan, taraflarning sud oldidagi huquq va majburiyatlarini to‘g‘ri anglashlariga imkoniyat yaratadi;

uchinchidan, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning mavjud protsessual tartibga rioya qilishlarini ta‘minlaydi;

to‘rtinchidan, jismoniy va yuridik shaxslarning odil sudlovni amalga oshirishga bo‘lgan mas‘uliyatini yanada kuchaytiradi;

beshinchidan, vaqtni tejash, protsessual muddatlarga rioya qilishni ta‘minlashga qaratilgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, sirtdan ish yuritishga quyidagicha ta‘rif berish mumkin: **sirtdan ish yuritish** deganda, sud majlisining vaqti va joyi to‘g‘risida qonunda belgilangan tartibda xabardor qilingan javobgarning sud majlisiga kelmaganligi, kelmaganligining uzrli sabablari borligi haqida xabar bermaganligi, ishni uning ishtirokisiz ko‘rish to‘g‘risida murojaat qilmaganligi, da‘vogarning ishni sirtdan ko‘rib hal qilishga e‘tiroz bildirmaganligi va natijada ishni javobgarning ishtirokisiz sirtdan ko‘rib hal qilish tushuniladi.

Sirtdan hal qiluv qarori chiqarish - bu sud majlisining vaqti va joyi to‘g‘risida tegishli xabardor qilingan javobgarning sud protsessiga uzrsiz sabablarga ko‘ra kelmasligi va uning ishtirokisiz, da‘vogarning albatta roziligi bilan ishni mazmunan ko‘rib chiqishdir.

Fuqarolik ishlarini sirtdan ko'rib chiqish jarayonida qonunda nazarda tutilgan tartib va shartlar mavjud bo'lib, o'z navbatida ularga rioya qilinishi ish yuzasidan chiqarilajak hal qiluv qarorining qonuniy, asosli va adolatli bo'lishining kafolati hisoblanadi.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi FPKning 280-moddasida sirtdan hal qiluv qarori chiqarish uchun bir qator asoslar nazarda tutilgan. Quyida ushbu asoslarga birma-bir to'xtalib o'tamiz.

- Sud majlisining vaqti va joyi to'g'risida tegishli tarzda xabardor qilingan javobgar sud majlisiga kelmaganligi, kelmaganligining uzrli sabablari borligi haqida xabar bermaganligi va ishni uning ishtirokisiz ko'rish to'g'risida so'ramaganligi.

Shu o'rinda, tegishli tartibda xabardor qilish deganda, FPKning 16-bobida nazarda tutilgan qoidalarga rioya qilgan holda ishda ishtirok etuvchi shaxslarni sud majlisining vaqti va joyi to'g'risida xabardor qilish tushuniladi. Sirtdan ish yuritishning birinchi asosi haqida shuni aytish joizki, sud ishda javobgarga chaqiruv qog'ozi topshirilganligi to'g'risida aniq ma'lumotga ega bo'lmasa, sirtdan hal qiluv qarori chiqarish mumkin emasligiga sudlar e'tibor berishlari lozim. FPKning 280-moddasida ham javobgar tegishli tartibda xabardor qilinganligi haqida ishda ma'lumot bo'lishi lozimligi qayd etiladi.

Agarda javobgarining sudga kela olmasligining uzrli sabablari bo'lsa va bu haqda sudni xabardor qilgan bo'lsa, shuningdek agar javobgar o'zining ishtirokisiz ish ko'rishni iltimos qilsa, agar o'zining ishtirokisiz ishni sudda ko'rilishiga rozilik bermagan taraflar ikkinchi marotaba uzrli sabablarsiz sudga kelmasalar, bunday holatlarda ham sirtdan hal qiluv qarori chiqarish mumkin bo'lmaydi.

- Da'vogarning ish sirtdan ish yuritish tartibida ko'rilishiga e'tirozining bo'lmasligi.

Da'vogarning bunday ish yuritishga e'tirozining bo'lmasligi uning yozma arizasi bilan yoki sud majlisi bayonnomasida da'vogarning e'tirozi yo'qligi uning imzosi bilan tasdiqlanishi kerak. Bundan tashqari, da'voning o'zida da'vogarning talablarini qondirish bilan birga javobgar kelmagan taqdirda "sirtdan hal qiluv qarori chiqarishingizni so'rayman" mazmunidagi so'zlarning kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Agar sud majlisiga kelgan da'vogar ishni javobgar ishtirokisiz sirtdan ish yuritish tartibida ko'rishga rozi bo'lmasa, sud ishni ko'rishni keyinga qoldiradi va kelmagan javobgarga ishni sudda takror ko'riladigan vaqti va joyi haqida qayta xabar yuboradi. Bunday hollarda ham da'vogarning sirtdan hal qiluv qarori chiqarilishini talab qilish huquqi saqlanadi. Bu esa sirtdan ish yuritishning muhim protsessual xususiyatlaridan biri hisoblanib, har qanday holatda ham qonuniy huquq va manfaatlari buzilgan shaxsning huquqlarini o'z vaqtida himoya qilishga qaratilganidir.

Da'vogar o'z talablarini asoslaydigan dalillarni sudga taqdim etishi sirtdan ish yuritishda ham ruxsat etiladi. Sud ham o'z navbatida da'vogarga ish yuzasidan qo'shimcha dalillar taqdim etishni taklif etadi. Agar bu ishni keyinga qoldirishga olib kelsa, u holda ishni ko'rish Fuqarolik protsessual kodeksining umumiy qoidalari asosida amalga oshiriladi. Keyinga qoldirilgan ish agar yangidan boshlanganda javobgar ishda ishtirok etsa yoki da'vogar sirtdan ish ko'rishga o'z noro-ziligini bildirsa, u holda bu sirtdan ish ko'rish deb yuritilmaydi.

- Ishda bir nechta javobgar ishtirok etgan va sud majlisiga barcha javobgarlar kelmaganligi.

FPKning 280-moddasi ikkinchi qismida nazarda tutilgan mazkur shart fuqarolik protsessual qonunchilik takomillashtirilishi munosabati bilan birmuncha o'zgartirilganligini ta'kidlash o'rinli bo'ladi. Xususan, 1997 yil 30 avgustda qabul qilingan FPKning 224-moddasi ikkinchi qismiga ko'ra, agar ishda bir necha javobgar ishtirok etuvchi bo'lsa, sud majlisiga ulardan biri yoki ayrimlari kelmagan taqdirda, kelmagan javobgarga nisbatan sirtidan hal qiluv qarori chiqarilishiga yo'l qo'yilgan. Biroq mazkur qoidaga o'zgarish kiritilib, endilikda sud majlisiga barcha javobgarlar kelmagan taqdirda ish sirtidan ish yuritish tartibida ko'rilishi mumkinligi belgilandi. Ushbu normaning mohiyati shundan iboratki, agar ishda ishtirok etmagan javobgar sirtidan chiqarilgan hal qiluv qarorini qayta ko'rish haqida ariza bersa va shu asosda ish qaytadan ko'riladigan bo'lsa, bu avval umumiy asosda chiqarilgan hal qiluv qaroriga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Kiritilgan o'zgartirish buning natijasida kelib chiqadigan turli sarsongarchiliklarni va bir-birini rad etuvchi hal qiluv qarorlarining chiqarilishini oldini oladi.

Sirtidan hal qiluv qarori chiqarish uchun yuqorida ko'rsatilgan asoslardan loaqal birining mavjud bo'lmasligi ishni sirtidan ko'rilishiga to'sqinlik qiladi. Adabiyotlarda ham yuqoridagi shartning hammasi mavjud bo'lgandagina sud ishni sirtidan ko'rishga haqli bo'lishi haqida fikrlar ilgari surilgan.

Qonun sirtidan ish ko'rish jarayonida da'vogarning bir qator protsessual huquqlarini cheklaydi, chunonchi, sirtidan hal qiluv qarori chiqarilishiga rozilik birdirgan da'vogar sud protsessida da'voning asosi yoki predmetini o'zgartirishi yoki da'vo talablarining miqdorini ko'paytirishi mumkin emas. Ushbu protsessual huquqlarning da'vogar tomonidan ish ko'rish jarayonida foydalanishi, o'z navbatida ushbu holatdan bexabar bo'lgan javobgarning huquqlarini buzish, deb hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2019 yil 24 maydagi "Sudning hal qiluv qarori haqida"gi 12-sonli qarorining 19-bandida tushuntirish berilishicha, sudlar shuni nazarda tutishlari lozimki, sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarorining mazmuni FPK 253-moddasining qoidalari bilan belgilanadi (FPK 283-moddasi). Qonunda ko'rsatilgan, hal qiluv qarorining mazmuniga mos keladigan umumiy talablardan tashqari, sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarorining xulosa qismida ushbu hal qiluv qarorini qayta ko'rib chiqish muddati va tartibi ko'rsatilishi lozim [12].

FPKning 281-moddasiga muvofiq, agar sud majlisiga kelgan da'vogar ishni javobgar ishtirokisiz sirtidan ish yuritish tartibida ko'rishga rozi bo'lmasa, sud ishning muhokamasini keyinga qoldiradi va kelmagan javobgarga yangi sud muhokamasining vaqti va joyi haqida takroran xabar yuboradi.

Tegishli tarzda xabardor qilingan javobgar sud majlisiga takroran kelmasa, sud da'vogarning fikridan qat'i nazar, ishni sirtidan ish yuritish tartibida ko'radi.

Sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarorining mazmuni ushbu Kodeks 253-moddasining qoidalari bilan belgilanadi. Sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarorining xulosa qismida ushbu hal qiluv qarorini qayta ko'rib chiqish haqida ariza berish muddati va tartibi ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

FPKning 285-moddasiga binoan javobgar sirtidan hal qiluv qarorini qabul qilgan sudga shu hal qiluv qarori qabul qilinganidan keyin o'n besh kun ichida uni qayta ko'rib chiqish to'g'risida ariza berishga haqli.

Sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarorini qayta ko'rib chiqish to'g'risidagi ariza ushbu Kodeksning 287 - 291-moddalarida nazarda tutilgan tartibda ko'rib chiqiladi.

Sirtidan qabul qilingan hal qiluv qarori ushbu qarorni qabul qilgan sud tomonidan bekor qilingan taqdirda, ishni mazmunan ko'rib chiqish tiklanadi va mazkur Kodeksda nazarda tutilgan qoidalar asosida olib boriladi.

Sud majlisining vaqti va joyi to'g'risida tegishli tartibda xabardor qilingan javobgar sud majlisiga kelmagan taqdirda, ish yangidan ko'rib chiqilganda qabul qilingan hal qiluv qarori sirtidan qabul qilingan deb tan olinmaydi. Javobgar bu hal qiluv qarori sirtidan qabul qilingan qaror sifatida qayta ko'rib chiqilishini so'rab, ariza berishga haqli emas.

Shunday qilib, sirtidan ish yuritishda hech qaysi tarafning huquq va qonuniy manfaatlari buzilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bunda, birinchidan, tegishli protsessual tartib va qoidalar buzilmaydi; ikkinchidan, da'vogarning roziligi asosida ish ko'rishga yo'l qo'yiladi; uchinchidan, javobgarining huquqlari buzilmasligi ta'minlanadi; to'rtinchidan, ishni bunday tartibda ko'rishga sud ajrimi asosida yo'l qo'yiladi; beshinchidan, javobgar tegishli tarzda xabardor qilinganligi haqida ishda ma'lumot bo'lishi kerak.

Sirtidan hal qiluv qarori chiqarishning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlaridan biri - da'vo tartibida ko'riladigan ishlar bo'yicha chiqarilishidir. Yuridik adabiyotlarda ta'kidlanishicha, da'vo tartibidagi ishlardan farqli ravishda sud ishlarini yuritishning boshqa turlarida ish sirtidan ko'rilishi ham mumkin emas [13].

Sud majlisining vaqti va joyi to'g'risida tegishli tartibda xabardor qilingan javobgar sud majlisiga kelmagan taqdirda, da'vogar e'tiroz bildirmasa, ish sirtidan ish yuritish tartibida ko'rilishi mumkin. Ishni bunday tartibda ko'rish haqida sud ajrim chiqaradi. Javobgar tegishli tartibda xabardor qilinganligi haqida ishda ma'lumot bo'lishi lozim.

Ishda ishtirok etuvchi shaxsning vakili ishni sudga ko'rish vaqti va joyi to'g'risida xabardor qilingan bo'lishiga qaramay, sudga kelmaganligi ishni ko'rib chiqishga to'sqinlik qilmaydi.

Muqaddam 1997 yil 30 avnustda qabul qilingan FPKning 212-moddasida ish bo'yicha hal qiluv qarori o'qib eshittirilganidan keyin shu qarorni chiqargan sudning o'zi uni bekor qilishga yoki o'zgartirishga haqli emas, sirtidan chiqarilgan qaror bundan mustasno, degan norma mavjud edi. Biroq 2018 yilda qabul qilingan yangi FPKda ushbu qoida tushirib qoldirildi. Vaholanki, sud chiqargan qaror e'lon qilinganidan so'ng uning o'zi tomonidan bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin emasligi qoidasining mohiyati – huquqiy aniqlik, sud qarorlarining barqarorligi va odil sudlovning xolisligini ta'minlashda namoyon bo'ladi, bu hal qiluv qarorining o'zgarmasligini, qat'iyligini kafolatlovchi qoida hisoblanadi.

Sud hal qiluv qarori e'lon qilinganidan so'ng sud o'z ichki qarashlari yoki fikrining o'zgarishiga qarab qarorni qayta ko'rib chiqolmaydi, taraflar qabul qilingan qarorga asoslanib, o'z huquq va majburiyatlarini belgilab oladi. Agar sud e'lon qilingan qarorni o'zgartirishi mumkin bo'lsa, bu huquqiy beqarorlikka va sud hokimiyatiga bo'lgan ishonchni yo'qolishiga olib keladi.

Sud – da'vogar yoki javobgar emas, balki xolis hakam hisoblanadi. Shuning uchun qarorni qayta ko'rib chiqish faqat tomonlar tashabbusi bilan va qonun bilan belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin (apellyatsiya, kassatsiya, taftish va h.k.).

Agar sud e'lon qilingan qarorni istalgan paytda o'zgartirishi mumkin bo'lsa u holda bu orqali manfaatdor shaxslar tomonidan bosim o'tkazilishi ehtimoli yuzaga keladi, sud mustaqillik va adolatlilik prinsipi buziladi.

Qaror e'lon qilinishi – uning qonuniy kuchga kirishiga olib boruvchi muhim bosqich hisoblanadi. Shu paytdan boshlab shikoyat berish muddati boshlanadi, qaror qonuniy kuchga kirganidan so'ng ijro etilishi mumkin bo'ladi.

Ko'plab davlatlar, jumladan, Rossiya Federatsiyasi FPKning 200-moddasi birinchi qismida hal qiluv qarori e'lon qilinganidan keyin ish bo'yicha hal qiluv qarori chiqargan sud uni bekor qilishga yoki o'zgartirishga haqli emasligi mustahkamlab qo'yilgan [14]. Shunga o'xshash normalar Qozog'iston Respublikasi FPKning 235-moddasi, [15] Belarus Respublikasi FPKning 332-moddasi [16] va boshqa ko'plab davlatlar fuqarolik protsessual qonunchiligida o'z ifodasini topgan.

Xulosa. Mamlakatimiz FPKning 20-moddasida ishni birinchi instansiya sudida ko'rgan sudya, agar sudning hal qiluv qarori apellyatsiya, kassatsiya yoki taftish instansiyasi sudi tomonidan bekor qilingan bo'lsa, bu ishni takroran ko'rish mumkin emasligi, bundan yangi ochilgan holatlar bo'yicha ishlarni ko'rish, shuningdek sirdan ish yuritish tartibida qabul qilingan hal qiluv qarorini qayta ko'rish hollari mustasno ekanligi belgilanishi bilan cheklangan.

Shunday ekan, mamlakatimiz FPKning 261-moddasi birinchi qismiga "Hal qiluv qarori e'lon qilinganidan keyin ish bo'yicha hal qiluv qarori chiqargan sud uni bekor qilishga yoki o'zgartirishga haqli emas" degan normani kiritish taklif qilinadi.

Shuningdek, xorijiy davlatlar (GFR) fuqarolik protsessual qonunchiligi tajribasidan kelib chiqib, taraflarning, shu jumladan da'vogarning o'z harakat yoki harakatsizligi uchun javobgarlik me'yorlarini oshirish, nizolarga ruxsat berilishini tezlatish, shuningdek sud ish yurituvida bo'lgan fuqarolik ishlarini birmuncha qisqartirish va ularni sud ish yurituvida to'planib qolishini oldini olish maqsadida da'vogar kelmagan taqdirda ham javobgarning roziligi bilan fuqarolik ishini sirdan ko'rib chiqish mumkinligini mamlakatimiz FPKda belgilash taklif qilinadi. Bunda fuqarolik ishi hech qanday mohiyatan huquqiy qayta ko'rib chiqilmaydi; da'vo faqat da'vogarning sud protsessiga kelmasligi sababli rad etiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mamasiddiqov M.M. Fuqarolik protsessual huquqi. Umumiy qism / Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. Mas'ul muharrir yu.f.d., prof. O.Oqyulov. –Toshkent.: TDYuI nashriyoti. 2010. – 113 b.
2. Shoraxmetov Sh.Sh. Inson manfaatlariga qaratilgan kodeks // J. Qonun himoyasida. №2. 1998 yil.
3. Murodov N. Qaror ham sirdan bo'lam-a, javobgar ko'ngli to'lam-a?.. // https://uza.uz/uz/posts/qaror-ham-sirdan-bolam-a-zhavobgar-kongli-tolam-a_344188
4. Zivilprozessordnung. Das Versäumnisverfahren im Zivilprozess // <https://www.juracademy.de/zivilprozessordnung/versaumnisverfahren.html>
5. <https://stat.sud.uz/assets/uploads/civil/pdf/civil-2024-full.pdf>
6. Murodov N. Qaror ham sirdan bo'lam-a, javobgar ko'ngli to'lam-a?.. // https://uza.uz/uz/posts/qaror-ham-sirdan-bolam-a-zhavobgar-kongli-tolam-a_344188
7. European payment order // <https://e-justice.europa.eu/topics/money-monetary-claims/european-payment-order/ew/en>
8. Federal Rules of Civil Procedure // <https://www.law.cornell.edu/rules/frcp>
9. Code de procédure civile // https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070716/LEGISCTA000006165203/
10. Zivilprozessordnung // <https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/>

11. Решетняк В.И. Черных И.И. Заочное производства и судебный приказ в гражданском процессе. -М.: 1997. -С. 5-8.
12. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2019 yil 24 maydagi "Sudning hal qiluv qarori haqida"gi 12-sonli qarori // <https://lex.uz/acts/4396483>
13. Гражданский процесс / Учебник. Отв. Ред.проф.В.В.Ярков. –М.: Волтерс Клувер, 2004. -364 с.
14. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 N 138-ФЗ (ред. от 01.04.2025) // https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39570/2d2a65f7e564a5c8f29b80089efcaedc87e17279/
15. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК // https://kodeksy-kz.com/ka/grazhdanskij_protseussualnyj_kodeks.htm
16. Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь от 11 января 1999 года № 238-З (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.07.2024 г.) // <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900238>

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

GRADUAL DEVELOPMENT OF THE ADOPTION INSTITUTE

Begimova Nasiba Khudaiberdievna,
Independent researcher at the law
enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan
E-mail: nasiba.begimova@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the study of the history of the development of the institution of adoption step by step, along with the specific characteristics of each period. This article examines the history of the development of the institution of adoption, the period of its formation as an institution, as well as its differences and similarities with the institution that exists today.

Keywords: adoption, adopter, adopted child, "Avesta", Hammurabi laws, Islamic history, Family Code of the Republic of Uzbekistan, Civil Procedure Code of the Republic of Uzbekistan.

FARZANDLIKKA OLISH INSTITUTINING TADRIJIY RIVOJLANISHI

Begimova Nasiba Xudayberdievna,
O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza
qilish akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqola farzandlikka olish institutining rivojlanish tarixini bosqichma - bosqich, har bir davrni o'ziga xos xususiyatlari bilan birga o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu maqolada tadqiqot mavzusi farzandlikka olish institutini rivojlanish tarixini bosqichlarga bo'lib o'rganish orqali institut sifatida shakllangan davri hamda hozirgi kunda mavjud bo'lgan institut bilan farqli va o'xshash jihatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: farzandlikka olish, farzand asrab oluvchi, farzandlikka olingan bola, "Avesto", Hammurabi qonunlari, Islom tarixi, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N49>

Kirish. Farzandlikka olish instituti — jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va ma'naviy qiyofasini aks ettiruvchi eng qadimgi huquqiy institutlardan biridir. Tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, mazkur institut davlatchilik va huquq tizimlari shakllanishidan avval ham mavjud bo'lib, dastlab urug' va qabilaning biologik yashovchanligini ta'minlashga xizmat qilgan. Bugungi kunda ushbu institutni isloh qilishda uning tarixiy ildizlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Farzandlikka olish huquqning eng qadimiy institutlaridan biri bo'lib, ko'p asrlik tarixiy rivojlanish bosqichini bosib o'tgan. Xususan, "Avesto" davrida, Qadimgi Bobil va Rimda ham mavjud bo'lib, o'sha davrlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turgan.

Xalqimizning boy tarixi, madaniyati, urf-odati uzoq o'tmishga borib taqaladi. Kishilik jamiyatida dastlabki ijtimoiy munosabatlar urf-odat va an'analar, diniy tarbiya asosida tartibga solingan.

Farzandlikka olish to'g'risidagi qonunchilikning rivojlanish tarixini tizimli ravishda oltita asosiy bosqichga bo'lib o'rganish masalaning mohiyatini atroflicha va to'g'ri tahlil etish imkonini beradi.

1- bosqich - ilk davrlar. (milloddan avvalgi 3000 yilgacha)

2-bosqich - qadimgi sivilizatsiyalar davri. (meloddan avvalgi 3000- melodiy 500 yillar)

3-bosqich - o'rta asrlar. (500-1500 yillar)

4-bosqich - yangi davr. (1500-1800 yillar.)

5-bosqich - sovet davri (1917-1991).

6-bosqich -mustaqillik davri (1991 yil - hozirgi kun)

1. İlk jamoa davrida farzandlikka olish amaliyoti asosan qondoshlikka emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy zarurlarga bog'liq bo'lgan, oilada yordamchi kuchlar yetishmasligi sababli yetim bolalarni o'z qaramog'iga olishgan. Farzandlikka olish amaliyoti asosan rasmiy qonunlarga emas, balki an'analar va urf-odatlariga asoslangan.

Qadimgi jamoa tuzilmalarida bolalar jamoaning umumiy mulki sifatida qaralgan. Yetim qolgan bolalar qo'shni qavm yoki qavmdoshlar tomonidan qabul qilingan. Bu asosan jamoaning ijtimoiy birligini va mehnat quvvatini saqlab qolishga qaratilgan.

Ilk davrlarda farzandlikka olish ko'proq jamiyatning manfaatlari va o'ziga xos an'analari bilan bog'liq bo'lib, huquqiy asosga ega bo'lmagan.

Masalan, Qadimgi Misrda yetim qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilish jamiyatning diniy burchi deb qaralgan. Mahalliy oilalarda yetim bolalarni o'z oilalarga qabul qilish holatlar ko'p kuzatilgan.

Adabiyotlar tahlili. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy madaniyatini, qisman tarixini o'rganishda eng qadimgi yozma manbalardan biri bu "Avesto" bo'lib, unda Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi davrdagi tarixi, turmushi, urf-odatlari, dinlari, ma'naviyati haqida juda ko'p ma'lumotlar berilgan. "Avesto" miloddan avvalgi VII asrning oxiri va VI asrning boshlarida yaratilgan va eng so'nggi tahriri milodiy VI asrda tugallangan.

"Avesto"da - farzand to'g'risida ham ko'rsatilgan bo'lib, unda tarbiyali bola eng avvalo intizomli bo'lishi, intizom esa barcha ezgu ishlarining asosi ekanligiga ular ishonishgan. Shu sababli, farzandlarining mehnat malakasini oshirishga, ularga hunar o'rgatishga jiddiy e'tibor berishgan. Bolalarning tarbiyasi yoshligidan yo'lga qo'yilmasa, katta bo'lganidan keyin uni o'zgartirish mushkul, bolani yosh niholligidan ehtiyotkorlik bilan parvarishlash kerak degan g'oya asosida harakat qilingan [1].

2. Qadimgi sivilizatsiyalar davrida Qadimgi Misr, Bobil, Hindiston, Xitoy, Rim va Yunoniston kabi davlatlar shakllangan.

Yozma qonunlar, jumladan farzandlikka olishni tartibga soluvchi normalar paydo bo'lib, farzandlikka olish huquqiy asosga ega bo'la boshlagan.

Masalan, Qadimgi Misrda farzandlikka olish ko'proq oilaviy munosabatlarni va ijtimoiy barqarorlikni saqlash maqsadida amalga oshirilgan. Bolalar diniy burchlarini bajarish uchun ham farzandlikka olingan. Oilaning naslini davom ettirish muhim ahamiyat kasb etgan. Oilaning boyligi farzandlikka olingan shaxs orqali saqlab qolingan. Farzandlikka olingan bola oilaning barcha huquq va burchlarini qabul qilgan. Misrda farzandlikka olish jarayonida bolalarga e'tibor va g'amxo'rlik qilish diniy burch hisoblangan.

Qadimgi Vavilonda (Bobil) farzandlikka olish Hammurapi qonunlari bilan tartibga solingan.

Bobil podshosining Xammurapi qonunlari - farzandlikka olish haqidagi dastlabki qonuniy hujjat hisoblangan. Unda agar biror kishi bolani asrab olsa va uni tarbiyalasa, bu asrab olingan bolani qaytarib olib bo'lmazligi, biror kishi farzand asrab olsa va uni qabul qilganidan keyin (asrab olingan) otasini yoki onasini xafa qilsa, bu asrab olingan bola (haqiqiy) otasining uyiga qaytarilishi, hunarmand farzand asrab olib, unga o'z hunarini o'rgatsa, uni qaytarishni talab qilib bo'lmazligi, bitta holatda agar unga o'z hunarini o'rgatmasa, bu asrab olingan o'g'il haqiqiy otasining uyiga qaytishi mumkinligi, biror kishi farzand asrab olib, uni farzandlari bilan tenglashtirmasa, bu asrab olingan bola haqiqiy otasining uyiga qaytishi mumkinligi, farzand asrab olgan kishi uni tarbiyalasa, keyin o'z oilasini qurib, farzand ko'rgan bo'lsa, farzandlikka olingan bolani rad etish niyati bo'lsa, bu bola quruq qo'l bilan ketmasligi kerakligi, farzandlikka oluvchi unga ko'char mulkidan meros ulushining uchdan bir qismini berishi shartligi, daladan, bog'dan va uydan unga hech narsa berishga majbur emasligi belgilangan [2].

O'sha davrda farzandlikka olishdan maqsad avlodni davom ettirish, meros olish, oilada tarbiya topish hamda uy ishlarida qo'shimcha ishchi kuchiga ega bo'lish bo'lgan.

Qadimgi Hindistonda farzandlikka olish diniy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan. Farzandlikka olish asosan avlodlarning diniy vazifalarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan. Yer va mol-mulkni saqlab qolish uchun ham farzandlikka olish qo'llanilgan.

Qadimgi Xitoyda naslning davom ettirish juda muhim sanalgan. Agar erkak kishi farzandsiz bo'lsa u avlodini saqlab qolish uchun farzandlikka olishga majbur bo'lgan. Ajdodlarga ibodat qilish Xitoy madaniyatida muhim rol o'ynagan. Farzand ota-bobolar ruhiga ibodat qiluvchi hisoblangan. Farzandlikka olish asosan avlodlarning nasliy uzluksizligini va ibodatning uzluksizligini ta'minlash vositasi sifatida xizmat qilgan. Yer va mulkni saqlab qolish uchun farzandlikka olish ko'p qo'llanilgan. Avlodlarning meros huquqi kafolatlangan.

Qadimgi Rimda farzandlikka olish (adoptio) keng tarqalgan huquqiy institut bo'lgan. Uning asosiy maqsadi oilaning naslini davom ettirish va meros huquqini ta'minlashga qaratilgan. Farzandlikka olish qonun bilan tartibga solingan va u rasmiy kelishuv orqali amalga oshirilgan. Oilaning boshlig'i (pater familias) farzandlikka olish haqida qaror qabul qilgan. Farzandlikka olingan shaxs o'z oilasidagi barcha huquq va burchlardan voz kechib, yangi oilaga to'liq qo'shilgan. Farzandlikka olingan shaxs yangi oilada to'la huquqli vorisi bo'lgan [3].

Bundan tashqari, farzandlikka olish ota hokimiyatining o'rnatilishi va qarindoshlik munosabatlarning vujudga kelishi asosi sifatida qaralgan [4].

Qadimgi Gresiyada farzandlikka olish shaxsiy va siyosiy sabablarga ko'proq bog'liq bo'lgan. Yer va mol-mulkni saqlab qolish uchun farzandlikka olish keng qo'llanilgan. Aksariyat hollarda yetim bolalar emas, balki yetarlicha boy va imkoniyati cheklangan shaxslar farzandlikka olingan. Afina qonunlarida farzandlikka olish rasmiy tartiblarga muvofiq amalga oshirilgan. Farzandlikka olingan shaxs yangi oilada meros huquqiga ega bo'lgan.

Qadimgi sivilizatsiyalar davrida farzandlikka olishning asosiy maqsadi ijtimoiy barqarorlikni saqlash, meros huquqini ta'minlash va avlodlarni davom ettirishdan iborat bo'lgan. Har bir sivilizatsiya o'z huquqiy va madaniy an'analarga ko'ra farzandlikka olish institutini shakllantirgan.

3. O'rta asrlarda Yevropa va Sharq davlatlarida din farzandlikka olishga katta ta'sir ko'rsatgan. Farzandlikka olish amaliyoti jamiyatning diniy, madaniy va siyosiy jarayonlari bilan yaqindan bog'liq bo'lgan. Bu davrda farzandlikka olishning huquqiy va ijtimoiy tartiblari turli mintaqalarda ayniqsa, Yevropa, Islom olami va Osiyoda, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan.

Yevropada o'rta asrlarda cherkovning ta'siri oilaviy munosabatlar va farzandlikka olish jarayonida hal qiluvchi ahamiyatga ega edi. Xristianlik ko'plab jamiyatlarda oilaning muqaddas instituti sifatida qaralgan. Farzandlikka olish amaliyoti cherkov qoidalariga asosida amalga oshirilgan. Katolik cherkovi farzandlikka olingan shaxslarning ota-onasi bilan bog'liq aloqalarini cheklashga harakat qilgan.

Farzandlikka olishdan maqsad avlodlar naslini davom ettirish, mol-mulkni saqlab qolish va meros huquqini ta'minlash, yetim bolalarni himoya qilish va ularga ta'lim tarbiya berish bo'lgan. Farzandlikka olish jarayoni huquqiy asosga yoki uning aniq qoidalariga ega bo'lmagan. Ba'zi hollarda farzandlikka olish xususiy kelishuvlar orqali amalga oshirilgan.

Islom olamida farzandlikka olish amaliyotiga alohida yondoshuvni shakllantirgan. Unda bolaning o'z ota-onasi bilan nasabiy aloqasi ustuvor ahamiyatga ega bo'lgan. Shariat qoidalariga islom qonunchiligida farzandlikka olish (tabanniy) man etilgan, chunki bolaning nasabi va qonlik aloqalari muhim hisoblangan. Bolaning o'z biologik ota-onasining ismi va meros huquqi saqlanib qolingan. Bunday hollarda homiylik qilish (kafolatga olish-kafala) targ'ibot qilingan. Farzandlikka olishdan maqsad yetim bolalarni qo'llab quvvatlash, jamiyatda ijtimoiy adolat va tenglikni ta'minlash, bolaning huquq va manfaatlarini himoya qilishdan iborat bo'lgan. Yetim bolalarga ta'lim berish va ularni iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash keng tarqalgan. Kafala tizimi orqali bolalarning moddiy ehtiyojlari qondirilgan [5].

Osiyoda o'rta asrlar davrida farzandlikka olish madaniy va diniy an'analar bilan bog'liq bo'lgan. Hindistonda farzandlikka olish diniy vazifalarni bajarish uchun keng qo'llanilgan. Oilaning merosini saqlab qolish asosiy sabablardan biri bo'lgan. "Manu qonunlari"ga ko'ra farzandlikka olingan shaxs o'z ota-onasi bilan qonunan bir xil huquqlarga ega bo'lgan [6].

Xitoyda Konfutsiy ta'limotlari farzandlikka olish jarayoniga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Avlodlarning nasliy uzviyligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etgan. Farzandlikka olingan shaxs jamoaning ijtimoiy iqtisodiy barqarorlarini saqlashga qaratilgan.

4. Yangi davr XVI-XVIII asrlar oralig'idagi tarixiy bosqich bo'lib, bu davrda davlatlar markazlashgan, huquqiy tizimlar takomillashgan va farzandlikka olish instituti huquqiy asosga ega bo'la boshlagan. XVIII-XIV asrlarda Yevropa va Amerika davlatlarida farzandlikka olish instituti qayta tiklangan va huquqiy me'yorlar bilan tartibga solina boshlagan.

Fransiyada XVI-XVIII asrlarda farzandlikka olish tizimi ancha cheklangan. Farzandlikka olish faqat katta yoshdagi shaxslarga nisbatan amalga oshirilgan. Farzandlikka olish asosan mulk va meros masalalari bilan bog'liq bo'lib, boylar o'z nomini davom ettirish uchun vasiylik asosida farzand qabul qilgan.

Farzandlikka olishni davlat tomonidan qonuniylashtirgan birinchi muhim qonunlardan biri bu Napoleon kodeksi bo'lgan. Kodeks 21.03.1804-yilda Fransiyaning birinchi konsuli Napoleon Bonapart tashabbusi bilan ishlab chiqilgan va qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra faqat 50 yoshdan katta va o'zining bolalari yo'q shaxslar farzandlikka olishi mumkinligi, farzandlikka olingan shaxs kamida 25 yoshda bo'lishi lozimligi, farzandlikka olish faqat sud qarori bilan rasmiylashtirilishi, farzandlikka olish uchun farzandlikka olinayotganning roziligi talab qilinishi, farzandlikka olingan shaxs biologik ota-onasi bilan huquqiy aloqalarini yo'qotmasligi va farzandlikka oluvchining merosidan to'liq foydalana olmasligi, farzandlikka olish faqat asoslar bo'lganda sud orqali bekor qilinishi mumkinligi belgilangan [7].

Angliyada farzandlikka olish instituti rasman XVI-XVIII asrlarda huquqiy asosga ega bo'la boshlagan.

Angliya qarorlari huquqi (Common Law) bo'yicha farzandlikka olish ancha cheklangan va asosan vasiylik shaklida amalga oshirilgan.

XVI asrda Tyudorlar davrida (Genrix VIII va Yelizaveta I hukmronligida) meros va oila masalalari qattiq nazoratga olingan, lekin farzandlikka olish keng tarqalmagan.

XVIII asrda Angliyada yetim bolalar uchun maxsus panohgohlar va maktab-internatlar tashkil etilgan, lekin farzandlikka olish hali rasmiy huquqiy institut sifatida qabul qilinmagan.

Rossiya imperiyasida farzandlikka olish tizimi pravoslav xristian an'alariga asoslangan va davlat siyosati orqali shakllangan.

Pyotr I (1682-1725) davrida davlat homiylikka olish tizimini rivojlantirgan va askarlar oilalarida tarbiyalanishi uchun yetim bolalarni joylashtirish amaliyoti joriy etilgan.

XVIII asrda Yekaterina II bolalarni vasiylikka olish va yetimlarga ta'lim berish tizimini shakllantirgan.

Rasmiy farzandlikka olish tizimi XIX asrda to'liq qonuniylashtirilgan.

Amerika Qo'shma Shtatlari (AQSh) XVI-XVIII asrlarda Amerikada farzandlikka olish tizimi yevropadagi huquqiy tizimlarga asoslangan, lekin rasmiy qonunlar mavjud bo'lmagan. 1800-yillarga kelib birinchi marta farzandlikka olish qonunlari ishlab chiqila boshlangan. 1851-yilda ilk bor farzandlikka olishni huquqiy tartibga solgan rasmiy qonun Massachusetts (farzandlikka olish qonuni) qabul qilindi. Massachusetts shtati AQShda birinchi bo'lib farzandlikka olishni huquqiy asosga ega qilgan davlat sifatida tarixga kirgan. Bu qonun farzandlikka olishni bolaning manfaatlarini himoya qilish prinsipiga asoslangan holda rasmiylashtirgan ilk qonun hisoblanadi. Unga ko'ra, farzandlikka olish sud orqali amalga oshirilishi, bolaning manfaatlari asosiy mezon sifatida qabul qilinishi, bolaning biologik ota-onasi tirik bo'lsa, ulardan rozilik olish talab etilishi, agar bola ma'lum bir yoshdan katta bo'lsa u ham farzandlikka olishga rozi bo'lishi kerakligi, farzandlikka oluvchi shaxs ma'lum moliyaviy barqarorlikka va yaxshi xulq-atvorga ega bo'lishi kerakligi, sud farzandlikka olishga ruxsat berishdan oldin ota-onalik qobiliyatini baholashi, farzandlikka olingan bola farzandlikka oluvchining to'liq merosxo'ri bo'lishi hamda biologik ota-onaning bolaga bo'lgan barcha huquqlari bekor qilinishi belgilangan [8].

5. Sovet ittifoqida farzandlikka olish huquqiy jihatdan tartibga solingan bo'lib, bolalar huquqlarini himoya qilish va ijtimoiy adolat prinsiplariga asoslangan. Ushbu davrda farzandlikka olish siyosati turli ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlarga mos ravishda o'zgargan.

RSFSRning 16.12.1918-yilda e'lon qilingan "Fuqarolik holati, nikoh, oila va vasiylik to'g'risida"gi qonunlar kodeksida farzandlikka olish ilk bor huquqiy jihatdan tartibga solingan. Farzandlikka olish jamoaviy manfaatlariga va bolalarning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan va sud orqali farzandlikka olish talabi qo'yilgan. Bundan asosiy maqsad bolalarning ijtimoiy himoyasini ta'minlash bo'lgan.

G.Vershininaning ta'kidlashicha, farzandlikka olishni taqiqlash Sovet huquqiy hujjatlari tomonidan Kodeksning qabul qilinishi davrida hali ham mavjud bo'lgan kichik burjua elementlari tomonidan asrab olish niqobi ostida voyaga yetmagan bolalarni ekspluatatsiya qilish imkoniyatining oldini olish zarurati bilan talqin etilgan bo'lib, inqilobning dastlabki yillarida sinfiy kurashning va bu davrda sinfiy kuchlarning birlashishi bilan bog'liq bo'lgan [9].

Tarixiy sharoitlar tufayli farzandlikka olishni taqiqlash vaqtinchalik bo'lgan. Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va RSFSR Xalq Komissarlari Kengashining 1924-

yildagi qarori bilan Sovet qonunchiligi tarixida birinchi marta farzandlikka olishga ruxsat berilgan.

Unda “Fuqarolik holati dalolatnomalari to’g’risidagi qonunlar kodeksi” ning 183-moddasiga amal qilish Turkiston Respublikasining tub aholisiga taalluqli emasligi va ularda farzandlikka olish urf-odat bo’yicha amalga oshirilishi belgilangan. Turkistonning tub aholisi uchun ushbu farmon bilan bolalarni asrab olishga ruxsat etilganligini sababi Turkiston Respublikasida fuqarolar urushi, xorijiy intervensiya, bosmachilik harakati va yangi iqtisodiy siyosat sharoitida ota-onasiz va qarovsiz qolgan bolalar sonining sezilarli darajada oshganligi bilan bog’liq edi [9].

O’rta Osiyo xalqlari orasida farzandlikka olish tartibi juda oddiy bo’lgan. Farzandlikka olish fakti - qarindoshlari, do’stlari, qo’ni-qo’shnilar ishtirokida og’zaki e’lon qilingan, hech qanday maxsus marosim yoki yozma hujjatlarsiz amalga oshirilgan. Ushbu e’lon bilan farzandlikka olish huquqiy ahamiyatga ega bo’lgan, zarur hollarda farzandlikka olish dalolatnomasi ko’rsatuvlar bilan tasdiqlangan.

Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Qo’mitasining 1926-yil 19-noyabrdagi qarori bilan farzandlikka olish to’g’risidagi birinchi qonun – “Nikoh, oila va vasiylik to’g’risidagi qonunlar Kodeksi” qabul qilingan va unda davlat siyosati emas, bola manfaati ustuvorligi belgilangan [10].

Biroq, unda farzandlikka olishni ro’yxatga olish tartibi farzandlikka olish sirini saqlash uchun mo’ljallanmagan. Bolaga farzandlikka oluvchining familiyasi va otasining ismi berilishi mumkin bo’lsa-da, farzand asrab oluvchilar FHDYo organida farzandlikka olish guvohnomasida farzandlikka olingan bolaning ota-onasi sifatida emas, balki farzandlikka oluvchilar sifatida qayd etilgan [11].

SSSR Oliy Kengashi Prezidiumining 08.09.1943-yildagi Farmoni bilan farzand asrab oluvchilarning iltimosiga binoan ular farzandlikka olingan bolaning ota-onasi sifatida tug’ilishni qayd etish kitoblarida qayd etilishi, agar bola o’n yoshga to’lgan bo’lsa faqat uning roziligi bo’lganda yo’l qo’yilishi mumkinligi belgilandi.

O’zbekiston SSR tarkibida bo’lgan davrda farzandlikka olish masalalari sovet qonunchiligi asosida tartibga solinardi. 1926-yilda qabul qilingan Oila kodeksi va keyinchalik qabul qilingan boshqa hujjatlarda bolalarni farzandlikka olish tartiblari belgilangan. Bu davrda bolalar uylari va internatlar asosiy vosita sifatida foydalanilgan. Oilalarning bolalarni farzandlikka olish imkoniyatlari cheklangan.

Urush davrida ko’plab bolalar yetim qolgan. Bolalarni asrab olish masalalari davlat nazoratiga olingan. Farzandlikka olish jarayoni soddalashtirilgan, bu oilaning barqarorligini ta’minlashga qaratilgan. Ota-ona bolani asrab olishda o’z moliyaviy va tarbiyaviy imkoniyatlarini ko’rsatishi kerak edi. Urushdan keyin davlat bolalar uylari va internat tizimini kengaytirdi, farzandlikka olish imkoni bo’lmagan hollarda bolalar davlat himoyasida qoldirildi.

Urush yillarida O’zbekistonga 200 mingdan ortiq bolalar SSSRning turli hududlaridan evakuatsiya qilingan. Xorazm viloyatiga 1941-yilning bir necha oyi ichida keltirilgan 4617 nafar bolaning 1160 nafari 15 yoshgacha bo’lib, ular darhol oilalarga farzandlikka olingan. Samarqand shahrida esa 206 nafar bola oilalarga tarbiyalash uchun topshirilgan, 56 oila esa, bolalarni o’z tarbiyasiga olish maqsadida ariza topshirgan. Buxoro viloyatida 1942-yilning mart oyigacha 1029 nafar bola, Toshkent viloyatida 643 nafar bola oilalar tomonidan tarbiyaga olingan [12].

1942-yil 2-yanvarda Toshkent shahrida xotin-qizlarning yig'ilishida yetim bolalarni o'z tarbiyasiga olishga da'vat etilgan respublika ayollariga murojaat qabul qilingan. O'zbekiston rahbarlaridan U.Yusupov va Y.Oxunboboevlar oilasi ham yetim bolalarni o'z tarbiyasiga olgan. Toshkentlik temirchi usta Sh.Shomahmudov va B.Akramovalar oilasi turli millatga mansub 14 bolani, urushdan nogiron bo'lib kelgan Kattaqo'rg'onlik X.Samatov oilasi 13 bolani, Samarqandlik kolxozchi ayol F.Kosimova oilasi 10 bolani farzandlikka olgan [13].

Taniqli huquqshunos olim F.M.Otaxo'jaev o'z kitobida, O'zbekistonda rus, o'zbek, qozoq, qirg'iz, yahudiy, tatar, moldovan va boshqa millatlarning bolalarni o'z bag'riga olib tarbiyalagan oilalar ko'p bo'lgan, bulardan biri 14 farzandni bag'riga olib katta qilgan temirchi Sh.Shomahmudov va uning rafiqasi B.Akramovalarni misol qilib ko'rsatgan [14].

20.09.1968-yilda "SSSR va Ittifoq Respublikalar nikoh va oila qonunchiligi Asoslari" qabul qilingan. Unda bolalar huquqlarini himoya qilish uchun yangi mexanizmlar joriy etilgan. Farzandlikka olishning barcha jarayonlari sud tomonidan qat'iy nazorat qilinib, bolalarning oila muhitida tarbiyalanishiga ustivor ahamiyat berilgan.

Kodeksning 24-moddasida, asrab olingan bolalar va ularning farzandlari farzandlikka oluvchilar va ularning qarindoshlariga nisbatan, farzandlikka oluvchilar va ularning qarindoshlari farzandlikka olingan bolalar va ularning avlodlariga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquq va majburiyatlari bo'yicha teng ekanligi, farzandlikka olish - bolani farzandlikka olmoqchi bo'lgan shaxsning arizasiga ko'ra davlat organi - xalq deputatlari tuman-shahar Kengashi ijroiya qo'mitasining qarori bilan amalga oshirilishi belgilangan. Yana bir o'zgarishlardan biri, birinchi marta farzandlikka olishning siri tutilishi qonun bilan mustahkamlangan [15].

6. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin bolalar huquqlarini himoya qilish va farzandlikka olish institutini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratildi. Bu jarayon xalqaro me'yorlar va tamoyillarga muvofiq amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (08.12.1992 y.) bolalar huquqlari va manfaatlarini himoya qilish davlatning asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilandi.

O'zbekiston BMTning "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiyasini 1992 yilda ratifikatsiya qildi. Bu mamlakatning farzandlikka olish sohasida xalqaro standartlarni joriy etishga intilganligini ko'rsatdi.

01.09.1998-yildan amalga kiritilgan O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida farzandlikka olishning tartibi va shartlari aniq belgilandi, farzandlikka olingan bolalarning huquqlari davlat tomonidan himoya qilina boshlandi. Kodeksning 20-bob, 22 ta (151-172-moddalar) moddasi farzandlikka olishga bag'ishlangan bo'lib, unda farzandlikka olish bolani farzandlikka olishni istagan shaxslarning arizasiga ko'ra, vasiylik va homiylik organi tavsiyasiga ko'ra tuman, shahar hokimi qarori bilan amalga oshirilishi, qaror chiqarilgandan keyin o'n kun ichida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlari farzandlikka olingan bolaning tug'ilishi qayd etilgan daftariga zarur o'zgartirishlar kiritishi lozimligi belgilandi [16].

07.01.2008-yilda qabul qilingan "Bolalar huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni farzandlikka olish masalalariga oid huquqiy asoslarni mustahkamladi. Bolalar uylari va internatlarni kamaytirishga qaratilgan siyosat olib borildi. Muhtoj bolalar uchun oilaviy muhitda tarbiyalanishini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy dasturlar yo'lga qo'yildi.

2013-yilda elektron bazalar va ro'yxatga olish tizimi joriy qilindi. Farzandlikka olish jarayoni shaffoflashdi. Bitta oila tomonidan bir nechta bolani farzandlikka olish tartibi yengillashtirildi.

30.04.2013-yilda Oila kodeksiga kiritilgan o'zgartirishga ko'ra farzandlikka olishning sud tartibi joriy qilindi. Ya'ni, farzandlikka olish bolani farzandlikka olishni istagan shaxslarning arizasiga ko'ra, vasiylik va homiylik organlarining farzandlikka olishning asosiligi va farzandlikka olinayotgan bola manfaatlariga to'g'ri kelishi haqidagi xulosasi hisobga olingan holda sud tomonidan amalga oshirilishi belgilandi [17].

Shu bilan birga Fuqarolik protsessual kodeksiga farzandlikka olish bilan bog'liq alohida 31¹-bob kiritildi va alohida tartibda yuritiladigan ishlar toifasiga kiritildi.

Oila va Fuqarolik protsessual kodeksiga shu kunga qadar farzandlikka olish bilan bog'liq normalariga 2016, 2021, 2022-yilda uch marta o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan.

Xususan, Oila kodeksiga 23.09.2016-yilda "Chet el fuqarosi yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxs bo'lib, boshqa davlat hududida doimiy yashayotgan bolani O'zbekiston Respublikasi fuqarolari tomonidan farzandlikka olish bilan bog'liq 161¹-modda bilan to'ldirildi. Fuqarolik protsessual kodeksining 298-moddasi 2-qismiga shu bilan bog'liq jumla kiritildi.

Oila kodeksining 152-moddasiga 21.10.2021-yilda kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarga ko'ra, qasddan sodir qilgan jinoyat turlari aniq ko'rsatildi, og'ir va o'ta og'ir jinoyatlarni sodir etganlik uchun ilgari hukm qilinganlar, shu jinoyatlarni sodir etganlik uchun o'ziga nisbatan jinoyat ishi ayblilik to'g'risidagi masala hal qilinmay turib tugatilganlar, farzandlikka olishga monelik qiladigan kasalliklarga chalinganlar, farzandlikka olinuvchining yaqin qarindoshlari tomonidan farzandlikka olishda yosh farqi bilan bog'liq cheklov qo'llanilmasligi belgilandi.

Fuqarolik protsessual kodeksining 300-moddasiga 14.03.2022-yilda identifikatsiyalovchi ID-kartasining ko'chirma nusxasi arizasi ilova qilishi mumkinligi bilan bog'liq jumla kiritildi.

Yosh bolalarni farzandlikka olishda talabgorlarning psixologik va ijtimoiy tayyorgarligini baholash mexanizmi kuchaytirildi.

2020 yildan xalqaro farzandlikka olish tartibi takomillashtirildi, yetim bolalarni oilaviy tarbiyaga joylashtirish dasturi kuchaytirildi.

Farzandlikka olish instituti har bir davrning ijtimoiy, iqtisodiy, siysiy hayoti bilan bog'liq holda tarixiy rivojlanish bosqichlarini bosib o'tib, jamiyatning taraqqiy etib borishi hisobiga rivojlanib bordi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda farzandlikka olish institutining tarixiy rivojlanishi vakolatli organlarning maqomi va huquqiy himoya darajasining izchil oshib borishi bilan tavsiflanadi.

Ilgari mazkur jarayon vasiylik va homiylik organlari, ijroiya qo'mitalari yoki tuman (shahar) hokimlarining ma'muriy qarorlari asosida amalga oshirilgan bo'lsa, 2013 yildan boshlab farzandlikka olishning faqat sud tartibida belgilanishi sohadagi tub burilish nuqtasi bo'ldi.

Farzandlikka olish vakolatining sudlarga o'tkazilishi inson huquqlarini himoya qilishning eng oliy kafolati bo'lib, "Oila — jamiyat va davlat muhofazasida" degan konstitutsiyaviy tamoyilning amaldagi ifodasidir.

Ma'muriy tartibdan sud tartibiga o'tilishi farzandlikka olish jarayonida nafaqat hujjatlarning rasmiy muvofiqligini, balki bolaning kelajakdagi hayoti, uning ma'naviy va moddiy manfaatlari sud majlisida har tomonlama va xolis ko'rib chiqilishini ta'minlaydi.

Ushbu islohot O'zbekistonning xalqaro huquq normalariga, xususan, Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya talablariga to'liq sodiqligini va bola huquqlarini himoya qilishning zamonaviy, demokratik mexanizmini yaratganini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, farzandlikka olish institutining ma'muriy tizimdan sud tizimiga evolyusiyasi - mamlakatimizda inson qadrini ulug'lash va oila institutini huquqiy jihatdan mustahkamlash yo'lidagi eng samarali qadamlardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Homidov X. "Shoxnomaning shuhrati" ..O'zbekiston"-1991.-93-96 b. www.ziyouz.com.kutibxonasi.
2. Hammurabi qonunlari. Asl. Akkad. Tarjimasi nashr etilgan 1914 yil..Manba: Wikimedia Commons-da joylashtirilgan 185-194-bandlari. www.ziyouz.com.kutibxonasi.
3. Rim huquqi darslik. Topildiev V. Toshkent "Yangi asr avlodi" 2013 y. www.ziyouz.com.kutibxonasi.
4. O'sha darslik. Toshkent "Yangi asr avlodi" 2013 y. www.ziyouz.com. kutibxonasi.
5. Yusupov N. Huquq va burch. 2008 №6. 37-b. www.ziyouz.com. kutibxonasi.
6. Manu qonunlari.
7. 21.03.1804 г. Гражданский кодекс Франции. (Кодекс Наполеона).
8. Мартынов Н. Узаконение и усыновление детей (закон 12 марта 1891) с разъяснениями и образцами бумаг. - СПб., 1896. С. 54
9. "Процессуальные особенности судопроизводства по делам усыновления" Вершинина Г - Саратов 2007. <http://diss.natlib.uz>
10. 19.11.1926. Nikoh, oila va vasiylik to'g'risidagi qonun Kodeksi.. <http://www.czechlegislation.com>
11. "O'zbekistonda FXDYo idoralari dastlabki faoliyatining qayd etilishi". X.Tillaxodjaeva Journal of Social Research in Uzbekistan
12. "O'zbekistonga SSSRdan ko'chirilgan xalqlar taqdiri". Amirdinov J.A "Fan tarixi rivojiga akademik A.R.Muhammadjonovning qo'shgan hissasi" to'plami. nashr sanasi: 30.10.2020 yil.betlari: 94-97 .
13. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. Hamidov H., Ernazarov Sh., Raxmonov B. Toshkent-2021
14. Oila va qonun Otaxo'jaev F -T.1983 y. 29-b. www.ziyouz.com. kutibxonasi.
15. "Процессуальные особенности судопроизводства по делам усыновления" Вершинина Г - Саратов 2007. <http://diss.natlib.uz>
16. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. 30.04.1998 y. <https://www.lex.uz>
17. O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida" Qonuni. 30.04.2013 y. O'RQ-352. O'R QHT, 2013 y., 18-son, 233-modda

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

LEGAL SIGNIFICANCE OF CASHLESS ACCOUNTS AND DIGITAL CONTROL SYSTEMS

Yuldashbekov Anvar

Tashkent State Law University,
Teacher, Department of Entrepreneurship and Corporate Law

Abstract. This article explores the role of non-cash settlements and digital control systems in the context of economic digitalization, along with their legal aspects. The author analyzes the legal framework of non-cash payment systems and the mechanisms for monitoring financial transactions through digital technologies (such as blockchain and QR codes). Furthermore, the legal significance of electronic payments in reducing the shadow economy and issues regarding the improvement of relevant legislation are highlighted. The article concludes with proposals and recommendations for the legal protection of the digital financial system.

Keywords: Non-cash settlements, digital control, electronic payment systems, financial law, shadow economy, blockchain technology, digital transformation, banking legislation.

NAQDSIZ HISOB-KITOBLAR VA RAQAMLI NAZORAT TIZIMLARINING HUQUQIY AHAMIYATI

Yo'ldoshbekov Anvar

Toshkent davlat yuridik universiteti,
Tadbirkorlik va korporativ huquqi sho'bası o'qituvchisi
E-mail: anvarbekyuldashbekov07@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida naqd pulsiz hisob-kitoblar va raqamli nazorat tizimlarining tutgan o'rni hamda ularning huquqiy jihatlari tadqiq etiladi. Muallif tomonidan naqd pulsiz to'lov tizimlarining huquqiy asosi, raqamli texnologiyalar (masalan, blokcheyn va QR-kodlar) orqali moliyaviy operatsiyalarni nazorat qilish mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, xufiyona iqtisodiyotni qisqartirishda elektron to'lovlarning huquqiy ahamiyati va bu boradagi qonunchilikni takomillashtirish masalalari yoritilgan. Maqola yakunida raqamli moliya tizimini huquqiy himoya qilish bo'yicha taklif va tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: naqd pulsiz hisob-kitoblar, raqamli nazorat, elektron to'lov tizimlari, moliya huquqi, xufiyona iqtisodiyot, blokcheyn texnologiyasi, raqamli transformatsiya, bank qonunchiligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N50>

Kirish. Hozirgi raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq va moliya tizimini raqamlashtirish yashirin iqtisodiyotga qarshi kurash va moliyaviy shaffoflikni oshirishning muhim omiliga aylandi. Naqd pulsiz to'lovlar ulushining ortishi va elektron nazorat vositalarining joriy etilishi natijasida bitimlar ochiqqligi ta'minlanib, soliq solinadigan aylanmalar ko'lami kengaymoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi so'nggi yillarda savdo va xizmatlar sohasida naqd pulsiz to'lovlarni rag'batlantirish, nazorat-kassa mashinalarini (NKM) onlayn tizimga ulash va fiskal ma'lumotlarni real vaqt rejimida kuzatish choralari jadallashtirdi. Ushbu o'zgarishlar huquqiy bazani takomillashtirishni talab etib, tadbirkorlik faoliyatini rasmiylashtirish hamda iste'molchilar huquqlarini himoya qilishga xizmat qilmoqda. Xalqaro tajriba shuni

ko'rsatmoqdaki, raqamli nazorat tizimlari va naqd pulsiz iqtisodiyotga o'tish iqtisodiy o'sish barqarorligini ta'minlash, korrupsiyaviy holatlarni qisqartirish hamda soliq ma'murchiligi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Metodologiya. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning huquqiy asoslari. Naqd pulsiz to'lovlarni amalga oshirish uchun mustahkam huquqiy zamin yaratilgan. "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi Qonun va Markaziy bankning tegishli nizomlari bank o'tkazmalari, to'lov topshiriqnomalari, elektron hamyonlar kabi vositalar orqali hisob-kitoblar o'tkazilishini tartibga soladi. Jumladan, Markaziy bank Boshqaruvining 2020-yil 13-apreldagi 3229-son[5] qarori bilan tasdiqlangan Nizomga muvofiq, naqd pulsiz hisob-kitoblar elektron to'lov vositalaridan foydalangan holda amalga oshirilishi mumkin va bunday to'lovlar qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda o'tkazilishi lozim. Bu normalar bank orqali amalga oshirilgan to'lovlar huquqiy kuchga ega ekanligini va bunday operatsiyalar bo'yicha elektron ma'lumotlar (masalan, to'lov topshiriqlari yoki bank kvitansiyalari) daliliy hujjat sifatida tan olinishini anglatadi. Yaqinda qabul qilingan qonunchilik hujjatlarida yirik savdo bitimlarini faqatgina bank o'tkazmalari orqali rasmiylashtirish talablari qo'yilmoqda. Xususan, 2025-yil 10-dekabrdagi PF-246-son[2] Prezident Farmoniga muvofiq 2026-yil 1-apreldan boshlab ko'chmas mulk, avtomobil, kommunal xizmatlar hamda qiymati 25 million so'mdan oshuvchi tovar va xizmatlar uchun to'lovlar faqatgina bank kartalari yoki elektron to'lov tizimlari orqali amalga oshirilishi belgilandi. Mazkur tartib moliyaviy operatsiyalarni "soyadan chiqarish"ga qaratilgan bo'lib, yirik tranzaksiyalar shaffofligini oshiradi. Shu bilan birga, bank orqali o'tkazilgan to'lov ma'lumotlarini davlat notarial idoralari va soliq organlari o'zaro axborot almashinuvi orqali tasdiqlashi yo'lga qo'yildi – masalan, ko'chmas mulk oldi-sotdisida notariusga shartnomani rasmiylashtirish uchun banklarning elektron to'lov tasdiqnomasini taqdim etish talab qilinmoqda. Bu yangilik bank operatsiyalarining huquqiy maqomini yanada mustahkamlab, yirik bitimlarning xavfsizligi va qonuniyligini ta'minlaydi.

Raqamli nazorat-kassa mashinalari va fiskal ma'lumotlar. Soliq ma'muriyatchiligida raqamli nazorat-kassa mashinalari (RNKM) muhim o'rin tutadi. 2019-yilda qabul qilingan PF-5813-sonli[1] Prezident Farmoni bilan savdo va xizmat ko'rsatish sohasidagi hisob-kitoblar tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va ushbu sohada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish choralari belgilandi. Unga muvofiq, fiskal xotiraga ega onlayn-KKM va virtual kassa tizimlariga bosqichma-bosqich o'tish jadvali tasdiqlandi: yillik aylanmasi 5 mlrd so'mdan oshgan yirik korxonalar 2020-yil 1-avgustdan, 100 mln so'mdan oshgan o'rta subyektlar 2021-yil 1-yanvardan, qolgan barcha tadbirkorlik subyektlari 2022-yil 1-yanvardan boshlab onlayn-NKM yoki virtual kassa qo'llashga o'tishi shart etib belgilandi. Natijada, 2022-yil boshiga kelib butun mamlakat bo'ylab tadbirkorlar yangi fiskal kassa texnikasiga to'liq o'tishdi.

Davlat soliq qo'mitasi ma'lumotiga ko'ra, 2021-yil o'rtasida 165 mingdan ortiq onlayn-KKM[7] qurilmalari ro'yxatdan o'tkazilgan edi. RNKM orqali beriladigan cheklar real vaqt rejimida Soliq qo'mitasi axborot bazasiga uzatiladi, bu esa tushumlarning hisobini aniq yuritishga va soliq solish bazasini kengaytirishga xizmat qiladi. Mamlakatimiz qonunchiligida nazorat-chek berish tadbirkorning majburiyati sifatida mustahkamlangan: O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 221-moddasiga[3] binoan nazorat-kassa cheki (yoki unga tenglashtirilgan hujjat) bermasdan savdo qilish, xizmati uchun to'lovni terminal yoki kassa orqali qabul qilmaslik 5 million so'mdan 20 million so'mgacha jarimaga sabab bo'ladi.

Shuningdek, iste'molchiga chek bermaslik O'zbekiston Respublikasi "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunning 10-moddasini[4] buzish hisoblanib, unda "sotib olish jarayonida iste'molchiga kassa yoki savdo cheki berilishi shart, chek berilmasdan tovar sotish taqiqlanadi" deb belgilangan. Demak, nazorat-chek – bu nafaqat buxgalteriya hujjati, balki fuqarolik-huquqiy bitimning muhim qismi bo'lib, u yo'q bo'lsa, bitimning qonuniy kuchiga putur yetishi mumkin.

Jamoatchilik nazorati va iste'molchilar motivatsiyasi. Fiskal nazorat samaradorligini oshirishda jamoatchilik ishtiroki va rag'batlantiruvchi choralarning o'rni katta. O'zbekiston tajribasida iste'molchilarni chek talab qilishga undovchi bir qator innovatsion usullar joriy etilgan. 2020-yilda Soliq qo'mitasi RNKM cheklariga QR-kod joriy qilib, **"Soliq" mobil ilovasi** orqali har bir xaridor o'z chekini ro'yxatdan o'tkazishi va yutuqli o'yinda ishtirok etishi tizimi boshlandi. 2021-yil 4-oktyabrdagi Prezident qaroriga asosan 2022-yildan chakana savdo, umumiy ovqatlanish va maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalarida xarid chekini mobil ilova orqali skanerlab ro'yxatdan o'tkazgan iste'molchiga xarid summasining 1 foizi davlat byudjetidan oylik cashback tarzida qaytarilishi yo'lga qo'yildi. Bu tartib "чек ol, yutib ol" tamoyili orqali fuqarolarni nazorat-chek talab qilishga qiziqtirib, biznesni cheksiz savdo qilmaslikka undaydi. Shu bilan birga, ushbu qarorda soliq organlariga maxsus dastur orqali "cheksiz savdo" holatlarini yoki majburiy markirovkalanadigan mahsulotlarning qalbaki markirovkasini xabar qilgan fuqarolarga aniqlangan huquqbuzarlik bo'yicha solingan jarimaning 20 foizi miqdorida mukofot berilishi belgilandi. Bunday "denonsatsiya va mukofot" mexanizmi Janubiy Koreya kabi davlatlar tajribasini eslatadi – masalan, Koreyada chek bermagan do'konni xabar qilgan shaxs jarima summasining 20% miqdorida mukofot[8] oladi, huquqbuzar do'konga esa yashirilgan tushumning 50%igacha penya solinadi.

O'zbekistonda jamoatchilik nazoratini kuchaytirish maqsadida "Soliq" mobil ilovasiga iste'molchilarning yaqin atrofdagi RNKM o'rnatilgan savdo nuqtalarini geolokatsiya bo'yicha topish funksiyasi qo'shildi, savdo shoxobchalariga esa "onlayn-KKM o'rnatilgan" maxsus stikerlari yopishtirildi. Bu choralar aholining huquqiy savodxonligini oshirish va tadbirkorlarni halol raqobatga rag'batlantirishga qaratilgan. Natijada, 2020–2022-yillar davomida respublikada foydalanuvchilar tomonidan millionlab cheklar ilova orqali skanerlandi va bu orqali soliqqa tortilmagan aylanmalar fosh etilib, davlat byudjetiga qo'shimcha tushumlar ta'minlandi (mazkur ko'rsatkichlarni aks ettiruvchi rasmiy statistik ma'lumotlar DSQ hisobotlarida keltirilgan). Shu o'rinda eslatma: 2020-yil avgustida STC xabariga ko'ra, o'rnatilgan onlayn-KKMlarning 40% dan ortig'i[10] hali ham to'lovlar uchun foydalanilmayotgani aniqlangan – ya'ni ayrim tadbirkorlar kassa apparati bo'lsa-da, xaridorlarga chek bermay savdo qilayotgan edi. Bunday holatlar iste'molchilar huquqlarining qo'pol buzilishi bo'lib, yuqorida qayd etilgan qonuniy choralarga qaramay, amaliy ijrodagi muammolar mavjudligini ko'rsatadi. Shu sababli, davlat organlari tomonidan 2022–2023-yillarda nazorat-chek bermaslik holatlarini aniqlash uchun reydlar kuchaytirildi, ommaviy axborot vositalarida tushuntirish ishlari olib borildi. Oqibatda, 2023-yilga kelib bunday qonunbuzarliklar sezilarli darajada kamaydi, aksariyat sohalarda savdo operatsiyalarining to'liq fiskal hisobi yuritilmoqda.

"e-Soliq" elektron tizimlari integratsiyasi. Soliq sohasidagi raqamlashtirish faqat kassa intizomini tartibga solish bilangina cheklanmaydi, balki soliq hisobotlari va hujjat aylanishining to'liq elektronlashuvi jarayonini ham o'z ichiga oladi. 2020-yildan kuchga kirgan

yangi tahrirdagi Soliq kodeksi elektron hisobvaraqa-fakturalar (E-HF) va soliq hisobotlarini masofaviy taqdim etish bo'yicha normalarni belgiladi. Ayni paytda O'zbekistonda elektron soliq hisobotlari va deklaratsiyalarini **my.soliq.uz** portali orqali yuborish amaliyoti to'liq yo'lga qo'yilgan. Xususan, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) to'lovchilari 2020-yil oktyabridan boshlab tovar (xizmat)larni realizatsiya qilishda elektron hisobvaraqa-faktura rasmiylashtirishi majburiy etib belgilandi. Soliq qo'mitasi huzurida joriy qilingan **SoliqOnline** axborot tizimi barcha yirik va o'rta tadbirkorlarga onlayn tarzda hisob-faktura tuzish, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlash va kontragentlarga yuborish imkonini bermoqda. 2022-yil yakunida yillik aylanmasi 1 milliard so'mdan ortiq bo'lgan barcha xo'jalik subyektlari uchun E-HF joriy etish majburiy bo'ldi (kichik biznes subyektlari esa hozircha ixtiyoriy ravishda qo'shilishi mumkin). Mazkur elektron hujjat almashinuvi nafaqat qog'oz byurokratiyasini qisqartirib, hisob-kitoblarni tezlatdi, balki soliq ma'murlariga har bir muomala bo'yicha real vaqt rejimida ma'lumot olish imkonini yaratdi. Misol uchun, QQS bo'yicha soliq kreditini avtomatik tekshirish, shubhali bitimlarni aniqlash, soliq to'lovchining aylanmasini kuzatish endilikda SoliqOnline tizimi orqali amalga oshirilmoqda. Shuningdek, banklar va soliq organlari o'rtasida o'zaro elektron integratsiya natijasida tadbirkorlarning **onlayn tranzaksiyalari soliq monitoringiga olinishi** yengillashdi: masalan, jismoniy shaxslarning plastik kartalariga bir kalendar yilda tushgan barcha mablag'lar to'g'risidagi axborot soliq organlari tomonidan avtomatik tahlil qilinib, davlat belgilagan me'yordan (masalan, 2023-yilda 300 million so'mdan) ortiq daromad olish holatlari aniqlansa, soliq solish masalasi ko'rib chiqiladi. Bu kabi elektron nazorat choralari soliqqa tortish bazasini kengaytirish va soliqlar to'lanishini ta'minlash maqsadlariga xizmat qiladi.

Xalqaro tajriba: soliq tizimini raqamlashtirish bo'yicha huquqiy yechimlar:

Global miqyosda soliq sohasini raqamlashtirish va naqd pulsiz iqtisodiyotga o'tish borasida bir qator ilg'or tajribalar mavjud. Quyida Estoniya, Janubiy Koreya va Turkiya misolida soliq ma'muriyatini modernizatsiya qilish bo'yicha huquqiy chora-tadbirlar qisqacha taqqoslanadi:

- **Estoniya:** Estoniya dunyodagi eng raqamlashtirilgan iqtisodiyotlardan biri hisoblanadi. Ushbu mamlakatda aholining 99% bank hisobvaraqlari va elektron identifikatsiya vositalariga ega bo'lib, moliyaviy operatsiyalarning 99% dan ortig'i naqd pulsiz shaklda amalga oshiriladi. Barcha soliq deklaratsiyalari va hisobotlari elektron tarzda topshiriladi (98% atrofida). Estoniyada 2019-yildan davlat xaridlarida elektron invoislari (e-invoicing) majburiy joriy etilgan, 2025-yildan esa tadbirkorlik subyektlari uchun o'zaro B2B elektron hisob-faktura almashinuvi bosqichma-bosqich majburiy etib belgilanmoqda. Bu o'zgarishlar maxsus qonun hujjatlari – "Elektron hujjatlar to'g'risida"gi Qonun, Soliq kodeksi normalari va hukumat qarorlari orqali tartibga solingan. Natijada, Estoniyada qog'oz chek va kvitantsiyalar deyarli muomaladan chiqib, barcha savdo-ma'lumotlar elektron raqamli iz orqali qayd etilmoqda. Yashirin iqtisodiyot darajasi juda past: 2020-yil ma'lumotiga ko'ra, mamlakatda xususiy iste'mol xarajatlarning 95% dan ortig'i[12] real vaqt rejimida kuzatilishi mumkin bo'lgan elektron to'lovlar orqali amalga oshirilgan. Bu esa soliqlar yig'iluvchanligini oshirib, davlat boshqaruvida shaffoflik va ishonchni ta'minlamoqda.
- **Janubiy Koreya:** Janubiy Koreya naqd pulsiz to'lovlarni rag'batlantirish va soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish bo'yicha muvaffaqiyatli islohotlar o'tkazgan

davlatdir. Koreya hukumati 1999-yildan fuqarolarning bank kartalari orqali to'lovlarini soliq imtiyozlari orqali qo'llab-quvvatlashni boshlagan – karta orqali to'lovlar summasining ma'lum bir foizi jismoniy shaxslarning daromad solig'i bo'yicha imtiyoz tariqasida hisobga olinishi joriy etildi. Bu chora 1999–2004-yillarda karta to'lovlari ulushini 14%dan 51% gacha oshirishga yordam berdi. Biroq muomalalarning yarmiga yaqini hali ham naqd shaklda bo'lgani sababli, 2005-yilda Koreyada **“Cash Receipt System”** deb nomlangan maxsus tizim yo'lga qo'yildi. Ushbu tizimga ko'ra, naqd pulda to'lov qilgan xaridor o'zining identifikatsiya raqami (telefon raqami yoki maxsus karta)ni taqdim etib, sotuvchidan elektron “naqd chek” olishi mumkin; sotuvchi esa ushbu ma'lumotlarni maxsus operator orqali Milliy soliq xizmati (NTS)ga elektron ravishda uzatishi shart. 2007-yildan barcha chakana savdo nuqtalariga (yillik aylanmasi 20 ming AQSh dollaridan oshgan) ushbu tizimga ulanib, naqd xaridlar bo'yicha chek berish majburiyati yuklatildi. Huquqbuzar sotuvchilarga berilmagan chek summasining 50% miqdorida jarima solinishi belgilangan, xaridorlarga esa chekni talab qilib olgan va soliq organiga xabar bergan taqdirda jarimaning 20% miqdorida mukofot puli to'lanishi joriy etildi. Koreyada naqd chek va karta orqali to'langan summalar jismoniy shaxslarning yillik soliq deklaratsiyasida daromad solig'idan chegirib qolinadigan imtiyoz sifatida hisobga olinadi (2012-yildan naqd cheklar bo'yicha 30% chegirma, kartalar uchun 15% chegirma koeffitsienti qo'llangan). Ushbu kuchli rag'bat va jazolar natijasida Koreyada fiskal shaffoflik keskin oshdi – 2018-yilda xususiy iste'mol xarajatlarining 95,4% elektron kuzatuv ostida bo'lib, 2004-yildagi atigi 33% ko'rsatkich bilan solishtirganda ulkan yutuq qayd etildi. Soliq bazasi kengayib, 1996-yildan 2018-yilgacha jami soliq to'lovchilar soni 6,8 milliondan 18 millionga oshganini Koreya misolida kuzatish mumkin. Bu muvaffaqiyat soliq tizimining raqamlashtirilishi va naqd pulsiz to'lovlarga o'tishni rag'batlantiruvchi huquqiy mexanizmlarning naqadar samarali ekanini ko'rsatadi.

- **Turkiya:** Turkiya Respublikasida ham so'nggi o'n yillikda fiskal nazorat va hisob-kitoblarni raqamlashtirish bo'yicha keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi. Xususan, 2013-yildan boshlab Turkiya Soliq boshqarmasi (GIB) yuridik shaxslar foydalanadigan barcha an'anaviy kassa apparatlarini bosqichma-bosqich **“yangi avlod fiskal kassa”** [14] qurilmalariga almashtirish dasturini e'lon qildi. Yangi avlod kassa apparatlari bank terminallari bilan integratsiyalashgan bo'lib, har bir savdo amalining detallarini (summasi, QQS va b.) real vaqt yoki yaqin vaqt ichida soliq organiga yuboradi. 2015-yilgacha mamlakat bo'yicha 2 milliondan ziyod eski fiskal kassa yangi onlayn tizimdagi qurilmalarga almashtirildi. Shu bilan birga, Turkiya elektron hujjat aylanishi borasida mintaqada yetakchi davlatlardan – 2014-yildan **e-Fatura** (elektron hisob-faktura) tizimi ayrim sohalaridagi yirik kompaniyalar uchun majburiy qilindi, 2015-yildan esa e-Defter (elektron buxgalteriya daftari) joriy etildi. Bugungi kunda Turkiyada yillik aylanmasi muayyan miqdordan (masalan, 2022-yilda 3 million liradan) yuqori barcha xo'jalik subyektlari elektron invoices va elektron cheklar berishga o'tgan. Do'konlar va xizmat ko'rsatish nuqtalarida amalga oshirilgan har bir tranzaksiya bo'yicha onlayn nazorat-chek yoki elektron invoices yuborilishi qonunan talab qilinadi, shu jumladan B2C (biznes-xaridor) savdolarida ham **e-Arshiv** deb ataluvchi elektron cheklar foydalanuvchilarga elektron pochta yoki QR-kod ko'rinishida taqdim etilmoqda. Bu islohotlar Turkiyada

“yashirin iqtisodiyot” ulushini sezilarli kamaytirdi va soliqlar yig’imini oshirdi. Mamlakat rasmiy statistik ma’lumotlariga ko’ra, yangi tizim joriy etilganidan keyingi dastlabki yillarda (2014–2018) QQS tushumlari o’sishi avvalgi yillardagiga nisbatan 15–20% tezlashgan, chakana savdo aylanmalari rasmiy hisobda ko’rsatilishi kengaygan. Albatta, bu yutuqlarga soliq qonunchiligidagi o’zgarishlar hamrohlik qilgan – Turkiyada soliq kodeksiga va soliq ma’muriyatchiligi qoidalariga elektron hujjatlar to’g’risidagi normalar kiritilib, elektron kvitansiya bermagan yoki kassa qurilmasini ulanmagan tadbirkorlarga nisbatan jarimalar oshirildi. Shu tariqa, Turkiya tajribasi fiskal qurilmalarni modernizatsiya qilish va elektron hisob-kitob hujjatlarini joriy etish bo’yicha kompleks yondashuv muvaffaqiyatli bo’lishini isbotlamoqda.

Muhokama. O’zbekistonda amaliy case: joriy etilgan fiskal tizimlar natijalari va qonunchilik masalalari:

Yuqorida ko’rib o’tilgan choralar O’zbekistonda soliq tizimini raqamlashtirish borasida qisqa muddatlarda sezilarli natijalar berishga ulgurdi. **Birinchidan**, savdo va xizmatlar sektorida operatsiyalarning katta qismi endi rasmiy sektor orqali qayd etilmoqda. Masalan, 2025-yilning birinchi yarmida bank terminallari orqali amalga oshirilgan to’lovlar hajmi o’tgan yilga nisbatan sezilarli oshdi: terminallar yordamida tushgan mablag’lar umumiy tushumlarning 43 foizini tashkil qildi (2024-yilda bu ko’rsatkich 41% edi)[11]. Bank kartalari orqali aylanma 1,4 barobar o’sgani kuzatildi va natijada naqd pulning umumiy pul massasidagi ulushi rekord darajada – 18,9 foizgacha pasaydi (2023-yilda 24,8% edi). Bu shuni anglatadiki, iqtisodiyotda pulning asosiy qismi naqd pulsiz shaklda aylana boshlagan, jamg’armalar va to’lovlar bank tizimi orqali yuritilmoqda. Rasmiy ma’lumotlarda hozirda savdo va xizmatlar sohasida aholining naqdsiz to’lovlari ulushi ~63% atrofida ekani, 2030-yilga borib bu ko’rsatkichni 75% ga yetkazish rejalashtirilgani ta’kidlanadi.

Ikkinchidan, fiskal nazorat-kassa tizimining joriy etilishi davlat byudjetiga qo’shimcha daromadlar keltirmoqda. NKM cheksiz savdodan tushumni yashirish imkonini kamaytirgani tufayli bir qator soyalarda soliqlar yig’iluvchanligi oshdi. Xususan, 2020–2021-yillarda alkogol va tamaki mahsulotlari savdosidan tushayotgan aksiz va QQS hajmi oshgani kuzatildi – bunga ushbu mahsulotlar savdosida onlayn-KKM dan foydalanishning 2020-yil 1-yanvardan majburiyligi va iste’molchilarning cheksiz sotuvlarni xabar qilishiga oid tartib sabab bo’lgan edi. Davlat soliq qo’mitasi ma’lumotlariga ko’ra, RNKM cheklari bo’yicha lotereya va cashback dasturlari joriy etilgach, 2022-yil davomida fuqarolar taxminan 200 mingdan ortiq qonunbuzarlik holati (chek bermaslik va b.) haqida xabar bergan, shundan byudjet foydasiga milliardlab so’m jarimalar undirilgan (mazkur raqamlar ommaviy axborot vositalarida e’lon qilingan statistik hisobotlarda aks etgan). Shu bilan birga, kichik biznes subyektlari uchun davlat RNKM xaridiga subsidiya va soliq imtiyozlari ham qo’lladi: masalan, 2020-yilda onlayn-KKM xarid qilgan yakka tartibdagi tadbirkorlarga bir martalik soliq imtiyozi berilgan edi. Bu kabi qo’llab-quvvatlash tadbirlari kichik biznesning yangi tizimga o’tish xarajatlarini yengillashtirdi.

Uchinchidan, qonunchilikda ayrim muammolar va yangi savollar yuzaga kelmoqda. Raqamli nazorat tizimlari bilan bog’liq eng katta masala – bu **ma’lumotlar xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish**dir. Hozirda soliq organlari tadbirkorlarning savdo ma’lumotlarini real vaqtda yig’moqda, iste’molchilarning xarid odatlari to’g’risida katta hajmdagi axborot bazasi shakllanmoqda. Ushbu ma’lumotlardan to’g’ri va qonuniy

foydalanishni ta'minlash uchun **“Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida”gi Qonun** va unga tegishli qonunosti hujjatlariga o'zgartirishlar kiritish ehtiyoji paydo bo'lmoqda – xususan, soliq organlarining vakolatlari va cheklovlari aniq belgilanishi, ma'lumotlarning uchinchi shaxslarga oshkor qilinmasligi kafolatlari mustahkamlanishi zarur. Yana bir masala – bu **texnik infratuzilma uzluksiz ishlashini ta'minlash**dir. RNKM va SoliqOnline tizimlarining barqaror ishlashi uchun internet tarmog'iga ulanish va elektr ta'minoti muhim omil. Ayniqsa, olis hududlarda tadbirkorlar ba'zan internet sifati pastligi sabab cheklar ma'lumotini uzatishda qiyinchilikka uchramoqda. Shu bois, 2021-yilda hukumat operatorlarga internet qamrovini oshirish yuzasidan alohida topshiriqlar bergan, 2022-yildan boshlab offlayn rejimda 24 soatdan ortiq ishlagan RNKM avtomatik bloklanishi kabi me'yorlar joriy qilindi – bu tadbirkorlarni doimiy onlayn rejimga undaydi, lekin yechim sifatida infratuzilmani rivojlantirish ham dolzarbdir. Qonunchilik nuqtai nazaridan hal qilinishi kerak bo'lgan yana bir masala – **naqd pulsiz to'lovlar bo'yicha komissiyalar va ularning huquqiy tartibi**. Hozirda tadbirkorlar bank ekvayring xizmati uchun 1-2% atrofida komissiya to'laydilar, bu ayrim kichik biznes uchun sezilarli yuk bo'lishi mumkin. Istiqbolda davlat ushbu komissiyalarni kamaytirish yoki subsidiyalash masalasini ko'rib chiqishi maqsadga muvofiqdir, chunki **“naqd pulsiz iqtisodiyot”** ga o'tishning bosh maqsadi – **soliq shaffofligini oshirish**, va buning uchun biznesga ortiqcha moliyaviy bosim tushmasligi lozim.

Yuqoridagi amaliy keyslardan ko'rinadiki, O'zbekistonda fiskal raqamlashtirish sohasida ilk qadamlar muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda, biroq huquqiy tartibga solishda doimiy takomillashtirish va monitoring talab etiladi. Soliq organlari faoliyatini raqamli ma'lumotlarga asoslangan yangi bosqichga ko'tarish jarayonida huquqiy muhitni xalqaro standartlarga mos holda rivojlantirish, xususan **“raqamli iz” qoldiruvchi operatsiyalarni maxfiylik va adolat tamoyillari asosida nazorat qilish** muhimdir. Shundan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 28-apreldagi 171-sonli “Bozorlar faoliyatini tashkil etishni takomillashtirish to'g'risida”gi qaroriga quyidagicha taklif berish mumkin: “bir martalik yig'implarni (masalan, kommunal xizmatlar, yig'implar, davlat bojlari va boshqalar) faqat to'lov terminali (POS), mobil ilova yoki QR-kod orqali elektron tarzda qabul qilish tizimini qonuniy asosda majburiy belgilash hamda naqd pulsiz to'lov ulushini 100%ga yetkazish”. Mazkur taklifning maqsadi – qog'ozsiz to'lov aylanmasini kengaytirish, soliq bazasini real vaqt rejimida kuzatish imkonini kengaytirish va noqonuniy naqd muomalalarni cheklashdan iborat. Bunday yondashuv xalqaro amaliyotda, xususan, Estoniya va Koreya Respublikasida ijobiy natijalar bergan.

Xulosa va tavsiyalar. Soliq tizimidagi raqamlashtirish va naqd pulsiz hisob-kitoblarning huquqiy ahamiyati shundan iboratki, u biznes operatsiyalarini ochiq-oydin qilib, davlat va tadbirkor o'rtasidagi ishonchni mustahkamlaydi. Elektron nazorat vositalari orqali soliq to'lovchilar intizomi kuchayadi, byudjet tushumlari ortadi, “yashirin iqtisodiyot” qisqaradi. Ushbu islohotlarning samarador bo'lishi ko'p jihatdan to'g'ri huquqiy mexanizmlarni joriy eta olishga bog'liq. O'zbekiston tajribasi xalqaro yondashuvlarga hamohang ravishda shakllanib, elektron hisob-kitoblar bo'yicha zamonaviy qonunchilik asosini yaratdi. Mazkur sohada erishilgan natijalarni mustahkamlash va mavjud kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

Huquqiy bazani yanada takomillashtirish: Soliq kodeksi va boshqa normativ hujjatlarda raqamli nazorat tizimlarini qo'llash jarayonida vujudga kelayotgan yangi munosabatlarni aniq

tartibga soluvchi normalar qabul qilish zarur. Masalan, onlayn savdolar (e-commerce) bo'yicha tushumlarni fiskal nazorat qilish, elektron pullar va kriptο-aktivlar orqali hisob-kitoblar soliq tartibi kabi yo'nalishlarda huquqiy bo'shliqlarni to'ldirish kerak. Shuningdek, "Raqamli aktivlar to'g'risida" alohida qonun qabul qilib, raqamli iqtisodiyot subyektlarining soliq majburiyatlarini aniq belgilash tavsiya etiladi.

Texnik infratuzilmani qo'llab-quvvatlash: Raqamli nazorat tizimlari uzluksiz ishlashi uchun davlat tomonidan internet va telekommunikatsiya infratuzilmasini yaxshilashga investitsiyalar yo'naltirish lozim. Aholi va tadbirkorlar uchun qulay va tezkor to'lov tizimlari (masalan, yagona QR-kod orqali to'lov) joriy etilmoqda – 2026-yildan yuridik shaxslar uchun yagona QR kod orqali to'lov qabul qilish majburiy bo'lishi belgilandi. Bunday yangiliklar muvaffaqiyati ularning texnik jihatdan barqaror va hamyonbopligiga bog'liq. Shu bois, Markaziy bank va DSQ qat'iy nazoratida dasturiy ta'minotlar sinovdan o'tkazilib, foydalanuvchi (tadbirkor va iste'molchi)larga qulay interfeyslar yaratilishi tavsiya etiladi.

Ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik: Raqamli fiskal tizimlar faoliyati davomida yig'ilayotgan ulkan hajmdagi tijorat va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish eng ustuvor vazifalardan. Tavsiya o'laroq, DSQ tizimlarida kiberxavfsizlik bo'yicha mustaqil audit o'tkazish, axborotlarni shifrlash va ruxsatsiz foydalanishdan himoyalash choralari kuchaytirish lozim. Iste'molchilarning shaxsiy xaridlar tarixi faqat ularning o'ziga va vakolatli organlargagina ochiq bo'lishi kerak – bu borada "Shaxsiy ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonun talablariga qat'iy rioya qilinishi shart. Shu bilan birga, jamlangan big-data ma'lumotlardan foydalangan holda soliqqa oid prognozlash va tahlillar olib borishda fuqarolar huquqlari buzilmasligi kafolatlari qonunchilikda aks ettirilishi lozim.

Jamoatchilik nazoratini davom ettirish: Chek berilmasligi yoki yashirin savdo holatlarini aniqlashda fuqarolar faolligini oshirish uchun amaldagi mukofot tizimini yanada ommalashtirish tavsiya etiladi. Masalan, lotereya va cashback dasturlarini muntazam o'tkazish, yutuq fondlarini oshirish orqali har bir berilgan chek iste'molchi uchun qiziqarli bo'lishiga erishish mumkin. Shu bilan birga, tadbirkorlik subyektlari o'rtasida "eng namunaiv soliq to'lovchi" kabi reytinglar joriy etib, soliq intizomiga rioya qiluvchi korxonalarni rag'batlantirish (soliq imtiyozlari, faxriy yorliqlar) lozim. Bunday choralar biznesda "o'zini o'zi nazorat qilish" madaniyatini shakllantirib, ko'p hollarda majburlov choralari kerak bo'lmay qoladi.

Yuqoridagi tavsiyalar amalga oshirilishi soliq tizimini to'laqonli raqamlashtirish jarayonini yanada tezlashtiradi va uni barqaror qiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, raqamli nazorat tizimlariga o'tish – bu faqat texnik-modernizatsiya emas, balki yuridik infratuzilmani ham zamon talablari darajasida shakllantirish demakdir. O'zbekiston mazkur yo'nalishda izchil harakatlanmoqda va xalqaro ilg'or tajribani inobatga olgan holda o'z soliq qonunchiligini takomillashtirmoqda. Natijada esa huquqshunoslar uchun yangi izlanish maydonlari (masalan, raqamli soliq huquqi instituti), tadbirkorlar uchun esa yanada adolatli va bashorat qilinarli biznes muhit vujudga kelmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentabrdagi PF-5813-son Farmoni – savdo va xizmat ko'rsatish sohasidagi hisob-kitoblarni raqamlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 10-dekabrdagi PF-246-son Farmoni – naqd pulsiz to'lovlarni ommalashtirish va yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha

- qo'shimcha chora-tadbirlar (1-apreldan boshlab qator to'lovlarni faqat naqd pulsiz tartibda amalga oshirish to'g'risida).
3. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (2020-yil yangi tahriri) – 221-modda, nazorat-kassa texnikasidan foydalanmaslik yoki chek bermaslik uchun javobgarlik belgilovchi norma.
 4. O'zbekiston Respublikasi "Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonun – 10-modda, chakana savdoda iste'molchiga chek berish majburiyati va cheksiz savdoni taqiqlash normasi.
 5. Markaziy bank Boshqaruvining 2020-yil 15-fevraldagi 3/12-son qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida Nizom" – naqd pulsiz hisob-kitoblarni o'tkazish tartibini belgilovchi me'yoriy hujjat.
 6. Davlat soliq qo'mitasi huzuridagi "Soliq" mobil ilovasi axborotlari – RNKM cheklarining QR-kod bilan ro'yxatdan o'tkazilishi va jamoatchilik nazorati bo'yicha dasturiy ta'minot tavsifi.
 7. Davlat soliq qo'mitasi matbuot xizmati xabarlar (2020–2022) – onlayn-KKM joriy etilishi, bosqichlari va natijalari bo'yicha statistik ma'lumotlar (masalan, 2021-yil iyun holatiga 165 mingdan ziyod RNKM ro'yxatdan o'tgani).
 8. Qalampir.uz sayti (04.10.2021) – "Chek bermagan tadbirkorlar haqida xabar berganlarni mukofotlash" haqidagi yangilik (Prezident qarori mazmuni, 1% cashback va 20% mukofot haqida).
 9. Norma.uz sharhlari (08.07.2020) – "Onlayn-NKM cheklar bo'yicha lotereya o'yinlari" maqolasi (PF-5813 Farmon mazmuni, RNKMga o'tish jadvali va javobgarlik choralari haqida).
 10. UzDaily.uz (05.08.2020) – "STC: Over 40% of installed online cash registers are not used" maqolasi (RNKMlarning ishlatilmayotgani, iste'molchilar huquqlari buzilishi va soliq organlarining ogohlantirishi haqida).
 11. Frank.uz moliyaviy portalining tahliliy materiallari (2025-yil) – naqd pul ulushining kamayishi, naqd pulsiz to'lovlar ulushining o'sishi (18,9% ga tushishi, 43% terminallar orqali o'tishi va h.k.) bo'yicha statistik tahlil.
 12. Investopedia (yoki IDB hisobotlari) bo'yicha Janubiy Koreya tajribasi – naqd pulsiz to'lovlarni rag'batlantirish (karta bo'yicha soliq imtiyozlari) va "Cash Receipt System" natijalari (95% tranzaksiyalar elektron kuzatuvda) bo'yicha ma'lumotlar.
 13. EU Commission va boshqa xalqaro manbalar bo'yicha Estoniya tajribasi – 99% moliyaviy operatsiyalar raqamli amalga oshirilishi, e-invoicing va e-government natijalari haqida ma'lumotlar.
 14. Sovos va Pagero xalqaro sharhlari (2014–2023) bo'yicha Turkiya islohoti – yangi avlod fiskal kassa joriy etilishi va elektron hisob-faktura tizimi bosqichlari bo'yicha ma'lumotlar.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SCIENCE**Received:** 15 January 2026**Accepted:** 2 February 2026**Published:** 14 February 2026*Article / Original Paper***MECHANISMS FOR DEVELOPING STUDENTS' INDEPENDENT THINKING SKILLS IN THE HEURISTIC THEORY OF EDUCATION****Jumaniyozova Muhhayo Tajiyevna,**

doctor of Pedagogical Sciences, UzSWLU

<https://orcid.org/0009-0000-8371-6298>E-mail: m.jumaniyozova@uzswlu.uz

Abstract. The article highlights the pedagogical essence of heuristic learning, scientifically and theoretically substantiating the mechanisms for developing learners' independent thinking, critical analysis, and creative problem-solving skills. The study analyzes the historical roots of the philosophy of heuristic education, its alignment with modern pedagogical approaches, and the possibilities of its application in higher education. A five-stage methodological model aimed at fostering independent thinking is proposed.

Keywords: heuristic learning, independent thinking, creativity, critical thinking, higher education, pedagogical model.

EVRIK TA'LIM NAZARIYASIDA TA'LIM OLUVCHINING MUSTAQIL FIKRLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMLARI**Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna,**

pedagogika fanlari doktori (DSc)

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Maqolada evristik ta'lim nazariyasining pedagogik mohiyati yoritilib, ta'lim oluvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqotda evristik ta'lim falsafasining tarixiy ildizlari, zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unligi hamda oliy ta'lim sharoitida qo'llash imkoniyatlari tahlil qilingan, mustaqil fikrlashni shakllantirishga qaratilgan besh bosqichli metodik model taklif etilgan.

Kalit so'zlar: evristik ta'lim, mustaqil fikrlash, kreativlik, tanqidiy fikrlash, oliy ta'lim, pedagogik model.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N51>

Kirish. Globallashtirish va raqamlashtirish va sun'iy intellektning jadal rivojlanishi sharoitida oliy ta'lim tizimi oldiga shaxsni faqat bilim bilan emas, balki mustaqil fikrlay olish, nostandart muammolarni hal qilish va ijodiy qarorlar qabul qilishga tayyorlash vazifasi qo'yilmoqda. An'anaviy ta'lim modellari esa ko'p hollarda tayyor bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, ta'lim oluvchining faol intellektual ishtirokini cheklab qo'yadi. Shu nuqtai nazardan, evristik ta'lim nazariyasi zamonaviy ta'limning dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu nazariya ta'lim oluvchini bilim olish jarayonining markaziy subyekti sifatida qarab, uning mustaqil izlanishi, fikrlash faolligi va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarda evristik ta'limning mustaqil fikrlashni rivojlantirish mexanizmlari

tizimli model asosida yetarlicha yoritilmagan. Mazkur maqolada ana shu ilmiy bo'shliqni to'ldirish maqsad qilingan.

Evristik o'qitish falsafasi insonning bilim olish jarayonidagi faol ishtirokini qo'llab quvvatlash bilan birga, ta'lim oluvchining mustaqil izlanishini asosiy o'ringa qo'yadi. Va shu sababdan evristik o'qitish falsafasi ta'lim jarayonida o'qituvchi va talabaning o'rnini qayta belgilaydi. Evristik ta'lim jarayonida o'qituvchi yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi sifatida ishtirok etadi, ya'ni o'qituvchi talabalarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun, ularda mustaqillik va javobgarlik hissini kuchaytirishga yordam beradigan tadqiqotlar o'tkazish uchun ochiq savollarni, topshiriqlarni tayyorlaydi va talabalarni mustaqil izlanishga yo'naltiradi. Evristik ta'lim nazariyasining asosiy tamoyillari bilimlarni mustaqil kashf qilish, tajriba orqali o'rganish, talabaning faolligi, tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuv, muammoli o'qitish va izlanish, savol berish va gipotezani shakllantirishni ko'zda tutib, ta'lim jarayonining asosiy subyekti sifatida ta'lim oluvchini markaziy o'ringa olib chiqishidadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya. Evristik ta'lim nazariyasiga ko'ra, talabalar bilimlarni tayyor shaklda qabul qilishi emas, ularni o'zlari kashf qilishlari lozim. Bu jarayonda talabalar mantiqiy savol berish, taxminlarni ilgari surish, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish va xulosa chiqarish orqali yangi bilimlar egallaydilar. Evristik ta'limda talaba bilimni faol izlanuvchi sifatida o'rganadi. Bu nazariyada o'qituvchi asosiy bilim manbai emas, balki yo'lboshchi va maslahatchi sifatida qatnashadi. Talabalar o'zlarini tadqiqotchi sifatida his qilib, bilimlarni izlab topishga rag'batlantiriladilar.

Evristik ta'lim nazariyasining tarixiy asoslari qadimgi falsafiy va pedagogik g'oyalarga borib taqaladi. Qadimgi yunon falsafasida Suqrotning evristik suhbat usulini evristik ta'lim modelining ilk ko'rinishi deb hisoblash mumkin, chunki Suqrot talabalarga savol berish orqali ularni bilimlarni mustaqil topishga undagan.

Evristik ta'lim falsafasi Jon Dyui va uning pragmatik ta'lim nazariyasi [2] bilan bog'liq bo'lib, unda ta'lim jarayoni tajribalar orqali amalga oshadi. Talabalar real hayotdagi muammolarni yechish jarayonida bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar. Tajriba bilim olishning asosiy vositasi sifatida qaraladi. Shuningdek, XIX-XX asrlarda Jan Piaje [3], L. Vigotskiy [4], A.Gin [5], I.Ilin [6] kabi olimlar evristik ta'limning muhim jihatlarini tadqiq etganlar. Ular ta'limni tadqiqot va tajribaga asoslangan tarzda tashkil etish orqali talabalarni bilim olish jarayonining markaziga qo'yishni muhim deb hisoblashgan.

Evristik ta'lim nazariyasi bugungi kunda ham innovatsion ta'lim metodlarining asosini tashkil etadi va bilimlarni interaktiv, amaliy va izlanish orqali o'rganishga yo'naltirilganligi bilan ahamiyatli bo'lib qolmoqda. Mazkur yondashuvga ko'ra, o'qituvchi ta'lim jarayonining markazidagi bilim manbai emas, balki yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi va yo'lboshchi sifatida ishtirok etadi. Buni tushunish uchun quyidagi asosiy tamoyillarni ko'rib chiqish mumkin:

evristik o'qitish falsafasi talabalarga bilimni mustaqil topish imkoniyatini beradi, ya'ni talabalar savollar berish, yangi g'oyalar kashf qilish va muammolarni o'zlari hal qilish orqali bilimga ega bo'ladilar. Bu jarayon talabaning tanqidiy fikrlash qobiliyatini kuchaytirib, ta'lim jarayonidagi mustaqilligini ta'minlashga xizmat qiladi;

bilimni subyektiv tushunish va yangicha tafsir qilish imkoniyatiga ega bo'lish evristik o'qitishning asosiy jihatlaridan biri bo'lib, talabalar tajriba orqali va o'z bilish jarayonlari natijasida bilim orttiradilar ya'ni subyektiv bilish jarayonini o'zlaridan o'tkazadilar;

evristik ta'lim falsafasida talaba faol ishtirokchi sifatida savollarga javob olish uchun o'zining faolligini namoyon qilishi, tadqiq olib borishi, o'rganishi talab etiladi;

o'qituvchi bilimni tayyor holda bermaydi, balki talabalarni savol berish, izlanish va mustaqil fikrlashga undaydi. Bu o'qituvchini pedagogik jarayonning markazidan chetga qo'yadi va talabani markazga olib keladi. Shu sababli ta'lim jarayoni hayotiy va amaliy tajribaga asoslangan yondashuv orqali rivojlantirishni talab etadi.

A.Gin [5;] evristik ta'limga muhim hissa qo'shgan rus pedagoglaridan biri bo'lib, uning ta'limoti asosan talabalarning mustaqil fikrlashini va ijodiy faolligini rivojlantirishga yo'naltirilgan. A.Ginning evristik ta'limdagi yondashuvi o'zining innovatsion va amaliy ahamiyati bilan ajralib turadi. Uning nazariyasi ta'lim tizimida foydalaniladi va turli xil evristik usullarni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, bu ta'limotining markaziy qismi savol berish va ularga javob izlash orqali talabalarni bilim olishga yo'naltirishdir. U «savollar san'ati» degan tushunchani kiritadi, bunda savollarni to'g'ri va mantiqiy tarzda qo'yish bilim olish jarayonining asosiy qismi sifatida ko'riladi. Unga ko'ra, talabalarga savol berish ularni mustaqil izlanishga rag'batlantiradi. A.Gin talabalarni ma'lum muammolarni mustaqil yechishga qo'yib, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi. Uning ta'limotida o'qituvchi savollarni, muammoli vaziyatlarni to'g'ri tashkil qilib, talabani yechim topishga yetaklaydi. Muammolarni o'z vaqtida aniqlash va ularni mustaqil yechish qobiliyati, uning fikricha, muvaffaqiyatli ta'limning muhim qismi hisoblanadi. Uning ta'limotiga ko'ra, o'quv jarayonida faol muloqot muhimdir. U talabalar o'rtasidagi muloqotni rivojlantirish va jamoaviy ishlashni rag'batlantiradi. Bu faollik talabalarni bir-biridan o'rganish va yangi g'oyalar almashish jarayonini tezlashtiradi. A.Gin evristik ta'limning turli metod va usullarini ishlab chiqqan. U o'zining amaliy metodlari orqali talabalarda kashfiyot qilish, yangi g'oyalar yaratish va yechimlarni topish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus evristik mashqlarni ishlab chiqadi. Ushbu metodlar talabalarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ularni o'z bilimlarini mustaqil shakllantirishga undaydi.

Muhokama va natijalar. A.Gin evristik ta'limni savol berish, muammoli vaziyatlar yaratish va aqliy o'yinlar orqali talabalarning ijodiy va mustaqil fikrlashini rivojlantirish vositasi sifatida talqin qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa evristik va inquiry-based ta'lim yondashuvlari yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarni shakllantirishda samarali ekani ta'kidlanadi.

Xuddi shunday yondashuvlarning yana biri I.Ilinning kreativlik falsafasi bo'lib, u shaxsning ijodiy imkoniyatlarini ochish va ularni rivojlantirishga qaratilgan konsepsiya bo'lib, ijodkorlikni insonning eng yuqori faoliyati sifatida qarash bu konsepsiyaning mazmunini tashkil etadi. Ilinning kreativlik falsafasining asosiy g'oyalari ijodning inson tabiatidagi asosiy kuch sifatida qaralishida bo'lib, olimning ta'kidlashicha, kreativlik inson tabiatida mavjud bo'lgan kuchli imkoniyatlardan biri hisoblanadi. Inson ijodiy faoliyat orqali dunyo bilan muloqot qiladi, yangiliklar yaratadi va o'zini anglaydi. Bu jarayon insonning nafaqat moddiy, balki ma'naviy rivojlanishiga ham olib keladi. I.Ilin kreativlikni inson ongining yuqori darajadagi faoliyati deb hisoblaydi. Uning fikricha, ijodiy jarayon ongli fikrlashni talab qiladi va insonning aqliy imkoniyatlarini to'liq ochib berishga qodir. Ijod inson ongining hosilasi sifatida qaraladi, va inson faqat aqli orqali emas, balki hissiy va ma'naviy tajribalar orqali ham yangiliklar yaratadi. Olim kreativlikni insonning fikrlash erkinligi, o'z ijodiy quvvatlarini to'la namoyon qilishi bilan bog'laydi. Ijod insonning ichki olamini boyitadi, uning ruhiy holatiga

ijobiy ta'sir ko'rsatadi va shaxsning ma'naviy rivojlanishiga xizmat qiladi. Unga ko'ra, ijod insonning ma'naviy yetilganligini namoyon qiladi va uning yuksak insoniy qadriyatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradi. I.Ilning kreativlik falsafasida ijodkorlik nafaqat shaxsiy, balki jamoaviy faoliyat sifatida ham qaraladi. Ijod insonning jamiyatga xizmat qilishi, yangi g'oyalar va yechimlar orqali uning rivojiga hissa qo'shishiga yordam beradi. Bu falsafiy qarashga ko'ra, ijod jamiyat taraqqiyoti va insonlar o'rtasidagi muloqotni yaxshilashning asosiy omillaridan biridir. Mazkur tadqiqot konseptual-nazariy xarakterga ega bo'lib, tahlil, sintez va modellashtirish metodlariga asoslanadi. Tadqiqot jarayonida evristik ta'limga oid klassik va zamonaviy pedagogik qarashlar o'rganilib, ular asosida mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan metodik model ishlab chiqildi. Shu asosda oliy ta'limda evristik o'rganish jarayonining modelini quyidagi ko'rinishda taklif etish mumkin:

Taklif etilayotgan model besh o'zaro bog'liq bosqichdan iborat: muammoni aniqlash – ta'lim oluvchilarni ochiq va murakkab muammolar bilan yuzma-yuz qo'yish orqali bilish faolligini uyg'otish; evristik izlanish – savol berish, ma'lumot izlash va turli nuqtai nazarlarni tahlil qilish; gipoteza shakllantirish – muammoni hal qilishga qaratilgan taxminiy yechimlarni ishlab chiqish, refleksiv tahlil – gipotezalarni baholash, kamchiliklarni aniqlash va qayta ko'rib chiqish; kreativ sintez – yangicha, original xulosa yoki yechim yaratish. Model ta'lim oluvchining mustaqil fikrlashini izchil ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi. Taklif etilgan model evristik ta'limni tizimli jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi. Muammolashtirish va izlanish bosqichlari tahliliy fikrlashni rivojlantirsa, gipoteza va refleksiya bosqichlari tanqidiy fikrlashni shakllantiradi. Ijodiy sintez esa mustaqil va kreativ tafakkurning eng yuqori bosqichini ifodalaydi.

Tadqiqot oliy ta'lim muassasalari va pedagog kadrlar tayyorlash tizimi uchun mo'ljallangan bo'lib, keyinchalik empirik tadqiqotlar orqali tekshirish imkoniyatini ham nazarda tutadi.

Evristik o'qitish texnologiyalari talabalarning mustaqil fikrlash va izlanish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan usul va vositalar majmuasidir. Bu texnologiyalar

ta'lim jarayonini innovatsion va interaktiv shaklda tashkil etishni ta'minlaydi, hamda talabalarning ijodiy faolligini oshirishga yo'naltirilgan.

Xulosa. Biz tadqiqot muammosining pedagogik-psixologik xususiyatlarini o'rganishda empirik tahlillarga tayanib, tajriba, bilim va kompetensiyalarning tarbiyalanganlik darajasi o'z-o'zini tahlil qilish asosida rivojlanishiga e'tibor qaratdik. O'z-o'zini tahlil qilishda analitik tahlil – tayyorgarlik, axborotlarni yig'ish va tahlil qilish, axborotlarni umumlashtirish, ko'rsatkichlarni taqqoslash; konsentratsiya jarayoni – muammo atrofida aqliy salohiyatning mujassamlashuvi, ma'lum faktlar va ularning tizimli tahlili; g'oyalar inkubatsiyasi – aqliy konsentratsiya jarayonida yuzaga kelgan barcha mavjud g'oyalar tafakkur yordamida metodologik asoslarda qayta tahlildan o'tkaziladi va guruhlanadi; g'oyalar qidirish yo'lidagi past-balandliklar, to'liq taraqqiyot jarayoni – g'oyalar tahlili amalga oshirilganda inson tafakkuri tinch va osuda emas, balki fikrlarni keskin o'zgartirishga moyil bo'ladi. Shu bois, odam birdaniga bir mavzuga, saldan keyin boshqa bir mavzuga o'tib ketadi. Bu inson tafakkurida kechayotgan faoliyatli jarayon bo'lib, bu jarayonning natijasi sifatida yangi g'oya yaratiladi; sintez – kreativ tafakkur faoliyati natijalarini tahlil qilish, mantiqiy tahlil jarayoni sifatida inson tafakkurida tahlil etilayotgan muammo doirasida yaratilgan barcha g'oyalar yaxlitlik va umumiylikda tahlildan o'tkaziladi, hamda kreativ tafakkur jarayonining natijasi sifatida g'oya yaratiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi".
2. Jon Dyui. Demokratiya i obrazovaniya. Perevod: Yu. Turchaninova i dr. 2000. 415 s.
3. Piaje, Jan Vilyam Fris Genezis elementarnyx logicheskix struktur / Jan Vilyam Fris Piaje, B. Inelder. – Moskva : Direkt-Media, 2008. – 755 s.,
4. L. Vigotskiy, Istoriya razvitiya vysshix psixicheskix funktsii. Moskva. 2023. 337 str.
5. Gin A.A. Teoriya resheniya izobretatelskix zadach. Uchebnoe posobie I urovnya : – 3-ye izd. – Tomsk : Izd-vo Tomskogo politexnicheskogo universiteta, 2017. – 64 s.
6. Ilin Ye.P. Psixologiya tvorchestva, kreativnosti, odarennosti. – SPb.: Piter, 2009. – 448 s.
7. Tajiyevna, Jumaniozova Mukhayo. "Impact of creative thinking on teacher professional development." International Journal of Pedagogics 4.06 (2024): 76-80.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

IMPROVING THE TECHNICAL METHODS OF TRAINING WRESTLERS USING THE CLUSTER METHOD

Shukurov Mirjalol Norpulatovich

Associate Professor of the "Sports Activity"
Department at Alfraganus University
Doctor of Pedagogical Sciences (PhD)

Abstract. In this state, the influence of the cluster of technical and technical units of the special training of the organism of the master of martial arts. Takje dayutsya prakticheskie rekomendatsii, napravellnye na predotvrashchenie otdelnyx vidov travm, kharakennyx dlya masterov edinoborstv.

Keywords: cluster style, combat, technical-tactical, physical training, special training, pedagogical mastery, training.

YAKKAKURASHCHILARNI TEXNIK USULLARIGA O'RGATISHDA KLASTER USLUBIDAN FOYDALAN HOLDA TAKOMILLASHTIRISH

Shukurov Mirjalol Norpulatovich

Alfraganus universiteti "Sport faoliyati"
kafedrasi v.b dotsenti p.f.b.f.d.(PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich tayyorlov bosqichida yakkakurashchilarning organizmiga klasterlangan maxsus tayyorlov texnik harakatlarining ta'siri yoritib berilgan. Shuningdek yakkakurashchilarning o'ziga xos ayrim turdagi jarohatlarni oldini olishga qaratilgan amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: klaster uslubi, kurash, texnik-taktik, jismoniy tayyorgarlik, maxsus tayyorgarlik, pedagogik mahorat, mashg'ulot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N52>

Kirish. Ushbu bosqichda kurashchilar texnik-taktik tayyorgarlik usullari bilan asosiy usullar guruhini o'rganishlari lozim. Biroq kurashchining harakat texnikasini barqarorlashtirishga urinmaslik kerak. Bu davrda kelgusida kombinatsiyali usulda bellashuvni olib borishni takomillashtirish uchun har tomonlama texnik asosni yaratish lozim.

Bolalar kurash usullarini, odatda, trener bevosita ko'rsatib va tushuntirib berganidan so'ng yaxshi o'zlashtiradilar. Shuning uchun trener juda ko'p miqdorda usullarni egallagan bo'lishi lozim.

O'tilgan texnik harakatni yaxshi mustahkamlash uchun bolalarga usullarni ko'rsatib berish yoki uning bajarilishini tushuntirib berish taklif qilinadi.

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida usullarga o'rgatish paytida usullarni butunligicha ko'rsatish uslubidan ko'proq foydalanish lozim. Yangi usullarni tushuntirishda shu narsa muhimki, bolalar texnika qismlarini tushunishlari va anglab yetishlari zarur.

Ushbu davr tezkorlik va harakat tezligini tarbiyalash uchun juda qulaydir. Ushbu davrda chaqqonlikni tarbiyalashga e'tibor berishi lozim, chunki chaqqonlik murakkab texnik-taktik harakatlarni muvaffaqiyatli egallash uchun asos yaratadi. O'smir kurashchilarning gavda o'lchamlari va og'irligining o'sishi kuchning o'sishidan ilgari rivojlanadi. Kuchni tarbiyalash uchun zo'r berish va uzoq vaqt kuchlanishdan xoli bo'lgan mashqlarni tanlash zarur. Bu davr egiluvchanlikni tarbiyalash uchun eng qulaydir, chunki 13 yoshlarga kelib egiluvchanlik hamda bo'g'imlardagi harakatchanlik birmuncha pasayadi. Egiluvchanlikni tarbiyalash uchun sherik bilan, snaryadlar va snaryadlarsiz bajariladigan umumiy rivojlantiruvchi hamda maxsus mashqlar qo'llaniladi.

Ushbu bosqichda trenirovka jarayonini tashkil qilishda tiklanish tadbirlarini ham ko'zda tutish lozim. Ularga trenirovkadan keyingi suv muolajalari, chiniqishlar, suzish, hammom va mashg'ulotlarni toza havoda o'tkazish kiradi.

Yakkakurash sport turlarini rivojlanayotgan mamlakatlar mutaxassislari tomonidan kurashchilarni musobaqalarga tayyorlashning turli bosqich va davrlarini o'z ichiga olgan, xususan, texnik usullarga o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikni oshirish, mashg'ulot va musobaqa jarayonida kurashchilarni jarohatlanishlarini oldini olish va qayta tiklanishiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Lekin, yakkakurash bellashuvlarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, sportchilarning tayanch-harakat apparatiga katta hajmdagi jismoniy yuklamalar sifatida ta'sir qiluvchi maxsus-tayyorgarlik va korrektsiyalovchi mashqlarning pedagogik shartlari bo'yicha mashg'ulotlar klasterini amalga oshirishga qaratilgan izlanishlar olib borishga undamoqda. Yakkakurashchilarning tayanch-harakat apparati tizimiga beriladigan og'ir jismoniy yuklamalar va maxsus-tayyorgarlik mashqlarini qo'llashda zamonaviy usullardan foydalanish, amaliy ko'rinishdagi texnik-taktik mahorat bilan boshlang'ich tayyorlav bosqichida yakkakurashchilarni texnik-taktik harakatlarga o'rgatishda klaster uslubidan foydalanishni takomillashtirish masalasi dolzarbligini taqozo etadi. [3; 276-277-b.].

Yakkakurashning ko'p turlari mavjud, ammo olishuvni olib borishning turli xil texnikalariga qaramay tayyorgarlikda katta o'xshashliklar mavjud. Mashg'ulot chigal yozdi mashqlari va tananing turli qismlarini maxsus yuklamalarga tayyorlashdan boshlanadi. Shug'ullanuvchilarni tanasini boshqarishga, jismoniy xususiyatlarni rivojlantirishga o'rgatish kerak, unga o'zini ehtiyot qilish elementlari, texnik usullar va yakkama-yakka kurash mashg'ulotlarini olib borish uchun zarur bo'lgan tayyorgarlikning boshqa elementlarini o'rgatish muhim hisoblanadi [2; 295-b.].

Chalqanchasiga yiqilishda o'zini ehtiyot qilishni o'rganib chiqish uchun ayrim tadqiqotchilar ikkita mashqni keltiradilar, bu, albatta, ushbu elementni mahorat darajasida egallash uchun yetarli emas faqat bilish darajasida egallab olishga imkon beradi. Yonboshga yiqilishda o'zini ehtiyot qilishni egallab olish uchun o'nta mashq tavsiya qilingan, bular ushbu elementni o'rganishda murabbiy arsenalini yetarli darajada kengaytiradi. Ko'krakka yiqilishda o'zini ehtiyot qilishning ushbu elementini o'rganish uchun uchta mashq tavsiya etiladi, bu ham ushbu elementni mahorat darajasida egallab olish uchun yetarli hisoblanmaydi.

Kurashchini tayyorlashda asosiy o'rinni jismoniy tayyorgarlik egallaydi. Kurashda jismoniy tayyorgarlik sport mashg'uloti samaradorligining "poydevor toshi" hisoblanadi. Tayyorgarlik bosqichlarida klaster uslubi yordamida kurashchilarni jarohatlanishi holatlarini

oldini olish va musobaqa sharoitida maxsus-tayyorlov mashqlar samaradorligini oshirishga qaratish muhim hisoblanadi.

Jismoniy tayyorgarlik tizimi ikkita uzviy bog'liq elementlarni o'z ichiga oladi; umumiy va maxsus tayyorgarlik. Yakkakurashchilar boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida kurashchilar tomonidan texnik harakatlarni bajarishni takomillashtirish uchun korrektsionalovchi mashqlarni klaster uslubi orqali qo'llash zarur. [1; 285-b]

Olimlar fikriga ko'ra, jismoniy sifatlar tayyorgarlikning barcha tomonlarini mukammallashtirish uchun qulay sharoitlarni yaratadigan funksional imkoniyatlarini rivojlantirish va jismoniy xususiyatlarni tayyorlashga yo'naltirilgan jarayon hisoblanib, umumiy va maxsus turlarga ajratiladi. Maxsus jismoniy tayyorgarlik deganda, sportning aniq bir turida muvaffaqiyatga erishishda va mashg'ulot jarayonining samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan harakatlanish xususiyatlarining uyg'un rivojlanish jarayoni shuni ta'kidlaydi-ki, maxsus jismoniy tayyorgarlik birinchi navbatda organlar va tizimlarni mustahkamlashga, ularning funksional imkoniyatlarini ko'tarishga, tanlangan sport turi talablariga qat'iy qo'llaniladigan harakatlar xususiyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Pedagogik sharoitlarning kurashchi uchun zarur bo'lgan xususiyatlarini rivojlantirishga ta'sirini tashkil etish jarayonlari mashg'ulot ishlarini tuzishda ketma-ketlik va asta-sekinlikni talab qiladi, sport kurashida jismoniy mashqlarni tasniflash bilan bog'liq uslubiy ishlarda o'z aksini topgan. Umumiy rivojlantiruvchi mashqlar kurashchining jismoniy rivojlanishini, organizmning ishga layoqatligini oshirishga ko'maklashib funksional imkoniyatlarini yaxshilaydi Ushbu mashg'ulotlar sportchilar malakasiga bog'liq holda ishlatiladi.

Maxsus tayyorgarlik mashqlarning bunday talqini bilan kelishish qiyin, chunki ular ko'pincha tayyorgarlikning umumiy rivojlantiruvchi vositalariga kiradi. Bizning fikrimizcha, ushbu guruhga kurashchilar organizmini qiyin moslashuvchi faoliyatga tayyorlashga yo'naltirilgan mashqlarni kiritish lozim, ehtiyot choralari va o'zini ehtiyot qilishga qaratilgan vazifaning muhimligi tufayli mashqlarning alohida guruhini tashkil qilish va boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida kurashchilar tomonidan texnik harakatlarni bajarishni takomillashtirish uchun korrektsionalovchi mashqlardan foydalangan xolda amalga oshirish yuqori malakaga erishishga zamin yaratadi.

Yakkakurashchilar Klaster uslubi qo'llash orqali maxsus mashqlar mahoratini egallashni bevosita ta'minlovchi ma'lum jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirish maqsadlariga ega. Ular quyidagilarga bo'linadi: maxsus tayyorgarlik (yetakchi) va taqlid qilish. Maxsus tayyorgarlik (yetakchi) mashqlar asosan kurashning texnik usullarni, shuningdek taktik-texnik komplekslarni bajarishda harakatlar tuzilmasiga muvofiq keladi va ma'lum jismoniy sifatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Eng avvalo klaster tushunchasiga izoh berib o'tsak: Klaster ingliz tilidagi (cluster) so'zidan olingan bo'lib yaxlit holatning elementlarga bo'linishini anglatadi, lekin har bir element o'z xossalari bilan to'laqonli mustaqillikka ega, shuning uchun xam, o'quv mashg'ulotlarida pedagogik sharoitlar yaratish va maxsus tayyorlov mashqlarini qo'llashda aynan ushbu elementlar xususiyatlarini ochib berish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Masalan; Kurash o'quv mashg'ulotini yaxlit pedagogik jarayon ekanligini tassavvur qilsak, unda qatnashuvchi subyektlar ya'ni, murabbiy va shug'ullanuvchilar, mashg'ulot o'tkazish uchun asos bo'lgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar, sport zalining kurash turi talablariga to'liq javob berishi va u yerda yaratilgan xavfsizlikni ta'minlovchi omillar, va yangi pedagogik texnologiyalarni joriy qilish zamon talabi bo'lib qolmoqda. Ushbulardan kelib chiqib mazkur

ilmiy izlanish o'zbek kurashi o'quv-mashg'ulotlari pedagogik sharoitlarini hamda maxsus-tayyorlov mashqlarining klaster usulida tashkillashtirishni sinovdan o'tkazishga qaratilgan. [5; 34-36-b]

Yuqorida biz ta'kidlagan fikrlar yaxlit bitta o'zini-o'zi yiqilishdan himoya qilish, maxsus mashqini klaster usulida o'rgatish davrida, xayolan tassavvur qilish (abstraksiya) tanqidiy fikrlash, eng tuhimi mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Klaster usuli, odatda sxema shaklida namoyon bo'ladi, masalan "o'zini-o'zi yiqilishdan himoya qilish", maxsus mashqini o'rgatishda, u quyidagicha bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, birinchi navbatda, maxsus tayyorgarlik holatidan kelib chiqqan xolda, gilamga o'ng yon tomonga yotgan holat, o'ng qo'l kaftini tirsakkacha bukib gilamga uradi, tazlarga o'tirgan xolda o'ng yon tomonga qo'l kaftini gilamga uradi, tazlarga o'tirgan xolda o'ng yon tomonga qo'l kaftini gilamga uradi, yarim o'tirgan xolda o'ng yon tomonga qo'l kaftini gilamga uradi, yarim egilgan xolda o'ng yon tomonga qo'l kaftini gilamga uradi, old tomonga umbaloq oshgan xolda o'ng qo'lini gilamga uradi, shu tariqa chap tomonga ham bajariladi, tozga o'tirib ikki qo'l kafti bilan birgalikda orqa tomonga uradi, yarim o'tirgan xolda ikki qo'l kafti bilan birgalikda orqa tomonga uradi, yarim egilgan xolda ikki qo'l kafti bilan birgalikda orqa tomonga uradi, old tomonga umbaloq oshish davomida ikki qo'l kafti bilan gilamga uradi. "O'zini-o'zi yiqilishdan himoya qilish" maxsus tayyorgarligini mohirona yakuniga yetkaziladi. "O'zini-o'zi yiqilishdan himoya qilish" maxsus tayyorgarligini, shu tariqa ketma-ketlik bilan elementlarga ajratilib bajarilganda hech qanday lat yeyishlar, jarohatlar bo'lmaydi. [4; 43-47-b]

Shu tarzda, kurashdagi barcha mavjud texnik usullarni o'rganishda ushbu shakl va mazmundagi ko'rinishda ishlab chiqilgan klaster usulining komponentlariga rioya qilgan holda, xar bir bog'liqlik, izchillik, ketma-ketliklarni davom ettirish muhim hisoblanadi, masalan; O'zini-o'zi yiqilishdan himoya qilishda maxsus tayyorgarligini barcha jihatlar: gilamga o'ng yon tomonga yotgan holat, o'ng qo'l kaftini tirsakkacha bukib gilamga uradi, tazlarga o'tirgan xolda o'ng yon tomonga qo'l kaftini gilamga uradi, tazlarga o'tirgan xolda o'ng yon tomonga qo'l

kaftini gilamga uradi, yarim o'tirgan xolda o'ng yon tomonga qo'l kaftini gilamga uradi, yarim egilgan xolda o'ng yon tomonga qo'l kaftini gilamga uradi, old tomonga umbaloq oshgan xolda o'ng qo'lini gilamga uradi, shu tariqa chap tomonga ham bajariladi, tozga o'tirib ikki qo'l kafti bilan birgalikda orqa tomonga uradi, yarim o'tirgan xolda ikki qo'l kafti bilan birgalikda orqa tomonga uradi, yarim egilgan xolda ikki qo'l kafti bilan birgalikda orqa tomonga uradi, old tomonga umbaloq oshish davomida ikki qo'l kafti bilan gilamga urish va boshqa harakatlar qo'llaniladi. Xuddi shunga o'xshash holatlar boshqa texnik usullarni bajarishda ham qo'llaniladi.

Xulosa. Shunday qilib, shuni tasdiqlash mumkinki, maxsus tayyorgarlik mashqlari sportchilarni texnik harakatlariga bo'lgan maxsus harakatlar ta'sirlarga tayyorlash, xavfsiz yiqilishni ta'minlashga imkon beradigan klaster vositalarni o'z ichiga oladi, tuzatuvchilari esa yakkakurashchilar mashg'ulotining "qattiq" ta'sirini yumshatishga yordam beradi.

Klaster uslubini qo'llash va texnologiyasini amalga oshirish va texnik tayyorgarlik va tuzatish vositalarini qo'llashda klaster uslubini ishlab chiqish va bellashuvga kirishish jarayonida kurashchi his qiladigan ta'sirni aniqlash va o'quv-trenirovka mashg'ulotlari jarayonida kurashchini jarohatlanishi oldini olishda qo'llaniladigan maxsus-tayyorlov mashqlari klasteri blok-sxemasini inobatga olgan xolda tayyorlash zarur hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va uslubiyati: Darslik. – T., 2001. – 285 b.
2. Taymurotov A.R., Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati. Darslik. T-2019. 195 b.;
3. M. N. SHUKUROV Sport pedagogik maxoratini oshirish (Kurashchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligi. Yakkakurashlar) T "O'ZKITOB SAVDO NASHRIYOT MATBAA IJODIY UYI" 2021, 152-bet.
4. Шукуров М.Н. Кураш машғулотларини ташкил қилишнинг педагогик шароитларини такомиллаштириш *ФАН-СПОРТГА Илмий назарий журнал* 2020/5 43-47 б
5. Шукуров М.Н. Шароити иссиқ бўлган худудларда Кураш машғулотларини ташкилқилишнинг педагогик шароитларини такомиллаштириш. *ФАН-СПОРТГА Илмий назарий журнал* 2021/2 34-36 б

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

FACTORS AFFECTING UZBEK LANGUAGE LEARNING AND DECOLONIZATION: (DE)COLONIAL EMOTIONS, ETHNICITY AND SELF- PERCEPTION

Tilyabaev Kamil Zaitjonovich,
Westminster International University in Tashkent,
PhD in Education and Social Justice, senior lecturer

Abstract. This article examines the relationship between learning and decolonizing the Uzbek language. Particular attention is paid to factors such as (de)colonial feelings, ethnicity, and self-perception. It is shown that decolonization and the corresponding emotions are independent of ethnicity. At the same time, a nation with certain emotions, self-perception and thinking is capable of substantial decolonization.

Keywords: Uzbek language learning, decolonization, emotions, ethnicity self-perception.

O'ZBEK TILINING O'RGANILISHI VA DEKOLONIZATSIYASIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR: (DE)KOLONIAL HIS-TUYG'ULAR, MILLAT VA O'Z-O'ZINI ANGLASH

Tilyabayev Kamil Zaitjonovich,
Toshkentda Xalqaro Vestminster universiteti,
Ta'lim va ijtimoiy adolat bo'yicha falsafa doktori, katta o'qituvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilini o'rganish va dekolonizatsiya qilish o'rtasidagi bog'liqlik ko'rib chiqilib, (de)kolonial hissiyot, millat va o'z-o'zini anglash kabi omillarga e'tibor qaratiladi. Dekolonizatsiya va unga xos his-tuyg'ular millatga bog'liq emasligi ko'rsatilgan. Qolaversa, muayyan his-tuyg'ular, ong va tafakkurga ega bo'lgan xalq sezilarli dekolonizatsiyaga erishishga qodir.

Kalit so'zlar: o'zbek tili o'rganilishi, dekolonizatsiya, his-tuyg'ular, millat, o'z- o'zini anglash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N53>

Kirish. Dekolonizatsiya deganda ko'pincha mustamlakachilikdan voz kechib mustaqillikka erishish tushuniladi, ammo mustaqil holatda ham yashirin davomiy mustamlakachilik kuzatilishi keng tarqalgan holdir. Bu ozodlikka erishgan millatning sobiq mustamlakachiga ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, xususan lisoniy jihatdan bog'liq bo'lishida ko'rish mumkin. Til dekolonizatsiyasi esa sobiq mustamlakachining tiliga nafaqat grafik, grammatik, leksik, uslubiy yoki imloviy jihatdan qaramligini yo'qotish, balki uning mantig'idan, boshqa tillarning rivojini, ulardan foydalanish doirasini chegaralab qo'yishdan voz kechish demakdir. Til dekolonizatsiyasi ko'pincha kam sonli millat va ellatlar tillari, o'layotgan yoki yo'qolish xavfi bor, shuningdek yozma tarixga ega bo'lmagan, standartlanmagan yoki ta'lim tili maqomiga ega bo'lmagan tillarga nisbatan ishlatiladi. Mamlakatimizning davlat tili bo'lmish o'zbek tili yuqorida aytilgan biron bir ta'rifga to'g'ri kelmaydi, shuning uchun uning

dekolonizatsiyasini ko'rib chiqish va til o'rganishdagi hissiy tajribalarga bog'lash nafaqat O'zbekiston uchun balki global miqyosda ham dolzarb hisoblanadi [1].

Tilyabaev [1] his-tuyg'ular, xususan noqulay ustunlik hissi til o'rganilishi va dekolonizatsiyasi o'rtasida kesishma nuqtasi bo'lishi mumkinligi namoyish etdi, bu esa o'zbek tilining o'rganilishiga uning dekolonizatsiyasini bog'lashga yordam beradi. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganish tajribalarida aniqlangan his-tuyg'ulardan faqat uyat/sharmandalik va aybdorlik noqulay ustunlik hissigacha misol bo'la oladi [2]. Shuni yodda tutgan holda, ushbu maqola o'zbek tilining dekolonizatsiyasiga hissa qo'shishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin bo'lgan aybdorlik va uyatga/sharmandalikka ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashga qaratilgan. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida uzoq muddatda rasmiy va norasmiy ravishda o'rganayotganlarning dekolonial tafakkurni rivojlantirishda muvaffaqiyat qozona olmaganliklariga alohida e'tibor qaratiladi. Umid qilamanki, bunday fikrlash rivojlanishiga yordam beruvchi yoki to'sqinlik qiluvchi omillarni hisobga olish O'zbekistonda o'zbek tilini o'qitishga dekolonial tamoyillarni joriy etishga yordam beradi.

Uslubiy qism. Ma'lumotlar o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rgangan va/yoki o'rganishda davom etayotgan 20-40 yoshdagi 25 ta O'zbekiston fuqarosi hamda o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rgatayotgan o'qituvchilar bilan individual suhbatlar orqali to'plangan. Olingan ma'lumotlardan tadqiqot maqsadlarida foydalanish, ularning xavfsizligi, maxfiyligi va manbalarini taxalluslash BERA [3] axloqiy me'yorlariga muvofiq ta'minlandi. Olingan ma'lumotlar narrativ tahlil usuli yordamida qayta ishlangan [4] va to'rtta narrativ-hikoya shaklida muallifning doktorlik dissertatsiyasida keltirilgan. Ushbu maqolada "(De)kolonial his-tuyg'ular, millat va o'z-o'zini anglash" deb nomlangan faqat bitta narrativ-hikoya taqdim etiladi.

Natijalar taqdimoti va muhokamasi. Til va millat o'rtasidagi kuchli bog'liqlik borligini [5] hisobga olgan holda, suhbatdoshlarimning millati o'zbek tilining dekolonizatsiyasiga ta'sirini o'rganish mantiqiy ko'rinadi. Men ushbu masala bo'yicha natijalarimdagi umumiy trend ta'riflashdan boshlayman. Keyin o'zbek millatiga mansub bo'lmagan suhbatdoshlarimning tegishli tajribalari bilan o'rtoqlashaman. Nihoyat, o'zbek millatiga mansub bo'lgan suhbatdoshlarimning tegishli tajribalarini keltirib, ular o'rtasida dekolonizatsiya birdamligi mavjudmi yoki yo'qmi deb xulosa chiqaraman.

Men suhbatlashgan etnik o'zbeklarning aksariyati o'zbekcha bilishlarini o'rtacha va yuqori deb baholashgan bo'lsa-da, tadqiqotimning millati o'zbek bo'lmagan ba'zi ishtirokchilari (Vikentiy va Elshod) yanada kuchli til ko'nikmalariga ega, chunki ular nafaqat o'zbekcha yaxshi gapirishadi, balki o'zbek tilida ilmiy ishlar yozib, nashr ettirishadi. Bundan tashqari, ma'lum bir millatga mansublik avtomatik ravishda o'zbek tiliga nisbatan dekolonial tafakkur mavjud yoki mavjud emasligini ta'minlamaydi. Shunga qaramay, millat omilini ehtiyotkorlik bilan ko'rib chiqib, ba'zi qimmatli xulosalar chiqarish mumkin.

Millati o'zbek bo'lmagan suhbatdoshlarimdan deyarli hech kim o'zbek tili bilan bog'liq mustamlakalik tuyg'ulari haqida hech narsa aytmadi, va shunday bo'lishi o'zi kutilgan edi. Aslida, ularning aksariyati ajablanmasdan va afsuslanmasdan O'zbekistonda o'zbek tilining mavqeyi kuchayganini tan olishdi. Mustamlakalik bilan bog'liq yagona tez-tez ko'tarilgan masala rus tili ularga o'zbek tilini o'rganishga to'sqinlik qilganligi yoki qilmaganligi haqida bo'lib, bu ularni ikkita deyarli teng sonli guruhga ajratgan. Masalan, 1980-1990-yillarda

Toshkent va uning atrofidagi rus tilli muhitda [6] o'sgan Taisiya (otasi boshqird, onasi ukrain) va Nina (millati rus) rus tilining o'zbek tilini o'rganishga salbiy ta'sirini tan olishdi:

Buning sababi shundaki, deyarli hamma Sovet davrida ruscha bilgan. Ko'p odamlar hali ham ruscha yaxshi tushunishadi. Ko'pchilik hali ham o'zbekcha bilish ahamiyatini tushunishmaydi. (Taisiya)

O'zbekiston Sovet ittifoqi tarkibida bo'lganligi uchun bu yerda rus tilining ahamiyati juda katta edi. Shubhasiz, rus tilining ustunligi o'zbek tilini o'rganishimizga to'sqinlik qildi. (Nina)

Vladislav (millati rus) esa rus tilining ta'siri haqida ko'proq tanqidiy qarashga ega:

Rus tilining ta'siri juda ham destruktiv. Bu, ehtimol, 1924-yilda O'zbekiston Respublikasi tashkil etilganidan beri davom etmoqda. Hayotning barcha sohalarida, shu jumladan kundalik hayotda ham faol va shafqatsiz ruslashtirish sodir bo'lmoqda. Natijada titul millatning ko'plab vakillari o'z tilini bilishmaydi. Albatta, kundalik hayotda odamlar tabiiy ravishda tug'ilganidan beri gaplashadigan tilda gaplashadilar. Albatta, ular o'zbekcha muloqot qilishadi. Ammo men texnik sohada ishlayman ... Tajribamdan kelib chiqqan holda aytishim mumkinki, temir yo'l sohamizda o'zbek tili hech qachon asosiy til bo'lmagan, chunki metroda va temir yo'lda barcha haydovchilar va dispetcherlar faqat 380uscha gaplashadilar. Siz u yerda boshqa tilda gaplasha olmaysiz. Bu taqiqlangan, chunki tushunmovchilik va ko'p muammolar sodir bo'lishi mumkin. Bu shunday bo'lib qolgan. Aytgancha, maxsus hujjatlarning barchasi ham faqat rus tilida yoziladi.

Shunday qilib, Vladislavning gaplari rus tilining mustamlakachiligi hali ham amalda davom etishiga dalil sifatida xizmat qilishi mumkin. Nina va Taisiyaning so'zlaridan esa buni payqash qiyin, chunki ular shunchaki o'zbek tilini o'rganmaslikka bahona bo'lishi mumkin.

Ulardan farqli o'laroq, 1980-1990-yillarda O'zbekiston viloyatlarining o'zbekona muhitda o'sgan Lora (millati koreys), Vikentiy (millati rus), Elshod (otasi qirim tatar, onasi uyg'ur) [7] hamda Toshkentda o'sgan Aynisa (millati tatar) rus tili o'zbek tilini o'rganishga to'sqinlik qilayotganini aytmagan. Til o'rganishni muhit bilan birdamlikka bog'lash mantiqiy ko'rinadigan bo'lsa-da, buning asl sabablari "muloqot qilish zarurati" (Lora) va "davlat sektorida martaba orttirish imkoniyati" (Vikenty) bo'lib, ularning dekolonial birdamlikka hech qanday aloqasi yo'q shaxsiy manfaatlarga asoslangan [8]. Dekolonial birdamlikni faqat Elshod misolida ko'rish mumkin:

Men o'zbek jamiyatining to'laqonli a'zosi bo'lishni xohlardim va hatto etnik o'zlik inqirozini boshdan kechirdim. Qirim tatar va uyg'ur qonim borligi uchun dekolonizatsiya haqida shaxsiy tajribam sifatida gapirishim mumkin edi¹. Ammo meni bu dekolonizatsiya yo'lga men sevgan o'zbek tili, tarixi va madaniyati soldi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, Loraning tarixi Elshodnikiga o'xshaydi. U etnik koreys, uning ajdodlari Stalin davrida Uzoq Sharqdan O'zbekistonga surg'un qilingan [11]. Ammo Elshoddan farqli o'laroq, Lora rus tilining o'zbek tiliga katta ta'sirini tan olsa-da, uning mustamlakachiligini ko'ra olmagan:

O'zbek tilida «kartoshka» kabi so'zlar mavjud bo'lib, ularning o'zbekcha muqobili yo'q. Biz so'kish leksikasini olsak ham, u yerda ruscha so'zlar ham juda ko'p. Ularni yo'qotish qiyin, chunki ular uzoq yillar davomida ishlatilib kelinmoqda.

¹ Qirim tatarlar va uyg'urlarning mustamlakachilikka qarshi kurashlari haqida ko'proq ma'lumot olish uchun Engelhardt va Shestakova [9] hamda Turdush [10] ilmiy ishlariga qarang.

Ehtimol, o'zbek filologiyasini bilish Loraga rus tilining o'zbek tiliga ta'sirini chuqurroq anglashga imkon berardi. Ammo o'zbek tilshunosligiga oid bilimlar til mustamlakachiligini ko'rish uchun yetarli emasga o'xshaydi, chunki intervyu bergan ko'plab o'zbek tili o'qituvchilari o'zbek tili mutaxassislari bo'la turib, rus mustamlakachilik ta'sirining yagona unsuri sifatida o'zbek tilida ruscha o'zlashmalar mavjudligini ko'rishgan. Masalan,

Men til dekolonizatsiyasini uning sofligi uchun kurash deb tushunaman. Biroq, o'zbek tili bilan bog'liq muammolar juda ko'p ekanligini hisobga olsak, uning sofligi uchun kurashishni hozir birinchi o'ringa qo'yish kulgili, deb o'ylayman. (Gulxumor)

Shu bilan bir vaqtda, suhbatda qatnashgan o'zbek tili o'qituvchilarining ko'pchiligi o'zbek va boshqa tillarni hozirgi qo'llab-quvvatlash tizimlarida tengsizlikdan shikoyat qilishgan. Masalan, bizniki kabi nufuzli universitetda chet ellik talabalarga o'zbek tilini o'rgatish bilan shug'ullanadigan jamiyat yo'q. Ilgari (o'n yil oldin) bo'lgan, endi yo'q. Yo'qligining sababi shundaki, chet ellik talabalarining rus yoki ingliz tillarini bilishlari talab qilinadi. Ular uchun o'zbek tili majburiy hisoblanmaydi. Yana bir sababi shundaki, universitetimiz o'qituvchilari rus yoki ingliz tillarida o'qitishni yaxshi o'zlashtirganlar. Bu chet elliklarga qulay bo'lsin deb amalga oshirildi. Boshqa talabalarga kelsak, o'zbek tili turlicha, ya'ni o'zbek tilida o'qitilmaydigan guruhlariga (ilgari ikki yil, hozir bir semestr), mutaxassis bo'lmagan guruhlariga (uch yildan keyin to'xtatiladi), ixtisoslikka oid o'zbekcha atamalarni bilishi shart bo'lgan guruhlariga o'qitiladi. Ish soatlarini qisqartirish sababi ta'lim tizimining yangilanishi va kredit modul tizimiga o'tishidir (Narimon).

Asosiy qiyinchilik – o'zbek tilida kontent yetishmasligi. O'zbek tilida manbalar juda oz. Siz ularni izlashingiz kerak. Bundan farqli o'laroq, ingliz yoki fransuz tillaridagi manbalar juda ko'p. Bundan tashqari, ba'zi o'quvchilarimning o'zbek tili faniga bo'lgan munosabati mening ishimni qiyinlashtirmoqda. Ular: «Nega bizga o'zbek tili kerak? Universitetga o'qishga kirsam, mendan o'zbek tilini hech kim talab qilmaydi», deyishadi. (Lutfiya)

Etnik o'zbeklar orasidagi suhbatdoshlarimga kelsak, 18 kishidan faqat uchitasi (Lola, Karima va Bahodir) O'zbekistondagi o'zbek tili bilan bog'liq hozirgi vaziyatga davom etayotgan yashirin mustamlakachilik sabab deb aniq ko'rsatib berdi, va buni quyidagilarda: 1) rus tilining o'zbek tiliga kuchli ta'sirida [12]; 2) o'zbek tiliga past nazar bilan qarashda [13]; 3) davom etayotgan epistemitsidda (masalan, o'zbek tilida turli bilim sohalariga taalluqli yuqori sifatli kontent yo'qligida [14]; 4) jamiyatda chinakam dekolonial xatti-harakatlarining umuman yo'qligida [15] ko'rish mumkin. Boshqalar (15 tasi) buni aytmadilar, lekin mustaqil O'zbekistonda rus tilining o'zbekcha bilish darajasiga ta'siri haqida qiziqarli fikrlar bildirishdi. Masalan, ulardan ba'zilari «rus tili o'zbek tilini o'rganish ahamiyatini pasaytirdi» (Umayra), uni o'rganishga to'sqinlik qildi (Vali va Azamat) yoki «o'zbek tili rivojlanishini to'xtatdi» (Salima), deb aytishdi. Shu bilan birga, Umayra va Parvina rus tili O'zbekistonda ikkinchi davlat tili maqomini olishiga qarshi emas. Davlat tillarining bir nechtaligi yomon narsa emas, ammo ular teng kuchga ega bo'lmasa, kuchsizroq tilning dekolonizatsiyasi amalga oshishi dargumon [16].

Ba'zilar, shuningdek, o'zbek tili bilan bog'liq hozirgi vaziyatga rus tili emas, balki «xalqimizning mas'uliyatsizligi» (Sevda), shaxsiy tanlov (Lola, Sarvar), muhit ta'siri (Latofat, Parvina) va mamlakatimizning Rossiyaga nisbatan do'stona munosabatda bo'lishi (Bobomurod va Ruxshona) sababdir, deyishdi. Umuman olganda, ushbu javoblar quyidagi fikrni tasdiqlaydi: «[...] tillarni tillar emas, balki ularning egalari o'ldiradi, o'z tillaridan voz kechib o'ldiradi, garchi ular rivojlanayotgan ijtimoiy-iqtisodiy ekotizimlardagi o'zgarishlarning qurbonlari bo'lsalar

ham» [17; 20-b]. Lekin faqat Vali va Azamat o'zbek tilini keraksiz deb bilishda hech qanday muammo ko'rmadilar, chunki ular uchun bu qayerda yashash va ishlashga bog'liq bo'lgan shaxsiy yoki oilaviy tanlov masalasi edi. Boshqalar esa O'zbekistonda ko'p yillardan beri yashaganlariga qaramay, o'zbek tilini o'rganishga ham urinmaganlarni, hattoki o'z farzandlarini ham tanqid qilishdi.

Biroq, bu 15 kishi o'zbek tilini o'rganishdagi qiyinchiliklarini hech qachon mustamlakachilik oqibati deb hisoblamagan va shuning uchun hech qachon bundan pushaymon va/yoki xafa bo'lmagan. Menimcha, Sevda bu fikrni juda yaxshi ifodalab berdi:

Men bu haqda hech qachon chuqur o'ylamagan ekanman. Men rus tilini doim tabiiy hol deb bilganman. Bundan tashqari, ota-onam ham men bilan ruscha gaplashardi. Mustamlakachilik salbiy tusga ega, ammo men rus tilining ta'sirida salbiy narsa ko'rmayapman.

Xulosa. Shunday qilib, ularning ko'pchiligida kolonial tuyg'ular yo'q. Boshqacha qilib aytganda, ular Zembylas [18] nazariyasiga ko'ra dekolonizatsiya yo'lidagi birinchi qadam bo'lgan mustamlakachilikning murakkab emotsional tarixini tan olmadilar. Etnik o'zbeklar orasida ikkita qarama-qarshi guruh mavjud, ya'ni o'zbek tilini o'rganish qiyinchiliklarini mustamlakachilik oqibati deb biladiganlar va buni o'zgartirishni istayotganlar, shuningdek, ularning mustamlakalik tabiatini ko'rmaydiganlar ham bor. Demak, ular orasida dekolonial birdamlik yo'q deb aytish o'rinlidir. Bu dekolonial birdamlikni faqat Zembylas [18] taklif qilganidek, mustamlakalangan xalq *bilan* hamjihatlik sifatida emas, balki mustamlakalangan xalq *ichidagi/orasidagi* hamjihatlik sifatida tushunishning muhimligini ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, birdamlik nafaqat dekolonizatsiyaga, balki mustaqil tanlashga qaratilgan muhim qadamdir [19]. Buni intervyuda qatnashgan etnik o'zbeklarning aksariyati dekolonizatsiya jihatidan birdamlik ko'rsatmay, ajdodlarining tili uchun dekolonizatsiyani tanlamayotganligidan ko'rish mumkin. Bundan tashqari, birdamlik dekolonizatsiyaning uchinchi bosqichi bo'lgan kundalik hayotda yashirin mustamlakachilik mantig'ini fosh qilish uchun zamin yaratadi [18]. Masalan, Bahodir Sovet (mustamlakachi) hukumati tomonidan ilk bor amalga oshirilgan lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tishning qanchalik dekolonial chora ekanligini shubha ostiga qo'yadi, Karima esa familiyasini o'zgartirish haqida o'ylamoqda, chunki -eva qo'shimchasini rus mustamlakachiligidan meros deb biladi. Shunday qilib, o'z-o'zini anglash, dekolonial birdamlik va mustaqil tanlov bo'lmasa, o'zbek millatiga mansublikning o'zi o'zbek tilining dekolonizatsiyasiga olib kelishi dargumon. Biroq, etnik o'zbeklar O'zbekiston aholisining 83,8 foizini tashkil etishini hisobga olsak [20], yuqorida aytib o'tilgan sifatlarga ega millat dekolonizatsiyaga sezilarli hissa qo'shishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Tilyabaev, K., 2024. *Exploring the emotional dimension of Uzbek language decolonisation: insights from the experiences of learning Uzbek as a second language*. Lancaster University.
2. Zembylas, M., 2018. Con-/divergences between postcolonial and critical peace education: Towards pedagogies of decolonization in peace education. *Journal of Peace Education*, 15(1), pp.1-23.
3. 2018. BERA Ethical Guidelines for Educational Research. 4th ed. [ebook] London: BERA, Available at: <<https://www.bera.ac.uk/publication/ethical-guidelines-for-educational-research-2018-online>> [Accessed 21 February 2021].
4. Smith, B., 2016. Narrative analysis. *Analysing qualitative data in psychology*, 2, pp.202-221.
5. Fishman, J.A., 2017. Language and ethnicity: The view from within. *The handbook of sociolinguistics*, pp.327-343.

6. Peremkulov, J.A., 2021. History of Demography of Industrial Cities of Tashkent Region. *International Journal on Integrated Education*, 4(12), pp.80-87.
7. Dadabaev, T., 2004. Post-Soviet realities of society in Uzbekistan. *Central Asian Survey*, 23(2), pp.141-166.
8. Morris, K.B., 2020. Decolonizing solidarity: cultivating relationships of discomfort. In *Pathways of Settler decolonisation*. Routledge. pp. 62-79.
9. Engelhardt, A. and Shestakova, S., 2022. Crimean Tatar Infrastructures of Decolonial Care. *European Review*, 30(4), pp.532-544.
10. Turdush, R., 2022. *East Turkistan's Right to Sovereignty: Decolonization and Beyond*. Rowman & Littlefield.
11. Kim, A., Surzhik, M. and Mamychev, A., 2021. Soviet Koreans and Far Eastern NKVD in the 1930s. *East Asia*, 38, pp.93-103.
12. Khairi, A., 2016. Linguistic revivalism and national identity in Uzbekistan. *International Studies*, 53(3-4), pp.258-272.
13. Norov, I. and Amanklichev, I., 2021. "The Role of Modernity in the Formation of the Uzbek Language as the State Language" ("IT is a Mirror of the Existence of a Nation in the World His Life is in His Language and Literature"). *JournalNX*, 6(06), pp.773-775.
14. Shozamonov, S.I., Nazarova, S.A. and Djuraev, B.B., 2021. Problems of development of the Uzbek language in current society. *Open Journal of Modern Linguistics*, 11(4), pp.613-620.
15. Gorshenina, S., 2021. Orientalism, postcolonial and decolonial frames on Central Asia: Theoretical relevance and applicability. in: Jeroen Van den Bosch; Adrien Fauve; Bruno De Cordier (eds.), *European Handbook of Central Asian Studies: History, Politics, and Societies*, (Stuttgart: ibidem Verlag), pp.177-241.
16. Amorim, R., Baltazar, R. and Soares, I., 2020. Linguistic legacies of British and Portuguese (de) colonization in Africa: (un) successful common bonds? *Public Sciences & Policies*, 6(1), pp.13-31.
17. Mufwene, S.S., 2002. Colonisation, Globalisation, and the Future of Languages in the Twenty-first Century. *International Journal on Multicultural Societies*, 4(2), pp. 1-48.
18. Zembylas, M., 2022. Toward affective decolonization: Nurturing decolonizing solidarity in higher education. *Journal of Curriculum and Pedagogy*, pp.1-20.
19. Zembylas, M., 2023. Revisiting "Pedagogy of Discomfort" Through the Combined Lenses of "Inconvenience" and "Affective Infrastructure": Pedagogical and Political Insights. *Philosophical Inquiry in Education*, 30(3), pp.193-206.
20. CIA, 2021. *The World Factbook/Uzbekistan*. Available at: <https://web.archive.org/web/20210203042919/https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/uzbekistan/> (Accessed: 6 January 2024).

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

AS AN IMPORTANT PEDAGOGICAL FACTOR IN DEVELOPING VALEOLOGICAL COMPETENCES IN FUTURE TEACHERS BASED ON THE PHILOSOPHICAL VIEWS OF EASTERN THINKERS

Khudoyberdiev Giyosiddin

Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences,
Gulistan State University

Abstract. This article discusses in detail the pedagogical conditions for the development of valeological competencies in future teachers and the principles of teaching in the educational process aimed at the development of valeological competencies.

Keywords: valeology, competence, valeological competence, healthy lifestyle, hygienic education, health preservation.

SHARQ MUTAFAKKIRLARNING FALSAFIY QARASHLARI ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA VALEOLOGIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM PEDAGOGIK OMILI SIFATIDA

Xudoyberdiyev G'iyosiddin Baxtiyor o'g'li

Guliston davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
E-mail: hudojberdievgijosiddin@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarda valeologik kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va valeologik kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya jarayonida o'qitish prinsiplari haqida batafsil so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: valeologiya, kompetentlik, valeologik kompetensiya, sog'lom turmush tarzi, gigiyenik tarbiya, sog'liqni saqlash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N54>

Kirish. Yangilanayotgan O'zbekistonda ta'lim sohasini tubdan isloh qilish va zamonaviy uzluksiz ta'lim tizimini yaratish masalasi ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Ta'limning ustuvor vazifalari esa yangi avlod kadrlarini o'z sohasining mutaxassisi qilib yetishtirish va jamiyatda o'zining munosib o'rnini topishi uchun o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini faol tatbiq etish jarayonida shart-sharoit yaratib berishdan iborat. Shunga ko'ra, "Kasbiy malaka va bilimlarni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining qarorida aynan mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasiga urg'u berilgan (VMQ, 2021). Ushbu qonunda davlatimizda kasbiy kompetensiyalarini baholashni talabgorlar va ish beruvchilar o'rtasida ommalashtirish, kasbiy malaka, bilim va ko'nikmalar milliy tizimining rivojlantirilishida hamda kasbiy standartlarning

ishlab chiqilishida eng ilg'or xorijiy tajriba va ilmiy hamjamiyat takliflari qo'llanilishining ta'minlanishi ko'zda tutilgan.

“Kompetensiya – bu ta'lim orqali olingan bilimlarga, tajribaga, qadriyatlarga, niyatlarga asoslangan umumiy qobiliyatdir. Kompetensiyaviy bilim yoki ko'nikmaga tushmaydi; kompetentlik –bu olim yoki o'qimishli odam bo'lishni anglatmaydi”. Kompetensiya va ko'nikma o'rtasidagi farqni ajratish kerak. Ko'nikma –bu muayyan vaziyatda harakat, kompetensiya – xatti-harakatlar, ko'nikmalarning kuzatuvlaridan o'rganilishi mumkin bo'lgan xarakteristik xususiyatdir. Shunday qilib, ko'nikmalar amalda kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi. Kompetensiya mahorat, harakatni kuchaytiradi. Kompetensiya ongli faoliyat natijasida shakllanadi. Davlat ta'lim standartida kasbiy va umumiy kompetensiyalar, ya'ni, bitiruvchilar egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar belgilab qo'yilgan. Ularga asosiy kasbiy ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda integrativ yondashuv orqali erishish mumkin. Dasturning variativ qismi ta'lim muassasasining, mintaqaning o'ziga xosligini, hududdagi ish beruvchilarning aniq kasbiy kompetensiyalarni egallagan mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojini aks ettirish imkonini beradi [4: 120-b].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy ta'limni modernizatsiya qilish bo'yicha olib borilayotgan ishlar munosabati bilan “kompetensiya” va “kompetentlik” so'zlari yangi tusga kirdi. Ushbu tushunchalarning mazmun-mohiyatini aniq ifodalashda N.A.Muslimov, A.V.Xutorskoy, I.A.Zimnyaya, John Raven, Robert White, Richard Boyatzis, Lothar Reetz va boshqa olimlar katta hissa qo'shganlar.Turli xil izohli lug'at va ilmiy adabiyotlarda “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalari turlicha izohlanadi. Ularning ma'nosini to'g'ri anglash va tushunish maqsadida quyidagi lug'atlarga e'tiborimizni qaratdik:

“O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”da keltirilishicha: “kompetensiya” (lot. Competo –erishyapman, munosibman, loyiqlan) demakdir [2; 226-b].

Rus tili lug'atida “kompetensiya”ga shunday izoh berilgan, [lot. competo –erishyapman; munosibman, loyiqlan], 1. qonun, nizom yoki boshqa hujjat bilan muayyan organ yoki mansabdor shaxsga berilgan topshiriq; 2. muayyan sohadagi bilim, tajriba bilimli, qobiliyatli, malakali bo'lish negizidagi “kompetensiya” so'zining kelib chiqishi chuqur o'tmishimiz tarixiga borib taqaladi [3: 512-b].

Ta'lim jarayonida yoshlarning salomatligini ta'minlash orqali ularning dunyoqarashi va tafakkurini barqaror rivojlantirish hamda shaxsda valeologik madaniyatni shakllantirishning nazariy-tarixiy asoslari eng qadimgi yozma manba “Avesto” hamda Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy kabi Sharq mutafakkirlarining qomusiy asarlarida yoritib berilgan.

Har bir insonning o'zigagina xos imkoniyatlari mavjudligi va unga hamisha jiddiy e'tibor berish zarurligi haqida buyuk sharq mutafakkirlari Ibn Sino, Forobiy, Beruniy, Mirzo Ulubek, Yusuf Xos Hojib ham o'z zamonlarida qimmatli fikrlarini alohida qayd etib o'tganlar.

Har bir yosh uchun jismoniy ko'rsatkichlar mutlaq emas, ular nisbiy xarakterda bo'lib, ijobiy rivojlanish tendensiyasini saqlab, turli xil tarixiy rivojlanish davrlarida o'zgarib turadi. Ushbu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi: bolaning o'sishi, vazni, ko'krak hajmi, mushaklarning kuchi, qobiliyatlari va boshqalarni aytish mumkin. O'smir yoshni rivojlantirishning pedagogik mezonlari tarbiya, ta'lim va tarbiya imkoniyatlarini tavsiflaydi, inson hayotining turli davrlarida aqliy, mafkuraviy, siyosiy, axloqiy, mehnat, estetik va jismoniy tarbiya imkoniyatlarini belgilaydi. Inson rivojlanishining yosh davrlarini ajratish uchun

anatomik, fiziologik, jismoniy, psixologik va pedagogik ko'rsatkichlar majmui qo'llaniladi. Ba'zi ko'rsatkichlar ushbu yosh davrida yetakchi hisoblanadi, boshqalari esa zanjir singari bog'liq bo'lib turadi. O'quv faoliyati insonning intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy fazilatlarini shakllantirish mazmuni hamda xususiyatlarini belgilaydi. Sharq mutafakkirlari asarlari va tarixiy-ilmiy manbalarda olg'a surilgan yoshlarning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish uchun talab etiladigan insoniy fazilatlarni quyidagicha izohlash mumkin: otionalarga sog'lom fapzand dunyoga keltirish bo'yicha maslahatlar; komil inson tarbiyasida yosh xususiyatlarini hisobga olish; diniy va dunyoviy bilimlarni egallash; oliyanob bo'lish, pokiza yurish, oila va vatan oldidagi burch va vazifalarning ustunligiga erishish, ezgulikka xizmat qilish.

Ar-Roziy odamlarni falsafiy turmush tarzi talablarida yashashga undaydi, ayrim kishilarga xos salbiy axloqiy sifatlar: ortiqcha ehtiros, injiqlik, jahldorlik, yolg'on so'zlash, hasad, ochko'zlik, qayg'u, mechkaylik, ichuvchanlik kabilarni qattiq qoralaydi. Falsafiy yashash tarzi tushunchasini ilmiy asoslab beradi.

Ar-Roziy fikricha, faylasuf olim hayotda adolatparvar, insonparvar, ishi bilan so'zi bir kishilar bo'lishlari lozim. Ular odamlarga muomala madaniyatini o'rgatishda oliyanoblikning ustunligini, baxsulqlikning boshga halokat keltirishini tushuntirishlari, yaxshilikka undash, halol mehnat qilish farovon va sog'lom turmush kechirishning asosi ekanligini anglatishlari lozim deb ta'lim berdi.

Ahmad Yassaviy fikricha, o'z nafsining boshini yanchgan kishining g'ururi va qadr-qimmatini hech kim poymol qila olmaydi. Shu bois, "Hikmatlar" bizga yashash tarzimizni adashmasdan to'g'ri belgilab olishimizda, ko'proq ezgu savob ishlar qilishimizda, o'z mohiyatimizni anglab yetishimizda ko'mak beradi. Nafsni jilovlay bilish inson qalbini tozalaydi va tiniqlashtiradi, odamlarni to'g'ri yo'lga boshlaydi. Sog'lom nafs insonni hayvoniy ehtirolarga berilib ketishdan saqlaydi, jismonan mustahkamlaydi, uning quvvatini oshiradi, og'ir kasalliklardan asrab, insonning ma'naviy yuksalishiga olib keladi. Sog'lom nafs — sog'lom turmush tarzining muhim belgisidir. Nafsni tiya bilmaslik inson qalbini xiralashtiradi, to'g'ri yo'ldan ozdiradi. Nafsga berilish insonni tubanlashtiradi, oqibatda uni halok etadi.

Abu Ali ibn Sinoning inson salomatligiga qo'ygan gigiyenik talablari "Sog'liqni saqlashga doir risola" deb nomlangan asarida bayon qilingan. Kitobning maqsadi inson tanasiga zararli ta'sir etuvchi holatlarni, uning turmush tarzidagi xatolarni to'g'rilash orqali bartaraf etilish usullarini bayon qilishdir, deb yozadi muallif. Kitobning birinchi maqolasida ushbu xatolar va ularni muvozanatlashtirish choralari haqida o'z fikrlarini bildiradi. Kitobning alohida maqolalarida havo, uning turli holatlari-musaffoligi, namligi, quruqligining inson organizmiga ta'sirini bayon qilib, ulardan himoyalalanish usullarini ko'rsatadi. U uzoq turib qolgan havo ham, harakatdagi havo ham organizm uchun zararlidir, deb ko'rsatadi. Hammomlar to'g'risidagi maqolasida hammomga qo'yiladigan gigiyenik talablarga to'xtaladi. Hammomga to'yib ovqatlanigan holda kirish organizmga katta xavf tug'dirishi, shuningdek, uzoq muddat davomida cho'milish, ortiqcha va kuchli uqalashning zarari. ayni paytda hammomdan so'ng biroz vaqt sot' havoda sayr etishning foydali ekanligini bayon qilgan.

"Tib qonunlari" asarida va "Urjuza" nomli tibbiy dostonida batafsil bayon qilgan. Ibn Sinoning fikricha, sog'liqni saqlashning asosiy tadbiri badan tarbiya, keyin ovqat tadbiri va uyqu tadbirlari hisoblanadi. Mutafakkir olim "Urjuza" asarida me'yoriy uyqu, serharakat bo'lish, yo'lovchilar, keksa kishilar, homiladorlar, chaqaloqlar tartiblari hamda me'yoriy

ovqatlanish, to'g'ri turmush tarzi haqida maslahatlar beradi. Asarning "Salomatlikni saqlash haqida"gi maxsus bo'limida shaxsiy gigiyena qoidalariga amal qilish, badanni chiniqtirish, mizojni muvozanatlashtirish, kun tartibi, jismoniy mashg'ulotlar, hammomlar qurilishi, may ichish, uyqu va bedorlik, og'iz bo'shlig'i va tishlarni parvarish qilish, ichaklarni tozalash ka bilar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar bergan. [5:16-20-b].

Muhokama. Valeologiya organizm tuzilishi va vazifalari, uning xarakat imkoniyatlari, jismoniy xolatini takomillashtirish, salomatlikni saqlash va yaxshilash, sog'lom xayot tarzi bo'yicha bilim va ko'nikmalar tizimini o'rganish, muntazam jismoniy mashqlarni bajarishga extiyojini mustaxkamlashga yo'naltirilgan.

Valeologiya — inson salomatligi, uni mustahkamlash yo'llari, aniq sharoitlarda inson hayotiy faoliyatini shakllantirish va saqlash haqidagi bilimlarning fanlararo yo'nalishidir. O'quv fani sifatida u inson salomatligi va sog'lom hayot tarzi haqidagi bilimlar majmuasini tashkil etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarda valeologik kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik ahamiyati, Sharq mutafakkirlarining valeologik kompetentlikni shakllantirishning mavjud holati yoritilgan.

Jamiyatning ijtimoiylashuv jarayonlarida yosh avlod ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish masalasi dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Zero, yangi davr shiddati ta'lim-tarbiya tizimiga ham o'zining aniq, qat'iy talablarini qo'ymoqda. Jamiyatning sog'lomligi esa o'sib kelayotgan yosh avlodning yuqori darajada sog'lom turmush madaniyatiga ega bo'lishini taqozo etadi. Shunga ko'ra, agar jamiyatda mavjud barcha institutlar tomonidan bolalar ma'naviy va jismoniy salomatligini muhofaza qilishga qaratilgan shart-sharoit yaratilsa, o'sha jamiyatda yashab, o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini shakllantirish yuqori darajaga ko'tariladi.

Yurtimizda azal-azaldan odob-axloq va ta'lim-tarbiyaga katta e'tibor berilgan. Sharq allomalari, olim-u mutafakkirlar qadimdan adab ilmini chuqur o'rganib, rivojlantirib kelishgan. Ayniqsa, har taraflama go'zal odobli, yaxshi xulqli va hayoli bo'lishga, nafsni poklashga buyuruvchi muqaddas dinimiz bu sohada ulkan o'zgarishlar sababchisidir. Hadislarda, allomalarning o'gitlarida inson ma'naviy kamolotining asosi bo'lgan odob-axloq va tarbiyaning barcha jihatlari o'z ifodasini topgan.

Mutaxasislarni baho berishicha aholi salomatligining 40-50% hayot tarziga bog'liq, zararli odatlar, noto'g'ri ovqatlanish, alkohol va tamakini meyoridan ortiq istemol qilish, ko'p o'tirish (stress), atrof-muhitning iflosligi turli kasalliklarga (yurak-qon va nafas olish sistemasi kasalliklari, oshqozon- ichak funksiyalarining buzilishga x.k) olib kelishi ma'lum. Abu Ali Ibn Sino salomatlikni asrashga katta ahamiyat bergan. Alloma kasalliklarini oldini olishda jismoniy mashqlar bilan muntazam shug'ullanishni ko'p marotaba qayd etgan.

Xulosa. Yoshlarda valeologik kompetensiyalarni rivojlantirishga bo'lgan keskin ehtiyoj, ta'lim muassasalarida mavjud nazariy yondashuvlar, pedagogik vosita va innovatsion ta'lim imkoniyatlarini rivojlantirish, yoshlarning o'z salomatligini saqlash va sog'lomlashtirish jarayonlariga munosabati, sog'ligi, qiziqishi va faolligini e'tiborga olishni taqozo etadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 30-sentyabrdagi VMQ-616-son "Kasbiy malaka va bilimlarni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha

qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. Elektron resurs:
<https://lex.uz/docs/5664463>.

2. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat milliy nashriyoti, –T.: 2008. 8 tom. B-26.
3. Новая иллюстрированная энциклопедия. Кн. 5. Кл –Ма. –М.: Большая Российская энциклопедия, ООО "ТД Издательство Мир книги", 2007. –512 с.
4. Muslimov, N. (2015). Usmonboeva M. va boshqalar. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. Sano-standart. Toshkent, 120.
5. Arziqulov R. Sog'lom turmush tarzi asoslari (Valeologiya) "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent—2009

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

INTEGRATION OF COMPUTER GRAPHICS TECHNOLOGIES INTO PROJECT-BASED LEARNING: PEDAGOGICAL EFFECTIVENESS

Rasulbek Qurbon Khojamqulov

Lecturer, Department of Applied Arts and Design
Gulistan State University, Uzbekistan

Abstract. This article highlights the significance of employing computer graphics technologies in project-based learning within engineering education. The research findings demonstrate that this approach effectively enhances students' design competencies, technical thinking, and creative problem-solving skills. The results emphasize the necessity of integrating digital graphic tools into the educational process to improve the quality and effectiveness of engineering training.

Keywords: engineering education, computer graphics, project-based learning, design competencies, digital technologies.

KOMPYUTER GRAFIKASI TEXNOLOGIYALARINI LOYIHA ASOSIDA O'QITISHGA INTEGRATSIYALASHNING PEDAGOGIK SAMARADORLIGI

Xo'jamqulov Rasulbek Qurbon o'g'li

Guliston davlat universiteti
"Amaliy san'at va dizayn" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada muhandislik ta'limida loyiha asosida o'qitish jarayonida kompyuter grafikasi texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuv bo'lajak muhandislarning loyihalash kompetensiyalari, texnik tafakkuri va kreativ fikrlashini rivojlantirishini ko'rsatadi. Olingan xulosalar raqamli grafik vositalarni ta'lim jarayoniga integratsiyalash zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: muhandislik ta'limi, kompyuter grafikasi, loyiha asosida o'qitish, loyihalash kompetensiyalari, raqamli texnologiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N55>

Kirish. Zamonaviy raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, xususan kompyuter grafikasi vositalarining ta'lim tizimiga keng joriy etilishi, muhandislik ta'limining mazmuni, metodikasi va tashkiliy shakllarini tubdan yangilash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida bo'lajak muhandislardan nafaqat nazariy bilimlarni egallash, balki murakkab texnik muammolarni tahlil qilish, ularni modellashtirish, innovatsion yechimlar ishlab chiqish va natijalarni vizual asoslash qobiliyatlari ham talab etiladi [1:12]. Shu sababli oliy ta'lim muassasalarida loyiha asosida o'qitish yondashuvi yetakchi pedagogik model sifatida qaralib, ushbu jarayonda kompyuter grafikasi texnologiyalarining o'rni tobora ortib bormoqda.

Kompyuter grafikasi vositalari muhandislik obyektlari va jarayonlarini raqamli muhitda aks ettirish, ularni tahlil qilish va optimallashtirish imkonini berib, talabalarning fazoviy tafakkuri, texnik tasavvuri va kasbiy dunyoqarashini shakllantiradi. Shu bilan birga, loyiha

faoliyati jarayonida grafik texnologiyalardan foydalanish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lashga xizmat qilib, ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi [2:45].

Bundan tashqari, AR (kengaytirilgan reallik) va VR (virtual reallik) texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi murakkab konstruksiyalarni interaktiv tarzda vizualizatsiya qilish va tahlil qilish imkonini beradi, bu esa bo'lajak muhandislarning vizual tafakkurini yanada rivojlantiradi va qaror qabul qilish jarayonini optimallashtiradi [7:156]. Shu nuqtai nazardan, kompyuter grafikasi texnologiyalarining loyiha asosida o'qitish jarayonidagi pedagogik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish va ularni amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy-pedagogik vazifa hisoblanadi.

Metodlar. Tadqiqot loyiha asosida o'qitish metodologiyasiga tayangan holda amalga oshirildi. Ta'lim jarayonini tashkil etishda zamonaviy kompyuter grafikasi dasturlari – AutoCAD, SolidWorks, Revit, Blender va SketchUp keng qo'llanildi [3:38]. Ushbu dasturlar talabalarga murakkab mexanik va konstruktorlik obyektlarini modellashtirish, ikki va uch o'lchamli chizmalarni yaratish, animatsiyalar va vizualizatsiyalar orqali loyiha natijalarini interaktiv tarzda taqdim etish imkonini beradi [8:46]. Shu bilan birga, metodik yondashuv real muhandislik faoliyatiga yaqinlashtirilgan loyiha topshiriqlariga asoslanib, talabalarni grafik modellashtirish, konstruktiv yechimlar ishlab chiqish, turli dizayn variantlarini sinab ko'rish va yakuniy natijalarni professional standartlarga mos rasmiylashtirish jarayonlariga faol jalb qilgan.

Tadqiqot davomida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, unda tajriba va nazorat guruhlarini shakllantirildi. Nazorat guruhida an'anaviy o'qitish usullari asosida mashg'ulotlar olib borilgan bo'lsa, tajriba guruhida loyiha asosida kompyuter grafikasi texnologiyalaridan foydalanilgan holda ta'lim tashkil etildi. Shu bilan birga, tajriba guruhida AR va VR texnologiyalari integratsiyalash orqali murakkab konstruksiyalarni virtual muhitda vizualizatsiya qilish, ularni interaktiv tarzda tahlil qilish va sinovdan o'tkazish imkoniyati yaratildi, bu esa talabalar tajribasini real muhandislik jarayonlariga yaqinlashtirdi [11:269]. Talabalarining bilim va kompetensiyalarini baholashda bir nechta metodlar kombinatsiyasi qo'llanildi: test sinovlari orqali nazariy bilimlar tekshirildi, loyiha ishlarining ekspert tahlili orqali amaliy kompetensiyalar baholandi, pedagogik kuzatuv orqali jarayon davomiyligi va talabalar faoliyati monitoring qilindi, shuningdek, so'rovnoma va suhbat metodlari orqali talabalar o'zlarining ijodiy yondashuv, mustaqil fikrlash va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini namoyon qildilar [7:159; 13:36]. Bundan tashqari, metodlar tarkibiga raqamli vositalardan foydalanish jarayonida talabalar faoliyatini analitik tarzda tahlil qilish ham kiritildi. Masalan, uch o'lchamli modellashtirish jarayonida xatoliklar, konstruktiv yechimlarning mosligi va vizual ko'rinish sifatini baholash orqali talabalar muammolarni tahlil qilish va samarali yechim ishlab chiqish ko'nikmalarini rivojlantirdilar [11:270]. Shu tarzda, tadqiqot metodikasi talabalarining bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini kompleks baholash imkonini berib, loyiha asosida o'qitish samaradorligini aniqlashga xizmat qildi.

Natijalar. Tajriba-sinov ishlarining natijalari loyiha asosida kompyuter grafikasi texnologiyalaridan foydalangan holda tashkil etilgan ta'lim jarayonining yuqori samaradorligini aniq ko'rsatdi. Eksperimental guruh talabalari texnik topshiriqlarni bajarishda yuqori aniqlik, mantiqiylik va kreativ yondashuvni namoyon etdilar [2:52]. Ularning grafik

tafakkuri, fazoviy tasavvuri va murakkab muammolarni vizual tahlil qilish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi, bu esa talabalarining loyiha ishlariga yondashuvi sifatida aniq ifodalanadi.

Solishtirma tahlil natijalariga ko'ra, tajriba guruhida o'quv natijalari nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 35-40 foizga yuqori bo'ldi. Ayniqsa, loyiha ishlari sifati, grafik hujjatlarning standartlarga mos rasmiylashtirilishi, murakkab konstruksiyalarni tahlil qilish va yakuniy natijalarni vizual taqdim etish darajasida yaqqol ijobiy o'zgarishlar kuzatildi [5:462]. Shu bilan birga, AR va VR texnologiyalari yordamida amalga oshirilgan interaktiv vizualizatsiya talabalarining loyiha natijalarini yanada realistik tarzda baholash va muammolarni oldindan aniqlash imkonini berdi [7:159]. Talabalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar loyiha asosida o'qitish jarayoni ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirganini, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash imkonini berganini ko'rsatdi [13:36]. Shu bilan birga, so'rovnomalar va pedagogik kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi talabalar mustaqil fikrlash, kreativ yondashuv va guruh bo'lib ishlash ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga muvaffaq bo'lishgan [4:263]. Natijalar shuni tasdiqladiki, loyiha asosida kompyuter grafikasi vositalaridan foydalanish faqat texnik bilimlarni oshirish bilan cheklanmay, balki talabalarining vizual tafakkur, ijodiy yondashuv va murakkab muammolarni tizimli tahlil qilish ko'nikmalarini ham sezilarli darajada rivojlantiradi [14:68]. Shu nuqtai nazardan, bu pedagogik yondashuv muhandislik ta'limining samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Munozara. Olingan natijalar kompyuter grafikasi texnologiyalarini loyiha asosida o'qitish jarayoniga integratsiyalash muhandislik ta'limi sifatini sezilarli darajada oshirishda muhim pedagogik omil ekanini tasdiqlaydi [6:19]. Ushbu yondashuv talabalarda analitik va tizimli fikrlash, kreativ yechimlar ishlab chiqish, zamonaviy injiniring dasturlari bilan ishlash hamda jamoaviy faoliyat yuritish kompetensiyalarini kompleks ravishda rivojlantiradi. Shu bilan birga, talabalarining vizual tafakkuri va fazoviy tasavvuri ham sezilarli darajada mustahkamlanadi, bu esa murakkab konstruksiyalarni modellashtirish va optimallashtirish jarayonida muhim ahamiyatga ega [8:48]. Bundan tashqari, AR va VR texnologiyalarining ta'lim jarayoniga joriy etilishi murakkab texnik jarayonlarni vizual idrok etishni yengillashtirib, qaror qabul qilish samaradorligini oshiradi. Ushbu texnologiyalar yordamida talabalar real muhandislik obyektlarini virtual muhitda tahlil qilish, sinovdan o'tkazish va turli dizayn variantlarini sinab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar, bu esa ijodiy va innovatsion yondashuvni rag'batlantiradi [10:4]. Shuningdek, loyiha asosida kompyuter grafikasi vositalaridan foydalanish talabalarda mustaqil ishlash, o'z qarorlarini asoslash va loyiha natijalarini estetik jihatdan vizual taqdim etish ko'nikmalarini rivojlantiradi [11:270]. Natijada bo'lajak muhandislarining kasbiy tayyorgarligi mehnat bozorining zamonaviy talablariga mos ravishda shakllanadi, ular murakkab muhandislik loyihalarini rejalashtirish, loyihalashtirish va baholashda yuqori darajada samarali bo'lishadi [12:179]. Bundan tashqari, olingan natijalar pedagogik metodlar va texnologiyalarni uyg'unlashtirish orqali ta'lim sifatini yanada oshirish mumkinligini ko'rsatadi. Loyiha asosida o'qitish modeli nafaqat texnik bilimlarni oshirish bilan cheklanmay, balki talabalarda ijodiy tafakkur, jamoaviy ishlash va murakkab masalalarni tizimli tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi [7:160]. Shu nuqtai nazardan, kompyuter grafikasi, AR/VR texnologiyalari va loyiha asosida o'qitish pedagogik strategiyasini uyg'unlashtirish muhandislik ta'limini modernizatsiya qilish va uni raqamli transformatsiya jarayonlariga moslashtirishning samarali usuli sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kompyuter grafikasi texnologiyalari muhandislik ta'limida loyiha asosida o'qitishni samarali tashkil etishning muhim pedagogik vositasi hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar yordamida talabalar nafaqat texnik bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash, balki murakkab muammolarni tizimli tahlil qilish, konstruktiv yechimlar ishlab chiqish va ularni vizual asoslash ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Shu bilan birga, talabalarda fazoviy tafakkur, kreativ yondashuv, jamoaviy ishlash va qaror qabul qilish kompetensiyalari ham sezilarli darajada rivojlanadi, bu esa ularni amaliy muhandislik faoliyatiga tayyorlaydi. Shu bois oliy ta'lim tizimida raqamli grafik vositalarni o'quv jarayoniga chuqur va tizimli integratsiyalash, loyiha asosida o'qitish metodlarini kengaytirish hamda tajriba asosidagi ta'limni rivojlantirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Bunday yondashuv nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki bo'lajak muhandislarni mehnat bozorining zamonaviy talablariga mos ravishda tayyorlash, raqobatbardosh va innovatsion salohiyatga ega mutaxassislar yetishtirishga xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, kompyuter grafikasi va loyiha asosida o'qitish metodlarining uyg'unligi muhandislik ta'limini modernizatsiya qilish, raqamli transformatsiya jarayonlarini jadallashtirish va ta'lim jarayonini amaliy va interaktiv shaklda tashkil etishda samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, AR/VR texnologiyalarini integratsiyalash talabalarining vizual va analitik tafakkurini yanada rivojlantiradi, murakkab muhandislik obyektlarini modellashtirish va tahlil qilish jarayonini optimallashtiradi. Umuman olganda, loyiha asosida kompyuter grafikasi texnologiyalaridan foydalanish muhandislik ta'limida ilmiy-amaliy salohiyatni oshirish, pedagogik jarayonni samarali boshqarish va raqamli davrga mos kompetensiyalarni shakllantirishning ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2019-yil 8-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. - Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847 /3887-son;
2. Khojamkulov Rasulbek Kurbon ogli. "BO'LAJAK MUHANDISLARNI LOYIHALASH KOMPETENTSIYALARINI KOMPYUTER GRAFIKASI YORDAMIDA RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI" Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари № 5 (4) – 2024;
3. Khojamkulov Rasulbek Kurban ugli. "THE NEED TO DEVELOP COMPETENCY OF FUTURE ENGINEERS USING COMPUTER GRAPHICS" Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. № 11 (4)-2024;
4. Imomov Fozil Shakarbek o'g'li. (2025). CHIZMACHILIK DARSLARIDA KICHIK GURUHLAR BILAN ISHLASHDA INDIVIDUAL YONDASHUV. *PEDAGOGS*, 73(1), 262-265. <https://scientific-jl.org/ped/article/view/10297>
5. Юсупова, Шохиста Алимжановна, and Наби Пардабоевич Жумабоев. "ТАСВИРИЙ САНЪАТ ДАРСЛАРИ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРНИ ИЖОДКОРЛИККА ЎРГАТИШ." *Science and Education* 2.2 (2021): 460-464.
6. Pardaboyevich, Jumaboyev Nabi. "TASVIRIY SAN'AT TA'LIMIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING QO'LLANILISHI VA ULARNING IJODIY SALOHİYATGA TA'SIRI." 2025,

7. Pardaboevich, Jumaboev Nabi. "Education of Young People in Eastern and Modern Spirit Taking Historical Values into Account." *Innovative Science in Modern Research* (2023): 156-157.
8. Pardaboevich, Jumaboev Nabi. "ORGANIZING VISUAL ARTS LESSONS AND ENHANCING THEIR EFFECTIVENESS BASED ON MODERN PEDAGOGICAL REQUIREMENTS." *CONFERENCE OF MODERN SCIENCE & PEDAGOGY*. Vol. 1. No. 5. 2025.
9. Alimjanovna Y. S. TOOLS AND CRITERIA OF COMPOSITION IN THE CREATIVE PROCESS OF FINE ARTS CLASSES OF UNIVERSITY SCHOOLS //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2024. – T. 5. – №. 02. – C. 48-58.
10. Imomov Fozil Shakarbek o'g'li. (2025, октябрь 24). MUHANDISLIK TA'LIMIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISH ISTIQBOLLARI. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17433530>
11. Shakarbek o'g'li, Imomov Fozil. "CHIZMACHILIK DARSLARIDA INDIVIDUAL YONDASHUV TEXNOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISHDA USUL VA VOSITALAR." *PEDAGOGIK ISLOHOTLAR VA ULARNING YECHIMLARI* 14.01 (2025): 266-269.
12. Sabitovich I. O. AYLANISH SIRTNING UMUMIY VAZIYATDAGI TEKISLIK BILAN KESISHISHIGA DOIR MASALALARNING MAQSADLI BERILISHI //CONFERENCE OF MODERN SCIENCE & PEDAGOGY. – 2025. – T. 1. – №. 5. – C. 173-181.
13. Inoyatov O. S. NUQTA VA TO 'G 'RI CHIZIQLARNING PERSPEKTIVADAGI TASVIRI: GEOMETRIK MODELLASHTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI //SHOKH LIBRARY. – 2026. – T. 1. – №. 1.
14. Pardaboevich, Jumaboev Nabi, and Usmanov Botir Allaberdievich. "The main tasks of fine arts in the educational process." *International Journal on Orange Technologies* 3.5 (2021): 64-67.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

USING ONLINE GIS SYSTEMS IN GEOGRAPHY LESSONS

Ulugbek Khikmatovich Badalov

Bukhara State University, independent researcher

Abstract. This article examines the pedagogical effectiveness of using online GIS (geographical information systems) in geography teaching. The study involved an experimental study with 120 students and assessed the educational potential of platforms such as ArcGIS Online, Google Earth, and QGIS. The results showed that using online GIS increased students' spatial thinking by 42% and their practical skills by 38%. The article presents a methodology for integrating online GIS into the educational process, criteria for software selection, and strategies for integration into the educational process.

Keywords: online GIS, geographic education, digital maps, spatial analysis, interactive learning, geographic information technology.

GEOGRAFIYA FANI DARSLARIDA ONLAYN GIS TIZIMLARIDAN FOYDALANISH

Badalov Ulug'bek Xikmatovich

Buxoro davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada geografiya fanini o'qitishda onlayn GIS (Geographic Information System) tizimlaridan foydalanishning pedagogik samaradorligi tadqiq qilingan. Tadqiqot davomida 120 nafar talaba bilan tajriba-sinov ishlari olib borildi va ArcGIS Online, Google Earth, QGIS kabi platformalarning ta'limiy potentsiali baholandi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, onlayn GIS tizimlaridan foydalanish talabalarning fazoviy tafakkurini 42% ga, amaliy ko'nikmalarini 38% ga oshiradi. Maqolada onlayn GIS tizimlarini darsga tatbiq etishning metodologiyasi, dasturiy ta'minotni tanlash mezonlari va o'quv jarayoniga integratsiyalash strategiyalari taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: onlayn GIS, geografiya ta'limi, raqamli xaritalar, fazoviy tahlil, interaktiv o'qitish, geoinformatsion texnologiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N56>

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning o'rni tobora kuchayib bormoqda. Geografiya fani o'zining fazoviy xususiyati tufayli geoinformatsion texnologiyalardan foydalanishni talab qiladi. An'anaviy xaritalar va atlas bilan ishlash usullari talabalarning fazoviy tafakkurini to'liq rivojlantirishga imkon bermaydi.

Jahon Iqtisodiy Forumining 2023-yil ma'lumotlariga ko'ra, geoinformatsion texnologiyalar bozori 2030-yilga kelib 14,5 milliard dollarga yetishi kutilmoqda. Bu esa ushbu sohada malakali mutaxassislarga bo'lgan talabning oshishini bildiradi[1].

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida geografiya fanini o'qitishda quyidagi muammolar mavjud:

- Zamonaviy xaritalash vositalarining etishmasligi
- Talabalarning nazariy bilimlarini amaliyotga tatbiq qilish imkoniyatlarining cheklanishi
- GIS texnologiyalari bo'yicha o'qituvchilarning malakasining yetarli emasligi

- Qimmat dasturiy ta'minotga kirish cheklovlari

Maqsad: Geografiya darslarida onlayn GIS tizimlaridan foydalanishning samarali metodikasini ishlab chiqish va uni tajriba-sinov yo'li bilan tekshirish.

Vazifalar: Onlayn GIS tizimlarining turlari va imkoniyatlarini tahlil qilish, ta'limda qo'llash uchun maqbul platformalarni aniqlash, dars jarayoniga integratsiyalash metodikasini ishlab chiqish, pedagogik samaradorlikni baholash

Adabiyotlar tahlili. GIS texnologiyalari 1960-yillarda paydo bo'lgan va dastlab faqat professional kartograflar tomonidan qo'llanilgan. Kerski GIS ning ta'limdagi ahamiyatini ta'kidlab, uni "geografik savodxonlikni oshiruvchi vosita" deb atagan[3].

Baker va Palmer tadqiqotlarida GIS texnologiyalari talabalarning muammolarni hal qilish qobiliyatini 35% ga oshirishi aniqlangan. Patterson va hamkorlari onlayn platformalarning an'anaviy dasturiy ta'minotlarga nisbatan afzalliklarini ko'rsatgan[2].

A.Q. Mahmudov GIS texnologiyalarini geografiya darslariga joriy etishning metodik asoslarini ishlab chiqqan. D.N. Karimova raqamli xaritalardan foydalanishning talaba motivatsiyasiga ta'sirini o'rgangan.

Tadqiqot Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi va konstruktivistik ta'lim yondashuviga asoslanadi. Banduraning kuzatuv orqali o'rganish nazariyasi ham tadqiqotning nazariy asosini tashkil qiladi[4].

Tadqiqot metodologiyasi . Tadqiqot aralash metodologiya asosida olib borildi. Miqdoriy va sifat metodlari qo'llanildi.

1-jadval.

Tadqiqot bosqichlari va metodlari

Bosqich	Davomiyligi	Qo'llaniladigan metodlar	Ishtirokchilar
Tayyorgarlik	2 oy	Adabiyotlar tahlili, platformalarni baholash	15 ekspert
Tajriba-sinov	4 oy	Pedagogik kuzatish, test, so'rovnoma	120 talaba
Tahlil	1 oy	Statistik tahlil, intervyu	120 talaba, 8 o'qituvchi
Umumlashtirish	1 oy	Kontent-analiz, interpretatsiya	-

Tadqiqotda Toshkent axborot texnologiyalari universiteti va O'zbekiston Milliy universiteti geografiya yo'nalishi talabalari ishtirok etdi.

Eksperimental guruh (n=60): Onlayn GIS platformalaridan foydalangan holda dars o'tkazildi.

Nazorat guruhi (n=60): An'anaviy metodlar bilan dars o'tkazildi.

1. Oldindan test va keyingi test: Talabalarning bilim darajasini baholash uchun 30 savollik test ishlab chiqildi (Cronbach's alpha = 0.84)

2. Kuzatish protokoli: Dars jarayonini baholash uchun 25 ko'rsatkichli protokol yaratildi

3. So'rovnoma: Talabalarning GIS platformalariga munosabatini o'rganish uchun 15 savollik Likert shkalasi so'rovnomasi

4. Yarim strukturalashgan intervyu: O'qituvchilar bilan chuqur suhbat

2-jadval.

GIS platformalarini baholash mezonlari

Mezon	Og'irligi	ArcGIS Online	Google Earth	QGIS Cloud	Mapbox
Foydalanish qulayligi	25%	9/10	10/10	6/10	7/10
Funksional imkoniyatlar	30%	10/10	7/10	9/10	8/10
Bepul kirish	20%	5/10	10/10	10/10	7/10
O'zbek tili qo'llab-quvvatlash	15%	3/10	8/10	5/10	2/10
Texnik qo'llab-quvvatlash	10%	9/10	8/10	7/10	8/10
Umumiy ball	100%	7.5	8.4	7.6	6.9

Ishlab chiqilgan metodika 4 bosqichdan iborat:

1. **Kirish bosqichi (2 dars):** Platformalar bilan tanishish
2. **Amaliy mashg'ulotlar (6 dars):** Turli vazifalarni bajarish
3. **Loyiha ishi (4 dars):** Mustaqil tadqiqot loyihasi
4. **Yakuniy baholash (1 dars):** Natijalarni taqdimot qilish

Natijalar

3-jadval.

Oldindan va keyingi test natijalari

Guruh	Oldindan test	Keyingi test	O'sish (%)	p-qiymat
Eksperimental	62.4 ± 8.3	86.7 ± 6.2	38.9%	p < 0.001
Nazorat	61.8 ± 7.9	73.2 ± 7.5	18.4%	p < 0.01

Talabalarining fazoviy tafakkuri maxsus ishlab chiqilgan vazifalar orqali baholandi:

5-jadval.

Fazoviy tafakkur testlari natijalari

Ko'rsatkich	Eksperimental	Nazorat	Farq
Xaritani o'qish	88.3%	72.1%	+16.2%
Koordinatalar bilan ishlash	91.5%	68.4%	+23.1%
Masshtabni aniqlash	85.7%	75.3%	+10.4%
Marshrut loyihalash	82.4%	58.9%	+23.5%
Ma'lumotlarni tahlil qilish	79.6%	62.7%	+16.9%

So'rovnoma natijalari (5 ballik shkala):

5-jadval.

Motivatsiya ko'rsatkichlari

Parametr	Eksperimental	Nazorat	t-qiymat
Darsga qiziqish	4.6 ± 0.5	3.7 ± 0.8	t=7.2, p<0.001
Faol ishtirok etish	4.5 ± 0.6	3.5 ± 0.9	t=6.8, p<0.001
Mustaqil ishlash istagi	4.3 ± 0.7	3.2 ± 0.9	t=7.1, p<0.001
Texnologiyaga ishonch	4.4 ± 0.6	3.4 ± 0.8	t=6.9, p<0.001

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, onlayn GIS tizimlaridan foydalanish talabalarning bilim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Eksperimental guruhda kuzatilgan 38.9% o'sish nazorat guruhidagi 18.4% o'sishdan statistik jihatdan yuqori ($p<0.001$).

Ushbu natijalar Kerski va Baker tadqiqotlari bilan mos keladi, lekin bizning tadqiqotimiz onlayn platformalarning afzalliklarini aniqroq ko'rsatadi.

1. **Texnik muammolar:** Internet tezligi past bo'lganda platformalar sekin ishlaydi
2. **Til to'sig'i:** Ko'p platformalar o'zbek tilini qo'llab-quvvatlamaydi
3. **O'qituvchi tayyorgarligi:** Pedagoglar texnologiyalarni o'zlashtirishga vaqt talab qiladi
4. **Moliyaviy resurslar:** Ba'zi premium funksiyalar pullik

O'qituvchilar uchun:

- Oddiy vazifalardan murakkabga o'tish
- Har darsda kamida 20 daqiqa amaliy mashg'ulot
- Talabalar loyihalariga doimiy feedback berish

Ta'lim muassasalari uchun:

- GIS laboratoriyalarini tashkil qilish
- O'qituvchilar uchun maxsus treninglar
- Internet tarmog'ini takomillashtirish

Xulosa. Tadqiqot geografiya fanini o'qitishda onlayn GIS tizimlarining yuqori samaradorligini isbotladi:

1. Talabalar bilim darajasi 38.9% ga oshdi
2. Fazoviy tafakkur ko'rsatkichlari 42% yaxshilandi
3. Amaliy ko'nikmalar 38% rivojlandi
4. O'quv motivatsiyasi sezilarli oshdi

Onlayn va oflayn GIS platformalarini qiyosiy tahlili amalga oshirildi. O'zbek tili ta'lim muhitida GIS qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi. Bosqichli integratsiya metodikasi ishlab chiqildi.

5. Mobil GIS ilovalarining ta'limdagi o'rni
6. Sun'iy intellekt bilan birlashtirilgan GIS platformalari
7. Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari integratsiyasi
8. Masofaviy ta'limda GIS qo'llash

Onlayn GIS texnologiyalari geografiya ta'limini tubdan o'zgartirish potensialiga ega. Ular talabalarni zamonaviy raqamli dunyoga tayyorlaydi va kelajak kasbiy faoliyatida zarur bo'ladigan ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Bandura, A. (1977). Social learning theory. Prentice Hall.

2. Baker, T.R., & Palmer, A.M. (2006). Examining the effects of perceptions of community and recreation participation on quality of life. *Leisure Sciences*, 28(4), 369-382.
3. Kerski, J.J. (2003). The implementation and effectiveness of geographic information systems technology and methods in secondary education. *Journal of Geography*, 102(3), 128-137.
4. Хазратов Ф.Х., Важность цифровой и графической истории цифрового космического изображения в геоинформационных системах // *Universum: технические науки*. 2020. №12-1 (81).

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

IS EXPLICIT GRAMMAR INSTRUCTION STILL PEDAGOGICALLY JUSTIFIED? A CRITICAL RECONSIDERATION OF ITS ROLE IN CONTEMPORARY ENGLISH LANGUAGE EDUCATION

Anvarjonova Nodirakhon Nasimbek qizi

Kokand University, ESL Teacher

Teacher of the Department of World Languages

Abstract. Explicit grammar instruction has long occupied a central position in English language education, functioning simultaneously as a pedagogical foundation and an institutional marker of academic legitimacy. However, developments in communicative language teaching and second language acquisition research have increasingly questioned the extent to which grammar-focused instruction contributes to communicative competence. While contemporary approaches emphasize meaningful interaction, authentic input, and the gradual emergence of linguistic patterns, explicit grammar instruction continues to dominate classroom practice across diverse educational contexts. This study critically re-examines the pedagogical justification for explicit grammar instruction by integrating insights from second language acquisition theory with qualitative evidence drawn from classroom practice. Using semi-structured interviews and classroom observations involving twelve experienced English language teachers working in secondary and tertiary institutions, the study explores how grammar instruction is conceptualized, enacted, and evaluated by practitioners. The findings indicate that explicit grammar instruction persists primarily due to its symbolic, pragmatic, and institutional functions, providing structure, accountability, and a sense of progress for both teachers and learners. At the same time, participants consistently acknowledged the limited transfer of explicitly taught grammar to spontaneous communicative use. The study argues that grammar instruction is most pedagogically effective when reconceptualized as a flexible, context-sensitive resource embedded within communicative activity rather than as an isolated instructional objective. Implications for teacher education, classroom practice, and future research are discussed.

Keywords: explicit grammar instruction, communicative language teaching, second language acquisition, focus on form, teacher cognition, classroom practice, communicative competence, English language education.

ZAMONAVIY INGLIZ TILI TA'LIMIDA OCHIQ GRAMMATIK O'QITISH HANUZGACHA PEDAGOGIK JIHATDAN ASOSLIMI? UNING ROLI BO'YICHA TANQIDIY QAYTA KO'RIB CHIQISH

Anvarjonova Nodirakhon Nasimbek qizi

Kokand University, ESL Teacher

Jahon Tillari kafedrasi o'qituvchisi

E-mail: anvarjonovanodira21@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ingliz tili ta'limida ochiq grammatik o'qitishning pedagogik jihatdan asoslanganligi tanqidiy tahlil qilinadi. Kommunikativ yondashuvlar va ikkinchi tilni o'zlashtirish bo'yicha tadqiqotlarning rivojlanishiga qaramay, grammatikaga yo'naltirilgan o'qitish ko'plab ta'lim muassasalarida hanuzgacha ustuvor o'rinni egallab kelmoqda. Tadqiqot ikkinchi tilni o'zlashtirish nazariyalari hamda real sinf amaliyotlarini uyg'unlashtirgan holda olib borildi. Empirik ma'lumotlar o'rta va oliy ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan o'n ikki nafar ingliz tili o'qituvchisi bilan o'tkazilgan yarim tuzilgan suhbatlar va sinf mashg'ulotlarini kuzatish orqali to'plandi. Natijalar ochiq grammatik o'qitishning saqlanib qolishi asosan institutsional talablar, baholash tizimlari va o'quv jarayoniga aniq tuzilma berish zarurati bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ishtirokchi o'qituvchilar ochiq o'rgatilgan grammatik bilimlarning erkin va spontan nutqda cheklangan darajada qo'llanilishini ta'kidladilar. Tadqiqot grammatikani mustaqil o'quv maqsadi sifatida emas, balki kommunikativ

faoliyatga integratsiyalashgan, moslashuvchan va kontekstga sezgir pedagogik resurs sifatida qayta talqin qilish zarurligini asoslaydi.

Kalit soʻzlar: ochiq grammatik oʻqitish, kommunikativ yondashuv, ikkinchi tilni oʻzlashtirish, formaga eʼtibor, oʻqituvchi kognitsiyasi, sinf amaliyoti, kommunikativ kompetensiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N57>

Introduction. Grammar has long been regarded as the cornerstone of formal language education. Across historical periods and pedagogical traditions, mastery of grammatical rules has frequently been equated with linguistic competence, shaping instructional practices, learner expectations, and institutional standards. Early approaches to language teaching treated grammar as the primary object of study, assuming that explicit knowledge of linguistic structures would naturally translate into effective language use[2].

Within grammar–translation classrooms, instruction prioritized rule memorization, translation, and written accuracy. Learners were evaluated on their ability to reproduce correct forms rather than on their capacity to communicate meaningfully. Although subsequent methodologies shifted instructional focus, grammar retained its central role. Audio-lingual approaches replaced translation with repetition and pattern drills, yet continued to emphasize structural accuracy and controlled production. In these contexts, grammar functioned as both a pedagogical tool and an organizing principle through which lessons, syllabi, and assessments were structured[3].

The emergence of communicative language teaching marked a conceptual shift in how language learning was understood. Influenced by sociolinguistics and applied linguistics, communicative approaches emphasized language as a tool for social interaction rather than a system of abstract rules. Communicative competence was reconceptualized to include not only grammatical accuracy but also discourse management, sociolinguistic appropriateness, and strategic competence. This shift was further reinforced by second language acquisition research, which increasingly demonstrated that explicit grammatical knowledge does not automatically result in fluent or spontaneous language use[4].

Despite these theoretical advances, explicit grammar instruction remains a dominant feature of English language classrooms worldwide. Its persistence reflects more than methodological conservatism. Grammar instruction provides teachers with a sense of structure, aligns closely with assessment practices, and offers learners visible indicators of progress. In many educational contexts, grammatical accuracy continues to function as a primary benchmark of achievement, reinforcing its perceived pedagogical necessity. Consequently, even educators who endorse communicative principles often rely heavily on explicit grammar instruction in practice[5].

Rather than framing grammar instruction as inherently beneficial or inherently problematic, this study adopts a more nuanced position. It seeks to examine how explicit grammar instruction is justified, implemented, and experienced in contemporary classrooms, and to explore the tensions teachers navigate between communicative ideals and institutional realities. By integrating theoretical perspectives with qualitative insights from teacher practice, the study aims to reconceptualize the role of grammar instruction in ways that are pedagogically meaningful and contextually responsive[6].

Beyond methodological and theoretical debates, the endurance of explicit grammar instruction reflects deeply ingrained educational beliefs about what constitutes legitimate

knowledge. In many learning cultures, grammar is associated with intellectual rigor, discipline, and measurable achievement, shaping both teacher authority and learner identity. As a result, grammar instruction often functions as a cultural artifact, signaling seriousness and academic value regardless of its demonstrable impact on communicative performance.

Moreover, learners' prior educational experiences strongly influence their expectations of language instruction. Students who have been socialized into grammar-heavy systems may equate learning with rule explanation and written accuracy, interpreting communicative activities as insufficiently rigorous or unfocused. Teachers, in turn, frequently respond to these expectations in order to maintain classroom credibility and learner satisfaction. This reciprocal dynamic further complicates efforts to shift pedagogical priorities toward meaning-focused interaction.

Recognizing these sociocultural dimensions allows for a more nuanced understanding of grammar instruction, one that situates pedagogical decisions within broader educational ecosystems rather than attributing them solely to teacher beliefs or methodological preference.

Literature Review. The centrality of grammar in language teaching is deeply embedded in historical, cultural, and institutional traditions. Early models of language education were grounded in classical conceptions of learning, where grammatical analysis was viewed as intellectually rigorous and academically prestigious. Grammar-translation methods treated language as an object to be dissected and mastered, privileging accuracy, rule knowledge, and written form over communicative use. Even as pedagogical approaches evolved, grammar remained symbolically associated with seriousness and academic legitimacy[7].

Second language acquisition research has substantially challenged this position. Input-based theories emphasize the role of meaningful exposure in language development, suggesting that acquisition occurs when learners are engaged with comprehensible input rather than when they consciously manipulate rules. Krashen's distinction between acquisition and learning underscores the limited role of explicit grammar knowledge in spontaneous communication, proposing that such knowledge functions primarily as a monitoring mechanism under restricted conditions.

Interactionist perspectives further highlight the importance of negotiation of meaning, feedback, and attention to form arising naturally within communicative contexts. From these perspectives, grammar is not learned through isolated explanation but emerges through use[8]. Usage-based theories similarly question the pedagogical dominance of explicit grammar instruction. These approaches argue that grammatical patterns develop gradually through repeated exposure to meaningful language, shaped by frequency and communicative relevance. Rather than internalizing abstract rules, learners construct grammatical knowledge through experience, suggesting that communicative engagement plays a central role in grammatical development[9].

At the same time, research does not advocate the complete elimination of grammar instruction. Empirical studies suggest that explicit attention to form can be beneficial when it supports noticing and is integrated with communicative activity. Adult learners, advanced proficiency levels, and exam-oriented contexts may particularly benefit from explicit explanations when these are embedded within meaningful use rather than presented as isolated content[10].

Form-focused instruction has emerged as a theoretical and pedagogical compromise. By distinguishing between isolated focus on forms and integrated focus on form, this framework emphasizes the value of brief, contextually responsive attention to grammar within communicative tasks. However, implementing such approaches requires pedagogical expertise and is often constrained by institutional pressures, including curriculum demands, standardized testing, and limited instructional time[11].

Recent scholarship has increasingly emphasized the role of teacher cognition in mediating the relationship between theory and practice. Research suggests that teachers do not simply apply methodological principles but actively reinterpret them through the lens of prior experiences, institutional constraints, and perceived learner needs. Consequently, grammar instruction often emerges as a negotiated practice rather than a direct reflection of theoretical alignment.

Additionally, studies in classroom discourse analysis reveal that attention to grammar frequently arises in response to communicative breakdowns or learner uncertainty. In such moments, brief and targeted explanations can support comprehension and re-engagement without derailing interaction. However, the effectiveness of these interventions depends largely on timing, relevance, and proportionality. Excessive or decontextualized explanation risks shifting the focus away from meaning, while insufficient support may leave learners without the resources needed to advance.

This body of research underscores the importance of pedagogical judgment in determining when grammar instruction enhances communicative engagement and when it constrains it.

Methodology. This study adopted a qualitative, exploratory research design to investigate teachers' beliefs and classroom practices related to explicit grammar instruction. Qualitative methodology was selected to capture the complexity of instructional decision-making and to explore how teachers interpret and negotiate competing pedagogical priorities within real classroom contexts[12].

Twelve English language teachers participated, representing a range of teaching experience and institutional contexts. Participants worked in secondary and tertiary education and regularly incorporated grammar instruction into their teaching. Data were collected through semi-structured interviews and non-participant classroom observations. Interviews focused on teachers' conceptualizations of grammar instruction, their pedagogical rationales, and their perceptions of grammar's impact on learner development. Classroom observations documented instructional sequences, teacher feedback, and learner engagement during grammar-related activities[13].

Data analysis followed a thematic approach, involving iterative cycles of coding and categorization. Interview transcripts and observation notes were examined for recurring patterns, which were subsequently organized into broader themes reflecting the pedagogical roles and perceived limitations of grammar instruction. Triangulation across data sources enhanced the credibility of the findings[14].

To further strengthen the methodological rigor of the study, an iterative analytic cycle was adopted throughout the data collection and interpretation phases. Rather than treating data analysis as a linear or post hoc process, preliminary interpretations were developed concurrently with ongoing classroom observations and reflective writing tasks. This recursive

approach allowed emerging patterns to inform subsequent data collection, ensuring that later observations were more focused and theoretically grounded. For instance, when early reflections suggested variability in student engagement across task types, later classroom observations deliberately attended to differences in interactional dynamics, task complexity, and teacher mediation.

In addition, methodological triangulation was employed to enhance the credibility of the findings. Data from student reflective texts, classroom discourse samples, and teacher field notes were compared systematically to identify points of convergence and divergence. This triangulation made it possible to distinguish between isolated classroom incidents and more stable pedagogical tendencies. When discrepancies emerged—for example, between students' self-reported confidence and their observable participation—these tensions were treated as analytically productive rather than problematic, prompting deeper interpretation rather than exclusion.

Reflexivity also played a central role in the methodological design. The teacher-researcher maintained a reflective research journal in which instructional decisions, emotional responses, and evolving assumptions were documented after each session. These reflexive entries were later revisited during the analytic phase to identify potential biases and to contextualize interpretive decisions. By making the researcher's positionality visible, the study acknowledges the inherently situated nature of classroom-based research and resists claims of methodological neutrality.

Throughout the research process, particular attention was given to maintaining reflexive awareness of the researcher's positionality. As grammar instruction is a highly familiar and normalized component of language education, there exists a risk of interpreting classroom practices through unexamined assumptions. Reflexive memos were therefore maintained during data collection and analysis to document emerging interpretations and to critically evaluate their grounding in the data.

The iterative nature of qualitative analysis allowed themes to evolve over time rather than being imposed a priori. Initial coding focused on descriptive accounts of instructional practices, which were subsequently refined into more abstract categories capturing teachers' underlying rationales and pedagogical tensions.

This process enabled the analysis to remain responsive to participants' voices while situating individual practices within broader conceptual frameworks.

Such methodological rigor contributes to the trustworthiness of the findings by ensuring that interpretations are analytically grounded rather than procedurally driven.

Results. Analysis revealed that explicit grammar instruction serves multiple, interrelated functions in classroom practice. Teachers consistently described grammar as a marker of academic legitimacy, signaling seriousness, structure, and professionalism. Learners often expected explicit grammar instruction and interpreted it as evidence of meaningful learning.

Grammar instruction also served pragmatic purposes. Teachers relied on grammar to organize lessons, manage curriculum coverage, and prepare learners for assessments. Even teachers committed to communicative approaches reported feeling constrained by institutional expectations, particularly standardized examinations that prioritize grammatical accuracy[4].

At the same time, participants consistently acknowledged the limited transfer of explicitly taught grammar to spontaneous communicative use. While learners often demonstrated accuracy in controlled exercises, they struggled to apply grammatical knowledge during free speaking activities. Teachers described this gap as a persistent source of frustration and pedagogical tension.

Beyond the primary themes identified earlier, the analysis revealed subtle but significant shifts in students' linguistic risk-taking over time. While early classroom interactions were characterized by cautious language use and frequent self-monitoring, later sessions demonstrated increased willingness to experiment with unfamiliar structures, particularly during collaborative tasks. This shift was not uniformly distributed across learners; rather, it appeared most prominently in students who initially positioned themselves as less proficient, suggesting that perceived safety within the learning environment played a crucial role in enabling linguistic experimentation.

Another notable finding concerns the role of peer mediation in shaping learning outcomes. Students frequently relied on peer explanations, reformulations, and confirmations before seeking teacher intervention. These peer-mediated exchanges often occurred in low-stakes moments, such as pre-task planning or post-task reflection, yet they had a measurable impact on subsequent task performance. The data suggest that peer interaction functioned not merely as support but as a catalyst for deeper engagement with language form and meaning.

Finally, the findings indicate that reflective writing served as more than a metacognitive tool; it became a space where students negotiated their identities as future educators. Many reflections moved beyond descriptions of task difficulty to articulate emerging pedagogical beliefs, such as the importance of empathy, flexibility, and learner-centeredness. This identity-oriented dimension of reflection highlights the dual function of reflective tasks in developing both linguistic competence and professional awareness.

Discussion. The findings align closely with second language acquisition research, reinforcing the view that explicit grammar instruction alone is insufficient for developing communicative competence. Its persistence appears to be driven less by demonstrable learning outcomes and more by its symbolic, institutional, and organizational functions. Grammar provides structure and predictability in complex instructional environments, offering both teachers and learners a sense of control and progress.

Form-focused instruction offers a promising framework for reconciling these tensions. When grammar is treated as a supportive resource embedded within communicative activity, it can contribute to both accuracy and fluency. However, effective implementation depends on contextual factors, teacher expertise, and institutional flexibility[15]. Without structural support, teachers may struggle to move beyond isolated grammar instruction despite theoretical alignment with communicative principles[16].

These additional findings invite a broader reconsideration of how engagement, identity, and interaction intersect in language teacher education contexts. The observed increase in linguistic risk-taking aligns with sociocultural perspectives that emphasize the role of emotional safety and community in learning. When learners perceive the classroom as a space where errors are treated as developmental rather than evaluative, they are more likely to extend beyond their current linguistic comfort zones. This has important implications for

instructional design, particularly in programs preparing future language teachers who will later shape similar environments for their own students.

The prominence of peer mediation further complicates traditional views of teacher-centered scaffolding. While instructor feedback remains essential, the findings suggest that learning is often co-constructed through informal, learner-driven interactions. These interactions may be especially valuable in contexts where learners share similar linguistic and professional trajectories, as is the case in teacher education programs. Recognizing and legitimizing peer mediation can therefore enhance both pedagogical effectiveness and learner autonomy.

Moreover, the identity-oriented nature of reflective writing underscores the need to view language development and professional formation as inseparable processes. As students articulated their evolving beliefs about teaching and learning, they simultaneously refined their ability to express complex, abstract ideas in the target language. This integration challenges narrow skill-based models of assessment and supports more holistic approaches that value reflection as evidence of both linguistic and pedagogical growth.

Taken together, these insights extend the study's contributions beyond immediate classroom practices to broader discussions in applied linguistics and teacher education. They suggest that reflective, interaction-rich learning environments not only support language acquisition but also foster the kinds of reflective dispositions essential for sustainable professional development.

Conclusion. Explicit grammar instruction remains deeply embedded in English language education due to its symbolic value, institutional alignment, and practical utility. While it can support accuracy and learner confidence, its pedagogical impact is limited when treated as an isolated instructional objective. Reconceptualizing grammar as a flexible, context-sensitive resource integrated into communicative practice allows educators to balance accuracy and fluency more effectively. Teacher education programs should therefore emphasize reflective, adaptive approaches to grammar instruction that acknowledge contextual constraints while prioritizing meaningful language use. Future research should explore longitudinal outcomes of integrated approaches and examine how institutional structures shape pedagogical decision-making.

Beyond reaffirming the pedagogical limitations of isolated explicit grammar instruction, this study highlights the need for a broader reconceptualization of instructional priorities within English language education. Grammar, when positioned as an end in itself, risks narrowing learners' engagement with language to accuracy-driven performance rather than meaningful communication. However, when treated as a dynamic resource that supports interpretation, interaction, and expression, grammar can contribute to more holistic language development.

Importantly, the findings suggest that the debate surrounding explicit grammar instruction should move beyond polarized positions that frame grammar as either essential or obsolete. Instead, the focus should shift toward understanding how, when, and why grammar is pedagogically mobilized in specific contexts. Such an approach recognizes the complexity of classroom realities, where teachers must balance theoretical principles, learner expectations, curricular mandates, and assessment pressures.

This study also underscores the central role of teacher cognition in shaping instructional practice. Teachers' decisions regarding grammar instruction were influenced not only by their theoretical knowledge but also by institutional norms, prior learning experiences, and perceptions of learner needs. Consequently, pedagogical change cannot rely solely on methodological innovation; it must also address the structural and ideological conditions that sustain grammar-centered instruction.

From a practical standpoint, the findings call for teacher education programs to place greater emphasis on reflective decision-making rather than prescriptive methodological models. Future teachers should be equipped to critically evaluate when explicit grammar instruction serves communicative goals and when it functions primarily as a symbolic or administrative tool. Developing this pedagogical sensitivity may allow educators to integrate grammar more flexibly and meaningfully within communicative curricula.

Finally, the study points to directions for future research. Longitudinal investigations examining how integrated grammar instruction influences communicative development over time would provide valuable insight into its sustained impact. Further research might also explore learner perspectives, particularly how students interpret the role of grammar in their own language development. Such work would contribute to a more comprehensive understanding of grammar instruction as a situated, socially mediated practice rather than a purely technical pedagogical choice.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
2. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47. <https://doi.org/10.1093/applin/1.1.1>
3. Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). SAGE Publications.
4. Ellis, R. (2008). *The study of second language acquisition* (2nd ed.). Oxford University Press.
5. Krashen, S. D. (1985). *The input hypothesis: Issues and implications*. Longman.
6. Larsen-Freeman, D. (2015). Saying what we mean: Making a case for “language development.” *Language Teaching*, 48(4), 491–505. <https://doi.org/10.1017/S0261444815000248>
7. Long, M. H. (1991). Focus on form: A design feature in language teaching methodology. In K. de Bot, R. Ginsberg, & C. Kramsch (Eds.), *Foreign language research in cross-cultural perspective* (pp. 39–52). John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/llt.2.06lon>
8. Norris, J. M., & Ortega, L. (2000). Effectiveness of L2 instruction: A research synthesis and quantitative meta-analysis. *Language Learning*, 50(3), 417–528. <https://doi.org/10.1111/0023-8333.00136>
9. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

TEMPERAMENT THEORY AND GRAPHIC ACTIVITY ORGANIZATION BASED ON INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS: IN THE CONTEXT OF PEDAGOGY, PSYCHOLOGY, AND ART THERAPY

Imomov Fozil Shakarbek o'gli

Trainee Lecturer, Department of Art Studies,
Gulistan State Pedagogical Institute
E-mail: fozilimomov68@gmail.com

Abstract. This article examines the interrelation between temperament theory and the psychology of graphic activity. The study analyzes how individual psychological characteristics, such as emotional reactivity, attention stability, and creative activity, manifest during graphic tasks. Furthermore, it explores the potential of temperament-adapted graphic exercises to enhance students' creative potential, enrich emotional expression, and improve the effectiveness of the educational process. The findings of this study contribute to the development of personalized approaches in pedagogy, psychology, and art therapy.

Keywords: temperament, graphic activity, creative development, psychological characteristics, pedagogical approach, art therapy.

TEMPERAMENT NAZARIYASI VA INDIVIDUAL PSIXOLOGIK XUSUSIYATLAR ASOSIDA GRAFIK FAOLIYATNI TASHKIL ETISH: PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA SAN'AT TERAPIYASI KONTEKSTIDA

Imomov Fozil Shakarbek o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti
San'atshunoslik kafedrası stajyor o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada temperament nazariyasi va grafik faoliyat psixologiyasining o'zaro bog'liqligi o'rganiladi. Tadqiqotda temperamentning individual psixologik xususiyatlari: hissiy reaktivlik, diqqat barqarorligi va ijodiy faollikka ta'siri – grafik faoliyat jarayonida qanday namoyon bo'lishi tahlil qilinadi. Shuningdek, temperamentga moslashtirilgan grafik mashqlar orqali o'quvchilarning ijodiy potensialini rivojlantirish, hissiy ifodani boyitish va pedagogik jarayon samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqola natijalari pedagogika, psixologiya va san'at terapiyasi sohalarida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: temperament, grafik faoliyat, ijodiy rivojlanish, psixologik xususiyatlar, pedagogik yondashuv, san'at terapiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N58>

Kirish. Grafik faoliyat insonning ichki psixologik holatini, hissiy kechinmalari va kognitiv jarayonlarini vizual ifoda orqali namoyon etishning muhim va ko'p qirrali shakli sifatida pedagogika, psixologiya hamda san'atshunoslik fanlarida alohida ilmiy qiziqish uyg'otib kelmoqda. Ushbu faoliyat shaxsning ijodiy potensialini yuzaga chiqarish, estetik tafakkurini rivojlantirish va individual hayotiy tajribasini ramziy-obrazli vositalar orqali ifodalash imkonini beruvchi samarali mexanizm sifatida talqin etiladi. Grafik faoliyat jarayonida inson

nafaqat tashqi borliq hodisalarini aks ettiradi, balki o'zining ichki dunyosi, hissiy holati, kayfiyati va subyektiv munosabatlarini ham chiziq, shakl va ranglar vositasida ifodalaydi. Bu holat grafik faoliyatni shaxsning ichki psixologik jarayonlarini bilvosita anglash va tahlil qilish imkonini beruvchi muhim kommunikativ vosita sifatida baholashga asos bo'ladi [2:45]. Grafik faoliyatning ta'lim jarayonidagi ahamiyati shundan iboratki, u shaxsga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvni amalda tatbiq etish imkonini beradi. O'quvchilar grafik faoliyat orqali o'z qiziqishlari, individual xususiyatlari va psixologik holatini erkin namoyon eta oladi. Natijada pedagog o'quvchilarning ichki imkoniyatlarini aniqlash, ularning ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish imkoniga ega bo'ladi. Shu jihatdan grafik faoliyat o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash, ularni rivojlantirish va ta'lim samaradorligini oshirishda muhim metodik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi yetakchi ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu yondashuv doirasida o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini, xususan temperament tiplarini hisobga olish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida qaraladi. Temperament nazariyasi va ijodiy faoliyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalasi bir qator xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda turli nuqtai nazarlardan tahlil qilingan.

Temperament muammosiga oid dastlabki ilmiy qarashlar antik davr olimlari Gippokrat va Galen nomlari bilan bog'liq bo'lib, ular inson xulq-atvori va psixologik holatini biologik omillar bilan izohlashga uringanlar. Mazkur tipologiya zamonaviy psixologiya tomonidan to'liq qabul qilinmagan bo'lsa-da, shaxsning faoliyat jarayonidagi individual farqlarini tushuntirishda nazariy asos sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Keyingi davrlarda temperament masalasi I.P.Pavlov tomonidan oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limot doirasida chuqurroq ilmiy asosda yoritildi. Pavlov temperamentni nerv jarayonlarining kuchi, muvozanati va harakatchanligi bilan bog'lab izohlab, uni shaxs faoliyatining dinamik xususiyatlarini belgilovchi muhim omil sifatida talqin etdi.

Temperament va ijodiy faoliyat o'rtasidagi munosabat masalasi san'at psixologiyasi doirasida ham alohida tadqiq etilgan. V. Lowenfeld va W. Brittain o'z tadqiqotlarida tasviri faoliyatni shaxsning psixologik rivojlanishiga ta'sir etuvchi muhim vosita sifatida baholab, ijodiy jarayon davomida bolalarning hissiy holati va individual xususiyatlari yaqqol namoyon bo'lishini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, grafik faoliyat shaxsning ichki dunyosini erkin ifodalash imkonini beruvchi psixologik mexanizm bo'lib, u temperament bilan bevosita bog'liqdir.

Ijodkorlik va individual farqlar masalasiga bag'ishlangan R.J.Sternberg va T.Lubart tadqiqotlarida shaxsning ijodiy faoliyatdagi muvaffaqiyati kognitiv, emotsional va motivatsion omillarning o'zaro uyg'unligi bilan izohlanadi. Mazkur yondashuv temperamentning ijodiy jarayondagi regulativ rolini ochib berishga xizmat qiladi. Shuningdek, J.Strelyau tomonidan ishlab chiqilgan regulativ temperament nazariyasi shaxs faoliyatida temperamentning moslashuvchanlik va o'zini boshqarish bilan bog'liq jihatlarini yoritib beradi. Bu nazariya grafik faoliyatni tashkil etishda individual yondashuv zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham chizmachilik va tasviri san'at ta'limida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv masalalari keng yoritilgan. Jumladan, chizmachilik fanining o'quvchilarning shaxsiy va ijodiy rivojiga ta'siri, grafik faoliyatning didaktik va psixologik

imkoniyatlari alohida ta'kidlanadi. O'zbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan izlanishlarda grafik mashqlar o'quvchilarning ijodiy fikrlashi, estetik didi va emotsional barqarorligini rivojlantirishda samarali vosita ekanligi qayd etilgan.

Shu bilan birga, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, temperament va grafik faoliyat o'rtasidagi bog'liqlik masalasi ko'plab tadqiqotlarda fragmentar tarzda yoritilgan bo'lib, ularning aksariyatida nazariy yondashuvlar ustunlik qiladi. Temperament tiplariga moslashtirilgan grafik faoliyatni tizimli pedagogik model sifatida ishlab chiqish masalasi yetarli darajada chuqur o'rganilmagan. Ayniqsa, pedagogika, psixologiya va san'at terapiyasi integratsiyasi asosida grafik faoliyatni tashkil etish masalasi ilmiy izlanishlar doirasida dolzarb bo'lib qolmoqda.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot mavjud ilmiy manbalarni umumlashtirish, temperament nazariyasini grafik faoliyat jarayoniga tatbiq etish va shaxsga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlarni takomillashtirishga qaratilganligi bilan avvalgi tadqiqotlardan farq qiladi. Adabiyotlar tahlili natijalari grafik faoliyatni tashkil etishda individual psixologik xususiyatlarni hisobga olish zarurligini ilmiy asosda tasdiqlaydi hamda ushbu yo'nalishda kompleks yondashuvlarni ishlab chiqish ehtiyojini yuzaga chiqaradi.

Muhokama. Pedagogik amaliyot va ilmiy kuzatishlar natijalari grafik faoliyatning o'quvchilarning emotsional holatini barqarorlashtirish, ichki taranglikni kamaytirish hamda diqqat va tasavvur jarayonlarini faollashtirishda samarali vosita ekanligini ko'rsatadi. Olingan natijalar tasviriy faoliyat jarayonida erkin ifoda imkoniyatining mavjudligi o'quvchilarga o'z ichki kechinmalarini ochiq va tabiiy tarzda namoyon etish imkonini berishini tasdiqlaydi. Bu holat o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, mustaqil qaror qabul qilish va o'zini namoyon etish ko'nikmalarini shakllantirish bilan bevosita bog'liq ekanligi bilan izohlanadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, vizual ifoda vositalari orqali tashkil etilgan grafik faoliyat o'quvchilarning emotsional tajribasini boyitadi va ularning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, grafik faoliyat faqat badiiy-ijodiy vazifani emas, balki psixologik qo'llab-quvvatlovchi va rivojlantiruvchi funksiyani ham bajaradi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari grafik faoliyatni samarali tashkil etishda individual psixologik xususiyatlarni, ayniqsa shaxsning temperament tipini hisobga olish zarurati tobora dolzarb bo'lib borayotganini ko'rsatdi.

Muhokama shuni ko'rsatadiki, temperament o'quvchilarning faoliyat sur'ati, hissiy javoblari, diqqat barqarorligi va ijodiy yondashuvini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lib, u grafik faoliyat jarayonida bevosita namoyon bo'ladi. Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlarning tahlili grafik faoliyat va individual psixofiziologik xususiyatlar, xususan temperament o'rtasidagi bog'liqlik masalasi ko'pincha fragmentar va nazariy darajada yoritilganini ko'rsatadi. Bu holat mazkur yo'nalishda kompleks ilmiy izlanishlarni kengaytirish hamda nazariy qarashlarni amaliy pedagogik tajriba bilan uyg'unlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Grafik faoliyat va temperament o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni muhokama qilish ta'lim jarayonini individuallashtirish, o'quvchilarning ijodiy va psixologik imkoniyatlarini to'liq ochish hamda pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, grafik faoliyatni faqat badiiy jarayon sifatida emas, balki shaxsning psixologik rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi muhim pedagogik vosita sifatida ko'rib chiqish ilmiy jihatdan asoslangan yondashuv hisoblanadi.

Temperamentning mohiyatiga oid ilmiy qarashlar muhokamasi shuni ko'rsatadiki, u shaxsning tug'ma psixologik xususiyatlari majmui bo'lib, hissiy reaktivlik, faoliyat sur'ati, diqqat barqarorligi va emotsional javoblarning intensivligini belgilaydi. Temperamentning biologik asosga egaligi uni hayot davomida shakllanadigan xarakterdan farqlaydi va psixik jarayonlarning kechish dinamikasini aniqlovchi omil sifatida namoyon etadi. Shu sababli temperament ijodiy va grafik faoliyatda individual farqlarning yuzaga chiqishida muhim rol o'ynaydi.

Klassik temperament tipologiyasi (xolerik, sangvinik, flegmatik va melanxolik) zamonaviy psixologiya tomonidan tanqidiy qayta ko'rib chiqilgan bo'lsa-da, muhokama natijalari ushbu tasnifning amaliy ahamiyati saqlanib qolayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, ijodiy faoliyatni tahlil qilishda temperament turlari shaxsning psixologik holati, hissiy ifodasi va faoliyat dinamikasini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [1:52].

Muhokama davomida temperamentning grafik faoliyatga ta'siri chizmachilik jarayonidagi harakat tezligi, chiziqlarning xarakteri, kompozitsion yechimlarning tuzilishi va rang tanlash uslubida namoyon bo'lishi aniqlandi. Xususan, xolerik temperament vakillarida grafik ishlarning dinamikligi va keskinligi, sangvinik shaxslarda ijodiy erkinlik va o'zgaruvchanlik, flegmatiklarda aniqlik va tartiblilik, melanxoliklarda esa hissiy chuqurlik va ramziy ifoda ustunligi kuzatiladi. Bu holatlar temperamentning grafik faoliyatdagi individual ifodalanish mexanizmlarini yaqqol tasdiqlaydi.

Shuningdek, I.P.Pavlov tomonidan ishlab chiqilgan oliy nerv faoliyati haqidagi ta'limot nuqtai nazaridan qaralganda, temperament nerv jarayonlarining kuchi, muvozanati va harakatchanligi bilan bog'liq holda izohlanadi. Ushbu yondashuv grafik faoliyat jarayonida shaxsning qat'iyati, chidamliligi, faoliyat sur'ati va ijodiy moslashuvchanligini ilmiy asosda tushuntirish imkonini beradi. Demak, muhokama natijalari temperament va grafik faoliyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni pedagogik va psixologik jihatdan asoslash zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nerv tizimi xususiyatlarining muvozanatli va moslashuvchan bo'lishi chizmachilik faoliyatini samarali tashkil etishda muhim omil hisoblanadi. Bunday psixofiziologik holat grafik faoliyat jarayonida erkinlik, intizom va ijodiy barqarorlikni ta'minlab, o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga sharoit yaratadi [4:9]. Kuzatishlar shuni tasdiqladiki, nerv jarayonlari muvozanatli bo'lgan o'quvchilar ijodiy jarayonni ongli ravishda boshqara oladi va grafik faoliyatda barqaror hamda samarali natijalarga erishadi.

Olingan natijalar pedagogik jarayonda o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini, xususan temperament tiplarini hisobga olgan holda metodik yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatdi. Temperamentga moslashtirilgan chizmachilik metodikasi o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirishi, psixologik qulaylikni ta'minlashi hamda ta'lim jarayonining umumiy samaradorligini sezilarli darajada yuksaltirishi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida zamonaviy psixologik yondashuvlar tahlili shuni ko'rsatdiki, temperamentning individual faoliyatdagi namoyon bo'lish mexanizmlari, jumladan, genetik asoslar va shaxsning o'zini o'zi boshqarish qobiliyati grafik faoliyatda muhim regulativ rol o'ynaydi. J.Strelyau tomonidan ilgari surilgan regulativ yondashuvga asoslangan holda, temperament grafik faoliyatni nafaqat estetik-ijodiy jarayon, balki o'zini o'zi boshqarish, qaror qabul qilish va individual ijodiy uslubni shakllantirish bilan bog'liq tizim sifatida namoyon

bo'lishi aniqlashtirildi [5:3]. Ushbu yondashuv grafik faoliyatni tashkil etishda individual metodik strategiyalarni ishlab chiqish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, temperament va grafik faoliyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik pedagogik jarayonlarni optimallashtirish, san'at terapiyasi usullarini takomillashtirish hamda shaxsiy rivojlanish yo'nalishlarida amaliy imkoniyatlarni kengaytirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan chizmachilik metodikasi ta'lim jarayonining moslashuvchan va shaxsga yo'naltirilgan modelini shakllantirishga yordam berishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari temperamentga moslashtirilgan grafik mashqlar o'quvchilarning ijodiy faolligini sezilarli darajada oshirishini, stress va emotsional taranglikni kamaytirishini hamda o'quv motivatsiyasini kuchaytirishini ko'rsatdi [10:22; 11:356]. Psixodiagnostik usullar orqali o'quvchilarning temperament xususiyatlarini aniqlash va shunga mos metodik yondashuvni tanlash chizmachilik darslarining samaradorligini oshirishi qayd etildi.

Shuningdek, temperament tiplariga mos grafik topshiriqlarni qo'llashning samaradorligi aniqlashtirildi. Jumladan, xolerik o'quvchilar uchun erkin mavzular, katta formatli qog'oz va rangli materiallardan foydalanish ularning energiyasini konstruktiv yo'naltirishga xizmat qilgani kuzatildi [12:51]. Sangvinik temperament vakillarida turli texnikalar bilan tajriba qilish ijodiy qiziqish va eksperimental fikrlashni rivojlantirdi. Flegmatik o'quvchilarda esa aniq strukturalangan vazifalar va batafsil chizmalar bilan ishlash diqqat barqarorligi va izchillikni kuchaytirdi [13:7]. Melanxolik temperament vakillarida yumshoq, ramziy ifoda vositalari orqali bajarilgan grafik ishlar hissiy chuqurlik va ma'nodorlikning oshishiga olib keldi [15:6986].

Bundan tashqari, grafik faoliyatning psixokorreksion va terapevtik imkoniyatlari ham tadqiqot davomida tasdiqlandi. Chizmachilik san'at terapiyasi vositasi sifatida qo'llanilganda o'quvchilarning hissiy barqarorligi mustahkamlanishi, ichki ziddiyatlar yumshashi va psixologik muvozanat tiklanishi kuzatildi. Bu esa grafik faoliyatni ta'lim va psixologik amaliyotda shaxsning hissiy va kognitiv rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi samarali vosita sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa. Temperament nazariyasi va grafik faoliyat psixologiyasining integratsiyasi pedagogika, psixologiya va san'at sohalarida yangi ilmiy va amaliy yondashuvlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Temperament xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan grafik faoliyat o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ijodiy potensialini to'liq ochish, hissiy ifodaning boy va murakkab shakllarini namoyon etish, shuningdek ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Bu yondashuv pedagogik amaliyotda shaxsga yo'naltirilgan metodikalarni ishlab chiqish va har bir o'quvchining individual psixologik profiliga moslashtirilgan mashqlarni joriy etishga imkon beradi. Shu nuqtai nazardan, kelgusidagi tadqiqotlar grafik faoliyatning ta'limiy, terapevtik va rivojlantiruvchi funksiyalarini yanada chuqurroq o'rganishga qaratilishi lozim. Xususan, psixodiagnostik va eksperimental metodlardan foydalanib, temperament va ijodiy faoliyatning o'zaro bog'liqligi, shuningdek individual ijodiy uslubning shakllanish mexanizmlari kengroq tahlil qilinishi tavsiya etiladi. Bu esa nafaqat chizmachilik metodikasini mukammallashtirish, balki san'at terapiyasi, psixologik rivojlanish va pedagogik jarayonlarni individual yondashuv asosida optimallashtirish imkonini yaratadi. Natijada, o'quvchilarning ichki dunyosi, hissiy va

kognitiv jarayonlari, shuningdek ijodiy potentsiali yanada samarali rivojlantiriladi, pedagogik va terapevtik amaliyotlar esa ilmiy asoslangan, strukturaviy va tizimli shaklga ega bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ruqiya, A. (2020). Temperament va ijodkorlik psixologiyasi. O'zbekiston psixologiya jurnali, 3(2), 45-59.
2. Lowenfeld, V., & Brittain, W.L. (1987). Creative and Mental Growth. Macmillan.
3. Holland, J.L. (1997). Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments (3rd ed.). Psychological Assessment Resources.
4. Sternberg, R.J., & Lubart, T.I. (1999). The Concept of Creativity: Prospects and Paradigms. In R.J. Sternberg (Ed.), Handbook of Creativity (pp. 3-15). Cambridge University Press.
5. Pardaboevich, Jumaboev Nabi. "DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCIES AS THE FOUNDATION OF PROFESSIONAL GROWTH FOR VISUAL ARTS TEACHERS. Zenodo." 2025,
6. Pardaboevich, Jumaboev Nabi. "SCIENTIFIC APPROACHES TO ENHANCING TEACHER COMPETENCE IN FINE ARTS CLASSES." CONFERENCE OF INNOVATIVE HORIZONS IN SCIENCE & ENGINEERING. Vol. 1. No. 2. 2025.
7. Bolbekovich, N. B. . (2024). Structure of Professional Competence Development of Future Fine Art Teachers: Integration of Technology, Method and Competence. Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL), 5(3), 12. <https://doi.org/10.47134/emergent.v3i1.42>
8. Imomov Fozil Shakarbek o'g'li. (2025, октябрь 24). MUHANDISLIK TA'LIMIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI JORIY ETISH ISTIQBOLLARI. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17433530>.
9. Allaberdievich U. B. INNOVATION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA ULARNING TA'LIM JARAYONIDA QO 'LLANILISHI //CONFERENCE OF INNOVATIVE HORIZONS IN SCIENCE & ENGINEERING. – 2025. – T. 1. – №. 2. – C. 81-86.
10. Имомов Ф. CHIZMACHILIK FANINING O 'QUVCHILARNING SHAXSIY RIVOJIGA TA'SIRI //Свет науки. – 2025. – №. 10 (45).
11. Odiljon I., Gulnoza H. TALABALARNI CHIZMACHILIK DARSLARIDA IJODIY-KREATIV FIKRLASHGA O 'RGATISH //Elita.uz-Elektron Ilmiy Jurnal. – 2024. – T. 2. – №. 1. – C. 355-358.
12. Alimjanovna Y. S. TOOLS AND CRITERIA OF COMPOSITION IN THE CREATIVE PROCESS OF FINE ARTS CLASSES OF UNIVERSITY SCHOOLS //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2024. – T. 5. – №. 02. – C. 48-58.
13. Khayrov Rasim., Inoyatov O.S., Nuralieva Z.A., Xudoyberdiev D.R., Mirzaqulov I.X. APPLICATION OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN IMPROVING PROFESSIONAL AND METHODOLOGICAL TRAINING OF FUTURE FINE ARTS TEACHERS. <https://cahiersmagellanes.com/index.php/CMN/article/view/1033/833>.
14. Zolimkhan, K. (2024) "Training Future Fine Arts Teachers In The Context Of Digitalization", American Journal of Social and Humanitarian Research, 5(12), pp. 528-537. Available at: <https://www.globalresearchnetwork.us/index.php/ajshr/article/view/3149>.
15. Berikbaev, Alisher Alikulovich. "Development of competence skills of art education students." International Journal of Psychosocial Rehabilitation 24.4 (2020): 6984-6988.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

COGNITIVE AND LINGUOCULTURAL FOUNDATIONS OF LEXICAL GLOSSARIES IN LANGUAGE EDUCATION

Kurbanbaev Javod Aminbaevich

Berdakh Karakalpak State University,
Dean of the Faculty of Foreign Languages,
PhD (Pedagogy), Associate Professor

Abstract. The paper substantiates an applied model for building a linguocultural vocabulary glossary from media texts for teaching Russian in Uzbek higher education. It outlines text-selection criteria, an annotation template for culture-bound items, and classroom uses for developing pragmatic and lexical competence.

Keywords: linguoculturology; media text; glossary; culture-bound vocabulary; register; pragmatics; collocation; corpus approach; Russian as a foreign language.

КОГНИТИВНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ ГЛОССАРИЕВ В ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

Курбанбаев Джавод Аминбаевич

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха,
декан факультета иностранных языков,
кандидат педагогических наук, доцент

Аннотация. В статье обосновываются принципы разработки лингвокультурологического лексического глоссария на материале медиатекстов для обучения русскому языку в вузах Узбекистана. Предлагаются критерии отбора текстов, схема разметки культурно маркированных единиц и варианты их дидактического применения.

Ключевые слова: лингвокультурология; медиатекст; глоссарий; культурно маркированная лексика; регистр; прагматика; коллокация; корпусный подход; русский как иностранный.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N59>

Современная языковая подготовка студентов в Узбекистане все чаще сталкивается с задачей: обучить не только “значению слова”, но и его культурной уместности, прагматической направленности и стилевой норме в реальной коммуникации. В условиях активного потребления новостей, блогов, публичных комментариев и официальных цифровых сообщений медиатексты становятся наиболее доступным источником актуальной лексики и типичных речевых стратегий. При этом медиадискурс отличается высокой плотностью культурных сигналов: имен собственных, прецедентных феноменов, национально-специфичных сценариев поведения, оценочной лексики и “слов-маркеров” социальной идентичности.

Для преподавания русского языка как иностранного в вузах Узбекистана важна системная работа с такими единицами, поскольку именно они чаще всего приводят к коммуникативным сбоям: студент “понимает” слово по словарю, но не считает

культурный подтекст, не различает регистр, неверно выбирает тональность или прагматический формат реплики. Исследователи, рассматривающие практику преподавания русского языка в отечественном высшем образовании, отмечают необходимость опоры на современный речевой материал и функциональную направленность обучения [1]. Методическая традиция преподавания иностранных языков в Узбекистане также подчеркивает значимость отбора аутентичных текстов и построения упражнений, ориентированных на речевые действия, а не на механическое запоминание [2].

Цель настоящей статьи — предложить прикладную модель разработки лингвокультурологического лексического глоссария на основе медиатекстов, пригодного для аудиторной и самостоятельной работы студентов. Под глоссарием понимается не просто список слов, а учебно-научный ресурс, где каждая единица получает: (а) культурное “пояснение” (к чему отсылает слово/выражение), (б) прагматическую характеристику (что делает говорящий), (в) стилевой профиль (где уместно), (г) типичные коллокации и контексты употребления.

Теоретическая опора модели включает три взаимосвязанных блока.

Во-первых, лингвокультурологический подход, рассматривающий язык как способ фиксации и трансляции культурных смыслов в речевой практике. В учебной интерпретации лингвомаданиятshunoslik описывается как область, изучающая взаимосвязь языка и культуры через единицы языка и дискурса, в которых закреплены национально-специфичные знания, ценности и нормы [9; 18-b.]. В русскоязычной традиции схожие методологические идеи представлены в работах по лингвокультурологии, где подчеркивается системность культурных смыслов в лексике, фразеологии и текстах [4].

Во-вторых, культурно-ориентированное обучение языку. Подобная перспектива в методике языка обычно связывается с необходимостью формировать у обучающегося способность соотносить языковую форму с контекстом, социальной ролью и культурным ожиданием адресата [3]. В таком понимании культура не является “добавкой” к грамматике: она встроена в выбор слов, оценку событий, способы аргументации и даже в ритм публичной речи.

В-третьих, корпусный и контекстно-частотный подход к лексике. Даже если преподаватель не создает “большой корпус” в строгом научном смысле, он может формировать учебный мини-корпус (подборку) медиатекстов и анализировать повторяемость единиц, типичные окружения слова и устойчивые сочетания. Корпусная лингвистика подчеркивает значимость больших массивов данных и процедур поиска повторяющихся паттернов, особенно через конкордансы и частотные списки [5]. Для описания коллокаций и контекстов в учебных целях методически продуктивны идеи конкордансного анализа и наблюдение за повторяемыми “соседями” слова [8]. В свою очередь, исследования по усвоению лексики подтверждают, что устойчивые сочетания и повторяемые контексты ускоряют формирование словоупотребления, особенно при сознательной работе с примерами [6].

На основе указанных положений предлагается следующая модель разработки глоссария.

1. Отбор медиатекстов и формирование учебного мини-корпуса
Отбор должен учитывать три критерия: актуальность, жанровое разнообразие и культурная насыщенность. Практически целесообразно включать: (а) короткие новости и аналитические заметки; (б) официальные сообщения (пресс-релизы, заявления, уведомления); (в) интервью и репортажи; (г) публичные комментарии (с обязательной фильтрацией речевой агрессии и ненормативной лексики). Важно соблюсти баланс “нейтрального стандарта” и разговорно-публицистических форм, поскольку именно столкновение регистров вызывает у студентов ошибки в выборе стилистически уместных слов.

С педагогической точки зрения разумно ограничить объем мини-корпуса на один учебный модуль (например, 25–40 текстов), чтобы обеспечить повторяемость тематических единиц и возможность возвращаться к материалу в разных видах деятельности (чтение, обсуждение, письмо).

2. Выявление культурно маркированных единиц
В глоссарий не следует включать всю незнакомую лексику: основная цель — культурная релевантность и прагматическая значимость. Практический фильтр может быть таким:

- единица связана с культурными реалиями (названия институтов, социальных практик, событий, символов);
- единица содержит оценочность, идеологический оттенок или “позицию” говорящего (например, лексемы, маркирующие дистанцию/солидарность);
- единица активно функционирует в медиа и имеет типичные коллокации (что позволяет обучать не “словам по одному”, а фрагментам речи);
- единица потенциально интерферирует с родным языком студентов (ложные друзья переводчика, сходные формы при разных значениях).

3. Разметка единиц по единому шаблону
Для учебной эффективности каждая словарная статья должна быть однотипной и компактной. Ниже представлен рекомендуемый шаблон (его можно реализовать как таблицу в Word).

Таблица 1. Мини-шаблон словарной статьи для лингвокультурологического глоссария

Поле	Содержание
Заголовок	Слово/выражение (при необходимости — варианты)
Значение	Краткое толкование (1–2 предложения)
Культурная справка	Реалия/фоновые знания/прецедентность (к чему отсылает)
Прагматика	Коммуникативное действие и оценка (ирония, критика, поддержка и т.д.)
Регистр	Нейтральное / официальное / разговорное / публицистическое / сниженное
Коллокации	3–6 типичных сочетаний из медиа
Контексты	2–3 коротких примера (с указанием источника текста)
Методический комментарий	Как отрабатывать (задание, тип ошибки, сопоставление)

Вопрос о том, какие именно “культурные” компоненты фиксировать, решается через понятие культурного смысла как системного элемента языковой картины мира [4] и через прикладные описания лингвокультурологических единиц в отечественной научной традиции [9; 18-b.; 10]. В работах узбекских исследователей подчеркивается, что культурный компонент должен быть операционализирован: не “красивым рассказом о культуре”, а конкретным знанием, которое студент может применить при понимании и порождении текста (например, кто/что обозначает реалия, в каком контексте уместна оценка, какой тон задает выражение).

4. Дидактическая интеграция глоссария в учебный процесс
Глоссарий дает эффект только тогда, когда становится инструментом деятельности. На практике полезны четыре типа заданий.

а) Задания на распознавание культурного смысла

Студенту предлагаются 3–4 контекста из разных жанров, где встречается одна единица, и он определяет: нейтральное ли это употребление, присутствует ли оценка, какова позиция автора. Такой тип работы развивает навыки интерпретации и снижает риск буквального перевода.

б) Задания на регистр и уместность

Студент заменяет единицу на более официальную/нейтральную или, наоборот, преобразует официальную формулировку в разговорный пересказ, сохраняя смысл. Это напрямую связано с методикой формирования речевых умений и принципом функциональности обучения [2].

в) Задания на коллокации и шаблоны речи

Студент восстанавливает пропуски в устойчивых сочетаниях, строит собственные фразы по модели и сравнивает с реальными примерами из мини-корпуса. Здесь логично опираться на идею, что устойчивое словосочетание является базовой единицей усвоения лексики [6], а конкорданс позволяет увидеть “реальную жизнь” слова [8].

г) Задания на критическое чтение медиатекста

Студенту предлагается небольшой медиатекст, где в глоссарии отмечены 6–8 единиц. Необходимо: (1) объяснить культурные/социальные отсылки; (2) обозначить оценочные маркеры; (3) кратко пересказать текст нейтрально. Такой подход соответствует культурно ориентированному обучению и развивает чувствительность к контексту [3], что особенно важно для будущих специалистов гуманитарного профиля.

5. Проверка качества глоссария и его обновление Медиалексика быстро меняется, поэтому глоссарий должен быть “живым” ресурсом. Минимальная процедура контроля может включать:

- экспертную вычитку преподавателем (точность толкований, отсутствие субъективной идеологизации);
- пилотирование на малой группе студентов (какие поля статьи действительно помогают понять текст);
- обновление корпуса раз в семестр с сохранением “ядра” (чтобы студенты видели и стабильную, и динамическую часть медиалексики).

Отдельно следует подчеркнуть этическую сторону: медиа часто содержат конфликтную оценочность. В учебных целях важно не транслировать агрессию, а

анализировать механизмы оценки и стратегии аргументации. В этой части полезна рамка культурной когниции и культурных концептуализаций, позволяющая объяснять различия в интерпретации без упрощенных стереотипов [7].

В заключение отметим, что предложенная модель решает сразу три задачи: (1) связывает лексику с культурным знанием, делая понимание медиатекстов более точным; (2) формирует прагматическую грамотность и регистровую уместность; (3) дает преподавателю инструмент для систематической работы с современной речевой практикой. Для вузов Узбекистана такая модель особенно актуальна, поскольку сочетает традиционную методическую базу преподавания иностранных языков [2] с современными источниками языкового материала и с требованиями к функциональной компетентности выпускника [1].

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Abdualieva, D. (2021). TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN UNIVERSITIES OF UZBEKISTAN: RUS TILI UNIVERSITETLARDA CHET TILI. Aktual'noe v filologii, 7(7). URL: <https://science.jdpu.uz/index.php/ruslit/article/view/4170>
2. Jalolov, J. (2012). Chet tili o'qitish metodikasi: darslik. Toshkent: O'qituvchi.
3. Kramersch, C. (1993). Context and Culture in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
4. Maslova, V. A. (2001). Lingvokul'turologiya: uchebnoe posobie dlya studentov vuzov. Moskva: Izdatel'skiy tsentr "Akademiya".
5. McEnery, T., & Hardie, A. (2012). Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Nation, I. S. P. (2013). Learning Vocabulary in Another Language (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
7. Sharifian, F. (2017). Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
8. Sinclair, J. (1991). Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press.
9. Usmanova, S. (2022). Lingvomadaniyatshunoslik: darslik. Toshkent: Bookmany print.
10. Xolmanova, Z. (2018). Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tahlili: monografiya. Toshkent: Navro'z.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

TEAM LEADERSHIP AND ITS QUALITIES (ON THE EXAMPLE OF SPORTS TEAMS)

Eshnazarova Farida Jurakulovna

Associate Professor of the Samarkand branch of the
Institute for Retraining and Professional Development of Specialists
in Physical Culture and Sports

Abstract. This article is devoted to the concept of team leadership and its significance in achieving group success. It analyzes the essential qualities inherent in a team leader, methods for developing leadership skills, and ways of their practical application. Furthermore, the distinction between the terms "leader" and "manager" is explored from the perspective of social psychology in practice.

Keywords: leadership, management, headship, team, sports team, administration, cooperation, leader qualities, ability, management styles.

JAMOADA LIDERLIK VA UNING SIFATLARI (SPORT JAMOALARI MISOLIDA)

Eshnazarova Farida Jo'raqulovna

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish
instituti Samarqand filiali dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamoada liderlik tushunchasi va uning guruh muvaffaqiyatidagi ahamiyatiga bag'ishlanadi. Shuningdek, jamoa lideriga xos muhim sifatlar, liderlik qobiliyatlarini shakllantirish usullari va amaliyotda qo'llash yo'llarini tahlil qiladi. Amaliyotda "lider" va "rahbar" atamalarining farqi ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan ochib beriladi.

Kalit so'zlar: liderlik, rahbarlik, yetakchilik, jamoa, sport jamoasi, boshqaruv, hamkorlik, yetakchining sifatlari, qobiliyat, boshqaruv uslublari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N60>

Har bir jamoa yoki guruhda muvaffaqiyatga erishishda liderlikning o'rni beqiyos. Sport jamoalarida ayniqsa yetakchi shaxsning borligi jamoa ruhiyatini ko'taradi, birlik va g'alabaga intilishni ta'minlaydi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, umumiy maqsad sari intilayotgan jamoada kuchli lider bo'lsa, u holda faoliyat samaradorligi oshadi; aksincha, haqiqiy yetakchi yo'q jamoa ko'pincha mag'lubiyatga uchraydi [1,12]. Liderlik tushunchasiga xilma-xil ta'riflar berilgan bo'lib, ularning barchasi mohiyatan shunday mazmunga ega: liderlik – bu bir kishining guruh a'zolariga ta'sir ko'rsatib, ularni umumiy maqsad yo'lida birlashtira olishi jarayonidir. Masalan, amerikalik olim P.Northouse (2019) liderlikni aynan shunday, ya'ni shaxsning o'z izdoshlari orqali umumiy maqsadga erishish jarayoni deb ta'riflaydi [2]. Boshqacha qilib aytganda, lider – bu jamoaga yo'l ko'rsatuvchi va boshqalarga ilhom beruvchi yetakchi shaxsdir.

Jamoaviy faoliyatda liderlik jamoaning muvaffaqiyati va birlashganligining asosiy omillaridan biridir. Jamoa (guruh) tushunchasi deganda, biz umumiy maqsad va vazifalarga ega

bo'lgan, o'zaro hamkorlikda ishlaydigan odamlar yig'indisini tushunamiz. Har qanday jamoada rasman belgilangan rahbar bo'lishi mumkin (masalan, sport jamoasida murabbiy yoki sardor), ammo ayni paytda jamoa ichida norasmiy lider ham shakllanishi ehtimoli yuqori. Liderlik doimo formal lavozimga bog'liq emas: ba'zan rahbar bo'lmagan oddiy ishtirokchi ham o'zining tashabbusi va obro'si bilan guruhga katta ta'sir o'tkaza oladi. Muhimi, lider jamoani birlashtira oladi, vaziyatga qarab to'g'ri qarorlar qabul qiladi va boshqalarni ortidan ergashtiradi.

Samarali liderga xos bo'lgan bir qator muhim fazilatlar mavjud.

Quyida jamoa yetakchisining asosiy sifatlari va ularning mazmuni keltiriladi:

Mas'uliyatlilik: Lider o'z zimmasidagi vazifalarni va butun jamoaning natijasini o'z bo'yniga olishga tayyor bo'ladi. U muvaffaqiyatlar uchun ham, xatolar uchun ham javobgarlikni his etadi. Masalan, jamoa yutqazsa, chinakam lider bahona qidirmay, kamchilikni tuzatish choralari ko'radi.

Tashabbuskorlik: Lider yangi g'oyalar va tashabbuslarni ilgari suradi. U odatda boshqalardan oldin biror ishni boshlashga chog'lanadi va o'zgalarini ham ortidan ergashtiradi. Misol uchun, mashg'ulot vaqtida qiyin vazifa paydo bo'lsa, lider birinchi bo'lib uni bajarib ko'rsatadi.

Muloqot qobiliyati: Jamoa lideri fikrlarini aniq va tushunarli yetkaza olishi, shuningdek, boshqalarni diqqat bilan tinglashi kerak. Yaxshi kommunikatsiya jamoa a'zolari o'rtasida ishonch va hamjihatlikni ta'minlaydi. Bunda, sardor har bir o'yindan so'ng jamoadoshlar bilan ochiq muloqot qilib, yutuq va kamchiliklarni muhokama qiladi.

Adolat va halollik: Lider barcha jamoa a'zolariga nisbatan xolis va halol munosabatda bo'ladi. U uchun jamoaning har bir a'zosi qadrlidir, u qarorlar chiqarishda ahillik va adolat tamoyillariga amal qiladi. Bu fazilat tufayli liderga nisbatan ishonch shakllanadi. Lider intizomiy choralarni ko'rishda faqat shaxsiy aloqalarga emas, obyektiv me'yorlarga tayansa, jamoa uni hurmat qiladi.

Ishonch va motivatsiya berish: Lider o'ziga ham, jamoasiga ham ishonadi va bu ishonch hissini boshqalarga ham o'tkaza oladi. U murakkab vaziyatlarda ruhiy bardamlikni saqlab, boshqalarga dalda beradi. Misol uchun, bellashuv qiyin kechayotgan bo'lsa, liderning "qo'ldan keladi, davom etamiz!" degan so'zlari jamoaga kuch bag'ishlaydi.

Empatiya: Lider jamoadoshlarining hissiy holatini tushuna oladi, ularning muammo va ehtiyojlariga befarq qolmaydi. Empatiya tufayli jamoa a'zolari o'z lideriga yaqinlikni his etadilar va muammolarini ochiq ayta oladilar. Bu esa ichki muhitni sog'lom saqlashga xizmat qiladi.

Ko'pgina ilmiy manbalarning tahlili samarali lider shaxsining yuqoridagi kabi fazilatlarini alohida qayd etilgan. Boshqaruv bo'yicha tadqiqotchi G.Yukl (2013) o'z asarida muvaffaqiyatli lider uchun mas'uliyat, halollik, yuqori muloqot qobiliyati kabi jihatlarni zarurligini ta'kidlaydi [3,240]. Shuningdek, jamoani ilhomlantira olish va ishonch bildirish ham liderlikning ajralmas tomonlari ekanini ko'rsatadi.

Amaliyotda "lider" va "rahbar" atamaları ko'pincha bir ma'noda ishlatiladi, lekin ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan ular o'rtasida muhim farqlar mavjud. Liderlik – bu guruhdagi norasmiy ta'sir kuchi bo'lsa, rahbarlik – rasmiy lavozim va vakolatlarga asoslangan boshqaruvdir. Oddiy qilib aytganda, lider guruhning eng obro'li a'zosi va ichki yetakchisi, rahbar esa rasman tayinlangan boshliqdir. Ko'pincha bir shaxs (masalan, murabbiy) ham rasmiy rahbar, ham guruhning haqiqiy lideri bo'la oladi; ba'zan esa rahbar lavozimidagi kishi jamoa ichida yetakchilik qila olmaydi va boshqa, norasmiy lider paydo bo'ladi. Ilmiy

tadqiqotlarda bu ikki tushuncha tafovuti keng o'rganilgan. Jumladan, sotsial psixolog B.D.Parigin (1971) liderlik va rahbarlik fenomenlarini qiyosiy tahlil qilib, ular orasidagi farqlarni quyidagicha ko'rsatadi [3][8]:

Lider asosan kichik guruh ichidagi shaxslararo munosabatlar darajasida (mikromuhitda) namoyon bo'ladi. Rahbar esa kengroq ijtimoiy tuzilma (makromuhit) doirasida faoliyat yuritadi. Liderlik ko'pincha o'z-o'zidan, stixiyali ravishda yuzaga keladi, ya'ni guruh a'zolari tomonidan "pastdan" ilgari suriladi. Rahbarlik esa "yuqoridan" belgilanadi – rahbar odatda tegishli tashkilot yoki jamoa tomonidan rasmiy tarzda tayinlanadi yoki saylanadi.

Rahbar rasmiy vakolat va turli sanksiyalarga ega bo'lib, o'ziga bo'ysunuvchilarga buyruq berishi, rag'batlantirishi yoki jazolashi mumkin. Liderda esa bunday rasmiy vakolat yo'q – u faqat o'z shaxsiy nufuziga tayanib ta'sir ko'rsatadi.

Liderlik holati nisbatan beqaror – guruhdagi kayfiyat va munosabatlar o'zgarishi bilan lider ham almashinishi mumkin. Rahbarlik esa odatda barqarorroq, chunki lavozim osonlikcha o'zgarmaydi (rasmiy rahbar faqat lavozimdan ketgandagina almashinadi). Liderning ta'sir doirasi asosan o'z guruhidagina iborat. Rahbar esa odatda kichik guruhni ham qamrab oluvchi kengroq tizimni boshqaradi. Lider guruh faoliyatiga tegishli masalalarni norasmiy ravishda va bevosita hal etishi mumkin. Rahbar esa qaror qabul qilarkan, ko'pincha rasmiy qoidalarga, yuqori tashkilotlar talablariga bo'ysunadi va qaror qabul qilish jarayoni murakkabroq bo'ladi.

Yuqoridagi farqlardan kelib chiqqan holda, ko'pincha liderni "norasmiy yetakchi", rahbarni esa "rasmiy yetakchi" deb atashadi. Ideal holda, jamoaga rasmiy rahbarlik qilayotgan shaxs bir vaqtning o'zida norasmiy lider ham bo'lmog'i lozim – shundagina u odamlarga samarali ta'sir o'tkaza oladi. Tipik xato shundaki, ba'zi rahbarlar faqat buyruq va vakolatlarga tayanib, jamoani boshqarishga urinadilar, biroq insoniy jihatlarni e'tibordan chetda qoldiradilar. Bunday vaziyatda jamoa rahbarga bo'ysunsa-da, uning ortidan ergashmasligi mumkin. Masalan, yangi tayinlangan murabbiy faqat qat'iy tartib-intizom o'rnatish bilan shug'ullanib, yosh sportchilarning ishonchini qozona olmasa, jamoa ichida boshqa bir norasmiy lider paydo bo'lishi mumkin. Natijada, formal rahbarning ko'rsatmalari to'liq samara bermaydi. Shunday ekan, haqiqiy jamoaviy muvaffaqiyatga erishish uchun rahbar ham liderlik fazilatlarini namoyon eta olishi zarur.

Bundan tashqari, rahbarlikning jamoada qo'llaniladigan uslubi ham jamoa muhitiga ta'sir etadi. An'anaviy tarzda uch xil rahbarlik uslubi ajratiladi: avtoritar (buyruqbozlik), demokratik (jamoaviy maslahatga tayanuvchi) va liberal (erkin, aralashuvsiz). Ijtimoiy psixolog K.Lyuvin va hamkorlarining klassik tadqiqotida (1939) ko'rsatilishicha, avtoritar uslub tezkor intizom va tartib o'rnatga-da, uzoq muddatda guruh a'zolarining motivatsiyasini pasaytirishi mumkin; demokratik uslub esa ishtirokchilarni qaror qabul qilishga jalb etgani bois, jamoaning yuqori uyushqoqligini ta'minlaydi [6,301]. Sport jamoalarida ham murabbiylar odatda me'yoriy darajada talabchan, biroq jamoa a'zolarining fikrini inobatga oladigan demokratik uslubni qo'llashga intiladilar – ayniqsa, yosh sportchilar bilan ishlaganda bu muhimdir. Chunki yoshlar o'zlarini tinglashlarini va ishonch bildirishlarini his qilgandagina, rahbarni chin lider sifatida qabul qilishadi.

Shuningdek, zamonaviy yondashuvlardan biri – vaziyatga mos liderlik nazariyasidir. Masalan, F.Fidler (1967) liderlarni asosiy e'tiboriga qarab ikki guruhga ajratgan: vazifaga yo'naltirilgan liderlar va munosabatga yo'naltirilgan liderlar [7]. Fidlerning tadqiqotlariga

ko'ra, vazifaga yo'naltirilgan liderlar aniq maqsadli vazifalarni bajarishga qaratilgani uchun juda qulay yoki aksincha, juda noqulay sharoitlarda jamoani samarali boshqara oladi. Munosabatlarga e'tiborli liderlar esa jamoa ichidagi muhit va ishtirokchilarning hissiyotlariga ko'proq e'tibor qaratadi va o'rtacha murakkab vaziyatlarda eng yuqori natija ko'rsatadi. Bu yondashuv rahbarlik samaradorligini lider bilan vaziyat o'rtasidagi moslik darajasi bilan bog'laydi.

Ta'kidlash joizki, sport jamoalarida liderlik fenomeni nafaqat jismoniy ustunlik yoki professional mahorat, balki jamoaning umumiy ruhiyati va g'alabaga bo'lgan intilishini belgilovchi strategik omildir. Samarali lider - bu faqatgina ko'rsatma beruvchi shaxs emas, balki jamoa a'zolari o'rtasida ishonch, o'zaro hurmat va umumiy mas'uliyat hissini shakllantira oladigan yetakchidir.

Sport jamoalari misolida liderlik sifatlarini tahlil qilish asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelish mumkin:

Sportda liderlik faqat tug'ma iqtidor emas, balki emotsional intellekt, qat'iyat va kommunikativ qobiliyatlarning doimiy rivojlanishi natijasidir. Liderning stressli vaziyatlarda sovuqqonlikni saqlashi va jamoani qiyin daqiqalarda birlashtira olishi uning asosiy sifati hisoblanadi.

Jamoa sardori yoki norasmiy liderning xatti-harakatlari jamoadagi psixologik iqlimga bevosita ta'sir qiladi. Lider tomonidan ko'rsatilgan namuna sportchilarning motivatsiyasini oshirish va ichki nizolarni kamaytirishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy sportda liderlikni shakllantirish shunchaki tajribaga tayanib qolmasdan, maxsus psixologik treninglar va pedagogik usullar orqali tizimli ravishda rivojlantirilishi lozim.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, sport jamoalarida liderlik sifatlarini shakllantirish - bu jamoaviy natijadorlikni oshirishning eng samarali yo'lidir. Kuchli liderga ega bo'lgan jamoa nafaqat yuqori sport natijalariga erishadi, balki qiyinchiliklarga bardoshli, jipslashgan va barqaror tizimga aylanadi. Bu esa o'z navbatida, sport psixologiyasi va menejmenti sohasida liderlikni o'rganishning dolzarbligini yanada oshiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Yukl G. Leadership in Organizations. – 8th ed. – Upper Saddle River, NJ: Pearson, 2013.
2. Yaxshiboyev M.A., O'taganova X.N. Sport jamoalaridagi o'zaro munosabatlarni psixologik tahlil qilish // O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar ilmiy jurnali. – 2023. – №18. – B. 12–15.
3. Northouse P.G. Leadership: Theory and Practice. – 8th ed. – Thousand Oaks: Sage, 2019.
4. Паригин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1971. – 348 с.
5. Gould D., Voelker D.K. Enhancing Youth Leadership through Sport and Physical Education // Journal of Physical Education, Recreation & Dance. – 2012. – Vol. 83, No. 8. – P. 38–41.
6. Taniqulova S.K., Ergasheva D.U. Uslubchining liderlik va rahbarlik xususiyatlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2, Issue 2. – B. 950–958.
7. Lewin K., Lippitt R., White R.K. Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climates // Journal of Social Psychology. – 1939. – Vol. 10, No. 2. – P. 271–301.
8. Fiedler F.E. A Theory of Leadership Effectiveness. – New York: McGraw-Hill, 1967.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

THE ROLE OF MODERN EDUCATIONAL MEDIA IN TEACHING THE SCIENCE OF ORGANIZING TRANSPORT AND TRAFFIC SAFETY IN AUTOMOTIVES

Yuldasheva Muhayyo Alimbaevna

Senior Lecturer, Department of Engineering,
Urgench RANCH Technological University

Abstract. This article provides information on the effective use of new, modern teaching methods and multimedia tools in the educational process. In particular, in the implementation of innovative and modern pedagogical ideas, the teacher should not remain the only source of knowledge acquisition, but should be an organizer, advisor, and manager of the educational process for students in the process of independent work. These ideas underlie the development of educational technologies. In addition, it is substantiated that teachers themselves must master the methods and means of visualizing educational material and applying them in practice.

Keywords: education, visual technology, multimedia technologies, principles, students' cognitive activity, visual learning tools.

AVTOMOBILLARDA TASHISH VA HARAKAT XAVFSIZLIGINI TASHKIL ETISH FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY TA'LIM VOSITALARINING O'RNI

Yuldasheva Muhayyo Alimbaevna

Texnika kafedrası katta o'qituvchisi,
Urganch RANCH texnologiya universiteti
E-mail: muhayyoyuldasheva83@icloud.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayoniga o'qitishning yangi, zamonaviy usul va multimediya vositalari asosida samarali foydalanish haqida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, inovatsion va zamonaviy pedagogik g'oyalarni amalga oshirishda o'qituvchi bilim olishniig yagona manbai bo'lib qolishi kerak emas, balki talabalar uchun mustaqil ishlash jarayonining tashkilotchisi, maslaxatchisi, o'quv jarayonining menejeri bo'lishi lozim. Ta'lim texnologiyasini ishlab chiqish asosida aynan shu g'oyalar yotadi. Bundan tashqari o'qituvchilarni o'zi ham o'quv materialini tasavvur qilish hamda ularni amalda qo'llash metodlari va vositalarini o'zlashtirishlari zarurligi asoslab o'tiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim, vizual texnologiya, multimedia texnologiyalari, tamoyillari, talabalarning bilim faoliyati, vizual o'qitish vositalari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N61>

Kirish. Bugungi kunda avtomobil transporti xizmatlari jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin egallab, aholi va xo'jalik subyektlarining kundalik ehtiyojlarini qondirishda yetakchi transport turi sifatida namoyon bo'lmoqda. Avtomobil transporti orqali yuk va yo'lovchilarni tashish, maxsus texnologik ishlarni bajarish mehnat unumdorligini oshirish, vaqt va moddiy resurslarni tejash hamda iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash imkonini bermoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda umumiy yo'lovchi tashish hajmining qariyb 80 foizi va yuk tashish hajmining 75 foizi avtomobil transporti hissasiga to'g'ri

kelmoqda. Bu esa mazkur sohaning barqaror rivoji va xavfsiz faoliyat yuritishini ta'minlash masalasini dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda.

Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini ta'minlash ko'p jihatdan ushbu sohada faoliyat yurituvchi mutaxassislarning bilim darajasi, kasbiy malakasi va kompetensiyasiga bog'liqdir. Transport jarayonlarining murakkablashuvi, harakat intensivligining ortib borishi, zamonaviy texnik vositalar va axborot texnologiyalarining joriy etilishi kadrlar tayyorlash tizimiga nisbatan yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligi bo'yicha mutaxassislarni kompetensiyaviy yondashuv asosida tayyorlash, ularning kasbiy bilim va ko'nikmalarini muntazam ravishda rivojlantirib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sharoitda transport sohasi uchun yuqori malakali kadrlarni tayyorlashda ta'lim jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish zarurati ortib bormoqda. An'anaviy o'qitish usullari talabalarning faolligi va mustaqil fikrlashini yetarli darajada ta'minlay olmasligi sababli, ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya va multimedia texnologiyalaridan keng foydalanish talab etiladi. Multimedia vositalari o'quv materialini ko'rgazmali, tushunarli va tizimli shaklda taqdim etish imkonini berib, talabalarning bilimlarni o'zlashtirish darajasini sezilarli darajada oshiradi.

O'zbekiston Respublikasida transport sohasi uchun kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, 2020-yil 4-maydagi PQ-4703-sonli "Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida o'quv jarayoniga innovatsion ta'lim shakllari va zamonaviy pedagogik hamda axborot texnologiyalarini keng joriy etish, ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va ilmiy salohiyatini oshirish vazifalari belgilab berilgan. Ushbu qaror transport sohasi mutaxassislarni tayyorlashda ta'lim mazmuni va metodikasini yangilash zaruratini yanada kuchaytirdi.

Avtomobil transporti boshqa transport turlariga nisbatan yuqori harakatchanligi, yuklarni jo'natuvchidan iste'molchigacha bevosita yetkazib berish imkoniyati, qayta yuklash jarayonlarining qisqarishi bilan ajralib turadi. Yo'lovchi transporti esa aholining ish joylariga o'z vaqtida yetib borishini ta'minlash, ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini qo'llab-quvvatlash, shuningdek, dam olish va turizm sohasida keng imkoniyatlar yaratishda muhim ahamiyatga ega. Shu bois avtomobil transporti sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarning chuqur nazariy bilimlarga, amaliy ko'nikmalarga va yuqori kasbiy kompetensiyaga ega bo'lishlari lozim.

Mazkur vazifalarni samarali hal etishda "Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish asoslari" fanining o'rni beqiyosdir. Ushbu fan doirasida multimedia texnologiyalari va vizual ta'lim vositalaridan foydalanish orqali o'quv jarayonini samarali tashkil etish, talabalarni faol o'rganishga jalb etish va ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, elektron ta'lim resurslari, interaktiv darslar va vizual materiallardan foydalanish ta'lim sifatini oshirish bilan birga, talabalarda mustaqil fikrlash va amaliy muammolarni hal etish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu jihatdan, avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalaridan samarali foydalanish masalalarini ilmiy asosda o'rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy ta'lim tizimida fanlarni o'qitishda innovatsion yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va multimedia vositalaridan samarali foydalanish masalalari ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Ayniqsa, texnika va transport yo'nalishidagi fanlarni o'qitishda vizual ta'lim vositalari, elektron o'quv resurslari hamda interaktiv metodlarning ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

Xo'jayev B.A. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda avtomobil transportida yuk va yo'lovchilarni tashish jarayonlarini samarali tashkil etish, transport ishining asosiy ko'rsatkichlari va ularni boshqarish masalalari chuqur tahlil qilingan. Muallif avtomobil transporti sohasida mutaxassislar tayyorlashda nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy mashg'ulotlar va ko'rgazmali vositalardan foydalanish zarurligini asoslab beradi. Ushbu yondashuv "Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish" fanining mazmunini boyitishda muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi [1].

Aripov M., Begalov B., Begimkulov Sh. va Mamarajabov M. tomonidan yaratilgan "Axborot texnologiyalari" o'quv qo'llanmasida ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning didaktik imkoniyatlari yoritilgan. Mualliflar elektron ta'lim resurslari, multimedia dasturlari va interaktiv platformalarning talabalarning bilim faoliyatini faollashtirishdagi o'rnini ilmiy asosda ko'rsatib beradilar. Mazkur ish transport yo'nalishidagi fanlarni o'qitishda raqamli va vizual vositalardan foydalanish zaruratini tasdiqlaydi [2].

Rahimova F. ilmiy ishlarida multimedia vositalarining ta'lim jarayoniga ta'siri pedagogik va psixologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, vizual va audio axborotlarni birgalikda taqdim etish talabalar tomonidan o'quv materialini qabul qilish va eslab qolish darajasini sezilarli oshiradi. Muallif multimediya texnologiyalarini qo'llash orqali ta'lim jarayonining samaradorligi va sifati ortishini ilmiy dalillar asosida asoslab bergan [3].

Ergashev N.G'. tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy ta'limda o'quv materiallarini vizual texnologiyalar asosida taqdim etishning dasturiy ta'minoti masalalariga bag'ishlangan. Muallif texnik fanlarni o'qitishda diagrammalar, modellar, animatsiyalar va simulyatsiyalardan foydalanish talabalar kompetensiyasini shakllantirishda muhim omil ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu qarashlar avtomobil transporti fanlarida elektron o'quv qo'llanmalarini yaratish va joriy etish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [4].

Xalqaro tadqiqotlarda, xususan, texnika va muhandislik yo'nalishlarida raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish masalalari keng yoritilgan. So'nggi yillarda e-learning, blended learning va virtual laboratoriyalardan foydalanish orqali talabalarning kasbiy kompetensiyasini oshirish imkoniyatlari yuqori baholanmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, elektron ta'lim resurslari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar an'anaviy darslarga nisbatan yuqori samaradorlikka ega.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik adabiyotlarda kompetensiyaviy yondashuv asosida mutaxassis tayyorlash masalasi ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda. Transport sohasi uchun kadrlar tayyorlashda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish, real ishlab chiqarish sharoitlariga mos bilim va ko'nikmalarni berish ta'lim jarayonida multimedia va vizual texnologiyalardan foydalanishni taqozo etadi. Bu esa "Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish" fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanishning ilmiy-amaliy ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqot avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalaridan, xususan multimedia va vizual texnologiyalardan foydalanish samaradorligini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida pedagogik, metodik va empirik yondashuvlar majmuasidan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv, tizimli yondashuv hamda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyalari qabul qilindi. Ushbu yondashuvlar asosida avtomobil transporti yo'nalishidagi fanlarni o'qitishda talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, ularning mustaqil fikrlashi va amaliy faoliyatga tayyorgarligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda quyidagi **ilmiy-tadqiqot metodlari** qo'llanildi:

- **Nazariy tahlil metodi** — avtomobil transporti, harakat xavfsizligi, zamonaviy ta'lim texnologiyalari va multimedia vositalariga oid ilmiy-pedagogik adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda o'quv-uslubiy manbalarni o'rganish va umumlashtirish uchun qo'llanildi. Ushbu metod tadqiqot mavzusining dolzarbligini asoslash va ilmiy muammoni aniqlashga xizmat qildi.
- **Taqqoslash va umumlashtirish metodlari** — an'anaviy o'qitish usullari bilan multimedia vositalari asosida tashkil etilgan darslar natijalarini solishtirish, ularning ta'lim sifati va samaradorligiga ta'sirini aniqlash maqsadida foydalanildi.
- **Kuzatish metodi** — "Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish" fanidan olib borilgan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar jarayonida talabalarning faolligi, o'quv materialini o'zlashtirish darajasi hamda dars jarayonidagi ishtiroki tizimli ravishda kuzatildi.
- **Pedagogik tajriba-sinov metodi** — multimedia vositalari, elektron o'quv resurslari va vizual materiallar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarning ta'lim samaradorligiga ta'sirini aniqlash maqsadida qo'llanildi. Tajriba jarayonida nazorat va tajriba guruhlarini shakllantirilib, o'quv natijalari o'zaro solishtirildi [5].
- **So'rovnomalar va suhbat metodlari** — talabalar va o'qituvchilarning zamonaviy ta'lim vositalariga munosabati, ularning dars jarayonidagi qulayligi va samaradorligi haqidagi fikrlarini aniqlash uchun foydalanildi. Olingan natijalar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilindi [6].
- **Statistik tahlil metodi** — pedagogik tajriba-sinov natijalarini qayta ishlash, o'quv natijalaridagi o'zgarishlarni aniqlash va xulosalar chiqarish maqsadida qo'llanildi [7].

Muhokama. Tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlar asosida multimedia va vizual texnologiyalarni avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish fanini o'qitishga joriy etishning metodik modeli ishlab chiqildi hamda uning ta'lim jarayonidagi samaradorligi baholandi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida transport yo'nalishidagi fanlarni o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanishni takomillashtirishga xizmat qiladi (1-jadval).

1-jadval. Tadqiqot metodlari, maqsadlari va kutilayotgan natijalar o'zaro bog'liqligi

Tadqiqot metodi	Metoddan foydalanish maqsadi	Erishilgan (kutilayotgan) natija
Nazariy tahlil	Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalarining ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash	Tadqiqot mavzusining dolzarbligi asoslandi, muammo va tadqiqot yo'nalishi aniq belgilandi
Taqqoslash va umumlashtirish	An'anaviy va multimedia asosidagi o'qitish usullarining samaradorligini solishtirish	Zamonaviy ta'lim vositalarining ustun jihatlari aniqlanib, metodik xulosalar chiqarildi
Kuzatish	Dars jarayonida talabalarining faolligi va o'quv materialini o'zlashtirish darajasini aniqlash	Talabalarining o'quv jarayoniga jalb etilish darajasi va bilim faolligi baholandi
Pedagogik tajriba-sinov	Multimedia va vizual texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarning samaradorligini tekshirish	Ta'lim sifati va o'zlashtirish ko'rsatkichlarining oshishi eksperimental ravishda tasdiqlandi
So'rovnoma va suhbat	Talabalar va o'qituvchilarning zamonaviy ta'lim vositalariga munosabatini o'rganish	Multimedia vositalarining qulayligi va amaliy ahamiyati bo'yicha empirik ma'lumotlar olindi
Statistik tahlil	Tajriba-sinov natijalarini miqdoriy jihatdan baholash	Olingan natijalar ishonchliligi asoslanib, ilmiy xulosalar chiqarildi

Natijalar. Tadqiqot jarayonida “Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish” fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalari, xususan multimedia va vizual texnologiyalardan foydalanishning ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilindi. Tadqiqot Urganch RANCH texnologiya universitetida transport yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarining ma'ruza va amaliy mashg'ulotlari jarayonida olib borildi.

Pedagogik tajriba-sinov jarayonida talabalardan iborat **nazorat guruhi** (an'anaviy o'qitish usullari asosida) va **tajriba guruhi** (multimedia va elektron ta'lim resurslari asosida) shakllantirildi. Tajriba guruhi mashg'ulotlarida elektron o'quv qo'llanmalar, vizual sxemalar, animatsiyalar, prezentatsiyalar va interaktiv topshiriqlardan tizimli ravishda foydalanildi [8].

Kuzatish va monitoring natijalari shuni ko'rsatdiki, multimedia vositalari asosida tashkil etilgan darslarda talabalar faolligi sezilarli darajada oshgan. Xususan, tajriba guruhida talabalar tomonidan savol-javoblardagi ishtirok, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish va mustaqil fikr bildirish ko'rsatkichlari an'anaviy darslarga nisbatan yuqori bo'ldi. Bu holat o'quv materialining vizual va interaktiv shaklda taqdim etilishi bilan izohlanadi [9].

Pedagogik tajriba-sinov natijalarining tahlili talabalarining fan bo'yicha o'zlashtirish darajasida ijobiy o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatdi. Tajriba guruhida o'tkazilgan oraliq va yakuniy nazorat natijalari tahliliga ko'ra, bilimlarni o'zlashtirish ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan barqaror oshgani aniqlandi. Ayniqsa, transport jarayonlarini tashkil etish, harakat xavfsizligi elementlari va tashish samaradorligini baholashga oid mavzularda talabalarining amaliy tushunchalari yanada mustahkamlandi [10].

So'rovnoma va suhbatlar natijalariga ko'ra, talabalarning aksariyati multimedia vositalari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarni tushunarli, qiziqarli va samarali deb baholadi. Talabalar elektron o'quv resurslarining mavjudligi ularga mustaqil tayyorgarlik ko'rish, dars materiallarini qayta ko'rib chiqish va bilimlarini mustahkamlash imkonini berganini ta'kidlashdi. O'qituvchilar esa vizual va elektron vositalar darsni rejalashtirish va tushuntirish jarayonini yengillashtirganini qayd etdilar [11].

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi **amaliy natijalarga erishildi**:

- "Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish" fanini o'qitishda multimedia vositalaridan foydalanishga asoslangan **metodik yondashuv** ishlab chiqildi;
- fan bo'yicha **elektron o'quv qo'llanma va vizual materiallardan** foydalanish talabalarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi amaliy jihatdan tasdiqlandi;
- dars jarayonida elektron resurslardan foydalanish talabalarning **mustaqil ishlash ko'nikmalarini** shakllantirishga xizmat qilishi aniqlandi;
- o'quv jarayonining samaradorligi va sifati oshib, **nazariy bilimlarning amaliy qo'llanish darajasi** yaxshilandi;
- tadqiqot natijalari transport yo'nalishidagi boshqa fanlarni o'qitishda ham zamonaviy ta'lim vositalarini joriy etish uchun **metodik asos** bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanish avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish fanini o'qitishda yuqori pedagogik samaradorlikni ta'minlashini ko'rsatdi hamda ularni oliy ta'lim amaliyotiga keng joriy etish maqsadga muvofiqligini tasdiqladi [12].

Pedagogik tajriba-sinov jarayonida "Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish" fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanish samaradorligi miqdoriy va sifat jihatdan baholandi. Tadqiqot natijalari nazorat va tajriba guruhlarida kesimida tahlil qilindi (2-jadval).

2-jadval. An'anaviy va multimedia asosidagi o'qitish natijalarini solishtirish

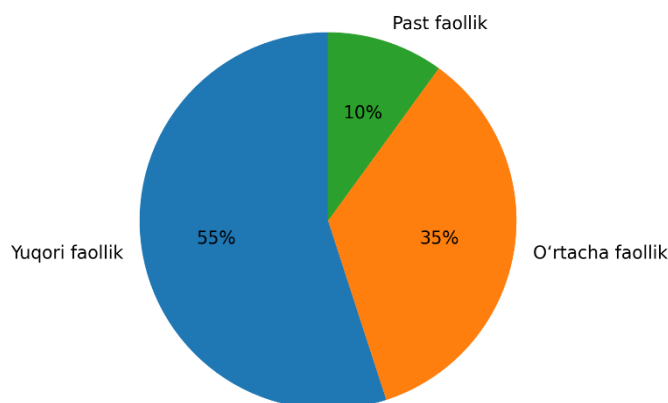
Ko'rsatkichlar	Nazorat (an'anaviy) guruhi	Tajriba (multimedia) guruhi
Darsdagi umumiy faollik darajasi	Past-o'rtacha	Yuqori
O'quv materialini tushunish darajasi	O'rtacha	Yuqori
Mustaqil fikrlash ko'nikmasi	Qisman shakllangan	Yaxshi shakllangan
Amaliy topshiriqlarni bajarish sifati	O'rtacha	Yuqori
Fan bo'yicha umumiy o'zlashtirish darajasi	60–65 %	80–85 %

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, multimedia va vizual texnologiyalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning bilimlarni o'zlashtirish darajasini sezilarli oshirgan. Ayniqsa, amaliy topshiriqlarni bajarish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarida yaqqol farq kuzatildi.

3-jadval. Talabalarning multimedia vositalariga munosabati (so'rovnoma natijalari).

So'rovnoma savollari	Ijroiy javoblar (%)	Qisman	Salbiy
Multimedia darsni tushunishni osonlashtiradimi?	88 %	10 %	2 %
Vizual materiallar qiziqishni oshiradimi?	92 %	6 %	2 %
Elektron resurslar mustaqil o'qishga yordam beradimi?	85 %	12 %	3 %
Ushbu usulni boshqa fanlarda ham qo'llash kerakmi?	90 %	8 %	2 %

Talabalarning darsdagi faollik darajasi

1-rasm. Talabalarning darsdagi faollik darajasi.

Amaliy natijalar. O'tkazilgan tahlillar va vizual ma'lumotlar asosida quyidagi amaliy natijalarga erishildi:

- multimedia va elektron o'quv resurslari talabalarning **bilimlarni o'zlashtirish darajasini o'rtacha 15–20 % ga oshirdi**;
- dars jarayonida **faollik va qiziqish sezilarli kuchaydi**;
- talabalar transport jarayonlari va harakat xavfsizligiga oid tushunchalarni **amaliy jihatdan puxta o'zlashtirdi**;
- ishlab chiqilgan metodik yondashuv fan bo'yicha **elektron o'quv qo'llanma yaratish** uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur tadqiqotda "Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish" fanini o'qitishda zamonaviy ta'lim vositalari, xususan multimedia va vizual texnologiyalardan foydalanishning pedagogik samaradorligi tahlil qilindi. Olib borilgan nazariy va amaliy tadqiqotlar natijasida multimedia asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini oshirishi, bilimlarni o'zlashtirish darajasini yaxshilashi hamda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Pedagogik tajriba-sinov natijalari shuni ko'rsatdiki, elektron o'quv qo'llanmalar, vizual sxemalar, animatsiyalar va interaktiv topshiriqlardan foydalanish darslarning tushunarligi va samaradorligini oshirib, talabalarda mustaqil fikrlash va amaliy muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, zamonaviy ta'lim vositalaridan foydalanish o'qituvchining metodik imkoniyatlarini kengaytirib, o'quv jarayonini tizimli va maqsadga yo'naltirilgan holda tashkil etishga xizmat qilishi isbotlandi.

Xulosa.

1. “Avtomobillarda tashish va harakat xavfsizligini tashkil etish” fanini o‘qitishda **multimedia va elektron ta’lim resurslaridan tizimli foydalanish**ni o‘quv rejalari va ishchi dasturlarda majburiy komponent sifatida joriy etish tavsiya etiladi.
2. Fan bo‘yicha **elektron o‘quv qo‘llanmalar va vizual materiallar bazasini yaratish va muntazam yangilab borish** orqali talabalarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish lozim.
3. Transport yo‘nalishidagi fanlardan dars beruvchi o‘qituvchilar uchun **zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish** maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi xulosa va takliflar oliy ta’lim muassasalarida transport sohasi mutaxassislarini tayyorlash jarayonini takomillashtirishga hamda ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. **Xo‘jayev B.A.** Avtomobillarda yuk va yo‘lovchilar tashishni tashkil etish asoslari : darslik. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi nashriyoti, 2018. – 256 b.
2. **Aripov M., Begalov B., Begimkulov Sh., Mamarajabov M.** Axborot texnologiyalari va ularning ta’limdagi qo‘llanilishi : o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Noshir, 2019. – 186 b.
3. **Rahimova F.** Multimedia vositalarining ta’lim jarayonidagi samaradorligi // *Academic Research in Educational Sciences*. – 2022. – № 2. – B. 879–884.
4. **Ergashev N.G’.** Zamonaviy ta’limda o‘quv materiallarini vizual texnologiyalar asosida taqdim etish // *Zamonaviy ta’lim*. – 2020. – № 5 (90). – B. 34–39.
5. **Abdurahmonov K.X., Xolmatov Sh.X.** Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017. – 214 b.
6. **OECD.** Innovating Education and Educating for Innovation. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 152 p.
7. **UNESCO.** Information and Communication Technology (ICT) in Education: A Curriculum for Teachers. – Paris: UNESCO, 2019. – 180 p.
8. **Bates T.** Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. – Vancouver: Tony Bates Associates Ltd, 2019. – 510 p.
9. **Means B., Bakia M., Murphy R.** Learning Online: What Research Tells Us About Whether, When and How. – New York: Routledge, 2016. – 220 p.
10. **Alimuhamedov A.A., Islomov J.J.** Transport sohasida kadrlar tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv // *Transport va logistika muammolari*. – 2021. – № 3. – B. 45–52.
11. **European Commission.** Digital Education Action Plan 2021–2027. – Brussels: European Union, 2021. – 98 p.
12. **Salimov S.S., Yuldashev J.A.** Texnika fanlarini o‘qitishda elektron ta’lim resurslaridan foydalanish metodikasi // *Oliy ta’lim muammolari*. – 2023. – № 4. – B. 66–72.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

WAYS TO IMPROVE THE TRAINING PROCESS OF HIGHLY QUALIFIED HANDBALL PLAYERS

Umarov Komil Majitovich,
Associate Professor, Samarkand State University

Sobirov Orif Abdijalilovich, Sultanov Rustam Turayevich,
Lecturers, Samarkand State University

Egamberdiyev Abdullo Egamberdi o'g'li,
Master's Student, Samarkand State Pedagogical Institute
k.umarov@gmail.com

Abstract. This article studies the characteristics of the training process of highly skilled handball players. Conclusions are drawn to improve the effectiveness of the training process. The training of highly skilled handball players is analyzed and recommendations are given.

Keywords: training process, physical qualities, dynamics, handball.

YUQORI MALAKALI GANDBOLCHILAR MASHG'ULOTLARINI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Umarov Komil Majitovich,
Samarqand davlat universiteti dotsenti

Sobirov Orif Abdijalilovich, Sultanov Rustam Turayevich
Samarqand davlat universiteti o'qituvchilari

Egamberdiyev Abdullo Egamberdi o'g'li,
Samarqand davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada yuqori malakali gandbolchilarning mashg'ulot jarayoni bilan bog'liq xususiyatlar o'rganilgan. O'quv-mashg'ulot jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan xulosalar ishlab chiqilgan. Yuqori malakali gandbolchilar mashg'ulotlari tahlil etilgan va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: mashg'ulot jarayoni, jismoniy sifatlar, dinamika, gandbol.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N62>

Kirish. Mamlakatimizda jismoniy tarbiya sohasini rivojlanishiga qaratilgan qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan va jadallikda hayotga tatbiq etib kelinmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi, «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Yoshlar siyosati va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2024-yil 20-yanvardagi PF-18-son [farmoni](#), O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.11.2022 yilda «Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini

yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-414-son qarori shular jumlasidandir [1, 2]. Buning natijasida yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzi keng qaror topib, sportning ommaviyligi ta'minlanmoqda. O'zbekiston sportchilari jahonning nufuzli musobaqalarida yuksak g'alabalarni qo'lga kiritib, mamlakatimiz sport salohiyatini butun dunyoga namoyon qilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sport turlari ichida gandbol o'ziga xosligi, tomoshabopligi, qiziqarli ekanligi bilan ajralib turadi. Mazkur sport turidan mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil etishda mashg'ulot sifat va samaradorligiga alohida e'tibor qaratish lozim. Shunga ko'ra murabbiylar, mutaxassislar va soha xodimlari har doim mashg'ulotlarni olib borishda organizmning funksional imkoniyatlari takomillashishiga yordam beruvchi va gandbolchilarning ko'plab ijobiy sifatlari shakllanishiga xizmat qiluvchi mashqlarga e'tibor qaratishlari lozim.

Shu sababli, gandbolchilarning jismoniy rivojlanishi organizmning morfologik va funksional xususiyatlarini, yoshi va sog'ligi, irsiy omillari, turmush sharoiti va gandbol amaliyotining o'ziga xos ta'siri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan tabiiy jarayondir [3, 4].

Yuqori malakali gandbolchilarni mashg'ulot jarayonini takomillashtirishda quyidagi omillarga alohida e'tibor qaratish muhimdir:

1. Gandbol mashg'ulotlarida barcha jihozlarga alohida ahamiyat qaratish (asbob-uskunalarini tayyorgarligi);

2. Mashg'ulotlarning boshlanish va tugash vaqtini optimallashtirish;

3. Mukammal texnik va taktik qoidalarga amal qilish;

4. Mashg'ulotlarda raqobatbardosh faoliyatga xos bo'lgan jismoniy va aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish;

5. Gandbolchilarning yoshi va sport tajribasiga asoslangan holda mashg'ulotlar rejasini ishlab chiqish;

6. Gandbolchilarning uzoq muddatli tayyorgarlik tizimini samarali ishlab chiqish, tayyorgarlikka qaratilgan barcha tizimlarni birlashtirish;

7. Mashg'ulotlarning samaradorligini aniqlovchi faktorlarni bilish;

Yuqori malakali gandbolchilarni tayyorlash jarayonini tashkil qilish haqida gapirganda, uning murakkabligi va ko'p qirrali ekanligini ta'kidlash kerak.

Ushbu omillarning raqobatbardosh gandbolchilarni tayyorlash samaradorligini yanada oshirishga yordam berish bilan bir qatorda, yuqori natijalarga erishishga ham ijobiy ta'sir etadi [5].

Gandbol sport turi bo'yicha mashg'ulot jarayoni va sport tayyorgarligi turlarining bosqichlari, ularning hajmi va nisbati

Sport mashg'ulotlari bo'limi	Sport mashg'ulotlarining bosqichlari va yillari					
	Dastlabki tayyorgarlik bosqichi		Mashg'ulot bosqichi (sportga ixtisoslashuv bosqichi)		Sportni takomill ashtirish bosqichi	Oliy sport mahorati darajasi
	1 yil	Bir yil davomida	Ikki yilgacha	Ikki yildan ortiq		
Umumiy jismoniy tayyorgarlik (%)	28 — 30	25 — 28	18 — 20	8 — 12	6 — 8	8 — 10
Maxsus jismoniy tayyorgarlik (%)	9 — 11	10 — 12	10 — 14	12 — 14	14 — 17	12 — 14
Texnik tayyorgarlik (%)	20 — 22	22 — 23	23 — 24	24 — 25	20 — 25	18 — 20
Taktik, nazariy, psixologik tayyorgarlik hamda qayta tiklovchi vositalar (%)	12 — 15	15 — 20	22 — 25	25 — 30	26 — 32	26 — 34
Texnik-taktik (integral) tayyorgarlik (%)	12 — 15	10 — 14	8 — 10	8 — 10	8 — 10	8 — 10
Musobaqalarda ishtirok etish, murabbiylik va hakamlilik amaliyoti (%)	8 — 12	10 — 12	10 — 14	13 — 15	14 — 16	14 — 16

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Umumiy jismoniy tayyorgarlik: Ushbu bosqichning asosiy maqsadi sportchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligini oshirish, ularning organizmining asosiy tizimlarini, funksional imkoniyatlarini oshirish va zarur sport, texnik va taktik, psixologik fazilatlarni rivojlantirishdan iborat. Ushbu bosqichda umumiy rivojlanishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha katta hajmdagi mashqlar yuklamasi hamda sportchilarning barcha mushak guruhlarini rivojlantirishga mo'ljallangan mashqlaridan iborat. Umumiy tayyorgarlik bosqichi juda muhimdir, chunki u maxsus mashg'ulotlarga asoslangan holda sportchilarning jismoniy va funksional tayyorgarligiga yo'naltiruvchi harakatlar va turli harakatlar tezligini har tomonlama rivojlantirishga qaratiladi. Tayyorgarlik davrining birinchi bosqichida maxsus tayyorgarlikning muhim vazifasi sportchilar katta hajmdagi yuklamani bajara olish qobiliyatini oshirishdan iborat. Tayyorgarlikning dastlabki bosqichida o'rgatish samaradorligiga asoslangan holda raqobatbardosh mashqlarni tanlay bilish va uni qo'llay olishi.

Maxsus jismoniy tayyorgarlik: Ushbu bosqichning asosiy maqsadi sportchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirish, ularning sport formasini to'g'ridan-to'g'ri shakllantirishga qaratiladi. Maxsus jismoniy tayyorgarlik vazifalari sportchilarni butun organizmini funksional imkoniyatlari va oyoqlarning mushak kuchi, yelka-kamar va tananing portlovchi kuchini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishdan iborat. Gandbolchilarning

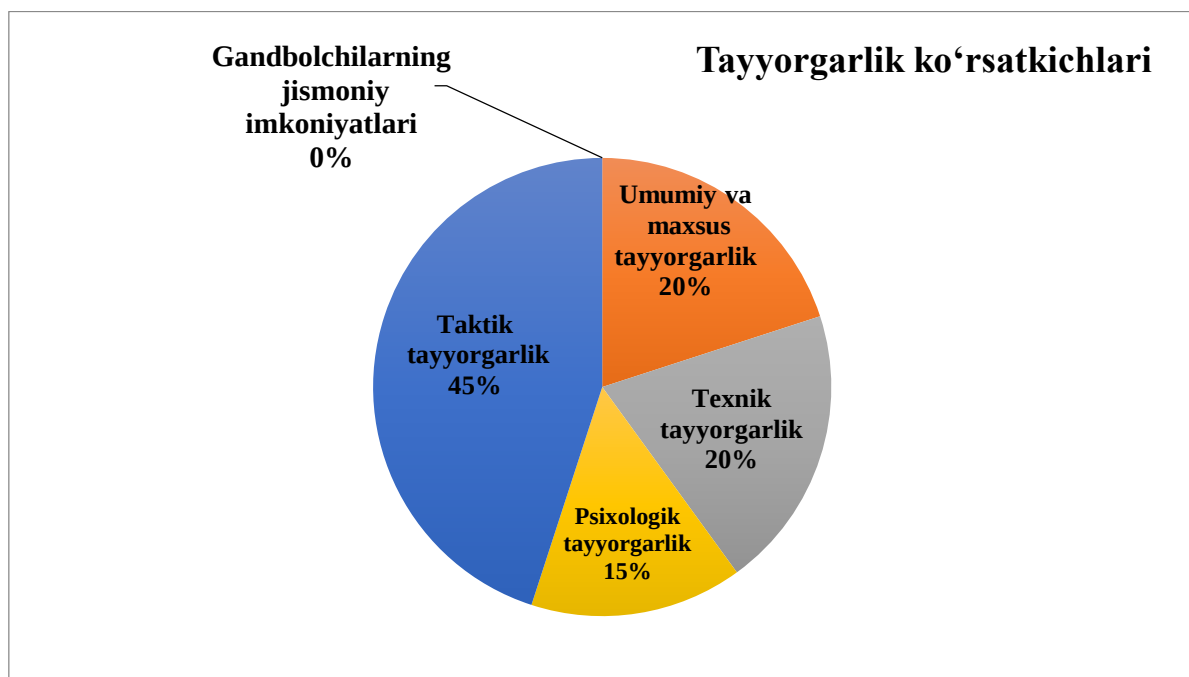
maxsus jismoniy sifatlarni rivojlantirish va o'z sport turining raqobatbardosh mashqlari, shuningdek, ularning vosita va murakkab harakatlar bilan bajariladigan o'ziga xos mashqlarni to'g'ri tanlash hamda qo'llashdan iboratdir.

Texnik tayyorgarlik: Gandbolchilarning texnik tayyorgarlik darajasini obyektiv baholash faqat uning namoyon bo'lish usullari va imkoniyatlarini har qanday vaziyatlarda va qarshi ta'sirlar sharoitida barqaror va samarali ijro etilishga qaratiladi. Texnik tayyorgarlikni rivojlantirishda ixtisoslashtirilgan vositalar (mashqlar) yordamida amalga oshiriladi. Aslida "vositalar" keng ma'noga ega bo'lib, ularning turlari xilma-xildir. Asosiylari, tabiiyki, yondashtiruvchi mashqlar, texnikaga oid mashqlar (yoki asosiy mashqlar) va ikki tomonlama gandbol o'yini bo'lib hisoblanadi. Lekin masalani muvaffaqiyatli va samarali hal etish uchun o'rgatish va takomillashtirish jarayonida tayyorlov mashqlari va taktikaga oid mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Boshqacha qilib aytganda, jismoniy sifatlarni rivojlantiruvchi va taktikaga oid mashqlarni texnikaga o'rgatish jarayonida qo'llab borish, o'yin jarayonida gandbolchiga o'z texnik imkoniyatidan foydalanish darajasini orttiradi. Demak, texnik tayyorgarlik jismoniy va taktik tayyorgarlik bilan uzviy va chambarchas bog'liqligiga e'tibor qaratish.

Taktik, nazariy, psixologik tayyorgarlik hamda qayta tiklovchi vositalar: Gandbolchilarni umumiy va maxsus jismoniy sifatlarni rivojlanganlik darajasi hamda ularni o'yin jarayonida uyg'un namoyish etishi, taktik fikrlash "boyliqi" va taktik harakatlarini serqirraligiga bog'liq bo'ladi. Gandbolchilarni nazariy (intellektual) tayyorgarlik hamda psixofunksional (xotira, diqqat, hissiyot, tafakkur, ong, iroda, ko'rish kengligi, yurak, nafas olish va hokazo organlar) imkoniyatlarni shakllanganlik darajasi, raqib o'yinchilari va raqib jamoa taktikasi hamda boshqa imkoniyatlarini tez anglash hamda shunga nisbatdan tez qaror qabul qilish qobiliyatiga qaratiladi.

Mazkur omillar doirasida qayd etilgan barcha imkoniyatlarni yuksak darajada shakllantirish ko'p yillik sport mashg'ulotlarida amalga oshiriladigan taktik tayyorgarlikning strategik maqsadlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Texnik-taktik (integral) tayyorgarlik: Gandbolchilarda jismoniy tayyorgarlik, texnik — taktik tayyorgarlik, integral tayyorgarlikni rivojlantiruvchi nazorat o'yinlarini yuqori darajada qo'llash.[6,7,8]

Mashg'ulot samaradorligi quyidagi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi:

- Jismoniy tayyorgarlik indeksining o'sishi;
- Texnik elementlarni bajarish aniqligining ortishi;
- Taktik o'zaro uyg'unlikning kuchayishi;
- Qarshi hujum samaradorligining o'sishi;
- Psixologik barqarorlikning yaxshilanishi;
- Qaror qabul qilish tezligini oshirish.

Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlarni samarali rivojlantirish bu mashg'ulot samaradorligi oshishiga yordam beradi. Bu ko'rsatkichlarni mashg'ulot jarayonida samarali rivojlantirish talab etiladi. Aksincha ularni rivojlantirmasdan muvaffaqiyatga erishish mumkin emas. [9]

Yuqori malakali gandbolchilarni mashg'ulot jarayonlarini tahlil qilish natijasida o'ta keskin raqobat ostida kechadigan turli nufuzli musobaqalarda g'alabaga erishish, shu g'alabani ta'minlashga zamin bo'ladigan texnik-taktik harakatlar, jismoniy va psixofunksional imkoniyatlarni shakllantirish bilan bog'liqdir. Buning uchun har bir murabbiy o'z kasbiy-pedagogik faoliyatida o'rgatish-takomillashtirish uslublari, vositalari va tamoyillarini mukammal bilishi hamda ularni qo'llash texnologiyasini o'zlashtirgan bo'lishi shart. [10]

Xulosa. Ilmiy asoslangan rejalashtirish, individual yondashuv tamoyili hamda yuklama va tiklanish jarayonlarining optimal nisbatini ta'minlash sportchilarning yuqori natijalarga erishishida hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Mashg'ulot jarayoniga innovatsion pedagogik va sport texnologiyalarini joriy etish, monitoring va diagnostika vositalaridan foydalanish tayyorgarlik samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, yuqori malakali gandbolchilarning tayyorgarligini takomillashtirishda taktik fikrlash, tezkor qaror qabul qilish ko'nikmalari va stressga chidamlilikni rivojlantirish muhim yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy sport ilm-fani yutuqlariga asoslangan metodik yondashuvlar mashg'ulot jarayonining sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishiga imkon yaratadi.

Demak, yuqori malakali gandbolchilar mashg'ulotlarini takomillashtirish ilmiy asoslangan rejalashtirish, innovatsion texnologiyalarni qo'llash va individual yondashuvni

ta'minlash orqali amalga oshirilishi zarur bo'lib, bu sportchilarning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror sport natijalariga erishishning muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, yuqori malakali gandbolchilarning mashg'ulotlarini uzluksizlik va uzviyligini ta'minlash. Ushbu jarayonlarni tizimli yondashuvlar asosida, maqsadli tarzda amalga oshirish samaradorligi yuqori hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. 1997-yil. – 27 b.
2. O'zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida”gi Qonuni. 2015-yil 4-sentabr.
3. Pavlov Sh.K., Abdalimov O.X., Yusupova Z.Y. Gandbol nazariyasi va uslubiyati. Darslik. – Toshkent. Fan va texnologiya, 56-87 bet 2017 yil.
4. Azizova R.I. Gandbolchining texnik tayyorgarligi. –Toshkent, 45-89 bet 2006 yil.
5. O.A.Sobirov, K.M.Umarov Gandbol nazariyasi va uslubiyati. O'quv qo'llanma. –Samarqand, 65-69 bet 2022 yil.
6. S.Azizova Qo'l to'pi o'yini darvozobonchilarni tayyorlash metodikasi // Uslubiy qo'llanma // 62-84bet 2008 yil
7. Sh.F.To'laganov Gandbol // Darslik O'zDJTI nashriyot-matbuot bo'limi Toshkent 126-189 bet 2021yil
8. Allan Lund (DEN), Developed by the IHF working group “Handball at school” 45-49 pp 2011y.
9. Дылкина Т.А., Романова Е.В., Семенякина Е.М., Калагина С.Н. Обучение игре в гандбол. Учебное пособие. – Барнаул, 51-63 с 2019 год
10. Шибут Л.М, Коломийчук Т.А, Щепанова А.В, Гончарова Е.А. Техника и тактика игры вратаря в гандболе. Учебно-методическое пособие. – Екатеринбург, 73-84 с 2016 год
11. Игнатева В.Я., Игнатев А.В., Игнатев А.А. Средства подготовки игроков в гандбол, 119-135 с Масква 2015 год

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

METHODOLOGY FOR DEVELOPING PROFESSIONAL COMPETENCIES THROUGH THE USE OF INTERACTIVE TOOLS AND INFORMATION RESOURCES

¹Doniyorova Gulnoza Anvar kizi,

²Kurbanova Gulnoz Negmatovna

¹Karshi State University, independent researcher

²Bukhara State Medical Institute, Associate Professor of the Department of Uzbek Language and Literature, Russian and English Languages

Abstract. This article presents a methodology for developing professional competencies in higher education through the systematic use of interactive tools and information resources. The theoretical foundations of the competency-based approach, the didactic potential of interactive educational technologies, and the integration of digital information resources into the learning process are analyzed. A quasi-experimental study involving 120 students was conducted, with participants divided into control and experimental groups. The experimental group was taught using problem-based learning, case studies, group discussions, digital portfolios, and electronic learning platforms. The results demonstrate a significant improvement in professional competencies, including knowledge application, practical skills, communication abilities, digital literacy, and independent decision-making. The findings confirm the effectiveness of the proposed methodology and support its implementation in higher and vocational education systems.

Keywords: professional competencies, interactive learning, information resources, digital technologies, competency-based approach, higher education, e-learning environment.

INTERAKTIV VOSITALAR VA AXBOROT RESURSLARIDAN FOYDALANISH ORQALI KASBIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

¹Doniyorova Gulnoza Anvar qizi.,

²Kurbanova Gulnoz Negmatovna

¹Qarshi davlat universiteti., mustaqil izlanuvchi

²Buxoro davlat tibbiyot instituti O'zbek tili va adabiyoti, rus va ingliz tili kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim sharoitida interaktiv vositalar va axborot resurslaridan tizimli foydalanish asosida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari, interaktiv ta'lim texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari hamda raqamli axborot resurslarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi tahlil qilindi. Kvazi-eksperimental tadqiqotda 120 nafar talaba ishtirok etib, ular nazorat va tajriba guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhida muammoli o'qitish, keys-stadi, jamoaviy muhokama, raqamli portfolio va elektron ta'lim platformalariga asoslangan metodika joriy etildi. Natijalar kasbiy kompetensiyalarning bilim, amaliy ko'nikma, kommunikativ malaka, raqamli savodxonlik va mustaqil qaror qabul qilish komponentlari bo'yicha sezilarli o'sishni ko'rsatdi. Olingan ma'lumotlar interaktiv vositalar va axborot resurslariga asoslangan metodikaning ta'lim jarayonida yuqori samaradorlikka ega ekanini tasdiqlaydi hamda uni oliy va kasbiy ta'lim tizimida keng joriy etish maqsadga muvofiqligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetensiya, interaktiv ta'lim, axborot resurslari, raqamli texnologiyalar, kompetensiyaviy yondashuv, oliy ta'lim, elektron ta'lim muhiti.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N63>

Zamonaviy jamiyatda raqamli transformatsiya sur'atlarining jadallashuvi, mehnat bozori talablarining tez o'zgarishi va kasbiy faoliyatda axborot oqimining keskin ortishi mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini yangicha yondashuvlar asosida tashkil etishni talab etmoqda. Endilikda mutaxassis nafaqat o'z sohasiga oid nazariy bilimlarni bilishi, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo'llay olishi, tezkor qaror qabul qilishi, raqamli resurslar bilan ishlashi, jamoada muloqot qilishi, muammolarni tahlil qilib yechim topishi hamda o'z kasbiy rivojlanishini boshqarishi zarur. Shu ma'noda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi ta'lim tizimining strategik vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari turlicha yoritiladi, biroq aksariyat tadqiqotchilar ularni shaxsning bilim, ko'nikma, malaka, qadriyat va kasbiy xulq-atvor elementlarining integratsiyalashgan natijasi sifatida ko'rsatadi [1, 3, 6]. Kompetensiyaviy yondashuvning mohiyati shundan iboratki, u o'qitish jarayonida "bilish"dan "bajara olish"ga, "tushunish"dan "muammoli vaziyatda qo'llash"ga, "yodlash"dan "tahlil va refleksiya"ga o'tishni taqozo etadi [8, 9]. Demak, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish ta'lim jarayonini mazmunan ham, metodik jihatdan ham qayta qurishni talab qiladi.

Klassik (an'anaviy) ta'lim modeli ko'p hollarda ma'ruza, reproduktiv topshiriqlar va nazoratning standart shakllariga tayanadi. Bunday yondashuvda talaba ko'pincha passiv tinglovchi rolida qoladi, natijada real kasbiy faoliyatga xos bo'lgan: vaziyatni baholash, ma'lumotni tez izlash, jamoaviy muhokama, qaror qabul qilish va natijani himoya qilish kabi kompetensiyalar yetarli darajada rivojlanmaydi [3]. Ayniqsa, raqamli muhitda ishlash kompetensiyasi, axborot madaniyati va media savodxonlik kabi sifatlar mazkur model doirasida cheklangan holda shakllanadi [6].

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida interaktiv vositalardan foydalanish, axborot resurslarini o'qitish mazmuni bilan integratsiya qilish va o'quv faoliyatini loyiha, muammo, keys hamda simulyatsiya asosida tashkil etish kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali yo'li sifatida keng muhokama qilinmoqda [10]. Interaktiv vositalar deganda, talabaning o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlaydigan hamda o'zaro hamkorlikni kuchaytiradigan texnologik va metodik yechimlar tushuniladi. Bular qatoriga LMS platformalar (Moodle, Canvas va boshqalar), test va so'rovnoma tizimlari (Google Forms, Kahoot), taqdimot va hamkorlik vositalari (Jamboard, Miro), virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, elektron kutubxonalar, ilmiy ma'lumotlar bazalari, raqamli portfoliolar va video-kontent platformalari kiradi [11].

Olimlar fikriga ko'ra, interaktiv ta'lim muhitida talaba "ta'lim subyekti" sifatida shakllanadi, ya'ni u o'quv jarayonining tashabbuskori, muammolar yechimining hamkor muallifi va natijaning mas'ul ijrochisiga aylanadi [12]. Bu jarayon esa o'z navbatida kasbiy motivatsiya, refleksiya, o'z-o'zini boshqarish va metakognitiv ko'nikmalarni kuchaytiradi [14]. Shuningdek, axborot resurslaridan samarali foydalanish orqali talabalar ilmiy manbalarni tahlil qilish, ma'lumotni tanlash va baholash, plagiat risklarini kamaytirgan holda qayta ishlash, dalilga asoslangan xulosa chiqarish kabi akademik va kasbiy madaniyat elementlarini ham o'zlashtiradilar [13].

Biroq amaliyotda interaktiv vositalar va axborot resurslaridan foydalanish ko'pincha tizimsiz, epizodik va texnik imkoniyatni ko'rsatishga qaratilgan shaklda uchraydi. Ya'ni, vosita mavjud bo'lsa-da, uni qaysi didaktik maqsadda, qaysi bosqichda, qaysi kompetensiya komponentini rivojlantirish uchun va qanday baholash mezonlari bilan qo'llash masalasi aniq metodik ko'rsatmalarga ega emas [15]. Natijada interaktiv texnologiyalar "ta'lim sifatini

oshiruvchi vosita”dan ko’ra “qo’shimcha bezak” yoki “nazoratni avtomatlashtirish” darajasida qolib ketish xavfi mavjud.

Shu sababli, interaktiv vositalar va axborot resurslaridan foydalanish orqali kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning metodik asoslarini ishlab chiqish, uni amaliy sinovdan o’tkazish va samaradorligini miqdoriy hamda sifat jihatdan baholash zarur. Aynan metodik yondashuvning mavjudligi interaktiv vosita va resurslarni kompetensiyaviy natijaga yo’naltiradi, ya’ni “qanday o’qitamiz?” savoliga aniq pedagogik javob beradi.

Mazkur tadqiqot ana shu ehtiyojdan kelib chiqib, interaktiv vositalar va axborot resurslaridan tizimli foydalanishga asoslangan metodikani taklif etadi hamda uning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga ta’sirini taqqoslovchi tajriba asosida yoritadi.

Tadqiqot maqsadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi interaktiv vositalar va axborot resurslaridan tizimli foydalanishga asoslangan metodikani ishlab chiqish hamda uning kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi samaradorligini ilmiy asosda baholashdan iborat.

Tadqiqot materiallari va usullari. Tadqiqot 2023–2025 o’quv yillari davomida oliy ta’lim muassasasida tahsil olayotgan 120 nafar talaba ishtirokida o’tkazildi. Tadqiqotga jalb etilgan ishtirokchilar kasbiy tayyorgarlik darajasi, o’quv motivatsiyasi va axborot texnologiyalaridan foydalanish ko’nikmalariga ko’ra bir-biriga yaqin bo’lgan shaxslar orasidan tanlab olindi. Tadqiqot dizayni kvazi-eksperimental xarakterga ega bo’lib, unda taqqoslovchi va kuzatuv metodlari qo’llanildi.

Ishtirokchilar ikki guruhga ajratildi: nazorat guruhi (60 nafar) va tajriba guruhi (60 nafar). Nazorat guruhida o’quv jarayoni an’anaviy usullar asosida olib borildi, tajriba guruhida esa interaktiv ta’lim platformalari, elektron axborot resurslari, muammoli vaziyatlar asosida o’qitish, onlayn testlar, virtual muhokamalar va raqamli portfoliolar tizimli ravishda joriy etildi.

Kasbiy kompetensiyalarni baholash uchun mualliflik diagnostik kartalari, ekspert baholash, o’z-o’zini baholash so’rovnomalari hamda faoliyat mahsulotlarini tahlil qilish usullari qo’llanildi. Statistik tahlil uchun o’rtacha ko’rsatkichlar, foizlar va dinamik o’zgarishlar tahlili amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalar. Tadqiqot natijalari tajriba jarayonining to’liq tashkil etilishi, ishtirokchilar bilan ishlash tartibi, guruhlash mexanizmi, qo’llangan ta’lim metodlari va baholash mezonlari asosida izchil tahlil qilindi. Dastlab, barcha talabalar bilan kirish diagnostikasi o’tkazilib, ularning boshlang’ich kasbiy kompetensiyalar profili shakllantirildi. Bu bosqichda bilim komponenti (asosiy nazariy tushunchalarni bilish), amaliy ko’nikmalar (masalalarni bajarish tezligi va aniqligi), kommunikativ kompetensiya (jamoada ishlash, fikr bildirish), raqamli savodxonlik (resurslarni izlash, platformalarda ishlash) va mustaqil qaror qabul qilish (keys-vaziyatlarda tanlov) ko’rsatkichlari alohida baholandi.

So’ngra ishtirokchilar ikki guruhga ajratildi: nazorat guruhi va tajriba guruhi. Guruhlashda talabalar o’qish ko’rsatkichlari, IT ko’nikmalari va motivatsiya darajasining taxminan teng bo’lishiga e’tibor qaratildi. Tadqiqot davomida nazorat guruhi an’anaviy o’qitish rejimida, tajriba guruhi esa maxsus ishlab chiqilgan interaktiv-metodik model asosida o’qitildi.

Tajriba guruhidagi metodik model uchta asosiy yo’nalishda amalga oshirildi. Birinchi yo’nalish “interaktiv o’qitish ssenariylari” bo’lib, bunda har bir mavzu muammoli vaziyat bilan boshlanib, talabalar keysni tahlil qilish, rol o’ynash, “aqliy hujum”, debat va jamoaviy qaror qabul qilish orqali yechim ishlab chiqishga yo’naltirildi. Ikkinchi yo’nalish “axborot resurslari bilan ishlash algoritmi” bo’lib, talabalar ilmiy maqolalar, elektron kutubxonalar, normativ

hujjatlar va ta'lim platformalaridan foydalanib ma'lumot topish, uni baholash, saralash, konspektlash va natija chiqarish bo'yicha bosqichma-bosqich yo'riqnoma asosida ishladilar. Uchinchi yo'nalish "raqamli portfolio va monitoring" bo'lib, har bir talaba topshiriqlar natijasini elektron portfolioga joylab bordi, o'z-o'zini baholash shakllarini to'ldirdi va haftalik refleksiya yozuvlari orqali o'z rivojlanish dinamikasini ifodaladi.

Baholash jarayoni ham faqat yakuniy test bilan cheklanmagan holda, ko'p manbali (multisource) yondashuvda olib borildi. Ya'ni, test natijalari, amaliy topshiriqlar sifati, jamoaviy ishlarda ishtirok faolligi, taqdimotlar himoyasi, ekspert bahosi va o'z-o'zini baholash natijalari birlashtirilib, umumiy kompetensiya indeksi hisoblandi. Shu tarzda olingan natijalar guruhlar kesimida taqqoslandi.

1-jadval. Boshlang'ich diagnostika bo'yicha kompetensiyalar profili (0–100% shkalada)

Ko'rsatkichlar (kompetensiya komponentlari)	Nazorat (n=60)	Tajriba (n=60)
Nazariy bilimlarni qo'llash	52,3	53,1
Amaliy ko'nikmalar (topshiriq bajarish)	48,6	49,2
Kommunikativ kompetensiya (hamkorlik)	50,1	51,0
Raqamli savodxonlik (resurs bilan ishlash)	47,9	48,5
Mustaqil qaror qabul qilish (keys)	46,8	47,5

Jadval tadqiqot boshida ikki guruh ko'rsatkichlari bir-biriga juda yaqin ekanini ko'rsatadi. Bu holat tajriba natijalarini to'g'ri taqqoslash imkonini berdi. Ayniqsa, "raqamli savodxonlik" va "mustaqil qaror qabul qilish" komponentlarida har ikki guruhda boshlang'ich daraja o'rtacha va pastroq ekanligi aniqlandi, bu esa interaktiv vositalar va resurslardan tizimli foydalanish zaruratini asoslaydi.

Tajriba bosqichi 12 hafta davom etdi. Har hafta 1 ta muammoli keys, 1 ta axborot qidiruvi topshirig'i, 1 ta jamoaviy taqdimot yoki muhokama hamda 1 ta reflektiv yozuv amalga oshirildi. Har bir topshiriq o'zining mezonlari (rubrikalari) asosida baholandi. Nazorat guruhida esa darslar asosan ma'ruza–amaliy mashg'ulot-uy vazifasi shaklida olib borildi, raqamli resurslardan foydalanish tavsiya qilindi, biroq majburiy algoritm va portfolio monitoring joriy etilmadi.

2-jadval. Tajriba yakunida kompetensiyalar dinamikasi (0–100% shkalada)

Ko'rsatkichlar	Nazorat guruhi (n=60)	Tajriba guruhi (n=60)
Nazariy bilimlarni qo'llash	60,4	78,6
Amaliy ko'nikmalar	57,2	82,1
Kommunikativ kompetensiya	59,0	80,3
Raqamli savodxonlik	58,4	85,2
Mustaqil qaror qabul qilish	55,6	79,4

Tajriba guruhida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha keskin ijobiy o'sish qayd etildi. Eng katta o'sish "raqamli savodxonlik"da kuzatildi (48,5% → 85,2%), bu esa axborot resurslari bilan ishlash algoritmi va portfolioga asoslangan monitoringning samarali bo'lganini ko'rsatadi. "Amaliy ko'nikmalar" va "kommunikativ kompetensiya"ning yuqori o'sishi esa keys, debat, rol o'ynash va jamoaviy himoya metodlari ta'siri bilan izohlanadi. Nazorat guruhida ham ijobiy o'sish bor, biroq u asosan tabiiy o'quv jarayoni va takroriy mashqlar hisobiga bo'lib, tajriba guruhidagidek kompleks va barqaror xarakter kasb etmadi.

Natijalarni chuqurroq tahlil qilish uchun yakuniy integral indeks ham hisoblandi. Integral indeksiga besh komponentning o'rtacha qiymati hamda ekspert bahosi (amaliy

vaziyatda ish yuritish sifati) qo'shimcha koeffitsiyent bilan kiritildi. Shuningdek, talabalarning o'quv motivatsiyasi va o'z-o'zini boshqarish ko'rsatkichlari bo'yicha ham sifat tahlili o'tkazildi.

3-jadval. Kasbiy kompetensiyalar bo'yicha integral indeks va o'sish ko'rsatkichlari

Guruhlar	Boshlang'ich integral indeks	Yakuniy integral indeks	Umumiy o'sish (foiz punkt)
Nazorat guruhi	49,5	58,1	+8,6
Tajriba guruhi	50,2	80,1	+29,9

Jadval tajriba guruhida integral indeks bo'yicha o'sish nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanini ko'rsatadi. Bu farq metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi: tajriba guruhida kompetensiyalar nafaqat bilim darajasida, balki amaliy ko'nikmalar, kommunikatsiya, raqamli muhitda ishlash va mustaqil qaror qabul qilish kabi "kasbiy faoliyatga yaqin" komponentlar bo'yicha ham barqaror rivojlandi. Shuningdek, portfoliolar tahlili shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi talabalar topshiriqlarni bajarishda manbalarni ko'proq diversifikatsiya qilgan, dalillarga tayangan, xulosalarni aniqroq asoslagan va refleksiya yozuvlarida o'z kamchiliklarini real baholay olgan.

Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatdiki, interaktiv vositalar va axborot resurslaridan foydalanish faqat texnik qulaylik emas, balki didaktik jihatdan maqsadli tashkil etilganda kasbiy kompetensiyalarni kompleks rivojlantiruvchi metodik mexanizmga aylanadi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida "resursdan foydalanish"ning o'zi emas, balki "resurs bilan ishlash madaniyati"ni (izlash–baholash–saralash–qo'llash–taqdim etish–refleksiya) bosqichma-bosqich o'rgatish natijadorlikni keskin oshirdi.

Muhokama. Olingan natijalar interaktiv vositalar va axborot resurslaridan tizimli foydalanish kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim pedagogik omil ekanini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida talabalarning o'quv jarayoniga faol jalb etilishi, mustaqil fikrlashi va real kasbiy vaziyatlarga moslashuvi sezilarli darajada oshdi. Bu holat avvalgi tadqiqotlarda keltirilgan ilmiy xulosalar bilan hamohang bo'lib, interaktiv yondashuv shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy ta'lim paradigmasining amaliy ifodasi ekanini yana bir bor tasdiqlaydi [3].

Shuningdek, axborot resurslarining ochiqqligi va tezkorligi talabalarni doimiy o'z ustida ishlashga undadi, bu esa ularning kasbiy refleksiyasi va mas'uliyat hissini kuchaytirdi. Nazorat guruhi bilan solishtirilganda, tajriba guruhida olingan yuqori natijalar metodikaning amaliy ahamiyatga egaligini ko'rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, interaktiv vositalar va axborot resurslaridan foydalanishga asoslangan metodika kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega bo'lib, u ta'lim oluvchilarning bilim, amaliy ko'nikma, kommunikativ malaka va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini kompleks tarzda shakllantirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuvni oliy va kasbiy ta'lim tizimida keng joriy etish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi hamda kelgusida raqamli ta'lim texnologiyalarini yanada takomillashtirish uchun ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Зеер Э. Ф. Профессиональные компетенции: структура, содержание, развитие // Педагогика. – 2018. – № 6. – С. 21–30.
2. Хуторской А. В. Компетентностный подход в образовании: теория и практика. – Москва: Академия, 2019. – 304 с.

3. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – Москва: Юрайт, 2020. – 356 с.
4. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – Москва: Педагогика, 2017. – 192 с.
5. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – Москва: Академия, 2021. – 368 с.
6. Роберт И. В. Теория и методика информатизации образования. – Москва: БИНОМ, 2019. – 400 с.
7. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. – Москва: Народное образование, 2018. – 256 с.
8. Jonassen D. H. Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments. – New York: Routledge, 2019. – 384 p.
9. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. – 4th edition. – Maidenhead: Open University Press, 2018. – 389 p.
10. Kolmos A., de Graaff E., Du X. Research on PBL Practice in Engineering Education. – Rotterdam: Sense Publishers, 2020. – 275 p.
11. OECD. Education 2030: The Future of Education and Skills. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 162 p.
12. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? – Paris: UNESCO Publishing, 2017. – 86 p.
13. Garrison D. R., Vaughan N. D. Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines. – San Francisco: Jossey-Bass, 2018. – 245 p.
14. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators (DigCompEdu). – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – 94 p.
15. Anderson T., Dron J. Three Generations of Distance Education Pedagogy // International Review of Research in Open and Distributed Learning. – 2018. – Vol. 19. – No. 2. – P. 1–15.

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

EFFECTIVENESS OF IMPROVING HISTORY TEACHING METHODOLOGY IN THE PEDAGOGICAL EDUCATION CLUSTER

Nafasov Arslon Komilovich

Senior Lecturer, Chirchik State Pedagogical University

Abstract. In this article, the pedagogical experience of modern educational research and its results aimed at improving the methodology of teaching history within the Pedagogical Education Cluster are shown. The experiment is aimed at solving persistent problems in history teaching methodology, such as increasing student interest, developing critical thinking skills, and effectively integrating interdisciplinary knowledge. Using a cluster approach, this experiment seeks to create a cohesive and collaborative learning environment that enhances history teaching and learning through innovative methodologies and strategic use of technology.

Keywords: Pedagogical education cluster, methodology of teaching history, critical thinking, interdisciplinary integration, innovative methodologies, digital archives, interactive maps, virtual reality.

PEDAGOGIK TA'LIM KLASTERI YO'NALISHIDA TARIX O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH SAMARADORLIGI

Nafasov Arslon Komilovich

Chirchiq davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Pedagogik ta'lim klasteri doirasida tarix fanlarini o'qitish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan pedagogik tajriba zamonaviy ta'limiy tadqiqot va uning natijalari ko'rsatib o'tilgan. Tajriba tarix o'qitish metodikasidagi davomiy muammolarni, masalan, o'quvchilarning qiziqishini oshirish, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va fanlararo bilimlarni samarali integratsiya qilish masalalarini hal qilishga qaratilgan. Klaster yondashuvdan foydalanish orqali ushbu tajriba tarix o'qitish va o'rganish jarayonini innovatsion metodologiyalar va texnologiyadan strategik foydalanish orqali yaxshilaydigan birlashgan va hamkorlikka asoslangan ta'limiy muhit yaratishga intiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik ta'lim klasteri, tarix fanlarini o'qitish metodikasi, tanqidiy fikrlash, fanlararo integratsiya, innovatsion metodologiyalar, raqamli arxivlar, interaktiv xaritalar, virtual reallik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N64>

Kirish. Ushbu pedagogik tajribaning maqsadlari ko'p qirrali. Birinchidan, u tarix darslarini qiziqarli va samarali qiladigan yangi o'qitish metodikalarini tadqiq qilish va tasdiqlashga qaratilgan. An'anaviy tarix o'qitish usullari ko'pincha yodlash va darslikka asoslangan o'qitishga tayanadi, bu esa o'quvchilarni qiziqitirmasligi va tarixiy voqealarni yuzaki tushunishga olib kelishi mumkin. Ushbu tajriba loyihaga asoslangan o'qitish, so'roqqa asoslangan o'qitish va raqamli vositalardan foydalanish kabi interaktiv va o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvlarga e'tibor qaratib, o'quv jarayonini tubdan o'zgartirishga qaratilgan. Bu orqali tarixni chuqurroq tushunish va uning zamonaviy masalalar bilan bog'liqligini anglashni rivojlantirishga umid qilinadi.

Ikkinchidan, tajriba klaster yondashuvining tarix ta'limiga ta'sirini baholashga qaratilgan. Klaster yondashuv o'quv muassasalari tarmog'ini yaratish, resurslar, tajriba va ilg'or

amaliyotlarni baham ko'rishni o'z ichiga oladi. Ushbu model ayniqsa Respublikamiz sharoitida dolzarb bo'lib, u yerda shahar va qishloq maktablari o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish, o'qituvchilar malakasini oshirish va yuqori sifatli ta'lim resurslariga teng kirish imkonini ta'minlash zarurati mavjud. Klaster yondashuvni amalga oshirish orqali ushbu tajriba ushbu muammolarni hal qilish va o'qituvchilarning doimiy kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan tizim yaratishni maqsad qilgan.

Pedagogik tajribaning ahamiyati uning tarix ta'limini o'zgartirishdagi potensialidan iborat bo'lib, tarixni samarali o'qitish o'quvchilarning o'tmishni va uning bugungi hamda kelajakdagi ta'sirini tanqidiy tahlil qila oladigan bilimdon va mas'uliyatli fuqaro bo'lib yetishishlari uchun juda muhimdir. Tarix ta'limi o'quvchilarga ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy rivojlanishlarning murakkabligini tushunishga, madaniy xilma-xillikni qadrlashga va axloqiy mulohazalar shakllantirishga yordam beradi. Ammo bunday natijalarga erishish o'quvchilarni faol jalb qiladigan va ularni tarixiy voqealarni tanqidiy va tahliliy yondashuv bilan o'rganishga undaydigan innovatsion o'qitish metodlarini talab qiladi.

Bundan tashqari, ushbu tajriba tarix fanlarini o'qitish metodikasida fanlararo integratsiya zaruratini hal etishga qaratilgan. Tarixiy voqealar alohida sodir bo'lmaydi; ular geografiya, iqtisodiyot, adabiyot va ilm-fan kabi boshqa ko'plab sohalarga ta'sir qiladi va ulardan ta'sir oladi. Tarixni ushbu fanlar bilan integratsiya qilish orqali o'quvchilar tarixiy voqealarni yanada kengroq va batafsil tushunish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ushbu fanlararo yondashuv nafaqat o'quvchilarning bilimni boyitadi, balki ularga turli bilim sohalari o'rtasida bog'liqliklarni ko'rish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi, bu XXI asrda juda muhim ko'nikma hisoblanadi.

Shuningdek, tajriba tarix o'qitish va o'rganishni yaxshilash uchun texnologiyadan foydalanishni o'z ichiga oladi. Raqamli arxivlar, interaktiv xaritalar, virtual reallik va boshqa texnologik vositalardan foydalanish tarix darslarini yanada interaktiv va qiziqarli qilishi mumkin. Texnologiya o'quvchilarga asosiy manbalar va tarixiy ma'lumotlarga kengroq kirish imkoniyatini berib, ularning chuqur tadqiqotlar olib borish va tahliliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bundan tashqari, texnologiya o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida, shuningdek, klaster ichidagi ta'lim muassasalari o'rtasida hamkorlik va muloqotni osonlashtirishi mumkin.

Umuman olganda, ushbu pedagogik tajribaning maqsadi va ahamiyati tarix ta'limidagi asosiy muammolarni innovatsion metodlar va klaster yondashuvi orqali hal qilish imkoniyatiga asoslanadi. Tarix darslarini yanada qiziqarli va samarali jarayonga aylantirish, fanlararo integratsiyani targ'ib qilish va texnologiyadan foydalanish orqali ushbu tajriba tarix o'qitish va o'rganish jarayonini takomillashtirishga qaratilgan. Tajriba natijalari o'qituvchilar, siyosatchilar va tadqiqotchilar uchun qimmatli tushunchalar va amaliy tavsiyalar berib, ta'lim sohasidagi innovatsiyalar va rivojlanishlarga hissa qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mamlakatimiz va jahon olimlarining ta'lim, tarbiya, pedagogika nazariyasi, o'qitish tamoyillari, pedagogik paradigmaları va yondashuvlari, ta'lim va uning mazmuniga qo'yilayotgan talablar borasidagi mumtoz va zamonaviy qarashlari, shuningdek, mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoevning ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ta'limni zamonaviy talablariga muvofiq isloh qilish borasidagi fikrlari mazkur tadqiqot ishining metodologik asosini tashkil qiladi.

Mamlakatimizda pedagogik ta'lim innovatsion klasterining ilmiy-nazariy asoslari, uning uzluksizlik, uzviylik va izchillik bilan bog'liq yangi innovatsion yo'nalish sifatidagi tavsifi va amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari G'.Muxamedov, Sh.Mardonov, U.Xodjamqulov, S.Toshtemirova, N.Koshanova, A.Shofqorov, J.Usarov, Sh.Botirova[1]; bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish, ularda ijodiy va kreativ, analitik tafakkur tarzini shakllantirish muammolari N.A. Muslimov, Q.M. Abdullayeva, N.N. Azizxo'jayeva, R.Sh. Ahliddinov, U.Sh. Begimqulov, B.X. Xojayev, tarix fanini o'qitish metodikasi, unga qo'yilayotgan zamonaviy talablar, zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tarix fanini o'qitishning tashkiliy, amaliy, metodik mazmunini takomillashtirish muammolari A.Sa'diyev, T.Toshpulatov, G'.Yarashov, B.Xojayev, R.Yarmatov, A.Ismoilovlarning ilmiy ishlarida[2] yoritilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlarida pedagogik ta'limni tashkil etish muammolari, bo'lajak tarix o'qituvchilarida kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirish, tarix o'qitish metodikasini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar V.N. Bernadskiy, K.E. Bendirikov, A.A. Vagin, F.A. Popov, D.N. Vorobyev, O.E. Shuvalova, Y.A. Tamojnyaya, M.S. Smirnova, A.I. Subetto, N.A. Ivanishcheva, I.V. Komarov, A.N. Daxin, A.V. Xutorskiy, P.Simonov, A.I. Subetto, T.E. Xavensons, Y.D. Kersha, G.S. Kovalyova, Y.A. Krasnovskiy, L.P. Krasnokutskaya, K.A. Krasnyanskaya, P.V. Gora, G.M. Donskoy, I.Z. Ozerskiy, D.I. Poltarak, N.I. Apparovich, S.V. Dumin, A.I. Strajevlarning tadqiqotlarida[3] atroflicha yoritilgan.

Xorij olimlaridan D.S. Rychen, L.H. Salganik, J.Erpenbeck, L.Von Rosentiel, S.Bjornavold, C.Dweeck, N.Norris, G.Weinert, S.Bjornavold, C.Dweeck, X.Xekxauzen, G.Weinert, A.Blum, M.Abraxam, A.Maslow, S.Bjornavold, E.Klieme, L.H. Salganik, E.Klieme, J.Hartig, E.Torndayk, B.Skinner, U.Jeyms, R.Clark Burton, K.Cummings William, N.Norris, B.S. Bloom, M.D. Engelhart, R.W. Bybeelarning tadqiqotlarida[4] bo'lajak o'qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash, ularda kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirish, tarixiy bilimlarni egallashning nazariy va amaliy darajasi, tarix ta'limini tashkil qilishga kognitiv-takomillashtiruvchi yondashuvni qaror toptirish, barqaror rivojlanishga qaratilgan ta'lim sohasida bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirish muammolari yoritilgan.

Olib borilgan tadqiqotlarda tarix o'qitish metodikasi turli aspektlarda tadqiq etilgan bo'lsada, klaster modeli orqali tarix ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy ko'nikmalarini takomillashtirish zarurati hanuz mavjud. Bugungi globallashuv davrida talabalar faqatgina ma'lumotlarni o'zlashtirish emas, balki ularni chuqur tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini tushunish va tanqidiy fikrlash talab etilmoqda. Shu bois, klaster modelini ta'lim jarayonida yanada samarali qo'llash orqali talabalarning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish muammosi mazkur dissertatsiya tadqiqotining mavzusini belgilab berdi.

Pedagogik ta'lim klasteri doirasida tarix fanlarini o'qitish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan pedagogik tajriba-sinov ishlari aniq va strategik maqsadlar asosida tashkil etildi. Ushbu maqsadlar tajriba-sinovning qanday amalga oshirilishini belgilab berdi va uning natijalari samarali tarix ta'limiga oid qimmatli tushunchalar berishini ta'minlashga qaratilgan. Shuningdek, tajriba innovatsion yondashuvlar samaradorligini oldindan bilishga yordam beradigan aniq belgilangan gipotezalar asosida olib borildi.

Tajriba-sinov ishlarining tashkil etilishi va metodologiyaning tavsifi: Ushbu pedagogik tajriba-sinov ishlari uchun eksperimental tashkiliy masala va metodologiya

innovatsion o'qitish metodlari hamda klaster yondashuvining tarix ta'limiga samaradorligini sinovdan o'tkazish uchun ishlab chiqilgan. Tadqiqot yarim-eksperimental tuzilish asosida olib borilib, o'quvchilarning o'rganish natijalari va faol ishtirokiga ta'sirini chuqur tahlil qilish uchun sifat va miqdoriy ma'lumotlarni to'plash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot ikkita asosiy guruhni o'z ichiga oldi: tajriba guruhi va nazorat guruhi. Tajriba guruhi innovatsion o'qitish usullari va klaster yondashuvi bilan o'qitilgan o'quvchilardan iborat bo'lib, nazorat guruhi esa an'anaviy o'qitish usullari bilan davom etdi. Har ikkala guruh yosh, jins va oldingi o'quv yutuqlari kabi asosiy demografik o'zgaruvchilarga ko'ra moslashtirildi, bu esa natijalarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan boshqa omillarni nazorat qilishga yordam berdi.

Tajriba intervensiyasi bir o'quv yili davomida amalga oshirildi. Tajriba guruhiga tarix darslari loyihaga asoslangan o'qitish, savol-javobga asoslangan ta'lim va raqamli vositalardan foydalanish kabi innovatsion usullar hamda ikkinchi bobda takomillashtirilgan, ishlab chiqilgan metodlar orqali o'qitildi. Ushbu usullar tarixni geografiya, adabiyot va ijtimoiy fanlar bilan birlashtiruvchi fanlararo yondashuv bilan uyg'unlashtirildi. Klaster yondashuvi resurs almashish, hamkorlikdagi loyihalar va o'qituvchilar uchun doimiy kasbiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash imkonini berdi. Nazorat guruhi esa darslikka asoslangan va ma'ruza bilan o'qitish usullari orqali an'anaviy tarzda o'qitishda davom etdi. Bu taqqoslash orqali o'quvchilar jalb qilinishi, tushunish darajasi va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari bo'yicha har ikki guruh o'rtasidagi farqni aniq baholash imkonini berdi.

Tajriba intervensiyasining turli ta'sirlarini aniqlash uchun sifat va miqdoriy ma'lumotlar to'plandi. Miqdoriy ma'lumotlar o'quv yili boshida va oxirida o'tkazilgan standart testlar orqali yig'ildi, bu testlar o'quvchilarning tarixiy bilimlari va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini o'lchadi. O'quvchilar o'rtasidagi avvalgi va keyingi test natijalaridagi farqlarni tahlil qilish uchun Student Fisher statistik testi qo'llanildi. Bu test o'rtacha farqlarni taqqoslashga imkon berib, intervensiyaning samaradorligini aniqlashda kuchli vosita bo'ldi.

Sifatli ma'lumotlar kuzatuvlar, intervyular va so'rovnomalar orqali yig'ildi. Sinf kuzatuvlari o'quvchilarning tarix darslari davomida faolligi va ishtirokini hujjatlashtirish uchun o'tkazildi. O'quvchilar, o'qituvchilar va ma'muriyat bilan o'tkazilgan suhbatlar yangi o'qitish metodlari va klaster yondashuviga bo'lgan tajriba va qarashlarni aniqlashga yordam berdi. So'rovnomalar orqali o'quvchilarning motivatsiyasi, tarixga bo'lgan qiziqishi va fanlararo hamda texnologiyalar bilan boyitilgan ta'limning foydalari haqidagi fikrlar to'plandi.

Tajriba-sinov ishlarining amalga oshirish bosqichlari: Tajriba uchta asosiy bosqichda amalga oshirildi: oldindan test o'tkazish, intervensiya va keyingi test o'tkazish.

Tajriba avvalida test o'tkazish bosqichi:

- Asosiy ma'lumotlar standart testlar va so'rovnomalar orqali yig'ildi.
- Tajriba guruhlaridagi o'qituvchilarga yangi o'qitish usullari va raqamli vositalardan foydalanish bo'yicha trening berildi.

Intervensiya bosqichi:

- Eksperimental guruh innovatsion usullar bilan o'qitildi, nazorat guruhi esa an'anaviy usullarda davom etdi.
- Eksperimental protokolga rioya qilinishini ta'minlash uchun muntazam monitoring va qo'llab-quvvatlash ko'rsatildi.
- Klaster doirasida hamkorlikdagi loyihalar va fanlararo faoliyatlar amalga oshirildi.

Tajribadan keyingi test bosqichi:

- Intervensiya dan keyingi ma'lumotlar oldindan o'tkazilgan standart testlar va so'rovnomalar yordamida yig'ildi.
- Intervensiyaning ta'sirini to'liq o'rganish uchun qo'shimcha kuzatuvlar, intervyular va so'rovnomalar orqali sifatli ma'lumotlar to'plandi.

Yuqorida qayd etganimizdek, miqdoriy ma'lumotlar Student Fisher testi yordamida tahlil qilinib, eksperimental va nazorat guruhlar o'rtasidagi avvalgi va keyingi test natijalari taqqoslandi. Ushbu statistik tahlil kuzatilgan farqlar ahamiyatini aniqlash va intervensiyaning umumiy samaradorligi haqida ma'lumot olishga imkon berdi. Sifatli ma'lumotlar tematik tahlil yordamida o'rganilib, o'quvchilar jalb qilinishi, motivatsiyasi va yangi o'qitish metodlarining foydalari bilan bog'liq umumiy jihatlar va mavzular aniqlandi.

Klaster yondashuvi va fanlararo metodlarni integratsiya qilish:

Klaster yondashuvi: Klaster yondashuvi eksperimental dizaynning markazida bo'lib, ishtirokchi maktablar va ta'lim muassasalari o'rtasida hamkorlik va resurs almashish imkonini yaratdi. Ushbu yondashuv o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va ilg'or amaliyotlar va innovatsion metodlarni kengaytirishni ta'minladi.

Integratsiya Strategiyalari:

- **Resurs almashish:** Klaster ichidagi maktablar raqamli resurslar, dars rejalari va o'quv materiallarini baham ko'rishdi. Bu hamkorlik shahar yoki qishloq joylashuvidan qat'i nazar barcha maktablar yuqori sifatli ta'lim materiallariga kirish imkoniga ega bo'lishini ta'minladi.
- **Kasbiy rivojlanish seminarlar:** Klaster doirasida muntazam seminarlar va treninglar o'tkazilib, o'qituvchilarga innovatsion o'qitish usullari va texnologiyalardan foydalanish bo'yicha malaka oshirish imkoniyati yaratildi.
- **Hamkorlikdagi loyihalar:** Klaster ichidagi turli maktablar o'quvchilari fanlararo loyihalarda birgalikda ishlashdi. Masalan, tarixiy savdo yo'llarining ekologik ta'sirini o'rganish bo'yicha loyiha doirasida o'quvchilar tarix, geografiya va ekologiya fanlarini birlashtirib tadqiqot olib borishdi.

Fanlararo Metodlar: Eksperimental dastur tarixni boshqa fanlar bilan birlashtirish orqali tarixiy voqealarni yaxlitroq tushunishni ta'minlashga qaratilgan.

Ushbu pedagogik tajriba-sinov ishlari uchun ishlab chiqilgan kontent qiziqarli va interaktiv o'quv materiallarini yaratish, innovatsion yondashuvlar va texnologiyalarni qo'llash hamda fanlararo metodlarni klaster yondashuvi orqali integratsiya qilishni o'z ichiga oldi. Ushbu strategiyalar tarix o'qitish metodikasini takomillashtirishga, uni o'quvchilar uchun dolzarb va qiziqarli qilishga qaratilgan edi. Hamkorlikni, tanqidiy fikrlashni va tarixiy kontekstlarni chuqurroq tushunishni rivojlantirish orqali tajriba tarix ta'limini tubdan o'zgartirishni va ta'limotchi va siyosatchilar uchun qimmatli tushunchalar berishni maqsad qilgan edi.

Xulosa. Ma'lumotlarning ishonchliligini va to'g'riligini ta'minlash uchun qo'llanilgan strategiyalar tadqiqot topilmalarining ishonchliligini kuchaytirib, tarix o'qitish metodikasini yanada yaxshilash uchun qimmatli tushunchalar taqdim etdi.

Nihoyat, tajriba natijalarini tahlil qilish ta'limiy tadqiqotlar sohasiga hissa qo'shadi. Topilmalarni ilmiy jamoatchilik bilan baham ko'rish orqali ushbu tadqiqot innovatsion o'qitish metodlari va klaster yondashuvi haqidagi bilimlar to'plamini boyitadi va kelajakdagi tadqiqotlar va amaliyotlar uchun qimmatli tushunchalar beradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Ergashev Sh., Xodjayev B., Abdullayev J. Jahon tarixi // Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. – T: "Turon-Iqbol", 2018. – 144 b.
2. Ergashev Sh., Xodjayev B., Abdullayev J. Jahon tarixi // O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. – T.: "Turon-Iqbol", 2017. – 144 b.
3. Farmonov R. va boshqalar. Jahon tarixi // Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. – T: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2019. – 160 b.
4. Salimov T.O', Sultonov F.E. Jahon tarixi (milodiy V asr oxiridan — XV asr oxirigacha) // Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – tuzatilgan va to'ldirilgan uchinchi nashri. – T: «O'zbe kiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nash riyoti, 2017. – 160 bet.
5. Мухамедов Ф.И, Хўжамкулов У.Н., Тоштемирова С.А. Педагогик таълим инновацион кластери. – Т.: Университет, 2020. – 280 б.
6. Тошпўлатов Т., Ғаффоров Я. Тарих ўқитиш методикаси. – Т.: Университет, 2002.
7. Тоштемирова С.А. Умумтаълим муассасаларида таълим кластерини жорий қилишнинг назарий асослари ва амалий жиҳатлари // Услубий қўлланма. –Т.: 2020.
8. Хўжамкулов У.Н. Педагогик таълим инновацион кластери: таъриф, тасниф // илмий рисола. – Т.: 2019.
9. Beckwith, C.I. (2009). Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton University Press.
10. Bjornavold J. Lernen sichtbar machen: Ermittlung, Bewertung und Anerkennung nicht formal erworbener Kompetenzen // CEDEFOP, 22, 2009. – 27-36.
11. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and Classroom Learning. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 5(1), 7-74.
12. Darling-Hammond, L. (2006). Powerful Teacher Education: Lessons from Exemplary Programs. Jossey-Bass.
13. de Blij, H.J. (2005). Why Geography Matters: More Than Ever. Oxford University Press.
14. Erpenbeck J., Rosenstiel L., Grote S., Sauter W. Handbuch Kompetenzmessung. Erkennen, verstehen und bewerten von Kompetenzen in der betrieblichen, pädagogischen und psychologischen Praxis // Schäffer-Poeschel Verlag Stuttgart, 2017. – p. 24

Received: 15 January 2026
Accepted: 2 February 2026
Published: 14 February 2026

Article / Original Paper

USING INTERACTIVE METHODS TO BUILD THE COMMUNICATION POTENTIAL OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Pulatova Mukhabbat Egamberdievna

Sharaf Rashidov Samarkand State University,
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kalandarova Sevinch Akiljon kizi

student SamDCHTI

Abstract. The article discusses the use of interactive methods in developing the communicative potential of future primary school teachers. The role and effectiveness of interactive teaching methods in enhancing pedagogical communication are substantiated through experimental research. The results demonstrate that interactive methods significantly contribute to the formation of communicative competence of future teachers.

Keywords: communicative potential, interactive methods, primary school teacher, pedagogical communication, professional competence.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING KOMMUNIKATIV SALOHIYATINI SHAKLLANTIRISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Pulatova Muxabbat Egamberdiyevna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Qalandarova Sevinch Aqiljon qizi

SamDCHTI talabasi

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ salohiyatini shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanish masalalari yoritilgan. Tadqiqot jarayonida interfaol metodlarning pedagogik muloqotni rivojlantirishdagi o'rni, ularning samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali asoslab berilgan. Olingan natijalar interfaol metodlar bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini oshirishda muhim omil ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: kommunikativ salohiyat, interfaol metodlar, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, pedagogik muloqot, kasbiy kompetensiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V6I2Y2026N65>

Kirish. Zamonaviy pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning kommunikativ salohiyatini shakllantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Kommunikativ salohiyat o'qituvchining o'quvchilar, ota-onalar hamda pedagogik jamoa bilan samarali muloqot olib borish qobiliyatini belgilovchi muhim kasbiy sifatdir.

Tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ salohiyatni rivojlantirish quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni ta'minlashni talab etadi:

- ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish;
- interfaol metodlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar ulushini oshirish;
- pedagogik muloqotga oid real vaziyatlarni modellashtirish;
- refleksiya va o'z-o'zini baholash jarayonlarini yo'lga qo'yish.

Mazkur shart-sharoitlar bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutq madaniyati, emotsional-intellektual qobiliyatlari hamda muloqotga tayyorgarligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kommunikativ salohiyatni shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanishning metodik asoslari:

Interfaol metodlar ta'lim oluvchilarni bilish faoliyatiga faol jalb etish, ularning mustaqil fikrlashi va kommunikativ faolligini rivojlantirishga qaratilgan o'qitish usullaridir. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ salohiyatini shakllantirishda ushbu metodlar alohida ahamiyat kasb etadi [7].

Tadqiqot jarayonida quyidagi interfaol metodlardan tizimli foydalanish taklif etildi:

- **"To'siqlar osha muloqot" (Psixologik trening)**– talabalarning nutq faolligi va erkin fikrlashini rivojlantiradi;
- **"Mantiqiy zanjir" (Nutqni rivojlantirish)** – muloqot jarayonida o'z fikrini asoslash va himoya qilish malakasini shakllantiradi;
- **"Rol o'ynash" metodi** – pedagogik vaziyatlarda muloqot ko'nikmalarini shakllantiradi;
- **"Keys-stadi" metodi** – real pedagogik muammolarni hal etish orqali kommunikativ kompetensiyani rivojlantiradi.

Yuqorida ko'rsatilgan interfaol metodlardan foydalanish uchun namunalar keltirib o'tamiz.

1-mashq: "To'siqlar osha muloqot" (Psixologik trening). Ushbu mashq muloqotdagi to'siqlarni tushunishga yordam beradi.

- **Shart:** Ikki talaba bir-biriga teskari qarab o'tiradi. Birinchi talaba murakkabroq geometrik shakllar chizilgan rasmni ta'riflaydi, ikkinchisi esa uni ko'rmasdan chizishi kerak.
- **Qoida:** Savol berish taqiqlanadi (bir tomonlama muloqot).
- **Xulosa:** Talabalar muloqotda "teskari aloqa" (savol-javob) bo'lmasa, axborot 80% gacha noto'g'ri yetib borishini o'z tajribalarida ko'rishadi.

2-mashq: "Mantiqiy zanjir" (Nutqni rivojlantirish). Bu mashq o'qituvchining nutqi ravon va mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi.

- **Shart:** Talabalarga bir-biriga bog'liq bo'lmagan 3 ta so'z beriladi (masalan: *qalam, kosmos, mehribonlik*).
- **Vazifa:** 1 daqiqa ichida ushbu uchala so'zni mantiqan bog'lab, kichik hikoya tuzish va uni sinfga so'zlab berish.
- **Natija:** Tezkor fikrlash va auditoriya oldida o'zini yo'qotib qo'ymaslik ko'nikmasi shakllanadi.

3-metod: "Rollar o'yini" (Ssenariy namunasi) Mavzu: "Birinchi marta darsga kirgan o'qituvchi va intizomsiz sinf".

Rol	Vazifasi
O'qituvchi	Darsni yangi mavzu bilan boshlashi va o'quvchilar e'tiborini jalb qilishi kerak.
"Sho'x" o'quvchi	Doimiy ravishda savollar beradi, chalg'iydi, shovqin soladi.
"Passiv" o'quvchi	Hech narsaga qiziqmaydi, darsda uxlab o'tiradi.
Ekspertlar	Muloqotdagi xatolarni qayd etib boradi.

Ushbu metodlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirib, ularning kasbiy tayyorgarligini oshiradi.

IJTIMOIIY BUYURTMA

(Zamonaviy boshlang'ich ta'lim talablari)

MAQSADLI KOMPONENT

(Kommunikativ kompetensiyaga ega o'qituvchi shaxsini shakllantirish)

MAZMUNIIY KOMPONENT

- Pedagogik muloqot asoslari
- Nutq madaniyati
- Kasbiy kommunikatsiya
- Pedagogik etika va refleksiya

FAOLIYATLI KOMPONENT

Interfaol metodlar:

- Rol o'ynash
- Aqliy hujum
- Munozara
- Keys-stadi
- Trening va guruhli ishlar

PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR

- Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv
- Hamkorlikdagi ta'lim muhiti
- Refleksiya va o'zini baholash
- Ijobiy psixologik muhit

NATIJAVIY KOMPONENT

- Yuqori darajadagi kommunikativ salohiyat
- Pedagogik muloqot ko'nikmalari
- Kasbiy kompetensiyaning rivojlanishi

Tadqiqot doirasida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ salohiyatini shakllantirish modeli ishlab chiqildi. Mazkur model quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- **Maqsadli komponent** – kommunikativ kompetensiyaga ega o'qituvchi shaxsini shakllantirish;
- **Mazmuniy komponent** – pedagogik muloqot, nutq madaniyati va kasbiy kommunikatsiya elementlari;
- **Faoliyatli komponent** – interfaol metodlar, treninglar va mashg'ulotlar;
- **Natijaviy komponent** – kommunikativ salohiyat darajasining oshishi.

Modelning amaliy tatbiqi ta'lim jarayonida tizimli va bosqichma-bosqich amalga oshirildi.

Kommunikativ salohiyat o'qituvchining nutq madaniyati, tinglash qobiliyati, muloqot jarayonida moslashuvchanlik hamda pedagogik vaziyatlarda samarali muloqot olib borish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Ushbu sifatlar boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatida yetakchi o'rin tutadi.

Interfaol metodlarning imkoniyatlari

Interfaol metodlar ta'lim oluvchilarning faolligini oshiradi, mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi hamda muloqot jarayonida faol ishtirok etish imkonini yaratadi. Ayniqsa, **“Rol o'ynash”**, **“To'siqlar osha muloqot” (Psixologik trening)**, **“Mantiqiy zanjir” (Nutqni rivojlantirish)**, **“Keys-stadi”** kabi metodlar bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega [12].

Tadqiqotning tashkil etilishi

Tajriba-sinov ishlari pedagogika oliy ta'lim muassasasining “Boshlang'ich ta'lim” yo'nalishida tahsil olayotgan 2-bosqich talabalari ishtirokida o'tkazildi. Tadqiqotda jami **60 nafar talaba** qatnashdi:

- **Tajriba guruhi** – 30 nafar
- **Nazorat guruhi** – 30 nafar

Tajriba guruhida mashg'ulotlar interfaol metodlar asosida, nazorat guruhida esa an'anaviy usullarda olib borildi.

1-jadval

Talabalarning kommunikativ salohiyati darajasining tajriba natijalari (foiz hisobida)

Guruhlar	Yuqori daraja	O'rta daraja	Past daraja
Tajribagacha (tajriba guruhi)	20%	46%	34%
Tajribadan so'ng (tajriba guruhi)	46%	40%	14%
Nazorat guruhi (yakuniy)	26%	44%	30%

1-rasm. Tajriba va nazorat guruhlarida kommunikativ salohiyat darajalarining solishtirma ko'rsatkichi

Diagrammada tajriba guruhida interfaol metodlar qo'llangandan so'ng yuqori darajadagi kommunikativ salohiyat ko'rsatkichi sezilarli oshgani, past daraja esa kamaygani yaqqol aks etgan. Nazorat guruhida esa sezilarli o'zgarish kuzatilmagan.

Interfaol metodlarning afzalliklari

Interfaol ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilarda quyidagi sifatlar shakllanadi:

Sifat	Tavsifi
Psixologik to'siqlarning yo'qolishi	Omma oldida gapirishdan qo'rqish hissi kamayadi.
Refleksiya	O'z nutqi va harakatlarini tashqaridan baholash imkoniyati tug'iladi.
Moslashuvchanlik	Turli xarakterdagi suhbatdoshlar bilan til topishish malakasi ortadi.

Xulosa qilib aytganda tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kommunikativ salohiyatini shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanish yuqori samaradorlikka ega. Ushbu metodlar talabalarning nutq faolligi, muloqot madaniyati va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuning uchun oliy pedagogik ta'lim jarayonida interfaol metodlardan tizimli foydalanish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 06.11.2020 yildagi «Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish va sifatini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4884-son qarori, <https://lex.uz/docs/-5085887>
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 27.03.2024 yildagi «Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»157-son qarori, <https://lex.uz/docs/-6854214>
3. YUNESKO xalqaro me'yoriy hujjatlari. //O'zbekcha nashrining mas'ul muharriri L.Saidova. –T.; “Adolat”, 2004, –B 19-62.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi PF-4947-son Farmoni.
5. Asadov Yu.M. va b. O'quvchilarda kompetensiyalarning shakllanganligini tashxislash va korrektsiyalash metodikalari. – T.: Qori Niyoziy nomidagi O'zPFITI, 2016.
6. Abdullayeva M. Pedagogik kompetensiya va muloqot madaniyati. – Toshkent, 2020.

7. Azizxo'jayeva N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2018.
8. Azizxo'jayeva N.N. "Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat". — Toshkent, 2006. (O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot psixologiyasi).
9. Jo'rayev R. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2019.
10. Xodjayev B. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. – Toshkent, 2021.
11. Muslimov N.A. va b. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. –T.: Fan va texnologiya, 2013.
12. Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari: Qo'llanma. – T.: O'qituvchi, 2014. – B. 104.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 2 (6) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).